

**Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса
Міністерство освіти і науки України
Міністерство культури України
Міністерство закордонних справ України
Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»
Український інститут національної пам'яті
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Мистецький фонд імені Короля Данила
Фундація Українського Голодомору-Геноциду (Чикаго, США)
за підтримки Світового Конгресу Українців**

**Матеріали
Міжнародної конференції
«Штучні голоди в Україні
XX століття»**

(Київ, 16 травня 2018 року)

Київ
2018

УДК 94(477):341.485]”19(08)

Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» (Київ, 16 травня 2018 року). – Київ – Дрогобич : Видавництво «Коло», 2018 – 368 с.

У збірці матеріалів Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» розкриваються передумови та причини Голодомору 1932-1933 років, механізми його творення та наслідки. Розглядаються регіональні особливості Голодомору-геноциду за матеріалами обласних архівів та свідченнями очевидців Голодомору. Частина статей учасників міжнародної конференції присвячені також висвітленню штучних голодів в Україні у ХХ столітті: 1921-1923, 1946-1947 років.

Авторами матеріалів є науковці, дослідники та громадяни, які зацікавлені у встановленні історичної правди про Голодомор.

Відповідальний секретар конференції: к.арх. Якубовський І.В.

Автори опублікованих матеріалів відповідають за точність наведених фактів, цитат, власних імен, статистичних матеріалів та інших відомостей.

**УКАЗ
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ №523/2016**

Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні – геноциду Українського народу

З метою вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні, забезпечення належної організації та проведення у 2017 і 2018 роках заходів у зв'язку з 85-ми роковинами цієї трагедії, донесення до світової спільноти інформації про Голодомор 1932-1933 років в Україні – геноцид Українського народу, вчинений комуністичним тоталітарним режимом, а також сприяння дальшому дослідженню проблем голодоморів першої половини ХХ століття в Україні та їх наслідків постановляю:

1. Кабінету Міністрів України:

1) утворити у місячний строк Організаційний комітет із підготовки і проведення заходів у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні (далі - Організаційний комітет), визначивши його співголовами Прем'єр-міністра України і Главу Адміністрації Президента України та включивши до його складу вчених, представників Громадського комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору - геноциду 1932-1933 років в Україні, інших громадських об'єднань, організацій закордонних українців, представників центральних і місцевих органів виконавчої влади, територіальних громад;

2) розробити на основі пропозицій Організаційного комітету, затвердити у тримісячний строк і забезпечити виконання плану заходів на 2017-2018 роки у зв'язку із 85-ми роковинами Голодомору, передбачивши, зокрема:

- проведення за участю представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадськості, духовенства, іноземних гостей жалобних заходів у місті Києві та інших населених пунктах;
- організацію та проведення у місті Києві Міжнародного форуму, присвяченого 85-м роковинам Голодомору 1932-1933 років в Україні - геноциду Українського народу;
- проведення тематичних наукових, науково-практичних конференцій, круглих столів;
- забезпечення із залученням Національної академії наук України дальшого дослідження проблем голодоморів першої половини ХХ століття в Україні (Голодомору 1932-1933 років в Україні, голодоморів 1921-1922 років та 1946-1947 років в Україні) та їх наслідків, зокрема й щодо осіб, причетних до вчинення геноциду Українського народу - Голодомору 1932-1933 років, а також формування Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні, продовження пошукової роботи зі встановлення осіб, які у 1932-1933 роках рятували людей від голоду;
- публікацію наукових праць, збірок документів і матеріалів, енциклопедичних, довідкових, науково-популярних та інших видань, пов'язаних з темою геноциду Українського народу;
- здійснення заходів щодо інформування суспільства про події, пов'язані з Голодомором 1932-1933 років в Україні - геноцидом Українського народу, вчиненим комуністичним тоталітарним режимом;
- оновлення тематичних виставок архівних документів, фотоматеріалів, творів мистецтва та літератури, формування та оновлення відповідних експозицій, зокрема в краєзнавчих музеях;
- організацію у навчальних закладах та закладах культури інформаційних, навчально-виховних, культурно-мистецьких, інших заходів у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років спрямованих на донесення інформації про вчинені комуністичним тоталітарним режимом Голодомор 1932-1933 років в Україні - геноцид Українського народу, голодомори 1921-1922 років, 1946-1947 років в Україні, вшанування пам'яті їх жертв, а також сприяння вивченню історії України, виховання у

громадян, насамперед учнівської та студентської молоді, патріотизму;

- проведення серед учнів, студентів та молодих вчених конкурсів на створення кращого твору літератури, твору образотворчого мистецтва, музичного твору на вшанування пам'яті жертв геноциду Українського народу, а також всеукраїнського конкурсу науково-пошукових робіт

- «Голодомор 1932-1933 років в Україні. Україна пам'ятає»;

- сприяння реалізації ініціатив громадськості, спрямованих на збереження та відновлення національної пам'яті, єднання суспільства;

- забезпечення створення геоінформаційної системи місць, пов'язаних з трагічними подіями Голодомору 1932-1933 років в Україні;

- випуск в обіг поштової марки і конверта у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні та здійснення спецпогашення поштової марки;

3) забезпечити в установленому порядку вирішення питань щодо розвитку Національного музею «Меморіал жертв Голодомору»;

4) забезпечити разом з Київською міською державною адміністрацією вирішення в установленому порядку питання спорудження у місті Києві пам'ятника визначному досліднику голодоморів в Україні Джеймсу Мейсу.

2. Міністерству закордонних справ України:

1) продовжувати роботу щодо визнання світовою спільнотою – іноземними державами та міжнародними організаціями Голодомору 1932-1933 років в Україні геноцидом Українського народу;

2) вжити разом із Міністерством культури України та Українським інститутом національної пам'яті в установленому порядку заходів щодо організації тематичних виставок у приміщеннях парламентів та урядових установ іноземних держав, міжнародних організацій, здійснення інформаційно-роз'яснювальної роботи з метою поширення інформації про злочин геноциду, вчинений тоталітарним комуністичним режимом у 1932-1933 роках проти Українського народу;

3) забезпечити проведення закордонними дипломатичними установами України заходів у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні, а також залучення до участі в офіційних заходах, які проводитимуться в Україні, представників дипломатичного корпусу іноземних держав, акредитованого в Україні;

4) сприяти представникам української громадськості за кордоном та організаціям закордонних українців в проведенні заходів у зв'язку із 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні.

3. Обласним, Київській міській державним адміністраціям:

1) розробити, затвердити та забезпечити виконання регіональних планів заходів у зв'язку із 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні;

2) вжити заходів щодо належного впорядкування місць поховань, пам'ятників, пам'ятних знаків жертвам Голодомору 1932-1933 років в Україні;

3) сприяти громадським об'єднанням, благодійним фондам, громадянам у проведенні пошукових робіт, встановленні місць поховань жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні, голодоморів 1921-1922 років та 1946-1947 років в Україні, ушануванні їх пам'яті, проведенні відповідної науково-дослідної та інформаційної діяльності.

4. Державному комітету телебачення і радіомовлення України забезпечити показ тематичних фільмів, організацію теле- і радіопередач, широке висвітлення заходів у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні.

5. Цей Указ набирає чинності з дня його опублікування.

Президент України
П. ПОРОШЕНКО

26 листопада 2016 року

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
РОЗПОРЯДЖЕННЯ
від 18 серпня 2017 р. №550-р Київ

Про затвердження плану заходів на 2017-2018 роки у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні

1. Затвердити план заходів на 2017-2018 роки у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні, що додається.

2. Міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, обласним та Київській міській державним адміністраціям:

1) забезпечити виконання плану заходів, затвердженого цим розпорядженням, за рахунок та в межах видатків державного та місцевих бюджетів, а також за рахунок інших джерел фінансування;

2) подавати щокварталу до 5 числа місяця, що настає за звітним періодом, Українському інституту національної пам'яті інформацію про стан виконання плану заходів для її узагальнення та подання до 25 числа місяця, що настає за звітним періодом, Кабінетові Міністрів України.

Прем'єр-міністр України
В. ГРОЙСМАН

Інд. 73

ЗАТВЕРДЖЕНО
Розпорядженням
Кабінету Міністрів України
від 18 серпня 2017 р. №550-р

ПЛАН

заходів на 2017-2018 роки у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні

1. У День пам'яті жертв голодоморів:

забезпечувати проведення жалобних заходів у м. Києві на території Національного музею "Меморіал жертв Голодомору", а також в інших населених пунктах України за участю представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадськості, духовенства, іноземних гостей.

Український інститут національної пам'яті, Мінкультури, МЗС, обласні та Київська міська держадміністрації.

Щороку, четверта субота листопада;

приспускати на території України та в її закордонних дипломатичних представництвах Державний Прапор України, обмежувати проведення розважальних заходів.

Центральні органи виконавчої влади, обласні та Київська міська держадміністрації.
Щороку, четверта субота листопада;

рекомендувати телерадіокомпаніям вносити відповідні зміни до програм телебачення і радіомовлення.

Держкомтелерадіо, обласні та Київська міська держадміністрації.
Щороку, четверта субота листопада.

2. Організувати та провести у м. Києві Міжнародний форум, присвячений 85-м роковинам Голодомору 1932-1933 років в Україні.

Український інститут національної пам'яті, Мінкультури, МОН, МЗС, Київська міська держадміністрація.
Листопад 2018 року.

3. Забезпечити проведення тематичних наукових, науково-практичних конференцій, засідань за круглим столом, присвячених Голодомору 1932-1933 років в Україні, масовим штучним голодам 1921-1923 років та 1946-1947 років в Україні.

МОН, Український інститут національної пам'яті, Мінкультури, Національна академія наук (за згодою).
Протягом 2017-2018 років.

4. Забезпечити подальше дослідження проблем Голодомору 1932-1933 років в Україні, масових штучних голодів 1921-1923 років та 1946-1947 років в Україні та їх наслідків, продовжити пошукову роботу із встановлення осіб, які у 1932-1933 роках рятували людей від голоду.

МОН, Український інститут національної пам'яті, Мінкультури, Національна академія наук (за згодою).
Протягом 2017-2018 років.

5. Продовжити роботу над Національною книгою пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні.

Український інститут національної пам'яті, Мінкультури, МОН, Національна академія наук (за згодою).
Протягом 2017-2018 років.

6. Забезпечити публікацію наукових праць, збірок документів і матеріалів, енциклопедичних, довідкових, науково-популярних та інших видань, пов'язаних з темою Голодомору 1932-1933 років в Україні.

МОН, Український інститут національної пам'яті, Мінкультури, Національна академія наук (за згодою).
Протягом 2017-2018 років.

7. Забезпечити проведення заходів щодо інформування суспільства про події, пов'язані з Голодомором 1932-1933 років в Україні.

МПП, Держкомтелерадіо, Український інститут національної пам'яті, обласні та Київська міська держадміністрації.
Протягом 2017—2018 років.

8. Забезпечити створення та експонування тематичних виставок архівних документів, фотоматеріалів, творів мистецтва та літератури, сприяти формуванню та оновленню відповідних експозицій, зокрема у краєзнавчих музеях.

Укрдержархів, Український інститут національної пам'яті, Мінкультури, обласні та Київська міська держадміністрації.
Протягом 2017—2018 років.

9. Забезпечити організацію у навчальних закладах та закладах культури інформаційних, навчально-виховних, культурно-мистецьких, інших заходів у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років, спрямованих на поширення інформації про вчинені комуністичним тоталітарним режимом Голодомор 1932-1933 років в Україні, масові штучні голоди 1921-1923 років та 1946-1947 років в Україні, вшанування пам'яті їх жертв, а також сприяння вивченню історії України, вихованню у громадян, насамперед учнівської та студентської молоді, патріотизму та толерантності.

МОН, Мінкультури, Мінмолодьспорт, Український інститут національної пам'яті, Укрдержархів, обласні та Київська міська держадміністрації.

Протягом 2017-2018 років.

10. Забезпечити проведення серед учнівської та студентської молоді, митців і молодих вчених Всеукраїнського конкурсу науково-пошукових робіт “Голодомор 1932-1933 років. Україна пам'ятає”, а також конкурсів на створення кращого твору літератури, твору образотворчого мистецтва, музичного твору для вшанування пам'яті жертв геноциду Українського народу.

МОН, Мінкультури, Мінмолодьспорт, Український інститут національної пам'яті, обласні та Київська міська держадміністрації, Національна академія наук (за згодою).

Протягом 2017-2018 років.

11. Забезпечити створення Національним музеєм “Меморіал жертв Голодомору” геоінформаційної системи місць, пов'язаних з трагічними подіями Голодомору 1932-1933 років в Україні.

Мінкультури, Український інститут національної пам'яті, Національна академія наук (за згодою).

Протягом 2017-2018 років.

12. Забезпечити в установленому порядку вирішення питань щодо розвитку Національного музею “Меморіал жертв Голодомору”.

Мінкультури, Київська міська держадміністрація, Український інститут національної пам'яті.

Протягом 2017-2018 років.

13. Забезпечити спорудження у м. Києві пам'ятника визначному досліднику Голодомору 1932-1933 років в Україні Джеймсу Мейсу.

Київська міська держадміністрація, Мінкультури, Український інститут національної пам'яті.

Протягом 2017-2018 років.

14. Забезпечити проведення інформаційно-просвітницьких заходів щодо визнання світовою спільнотою — іноземними державами та міжнародними організаціями Голодомору 1932-1933 років в Україні — геноцидом Українського народу, а саме:

підготувати тематичну виставку про злочин Голодомору та передати її МЗС для подальшого представлення у приміщеннях парламентів та урядових установ іноземних держав, міжнародних організацій.

Український інститут національної пам'яті, Мінкультури, Укрдержархів, Держкомтелерадіо.

Протягом 2017-2018 років;

організувати тематичні виставки у приміщеннях парламентів та урядових установ іноземних держав, міжнародних організацій, проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи з метою поширення інформації про злочин геноциду, вчинений тоталітарним комуністичним режимом у 1932-1933 роках проти Українського народу.

МЗС, Мінкультури, Український інститут національної пам'яті, МПІ, Держкомтелерадіо, Укрдержархів.

Протягом 2017-2018 років;

підготувати тематичні інформаційні матеріали (брошури, буклети) про злочин Голодомору (англійською, французькою, німецькою, іспанською мовами).

Український інститут національної пам'яті, Мінкультури, Укрдержархів, Держкомтелерадіо.

Протягом 2017-2018 років;

підготувати та передати МЗС тематичні документальні та/або художні фільми про трагедію Голодомору (дубльовані/або з субтитрами англійською мовою), призначені для некомерційного показу за кордоном.

Держкіно, Мінкультури, Держкомтелерадіо.

Протягом 2017-2018 років;

забезпечити проведення закордонними дипломатичними установами України заходів у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні, а також залучення до участі в офіційних заходах, які проводитимуться в Україні, представників дипломатичного корпусу іноземних держав, акредитованого в Україні.

МЗС, Український інститут національної пам'яті.

Протягом 2017-2018 років.

15. Сприяти представникам української громадськості за кордоном та організаціям закордонних українців в проведенні заходів у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні.

МЗС, Мінкультури, Український інститут національної пам'яті, Держкомтелерадіо.

Протягом 2017-2018 років.

16. Розробити, затвердити та забезпечити виконання регіональних планів заходів у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні.

Обласні та Київська міська держадміністрації.

Протягом 2017-2018 років.

17. Вжити заходів до належного впорядкування місць поховань, пам'ятників, пам'ятних знаків жертвам Голодомору 1932-1933 років в Україні.

Обласні та Київська міська держадміністрації.

Протягом 2017-2018 років.

18. Забезпечити виготовлення та випуск конверта з оригінальною маркою, присвяченого 85-м роковинам Голодомору 1932-1933 років в Україні, та проведення його спецпогашення.

ПАТ "Укрпошта" (за згодою).

Протягом 2018 року.

19. Сприяти реалізації ініціатив громадськості, спрямованих на збереження та відновлення національної пам'яті Українського народу, єднання суспільства, проведення пошукових робіт, встановлення місць поховань жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні, масових штучних голодів 1921-1923 років та 1946-1947 років в Україні, вшанування їх пам'яті, проведення відповідної науково-дослідної та інформаційної діяльності.

Центральні органи виконавчої влади, обласні та Київська міська держадміністрації.

Протягом 2017-2018 років.

20. Сприяти висвітленню засобами масової інформації заходів у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні та показу тематичних фільмів, теле- і радіопередач.

Держкомтелерадіо, МП, Український інститут національної пам'яті, обласні та Київська міська держадміністрації, ПАТ "НСТУ" (за згодою).

Протягом 2017-2018 років.

21. Забезпечити публічну безпеку та порядок, безпеку дорожнього руху під час проведення офіційних та інших жалобних заходів у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні.

Національна поліція.

Протягом 2017-2018 років.

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
РОЗПОРЯДЖЕННЯ
від 12 квітня 2017 р. №254-р Київ

Про утворення Організаційного комітету з підготовки і проведення заходів у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні

1. Утворити Організаційний комітет з підготовки і проведення заходів у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні у складі згідно з додатком.

2. Надати співголовам Організаційного комітету право затвердити його персональний склад та вносити в разі потреби до нього зміни.

Прем'єр-міністр України
В. ГРОЙСМАН

Додаток до розпорядження
Кабінету Міністрів України
від 12 квітня 2017 р. №254-р

СКЛАД

Організаційного комітету з підготовки і проведення заходів у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні

- Прем'єр-міністр України, співголова Організаційного комітету
- Глава Адміністрації Президента України, співголова Організаційного комітету (за згодою)
- Перший віце-прем'єр-міністр України - Міністр економічного розвитку і торгівлі, заступник співголів Організаційного комітету
- Віце-прем'єр-міністр України
- Заступник Глави Адміністрації Президента України (за згодою)
- Міністр культури
- Міністр юстиції
- Міністр закордонних справ
- Перший заступник Міністра економічного розвитку і торгівлі
- Перший заступник Міністра інфраструктури
- Заступник Міністра фінансів
- Заступник Міністра освіти і науки
- Заступник Міністра молоді та спорту
- Заступник Міністра інформаційної політики
- Заступник Міністра внутрішніх справ
- Перший заступник Голови Держкомтелерадіо
- Голова Українського інституту національної пам'яті
- Голова Укрдержархіву
- Заступник Голови Національної поліції - керівник патрульної поліції
- Керівник Головного департаменту регіональної та кадрової політики Адміністрації Президента України (за згодою)
- Керівник Головного департаменту Державного Протоколу та Церемоніалу Адміністрації Президента України (за згодою)
- Керівник Головного департаменту з питань внутрішньої політики Адміністрації

Президента України (за згодою)

- Керівник Головного департаменту з питань гуманітарної політики Адміністрації Президента України (за згодою)
- Керівник Головного департаменту зовнішньої політики та європейської інтеграції Адміністрації Президента України (за згодою)
- Керівник Головного департаменту з питань діяльності правоохоронних органів та протидії корупції Адміністрації Президента України (за згодою)
- Заступник Керівника Державного управління справами (за згодою)
- Київський міський голова (за згодою)
- Директор Інституту історії України Національної академії наук (за згодою)
- Співголови Громадського комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932-1933 років в Україні (за згодою)
- Генеральний директор Національного музею “Меморіал жертв Голодомору” (за згодою)
- Голова Ради Асоціації дослідників голодоморів в Україні (за згодою)
- Представники громадських організацій (за згодою)
- Представники наукових установ та вищих навчальних закладів (за згодою)

ПОСТАНОВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Про Звернення Верховної Ради України до держав-партнерів України щодо визнання Голодомору 1932-1933 років в Україні злочином геноциду Українського народу
(Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, №1, ст.16)

Верховна Рада України постановляє:

1. Затвердити Звернення Верховної Ради України до держав-партнерів України щодо визнання Голодомору 1932-1933 років в Україні злочином геноциду Українського народу (додається).
2. Доручити Голові Верховної Ради України невідкладно направити текст Звернення до парламентів держав-партнерів України.
3. Ця Постанова набирає чинності з дня її прийняття.

*Голова Верховної Ради України
А. ПАРУБІЙ
м. Київ 7 грудня 2016 року
№1777-VIII*

ЗВЕРНЕННЯ

Верховної Ради України до держав-партнерів України щодо визнання Голодомору 1932-1933 років в Україні злочином геноциду Українського народу

Україна у 1932-1933 роках пережила страшну трагедію – Голодомор, який забрав мільйони людських життів. Злочинний комуністичний тоталітарний режим шляхом насильницького вилучення продовольства, блокади сіл та цілих районів, заборони виїзду за межі охопленої голодом України, згортання сільської торгівлі, репресій щодо незгодних зумисне створив для українців такі життєві умови, що були розраховані на їх фізичне знищення. Така політика режиму – злочин проти людяності відповідно до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього.

Верховна Рада України Законом України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», ухваленим 28 листопада 2006 року, визнала Голодомор геноцидом проти Українського народу, а Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», ухваленим 9 квітня 2015 року, засудила комуністичний тоталітарний режим як злочинний.

У 1932-1933 роках тоталітарний режим ховав свій злочин за стіною пропаганди і брехні. Впродовж усіх наступних десятиліть режим намагався не тільки приховати правду про Голодомор в Україні, а й назавжди знищити пам'ять про нього. Небезпечним було не тільки писати про це в пресі, у листах до партійних «вождів» або до родичів за кордон, а навіть згадувати у приватних щоденниках. Будь-який необережний запис міг зруйнувати життя, вилитися в десятиліття таборів ГУЛАГу. Однак, попри всі небезпеки, у найважчі часи знаходилися люди, які, усвідомлюючи відповідальність перед наступними поколіннями, не могли мовчати.

Керівництво СРСР блокувало будь-яку інформацію про реальну ситуацію в Україні, свідомо дезорієнтувало світову громадськість. Однак деякі іноземці, які побували в оточеній

«залізною завісою» та охопленій голодом Україні, своїми публікаціями доносили світові правду про злочин убивства мільйонів. Ми їх сьогодні називаємо Людьми правди. Це журналісти, громадські діячі, митці, політики демократичного світу. Одні публікували статті у вільній пресі, інші описували побачене і пережите у щоденниках чи просто фотографували той жах, що відбувався навколо. Вони вірили – зафіксована ними правда важлива для протистояння злу, що вбиває мільйони людей. Завдяки їхнім зусиллям вдалося зберегти інформацію про один із найстрашніших злочинів в історії людства – Голодомор. Через багато років ця інформація стала однією з причин краху комуністичного режиму, на руїнах якого постала незалежна Україна.

Сьогодні Україна знову стала жертвою сталінських послідовників із Кремля. Україна протистоїть не лише агресії зі сходу, але й масштабній інформаційній навалі, опертій на брехню. Агресор знову вибудовує стіну пропаганди, щоб приховати свої злочини. І сьогодні, як і вісім десятків років тому, Україна потребує слова правди, щоб світ знав.

«Щоб світ знав» – ці слова були актуальними для тих, хто говорив і писав 1933-го, і такими вони залишаються досі. Нам надзвичайно важливо, аби за межами України знали, що саме відбувається у нас.

Верховна Рада України, вшановуючи пам'ять убитих голодом, висловлює глибоку подяку усім тим, хто проривав вибудовану комуністичним тоталітарним режимом «залізну завісу» пропаганди і брехні, усім тим, хто зберігав пам'ять про трагедію, яку пережив Український народ, усім тим, хто відновлював правду про Голодомор.

Верховна Рада України також висловлює подяку іноземним державам, які сьогодні підтримують нашу державу у протистоянні з агресором, всім, хто доносить правду про події в Україні до світової громадськості.

Верховна Рада України звертається до держав - партнерів України визнати Голодомор 1932-1933 років в Україні злочином геноциду Українського народу.

Наша спільна пам'ять про злочини минулого є запорукою їх неповторення у майбутньому!

РЕЗОЛЮЦІЯ

МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ШТУЧНІ ГОЛОДИ В УКРАЇНІ ХХ СТОЛІТТЯ»

Штучні голоди в Україні — неодноразова масова загибель людей на території колишньої УСРР/УРСР, спричинені зумисними діями радянської влади і спрямованими на геноцид корінного населення. Найвідомішим і визнаним на міжнародному рівні геноцидом українців є Голодомор 1932-1933 років, але не менш жахливими є штучні голоди 1921-1923 та 1946-1947 років. Через проведення Міжнародної конференції саме у 85-ті роковини Голодомору ще раз згадано злочини сталінського тоталітарного режиму щодо українського народу, наголошено на необхідності подальшого вивчення причин і наслідків цих злочинів.

Всебічно обговоривши причини, обставини та наслідки штучних голодів в Україні, вважаємо за необхідне:

1. ввести у наукове та суспільне використання терміна «постраждали від Голодомору». До таких належить зарахувати людей, які зазнали страждань від голоду-геноциду;
2. у роботі органів державної та місцевої влади, освітніх і наукових установ рекомендувати використовувати термін «Голодомор» – геноцид українського народу, жертвами якого стало щонайменше 7 мільйонів загиблих;
3. Міністерству закордонних справ продовжити діяльність з міжнародного визнання Голодомору як геноциду українського народу;
4. Міністерству освіти і науки України спільно з Національним музеєм «Меморіал жертв Голодомору» розробити навчальні програми, обов'язкові для загальноосвітніх навчальних закладів, у яких передбачити відвідування музею;
5. звернутись із пропозицією до Міністерства юстиції України щодо напрацювання юридичного механізму повернення компенсаційних виплат постраждалим від Голодомору та членам їхніх сімей, за рахунок Російської Федерації як правонаступниці Радянського Союзу;
6. вважати за доцільне створення Національного інституту дослідження Голодомору.

**Високопреосвященний Іоан Яременко,
митрополит Черкаський та Чигиринський**

Я сьогодні маю за честь передати благословення і підтримку Святішого Патріарха Київського і Всієї Руси України Філарета учасникам конференції і навести такі слова із Святого Писання, які сказав Господь своїм учням. Даючи заповіді для нового життя він сказав: «Блаженні голодні і спрагли до правди, бо вони наситяться». І ось дивіться, у цих словах якраз поєднуються і бажання знати правду, заради якої ми сьогодні всі зібралися і одночасно насичення. Звичайно, Господь мав на увазі насичення в першу чергу душі людської, але ж і ми шукаємо правду для того, щоб наситити в першу чергу, заспокоїти свою совість, примирити свою совість з історією і відкинути ту неправду, яка нав'язується нам з півночі з цього московського імперіалізму. Ми згадуємо як піднялася хвиля правди про Голодомор за президентства Віктора Андрійовича Ющенка і це стало таким ковтком свіжого повітря для наших душ. Воно відкрило очі багатьом тим, які сумнівалися і думали чи дійсно був чи не був цей Голодомор. І тому сьогодні в пошуках правди ми виконуємо оце блаженство, ми наситимося правдою, а якщо наситимо свої душі, то значить закладемо міцний фундамент, щоб такі трагедії не повторялися в нашому народі. Щоб інша сила не втручалася в наше життя і не знищувала українців. Ми це робимо не тільки для того, щоб ми отримали це насичення. Наша держава зараз як і будь-яка інша держава вплетена в життя всього світового співтовариства і нам важливо щоб інші народи розуміли логіку дій українців коли ми боримося за свою свободу в цій гібридній війні, яку веде Росія проти України. Щоби розуміли чому ми так чи інакше поступаємо. Потрібно поставити твердий знак оклику в цій правді і показати, що з півночі, зі сходу України не брат-слов'янин як це в ідеології «русского мира» намагаються нав'язати українцям, а там знаходиться підступний і коварний сусід, який готовий зробити те, що він зробив в минулому столітті. І тому нам дійсно потрібно знати правду і на це ми закликаємо Боже благословення, і нехай Господь допоможе всім науковцям, шукачам правди довести до завершення успішного пошукову роботу і ствердити цю правду про трагедію українського народу. Благословення Господне хай буде на вас.

Преосвященний Богдан Дзюрах, Секретар Синоду єпископів УГКЦ

Достойні панове Президенти, вельмишановний пане Головуючий, вельмишановний пане Ректоре, Ваше Високопреосвященство владико Іоане, шановні учасники цієї Міжнародної конференції, Христос Воскрес!

Передовсім дозвольте передати Вам сердечні вітання та благословення на успішну працю від Отця і Глави Української Греко-Католицької Церкви Блаженнішого Святослава.

Нашим святим обов'язком – Церкви, держави, громадськості, словом усього народу, – є зберігати живую пам'ять про цю страшну трагедію, якою були в історії нашого народу голодомори ХХ століття. Але що означає плекати живу пам'ять?

Щоб пам'ять була живою, вона мусить бути передовсім правдивою. Бо пам'ять можна вбити не тільки забуттям, амнезією, але і неправдою, брехнею, перекручуванням правди, чи напівправдою. Тож першим обов'язком є зберігати пам'ять про причини цієї трагедії, про систему, яка спричинила, організувала і здійснила злочин планетарного масштабу, а передовсім – про кожну жертву, про кожну особу – дітей, жінок, чоловіків і старців, яких сталінський режим засудив на голодну смерть. Не йдеться лише про захист і обстоювання такої чи іншої цифри. Адже за кожною цифрою стоїть жива людина, наш співвітчизник, брат і сестра, яких ми не маємо права в жодному разі забувати. Це ідеологи злочинної комуністичної системи твердили, що «єдiniца – ноль». Для нас вона не може бути нулем, прогалиною в пам'яті. Кожне людське життя є святим, а тому святотатством над пам'яттю загиблих було б забуття навіть однієї невинно убієнної особи, не кажучи вже про сотні тисяч чи мільйони.

Щоб пам'ять була живою, в ній мусить бути присутній Бог, молитва. Молитва потрібна не тільки для наших братів і сестер, невинно убієнних, яким можемо сьогодні тільки таким чином допомогти. Молитва потрібна рівно ж нам, щоб Бог, до Якого звертаємося у молитві і у Якого є вічна пам'ять, захистив нашу людську національну пам'ять від вбивчої отрути ненависті, озлоблення і бажання помсти.

Нарешті, живою пам'ять є тоді, коли вона не тільки скерована у минуле, але огортає собою рівно ж сьогодення. Наша пам'ять про жертви голодоморів в Україні буде справді живою, якщо вона нам допоможе зауважувати подібні страждання наших сучасників, і не тільки зауважувати, але робити щось конкретне, щоб їхні страждання облегшити, зупинити чи не допустити. Іншими словами, жива пам'ять зобов'язує. Вона не тільки зворушує серце, але і відкриває наші очі та спонукує наші руки до співчуття, солідарності та милосердя.

У центрі нашої пам'яті завжди має бути людина. Дуже знаменно, що в нашому Меморіалі жертв Голодомору центральне місце займає не свічка з різними художніми елементами, але маленька виснажена голодом дівчинка, перед постаттю якої схилиють голови президенти, прем'єр-міністри, громадські і державні діячі. Цю дівчину не можна заховати за свічкою. Подібно і ми не можемо залишатися байдужими чи заховатися навіть за запаленою свічкою в той час, коли на наших очах тисячі і сотні тисяч людей загрожені голодною смертю.

Багатьом з присутніх вже відома ініціатива, щоб українська держава в пам'ять про жертви Голодомору 1932-33 років виділила зі своїх продовольчих засобів символічних 32-33 тис. тонн зерна для людей, які голодують у центральній та східній Африці. Я переконаний це буде виявом належної шани до жертв наших голодоморів, а водночас дуже переконливим знаком того, що наша пам'ять є живою. Нашою програмою дій, особливо цього року, нехай стане гасло **«Пам'ятаючи Голодомор, рятуємо від голоду сьогодні»**.

Тож нехай плодом нинішньої Конференції стане не тільки проголошувана правда, спільна молитва, але і конкретна дія, що разом стануть виявом нашої живої пам'яті. А Господь нехай усіх нас у цьому благословить!

Леонід Кравчук

Доброго здоров'я!

Нинішня конференція свідчить про те, що цікавість до такої трагічної події, як Голодомор щороку зростає. Свідчення цього є наукові праці, доповіді, які подано на конференцію.

Справді, думка про Голодомор формувалася дуже складно. Маю життєвий і віковий досвід, щоб висловити своє враження від перших кроків розуміння Голодомору. Я закінчив цей університет. Дякую за те, що була така можливість. Потім одружився, працював і вперше в 1960 році поїхав на батьківщину дружини. Це Сумська область. Мені її рідні розповіли, що понад половина роду дружини померли від голоду. Тоді про голод почув вперше. А вже, коли працював на різних посадах, зсередини бачив, як приховували правду, як плюндрували пам'ять, як свідомо нищили не тільки розум, дух, а людей, які не хотіли так жити. Без правди, не може бути правдивої пам'яті. Пам'ять – це не щось абстрактне. Вона формується на правді. Дуже важливо, щоб правда породжувала силу несприйняття голодомору. Ми звичайно повинні робити все, щоб кожна людина, яка загинула трагічною смертю від голоду, не була забута. І акцент потрібно, гадаю, робити на пам'яті сили, пам'яті недопущення трагедії. Ми повинні засудити на правовому рівні Голодомор, винести вирок тим, хто до цього призвів. Інакше Голодомор, репресії будуть деформувати нашу свідомість. Люди мають знати, що серця мільйонів, які загинули, стукають нагадуючи нам про наш обов'язок. І цього не треба забувати.

Я бачив із середини природу тоталітаризму і тому, підписав би сьогодні документ, яким було б визначено правове покарання тим, хто вбив мільйони. Нажаль сьогодні у світі не завжди об'єктивно оцінюють геноцид, голодомор, як ми б хотіли і як ми його розуміємо, то це тому, що всі ми ще не об'єднані єдиною правдивою силою пам'яті, яка породжує ненависть до наших ворогів. І війна, яка триває на Донбасі, і анексія Криму – це продовження нищення народу і його кореня.

Я спілкувався майже з багатьма керівниками колишнього Радянського Союзу і знаю їх ставлення до України коли ще не працював. Борис Єльцин якось мене запитав: «Пане Президенте, а чого ви так акцентуєте на питанні Голодомору?». Я йому відповів: «Борисе Миколайовичу, ще в ЦК мене призначили членом комісії щодо вивчення причин голодомору. Тому на власні очі бачив тисячі страшних документів. Не можу бути спокійним до тих вражень, до того нелюдського ставлення людей, що я побачив тоді». Натомість запитую: «А чого Ви мовчите, адже частина Ваших областей також зазнали Голодомору?». У відповідь Єльцин зазначив: «Ну, у нас голодны бунты всегда бывают». «Голодны бунты!» Тобто різні країни по-різному розуміють Голодомор. Для них це був «голодний бунт».

А чому саме у 1986-1987 роках трохи акцентувалася увага на проблемах голодомору? Горбачов, який їздив вже по світу, зустрічався з людьми і, зокрема, в Сполучених Штатах Америки, і в інших країнах в тому числі і з українцями, то вони вимагали від нього правди про Голодомор. І тоді ЦК Компартії України було доручено вивчити питання Голодомору, його суть і причини. Було створено спеціальну комісію. Але і ЦК Компартії України, і ЦК КПРС, я знаю це з середини, думали, що це завершиться просто поясненням посухой, яка, мовляв, була, і люди голодні були тому, що не було хліба, бо не вродило.

Та люди в таке пояснення не вірили і задавали запитання: «Чому ви відмовились від допомоги через Червоний хрест?». Відповіді не було. І тоді, прийшла до голови думка – з'ясувати в Гідрометцентрі, чи була справді засуха. А архівних документів в Україні не було, вони були у Москві. Навіть документи Гідрометцентру зберігалися в Москві. І тоді ми скерували туди людей, які з'ясували, що середні опади цих років, і до і після були звичними. Це був надзвичайний аргумент. Після цього ЦК Компартії України прийняв рішення про видання першої офіційної книги про голодомор. Вона називалась «Чорна книжка». Звичайно інформація про голод у ній була поверхнева з ідеологічними нашаруванням і не відповідала реальностям, але це був перший крок. І за тих часів, то було сміливе рішення.

А тому очевидним є те, що: «Голодомор – це результат цілеспрямованих рішень ЦК

КПРС і відповідно ЦК Компартії України. Це не помилка, бо, мовляв, усі помиляються, і ЦК могло помилитись. Це було свідоме нищення українського народу продумане і спрямоване. Коли мене обрали президентом я зразу ж на Софіївському майдані організував велику зустріч, на якій були священники всіх українських конфесій, тоді там обговорили цю трагедію відкрили пам'ятник – розп'яття на хресті, який і зараз там стоїть. В своїй промові я вперше в історії назвав голодомор геноцидом. Не всі погоджувались з такою оцінкою, були гострі дискусії, протести і потрібно було багато часу, щоб Верховна Рада законодавчо закріпила таку оцінку. І зараз не всі поділяють таку оцінку. І за кордоном також. Та ми просуваємось вперед і віримо, що справедливість буде. В цьому плані багато зробив президент Віктор Ющенко. Тему Голодомору він підняв до вершин високого розуміння, зв'язав її з філософією пам'яті, філософією нашого національного життя. Але були кроки і до нього, як і були кроки до дій, нинішнього президента. Нажаль наша політична культура низька і владі важливо, що нав'язати думку, що все почалося лише тоді, коли вони прийшли до влади.

Ніколи ми не станемо свідомими, ніколи ми не станемо патріотами справжніми, поки не відмовимося від позиції негативних оцінок попередників. Це дитяча хвороба, вона пройде, але не скоро.

Скажімо правду самі собі, що кожен зробив те, що міг зробити. Коли сьогодні задають запитання «Чому ви не прийняли тоді закон про геноцид?», відповідаю, що зі 450 депутатів у залі Верховної ради було 370 комуністів. Вдумайтесь. У нас не було навіть 226 голосів, а лише 80. Треба об'єктивно аналізувати нашу дійсність і робити обґрунтовані висновки. Тому що минає час, 27 років – це не 7, а ми змінюємось дуже повільно, а дехто і зовсім не змінюється.

Тепер, горе, смерть, чому для них не аргумент, бо вони живуть в іншому просторі. Це правда, я нічого не перебільшую. І якщо ми кожен день не будемо вибивати із себе страх і приниження, вибивати із себе раба, то цей процес трансформації може затягнутися, формувати в собі українське «Я», готовність захистити правду, йти в бій.

Ця конференція – велика справа. Це великий крок, я би навіть сказав, що це декілька кроків до правди, декілька кроків до істини. Багато кроків до нового бачення, до нової філософії нашого українського національного патріотичного життя. «Лупайте цю скалу», – писав Франко. Лупайте і очищуйте наше життя, не дозволяйте підійматись над вами тим, хто проти України. Не дозволяйте. Поки ми терпітимемо, нас зневажатимуть. Якщо ми встанемо з коми і покажемо свою силу, свою ненависть до ворогів, то нам скажуть оце народ, що «вгору йде, хоч був запертий в льох».

Потрібно врешті-решт почути, як ще і зараз здригається земля від стогону заморених голодом мільйонів, відчуті біль тих, хто живе ще сьогодні, переживши справжня лихоліття.

На прикладі ставлення до Голодомору ми повинні показати свою здатність берегти власну історичну пам'ять, бути сильними і відважними. Потрібно знести з України всю нечисть і пам'ятати, що змінити життя на краще сьогодні можна тоді, коли віриш, коли сам очистився від минулого комуністичного, коли до всього готовий духовно.

Ми повинні поставити пам'ятник-музей Голодомору-геноциду, щоб він став символом відповідальності сучасників перед убієнним голодом, символом готовності боротися проти будь-якого поневолення, будь-якої диктатури.

Нам потрібні документи і свідчення звірячої поведінки більшовиків, спогади тих, хто пережив цю трагедію. Приклад «Меморіалу» і його голови першого віце-прем'єра С. І. Кубіва є докорінним для наслідування.

Нам сьогодні важко, бо йдемо і будуємо нове життя в умовах війни, бідності та зневіри в майбутнє. Та все це пройде швидко, якщо ми самі цього захочемо, будемо рішучими до боротьби за Україну.

Нехай всім щастить!

Леонід Кучма

Мало знайдеться у складній історії не тільки України, але й світу таких жахливих трагедій, як Голодомор 1932-1933 років. Український Голодомор треба розглядати окремою сторінкою нашої історії. На своєму історичному шляху український народ зазнав чимало трагічних випробувань – однак усе, що відбувалося у нібито мирний час, затьмарило своєю жахливістю навіть воєнні лихоліття. Спланований і реалізований комуністичним режимом Голодомор та масові політичні репресії поставили під сумнів саме існування нації.

І це не перебільшення. Голодомор став національною катастрофою. Тільки протягом 1932-1933 років загинула п'ята частина сільського населення України. Люди вимирали цілими селами. Демографічні, соціально-економічні, історико-культурні наслідки тодішніх зlodіянь Україна відчуває й досі.

Тоталітарний режим організував штучний голод в Україні. Його наслідком стала загибель від 7 до 10 мільйонів наших співгромадян.

На жаль, тоді, у 1933 році, світ не відгукнувся на нашу трагедію. Міжнародна спільнота повірила цинічній пропаганді Радянського Союзу, який продавав хліб за кордон, коли в Україні щохвилини від голоду помирало 17 осіб.

Націю вбивали повільно, і це було ще страшніше. Не розстрілами і газовими печами, а повільним, і від цього ще більш жахливим, згасанням від голоду. Коли мати, ламаючи окрасць хліба, мала вирішувати, хто із її дітей помре голодною смертю першим – старший, який навчився побиратися, середній, який ще тримається за спідницю, чи молодший, якого шкода найбільше.

Бог і час, коли жили ці люди, не залишав їм вибору. Маємо визнати – це був геноцид. Цілеспрямований, ретельно спланований геноцид проти українського народу. І зараз ми можемо і зобов'язані небагато – це пам'ятати. Пам'ятати, яку ціну – жахливу ціну – заплатив український народ за право жити. Не лише, щоб жити на власній землі, а щоб могли існувати.

Це не єдиний урок. Зараз, коли минуло вже багато років, можемо відповісти на запитання: чого хотіли досягти організатори Голодомору? кому було вигідно підрубати нашу хліборобську націю під корінь? кому було вигідно поселити на майже генетичному рівні страх перед силою, перед новим голодом, перед новими репресіями?

Комуністичний режим не міг миритися з існуванням вільних, незалежних від нього людей. Вільних людей, основу особистої незалежності яких становила їхня праця на власній землі, слід було знищити. Навіть закатувати голодом – на ціну не зважали. Удари наносили методично і цілеспрямовано. Спочатку забирали останнє, потім витягували сховане, брали в заручники, ставили заслони на шляхах у міста. З українців виймали хліборобську душу, ламали хребет нації, свідомо провокували канібалізм.

Комуністична ідеологія передбачала, що життя окремої людини цінності не має. Що кожне життя варте лише того, аби покласти його на вівтар боротьби за ідею перемоги комунізму у всесвітніх масштабах. Коли «ліс рубають, тріски летять» і «тріски» – це долі людей – не рахував ніхто. Це були неминучі жертви в ім'я «світлого майбутнього». Революційна доцільність списувала все.

Сам я родом з Чернігівщини і добре пам'ятаю перелякані очі людей, коли йшлося про Великий Голод. Люди відкидали від себе пам'ять про Голодомор, боялися згадувати. Страх укорінився в українцях, чого і добивалися організатори терору.

Кров мільйонів загиблих співвітчизників стукає в наші серця, і ми зобов'язані зробити все, аби пам'ять про них завжди була живою для нинішніх та прийдешніх поколінь.

Вважаю, що науковці мають продовжити свої дослідження. Ми зобов'язані донести до міжнародної громадськості правду про Голодомор, його причини й наслідки, домогтися його визнання міжнародною спільнотою як акту геноциду проти українського народу.

Минають роки, минуть століття: Та зболена пам'ять про заморених голодом, розстріляних, закатованих житиме вічно. Вона – нагадування минулого і пересторога майбутньому.

Хай же пам'ять про всіх невинно уб'єнних згуртує нас, живих, додасть нам сил та волі, мудрості й наснаги для зміцнення власної держави на власній землі, розвитку демократії, вільного життя кожної людини.

Віктор Ющенко

Хочу почати з того, що перш за все ті слова, які почуті, Леоніде Макаровичу, від вас, від Степана Івановича, від вельмиповажних пресвятих отців, ректора університету уже на особливий рівень ставлять планку нашої дискусії. Я думаю, що за останні 15 років ми багато піднялись у рівні розуміння цієї проблеми, як, наприклад, до початку 2000-х років. Але насправді, думаю, що в нас залишається надзвичайно багато питань, які стосуються цієї епохи, цієї трагедії, на які ми ще не навчилися давати відповіді. Не тому, що вона складна. Мені здається, що дуже багато компонентів цієї відповіді міститься на поверхні для тих людей, які читають газети, книжки і які люблять, шанують своїх дідів-прадідів.

Водночас скажу, що багато разів, але дуже часто відчуваю, що щодо дуже багатьох тем і зокрема щодо цієї в Україні ти живеш, як у резервації, що нас ще мало українців, у яких розквітла національна свідомість, адже все, про що ми сьогодні говоритимемо – це боротьба за відповідь на запитання «Хто ми?». У нас є декілька виборів: ми – хохли, я вже декілька разів наводив цей приклад із записок гетьмана Павла Скоропадського, коли він там формував українську армію, виступав перед полком здається у Воронезькій губернії «Хлопці, їдьте в Україну, захищайте свою рідну державу!». І просить: «Українці, зробіть крок вперед». А йому сказали перед цим, що «дві третини цього полку – це українці, тому вони, пане гетьмане, зразу за вами поїдуть». Він робить клич: «Українці, крок вперед зробіть!» – ніхто не робить. Він спускається з подіуму, підходить до хлопців і каже: «Ти звідки?», а він каже – «А я з Полтави», «А ти звідки?» – «А я з Київщини», «А ти звідки?» – «А я Чернігівщини». «А чого ж, коли я сказав: «Українці крок вперед!», з вас ніхто не вийшов?». «А ми і не українці. Ми хохли». Так це відповідь не для образи, а я б сказав, що так генетично уклали їм, що вони не українці, а хохли. Сьогодні нам кажуть, що ми «малороси» або «новороси», або «тушки», «гопники».

Насправді, ми порушуємо тему небанальну, невузькопрофільну. Йдеться не тільки про академічну історію, йдеться про те, що це один із прикладів, який дуже серйозно може впливати на нашу ідентичність, розуміння того, що ми є нація і є власною національною ціллю незалежної суверенної держави. І тому ми повинні дати відповідь на те, хто організатор цього лиха. Ми назвали злочинців в українському законі – лідери комуністичної партії. Ми розуміємо, що це підтекст, за цим стоїть абсолютно зрозумілий політичний російський режим радянського типу. Слово «російський» я хочу зробити ключовим, бо слово «радянський» багато чого ховає. І коли відбулося те політичне, що у 20-х роках відбулося, коли ми втратили свою першу у ХХ сторіччі українську державу, реакція Москви була така сама. Як тішився Ленін, що зламали Україну, тепер у нас є ключі до хліба, палива, але водночас Ленін каже, що там же ж одна партизанщина, там ніхто і хліба, і вугілля не віддасть. Важливим для нашої полеміки є лист Сталіна 1927-го року до, здається, югославських комуністів, де він уже навчений досвідом 1920-х років українських бунтів, першого нашого голоду, повчав, що насправді національне визвольне питання за своєю суттю є питанням селянським. Якщо не дасте відповіді на питання про «укращення селян», ви не дасте відповіді про майбутність своєї держави. Це буде головна загроза Вашій Російській імперії, Вашому «руському міру», як він це бачив тоді у 1920-х роках.

І справедливо Рафаель Лемків казав «доки Україна зберігає свою національну єдність, доки її народ продовжує думати про себе як про українців і домагається незалежності, доти вони становлять значну загрозу для самого серця радянської ідеї». Я це підвожу до того, що насправді, чому померли діди-прадіди, це була «загроза» створення суверенної української національної держави і нашої свідомості. За це нас карали.

А хіба сьогодні не за те саме карають нас? За той щасливий сон, у якому сниться українська незалежна держава, суверенна, без московського ярма, без «руського мира». Хіба не ті проходимо сьогодні стаціонарні навчання на сході, щоб нас «уразуміли», як у 1920-х чи 1930-х роках? Я думаю паралель дуже очевидна і зрозуміла. Вибачте, я можливо заторкну резонансне питання, ми часто полеміку зводимо до кількості жертв. Безумовно ця тема – свята, нам треба дійти до кожної людини і віддати належну шану кожній жертві. Це наш

святий обов'язок, бо не матимемо права називатися людьми, якщо у нас не буде шани до кожного невинного уб'єнного. Але, шановні, навіть якби ми говорили про мільйон. Нам замало? На 86 році пам'яті поставили, наприклад, в Україні хоча б музей. Чи встановили у 8-9 українських обласних центрах, де було найбільше жертв, хоча б один пам'ятничок і щоб його не малювали фарбами. Хіба нам не соромно за це, що ми цієї свідомості ще не маємо? Ми ж представляємо не такі висновки, які потребує ця тема.

Мене дуже гнівить арифметична дискусія, коли посилаємося на статистику і перепосилаємось... 20-го, перепис другий 30-го, перепис третій 30-го. Перед вами ж статистична база. Від другого відняли перше, щось помножили, поділили, скільки у концтабір відправили, скільки переселенців із Тульської губернії приїхало і ви виходите на сокрівенну цифру. Шановні, це абсолютно плоске мислення. Я вам наведу одну паралель тільки для того, щоб ми розуміли, що насправді це глибоко наукова тема, якою треба займатись найвищим науковим інституціям.

Для всіх нас є Друга світова війна, наші батьки, жертви якої є темою святою. Виступає у квітні 1946 року в газеті «Правда» генералісимус Сталін і каже: «Советский народ в годы великой отечественной войны понес непоправимые потери. Мы потеряли 7 миллионов 400 тысяч человек». Арифметика була проста – Гітлер втратив 7 мільйонів 600, но то не генералісимус. А Сталін – генералісимус, тому жертв у нього трохи менше, як в окупанта. Потім приходе Хрущов і оголошує, що в роки Великої вітчизняної війни ми втратили 12 мільйонів. Потім приходить Брежнев, зі слів маршала Гречка на параді ми знаємо, що жертв насправді 24 мільйони. Потім приходить Михайло Сергійович, ми дізнаємось, що 27 млн. Потім фонд демократичні ініціативи, я говорю про статистику, про статистику. Це ж все документально. Уся радянська статистика 40-го року була документарною, 50-х, 60-х, 70-х... все статистики. Але висновки чомусь різні. Фонд демократичних ініціатив Олександра Яковлева говорить про 29 мільйонів. Сьогодні ми вже звикаємо до цифри 29-31 млн. Так от я запитую, у вас немає цієї паралелі до статистики про Голодомор? Не треба робити легковажні ствердження, розумію, що швидкої відповіді немає, але для цього у нас є наука. Боюся, коли політик політизує, тоді висновки в нас будуть складними.

Звичайно, нам важко давалися дефініції і коли давали визначення Голодомору, знаєте, в мене досі мурахи йдуть по спині, коли пригадую, що закон про геноцид ми виграли в парламенті двома голосами. Це нація, яка загубила 13 мільйонів жертв голодоморів у ХХ сторіччі. Завдяки тільки двом голосам, шановні, ми маємо право сьогодні посилатися, що у нас є закон. І Леонід Макарович абсолютно має рацію про закон, який не попереджає тих людей, які не визнають це лихо, який глумиться над нами. Для нас навіть ця планка складною була. Тобто, говорю це для того, щоб показати, як важливо нам говорити у повен голос про цю тему, бо ця тема наріжна, це державотворча тема у дуже багатьох вимірах для нас. Чому її десятками років замовчували, чому сьогодні про це можуть говорити тільки свідомі українці. Тому що вона дає багато відповідей на ті питання, які є для нас сьогоднішніми, майбутніми.

Наводжу паралель ще з другою драмою, яку сьогодні переживаємо. Як рік тому ми з Леонідом Макаровичем поїхали до Польщі напередодні прийняття закону Сейму про український геноцид, щоб зустрітися з лідерами Польщі і донести нашу позицію. І там, до речі, патріарх Філарет повинен бути. І знаєте, до сьогодні я не можу собі знайти спокою, коли перед нацією виникає така полеміка, коли нас чекають непрості складні дебати, в нашому парламенті знаходиться 144 народні депутати, які приймають рішення і звертаються до Сейму польського назвати ту частину української історії геноцидом проти поляків. Ми пам'ятаємо сьогодні ці імена? 144 народні депутати України, які просили визнати геноцид, мається на увазі Волинську трагедію. Тому, шановні, очевидно ми повинні говорити про колективізацію, про те, як вела себе українська церква, яка пішла в підпілля, про похованих у Биківні без жодного ознаменування... Ми повинні говорити про те, як вела себе нація, бо чомусь склалося таке враження, що покірно, смиренно, без протестів українська хлібна нація приймала ці виклики. Нічого подібного! У нас не було й року, щоб не було менше ніж 800–1000 повстань чи повстанських бунтів проти такої російської політики. Власне це треба взяти

за дуже струнку нашу історичну доктрину.

Думаю, найважливіше – це пам'ять. Те, про що ми говоримо, є одним із наших символів. Ми на минулій дискусії говорили, я хотів використати цю паралель. На початку бульвару Тараса Григоровича Шевченка в Києві, навпроти Бессарабського ринку стоїть пустий п'єдестал. Минуло 4 роки. Чому він пустий? Я кажу свою версію. Тому що ми неіdentичні, тому що ми несолідарні, тому що на запитання «який ваш символ?», ми ще довго будемо вести дебати в столиці України. А якщо в нас немає символу, я переконаний що в нас немає спільної мети. Тобто вона є, але вони різні. Чому нам важко дається будь-яке питання, яке потрапляє у національний розпорядок дня. Наприклад, економічний чи політичний, чи безпековий, чи питання війни тощо? Якби 45 мільйонів мислила як одне ціле, ми непереможні. Ніким. Навіть у питанні війни, ви ж добре розумієте, що виграє не зброя, а виграє дух. Маленький в'єтнамський народ переміг першу армію світу не тому, що в них кращі літаки, артилерія чи зброя була, а через те, що в нього був кратно сильніший дух. От власне кажучи, ми зараз і говоримо про тему, яка духотворна, яка повинна багато років і сильно працювати на наше українське усвідомлення.

Дякую за ваше терпіння.

Степан Кубів

Шановні учасники конференції!

Однією з багатьох чорних сторінок в історії геноциду більшовицької Росії проти українців було економічне пограбування народу, яке відбувалося у різних формах і зводилося до відбирання землі, будинків, худоби, реманенту й свійської худоби із застосуванням офіційної термінології як “вилучення”, “експропріація”, “конфіскація майна” тощо. Реалізовано таку політику у два етапи – перший із них припав на роки “воєнного комунізму” в 1919-1920 рр. й разом із іншими чинниками спричинив Голод 1922-1923 рр., другий етап припав на колективізацію 1929-1931 рр. й завершився Голодомором 1932-1933 рр. Останнім етапом цієї грабіжницької кампанії було так званий “гуманний” у баченні організаторів порятунок, а насправді це було пограбування селян через змушування людей здавати останні цінності у 1932-1933 рр., щоб за виручені кошти купити харчі й спробувати врятувати себе й своїх близьких від голодної смерті. Вмираючі від голоду міняли свої мізерні заощадження на хліб. Аналіз цін “Торгзину”(рос. “Торгсин”) свідчить про те, що під час голоду Радянський Союз продавав продовольство своїм громадянам у середньому втричі дорожче, ніж за кордон (торгсин означав “торговля с иностранцами” — акронім “торгзін”, “торгівля з іноземцями”). Скорботним тріумфом для “Торгзину” став страшний 1933 рік. У 1933 р. люди в межах СРСР принесли до магазинів мережі “Торгзін” 45 т чистого золота і майже 2 т срібла. На початку 1935 р. наркомун торгівлі СРСР доповіли, що у Варшаві на один долар можна було купити 1,3–1,8 кг вершкового масла, в Парижі – 600–750 г, а в СРСР за курсом “Торгзину” – лише 250–400 г. Очевидець тих подій Галина Назаренко згадувала: “Золоті каблучки мами і батька з весілля мама здала в “Торгзін”, за що отримала кілька кілограмів борошна і варила нам галушки”.

Які головні причини Голодомору? Насамперед це прагнення знищити людей, які підтримували філософію незалежної української держави та формували громадсько-політичний дух волелюбності. Після 1933 року на Великій Україні практично припинена будь-яка громадсько-політична діяльність і на довгі роки для простих людей статус «советского колхозніка» став безальтернативним.

Економічне пограбування українського села забезпечило сталінський індустріальний прорив, тобто перетворення Радянського Союзу на військово-технологічну державу. Через диявольський збіг обставин заплатити за це було визначено українському селянству найвищою ціною. У Росії терор голодом у 30-ті роки був застосований у масштабах значно менших, як на українських землях. Там відбувся валовий приріст економіки, а в Україні, спроектований і реалізований Кремлем Голодомор, відкинув на багато десятиліть назад соціоекономічний потенціал України. Відгомін завданої ним господарської руйнації був відчутним і багато років опісля й цинічно списаний нібито лише на наслідки нацистської окупації, хоча сьогодні геноцид Сталіна щодо українців біологічно й економічно став фатальним та жахає своїми масштабами.

Ще одним наслідком Голодомору стала практична ліквідація українського одноосібного селянства. Споконвічний звичаєвий принцип організації українського села передбачав вільного свободолюбивого сумлінного працівника на своїй землі з унікальною системою цінностей. В Україні голодом знищено “мозок нації”, – писав Рафаель Лемкін, автор концепції «геноциду». Наслідки цього злочину ми відчуваємо і сьогодні, бо голодом знищено природних носіїв культури – звичайних селян, які були споконвічними носіями національного коду.

Злочин Голодомору спричинив і справді страшні “дивіденди” – термін французького історика Іва Тернона. “Наслідки геноциду можуть бути страшними, а сам злочин – приносити немалі “дивіденди”: “жертву позбавляють її землі, власності, культури, віри, самоусвідомлення, ідеології. Яким би не був характер цих втрат, вони – доконечні. Проблема вирішена назавжди... Єдина альтернатива – рабство, оскільки громадська думка, схоже, дотепер примирювалася з моральними втратами. У тривалій перспективі геноцид вигідніший від рабовласництва, бо раб може колись вимагати свободи, а мрець – мовчить”. Раптом із

Франції дослідник українського голоду у кількох рядках умістив трагізм нашого народу. Війна на сході очевидно є війною проти рабства, яке нам ультимативно накинута під час тиранії. І, очевидно, імперські мотиви є визначальними щодо війни на Донбасі, перешкодження творення рідної церкви, анексії Криму. Але я впевнений, що нам вдасться змінити ситуацію на краще і закликаю всіх до об'єднання зусиль у прагненні розбудови України.

Тепер ми усвідомлюємо всю важливість історичної правди. Тому "Меморіал" ім. Василя Стуса долучився до низки заходів, які відбудуться в цьому році з нагоди 85-х роковин Голодомору та веде системну роботу щодо визначення причин, обставин та наслідків Голодомору. Сподіваюся сьогоднішня конференція буде корисною на цьому шляху.

Дякую за увагу!

ДОСЛІДЖЕННЯ МАСОВИХ ШТУЧНИХ ГОЛОДІВ В УКРАЇНІ У ХХ СТ.

Голодомор 1932-1933 років – не тільки трагедія минулого, це відкрита рана, яка і досі впливає на життя та поведінку нашого суспільства. Думаю, навіть зараз, з висоти часу, нам ще складно оцінити сповна травму, яку зазнали наші діди та батьки і яку вони передали нам.

Ситуація поглиблюється й тим, що значний проміжок часу наш народ не мав можливості відкрито говорити про свій біль, про злочин, що його організував та здійснив Радянський Союз. Ми не могли належно оплакати загиблих, відати шану, прожити цю травму так, аби вона стала не слабкістю, а силою та щитом нашого народу.

Здобута незалежність дає нам змогу повернутися до тієї пустки, що виникла на місці Голодомору, і заповнити її новим важливим досвідом, надолужити те, що ми не мали змогу зробити в умовах тоталітарної держави. Перед нами нові важливі виклики – сьогодні будемо нову українську школу, яка має дати нашим дітям не тільки знання, а навички, уміння, цінності, які допоможуть їм пізнати себе, свій народ, жити гідно у сучасному глобалізованому світі.

Тема Голодомору та інших геноцидів дуже важлива для розвитку наших дітей, адже в її межах можна органічно розвивати соціальні та громадянські компетентності, які зараз недостатньо розвинені не лише у школі, а й у суспільстві загалом.

Свого часу брала участь у зустрічі з представниками Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору. До підготовлених ними навчальних матеріалів було вказано дуже влучний епіграф: «Осмислюючи тоталітарне минуле – обстоюємо демократичне майбуття». Ми поділяємо такий погляд на переосмислення нашої історії. Саме тому Міністерство освіти і науки звертає значну увагу на роботу з дітьми та розмови з ними на тему Голодомору 1932-1933 років. Саме тому в роботі з дітьми Міністерство освіти і науки акцентує значну увагу на темі Голодомору 1932-1933 років.

Окрім вивчення в межах програми цієї теми, що її обов'язково порушують у 5 та 10 класах, проводимо семінари та літні школи для методистів і вчителів з проблематики вивчення голодоморів, проводимо учнівські конкурси із зазначеної тематики, експедиції пошукових загонів з пошуку свідків подій голодоморів, місць поховання жертв голодомору, упорядкування місць поховань.

Для того, щоб створити якісні науково-методичні матеріали для вчителів та учнів про Голодомор та інші геноциди, Міністерство спільно з Українським науково-дослідним та освітнім центром вивчення Голодомору (HREC in Ukraine) створили методичну лабораторію. У лабораторії працюють провідні вчені-історики, методисти, вчителі. Створено програму курсу за вибором «Голодомор 1932-1933 років в Україні: історія, уроки на майбутнє». Програму затвердило Міністерство, і її використовують у навчальних закладах. Триває робота над новим сучасним навчальним посібником. Ці фахівці допомагають нам проводити семінари для вчителів, щоб дати їм нові, свіжі та сучасні ідеї, які допоможуть доступно пояснити дітям тематику Голодомору. Зокрема, у серпні 2017 року проведено Першу літню школу для молодих учителів з проблематики вивчення голодоморів.

У липні-серпні 2018 року плануємо проведення Другої міжнародної літньої школи (2 зміни) для молодих вчителів та методистів ОППО.

Спільно з HREC in Ukraine ми також оголосили III Міжнародний міждисциплінарний конкурс наукових і творчих робіт імені Володимира Маняка та Лідії Коваленко. Він названий на честь подружжя Маняків – українських громадсько-політичних діячів, публіцистів, журналістів, які зібрали тисячі свідчень про Голодомор й упорядкували їх у книзі «33-й: Голод: Народна Книга-меморіал» – одній із перших значних праць про Голодомор в Україні. Підведення підсумків конкурсу заплановано під час проведення Міжнародного форуму до 85-х роковин Голодомору у листопаді 2018 року.

Під час проведення конкурсів особливу увагу звернуто на тому, чи можна і як саме

вписати викладання проблематики Голодомору та інших геноцидів у наскрізний процес виховання, який формує цінності; що таке ключові освітні компетентності (соціальна та громадянська, ініціативність і підприємливість тощо) і як саме вивчення історії Голодомору та інших геноцидів допомагатиме їхньому формуванню; педагогіка партнерства у дії, або як поєднати зусилля вчителів, батьків, дітей для кращого осмислення й передачі пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр., інші геноциди.

Пошукові загони загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих і позашкільних навчальних закладів України вже здійснили низку експедицій, під час яких шукали свідків подій Голодомору та записували свідчення, розповіді про події 1932-1933 років, відшуковували місця поховання жертв Голодомору.

Як ви бачите, здійснено значну роботу, але й цього недостатньо. Зараз ми формуємо новий зміст освіти через нові стандарти та через типові програми. І тема Голодомору має стати однією з наскрізних тем, що мають допомагати у формуванні громадянської грамотності, відповідальності та самосвідомості наших дітей.

Дякую за увагу.

Тези до виступу Міністра культури України Є. М. Нищука на Міжнародній конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття»

(Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60)

Донесення до світової спільноти масштабів страшної трагедії українського народу – Голодомору 1932-1933 років – потребує, окрім науково-дослідницьких пошуків, ще системної та планової роботи, використовуючи всі мистецькі засоби, що робить трагічні сторінки нашої історії наочними та емоційними.

85 років минає з того часу, як червоною партією під керівництвом Сталіна через створення штучного масового голоду, розрахованого на придушення українського національно-визвольного руху та фізичного знищення українського селянства, забрано мільйони життів наших співвітчизників. Ці події не лише навмисно замовчувалися радянською владою, а й взагалі про голодомор заборонялося будь-де згадувати.

Сьогодні – це сторінки нашої кривавої історії, це національна пам'ять українського народу, це частина української спадщини. І завдання сучасника донести до світу, що Голодомор 1932-1933 років був свідомим геноцидом українського народу, який наклав свій безжальний відбиток на всю нашу історію, на національну самосвідомість.

Тему Голодомору вперше розкрито в художніх творах українських письменників діаспори, українських письменників Олександра Коржа у творі «Степова доля», Уласа Самчука у романі «Марія» (1934), пережившого Голодомор Василя Барки у романі «Жовтий князь» (1963).

Про Голодомор знято велику кількість фільмів, телепередач, мистецьких творів («Незнаний Голод» (1983, Канада), «Жнива розпачу» (1984, Канада), «33-й, свідчення очевидців» (1989), «Українська ніч» (2002), «Великий Голод» (2005), «Жити заборонено» (2005), «Радянська історія» (2008, Латвія), п'єса за твором Марії Матіос «Не плачте за мною ніколи...» сьогодні у репертуарі провідних театрів.

З метою поширення інформації про Голодомор 1932-1933 років в Україні, масовий штучний голод 1921-1923 років та 1946-1947 років в Україні, вшанування пам'яті їх жертв, а також сприяння вивченню історії України, вихованню у громадян патріотизму та толерантності, заклади культури сфери управління Мінкультури проводять масштабну культурно-мистецьку роботу. Зокрема, це проведення 25 листопада концерту до Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій в Україні «Україна пам'ятає» та Всеукраїнської акції «Запали свічк у», музейних програм «Дзвони пам'яті», «Голодомор: Правда і Кривда», зустрічі зі свідками Голодомору. Бібліотечні заклади організують години історичної пам'яті «Історію переписати неможливо», «Голодомор – не виплакані сльози України», «Немов прокляття оживає. Рік 33-й. Голод! Голод!», фотодокументальні та книжкові виставки «Голодомор в Україні 1932-1933 років – геноцид українського народу» тощо.

Жертвам Голодомору 1932-1933 років встановлені пам'ятники у багатьох містах і селах України та за кордоном, зокрема у Києві створено Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», водночас сьогодні ключовим завданням залишається будівництво його другої черги, яке завмерло на 10 років. На ці цілі у Державному бюджеті передбачено кошти у сумі 323 млн грн, щоб вже найближчим часом отримати той проект, який став би першочергово відвідуваним під час будь-яких візитів іноземних громадян в Україну.

Ми вивчаємо трагічні сторінки нашої історії, ми пам'ятаємо, якою ціною обернулася для українців ця трагедія і ми низько схиляємо голови перед жертвами геноциду Українського народу.

**ВІТАЛЬНЕ СЛОВО ПРЕЗИДЕНТА
ФУНДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОДОМОРУ – ГЕНОЦИДУ
(ЧИКАГО, США)
МИКОЛИ КОЧЕРГИ**

Вельмишановний пане ректоре! Шановні організатори й науковці!

У цьому залі сьогодні говоритимуть про одну з найстрашніших трагедій українського народу, яка в 1932-1933 роках торкнулася кожної селянської родини на нашій благословенній землі. Напередодні відзначення 85-річчя цієї трагедії Міжнародна науково-практична конференція, до проведення якої долучилися Президенти України Леонід Кравчук, Леонід Кучма і Віктор Ющенко, свідчить про те, що в Україні вже по-справжньому усвідомлюють її масштаби і вплив на подальшу долю нашої нації.

Усі три названі Президенти свого часу багато зробили для відродження правди про Голодомор, і вітальне слово кожного сьогодні додає впевненості, що започаткована з перших днів незалежності України справа відродження історичної правди про цю страшну сторінку нашої історії буде успішно доведена до кінця.

Важливо, щоб науковий пошук не збився на манівці, не пішов з оглядкою на чужі авторитети щодо визначення кількості жертв цієї трагедії – ми самі на основі своїх документів повинні сказати світові про наші втрати. При цьому маємо пам'ятати, що кожну невинно убієнну голодом людину треба внести до нашого національного реєстру.

Велика вдячність Степану Кубіву як голові Всеукраїнської громадської правозахисної організації «Меморіал» імені Василя Стуса за ініціативу скликання цього наукового зібрання, а ректору Київського національного університету імені Тараса Шевченка Леоніду Губерському – за гостинність у стінах цього визнаного в світі храму знань і науки. І особливий уклін професорові цього університету Володимирі Сергійчуку, котрий відгукнувся на наше прохання вивчити архівні документи.

Слова поваги і до колективу Національного музею жертв Голодомору 1932-1933 років на чолі з генеральним директором Олесею Стасюк, які активно працюють для пропаганди правди.

Бажаю всім учасникам цієї міжнародної конференції плідних дискусій, вагомих результатів, які дадуть можливість зробити ще один важливий крок на шляху пізнання повної правди про Голодомор 1932-1933 років як геноцид української нації.

16 травня 2018 р.

Вельмишановні організатори та учасники
Міжнародної наукової конференції "Штучні голоди в Україні ХХ століття"!

Світовий Конгрес Українців щиро вітає Вас з проведенням Міжнародної наукової конференції "Штучні голоди в Україні ХХ століття", присвяченої подальшому вивченню та викриттю довгий час замовчуваних злочинів проти українського народу, які забрали життя мільйонів ні в чому не винних українців.

Цілеспрямовані штучні голоди ХХ століття є частиною багатовікової історії поневолення України, упродовж якої царська Росія та тоталітарний сталінський режим намагались знищити національну свідомість українського народу та цілком придушити його прагнення до незалежності. Штучні голоди ХХ століття в Україні та незаконна окупація Криму і збройні дії на Сході України, які Російська Федерація розв'язала проти незалежної Української держави тепер, у ХХІ столітті, мають безпосередній зв'язок.

Упродовж своєї понад 50-літньої історії Світовий Конгрес Українців невинно просуває на міжнародному рівні актуальні українські питання, нинішнім пріоритетом серед яких є захист територіальної цілісності України, а також активно інформує світ про сторінки української історії.

У 85-ту річницю трагічних подій 1932-33 рр. в Україні Світовий Конгрес Українців разом із своєю мережею в 53-ох країнах світу і надалі всіляко сприяє визнанню Голодомору геноцидом українського народу, що вже зробили 17 держав світу. Щоб засвідчити єдність світової української спільноти у вшануванні жертв Голодомору, за 85 днів до Дня пам'яті жертв Голодоморів Світовий Конгрес Українців у співпраці з українськими урядовими і громадськими структурами розпочне Міжнародну акцію "Запалімо свічку пам'яті!", яка завершиться в Києві 24 листопада 2018 р. Разом з цим Світовий Конгрес Українців закликає всіх нащадків свідків Голодомору долучитися до просвітницької діяльності на цю тему в країнах свого проживання та в такий спосіб сприяти збереженню історичної пам'яті для майбутніх поколінь українців.

Ми переконані, що співпраця в ключових питаннях національної важливості з боку України та Світового Конгресу Українців є важливою запорукою нашого майбутнього спільного успіху.

Понад 20-мільйонна українська діаспора на чолі зі Світовим Конгресом Українців схилиє голови перед невинними жертвами штучних голодів в Україні ХХ століття та вшановує їхню пам'ять.

З повагою,

СВІТОВИЙ КОНГРЕС УКРАЇНЦІВ

Стефан Романів

Генеральний секретар та

Голова Міжнародного координаційного комітету СКУ в справі Голодомору

Світовий Конгрес Українців (СКУ) є міжнародною координаційною надбудовою українських громад у діаспорі, що представляє інтереси понад 20 мільйонів українців. СКУ має мережу складових організацій та зв'язків з українцями у 53 країнах. Заснований у 1967 р., СКУ в 2003 р. був визнаний Економічною та соціальною радою Організації Об'єднаних Націй як неурядова організація зі спеціальним консультативним статусом.

TORONTO – KYIV – BRUSSELS

Head Office: 145 Evans Avenue, Suite 207, Toronto, Ontario M8Z 5X8 Canada

Tel: 416.323.3020 Fax: 416.323.3250

E-mail: uwc@ukrainianworldcongress.org Website: www.ukrainianworldcongress.org

Леонід Губерський

Насамперед хотів би вас всіх привітати із початком роботи конференції. Для нас це знакова подія і велика честь, що конференція, на якій будуть розглянуті надзвичайно болісні, актуальні для нашого народу історичні події, трагічні події нашої історії, відбуватиметься саме у цій залі – залі Вченої Ради нашого університету. Тут організовано багато конференцій, але ця особлива. Знаково це ще тому, що наші вчені, і старше покоління, і середнє, і особливо приємно, що молодше – студенти, аспіранти, докторанти займаються вивченням цієї непростой, трагічної сторінки історії українського народу. Робити це треба і надалі. Ми в цьому переконуємося і робимо не тільки для того, щоб дізнатись деталі, але щоб пам'ятати і найважливіше, щоб зробити сьогодні все можливе, щоб не допустити ніколи в найближчому майбутньому того, що вже пережила наша країна. Думаю, що всі погодяться з тим, що навряд чи є в Україні сім'я, яка тією чи іншою мірою не зазнала цього лихоліття, цього голоду. Знаю це з розповідей своєї покійної матері. Наша сім'я походила зі середньої України і зазнала голоду також. На Полтавщині було лихо велике, знає про це, мабуть, кожен з присутніх і міг би поділитися, яке велике горе, коли вмирили старші, молодші, діти. Страхіття, про які знаємо з історій і розповідей наших батьків, дідусів, бабусь.

Голодомор міг трапитися тоді тільки тому, що Україна не мала своєї державності, була незнаною як країна, хоча була житницею для народів тодішнього Радянського Союзу і не лише для нього. Це ж треба було так усе зробити, щоб на найродючіших землях найталановитішого народу- хлібороба можна було морити людей голодом. Це не вкладається в жодні розумні межі сьогодення, але це було, ми це пройшли. І не дай, Боже, щоб якісь сили сьогодні-завтра могли посягнути на нашу незалежність. Тому думаю, що така численна кількість доповідей (чув, що 140 осіб подали свої тези для виступу) буде дуже величезним масивом матеріалів, наукових досліджень, які збагатять нашу пам'ять тим, що було, і ще більше будуть прогнози про те, що робити сьогодні в нашій незалежній Україні, щоб цього ніколи не було. Це буде дуже потрібним матеріалом для навчального процесу, для наукових досліджень, і робитимемо все для того, щоб усе це було в нашій пам'яті, закарбувалося назавжди, як трагічна сторінка, якої не повинно бути у житті нашого народу. Тож бажаю всім вам успішної роботи. Дякую, що ви завітали до нашого університету.

Іван Васюник
співголова Громадського комітету із вшанування пам'яті
жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні

Цього року відзначаємо 85-ті роковини Голодомору 1932-1933 рр. і вшануємо пам'ять мільйонів українців, вбитих бузувірським способом, позбавляючи їх усього істивного.

85 років – це багато чи мало? Для історії – мить, а для людини – ціле життя. З того часу народилося вже чотири покоління українців, які не знають, що таке багатомісячне голодування без будь-якої надії врятуватися від неминучої смерті. На наших очах доживають віку наймолодші свідки злочину геноциду, пам'ять яких зберігає тільки окремі епізоди вкраденого дитинства, адже найстаршим з них на той час не виповнилося й 10–12 років.

Інформаційний вакуум, утворений кремлівським режимом навколо теми Голодомору ще в його розпал, тривав аж до розвалу радянської комуністичної імперії. Страх, що оселився в душах голодуючих, стримував багатьох від спогадів про нього навіть у родинному колі.

Але організатори Голодомору не досягли своєї мети – про злочин заговорили тисячі українців, яким вдалося прорвати «залізну завісу» й потрапити до вільного світу. Ми глибоко вдячні українській діаспорі, яка упродовж кількох десятиріч підтримувала вогонь на вівтарі історичної пам'яті про Голодомор і вимагала від урядів країн проживання підняти на міжнародному рівні питання про розслідування одного з найстрашніших злочинів в історії людства. Вона ж домоглась початку ґрунтовного вивчення Голодомору в Інституті українських досліджень Гарвардського університету під керівництвом знаного вченого Роберта Конквеста та створення Спеціальної комісії Конгресу США з питань дослідження Голодомору 1932-1933 рр. в Україні, виконавчим директором якої був молодий американський вчений Джеймс Мейс. У звіті Комісії (1988 р.), який переважно написав він сам і який підтримали конгресмени, котрі входили до її складу, містився засадничий висновок: «Йосиф Сталін та його оточення здійснили геноцид проти українців у 1932-1933 роках». З ініціативи Всесвітнього конгресу вільних українців 1988 року утворено другу Міжнародну комісію з розслідування голоду 1932-1933 рр. в Україні, в роботі якої взяли участь незалежні юристи і вчені-правознавці з різних країн. Радянський Союз не взяв участі в роботі цієї комісії й не надав доступу до архівних матеріалів. Комісія опитала тисячі свідків у Європі й Америці, вивчила усі доступні документи в західних архівах і дійшла висновку, що у 1932-1933 рр. в Україні влада вчинила геноцид щодо українського народу попри чинні на той час норми міжнародного права.

Демократичні процеси в українському суспільстві останнього п'ятиріччя існування комуністичної імперії, активна діяльність таких громадських організацій, як Всеукраїнське товариство «Меморіал» ім. В. Стуса і Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні (створена 27 червня 1992 року, нині Асоціація дослідників голодоморів в Україні), які зробили гідний внесок в увічнення вбитих Голодомором українців і висунули вимоги до влади незалежної України щодо повернення правди в історичний дискурс загалом і стосовно Голодомору зокрема.

Перший Президент України Леонід Кравчук своїм Указом «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні» від 19 лютого 1993 р. започаткував вшанування пам'яті жертв Голодомору на державному рівні. У вересні того ж року під стінами Михайлівського золотоверхого собору за участі Президента і іноземних дипломатів було урочисто відкрито перший державний пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (автор Володимир Фалін). Цей пам'ятний знак і нині є визнаним та впізнаваним у світі символом Голодомору.

Президент Леонід Кучма 26 листопада 1998 р. встановив своїм Указом День пам'яті жертв голодоморів, який відзначають у четверту суботу листопада. Це поклало початок розблокуванню самого факту Голодомору в масовій свідомості українців. Цьому сприяв Указ Президента України від 20 березня 2002 р. до 70-х роковин, що вимагав від місцевих органів

виконавчої влади «посилити увагу до повсякденних потреб громадян, які пережили голодомор, поліпшення їх медичного, соціально-побутового обслуговування, сприяти у веденні присадибного господарства, вишукати можливості для надання матеріальної допомоги таким особам». І справді, на тих, кому вдалося вціліти в пеклі 1932-1933 рр., вперше звернено увагу, таким чином люди отримали допомогу, якої доконечно потребували. У Зверненні до Українського народу 24 листопада 2002 року Президент Леонід Кучма визнав Голодомор 1932-1933 рр. геноцидом Українського народу, висловився за встановлення величного Меморіалу пам'яті його жертвам у м. Києві та закликав міжнародне співтовариство кваліфікувати Голодомор як геноцид Українського народу. Невдовзі виголошені Главою держави наміри отримали статус обов'язкових доручень Уряду в Розпорядженні Президента від 6 грудня 2002 р.: розпочати проектування та спорудження Меморіального комплексу жертвам Голодомору 1932-1933 років, запровадити церемонію покладання вінків главами іноземних держав, парламентів, урядів іноземних держав під час їхніх візитів в Україну до Пам'ятного знаку «Жертвам голодомору» та до Меморіалу пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій після його спорудження. Міністерству закордонних справ доручали розпочати діяльність з міжнародного визнання Голодомору як геноциду Українського народу та злочину проти людства.

Результатом міжнародної діяльності України з визнання Голодомору 1932-1933 рр. геноцидом Українського народу стало винесення відповідного проекту резолюції на засідання 58-ї сесії Генеральної асамблеї Організації Об'єднаних Націй і ухвалення нею Спільної заяви з нагоди 70-х роковин Голодомору – Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні. Вперше в історії ООН визначила Голодомор 1932-1933 рр. як національну трагедію українського народу, висловила співчуття його жертвам та закликала віддати данину пам'яті тим, хто загинув. Співавторами Спільної заяви (а по суті – Декларації) стали 36 держав-членів ООН, зокрема й Російська Федерація, яка по суті вперше на державному рівні визнала факт Голодомору, його масштаби та наслідки для Українського народу.

Утім, доводиться констатувати, що остаточного результату зусиль України щодо міжнародного визнання факту геноциду Українського народу Резолюцією ООН не досягнуто.

Справжній прорив в усвідомленні громадянами України Голодомору як геноциду українства і відповідно в формуванні суспільного запиту на правдиву інформацію про цей злочин, відбувся за часів президентства Віктора Ющенка. Він доклав чимало зусиль і до розбудови інституційних та структурних інструментів відновлення і збереження пам'яті про Голодомор.

Ухвалення 28 листопада 2006 року Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», котрим Голодомор 1932-1933 рр. визнано актом геноциду українського народу, мало наслідком визнання цього злочину сталінського режиму з боку урядів багатьох країн світу, серед яких Естонія, Австралія, Канада, Угорщина, Литва, Грузія, Польща, Ватикан та ін.

2008 року, до 75-х роковин Голодомору, вийшли в світ 19 томів Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. На їхніх сторінках оприлюднено неспростовні документи про вчинення злочину геноциду і, що найцінніше, увічнені імена майже мільйона вбитих голодом українців. Тоді ж в столиці України побудовано Меморіал пам'яті жертв голодоморів як чільне місце спомину і вшанування пам'яті. Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2009 р. утворено Державний музей «Меморіал жертв голодоморів в Україні», якому Указом Президента України від 18 лютого 2010 р. надано статус національного.

Указом Президента України від 3 лютого 2010 року Меморіал був введений до Державного протоколу та Церемоніалу України, за яким глави іноземних держав та вищі посадові особи, які прибувають до України з межах офіційних візитів, відвідують Меморіал жертв Голодомору.

У часи президентства В. Ющенка визнання Голодомору геноцидом отримало юридичне підґрунтя. 22 травня 2009 року Служба безпеки України порушила кримінальну справу №475

за фактом здійснення геноциду в Україні у 1932-1933 роках, яку розглянув Апеляційний суд м. Києва. Постановою від 13 січня 2010 р. суд визнав Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича, П. Постишева, С. Косіора, В. Чубаря і М. Хатаєвича винними в організації й вчиненні злочину геноциду частини української національної групи.

Однак прихід у 2010 році владної команди, яка не визнавала штучного спрямування Голодомору в Україні і навіть заперечувала його факт, від норм українського законодавства та офіційних документів щодо Голодомору, нехтування документами інших держав у трактуванні Голодомору не лише призвів до невизнання Голодомору актом геноциду на сесії ПАРЄ, а й став загрозою припинення з боку офіційної української влади напрацьованих роками комеморативних практик.

Вогонь пам'яті про Голодомор не дала загасити діяльність утвореного кількома патріотичними громадськими організаціями та окремими громадськими і культурними діячами України Громадського комітету з вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932-1933 років. Комітет продовжив традицію проведення у Києві меморіальних заходів напередодні і у День пам'яті жертв Голодомору, координував діяльність обласних громадських комітетів, утворених у багатьох регіонах України, готував і розповсюджував документальні виставки, видавав нові доробки українських дослідників з тематики Голодомору, проводив «круглі столи» тощо.

З перемогою Революції гідності Громадський комітет вирішив не припиняти своєї діяльності, а зосередився на співпраці з новою владою з вирішення найважливіших проблем у питанні пам'яті про Голодомор. Серед них найголовніші:

1) повернення держави Україна до спорудження Музею Голодомору, тобто будівництва другої черги Національного музею «Меморіал жертв Голодомору», яке перебувало у законсервованому стані з 2009 р. Сьогодні суспільна, культурна та політична потреба в будівництві цього музею в Україні надактуальна. 7 листопада 2015 р., повернувшись із США після відкриття Меморіалу жертв Голодомору в Вашингтоні, я як співголова Громадського комітету передав Президенту України Петру Порошенку спільне звернення Світового конгресу українців та Громадського комітету з вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932-1933 років з проханням повернутися до справи добудови Меморіального комплексу. Результатом співпраці з небайдужими урядовцями стала Постанова Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2016 р. «Питання підготовки будівництва другої черги Національного музею «Меморіал жертв Голодомору». Відповідно до неї утворено Організаційний комітет з питань підготовки будівництва другої черги, який очолив Степан Кубів, Перший віце-прем'єр-міністр України – міністр економічного розвитку і торгівлі. Лідерську функцію в процесі будівництва Музею взяв на себе Прем'єр-міністр України Володимир Гройсман.

А рівно за місяць, 26 листопада 2016 р., під час жалобних заходів у День пам'яті жертв Голодомору Президент України Петро Порошенко оголосив на весь світ про те, що музейна частина Меморіального комплексу, що

«став місцем паломництва для багатьох українців, ... яка б відповідала кращим світовим зразкам музейно-меморіального мистецтва» буде обов'язково збудована. «Я переконаний, що слід розпочати роботу з метою створення гідного музейного закладу». Про це йдеться і в Указі Президента, підписаного 26 листопада 2016 р. «Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні – геноциду Українського народу», і в Плані заходів Кабінету Міністрів України на 2017–2018 роки у зв'язку із 85-ми роковинами Голодомору. Нині підготовчі будівельні роботи перебувають на активній стадії розроблення. Паралельно доопрацьовують архітектурний та дизайнерський проект музейної експозиції, на стадії завершення її наукова концепція. До її розроблення залучені кращі наукові сили України та інших країн.

2) підготовка й видання другої частини Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні.

Її перша частина, що вийшла в світ до 75-х роковин Голодомору, стала одним із найвагоміших результатів діяльності з дослідження Голодомору та вшанування пам'яті його

жертв. Видання складається із загальнонаціонального тому та 18 регіональних томів, де лютував Голодомор.

До томів Національної книги пам'яті ввійшли імена 882510 жертв Голодомору. До Книги внесено понад 13 тис. населених пунктів, що становили територію Голодомору. У Донецькій, Одеській, Харківській, Хмельницькій та Черкаській областях томи складаються з кількох частин. У Хмельницькій та Черкаській областях видано обидві заплановані частини, у Донецькій, Одеській, Харківській областях у 2008 році вийшли перші частини. На жаль, сьогодні масштабна робота по усій країні над Національною книгою пам'яті все ще не відновлена;

3) пошук і впорядкування місць масового поховання жертв Голодомору, їх подальша меморіалізація;

4) подальша робота на міжнародному рівні з визнання Голодомору 1932-1933 років в Україні злочином геноциду.

Досвід спроб реваншу в трактуванні Голодомору, здійснених за правління В. Януковича, свідчить про хиткість нашого посттоталітарного суспільства, про що попереджав нас Джеймс Мейс. І допоки не загояться фізичні і духовні рани українського народу, спричинені Голодомором, що пекучим болем пронизують пам'ять багатьох поколінь українців, треба говорити про минуле задля майбутнього, адже безпам'ятство породжує бездуховність, котра, наче ракова пухлина, роз'їдає тіло й душу нації – перекреслює її історію, паплюжить традиції й руйнує соціокультурну самобутність народу.

Володимир В'ятрович

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОДОМОР ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Голодомор був геноцидом українців, бо його організатори мали на меті ліквідацію їх як національної спільноти. Цей план не передбачав повного знищення всіх українців. Однак, на думку творця терміна «геноцид» Рафаеля Лемкіна, його втілення означало б, що «Україна загине так само, як коли б було вбито всіх без винятку українців, бо вона втратить ту частину народу, котра зберігала і розвивала її культуру, вірування, її об'єднавчі ідеї, що проклали їй шлях і давали їй душу, тобто зробили її нацією, а не просто населенням».

Інший відомий дослідник Голодомору Джеймс Мейс писав про події 1932-1933. «Геноцид — недостатньо страшне слово для позначення того, що було заподіяно українцям, проте їх виявилось занадто багато, аби режим міг серйозно розглядати ідею цілковитого фізичного винищення».

Хоч як це не парадоксально, Голодомор знищував українську націю, а пам'ять про нього творила її...

Терміном «нація» жваво користуються і науковці, і політики, і журналісти, і звичайні обивателі. Така популярність мала б передбачати однакове розуміння. Але насправді його немає. Хтось під нацією розуміє кровну спорідненість людей, чії предки багато століть живуть на одній території («і мертвих, і живих, і ненароджених»). Хтось вважає її «уявлюваною спільнотою», яку винайшли інтелектуальні еліти десь у позаминулому столітті. Проте певну групу на націю перетворює не тільки відповідь на запитання «звідки ми взяли у минулому?», а й бачення того, «як і чому ми хочемо бути разом у майбутньому». Тому, як казав Ернст Ренан: «Нація — це щоденний плебісцит», постійне підтвердження: ми хочемо і маємо заради чого бути разом.

На початок ХХ ст. українці вже були розвиненою національною групою зі своєю елітою, представленою здебільшого інтелігенцією та селянами як головними носіями ідентичності. Тому вони спромоглися на творення власної держави на завершальному етапі Першої світової війни. Поразка визвольного руху у 1921 р., розділення й окупація українських теренів істотно сповільнили розвиток українців як модерної національної спільноти. Сповільнили, але не зупинили. Більшовики, щоб утримати панування, пішли на компроміс із українським національним рухом: із кількох колишніх російських губерній, населених українцями, створено квазідержавну Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Таким чином уперше за сотні років українці добилися власних, хай урізаних і доволі умовних, але кордонів, у яких почала творитися українська політична нація. Ефемерні радянські кордони наповнювалися національним змістом завдяки українізації 1920-х рр. Тоді спостерігався справжній культурний бум у мистецтві, літературі, науці. Тут з'явилася генерація творців, яку згодом через страшну долю назвуть «розстріляним відродженням».

Успіх українського проекту в УРСР поставив під сумнів реалізацію радянського проекту в масштабах усього СРСР. Радянський народ, творення якого становило мету політики Кремля, не міг виникнути за умови активного відродження української нації. Одне суперечило іншому, тому залишитися мав тільки один проект. І якщо перший міг похвалитися більшими успіхами в культурній сфері, то за другим стояли політична влада і потужний апарат примусу. Тому у змаганні, яке переросло в протистояння, переміг саме він. Кремль мав можливість силою знищити конкурента і скористався цією можливістю сповна.

Голодомор, організатори якого ставили за мету ліквідацію українського селянства як головного носія української ідентичності, поєднаний із репресіями проти суспільної еліти та національної церкви, мав покласти край існуванню українців як окремої національної групи зі своїми традиціями, культурою, спільними уявленнями про майбутнє. Саме так описував радянський геноцид українців Рафаель Лемкін. І влада досягла своєї мети. Майже досягла. Мільйони людей було знищено фізично. Хто вижив — зазнали непоправних ментальних

втрата, які перетворили їх на осіб, стурбованих лише власним порятунком, нездатних до єднання заради спільних цілей.

Геноцид міг вдатися тільки за умов повного мовчання. Не лише для того, щоб позбавити вмираючих допомоги. Мовчання жертв було продовженням геноциду, воно далі вбивало тих, хто пережив голод. Перетворювало їх на безмовних та бездумних істот, які не мали минулого, а отже, й майбутнього. І вони мовчали. Більше того — вони стали забувати: так безпечніше і для себе, і для своїх родин. Пам'ять могла коштувати нової хвилі репресій, якої б народ не пережив. Тому українці УРСР мовчки не помічали великих групових поховань на сільських цвинтарях, порожніх класів у школах, у які так і не прийшли вбиті чи ненароджені дітлахи.

Проте Сталін прорахувався: не всі українці тоді, в 1933-му, були під його контролем. Мільйони жили поза кордонами УРСР. Мешканці Західної України дізналися про трагедію надто пізно, щоб якось їй завадити. Та й як вони могли зупинити цілеспрямовану політику сусідньої держави? Тоді вони зробили все, аби привернути увагу світу до страшного злочину. У цій справі об'єднали свої зусилля давні політичні конкуренти.

Створення допомогових комітетів, інформаційні кампанії легальних політичних та громадських інституцій, кривава помста радянському чиновнику у Львові з боку підпільної ОУН — у 1933-му ці дії вже не могли врятувати помираючих. Але вони врятували українську націю. Акції продемонстрували: українці, незалежно від того, громадянами якої держави були, відчували себе єдиною спільнотою, дарма що сотні років їх роз'єднували накреслені окупантами кордони.

Потім, через десять років після Голодомору, пам'ять про нього послугувала одним із тих чинників, котрі штовхнули галичан і волинян на збройну боротьбу проти радянської влади. Українська повстанська армія стала несиметричною відповіддю на мовчазну смерть мільйонів у 1932-1933 рр. Тихий скон від голоду, організованого владою, більше не повторився. Замість очікуваної покори режим отримав шалений опір зі зброєю в руках.

Друга світова війна — ще одна страшна трагедія, яка призвела до мільйонних втрат і водночас — до відродження українців як національної спільноти. Притиснуті двома тоталітарними режимами, нацистським та комуністичним, українці піднялися на відчайдушне повстання. Воно охопило терени, що не постраждали від Голодомору, але до нього приєдналися вихідці з усієї України. Після воєнного лихоліття мільйони наших земляків як оstarбайтери чи вояки чужих армій опинилися далеко від рідної землі. А там вони отримали можливість говорити про спільно пережиту в 1932-1933 рр. трагедію.

Пам'ять про Голодомор, яка активно відроджувалася в діаспорі у 1950-1980-х, стала важливим елементом єднання українців, завадила їх остаточному розчиненню в еміграційному морі. У Західній Європі, Північній та Південній Америці, у країнах, куди нелегка доля закидала українців після війни, вони видавали спогади та дослідження, організовували громадські акції вшанування пам'яті жертв голоду, ставили їм пам'ятники.

Перший монумент трагедії постав у 1983 р. в далекому канадському Едмонтоні. Знак виконано у формі надірваного кола, що символізує навмисно розірваний життєвий цикл, спробу знищити єдність українців як національної спільноти. Але цього розриву не сталося. Навпаки, пам'ять про Голодомор об'єднала українців діаспори. У 1983-1987 рр. вони розгорнули масштабну інформаційну кампанію, доносячи правду про свою трагедію світові. Про Голодомор заговорили провідні медіа, найвище керівництво західних держав. Зрештою, на цю кампанію змушена була реагувати радянська влада: наприкінці 1980-х комуністи в Україні вже не змогли стримати поширення інформації про Голодомор або заперечити його.

Правда про геноцид, про масові репресії тоталітарного режиму, що забрали життя мільйонів українців, стала чинником їх пробудження на території УРСР. Сповнилася євангельська істина «Пізнайте правду, і вона зробить вас вільними». Знання про злочини комунізму вщент зруйнували десятиліттями вибудовувану — страхом чи підкупом — лояльність населення до влади. Крах СРСР став неминучим. Ніби нікуди не зникли мільйони чиновників чи навіть вояків, які присягалися служити, але захищати його не хотів уже ніхто.

У незалежній Україні, незважаючи на байдужість (пост)комуністичної влади, пам'ять

про Голодомор продовжувала єднати українців. З ініціативи окремих громадян та науковців, підхоплено розпочаті в діаспорі дослідження, збір свідчень, пам'ятні акції.

Згодом до цих процесів почала долучатися державна влада — в 2006 ухвалено спеціальний закон, який визначав Голодомор як геноцид. Наступного року створено Український інститут національної пам'яті, який почав системно поширювати інформацію про цю трагедію, ще через рік споруджено меморіал пам'яті жертв Голодомору.

Завдяки спільним зусиллям науковців, громадськості та держави ця тема сьогодні є відомою кожному українцеві і доноситься до світу. Цьому не могли завадити навіть такі політичні перипетії, як прихід до Віктора Януковича, який на угоду Росії намагався заперечити геноцидну концепцію Голодомору та мінімізувати меморіальні заходи вшанування жертв 1932-1933. У 2015 році рік після втечі Януковича до Росії 80% українців вважали Голодомор геноцидом. Тому сьогодні можемо твердити, що трагедія 1932-1933 рр. стала темою з минулого ХХ ст., розуміння якої найбільше об'єднує українців. Голодомор був геноцидом, який не вбив нас. Тому пам'ять про нього робить нас сильнішими.

Богдан Пісний

Голодомор – це геноцид

Голодомор – це геноцид
Для українського народу,
Страшного вбивства – різновид,
Що нищить нації свободу.

Яка з народження дана,
В утробі матері святиться,
Але підступний сатана,
Її руйнуючи, сміється.

Щоби зламати супротив,
Народу прагнення до волі,
Придумав Сталінський актив,
Як люд тримати у неволі.

Землі господар – селянин,
В колгосп відмовився вступати,
Зрів більшовицький план один –
Для нього голод влаштувати.

За чверть століття було три
Голодомори в Україні,
Журба голодної пори
Ятриться раною по нині.

З них найжахливіший настав
В роки тридцяті з плином долі,
Де кожен третій постраждав
Від більшовицької сваволі.

Про злочин Сталіна тепер
Відомо стало всьому світу,
Ніякий час його не стер,
Як кару Нового Завіту.

В нім – роль Хрущова, Чубара
І Кагановича відкрилась,
Розплата з волі Звіздаря
За них нащадкам відомстилась.

Радянська влада для села
Несла невинувдану шкоду,
Частину люду в гріб звела,
Забувши прагнення народу.

В яким традиції жили,
Глибокі маючи коріння,
Вони періоду сягли
Епохи княжого правління.

Тому зламати наш народ
Не просто було сатанізму,
Вожді зробили поворот
В голодне пекло комунізму.

Брехливий Ленінський декрет:
«Селянам землю дарувати»
Містив в собі один секрет –
Її в господарів забрати.

Голодомор тоді настав
В роки двадцяті лихоліттям,
Де сотні тисяч він забрав
В часи минулого століття.

За ним прийшов новий терор
В тридцяті, смутком для народу,
Найбільший в світі голод – мор,
Що мав сплановану природу.

Тоді мільйони полягли,
Усіх померлих не злічити,
А вбивці свого досягли –
Народ загнали в рабство жити.

Після кривавої війни
Розруха вкрила Україну,
Не повернулися сини,
Багато хто в боях загинув.

І знов прийшов Голодомор,
Як кара Божа за провини,
А тут ще й Сталінський терор
Лягав на долю України.

Закон спускаючи «згори»,
Відповідальність встановили,
Під час голодної пори
За колоски людей судили.

Жахливий час хоча минув,
Не історичні ці події,
Щоб кожен з нас його збагнув
Во ім'я пам'яті, надії.

Найголовніша із причин
Цього страшного лихоліття –
Спихнути націю з вершин
В підніжжя рабства, на століття.

Підвести вміло під режим
Тоталітарної системи
Державну плановість за ним,
Її вписавши в нові схеми.

Забрати землю у селян
На піку свого популізму,
Нірвану склеїти з нірван,
Встеливши стежку комунізму.

Моральна рана ще ятрить,
Нас кличуть душі убієнних
Як покаєння прийде мить,
Їх пом'янути безіменних.

Невинні жертви кличуть нас,
Їх пам'ятати, вбивць простити,
Як Син Господній в певний час
Зумів гріхи всім відкупити.

Знайти дорогу провідну
Братів, сестер на ній згадати,
Які прийняли смерть страшну,
Щоб нас із рабства визволяти.

Запалим свічки на вікні,
Хай болі в полум'ї згорають,
Голодомору дні сумні
До нас ніколи не вертають.

ВИСТУПИ ТА СТАТТІ УЧАСНИКІВ

УДК 341.485:[947.7:323.28]»19»

M. ANTONOVYCH,

Doctor of Law, Associate Professor, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv

THE HOLODOMOR AGAINST THE UKRAINIAN NATION IN THE CONTEXT OF GENOCIDES OF THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Although comparative genocide as the second generation of genocide studies has developed over the past two decades, the Holodomor as a crime of genocide committed by Stalin's regime has not been examined in comparative perspective. In this article, the author traces the reasons for this situation and offers a comparative analysis of the Holodomor with examples of genocide in the first half of the XX century – namely, the Armenian genocide of the Ottoman Empire and the Holocaust of Nazi Germany. The author compares the three genocides as crimes under international law in terms of the mental (mens rea) and material (actus reus) elements of genocide that characterize each of them, noting the dissimilarities and similarities in intent, the perspectives of the victims and perpetrators, and the acts perpetrated. The key common element in the genocides perpetrated in the Ottoman Empire, the Soviet Union, and the Third Reich is that state organization was substituted by hegemony of a ruling party: the Ittihadists, the Communists, and the Nazis.

Key words: the Armenian Genocide, the Holodomor, the Holocaust, Mental and Material Elements of Genocide.

Introduction

Although comparative genocide as the second generation of genocide studies has developed over the past two decades, the Holodomor as a crime of genocide committed by Stalin's regime against the Ukrainian nation has not been examined in comparative perspective. In my article, I will trace reasons for that and will provide a comparative analysis of the Holodomor with examples of genocide in the first half of the XX century – namely, the Armenian genocide of the Ottoman Empire and the Holocaust of Nazi Germany. I will compare the three genocides as crimes under international law in terms of the mental (mens rea) and material (actus reus) elements of genocide that characterize each of them, noting the dissimilarities and similarities in intent, the perspectives of the victims and perpetrators, and the acts perpetrated.

Some steps in comparative analysis of the three genocides under examination were made and the topics for such analysis were outlined. Thus, F. Sysyn wrote in 1999, that “for those studying the Armenian genocide, examination of the Ukrainian famine offers considerable comparative material. This discussion of both tragedies has involved questions of intent and evidence. Both have been surrounded by controversies over the number of victims and the definition of genocide. In each case, powerful states have denied not only responsibility for the tragedy, but its very occurrence. Both diasporas have sought public recognition and have found themselves obliged to deal with complex political situations and academic politics in achieving their goals” [35, p. 202-203].

S. Kul'chyts'kyi attempted to examine the ways in which the Holodomor differed from the Holocaust but he did not substantiate his arguments that the scale of the Holodomor is not commensurate with that of the Holocaust and that the ideology behind murder carried out by the Stalinist state were different” [19, p. 89]. Kul'chyts'kyi made a claim that “Stalin was motivated by class considerations, while Hitler by the national. Class-based destruction led to the Holodomor; nation-based destruction led to the Holocaust” [19, p. 89]. The question arises why the “class-based destruction” in the Soviet Union led to the Holodomor only in Ukraine and the North Caucasus region with majority of the Ukrainians. If the intent only entailed class-based destruction, the events would not be confined to a concrete territory but would be throughout the Soviet Union. Kul'chyts'kyi's statement that “the Ukrainian Holodomor, unlike the Holocaust, was the result of certain circumstances coinciding in time and place” [19, p. 108] from the legal point of view, from the view of elements of the crime of genocide should also undergo criticism.

B. Lieberman provided a short comparative analysis of the Holodomor with the Holocaust and the Armenian genocide and claimed that the famine or Holodomor in Ukraine both shared key elements of genocide and diverged from some of the cases of genocide in twentieth-century Europe [21, p. 96]. He concluded that “key elements of the famine in Ukraine fell under genocide as later anchored in international law. Predictable death from starvation repeated at least in part one of the major methods used to kill Armenians off. Also while the initial campaign against Kulaks began by targeting enemies identified by class position, national, economic, and political categories overlapped as the Soviet leadership saw famine as evidence of Ukrainian national resistance to collectivization, and the policies that magnified the effects and the losses from famine focused on Ukraine in particular” [21, p.96].

However, with few exceptions, in contrast to the Armenian genocide and the Holocaust, the Holodomor thus far has not been included in comparative surveys of genocide for different reasons. First, for more than fifty years, it was a hidden genocide, which was denied by the Soviet Union, and only the Ukrainian diaspora, mainly in Canada and the USA, spoke out and revealed truth about this crime. Second, most of those scholars who agreed that there was a great man-made famine in Ukraine enlisted it among Stalin's crimes, majority of which (dekulakization, deportations, extermination of political opponents, etc.) do not fit the legal definition of genocide given in the 1948 UN Convention on Prevention and Punishment of

the Crime of Genocide (The Genocide Convention). Third, only during last decades after the Soviet archives were open, a consensus among a substantial group of scholars has evolved that “the Ukrainian Famine of 1932-1933 fits the general template of genocide” [25, p. 112]. R. Lemkin, the father of the Genocide Convention, who invented the term “genocide,” characterized the Kremlin policy in Ukraine in the first half of the 20th century as “the classic example of the Soviet genocide, its longest and broadest experiment in Russification – the destruction of the Ukrainian nation” [20, p. 31]. Since then many scholars referred the Holodomor to crimes of genocide [3, p. 139; 9, p. 33; 11; 12; 22, p. 109; 23, p. 53–71; 24; 29, p. 254; 30, p. 17; 31]. However, in almost all publications about the Holodomor the emphasis remains on its in depth analysis, and not on its comparison to other genocides. Even the scholarly works that specifically discuss the Holodomor through a genocidal lens, such as R. Conquest’s “Harvest of Sorrow” [5], tend to focus on the Holodomor as a stand-alone case.

In fact, there was a continuity of genocides in the XX century, in the first half of it, in particular. It does not mean that the Jewish Holocaust followed the Ukrainian Holodomor and the Armenian genocide in terms of resembling them, but it does mean that if perpetrators of the Armenian genocide were fairly punished, Stalin’s Communist party and Hitler’s Nazi party would think before exterminating different groups of people for any reasons. As Helen Fein puts it, “the Armenian genocide in particular is not only important as an antecedent and model for the Holocaust, but also has great bearing on understanding what happened in Bosnia and Rwanda in the last decade” [8, p. 1–2]. It has also great bearing on understanding what happened in Soviet Ukraine in 1920–30s.

Mental Elements of the Armenian genocide, the Holodomor and the Holocaust

In the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC) and in the document “Elements of Crimes” ICC distinguished between mental (*mens rea*) and material (*actus reus*) elements of the crimes, *inter alia*, of a crime of genocide over which ICC has jurisdiction. “A person shall be criminally responsible and liable for punishment for a crime within the jurisdiction of the Court only if the material elements are committed with intent and knowledge. Where no reference is made in the Elements of Crimes to a mental element for any particular conduct, consequence or circumstance listed, it is understood that the relevant mental element, i.e., intent, knowledge or both, set out in article 30 applies” [7]. According to article 30 of the Rome Statute, “a person has intent where: (a) In relation to conduct, that person means to engage in the conduct; (b) In relation to a consequence, that person means to cause that consequence or is aware that it will occur in the ordinary course of events. 3. For the purposes of this article, ‘knowledge’ means awareness that a circumstance exists or a consequence will occur in the ordinary course of events” [28].

Thus, mental elements of genocide include the specific intent (*dolus specialis*) and knowledge, while material elements include genocidal acts themselves. It is reasonable to compare the cases of genocide under examination in accordance with elements of genocide in them.

In all three cases, there was intent to destroy a relative group, either in whole (the Armenians and Jews) or in part (the Ukrainians), in the latter case just because the Ukrainian national group was, as R. Lemkin stressed, “too populous to be exterminated completely with any efficiency. However, its leadership, religious, intellectual, political, its select and determining parts, are quite small and therefore easily eliminated” [20, p. 32]. B. Lieberman makes a similar point: “The perpetrators of the Holocaust aimed for the destruction of European Jews, and the goals were nearly the same for Armenians, albeit with partial exception for a few urban communities as well as for converts. In the Soviet Union, in contrast, the Soviet leadership was willing to accept a pulverized, weakened, and devastated Ukrainian population without actually seeking to destroy the Ukrainian presence. Sending new settlers to Ukraine altered but did not completely overturn the demographic balance in Ukraine” [21, p. 96-97].

However, the type of the intent differed in the three cases under analysis. While in the Armenian and in the Jewish cases, the intent was explicit (mainly formulated in documents), the intent to commit the Holodomor was implicit. Yet even being explicit, the intent of Nazis to exterminate Jews was not directly formulated in orders. As Ch.W. Sydnor, Jr. wrote, “However carefully the document for Hitler might have been composed, with elliptical phrasing and with already familiar euphemisms, the tone and language probably would have conveyed the intent of destruction as the result of years of planning and preparation, as the outgrowth of cumulative experience” [34, p. 175; 32, p. 67]. In the absence of evidence of explicit orders, Th. Simon notes the importance of inferring intent in the Nazi cases from the proceedings at the Wannsee Conference and other acts taken on behalf of the Third Reich [32, p. 67]. He claims that “in the Nazi case, a plethora of declarations and classifications contained in various documents provided the voluminous paper trail needed to infer intent to commit the crime of genocide. Each act, each bureaucratic maneuver filled in a small fragment of the large mosaic of intent... The German railroad even meticulously billed the Security Police for the one-way fare of the deportees for their journey to the death camps” [32, p. 67].

Helen Fein argues that intent to exterminate Jews appeared earlier as they started to be collective victims when Nazi Germany was systematically slaughtering Jews almost three months before the start of operations in the first extermination camp and more than four months before the Wannsee Conference, and British intelligence had a basic grasp of Nazi intentions towards Jews in the Soviet territories [4, p. 96–97; 8, P. 18].

The intent of the Young Turks Ittihadists to destroy Armenians appeared at the very outset when orders were given for deportations. Helen Fein refers to statements of Turkish officials to protesting diplomats as evidence of intent published in the British Blue Book, namely to an interview with Talaat Bey (one of the ruling triumvirate) in 1916 in the *Berliner Tageblatt*: “We have been reproached for making no

distinction between the innocent Armenians and the guilty; but that was utterly impossible, in view of the fact *that those who were innocent today might be guilty tomorrow*” (Bryce and Toynbee 1916, 633...). US Ambassador Henry Morgenthau protested in Constantinople to Talaat (who also assured him that their policy was to eliminate all Armenians)” [8, p.12].

The intent of Stalin and his henchmen to exterminate Ukrainians in part was implicit and differed from intent in the previous cases. As the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) formulated in the *Jelisić* case in 1995: the “genocidal intent can take two forms”: on the one hand, the intent to exterminate a very large number of members of the group, and, on the other, the intent to pursue a more selective destruction targeting only certain members of the group “because of the impact their disappearance would have on the survival of the group as such” [15, para 82].

Such intent of the Communist Party to selectively exterminate Ukrainians, as Lemkin wrote, appeared from beginning of 1920s, when in 1920, 1926 and again in 1930-33, teachers, writers, artists, thinkers, political leaders – the national brain – were liquidated, imprisoned or deported. Later an offensive against the national churches – the ‘soul’ of Ukraine was committed, when between 1926 and 1932, the Ukrainian Orthodox Autocephalous Church, its Metropolitan (Lypkivsky) and 10,000 clergy were liquidated. In 1945, when the Soviets established themselves in Western Ukraine, a similar fate was meted out to the Ukrainian Catholic Church. The next step was starvation to death of a significant part of the Ukrainian peasantry – the repository of the national spirit of Ukraine; followed by the fragmentation of the Ukrainian people at once by the addition to Ukraine of foreign peoples and by the dispersion of the Ukrainians throughout Eastern Europe. In this way, ethnic unity was destroyed [20, p. 32–35].

The ICC noted that an existence of intent to commit genocide and knowledge can be inferred from relevant facts and circumstances [7]. In other words, genocidal intent does not necessarily have to be fixed in documents or expressed in public speeches. Moreover, as it was ruled by the International Court of Justice (ICJ) in *Bosnia-Herzegovina v. Yugoslavia* case, it is “sufficient that the State was aware, or should normally have been aware, of the serious danger that acts of genocide would be committed” [14].

The International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) also confirmed the rule that the existence of intent to commit genocide may be inferred “from the material evidence submitted to the Chamber, including the evidence which demonstrates a consistent pattern of conducts by the Accused” (*Rutaganda* Case, 1999), or “a perpetrator’s *mens rea* may be inferred from his actions” (*Prosecutor v. Semanza* Case) [10, p 13]. In *Kayishema and Ruzindana* Case, the ICTR Trial Chamber stated that as the intent might be difficult to determine, the accused’s “actions, including circumstantial evidence, however may provide sufficient evidence of intent,” and that “intent can be inferred either from words or deeds and may be demonstrated by a pattern of purposeful action” [10, p. 14]. There exist numerous examples of such genocidal purposeful actions by perpetrators in all three cases of genocide.

The intent of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (AUCPB) to exterminate the Ukrainians in part may be inferred from its resolutions and directives, as well as from its conducts and their consequences. On 22 January 1933, Stalin sent a secret directive ordering Ukraine, Belarus, and the neighboring regions of the RSFSR to prevent the exodus of peasants from the Kuban and Ukraine to the nearby regions of Russia and Belarus. The directive insisted that the exodus was organized by Polish agents and enemies of the Soviet regime in order to agitate against collective farms and the Soviet system. Local authorities and the OGPU were ordered to prevent mass departures and to immediately arrest the “peasants” of Ukraine and North Caucasus who made their way north [31; 13, p. 193]. Roman Serbyn considers this directive to be “perhaps the best available evidence of the dictator’s genocidal intent against the Ukrainian people” [31, p. 224].

Among few international law scholars, who analysed Stalin’s famine as a test case for the intent requirement thus “determining whether the millions of Ukrainian peasant deaths in 1932 constituted genocide”, was Th.W. Simon. For this, he has attempted to determine whether the Soviet dictator Joseph Stalin intended to carry out the killings. While agreeing with Simon, that “more often... mass atrocities occur because of indirect and implicit plans made, not simply by individuals, but within organizational state structures” [32, p. 71], I cannot agree with him that the case of Stalin fails to meet the intent requirement for the crime of genocide, because, as Simon writes, scholarly uncovering of Soviet sins fails “to locate a ‘master plan’ for what would be a vast economic experiment in repression – and – indeed argues that probably there was no such plan” [32, p.70]. However, the ICTR ruled in *Kayishema and Ruzindana* Case in 1999 that a specific plan to destroy does not constitute an element of genocide, however “it is not easy to carry out genocide without such a plan, or organization” [10, p. 14]. As Lieberman stressed, “there was not a single plan for genocide created far in advance of the Holocaust” [21, p. 161]. either.

Simon was most likely not familiar with the Central Committee (CC) of the AUCPB and Council of People’s Commissars (CPC) resolutions and directives which were not only economic ones but had a clear link with Ukrainian national issue. One of such resolutions, of the CC of AUCPB and CPC of USSR, issued on 14 December 1932 and entitled “On grain-collection in Ukraine, the North Caucasus and in the Western region” demonstrates that the government was scared of the results of Ukrainization. It was believed that this policy of Ukrainization was implemented beyond the “allowed margins” and grain collection was to become a method of suppressing social and national resistance. This resolution clearly testifies that there was a direct connection between the policy of grain storage and the results of Ukrainization. In order to eliminate resistance to grain storage by kulak elements and their party and non-party flunkies, CC of AUCPB and CPC of the USSR approved *inter alia* to propose CC of the Communist Party of Bolsheviks (CPB) and CPC of the Ukrainian SSR to pay serious attention to the proper implementation of Ukrainization, to eliminate its

mechanical realization, to expel Petliurites and other bourgeois and nationalistic elements from party and state organizations, to thoroughly choose and bring up Ukrainian Bolshevik cadres, to guarantee systematic party leadership and control over the implementation of Ukrainization [27, p. 65-68].

Moreover, the mental element of the crime of genocide also includes a knowledge test. For the purposes of Article 30 of the Rome Statute of ICC, ‘knowledge’ means awareness that a circumstance exists or a consequence will occur in the ordinary course of events [28]. Simon does not draw any distinction between intent and knowledge and claims that “the defendants must have had the requisite intent in the sense that they had or should have had knowledge of the alleged crime” [32, p. 73]. However, in *Prosecutor v. Acayesu* Case (1998), the ICTR distinguished between knowledge and intent, as individuals could know that their acts contributed to the destruction of a group and yet not have the intent or specific goal of destroying: “The offender is culpable because he knew or should have known that the act committed would destroy, in whole or in part, a group” [10, p. 12]. On the other hand, P. Akhvan notes the importance of seeking the destruction in whole or in part of a group by the accused, arguing that it is not sufficient that the accused knows that his acts will, inevitably or probably, result in the destruction of the group in question [1, p. 44]. Put another way, an accused could not be found guilty of genocide if he himself did not share the goal of destroying in part or in whole a group even if he knew that he was contributing to or through his acts might be contributing to the partial or total destruction of a group [16, paras 85-86].

Stalin and his henchmen knew what the consequences of the famine would be for the Ukrainians and they foresaw and planned these consequences. Even those scholars who deny that the famine in Ukraine was genocide stress, “Ukrainian nationalism was attacked because it was perceived as a threat to Stalin’s procurement policies” [13, 194], which in legal terms means culpability, the intent to destroy on national basis.

Closely related to the intent element is the timing issue of genocide. Armenians started to be vulnerable already in 1894-1896 and in 1909 massacres, long before the culmination of the Armenian genocide in 1915. Similarly, the Holocaust has not started when gas cameras were established. Some scholars argue that the Kristallnacht (Night of Broken Glass) on November 9-10, 1938 was “a proto-genocide assault” that targeted Jewish properties, residences, and persons. Several dozen Jews were killed and some 30,000 male Jews were rounded up and imprisoned in concentration camps [18, p. 237]. As V.N. Dadrian argues, the intent of the Nazis was on resettling rather than literally exterminating even beyond the year 1940 [6, p. 41]. Only after 1942 when death camps were established the intent to destroy Jews became evident.

Dadrian uses the term “rudimentary stages of genocide” for the period when “the leadership of the Armenian nation throughout the length and breadth of the Ottoman empire was subjected to an array of tortures...” [6, p. 50]. Similarly, at the rudimentary stages of the Soviet genocide in Ukraine the Ukrainians were exterminated selectively, first intelligentsia, clergy, later the peasantry. The culmination of Stalin’s genocide against the Ukrainians was “the fateful year of 1933” when “physically exhausted after several years of struggle and privation, the farmers of the Ukrainian SSR and the ethnically Ukrainian regions of the RSFSR were most vulnerable to the new onslaught of the communist regime’s destructive actions. During the winter, spring, and into the summer of 1933, uncounted millions died of hunger, cold, and the maladies that accompanied them. Previous repressions were intensified. “Dekulakization” (no real kulaks were left) and deportations continued, although on a smaller scale and for mostly political reasons. Arrests, beatings, and all sorts of cruelties thrived as before, only now the victims were weaker and less capable of resistance” [31, p. 224].

The perspective of victims

As he compares the Armenian and Jewish cases of genocide, Dadrian starts with the victimological perspective, which stresses opposite reasons for the Armenians and Jews to become victims. While the Armenian nation, which was an indigenous civilization “torn asunder by a nation that had secured possession of these territories through invasion and conquest”, the Jewish victim groups “were destroyed as an immigrant population by the rulers of the host country” [6, p. 36]. In this victimological perspective the Holodomor case is similar to the Armenian case as the Ukrainians were exterminated by Soviets in their native land, mostly in villages where vast majority of the Ukrainians lived.

However, throughout history all three groups – Armenians, Jews and Ukrainians — were vulnerable and subject to persecution: be it massacres of Armenians in 1894–1896, 1909 in the Ottoman empire; anti-Jewish pogroms of 1881-1882 and in 1903 Kishinev massacre in Tsarist Russia; or suppression of everything Ukrainian (language, culture) throughout XVIII-XX century first in Tsarist Russia and later in the Soviet Union.

Among three analysed cases of genocide, the Holodomor is most often denied as a case of genocide on the basis of a protected group. Those who deny that the Holodomor was genocide argue that the famine was directed either against a class (the *kulaks* or rich peasants) or against a socio-economic group (the peasants). Simon refuses these two arguments by stating that “the famine extended beyond the kulaks to many average income farmers and to poor peasants,” on the one hand, and there was no evidence that “Stalin and his regime held any deep-seated animosity toward the peasants” [32, p. 118], on the other. Yet Simon’s argument that “treating the Ukrainians as Stalin’s genocide victims ...runs counter to Soviet programs that successfully promoted Ukrainian national culture from 1927 to 1933” [32, p. 117] is groundless as these “Soviet programs” of Ukrainization were curtailed by Stalin regime and the results of Ukrainization became one of the causes of the famine. It is clearly stated in the above mentioned resolution of the CC of AUCP(B)

and CPC of USSR “On grain-collection in Ukraine, the North Caucasus and in the Western region” mainly inhabited by the Ukrainians. As Serbyn describes it, “the document outlined three tasks: (a) to solve the problems of grain procurement; (b) to fight infiltration by counterrevolutionary elements; and (c) to curtail Ukrainization. The decree made the party and government heads of the three grain-producing regions personally responsible for completing grain procurement on assigned dates in January 1933” [31, p. 221].

However, even those scholars who note the importance of the exclusion of key groups (e.g., political and social) from the definition of genocide consider that this exclusion did not fully distance Soviet crimes from genocide as defined in the Genocide Convention. Liberman notes, “although Soviet campaigns of persecution ostensibly identified victims based on class and politics, such class and political enemies in practice often overlapped with particular ethnic and national groups. To the extent that attacks on class enemies amounted to destruction of national, ethnic, or racial groups, Soviet crimes that met other elements of the Genocide Convention would then amount to genocide under international law” [21, p. 90]. R. Conquest made a similar point that Ukrainian kulaks were not only economically suspect but also identified as nationalistic, and that Soviets used the famine to destroy Ukrainian nationalism [5, p. 328].

Similarly R. Serbyn pointed out that “dekulakization deprived Ukraine of its best farmers, the custodians of its national culture and spirit. In social terms it meant the loss of the peasants’ natural leaders in their confrontation with the repressive regime” [31, p. 209].

This “national” character of the Holodomor is also stressed, *inter alia*, by Naimark who writes in his book “Stalin’s Genocides”, that “almost half of all peasant uprisings against collectivization in 1930 took place in Ukraine. However, the Ukrainian peasantry was also ‘doubly suspect’ to the center: as peasants, who were considered inherently counterrevolutionary and hopelessly backward by the Bolsheviks, and as Ukrainians, whose nationalism and attachment to their distinctiveness grated on Stalin and the Kremlin leadership. That the proponents of Ukrainian nationalism among the intelligentsia focused in their writing and speeches on the inherent characteristics of Ukrainian national culture that were preserved by the masses of Ukrainian peasants only increased Stalin’s suspicions of rural Ukraine” [26, p. 71-72].

In contrast to the Armenian and the Jewish cases, the issue of the religion of the victims during the Holodomor in general did not matter. It mattered only to the extent that nationally conscious denominations in Ukraine for this very reason underwent extermination. Thus, as was mentioned above, the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church was exterminated; its metropolitan Lypkivsky and thousands of clergy were liquidated. As different, “Armenians were essentially destroyed on account of their identification with Christianity in general; the Jews were mainly destroyed for a diametrically opposite reason, namely for their dissociation from Christianity and for all that such dissociation implied” [6, p. 36].

The common feature to all three genocides was labelling the victims as “traitors,” “enemies of the state,” “internal foes.” The usage of such dehumanizing and polarizing language is a recognized feature of genocide. As G.H. Stanton singles out the ten stages of genocide, he distinguishes between dehumanization when “one group denies the humanity of the other group” with hate propaganda in print and on hate radios to vilify the victim group, and polarization when groups are driven apart [33].

The perspective of perpetrators

There is much in common between analysed genocides in terms of perpetrators or the agents of genocide. One cannot but agree with Th.W. Simon, that “the organizations and not individuals are the primary agents of the crime of genocide” [32, p. 4]. Stalin as well as Hitler would hardly be able to commit genocides not having been leaders of huge political parties.

On the level of perpetrators, similar to the cases of the Armenian genocide and the Holocaust, the Holodomor was conceived, organised, and implemented by a “monopolistic political party.” V. N. Dadrian describes the cases of the Armenian and the Jewish genocide to be “twin genocides” – the state organizations in the Third Reich and the Ottoman Empire were almost reduced to irrelevance as the Nazis and the Ittihadists gained optimal control of these organizations, including the key governmental agencies, such as cabinet of ministries and legislative bodies. Dadrian claims in his study that “even though by doing this they overwhelmed and gained full control of the organs of the state, they essentially functioned as party fanatics and emerged as the actual authors of the two respective genocides” [6, p. 60].

Similarly, the Communist Party of the Soviet Union was the actual author of the Holodomor in Ukraine and held control over all other state and legislative bodies. Paraphrasing Dadrian and transferring his argument about shifting state power to political parties in the Ottoman Empire and in Nazi Germany, I would similarly argue that in order to examine and comprehend the overt as well as covert aspects of these genocides it is necessary to examine the leadership, ideology, structure, and inner workings of political parties that become “substitutes for the governments they supplanted and usurped” [6, p 55]. The Central Committee of the AUCPB played the same role in the Holodomor as the Ittihad Party Central Committee in the Armenian genocide or the National Socialist Party in Nazi Germany.

On the perpetrators level, while in the Jewish case special cadres were selected and trained to carry out the actual killing operations, in the case of the Armenians there was no similar specialization of perpetrator groups and large segments of the provincial population in particular willingly participated in regional and local massacres” [6, 38]. Implementing great famine in Ukraine also did not demand special training – to confiscate food stocks and to leave people die from hunger was “relatively easy.”

While the culmination of the Armenian and Jewish genocides were “consummated in the vortex of two global wars” [6, 50], the Holodomor happened in peacetime. However, Soviet security forces were widely used to pacify suspect population and military forces were actually involved in all three genocides, in the

latter case for circling the villages which were black listed and for not letting people leave their villages in search of food.

Another common feature of all three genocides was the active participation and complicity of many “ordinary” citizens, which is common of genocide in general [2, p. 13], even if it is not possible “to determine the percentage of such “ordinary” perpetrators [21, p. 204]. In addition, there is “abundant evidence that significant numbers of bystanders either knew directly of the genocides of twentieth-century Europe or had sufficient information to be able to reach that conclusion” [21, p. 205]. At the same time, in all three genocides there were members of the same groups who offered help to victims of genocide, hid them in their houses or farms or gave them food.

Material elements in the Armenian, Jewish and Ukrainian genocides (Genocidal Acts)

From the point of view of material elements, all three cases of genocide were massive destructions of the relative groups committed mainly by killing members of the group; causing bodily and mental harm; deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part.

In contrast to the case of the Armenian genocide, the Holocaust and the Holodomor did not include any significant attempt to forcibly transfer children of Jews or Ukrainians to other groups, if not to take into account cases when Jewish children were passed as Christians in orphanages or starving Ukrainian parents gave away their children or sent them to beg. In the latter case, starving peasants “piled up at railway stations looking for a way to get out; however, the Soviet authorities blocked flight out of Ukraine and sought to push starving peasants out of cities” [21, p. 93].

The destructive devices used in the three genocides analyzed here differed. Arrests, general mobilization, summary executions of Armenians through other lethal measures in the Ottoman empire; the mobile killer bands, the death camps in Nazi Germany versus extermination of Ukrainian intelligence, the clergy and starving to death peasants in the Soviet Ukraine. Helen Fein provides the following account of genocidal acts committed during the Armenian genocide: “The massacre of the Armenians began by the segregation of males, disarmament, slaughter of Armenians in the army, the arrest and disappearance of 1,000 Armenian leaders in Constantinople, and continued with the deportation of the women, children and elderly from the villages. This led to their deaths by dehydration, starvation, heat, torture and rape, as well as direct killing by the military, released prisoners, and local Kurds” [8, p. 11]. Technology used in Turkey included massacres by primitive instruments like hammers, axes, etc. Tens of thousands of Armenians were drowned in the high seas and in rivers.

However, although the main genocidal mechanisms used in the three genocides differed, some of them were common. Dadrian mentions the “holocaustal dimensions of the Armenian experience” when the entire population of some cities was burned alive in stables [6, p. 39]. The Soviets also used burning, however for a different reason – for getting rid of grain and not letting it to starving people dying from famine.

Another commonality between material elements of all three genocides was that hunger as “a low technology weapon” was actually used in each of them, though the role it played differed. While it was the main technology in the Holodomor, it played a subsidiary role in the Holocaust and in the Armenian genocide. In Ukraine and other regions inhabited by Ukrainians Stalin artificially inflicted conditions through abnormal grain quotas beyond the capacity of the land to deliver and expropriation of, first the entire crop and then the rest of the entire food. The sale of grain or industrial goods in Ukraine was prevented; villages that were blacklisted were surrounded by military troops, all their goods and seed stores were seized, and trade and procurement of any goods was forbidden.

At the same time, as K. Jonassohn describes, Stalin reversed an earlier policy that tolerated national cultures and languages” [17, p. 274]. He did it particularly in Ukraine because it was “the seat of a strong, nationally self-conscious identity. Its borders were sealed off so that nobody could leave or enter, quotas were set impossibly high, and troops were sent in to confiscate food stocks that the peasants were accused of hiding. The facts of the resulting famine were hidden from the outside world, and denied when information leaked out. Offers of food shipments by humanitarian organizations were refused [17, p. 275].

Hitler also used hunger as an instrument of genocide; however, it was not the main technique in the Holocaust in comparison to the gas chambers. Kurt Jonassohn applied this issue to claim that “the starvation imposed by Hitler was a clear case of the planned and deliberate use of famine as a weapon against specific groups” [17, p. 276].

Conclusions

The comparison of the three genocides under analysis revealed a key commonality between the genocides perpetrated in the Ottoman Empire, the Soviet Union, and the Third Reich. In each case state organization was substituted by hegemony of a ruling party, respectively, the Ittihadists, the Communists, and the Nazis who were the actual authors of the three genocides.

There were a number of dissimilarities and similarities in intent element, victimological and perpetrators perspectives as well as in enumerated acts in the compared cases of genocide. In all three genocides, there was intent to destroy a relative group, either in whole (the Armenians and Jews) or in part (the Ukrainians); however, the nature of the intent differed in the three genocides. While the intent was explicit in the Armenian and in the Jewish cases, the intent was implicit in the Holodomor and may be inferred from resolutions and directives of the AUCPB and CPC, as well as from their conduct and consequences. Thus even under the strictest definition of genocide the Holodomor of the Ukrainians may be

placed among the three most significant such acts in the first half of the 20th century – together with the Ottoman Turk genocide of the Armenians and the Holocaust [3, p. 138].

The comparative analysis proved that “all genocides, including the Holocaust, share a variety of precursors, ideologies, and structural and behavioral traits, and yet do differ in the specific details of the killing. All genocides are simultaneously unique and analogous. The similarities and dissimilarities can be equally instructive in understanding how genocides arise, how they function, and, perhaps, how they can be prevented” [2, p. 14]. The importance of comparing cases of genocide is evident – if lessons from the past are not heeded and genocide is not punished, aggressors will continue to be emboldened, as can be seen in Ukraine’s eastern regions and in the Crimea, where the successor state of the Soviet Union – the Russian Federation – persists in attacking Ukraine and its people.

References

- AKHAVAN, P. Reducing Genocide to Law: definition, meaning, and the ultimate crime. [electronic resource] <http://go.utlib.ca/cat/8392844> (accessed 28 April 2017).
- ALVAREZ, A. (2001) Governments, citizens, and genocides: a comparative and interdisciplinary approach. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- BARTROP, P. R. and TOTTEN, S. (2009) The History of Genocide: An Overview. In: *The Genocide Studies Reader*, ed. Samuel Totten and Paul R. Bartrop. New York and London: Routledge, pp. 135–157.
- BREITMAN, R. (1998) Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and American Knew. New York: Hill and Wang, pp. 96-97; as cited in FEIN, H. (2001) Denying Genocide from Armenia to Bosnia.
- CONQUEST, R. (1986) The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York: Oxford University Press.
- DADRIAN, V. N. (2005) Patterns of Twentieth Century Genocides: The Armenian, Jewish, and Rwandan Cases. In: *Genocide and Mass Violence in the 20th and 21st Centuries: An Introduction. Criteria, Common Elements, and Patterns. Comparative Genocide Studies 1*, ed. Christian P. Scherrer. Moers: IFEK-IRECOR, pp. 35-64.
- Elements of Crimes (International Criminal Court, 2011). [electronic resource] <https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/0/ElementsOfCrimesEng.pdf> (accessed 1 May 2017).
- FEIN, H. (2001) Denying Genocide from Armenia to Bosnia: a lecture delivered at the London School of Economics and Political Science on 22 January 2001. In: *Occasional Papers in Comparative and International Politics 1*. New York, USA: Institute for the Study of Genocide, 2001, pp. 1-19.
- FEIN, H. (1993) Discriminating Genocide from War Crimes: Vietnam and Afganistan Reexamined. University of Denver.
- Genocide, War Crimes and Crimes against Humanity: Topical Digests of the Case Law of the International Criminal Tribunal for Rwanda and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (2004) Human Rights Watch.
- GOLDBERG, J. (2008) The genocide loophole. Claims of the ‘greater good’ too often let mass murderers off the hook. [electronic resource] <http://articles.latimes.com/2008/apr/08/opinion/oe-goldberg8> (accessed 10 March 2013).
- GRAZIOSI, A. (2015) The Impact of Holodomor Studies on the Understanding of the USSR. In: *Contextualizing the Holodomor: The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies*, ed. Andriy Makuch and Frank E. Sysyn. Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, pp. 49-75.
- GREEN, B. B. (2009) Stalinist Terror and the Question of Genocide: The Great Famine. In: *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative genocide*, ed. and with an Introduction by Alan S. Rosenbaum with a Foreword by Israel W. Charny. Westview Press, pp. 175-199.
- ICJ, *Bosnia-Herzegovina v. Yugoslavia* case. [electronic resource] <http://www.icj-cij.org/presscom/index.php?pr=1897&pt=1&p1=6&p2=1> (accessed 18 April 2017).
- ICTY, *Prosecutor v. Jelisić*, Case No. IT-95-10.
- ICTY, *Jelisić*, (Trial Judgement, 14 December 1999).
- JONASSOH, K. (1997) Hunger as a Low Technology Weapon – with Special Reference to Genocide. In: *Genocide Perspectives I Essays in Comparative Genocide*, Editor-in-chief Colin Tatz. Sydney: Centre for Comparative Genocide Studies Macquarie University, pp. 263-288.
- JONES, A. (2006) Genocide: A Comprehensive Introduction. London and New York: Routledge.
- KUL’CHYTS’KYI, S. (2015) The Holodomor of 1932-1933: How and Why. In: *Contextualizing the Holodomor: The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies*, ed. Andriy Makuch and Frank E. Sysyn. Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, pp. 88-111.
- LEMKIN, R. (2009) Soviet Genocide in Ukraine. In: *Rafael Lemkin. Soviet Genocide in Ukraine. Article in 28 languages*, ed. Roman Serbyn. Kyiv: Maisternia Knyhy, pp. 31-36.
- LIEBERMAN, B. (2013) The Holocaust and genocides in Europe. Lnd., New Delhi, N.Y., Sydney: Blomsbury.
- LUDWIKOWSKI, R. R. (1991) Searching for a New Constitutional Model for East- Central Europe. *Syracuse J. Int’l L. and Commerce* 17, 109.
- MACE, J.E. (1990) Genocide by Famine; Ukraine in 1932-1933. In: *State Violence and Ethnicity*, ed. Pierre L. van den Berghe. Niwot, Colo.: University Press of Colorado, pp. 53-71.
- MACE, J.E. (1997) Soviet Man-Made Famine in Ukraine. In: *Century of Genocide: Eye Witness Accounts and Critical Views*, ed. Samuel Totten, William S. Parsons, Israel W. Charny. New York: Garland Publishing.
- NAIMARK, N. M. (2015) How the Holodomor can Be Integrated into our Understanding of Genocide. In: *Contextualizing the Holodomor: The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies*, ed. Andriy Makuch and Frank E. Sysyn. Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, pp. 112-126.
- NAIMARK, N. M. (2010) Stalin’s Genocides. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Resolution of the CC AUCP(B) and CPC USSR on grain procurements in Ukraine, the North Caucasus and the Western Oblast. In: *The Holodomor reader: a sourcebook on the Famine of 1932-1933 in Ukraine*, compiled and ed. by Bohdan Klid and Alexander J. Motyl. Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2012, pp. 245-247.
- Rome Statute of the International Criminal Court. [electronic resource] https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aeff7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/rome_statute_english.pdf (accessed 1 May 2017).
- SCHIEFFER, D.J. (1992) Toward a Modern Doctrine of Humanitarian Intervention. *Univ. Toledo L. Rev.* 23, 254.
- SERBYN, R. (2009) Rafael Lemkin’s Conceptualization of the Crime of Genocide and his Analysis of the Ukrainian Genocide. In: *Rafael Lemkin. Soviet Genocide in Ukraine: Article in 28 languages*, ed. Roman Serbyn. Kyiv: Maisternia Knyhy, pp. 11-20.
- SERBYN, R. (2010) Holodomor: The Ukrainian Genocide. *Central and Eastern European Online Library PISM Series (PISM Series)*, 1, 205-230, 46fn.224, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=86294> (accessed 26 April 2017), who cites *Tragediia sovietsoi derevni: Kollektivizatsiia i raskulachivanie 1927–1939gg: Dokumenty i materialy*, vol. 3, 634–635. An English translation is in: MARTIN, T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Ithaca, pp. 306–307.
- STANTON, G. H. The Ten Stages of Genocide. [electronic resource] <http://>

- genocidewatch.org/genocide/tenstagesofgenocide.html (accessed 21 June 2017).
33. SYDNOR, Ch. W. Jr. (1998) Executive Instincts, Reinhard Heydrich and the Planning for the Final Solution. In: *The Holocaust and History*, ed. Michael Berenbaum and Abraham J. Peck. Bloomington, IN: Indiana University Press, pp. 159-86; as cited in SIMON, Th. W. (2007) *The laws of genocide: prescriptions for a just world*. Westport, Connecticut, London: Praeger Security International.
 34. SYSYN, F. (1995) The Ukrainian famine of 1932-3: the Role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion. In: *Studies in comparative genocide*, ed. Levon Chorbajanian and George Shirinian. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London: Macmillan Press Ltd, pp. 182-215.

М. АНТОНОВИЧ,

доктор права, доцент Національний університет «Києво-Могилянська академія», м. Київ

ГОЛОДОМОР ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ГЕНОЦИДІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ (СПІЛЬНЕ І ВІДМІННЕ ГОЛОДОМОРУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ТА ІНШИХ ГЕНОЦИДІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Хоча порівняльні геноцидні студії досягли за останні десятиліття значного розвитку, Голодомор як злочин геноциду, вчинений сталінським режимом проти української нації, не був досліджений у порівняльному аспекті. У цій статті проаналізовано можливі причини цього і проведено порівняльний аналіз Голодомору зі злочинами геноциду першої половини ХХ століття, а саме – з Вірменським геноцидом в Османській імперії і Голокостом нацистської Німеччини. Авторка порівнює ці три геноциди як міжнародні злочини з точки зору суб'єктивних (mental, mens rea) і об'єктивних (material, actus reus) елементів, які є характерними для кожного з них, підкреслюючи відмінності та спільні риси в намірах, жертвах і виконавцях злочинів, а також вчинених актах. Виділено основний спільний елемент геноцидів, вчинених в Османській імперії, Радянському Союзі і Третньому Рейху, а саме заміна державної організації гегемонією керівної партії: ітихадистів, комуністів і нацистів.

Ключові слова: Вірменський геноцид, Голодомор, Голокост, суб'єктивні (ментальні) і об'єктивні (матеріальні) елементи геноциду.

* * * * *

УДК 930.2:[061.2:364.66](73)(477)“1922/1923”

Л. АРТЕМЕНКО,

канд. іст. наук, Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»

ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ НА ТЕРИТОРІЇ УСРР У 1922–1923 РР.

На основі маловідомих архівних документів та наукової літератури досліджено напрями гуманітарної діяльності Американської адміністрації допомоги (American Relief Administration, ARA) на території УСРР, що свідчить про масштаби штучно створеної урядом Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР) продовольчої катастрофи. Проаналізовано зміст Ризької угоди від 20 серпня 1921 р. Комплексно розглянуто звіти Американської адміністрації допомоги та Американської зернової корпорації, а також деталі ділового листування членів іноземних доброчинних організацій, статистичні дані, накази, приписи, протоколи, доповідні записки та заяви. Викрито неправдиві та перебільшені факти щодо ролі радянських та іноземних організацій допомоги голодуючим. Висвітлено процес передачі радянським урядом Американській адміністрації допомоги грошових асигнувань для придбання продовольства та посівного матеріалу. Детально проаналізовано процес збору коштів та закупівлі продуктів харчування. Висвітлено об'єктивні та суб'єктивні проблеми надання допомоги. Реконструйовано специфіку роботи АРА в різних регіонах УСРР. Розглянуто свідчення респондентів з Херсонської та Миколаївської областей. З'ясовано стан та ступінь дослідження означеної проблеми у вітчизняній історіографії, визначено повноту її джерельного забезпечення. Визначено пріоритетні напрями подальших досліджень щодо діяльності АРА в найближчій перспективі.

Ключові слова: голод, Американська адміністрація допомоги, гуманітарна діяльність.

Голод 1921-1923 рр. був наслідком багатьох причин, проте вирішальною стала згубна політика радянської влади щодо народного господарства. Глибокий та детальний аналіз діяльності найбільшої доброчинної організації – Американської адміністрації допомоги та видів наданої нею допомоги

голодуєчим українцям, дасть змогу краще зрозуміти масштаби трагедії, що відбувалась протягом 1921-1923 рр. на території УСРР.

Діяльність американських благодійних організацій на території УСРР протягом 1922-1923 рр., кількість та калорійність продовольчих пайків висвітлено в різноманітних наукових працях. Тема детального аналізу напрямів гуманітарної діяльності залишається малодослідженою. Стаття є спробою усунути прогалини, які існують у сфері реконструкції різних аспектів роботи Американської адміністрації допомоги на території УСРР протягом 1922–1923 рр.

Історію продовольчої кризи в РРФСР у 1921–1923 рр. і спроби уряду Сполучених Штатів Америки допомогти голодуєчим описували багато іноземних дослідників, серед них Г. Фішер [23], Ф. Голдер, Л. Хатчинсон [24], Ф. Серфейс, Р. Бланд [25]. Науковий аналіз діяльності Американської адміністрації допомоги на території РРФСР та УСРР реалізовувався в узагальнювальному контексті вивчення іноземної допомоги голодуєчим України протягом 1921–1923 рр. в книгах і статтях О. Мовчан [17], Р. Сербина [4], О. Веселової [3], С. Кульчицького [16], В. Сергійчука [19], Д. Сташевського [20] та інших дослідників. Окремі згадки про АРА були в дисертації Б. Драмарецького [13]. Серед праць останнього часу, які стосувалися діяльності Американської адміністрації допомоги була дисертація В. Кириленка [15] та стаття В. Погромського [18].

Американська адміністрація допомоги (*American Relief Administration, ARA, APA*) – неурядова гуманітарна організація створена 24 лютого 1919 р. Діяла під керівництвом міністра торгівлі Г. Гувера.

Навесні 1921 р. голод охопив території, що були підконтрольні більшовикам. Інформацію про масштаби катастрофи ретельно приховувала цензура. У червні 1921 р. ситуація загострилась. Згідно з офіційними даними, що їх оприлюднив голова ВЦВК М. Калінін, голодували близько 28 млн осіб [14, с. 310]. З огляду на це, радянський уряд дозволив М. Горькому оприлюднити 13 липня 1921 р. інформацію щодо недостачі зерна, загрозу голодування мільйонів росіян і прохання про оперативну допомогу від Європи та Америки. Це звернення опубліковано 23 липня 1921 р. Того ж дня Г. Гувер надіслав телеграму М. Горькому, пропонуючи допомогу від АРА за умови, що радянська влада має офіційно попросити про допомогу і прийняти такі ж умови, що й інші країни [25, с. 244-245].

31 липня 1921р. радянський уряд погодив пропозиції Г. Гувера і 20серпня 1921 р. у м. Рига підписав офіційну угоду з керівництвом Американської адміністрації допомоги. Угода містить 27 пунктів, що передбачають створення радянським урядом належних умов для надання допомоги голодуєчим (забезпечення місць проживання, транспортування, зв'язку, невтручання у справи АРА). За угодою вартість міжнародної передачі продовольства оплачуватиме радянський уряд. Більшовицький центр також погодився нести повну відповідальність за продовольчі запаси, які будуть ввозити АРА та суміжні організації і компенсувати або оплачувати будь-які втрати, викрадення чи пошкодження продовольчих запасів; дозволяти АРА повний контроль за транспортуванням до моменту споживання; оплачувати повну вартість за розвантаження, зберігання і внутрішні перевезення товарів, а також додаткові витрати щодо роботи розподільчих організацій в Росії; забезпечити необхідні приміщення для роботи та житло для працівників АРА; дозволити повну свободу пересування працівникам АРА по території РРФСР, а також свободу від обшуків; забезпечити вільний телефонний та телеграфний зв'язок та інші необхідні гарантії. У відповідь АРА погодилась забезпечити харчування дітей та дорослих на голодуєчих територіях у межах своїх можливостей і дала офіційні гарантії про невтручання американських працівників у політичні питання РРФСР.

Г. Гувер пообіцяв, що всі питання, пов'язані з поверненням коштів, будуть вирішені пізніше. Своєю чергою, АРА вимагала звільнення всіх громадян Америки, які були ув'язнені до 1919 р. та забезпечення їх репатріації до Сполучених Штатів.

Восени 1921 р. масштабність та актуальність продовольчої катастрофи в РРФСР перевірили і необхідність допомоги стала очевидною. Її матеріальне забезпечення виявилось найскладнішою проблемою, яка коли-небудь з'являлась перед посадовими особами АРА. Зобов'язання щодо програм дитячого харчування в інших країнах ще не були виконані. Здавалося неможливим забезпечити успішну роботу благодійних товариств США на рівні з поставками Європейської Ради допомоги. Криза 1921 р. поширилась по всій Америці і перебувала на своєму піці, ліміт Американської благодійності було вичерпано. До того ж така кампанія потребувала б місяці підготовки і не було часу, щоб його витратити, адже голод був реальністю; люди помирали щодня і могло бути занадто пізно, поки кампанія допомоги розпочне ефективну діяльність. Особливо необхідним був посівний матеріал, без якого в наступному році зафіксували б ще вищий рівень смертності населення. Отже, згідно з табл. 1., протягом серпня 1921 р. – червня 1923 р. радянським республікам передали близько 55 метричних тонн посівного матеріалу.

Таблиця 1

**Звіт про передачу посівного матеріалу радянським республікам
(серпень 1921–червень 1923 рр.)**

№	Організація	Кількість, метричні тонни	Вартість, дол.
1	АРА (спільно з Американською зерновою корпорацією)	55 107.6	2 948 485.24
2	АРА (придбане за радянське золото)	111 865.9	7 034 874.30
3	Разом	166 973.5	9 983 359.54

Зі серпня 1921 р. було одразу розпочато продаж радянським республікам продовольства та одягу за зниженими гуртовими цінами (табл. 2).

Таблиця 2

**Звіт про гуртовий продаж товарів радянським республікам
(серпень 1921–червень 1923 рр.)**

№	Організація	Вид товару	Кількість, метричні тонни	Вартість, дол.
1	Американська адміністрація допомоги	Продовольство	54 316.3	9 305 300.00
2		Одяг	350.0	737 317.12

27 серпня 1921 р., через тиждень після підписання угоди в м. Рига, перша група працівників АРА (російський відділ) прибула до Москви і розпочала підготовку до напруженої дворічної роботи.

Порятунок голодуючих розпочато на території Росії і лише потім уряд дозволив благодійним організаціям надавати допомогу українцям. З огляду на це, кількість померлих в УСРР могла би бути значно меншою. Проте цього не сталося. Продовольство з території України вивозилося. Рядянському уряду було вигідно за рахунок штучно створеного голоду придумати рух опору. В. Ленін у червні 1918 р. вимагав у петроградських більшовиків на чолі з Г. Зінов'євим заохочення енергії і масовидності терору [21, с. 87]. До кінця 1922 р. Україна (Українська Народна Республіка, так і УСРР) формально були незалежними від радянської Росії, що не заважало владі останньої направляти війська Червоної армії для грабунку української землі.

Укінці серпня 1921 р. у м. Вашингтон відбулась зустріч добровільних організацій, під час якої кілька благодійних товариств вирішили співпрацювати з АРА – Волзьке товариство допомоги, Національна лютеранська рада, Американська менонітська спілка допомоги, Південний баптистський конгрес. Інші організації приєдналися до Європейської Ради допомоги. З-поміж них можна згадати такі: Американський комітет друзів на службі суспільства, американський Червоний Хрест, Американська благодійна організація «Форвардс», Державна рада церков, Американський об'єднаний розподільчий комітет («Джойнт»), Національна католицька благодійна асоціація, католицький рух «Лицарі Колумба», чоловіча та жіноча молодіжні християнські асоціації.

Кожна з цих організацій зобов'язалась за свій рахунок збирати запаси продовольства, але вирішено було координувати свою роботу з АРА. Американська адміністрація допомоги зі свого боку зобов'язалась надавати якомога більше свободи дій кожній з організацій, а також захищати їх інтереси і допомагати в роботі.

1 вересня 1921 р. корабель «Фенікс» прибув до Петрограда та привіз 700 т збалансованих пайків і 7 вересня 1921 р. було відкрито польову кухню, де перші 200 дітей отримали їжу. У жовтні 1921 р. отримували допомогу діти з Петрограда, Казані та Самари. У листопаді отримували допомогу діти з Москви, Казані, Самари, Саратов, Ростова, а також діти і дорослі з Петрограда та Новомиколаївська. Ці дані насамперед свідчать про нерівномірний розподіл продовольчої допомоги, ігнорування мільйонів голодуючих на території України.

Штучність голоду на території України простежується, зокрема, за архівними документами. Під час засідання Політбюро ЦК КП(б) України, яке відбулось 4 серпня 1921 р., прийнято рішення, що необхідно розрізнити заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм на Україні [22].

20 жовтня 1921 р. АРА та «Джойнт» у м. Лондон підписали угоду про допомогу Україні, але зважаючи на заборону більшовиків, не змогли розгорнути свою діяльність.

6 грудня 1921 р. Президент В.Гардінг запропонував новий законопроект, який було прийнято 22 грудня 1921 р. Закон дозволяв Конгресу витратити близько 20 млн дол. з капіталу Американської зернової корпорації на кукурудзу, посівний матеріал та молоко для голодуючих РРФСР. Треба зазначити, що уряд США не підтримував партію більшовиків. Тому Г. Гуверу, а також Дж. Гудріху (члену закупівельної комісії для допомоги радянським республікам) необхідно було переконувати членів Конгресу в необхідності виділення коштів для порятунку голодуючих.

Таблиця 3

**Довідка про продукти закуплені для радянської Росії
(та України. – прим. авт.)**

з капіталу Американської зернової корпорації згідно зі Законом від 22 грудня 1921 р

№	Назва продукту	Вага в метричних тонах	Вартість, долари
1	Кукурудза	206 953.6	5 196 359.10
2	Насіння бурштинової твердої пшениці	36 938.6	1 725 100.07
3	Кукурудзяна крупа	83 960.4	2 976 948.07
4	Насіння кукурудзи	18 410.0	735 251.79
5	Насіння жита	19 118.6	889 880.61
6	Згущене молоко без цукру	18 945.9	3 163 477.45
7	Згущене молоко з цукром	643.7	170 577.74
8	Різне	1100.0	безкоштовно
	Разом	386 070.8	14 857 594.83

Загальна вартість транспортування продуктів харчування становила 3 804 585.17 доларів.

Отже, відповідно до Закону від 22 грудня 1921 р. радянським республікам надано продукти харчування вагою 386 070.8 метричних тонн (табл. 3), вартістю 18 662 180 дол. (вартість продуктів харчування та їх транспортування).

За прикладом політики інших країн, Г. Гувер наполегливо закликав радянську владу також зробити свій внесок, адже він знав, що вони мали кілька мільйонів доларів у золотих монетах у казні, і пропонував більшу частину цих ресурсів використати з метою закупівлі посівного матеріалу та продовольства. Радянський уряд не заперечував проти такої пропозиції. 30 грудня 1921 р. більшовицький центр передав Американській адміністрації допомоги приблизно 10 млн доларів. Через кілька днів схожу угоду підписано з Українською Соціалістичною Радянською Республікою, яка передала 2 млн доларів у розпорядження Американської адміністрації допомоги. Отже, грошові асигнування від радянських республік для придбання продовольства та посівного матеріалу становлять 11 464 948.18 дол.

10 січня 1922 р. голова уряду УСРР Х. Раковський уклав угоду з місією АРА, яку представляв В. Хаскел, про поширення в Україні усіх видів допомоги, яка раніше направлялася лише російським голодуючим. Цього ж дня АРА розпочала закупівлю продуктів харчування в кредит, до отримання оплати, що дало змогу вчасно передати посівний матеріал до весняних польових робіт, тоді як кошти було передано 7 лютого 1922 р.

Американський військовий медичний департамент мав значні надлишки запасів медикаментів та обладнання для лікарень. Завдяки зусиллям Г. Гувера, в Конгресі представили резолюцію, яка уповноважувала Президента США передати АРА медикаменти та обладнання для лікарень, вартістю до 4 млн дол. без подальших відшкодувань. Вищевказані пропозиції прийняли обидві палати Конгресу. Отже, 20 січня 1922 р. видано Закон щодо закупівлі медикаментів, обладнання для лікарень та передача їх АРА для подальшого розповсюдження серед громадян РРФСР.

У січні 1922 р. представники АРА та «Джойнт» відвідали українські міста та констатували, що населення знаходиться в жахливому стані. З березня 1922 р. розпочато передачу продовольчих посилок в Україну, а з 30 квітня 1922 р. АРА змогла відкрити в Україні безкоштовні їдальні. У травні 1922 р. протягом місяця годували 7 тис. дітей в Одеській губернії [25, с. 348-349]. Розгорнувши роботу на території УСРР, працівникам АРА одразу стало зрозуміло, що голодуючих значно більше, ніж очікувалось. Так, райуповноважений АРА в м. Одеса Дж. Хайнес у доповідній записці від 27 червня 1922 р. Повноважному Представникові РРФСР і УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим, зазначив, що заплановано було годувати не більше ніж 70 тис. дітей [9, арк. 27-28]. А в листі від 11 липня 1922 р. завідувачеві Зовнішньої торгівлею в м. Одеса К. Артамонову Дж. Хайнес зазначає, що протягом червня 1922 р. годували вже 150 тис. дітей та 30 тис. дорослих в Одеському, Тираспольському, Вознесенському повітах [9, арк. 37-38]. Загалом по Україні, у червні 1922 р. щоденно годували 230 тис. дітей, а в липні – понад 566 тис. [25, с. 912-913, табл. 526].

Згідно зі звітними даними Американської адміністрації допомоги [25, с. 348-349], у липні 1922 р. вперше було передано продуктові пайки для 95 тис. дорослих, які проживали в Криму. У серпні майже 979 тис. українських дітей та майже 976 тис. дорослих отримали харчування. У Криму відповідно 3 тис. дітей і 91 тис. дорослих отримали їжу. Отже, у серпні 1922 р. вже було відкрито 28 тис. їдалень у 18 тис. населених пунктах. Задля зручності біля їдалень відкривали медичні пункти щеплень.

Показовими є відомості щодо діяльності радянського Губернського комітету допомоги голодуючим (Губкомдопгол) в Одеській губернії. Вони свідчать, що уповноважені на місцях подають неправдиву інформацію, умисне зменшують кількість голодуючих лише заради того, щоб на папері гарно відзвітувати: виконати і перевиконати план. Зокрема, Губкомдопгол в Одеській губернії звітує, що протягом 19 серпня 1921 р.- червня 1922 р. перевищив завдання щодо допомоги голодуючим на 200% [10, арк. 2-2 об]. А саме годували близько 40 тис. дітей, тоді як уповноважений АРА зазначає, що протягом червня 1922 р. годували 150 тис. дітей. Факт того, що саме дані АРА щодо кількості голодуючих є достовірнішими, підтверджується інформацією з інших джерел. Так, згідно зі статистичними відомостями самого ж Губкомдопголу, у 1922 р. в Одеській губернії голодує 293 тис. дітей [10, арк. 58]. У звіті від травня 1923 р. Губернського уповноваженого Центральної комісії допомоги дітям зазначено, що продовжує голодувати 249 тис. дітей [11]. У довідці щодо діяльності Губкомдопголу в Одеській губернії за період з 10 серпня 1921 р. по червень 1922 р. зазначено, що їм довелось витратити величезні кошти на АРА (більше 100 млрд. руб. на харчування співробітників АРА) [10, арк. 2-2 об.]. Тоді, як офіційно, уряд РРФСР дозволив членам АРА працювати на території УСРР лише з березня 1922 р.

Схожими безглуздими висновками рясніють звіти Губкомдопголу інших областей. Так, у звіті Подільського Губкомдопголу від 1 вересня 1922 р. зазначено, що лікарем АРА (однина, прим. авт.) вже розпочато медичний огляд та перересстрацію дітей для припинення найбільш здоровим видачі пайків [8, арк. 130]. Досить цинічним видається той факт, що працівники Губкомдопголу зовсім не піклувались про подальшу долю дітей. Адже, голод продовжувався, і якщо сьогодні були здорові діти, яких забезпечували продуктами харчування, то де ж ці діти завтра будуть харчуватися? Адже в колгоспах не завжди видавали продукти харчування за трудовні, хоч туди і йшли працювати навіть 6-7-річні діти.

Люди голодували, шукали допомоги, їли сурогати. Ними ніхто не опікувався. Ще жахливішим було становище в'язнів. Тюрми були переповнені. І працівники Губкомдопголу у вищезазначеному

звіті вказують, що діяльність АРА необхідно реорганізувати так, щоб допомогти покинутим напризволяще в'язням. Держава не може ними опікуватися і вони масово помирають від голоду [8, арк. 136].

Протягом 1922–1923 рр. АРА надавала допомогу голодуючим таким міст радянської України, як: Запоріжжя, Катеринослав (Дніпро), Єлисаветград (Кропивницький), Харків, Київ, Маріуполь, Миколаїв, Одеса, Сімферополь та Феодосія. Загалом Американська адміністрація допомоги розподіляла допомогу на 25 районів, а «Джойнт» – на 16. Допомогу голодуючій Україні «Джойнт» почав надавати з квітня 1922 р. під егідою АРА, а з червня 1922 р. – самостійно.

Проаналізувавши роботу АРА, можна виділити такі напрями гуманітарної діяльності: збір коштів; продаж продовольства та одягу за зниженими гуртовими цінами; закупівля продуктів харчування, посівного матеріалу, одягу, ліків; транспортування гуманітарної допомоги; відкриття польових їдалень; відновлення роботи лікарень, створення медичних пунктів щеплень, амбулаторій, аптек та забезпечення їх медикаментами; пересилання до України продовольчих посилок від рідних та знайомих, які проживають у США; звернення до владних структур щодо вирішення різних питань, що виникали на місцях.

Робота щодо харчування дітей відбувалась за зразком допомоги дітям у Бельгії та Центральній Європі. Було організовано місцеві добровільні організації, які діяли під ретельним наглядом двох сотень працівників АРА. Їм допомагала велика кількість російських працівників від радянського уряду. Території, на яких голодували, було поділено на райони. Кожен район був під наглядом одного або двох американських працівників та американського районного лікаря. Розміщення, розподіл та призначення запасів керувалося зі штаб-квартири АРА в м. Москва на базі звітів про поточні умови, отриманих від районних наглядачів. Такі наглядачі були відповідальними за організацію комітетів допомоги голодуючим та польових кухонь, розподіляли запаси між голодуючими міст та сіл, організували перевезення, перевіряли та контролювали розподіл продуктів харчування та підраховували кожен фунт продовольства, підтверджуючи все квитанціями з місцевих комітетів. Це давало можливість повністю контролювати усі запаси гуманітарної допомоги, що вважалося необхідним. Результати роботи цих наглядачів та їхніх помічників покладено в основу численних звітів [25, с. 248].

Водночас робота працівників АРА перебувала під великим політичним тиском. Працівники стикнулися зі значною кількістю перешкод. Досить часто їм відмовляли в наданні приміщень, тоді як харчування та медичне обслуговування людей насамперед передбачає створення необхідних умов. Зокрема, районний уповноважений російського відділу АРА звертався 6 червня 1922 р. до президіуму Одеського губвиконкому щодо надання приміщень, обладнання і засобів для утримання голодних дітей м. Одеси. Своєю чергою, АРА зобов'язувалась зробити ремонт у приміщеннях, забезпечити дітей харчуванням, білизною та одягом [9, арк. 56]. Хоча таких статей витрат, як ремонт приміщень, не було передбачено в Ризькій угоді. Незважаючи на угоду, працівників АРА також заарештовували, намагались обмежити у засобах зв'язку, підозрюючи в антирадянській пропаганді. Так, голова Граденицького місцевого комітету АРА 4 липня 1922 р. повідомив районне управління АРА в с. Зельци про арешт місцевою владою чотирьох членів Граденицького комітету АРА [9, арк. 30].

На початковому етапі роботи працівники АРА бачили, що досить часто люди навіть не знали про місце розташування або взагалі про існування польових кухонь та про те, що там можуть безкоштовно годувати. Місцеві члени влади не поспішали інформувати громадян, а також не допомагали представникам добродійних організацій проводити роз'яснювальну роботу серед населення [7, арк. 100-101 зв.]. Оскільки влада підозрювала «непролетарські організації» в антирадянській діяльності під прикриттям добродійності. Перешкодою своєчасному наданню допомоги стало рішення ЦК РКП(б) «не розширювати роботу АРА поза Поволжям». Намагаючись сприяти допомозі переважно в Поволжя, РНК УСРР було заборонено розголошувати інформацію про голод на території УСРР. Українському уряду було заборонено проводити «підготовчі роботи для сприяння діяльності АРА в Україні» [17, с. 74].

Спогади очевидців також є цінним джерелом інформації для дослідження діяльності АРА. Так, Коновалова Анна Іванівна (03.02.1914 р.н.), яка проживала в с. Велика Лепетиха (Великолепетиський р-н, Херсонська обл.) зазначає, що: «у 1923 р. представники американської благодійної організації АРА стали давати голодуючим дітям по мисочці бульйону, чашечці кофе та кусочку білого хліба. Завдяки цьому багато хто з моїх земляків вижив» [1, с. 2]. Аналізуючи перелік продуктів харчування, які передавали добродійні організації, можна припустити, що людям давали какао.

Навесні 1923 р. створено Губернські комісії щодо наслідків голоду. Вони звітували, що голоду вже немає. Водночас у звіті Уповноваженого щодо дослідження голодних районів Миколаївського, Херсонського та Дніпровського повітів І. Полянчука від 4 червня 1923 р. зазначено, що існують різні погляди на ситуацію. За заявами місцевих комітетів наслідків голоду та місцевих адміністрацій – голоду немає. А от працівники українського Червоного Хреста та іноземних організацій так не вважають. Адже, хоч продукти харчування в магазинах є, але грошей у людей немає. Багато хворих людей, які не можуть працювати [12]. Офіційно було оголошено про закінчення голоду і завершення роботи місій до 1 серпня 1923 р., хоча в окремих районах голод тривав до 1925 р. [2, с. 125].

15 червня 1923 р. припинено діяльність АРА на території РРФСР. Адже більшовицький центр знову розпочав вилучення та продаж збіжжя за кордон.

Комуністична влада, скориставшись допомогою закордонних добродійних організацій, згодом почала звинувачувати їх у антирадянській роботі. Уряд намагався переконати громадськість, що

діяльність іноземців була спрямована винятково на ліквідацію радянської влади. Багато радянських громадян, які співпрацювали з АРА, були репресовані у 1930-ті рр.

Отже, гуманітарна діяльність АРА на території УСРР була надзвичайно різноаспектною, про що свідчать звіти організації, а також деталі ділового листування. Офіційна преса не показувала причини та реальні масштаби трагедії. Постанови та накази уряду РРФСР щодо допомоги голодуючим України були декларативними. Усі вказівки щодо порятунку українців перекреслювались паралельними постановами щодо плану хлібозаготівлі, продовженням конфіскації зерна. Саме тому діяльність іноземних добродійних організацій, особливо найбільшої з них – АРА, сповна відображає штучність створення масового голоду на території УСРР у 1922–1923 рр.

Перспективи розвідок у цьому напрямі полягають у подальшому вивченні звітів, ділового листування та спогадів про роботу працівників АРА.

Список літератури

1. Архів Національного музею «Меморіал жертв Голодомору». – Ф. 17. – Т. 1. – Од. зб. 41, 2 с.
2. Бистрицька Е. Участь міжнародних організацій у подоланні голоду на території України і Росії у 1921–1923 рр. / Е. Бистрицька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – 2013. – Вип. 1(1). – С. 123–126.
3. Веселова О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан ; Асоціація дослідників голодоморів в Україні, Інститут історії України НАН України. – 3-тє вид., доп.— Дрогобич : Відродження, 2008. – 273 с.
4. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді / Р. Сербин (упоряд. і ред.). – 2-ге вид. – Торонто : Українсько-Канадський Дослідно-Документаційний Центр, 1995. – 700 с. : іл. – (Документи історії української діаспори).
5. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історії» (голова І. С. Гамрецький, заступники голови В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.) / Автори – упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. – Вінниця: ДП«ДКФ», 2007. – 704 с.
6. Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Дослідження, спогади, документи / Кол. авт. та упоряд. – Одеса: Астропринт, 2007. – 460 с.
7. Державний архів Волинської області. – Ф. Р-925, оп. 2, спр. 764, арк. 100–101 зв.
8. Державний архів Волинської області. – Ф. Р-925, оп. 2, спр. 727, арк. 129–137.
9. Державний архів Одеської області, ф. Р.-37, оп. 1, спр. 16, арк. 27–56.
10. Державний архів Одеської області, ф. Р.-702, оп. 1, спр. 23, арк. 2–2 об., 58.
11. Державний архів Одеської області, ф. Р.-702, оп. 1, спр. 52, арк. 13–17 об.
12. Державний архів Одеської області, ф. Р.-702, оп. 1, спр. 60, арк. 9–12.
13. Драмарецький Б. Б. Голод 1921–1923 років в Україні: дис. канд. іст. наук.: 07.00.01: захищена 25.04.1997 / Драмарецький Борис Болеславович ; Київський ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1997. – 123 с.
14. Калінін М. І. Вибрані твори / М. І. Калінін – М. : Держполітвидав, 1960. – Т. 1. – 784 с.
15. Кириленко В. П. Голод 1921–1923 років у Південній Україні: дис. канд. іст. наук.: 07.00.01: захищена 28.09.2015 / Кириленко Віталій Петрович; Міністерство освіти і науки України, Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського. □ Миколаїв, 2015. □ 230 с.
16. Кульчицький С. В. Голод 1921–1923 на Півдні України: за фондами ЦДАВО України / Станіслав Владиславович Кульчицький, Ольга Миколаївна Мовчан // Архіви України. – 1993. – №4/6.– С. 37–44.
17. Мовчан О. М. Американська Адміністрація Допомоги (АРА) / О. М. Мовчан // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2003. – 688 с.: іл.
18. Погромський В. Висвітлення діяльності АРА (Американської адміністрації допомоги) за часів голоду 1921–1923 рр. в Україні та СРСР на сторінках енциклопедичних видань радянської доби / В. Погромський // Історія. – Вип. 2(129)/2016, С. 49.
19. Сергійчук В. І. Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 / В. І. Сергійчук ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Центр українознавства. – 2-ге вид., доп. – К. : Укр. Вид. Спілка., 2003. – 251 с.
20. Сташевський Д. М. Експансія США в Європі під виглядом «допомоги» (1919–1923). – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 310 с.
21. Тепляков А. Чекистский долг и почетная партийная обязанность: исполнение смертных приговоров в 1918–1953 гг. / А. Тепляков // 3 архівів ВУЧК-ГПУ- НКВД-КГБ №1-2 (40–41) 2013 р. – Харків : Права людини, 2014. – С. 79–101.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 6, спр. 17, арк. 37.
23. Fisher H. H. The Famine in Soviet Russia, 1919–1923: The Operations of the American Relief Administration / H. H. Fisher. – New York : Macmillan., 1927. – 634 p.
24. Golder F. A. On the Trail of the Russian Famine / F. A. Golder, L. Hutchinson. – Stanford : Stanford University Press, 1927 – 319 p.
25. Surface F. M. American food in the world war and reconstruction period. Operations of the Organizations Under the Direction of Herbert Hoover 1914 to 1924. / F. M. Surface, R. L. Bland. – Stanford : Stanford University Press. – California, 1931. – 1033 p.

References

1. Arkhiv Natsionalnoho muzeiu «Memorial zhertv Holodomoru», Kyiv (ANM MZH), fond 17, opis 1, sprava 41, 2 arkushy.
2. BYSTRYTSKA, E. (2013) Uchast mizhnarodnykh orhanizatsii u podolanni holodu na terytorii Ukrainy i Rosii u 1921–1923 rr. Naukovi zapysky Ternopils'koho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. 1(1), 123–126.
3. VESELOVA, O. (2008) Holodomory v Ukrayini 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Zlochyiny proty narodu. Drohobych: Vidrozhennya.
4. SERBYN, R. (1995) Holod 1921–1923 i ukrainska presa v Kanadi. Vol. 2. Toronto: Ukrainsko-Kanadskiyi Doslidno-Dokumentatsiinyi Tsentr.
5. HAMRETSKYI, I. S. et al. (2007) Holod ta holodomor na Podilli 1920–1940 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv. Vinnycya: DP «DKF».
6. NITOCHKO, I. I. et al. (2007) Holodomory v Ukrayini: Odeska oblast (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Doslidzhennya, spohady, dokumenty. Odesa: Astroprynt.
7. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti, Lutsk (DAVO), fond R-925, opis 2, sprava 764, arkushy 100–101 zv.
8. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti, Lutsk (DAVO), fond R-925, opis 2, sprava 727, arkushy 129–137.
9. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti, Odesa (DAOO), fond R.-37, opis 1, sprava 16, arkushy 27–56.
10. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti, Odesa (DAOO), fond R.-702, opis 1, sprava 23, arkushy 2–2 ob, 58.
11. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti, Odesa (DAOO), fond R.-702, opis 1, sprava 52, arkushy 13–17 ob.
12. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti, Odesa (DAOO), fond R-702, opis 1, sprava 60, arkushy 9–12.

13. DRAMARETSKYI B. B. (1997) Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini. Unpublished thesis (PhD), Kyivskiy universytet im. T.H. Shevchenka, Kyiv.
14. KALININ M. I. (1960) Vybrani tvory. Moskva: Derzhpolityvdav.
15. KYRYLENKO, V. P. (2015) Holod 1921–1923 rokiv u Pivdennij Ukraini. Unpublished thesis (PhD), Mykolajivskiy natsionalnyi universytet im. V. O. Sukhomlynskoho, Mykolayiv.
16. KULCHYTSKYI, S. V. (1993) Holod 1921–1923 na Pivdni Ukrainy: za fondamy CDAVO Ukrainy. Arxiv Ukrainy. 4/6, 37–44.
17. MOVCHAN, O. (2003) Amerykanska Administratsiia Dopomohy (ARA). In: Encyklopediya istoriyi Ukrainy. Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka, p. 74.
18. POHROMSKYI, V. (2016) Vysvitlennia diialnosti ARA (Amerykanskoi administratsii dopomohy) za chasiv holodu 1921 – 1923 rr. v Ukraini ta SRSR na storinkakh entsyklopedychnykh vydan radianskoi doby. Istoriya. 2 (129), 49.
19. SERHIJCHUK, V. I. (2003) Yak nas moryly holodom: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka.
20. STASHEVSKYI, D. M. (1960) Ekspansiya SShA v Yevropi pid vyhyadom «dopomohy» (1919–1923). Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR.
21. TEPLYAKOV, A. (2014) Chekystskij dolh y pochëtnaya partyjnaya obyazannost: yspolnenye smertnykh pryhovorov v 1918-1953 rr. Z arxiviv VUCHK-HPU-NKVD- KHB. 1-2 (40-41), 79–101.
22. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, Kyiv (CDAHO Ukrainy), fond 1, opis 6, sprava 17, arkush 37.
23. FISHER, H. H. (1927) The Famine in Soviet Russia, 1919–1923: The Operations of the American Relief Administration. New York: Macmillan.
24. GOLDBERGER, F. A., HUTCHINSON, L. (1927) On the Trail of the Russian Famine.
25. Stanford, CA: Stanford University Press.
26. SURFACE, F. M., Bland, R. L. (1931) American food in the world war and reconstruction period. Operations of the Organizations Under the Direction of Herbert Hoover 1914 to 1924. California: Stanford University Press.

L. ARTEMENKO,
Ph. D. in History National Museum «Holodomor victims' Memorial»

HUMANITARIAN ACTIVITY OF THE AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION ON THE TERRITORY OF THE UKRAINIAN SSR

On the base of the unknown archive documents and scientific literature, the directions of the humanitarian activities of American Relief Administration (ARA) on the territory of Ukrainian SSR are investigated, what shows the scale of supplies disaster artificially created by the government of the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR). The content of the Riga's treatment from the 20th of August, 1921 is analyzed. The reports of American Relief Administration and American Grain Corporation, details of the commercial correspondence of the foreign relief organizations members, statistics, decrees, prescriptives, records, staff reports and claims are complexly examined. Deliberately false and exaggerate facts about the role of the soviet and foreign relief organizations in helping starving people are exposed. The process of cash allocations transfer by the Soviet government to the American Relief Administration for the purchase of food and seed material is highlighted. The process of fund raising and buying products is analyzed in this article in detail. The objective and subjective problems of providing help are described. The specific character of the ARA work in different regions of the Ukrainian SSR is reconstructed. The reports of respondents from Mykolaiv and Kherson regions are considered. The condition and the degree of the scientific research of this problem in national historiography are stated, the completeness of its sources selection is defined. Priority directions of further research on the topic of the ARA activity are determined.

Key words: famine, American Relief Administration, humanitarian activity.

* * * * *

УДК 94(477.65):[341.485]«1932/1933»

О. БАБЕНКО,
директор, Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький

ГОЛОДОМОР НА ЗІНОВ'ЄВЩИНІ: ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ, ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Висвітлено історію зародження та розвитку Голодомору 1932-1933 рр. на території сучасної Кіровоградської області. На основі документів Державного архіву Кіровоградської області проаналізовано розвиток сільського господарства Зінов'євської округи 1920-х рр., перебігу колективізації у цей період, головних напрямів політики окружного керівництва, зародження ідеї «голодного примусу» до колективізації під час перших випадків голодування у 1928-1929 рр. та її реалізації на початку 1930-х рр. Наведено основні дані про перебіг і масштаби розкуркулення, основні види репресій, що їх застосовувала радянська влада до різних категорій громадян, яких зараховували

до «куркулів» або так званих «підкуркульників». Розглянуто питання примусової масової колективізації сільських господарств, виділено основні особливості Голодомору 1932-1933 рр. на території сучасної Кіровоградщини. Аналізуються основні причини та наслідки примусової колективізації на прикладі перебігу хлібозаготівель та стану тваринництва на території колишньої Зінов'євської округи; продемонстровано загальний зв'язок між процесами розкуркулення, колективізації та виникнення голоду, що супроводжувався масовою смертністю. Охарактеризовано основні статистичні дані про смертність, а також вплив колективізації на стан сільського господарства районів майбутньої Кіровоградської області.

Ключові слова: історія України, сільське господарство, НЕП, «великий перелом», колективізація, Голодомор 1932-1933 рр.

Колективізація сільського господарства в Україні 1930-х рр. та пов'язаний з нею штучний голод, що супроводжувався масовою смертністю українських селян, став однією з найстрахітливіших подій в історії СРСР. Водночас регіональні прояви цього явища мають певні особливості, пов'язані зі специфікою діяльності місцевих управлінських структур та економіко-географічною характеристикою самих регіонів. Метою цієї статті є висвітлення саме таких особливостей, що були на території майбутньої Кіровоградської області.

Кіровоградський вимір Голодомору 1932-1933 рр. неодноразово ставав об'єктом вивчення з боку місцевих науковців та краєзнавців. У різний час трагічну долю селян – мешканців території майбутньої Кіровоградської області описували О. Бабенко, В. Білошанка, В. Бондар, В. Даценко, Ю. Матівос, І. Петренко, С. Шевченко та інші. За підтримки органів державної влади та органів місцевого самоврядування побачили світ декілька збірників документів з колекції Державного архіву Кіровоградської області. У 2008 видано окремий том «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Кіровоградська область» з розлогою передмовою та короткими довідками про передумови та хід Голодомору щодо кожної адміністративно-територіальної одиниці. Проте і досі поле діяльності для нових досліджень у цій царині залишається досить широким.

Питання колективізації сільського господарства завжди було для більшовицького керівництва СРСР своєрідною «нав'язливою ідеєю». Перший напад «колективізаторства», який стався з ним у 1919 році, викликав численні селянські повстання. На території Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, зокрема, вибухнуло повстання отамана Григор'єва, наслідки якого відобразилися на усій стратегічній ситуації на фронтах громадянської війни. Більшовицьке керівництво надовго відмовилося від ідеї об'єднання селянства колишньої Російської імперії у комуни, артіль і інші форми колективного господарства.

У часи так званої «Нової економічної політики» спроби колективізації сільського господарства на території Зінов'євського округу (так тепер називалася колишня Єлисаветградщина) були дуже обережними і виглядали як поступове умовляння найбідніших верств селянства об'єднуватися з метою спільного господарювання на землі. «М'яка колективізація» у окрузі розпочалася з 1920 р., найбільшу кількість колгоспів створено у 1924 р. Найпоширенішою формою господарства були артілі. На жовтень 1925 р. у окрузі налічувалося 384 колективних господарства, зокрема 271 сільськогосподарська артіль, 21 комуна, та 92 товариства зі спільної обробки землі [1, арк. 41].

Ефективність колгоспів надзвичайно залежала від керівників господарства, а також від того контингенту селян, який погодився на об'єднання. Мотивація була різною. У артілі могли об'єднатися селяни, яким для нормального господарювання не вистачало індивідуального сільськогосподарського інвентарю, робочої худоби і землі, до колгоспу також вступали і маргінальні елементи, що могли при цьому розраховувати на податкові пільги, отримання матеріальної, а іноді й продовольчої допомоги з боку держави. Значні податкові пільги отримували також колгоспи, що утворювали колишні червоноармійці як контингент вже ідеологічно оброблений у радянському дусі.

Результати діяльності колгоспів одночасно давали більшовикам і певні надії, і викликали деякі розчарування. Частина повністю самостійних рентабельних (так званих «здорових») колгоспів становила лише 5%. Ще 40% колгоспів характеризувалися як «середні» господарства, тобто працювали нормально, але не могли бути зразковими. Нижчими ніж середні були 30% колгоспів, збиткових (так званих «хворих») колективів налічувалося 19%. «Хворі» колгоспи рекомендувалося або оздоровити, або ліквідувати [1, арк. 42-43].

Водночас завдяки наявності тракторів, правильній сівозміні колгоспи вважалися ефективнішими на 25-40% товаровиробниками за одноосібників. Важливим критерієм була інтенсивність використання робочої худоби. Навантаження на одного коня у середньому становило 11,9 десятин у артілі, 7,7 десятин – у ТСОЗ, тоді як у середняцькому господарстві не перевищувала 5-6 десятин. «Здорові» колгоспи у голодному 1925 р. мали можливість продати 3-4 тис. пудів хліба кожен, а також засіяти сортового насіння на площі до 600 десятин [1, арк. 44].

У середньому на один колгосп припадало 80-110 десятин землі, загалом у 1922 р. площі колгоспних полів становили 7029 десятин, у 1925 – 30957 десятин [1, арк. 45].

Однією з основних проблем сільськогосподарської кооперації називали велику заборгованість перед кредитними товариствами «Сільгосподаря», яка становила до 400000 крб. [4, арк. 48].

Водночас Сільгоспбанк у 1924 р. видав 375559 крб. кредитів, 1925 р. – 1396559 крб. Головний кредит припав на 79 сільськогосподарських товариств, 112 колективів округи. Окрім грошових сум, Сільгоспбанк поставив до округи 173 трактори, які підвищували ефективність колгоспів [1, арк. 49-52].

Відштовхуючись від подібних міркувань, керівництво СРСР, республіки та округи за будь-якої можливості намагалося доводити селянам, що колективне господарювання є значною альтернативою одноосібному селянському господарству і має перед останнім значні переваги. Проте, попри певний матеріальний стимул до об'єднання, селяни не квапилися змінювати свій звичний робочий ритм на більш напружений колгоспний, нехай би він і давав можливість заробити і жити хоч трохи краще. Окрім того, традиційний індивідуалізм українських селян також стояв на заваді об'єднанню у колгосп.

Відповідно традиційним ворогом колгоспів були заможні селяни – т. зв. «куркулі», що не без підстав звикли вважати себе господарями села. Саме вони і мали найбільшу вигоду від НЕПу. Незважаючи на значний податковий тиск, тільки заможні селяни могли дозволити собі викинути на ринок достатню кількість продукції, аби багатіти і вкладати кошти у розширення посівної площі, придбання сільськогосподарських машин, наймати своєрідну клієнтелу з менш заможних сільських мешканців. Окрім того, куркуль міг впливати на ринкові ціни, притримуючи зерно, або навпаки, демпінгуючи за рахунок його кількості.

Наявність поряд колективного господарства, що могло б покласти край панівному становищу у секторі товарного постачання сільськогосподарської продукції, не тішило заможних селян. Куркулі постійно вели роботу серед селян проти колгоспу, аргументуючи не тільки словом, але й матеріально, за рахунок лихварства та незаконної оренди землі, підтримуючи «підкуркульників», а також поступово корумпуючи районне начальство та сільради.

З огляду на це більшовикам постійно доводилося шукати все нові аргументи для селян, особливо середнього статку, аби залучити їх у колгоспи.

У 1928-1929 рр. на півдні УРСР стався новий недорід, що викликав черговий випадок масового голодування більш ніж 3 млн селян. Серед різноманітних заходів його подолання партійне керівництво республіки передбачило і черговий етап залучення селянства до колгоспів. Зокрема було поставлене завдання посилити допомогу сільськогосподарськими машинами на пільгових умовах насамперед маломіщним середняцьким та бідняцьким господарствам, а також «скерувати всі міроприємства в такий спосіб, щоб посилити соціалістичний сектор на селі й, зокрема, посилити нові колгоспи» [8, арк. 126]. Через це із загальної кількості зерна, призначеного для осінньої посівної, що становила 112,1 тис. т, лівова частка була виділена у кредит маломіщним, бідняцьким господарствам та колгоспам. Як наслідок площа усупільненої землі на листопада–грудня 1929 р. виросла з 17% до 37%. Зростання темпів колективізації під час голодування не могло не помітити радянське керівництво.

Прихованою формою залучення сільського населення до колективної праці можна вважати розповсюдження громадських робіт. До того ж наголошували на можливості побудувати за допомогою населення значну кількість споруд «загально-корисного значіння». Відповідно було проголошено настанову, яка багато у чому визначила ставлення до селянства на багато років у майбутньому: «Велике значіння громадських робіт полягає також у тому, що вони викликають у населення бажання до громадської самодіяльності в боротьбі зі стихійними лихами. Соціальні форми допомоги негативно впливають на населення, призвичаюючи його у всіх випадках лих надіятися на державну допомогу та послабляючи самодіяльність населення в боротьбі з ними» [8, арк. 119].

Хоча з 17 районів округи недорідними визнано лише 3, усі республіканські настанови розповсюджувалися на всю округу [8, арк. 119].

Проте згадані темпи колективізації вважалися вже недостатніми. Тим більше, що затвердження першого п'ятирічного плану передбачало значне зростання кількості армії промислових працівників, яких потрібно було забезпечити продовольством. 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про темпи колективізації та заходи допомоги колгоспному будівництву». У постанові передбачалося закінчення суцільної колективізації в Україні восени 1931 р., принаймні навесні 1932 р. [13, с. 85–86].

Одночасно у 1930 р. розпочалася кампанія розкуркулення. VIII пленум Зінов'євського окружного комітету КП(б)У, керуючись постановою про суцільну колективізацію, ухвалив рішення про ліквідацію господарств, що вважалися куркульськими. По всій Зінов'євщині ліквідовано сотні заможних господарств, майно яких було передано новоствореним колгоспам.

Станом на березень 1930 р. близько 80% українських селян через тиск влади змушені були вступити до колгоспів. Зокрема 75% селян Зінов'євської округи опинилися у колгоспах, здебільшого всупереч власній волі. Влада здебільшого намагалася усупільнити все селянське майно, а постанова передбачала створення колгоспів у формі артілей зі збереженням за селянами присадибного господарства та частини худоби.

Подібна політика викликала значну кількість селянських заворушень, зокрема і на території Зінов'євської округи. У 1929 р. на території округи зафіксовано 1547 випадків «куркульського реагування», у 1930 р. – 1427 актів. Окрім того, Державне політичне управління доповідало про 237 випадків прямої агітації проти здачі хліба [2, арк. 4].

Активними підбурювачами до протестних виступів були колишні куркулі та священики, що стало ще одним приводом для застосування проти них як судових, так і позасудових переслідувань. Наприклад, на кінець 1931 р. через органи юстиції проведено 348 справ, відповідно до яких були засуджено 512 осіб. З них 147 куркулів (або тих, хто такими вважався) та 203 середняки, яких моментально зарахували до так званих «підкуркульників» [3, арк. 3-3 зв.].

У березні 1930 р. у газеті «Правда» надруковано статтю Й. Сталіна «Головокружение от успехов». Генеральний секретар звинуватив місцеву владу у застосуванні репресивного тиску на

колгоспників, вимагав повернутися до добровільного принципу колективізації, а також нагадував про дотримання статут сільськогосподарської артілі. Тож значна кількість селян отримала змогу вийти з колгоспів.

Тим часом, поступку влади селяни, напевне, сприйняли як шанс зберегти своє господарство. Вони вважали, що, виконавши план хлібоздачі, зможуть переконати владу припинити усупільнення землі. Так, по Зінов'євській окрузі було заплановано заготовити у 1930 р. 10 млн 785 тис. пудів зерна, зокрема на одноосібників припадало 6 млн 645 тис. пудів. Реально заготовлено 13 млн 453 тис. пудів зерна (тобто план виконаний на 123%), зокрема 9 млн 900 тис. пудів – в одноосібному секторі. Водночас колгоспи та радгоспи виконали план лише на 75% [2, арк. 7–8].

Продовження колективізації у 1931 р. розчарувало селян. Вони неохоче працювали і почали приховувати хліб від держави, небезпідставно побоюючись, що його просто відберуть. Обсяги заготовленого хліба невблаганно зменшувалися з року в рік. Уже на початку 1932 р. органи партійної влади констатували, що більшість селян недоїдають, зокрема сім'ї червоноармійців. Констатували також, що місцеві керівники ігнорують випадки голодування, роблячи вигляд, наче нічого страшного не відбувається.

Ще одним наслідком примусової колективізації став масовий забій худоби, яка підлягала усупільненню, а також падіж тварин у громадському стаді через поганий догляд та нестачу кормів. Так, якщо у сільрадах Знам'янського району станом на 1.01.1932 р. налічувалося 13428 голів великої рогатої худоби, то на 15.12.1932 р. – лише 12188 голів. Падіж серед телят сягав 40% [9, арк. 23-24].

У Златопільському районі тільки з 1 жовтня до 1 грудня 1932 р. загинуло 713 коней та 395 свиней [9, арк. 78].

Важким був стан забезпеченості колгоспників худобою. Так, частина сільрад Знам'янського району була забезпечена коровами в індивідуальному користуванні на 11-20%, більшість – на 60% і вище. Лише 3 сільради мали забезпеченість на рівні 80% і вище [6, арк. 22-23].

У відповідь держава лише посилила тиск на селян, проте продовольства було заготовлено набагато менше, ніж у попередньому році. На село спрямовані сумнозвісні «25-тисячники», які мали «по-більшовицькому» організувати роботу у колгоспах та хлібозаготівлі. У селі створювалися «буксирні бригади», що мали завадити селянам приховати хлібні запаси та безумовно конфіскувати те, що приховували селяни, сподіваючись якимось пережити зиму, що невблаганно наближалася. У «боротьбі за хліб» проти селянства взяли особисту участь навіть вищі партійні функціонери. Так, візит до с. Рівного Новоукраїнського району Л. Кагановича моментально призвів до виявлення 737 ям з прихованим зерном, а візит В. Затонського до с. Піщаний Брід – 18 схованок. У результаті 88% колгоспників Одеської області, до якої належали станом на 1931-1933 рр. райони майбутньої Кіровоградщини, на кінець 1932 р. залишилися без хліба взагалі [10, с. 430].

Пік голодування припав на кінець 1932 – початок 1933 рр. Внаслідок повної дезорганізації сільського господарства, численних зловживань колгоспного правління та членів сільрад, репресивних заходів проти селян, останні почали саботувати хлібозаготівлі, приховувати та розкрадати зерно, боячись залишитись без продуктів харчування взагалі, для чого мали усі підстави.

Відповідальність за провал хлібозаготівель було традиційно перекинуто на низову ланку радянського керівництва. Тільки у вересні 1932 р. зі своїх посад були позбавлені 56 голів колгоспів та 52 члени правління, відповідно до суду притягнуто 64 особи [2, арк. 9]. Серед них були як ті члени колгоспного правління, що обманювали селян, розкрадаючи чесно зароблене ними зерно, так і ті, хто захищав селян, відмовляючись відбирати у них те, що вже було роздано на трудовні.

Страшною бідною стало необгрунтоване списання трудовнів, що суттєво зменшувало натуральну оплату селянської праці. Так, в артілі «Нове життя» Олександрівського району у листопаді 1932 р. кількість нарахованих колгоспникам трудовнів було зменшено майже наполовину – з 52690 до 29000 [10, арк. 431]. Це, своєю чергою, призвело до зменшення стимулу селян до праці і, одночасно, заохочувало до крадіжок та приховування наявних продовольчих запасів.

7 листопада 1932 р. до УРСР для з'ясування ситуації прибула комісія на чолі з В. Молотовим. За підсумками її візиту республіканській владі було дозволено вжити заходів щодо примусового збору зерна. Серед таких заходів передбачалося занесення колгоспу на «чорну дошку», що автоматично призводило до припинення торгівлі промисловими товарами з колгоспом, обшуки господарств колгоспників, яких підозрювали у крадіжках, постійна агітація за здачу зерна та роз'яснення колгоспникам, що, не виконавши план, вони не отримають заробітну платню і натуральну оплату.

По населених пунктах Зінов'ївщини поїхали активісти, які намагалися вмовити селян здавати зерно, а водночас розвідували ситуацію у селі. Так, у Знам'янському районі після політінформації до одного з комсомольських агітаторів звернулися селяни, що пропонували здати у рахунок плану по 40-50 кг зерна. Одна з жінок пропонувала 100 кг. Досвідчений активіст швидко організував комсомольців для перевірки її господарства. Під час обшуку у жінки з ями підняли 400 кг зерна. У артілі ім. Котовського з трьох ям було піднято півтори тонни зерна, у артілі ім. Леніна – 8 ц з семи ям [5, арк. 10].

Своєю чергою, районне начальство намагалося будь-що врятувати власну кар'єру, бодай і за рахунок вимираючого селянства. Один з епізодів подібного потрапив навіть у доповідь Г. Петровського і був зафіксований у протоколі XVII з'їзду партії: «...в январі 1933 г. в Новоукраїнський район Одеської області заехал товарищ Затонский. Дела с хлебозаготовками обстояли плохо. Товарищ Затонский предложил выбрать какой-либо один объект, развернуть там

массово-разъяснительную работу, провести широкую операцию по изъятию затаенного хлеба и тем добиться перелома в хлебозаготовках в районе. Решили остановиться на колхозе «Первое мая», где надо было таким путем взять 360 ц хлеба. Стоило однако только товарищу Затонскому выехать из района, как начальник райГПУ, по заданию районного руководства, поехал в совхоз «Червона поляна», «выжал» из директора совхоза 360 ц хлеба, сдал на элеватор, после чего районное руководство рапортовало товарищу Затонскому и обкому о том, что «на основании большевистского применения рекомендуемых товарищем Затонским методов достигнут перелом в хлебозаготовках» [12, с. 141].

Хлібозаготівлі тривали до весни 1933 р. Тим часом невиконання плану заготівель призвело до зриву постачання хліба до міст. Узимку 1932/33 р. у м. Зінов'євськ припинилася видача заробітної платні. У лютому були введені хлібні картки і централізоване постачання робітників. Лише навесні 1933 р., коли стало зрозуміло, що більше зерна у селян немає, влада вирішила трохи послабити тиск на селянство і заохотити його до роботи, надавши невелику продовольчу допомогу насамперед колгоспникам.

Відповідно до березневого розпорядження Одеського обкому на колгоспи виділялася продовольча позика. Насамперед позику отримували голова сільради, секретарі партосередку та комсомольської організації. Голова сільради також отримував позику для колгоспників і окремо для бригадирів сільськогосподарських бригад. Окремі позики призначалися одному з голів секції сільської ради, уповноваженим райпарткому та райвиконкому, школі на устаткування сніданків та на дитячі ясла. У такому разі райпартком застерігав керівництво колгоспів від механічного розподілу «всім порівну». Позику повинні також були отримати колгоспники-ударники відповідно до вироблених трудоднів, а також червоноармійці. В окремих випадках позика надавалася «колгоспникам-неударникам», які знаходилися у найскладнішому стані. Правління колгоспу, керівники партійних та комсомольських осередків, бригадири та уповноважені отримували позику за гроші. Колгоспники ж отримували продовольчу допомогу безкоштовно, як державну проддопомогу, але з обов'язковим поверненням після збору врожаю, за рахунок зароблених натуральних авансів [6, арк. 22-23].

Протягом року були вжиті заходи щодо припинення голодування, яке було причиною масової смертності селян. За станом колгоспників постійно стежили партійні органи. Посилилася боротьба зі зловживаннями. Як результат – були звільнені з роботи найодіозніші районні начальники, а деякі з них віддані під суд. Так, голова Сентовської сільради був звинувачений у тому, що брав продовольчої допомоги скільки хотів, фактично відбираючи її у голодних селян. Під час обшуку у нього було вилучено 7 ц зерна, 350 кг печеного хліба, значну кількість круп, м'ясо та сало. Окрім того, він намагався приховати від ревізійної комісії «4 амбари», у яких зберігалося до 6,5 т насіння соняшника [4, арк. 27].

Останніми жертвами голоду на Зінов'євщині стали переселенці з Білорусі та Полісся. Користуючись тим, що люди ще не адаптувалися на новому місці, голови колгоспів та сільрад ще й наприкінці 1933 р. прагнули не виплачувати їм трудодні. У результаті в с. Суботці ще й на початок 1934 р. голодувало 7 сімей переселенців. У одній з них померли батько та мати, залишивши кількох опухлих від голоду дітей [7, арк. 2-2 зв.].

Лише протягом 1934 р. смертність від голоду припинилася. До того моменту на теренах майбутньої Кіровоградської області встигло померти не менше ніж 22370 селян та 2215 мешканців міста [11, арк. 13–14].

Тож можна впевнено стверджувати, що голод, який супроводжував «великий перелом» радянської внутрішньої політики на рубежі 1920 – 1930-х рр. власне і виник як наслідок цього «перелому». Нав'язливе бажання радянського керівництва будь-що загнати селян у колгоспи призвело до низки заходів, що спочатку повністю дезорганізували сільськогосподарське виробництво в країні, потім спричинило масове голодування, що у підсумку зумовило масову смертність жахливих масштабів, людоджерства та труподжерства. Окрім людських жертв, руйнування усталеного життєвого укладу усіх українських селян позначилося на стані сільського господарства на багато років у майбутньому, спричинило тривалу деморалізацію суспільства і травмувало історичну пам'ять народу.

Список літератури

Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. – Ф. П-2. Зінов'євський окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. – Оп. 1.

1. Спр. 389. Економічна довідка по Зінов'євському округу за 1926/27 рр., 74 арк.
2. Спр. 536. Сводки о политическом состоянии округа, 234 арк. – Ф. П-4. Зінов'євський міський комітет КП(б)У. – Оп. 1
3. Спр. 99 Інформація про стан хлібозаготівель. 1931 р., 36 арк. - Ф. П-68. Опись дел общего делопроизводства Знаменского райкома КП(б)У. – оп. 1-А.
4. Спр. 6. Директивные указания райкома КП(б)У партиячейкам по вопросам руководства хозяйственным строительством. 104 арк.
5. Спр. 10. Спецсводки отделения транспортного ОГПУ и районного отделения ГПУ о политической обстановке в районе 14.01.1933 – 25.08.1933, 215 арк.
6. Спр. 33. Протокол V районной партийной конференции 1934, 93 арк.
7. Спр. 41. Информация уполномоченных райкома КП(б)У о положении переселенцев в районе, 22 арк. – Ф. Р-229. Слесаветградська округова комісія допомоги недорідним районам при Окрземвідділі. – Оп. 1.
8. Спр. 1. Доповідь урядової комісії по допомозі недорідним районам. Загальні відомості про недорідні райони України та розділ кредитів між ними, 236 арк. – Державний архів Черкаської області. – Ф. П-446. Златопільський районний комітет КП(б)У. – Оп. 1
9. Спр. 191. Інформація Златопільського райкома КП(б)У про хід господарських кампаній, 229 арк.

10. Голодомор 1932-33 років в Україні: документи і матеріали – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 1128 с.
11. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-33 рр. в Україні. Кіровоградська область. – Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД», 2008. – 920 с.
12. XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчет. 26 января – 10 февраля 1943 года. – М. : Партиздат, 1934
13. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 2. (ноябрь 1929 – декабрь 1930). – М. : РОССПЭН, 2000. – 927 с.

References:

- Derzhavnyi arkhiv Kirovohrads'koyi oblasti, m. Kropyvnyts'kiy. –F. P-2. Zinovievskiy okruzhnyi komitet Komunistychnoi partii (bilshovykiv) Ukrainy. – Op. 1.
1. Spr. 389. Ekonomichna dovidka po Zinov'yevskomu okruhu za 1926/27 rr., 74 ark.
 2. Spr. 536. Svodki o politicheskom sostoianii okruha, 234 ark. – F. P-4. Zinovievskiy miskiy komitet KP(b)U. – Op. 1
 3. Spr. 99. Informaciia pro stan khlibozahotivel. 1931 r., 36 ark. – F. P-68. Opys del obshcheho deloproizvodstva Znamenskoho raikoma KP(b)U. – Op. 1-A.
 4. Spr. 6. Direktivnye ukazaniia raikoma KP(b)U partyacheikam po voprosam rukovodstva hoziaistvennym stroitel'stvom, 104 ark.
 5. Spr. 10. Spetsvodky Spetsvodki otdeleniia transportnogo OGPU i raionnogo otdeleniia GPU o politicheskoi obstanovke v raione 14.01.1933 – 25.08.1933, 215 ark.
 6. Spr. 33. Protokol V raionnoi partiinoi konferencii 1934, 93 ark.
 7. Spr. 41. Informaciia upolnomochennykh raikoma KP(b)U o polozhenii pereselencev v raione, 22 ark. – F. R-229. Yelysavethradska okruhova komisiia dopomohy nedoridnym raionam pry Okrzhemviddili. – Op. 1.
 8. Spr. 1. Dopovid uriadovoi komisii po dopomozhi nedoridnym raionam. Zhahalni vidomosti pro nedoridni raiony Ukrainy ta rozdil kredyitiv mizh nymy, 236 ark. – Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti. – F. P-446. Zlatopil'skiy raionnyy komitet KP(b)U. – op. 1
 9. Spr. 191. Informaciia Zlatopil'skoho raikoma KP(b)U pro khid hospodarskykh kampanii, 229 ark.
 10. Holodomor 1932-33 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy – K.: Vydavnychyj dim «Kyievo-Mohylianska Akademiia», 2007. – 1128 s.
 11. Nacionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932-33 rr. v Ukraini. Kirovohradska oblast. – Kirovohrad: TOV «Imeks LTD», 2008. – 920 s.
 12. XVII sezd VKP(b). Stenograficheskiy otchet. 26 yanvaria – 10 fevralia 1943 hoda. – M. : Partizdat, 1934
 13. Tragediia sovetskoï derevni. Kollektivizaciia i raskulachivanie. Dokumenty i materialy. Tom 2. (noiabr 1929 – dekabr 1930). – M.: ROSSPLeN, 2000. – 927 s.

O. BABENKO,

Director State Archives of Kirovograd Region, Kropyvnytskiy

FAMINE IN ZINOVIEVSK REGION: PRECONDITIONS FOR ORIGINATION, REASONS AND CONSEQUENCES

The article deals with the history of origin and progress of the Famine of 1932-1933 in the territory of the modern Kirovograd region. Development of agriculture in Zinovievsk region, the upspring of the idea of collectivization through «subordination by hunger» during first cases of starvation in 1928-29 and its introduction at the beginning of the 30-th are being analysed on the basis of the documents of the State Archives of Kirovograd Region.

Main data on the process and scale of the dispossession of the kulaks; on basic methods of repressions, employed by the Soviet power for different categories of people, listed as kulaks or their supporters, are given.

The problem of forced mass collectivization is reviewed, main characteristics of the Famine of 1932-1933 in the territory of the modern Kirovograd region are highlighted.

Main reasons and results of the forced mass collectivization are analysed on the example of the process of grainstocking and the state of animal husbandry in the territory of the former Zinovievsk region; general connection between processes of the dispossession of the kulaks, collectivization and beginning of the famine, accompanied by mass mortality, is demonstrated. Basic statistic data on mortality rate as well as the influence of collectivization on the state of agriculture of the districts of would-be Kirovograd region are characterised.

Keywords: history of the UkrSSR, agriculture, NEP («new economic policy»), «great turnover», collectivization, the Famine of 1932-1933 («Holodomor»).

* * * * *

«ЗАКОН ПРО П'ЯТЬ КОЛОСКІВ»: ПРИЧИНИ ПОЯВИ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ

У липні 1932 р. Й. Сталін висунув ініціативу про створення законодавчої бази для охорони залізничних вантажів, які стали об'єктом крадіжок, а також запропонував надати колгоспному майну юридичного статусу державного. Результатом злочинного плану стала постанова Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. Покарання залежно від ступеня їхньої тяжкості не мали диференціації: розстріл із конфіскацією всього майна або 10 років ув'язнення застосовувалися за будь-яку крадіжку соціалістичної власності без урахування її розмірів.

13 вересня 1932 р. видано таємну Інструкцію Верховного суду СРСР і Об'єднаного державного політичного управління СРСР про впровадження постанови. Інструкцію щодо застосування «Закону про п'ять колосків» затверджено 16 вересня 1932 р. на засіданні політичного бюро Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) політбюро ЦК ВКП(б).

Висвітлено причини ухвалення, процес створення постанови Центрального виконавчого комітету СРСР і Ради народних комісарів СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. та Інструкції 16 вересня 1932 р., результати їх застосування у перші місяці дії (вересень – листопад 1932 р.).

Ключові слова: Постанова від 7 серпня 1932 р., Голодомор, селянство, репресії, Інструкція 16 вересня 1932 р.

Понад 50 років тему Голодомору не досліджували. Тому історики залишали поза увагою і постанову Центрального виконавчого комітету (ЦВК) і Ради народних комісарів (РНК) СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», яка в народі отримала назву «Закон про п'ять колосків». Вивчення цієї проблематики почалось у другій половині 80-х років ХХ століття, коли Комісія при Конгресі США довела, що голод 1932-1933 рр. був штучно створений для винищення українського селянства. Зараз найвідомішими дослідниками геноцидальних законів є В. Марочко [9], П. Соболев [12], С. Кульчицький [8], С. Білан [5] та В. Кривоніс [7]. Особливе місце в історіографії цього питання займає праця Н. Романець [11], де дослідниця звернула увагу саме на особливості виконання Постанови від 7 серпня 1932 р. в Україні. Зазвичай науковці розглядають «Закон про п'ять колосків» у контексті геноцидальної політики Сталіна та комуністичної верхівки проти селян у 1932-1933 рр. Варто виокремити цей закон з-поміж інших репресивних через його особливу жорстокість. Тому завданням цієї статті є вивчення історії створення Постанови від 7 серпня 1932 р. (зокрема передумов та результат його впровадження протягом перших місяців дії) та Інструкції щодо виконання цього закону. Хронологічно межі дослідження охоплюють липень–листопад 1932 р.

Керівники партії розуміли, що через значно завищений план хлібозаготівель селяни намагатимуться врятувати себе і свої сім'ї. 20 липня 1932 р. Й. Сталін, перебуваючи у Сочі, висунув ініціативу про створення законодавчої бази для охорони залізничних вантажів, які стали об'єктом крадіжок, а також запропонував надати колгоспному майну юридичного статусу державного. Він радив застосовувати смертну кару за крадіжку майна, не застосовувати до крадіг амністії, адже без «...драконівських соціалістичних заходів неможливо встановити нову громадську дисципліну, а без дисципліни – неможливо відстояти і зміцнити наш новий лад» [6, с. 257]. Він пропонував ухвалити закон, у якому: а) колгоспне і кооперативне майно прирівнювалося б до державного; б) встановлювалася б смертна кара за крадіжки; в) заборонялося б застосовувати амністію до покараних за такі злочини. Після цього листа були ще два у липні 1932 р., в першому з них вже навіть вказана назва закону «Об охране имущества общественных организаций (колхозы, кооперация и т. п.) и укреплении принципа общественной (социалистической) собственности» і було зроблено наголос, що будівництво соціалістичного суспільства неможливе без таких заходів, адже державна власність повинна визнаватись священною і недоторканою. Охорона вважалась необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, а й «індивідуально- горлохватські звички, навички і традиції» [6, с. 264]. У наступному листі до Л. Кагановича Й. Сталін виділив роль Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) в реалізації задуманого документа:

«Зрозуміло, що роль ОДПУ тут не тільки не буде зменшена, – навпаки – буде посилена і «облагороджена» («на законній основі», а не «свавільно» будуть працювати органи ОДПУ) [6, с. 272]. Тобто, репресивні органи тепер вже мали діяти на законній підставі і кількість їхніх повноважень мала значно зрости. Селяни шкодували, що віддали державі урожай 1931 р. Тепер вони налаштувалися відстояти свою, а не державну, власність.

Теорія задуманого закону освячувала наявну в 1932-1933 рр. практику, коли держава намагалася користуватися всією виробленою колгоспниками та одноосібниками продукцією як власною. На факт існування одноосібників уже не зважали [8, с. 249]. Постанову ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» підписано 7 серпня 1932 р. [10, с. 282]. Усі рекомендації Сталіна

врахували. Складалась постанова з трьох розділів, які стосувались розкрадання державного майна на водному і залізничному транспорті, у колгоспах та кооперативах, а також боротьби з куркульсько-капіталістичними елементами. Покарання залежно від ступеня їхньої тяжкості не мали диференціації: розстріл із конфіскацією всього майна або 10 років ув'язнення застосовувалися за будь-яку крадіжку соціалістичної власності без урахування її розмірів. Засуджені у цих справах ні за яких умов не підпадали під амністію. Держава викачувала з села хліб, «даруючи» колгоспникам можливість прогодуватися з присадибних ділянок.

13 вересня 1932 р. була видана таємна Інструкція Верховного суду СРСР і ОДПУ СРСР про застосування цієї постанови. Складався цей документ з п'яти розділів. У першому з них державною власністю оголошується: промислова, вантажі на залізничному та річковому транспорті, майно колгоспів, радгоспів та кооперативів, державних торговельних організацій. Відповідно до другого розділу визначалися злочини, за які карали розстрілом: організація заходів, спрямованих на пошкодження державної власності (підпали, псування майна); розкрадання інвентарю; витрата державних коштів; спекуляції тощо. Особливими є пункти 5 і 6 розділу 2: куркулі (більшість селян за радянськими мірками) каралися розстрілом за розкрадання колгоспної власності, а от робітники – ув'язненням на 10 років. Розділ 3 дає уявлення про розподіл повноважень між судовими органами та ОДПУ, яке повинно розглядати справи, що стосуються масових виступів, терористичних актів та будь-яких акцій з великою кількістю учасників. Особливістю інструкції з виконання Закону про п'ять колосків є те, що згідно з розділом 4 постанови від 7 серпня 1932 р. надавалося право зворотної дії. У повноваження сільських громадських і колгоспних судів лишалися тепер лише злочини, спрямовані проти одноосібників та недержавної власності колгоспників, інші ж справи відходили до судів вищої інстанції. Розділ 5 затверджував термін винесення вироку: 15 днів, а за наявності великої кількості учасників – 30 [2, арк. 2–3].

Цю Інструкцію розроблено та ухвалено з ініціативи Сталіна, її адресовано народним комісаріатам юстиції союзних республік, головам крайових (обласних) судів, крайовим (обласним) прокурорам, головам та прокурорам лінійних судів, районним прокурорам, голові ДПУ УСРР, повноважним представникам ОДПУ, дорожньо-транспортному відділу ОДПУ, начальникам оперативних секторів.

Інструкція щодо застосування Закону про п'ять колосків затверджена 16 вересня 1932 р. на засіданні політбюро Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) (політбюро ЦК ВКП(б)). Протокол, який підписав особисто Й. Сталін, вимагав обов'язковості виконання Інструкції керівниками й оперативними працівниками Державного політичного управління (ДПУ) республік [1, арк. 1]. Репресивні органи мали стати активнішими у боротьбі проти селянства. Відбулась легітимізація знищення українців, чіткий план дій, значну роль у якому відігравало ДПУ. Саме Закон про п'ять колосків та Інструкція його реалізації і є ключовим моментом, відколи позасудові органи розпочали свою масштабну «роботу».

Антизаконність постанови ЦВК і РНК від 7 серпня 1932 р. полягала в тому, що вона перебрала на себе функції та ознаки кримінального закону, визначивши міру покарання – розстріл або ув'язнення до 10 років з конфіскацією майна. На практиці соціально-класова спрямованість закону обернулася тим, що судові й слідчі органи почали масово фальсифікувати відомості «про соцмайновий стан» притягнених до кримінальної відповідальності. Звичайною справою стало «перетворення маломіцного середняка на заможника, а цього останнього – на куркуля». Таким чином, місцеві органи юстиції перестраховувалися: винесення розстрільного вироку за жменю вкрадених колосків завжди можна було виправдати «куркульським походженням» обвинуваченого [11, с. 18].

Боротьба з «розкраданням» та «охороною власності» стосувалися голодних селян, яких свідомо позбавили засобів до існування, а за намагання роздобути харчі шляхом «крадіжок» колгоспного хліба нерідко карали «вищою мірою соціального захисту – розстрілом». Засуджували всіх – бідняків, середняків, куркулів, хто не виконував «твердих завдань» хлібозаготівель. Не брали до уваги економічної спроможності селянських господарств, покладалися лише на списки сільських рад про «твердоздатчиків». Абсолютно об'єктивна неспроможність селян виконати дво- і навіть кількаразові заготівлі вважалася злочином, хоча належної його класифікації ніхто не здійснював [7, с. 602].

У зв'язку з хлібозаготівлями з серпня по листопад 1932 р. органи ДПУ і міліції Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) притягнули до відповідальності 21 197 осіб [4, арк. 52]. Найбільшу кількість обвинувачували у розкраданні та приховуванні хліба – 6 940 осіб, що свідчить про швидку реалізацію постанови від 7 серпня 1932 р. та Інструкції стосовно її виконання. У довідці також вказано кількість осіб, звинувачених у кожній області (найбільше у Харківській – 4 873), рід діяльності або посади обвинувачених (наприклад, член правління колгоспу – 749 осіб). Із загальної цифри притягнених до відповідальності справи 1 108 осіб були розглянуті трійкою та особливою радою при Колегії ДПУ УСРР, з них 31 приречена до розстрілу, 627 ув'язнені в концтабори на терміни 3, 5 або 10 років, 443 відправлені на заслання і 8-ми визначені інші міри покарання [4, арк. 53].

На розгляд позасудових органів ДПУ скеровувалися головні справи з політичним мотивом обвинувачення або групові, інші справи передавали для загального слухання в суді. Соціальний склад покараних за крадіжки хліба спростовує тезу влади, що за посягання на соціалістичну власність карали переважно куркулів. Так, із загальної кількості засуджених судами УСРР станом на 25 листопада 1932 р. так званий куркульсько-заможний елемент становив лише 18%, а середняка і незаможники – 58%, рядові колгоспники – 13%. Серед засуджених за крадіжки колгоспного хліба 1

500 осіб були членами правління і посадовими особами колективних об'єднань, а 2 500 – рядовими колгоспниками. Разом з засудженими за розкрадання і розбазарювання кількість засуджених членів правління і працівників апарату колгоспів становила майже до 1 800 осіб [11, с. 19].

Довідка про покараних трійкою при Колегії ДПУ УСРР за серпень– листопад 1932 р. засвідчує, що людию репресували за агітацію проти хлібозаготівель, розкрадання та приховування хліба, спекуляцію хлібом тощо. Через застосування принципу зворотної дії Закону про п'ять колосків у серпні 1932 р. притягнуто до кримінальної відповідальності 291 особу, обвинувачену в агітації проти хлібозаготівель до ухвалення постанови від 7 серпня 1932 р. [3, арк. 214]. Згодом кримінальна відповідальність за цією постановою поширена і на помираючих від голоду українців, які хотіли використати зерно власного господарства. Таким чином за допомогою цієї кривавої постанови комуністичний режим вилучав у селян України не тільки зерно, а й усе продовольство, свідомо не лишаючи їм шансів на виживання, що призвело до фізичного винищення мільйонів українців. Під репресії потрапили не тільки так звані «куркулі», а й бідняки та середняки.

Постанову від 7 серпня 1932 р. використовували і проти дітей, які у пошуках їжі виходили на поля; точної кількості покараних осіб віком 10-12 років на даний час не визначено, адже органи ДПУ у своїх звітах їх свідомо не фіксували. Однак ті, хто пережив Голодомор, часто згадують це у своїх розповідях про жорстокі розправи над дітьми, пійманими об'їждчиками колгоспних полів на місці «злочину» з кількома колосками. З розсекреченням архівів стає все більше доступних документів про механізм дії Закону про п'ять колосків у період Голодомору в різних регіонах України, що потребує подальшого дослідження.

Список літератури

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ), ф. 16, оп. 25, спр. 3, арк. 1.
2. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 25, спр. 3, арк. 2–3.
3. ГДА СБУ, ф. 42, оп. 1, спр. 9, арк. 214.
4. ГДА СБУ, ф. 42, оп. 1, спр. 9, арк. 52–54.
5. Білан С.О. Аграрна політика радянського уряду та її наслідки в Україні / С.О. Білан. – Ніжин: ПП Лисенко, 2011. – 274 с.
6. Витяг із листа Й. Сталіна до В. Молотова та Л. Кагановича щодо підготовки закону про захист соціалістичної власності та застосування репресій до противників колгоспного ладу. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упоряд. Р. Пиріг; [ред. кол.: В. А. Смолій, Г. В. Боряк, С. В. Кульчицький та ін.]. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 257–274.
7. Кривоніс В. М. Діяльність органів юстиції та «правопорядку» в 1932-1933 рр. / В. М. Кривоніс // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки / С. І. Білокінь, О. М. Веселова, Т. В. Вронська, О. І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; відп. ред. В. М. Литвин. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 598–606.
8. Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / Станіслав Кульчицький. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.
9. Марочко В.І. Голодомор 1932-1933 рр. / В. Марочко. – Київ, 2007. – 64 с.
10. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упоряд. Р. Пиріг; [ред. кол.: В. А. Смолій, Г. В. Боряк, С. В. Кульчицький та ін.]. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 282.
11. Романець Н.Р. «Закон про п'ять колосків»: особливості застосування в Україні / Н. Р. Романець // Грані. – 2011. - №5 (79). – С. 17–22.
12. Соболев П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933): монографія / П. І. Соболев. – Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010. – 368 с.

References

1. Haluzevyy derzhavnyy arxiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), fond 16, opis 25, sprava 3, 1 arkushy.
2. HDA SBU, fond 16, opis 25, sprava 3, 2–3 arkushy.
3. HDA SBU, fond 42, opis 1, sprava 9, 214 arkushy.
4. HDA SBU, fond 42, opis 1, sprava 9, 52–54 arkushy.
5. BILAN S.O. (2011) Ahrarna polityka radyans'koho uryadu ta yiyi naslidky v Ukraini. Nizhyn: PP Lysenko.
6. Vytyah iz lysta J. Stalina do V. Molotova ta L. Kahanovycha shhodo pidhotovky zakonu pro zaxyst socialistychnoyi vlasnosti ta zastosuvannya represiy do protyvnykiv kolhospnoho ladu. In: Pyrih R. ed. Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy. Kyiv: Kyievo-Mohylyans'ka akademiya, pp. 257–274.
7. KRYVONIS V.M. (2003) Diyal'nist orhaniv yustyciyi ta «pravoporyadku» v 1932– 1933 rr. In: V. Lytvyn ed. Holod 1932-1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky. Kyiv: Naukova dumka, pp. 598–606.
8. KUL»CHYС»KYJ S.V. (2007) Holodomor 1932-1933 rr. yak henocyd: trudnoshhi usvidomlennya. Kyiv: Nash chas.
9. MAROCHKO V.I. (2007) Holodomor 1932-1933 rr. Kyiv.
10. Postanova CVK i RNK SRSR «Pro oxoronu majna derzhavnyx pidpryyemstv, kolhospiv ta kooperaciyi j zmichnennya hromads'koyi (socialistychnoyi) vlasnosti». In: Pyrih R. ed. Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy. Kyiv: Kyievo-Mohylyans'ka akademiya, p. 282.
11. ROMANEC' N.R. (2011) «Zakon pro p'yat' koloskiv»: osoblyvosti zastosuvannya v Ukraini. Hrani. 5 (79), 17–22.
12. SOBOL' P. I. (2010) Radyans'kyj totalitaryzm v Ukraini: roky kolektyvizaciyi i holodu (1929–1933). Sumy: Vydavnycho-vyrobnyche pidpryyemstvo «Mriya-1» TOV.

Ya. BEDYK,

Ph. D. student, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

On July 20, 1932, J. Stalin, while staying in Sochi, put forward an initiative to create a legislative base for the protection of railway cargoes that became the object of theft, and also offered to give the collective farms' property the legal status of the state property. The result of the criminal plan was the resolution of the CEC and GSU of the USSR «About the protection of property of the state enterprises, collective farms and cooperations and the strengthening of the social (socialist) property» from August 7, 1932. Punishments, depending on the degree of severity, didn't have any differentiation: shooting with confiscation of all property or 10 years of imprisonment were used for any theft of socialist property without taking into

account its size.

On September 13, 1932, the Secret instruction of the Supreme Court of the USSR, the Prosecutor of the Supreme Court of the USSR and the JSPD about the implementation of the resolution was issued. The instruction on the implementation of the «The Law of five spikelets» was approved on September 16, 1932, at a meeting of the Politburo of the Central Committee of the AUCP (b). The protocol was sent to the members of the AUCP (b) and the deputy chairman of the JSPD USSR V.A. Balitskyi.

The article addresses the reasons of adoption, the process of creating the resolution of the Central Executive Committee and Council of Peoples' Commissars of the USSR on "Safekeeping property of state enterprises, collective farms and cooperatives and strengthening public (socialist) property", August 7, 1932, its results in the first month of validity (September – November 1932).

Key words: law of August 7, 1932, Holodomor, peasantry, repressions, Instruction of September 16.

* * * * *

УДК 94(477,65)»1932/1933»(082)

В. М. БЕЗВЕРХА,
молодший науковий співробітник відділу історії Кіровоградського обласного
краєзнавчого музею, м. Кропивницький

ДОКУМЕНТИ ПЕРІОДУ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. З ФОНДІВ КІРОВОГРАДСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Проаналізовано документи з фондів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, які доповнюють історичні відомості про злочинні дії радянської влади проти українського селянства в період суцільної колективізації. Частина цих документів мала гриф таємно. Фактично ці матеріали засвідчують, що голод серед українського селянства на Кіровоградщині розпочався ще у 1931 р. Із публікацій у засобах масової інформації вказують і на той факт, що у 1931 р. плани хлібозаготівлі на території сучасної Кіровоградської області не виконували сповна. Деякі факти засвідчують опір серед українського селянства подекуди був організаційним. Частина матеріалів автор цієї статті публікує вперше.

Ключові слова: Кіровоградщина, суцільна колективізація, розкуркулення, план хлібозаготівлі, Голодомор 1932-1933 рр.

Кіровоградський обласний краєзнавчий музей не залишається осторонь дослідження, висвітлення та популяризації трагічних подій 1932-1933 рр. на території України та зокрема Кіровоградської області. У стаціонарній експозиції відділу історії період Голодомору 1932-1933 рр. представлений копіями та оригіналами офіційних документів, фотокартками та тогочасними публікаціями у засобах масової інформації. За браком експозиційної площі, у вітринах презентована лише частина матеріалів, які зберігаються у фондах закладу. Аби представити якнайбільше матеріалів періоду 1932-1933 рр., у музеї щороку відбуваються виставки та тематичні заходи, приурочені трагічним подіям. Наукові співробітники музею також публікують фондові матеріали під час підготовки статей до фахових видань та місцевої преси.

Використовуючи фондові документи періоду Голодомору 1932-1933 рр., неможливо відновити цілісну картину подій, які відбувалися на території сучасної Кіровоградської області. Проте, навіть окремі з них відображають дії тогочасної влади щодо власного населення.

Як відомо, на початковому етапі колективізація була добровільною. Але вже на початку листопада 1929 р. у газеті «Правда» опубліковано статтю Й. Сталіна «Рік великого перелому», яка стала важливим сигналом для суцільної колективізації. У статті обґрунтовано соціалістичну перебудову в СРСР, зокрема і через наступ на капіталістичні елементи міста та села. Фактично, з листопада 1929 р. в Україні розпочалася суцільна колективізація. Об'єднання господарств означало для українського заможного селянина втрату власного майна та джерела доходів. Українське селянство не охоче сприймало ідеї радянської влади. Остаточним вирішенням питання ліквідації куркульських господарств стала постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», яка прискорила термін повної колективізації. Уже у січні 1930 р. на VIII пленумі Зінов'євського окружного комітету ухвалено постанову про ліквідацію куркульських господарств [12, с. 7].

У 1930-х рр. куркулями найчастіше називали заможного селянина або того, хто міг

використовувати найману працю, найчастіше їх ділили на категорії. Незважаючи на категорію, до якої належав куркуль, на усіх чекала однакова доля – втрата власного майна на користь влади, арешти, концтабори та заслання [13, с. 6-8]. У фондах музею збереглася анкета, яку склала Аджамська сільська рада на куркуля, якого розкуркулено в 1930 р. У документі згадано Соною Княжицьку, яка використовувала найману працю у крамниці та агітувала проти кооперації та колективізації [1].

В окремих районах Кіровоградщини селянських опір був організованим навіть було організовано антирадянську пропаганду [11, с. 61].

У боротьбі з куркулями були задіяні різні методи, серед них – примусове переселення селян. У фондах музею збережений документ від березня 1931 р. під грифом таємно за підписом заступника голови міськради до голови сільради. Зміст документа полягає в тому, що роботу з розселення куркулів ведуть неправильно, оскільки їх виселяють до міста, а цього робити не слід. Дано чіткі розпорядження щодо дій з куркулями: «Надалі пропоную: всіх куркулів, про яких винесено постанову про виселення їх за межі села, необхідно зібрати в одному місті села в одну або ж дві/ по кількості куркулів/ хати, приставити відповідну охорону, щоб куркулі не повтікали та чекати дальніших розпоряджень» [6].

Ще один документ з фондів музею під грифом таємно від серпня 1931 р., що його склав завідувач відділу постачання «До всіх голів сільрад та уповноважених М/Р. та Зав. млином бувш. Гуральника». У зазначеному тексті йдеться про обмеження помелу зерна одноосібникам та куркулям. Тепер куркулям і одноосібникам було потрібно дістати довідку на помел у сільраді. Куркульські господарства потрапляли в жорсткіші умови, якщо план не виконаний в повному обсязі, то довідки було категорично заборонено видавати. «На право помолу одноосібним господарствам встановлюється видача довідок Сільрадами та Райтрійок причому норма помола на одного їдця встановлюється до виконання пляну один пуд на місяць, Сільради повинні вести спеціальний облік видачі довідок.

Зав. млинами повинні відбирати довідки при переведенні помолу одноосібниками, роблячи на них відмітку про переведення помолу і що довідка більше не дійсна, куркульським господарствам до повного виконання плянів категорично забороняється видавати довідки на помол» [8].

Траплялися випадки, коли куркулі намагалися рятувати своє зерно, перемелюючи його на борошно. Була надія на те, що борошно буде непотрібно державі [11, с. 58].

У 1931 р. на території сучасної Кіровоградщини колективізацію було майже завершено – 96,8% землі було усуспільнено [12, с. 7]. Інформаційний лист Зінов'ївської Міськрай К.Н.С. станом на 15 травня 1931 р. «Про колективізацію» інформує нас про те, що колективізацію намагаються зірвати своєю агітацією куркулі. Йдеться про те, що приплив у колгоспи триває. Насправді ж селяни були вимушені йти до колгоспів, аби не втратити все нажите майно. За розрахунками до осінньої посівної компанії Зінов'євський район мало бути колективізовано на всі 100% [4].

Розкуркулення відбувалося через невиконання плану щодо хлібозаготівлі та несплати обов'язкових податків. Як свідчення цього є відомість «із'ятого Майна за несплату обов'язкових податків та за штрафи по хлібозаготівлі за час з 1/V 30 р. до 1/V 31 р. по Арсенівські с.р.». У цій відомості зазначено 5 прізвищ мешканців, у яких забрали майно за невиконання плану хлібозаготівлі. Селян позбавляли повністю всього. У осіб, що згадані в документі, відібрали хату, сарай, клуню, велику рогату худобу чи коня, чи корову та дрібний реманент [2]. Навіть, якщо все забрали, траплялися випадки, що боржник ще не повністю повернув борг державі і залишався винним. Знищення куркулів як класу виправдовувалось як одна з головних умов успішного розвитку сільського господарства, а головне – виповнення плану хлібозаготівлі.

Незважаючи на темпи насильницької колективізації, які відображені в документах, встановлені плани хлібозаготівлі на 1931 р. Зінов'ївщина не виконала. У грудні 1931 р. в газеті «Соціалістичний наступ» на першій сторінці опубліковано статтю «Зінов'ївщина ганьбить цілу Україну», у якій зазначено, що на 1 грудня 1931 р. боржниками держави були 40 районів, серед яких і Зінов'ївський, заборгованість якого становить 21352 тонни хліба [3].

У протоколі №1/5 засідання «Президії Зінов'ївського Міськ. КНС, що відбулося 18/1-32 р. в помешканні Міськради», йдеться про плани хлібозаготівлі, мобілізації коштів, підготовки до весняної посівкомпанії. Зазначено, що не було достатньо керівництва на місцях або ж взагалі воно відсутнє, внаслідок чого гинули коні та інші тварини. Ця ж сама проблема з керівництвом стала наслідком того, що «Зінов'ївщина позорно плентается в хвості у виконанні пляну хлібозаготівель» [7].

У фондах музею також зберігається «План осінньої засівкомпанії по району діяльності Зінов'ївської Міськради на 1931-32 рік». У документі мовиться про те, що посівна площа району збільшена порівняно з 1931 р. на 16% [9]. Збільшені засівні площі мали на меті отримати завищені плани хлібозаготівлі. Враховуючи, що починаючи з 1930-1931 рр. велика частина українського селянства відчувала недоїдання або ж страждала від голоду, це стало неможливо. У господарствах елементарно не вистачало тяглової сили, знесилені тварини так само, як і люди, вмирили під час роботи на полі. Свідченням цього є жалоба «В Центрально виконавчу Раду громадян деревні Ерделевки Скалевско-хуторської сільради Ново-Архангельського району Калгоспу Вільний Жовтень»:

«Прохаю Центральную виконавчую раду у В.К.П.б звернути увагу на нашу жалобу: умираюших с голода целою деревню, котора ізвѣтається до вас за допомогою проработавше все лито в колгоспи и отдавши все зерно до фунта по распоражени райкома, котрий тепер ни вирить, що у нас начали пухнуть с голода и їсти коней, котри дохнут без їжи. І нехто ни зверне уваги на Нас Голова Сельради

последни фунт забрав и годуе своїх коней...» [5].

Реакцією на скаргу підготовлено офіційне звернення до Ново-Архангельського РВК-у 7/І 32 р. Зміст документа:

«До Приймальні Голови ВУЦВК-у звернулися уповноважені колгоспу «Вільний Жовтень» зі скаргою на Сільраду, що не приділяє їм належної уваги.

Уповноважені зазначають – що у них відібрано хліба до останнього фунта й вони залижилися без всякої матеріальної бази. у них бракує корм для худоби й кожного місяця гине 10 коней та свині.

Уповноважені колгоспу зверталися до Райвиконкому зі скаргою, але останній теж не звертає уваги на їх заяви.

Отже, надсилаючи скаргу, Приймальня Голови ВУЦВК-у просить терміново розслідувати справу та вжити рішучих заходів.

Про наслідки перевірки та вжиті заходи просимо повідомити Приймальню Голови ВУЦВК-у до 16/І 32 р.» [10].

Такі скарги були непоодинокими, переважно у заявах вказано голодування одноосібників, колгоспників, говорилося про непосильний план хлібозаготівлі і загрози голоду, про відбирання і конфіскацію майна представниками місцевої влади для власних потреб, нестача корму для робочої худоби та інше.

Представлені матеріали доповнюють історичні відомості про те, яким чином працювала система знищення українського народу в період суцільної колективізації – розкуркулення, податки, репресії, непосильні хлібозаготівлі та інше. Наслідком таких дій став Голодомор 1932-1933 рр. З документів бачимо, що населення сучасної Кіровоградщини почало голодувати набагато раніше, ніж з 1932 р.

Список літератури

1. Анкета що складено по Аджамською С/Радою на куркуля, якого розкуркулено на терені С/Ради в 1930 році (копія). – КОКМ.: НД – 5499.
2. Відомість із'ятого Майна за несплату обов'язкових податків та за штрафи по хлібозаготівлі за час з 1/V 30 р. до 1/V 31 р. ро Арсенівські с.р. (копія). – КОКМ.: НД – 5500.
3. Зінов'ївщина ганьбить цілу Україну // Соціалістичний наступ орган Зінов'ївського комітету КП(б)У, Миськради, Миськпрофради та колгоспсоюзу (копія). – КОКМ.: 1412-АЧ-64.
4. Інформаційний лист Зінов'ївської Миськрай К.Н.С. станом на 15-е Травня 1931 року (копія). – КОКМ.: ФВ – 9654.
5. Лист в Центральную Виконавчую Раду (копія). – КОКМ.: НД – 5507.
6. Лист до голови Сільради (копія). – КОКМ.: НД – 5506.
7. Протокол №1/5. Засідання Президії Зінов'ївського Миськ.КНС, що відбулося 18/І-32 р. в помешканні миськради (копія). – КОКМ.: ФВ – 9650/1.
8. Лист до всіх голів сільрад та уповноважених М/Р. та Зав. Млином бувш. Гуральника (копія). – КОКМ.: НД – 5503.
9. Плян осінньої засівкампанії по району діяльності Зінов'ївської Миськради на 1931-32 рік (копія). – КОКМ.: АН 11744.
10. Протокол від 07. 01. 1932 р. Ново-Архангельського РВК-у (копія). – Кіровоградський обласний краєзнавчий музей (КОКМ): НД – 5505.
11. Бокій Н. М. До історії колективізації на Правобережній Україні (сучасна Кіровоградщина) / Н. М. Бокій // Пам'яті невинних жертв. Матеріали Міжнародної наукової конференції істориків “Голодомор в Україні в 1932- 1933 роках”, Будапешт, грудень 2003 року – 2003. – С. 56–63.
12. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Кіровоградська область. – Український інститут національної пам'яті України. Кіровоградська обласна державна адміністрація. Кіровоградська обласна рада. – Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД». – 920.
13. Петренко І. Д. Розкуркулення та інші суспільно-політичні процеси на Олександрівщині в 30-х роках ХХ ст. Документи свідчать / І. Д. Петренко. – Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2011. – 280 с.

References

1. Anketa shcho skladeno po Adzhams'koyu S/Radoyu na kurkulya, yakoho rozkurkuleno na tereni S/Rady v 1930 rotsi (kopiya). – КОКМ.: ND – 5499.
2. Vidomist' iz'yatoho Mayna za nesplatu obov'yazkovykh podatkv ta za shtrafy po khlibozahotivli za chas z 1/V 30 r. do 1/V 31 r. ro Arsenivski s.r. (kopiya). – КОКМ.: ND – 5500.
3. Zinov'yivshchyna han'byt' tsilu Ukrayinu // Sotsiyalystychnyy nastup orhan Zinov'yivs'koho komitetu KP(b)U, Mis'krady, Mis'kprofrady ta kolhospsoyuzu (kopiya). – КОКМ.: 1412-ACH-64.
4. Informatsiynyy lyst Zinov'yevs'koyi Mis'kray K.N.S. stanom na 15-e Travnya 1931 roku (kopiya). – КОКМ.: FV – 9654.
5. Lyst v Tsentralnyuyu Vykonavchuyu Radu (kopiya). – КОКМ.: ND – 5507.
6. Lyst do holovy Sil'rady (kopiya). – КОКМ.: ND – 5506.
7. Protokol №1/5. Zasidannya Prezydiy Zinov'yivs'koho Mis'k.KNS, shcho vidbulosya 18/I-32 r. v pomeshkanni mis'krady (kopiya). – КОКМ.: FV – 9650/1.
8. Lyst do vsikh holiv sil'rad ta upovnovazhenykh M/R. ta Zav. Mlynom бувш. Hural'nyka (kopiya). – КОКМ.: ND – 5503.
9. Plyan osinnoyi zasivkampaniyi po rayonu diyal'nosti Zinov'yivs'koyi Mis'krady na 1931–32 rik (kopiya). – КОКМ.: AN 11744.
10. Protokol vid 07.01.1932 r. Novo-Arkhanhel's'koho RVK-u (kopiya). – Kirovohrads'kyi oblasnyy krayeznavchyy muzey (КОКМ): ND – 5505.
11. Bokiy N. M. Do istoriyi kolektyvizatsiyi na Pravoberezhniy Ukraini (suchasna Kirovohradshchyna) / N. M. Bokiy // Pam'yati nevinnykh zhertv. Materialy Mizhnarodnoyi naukovoї konferentsiyi istorykiv “Holodomor v Ukraini v 1932– 1933 rokakh”, Budapesht, hruden' 2003 roku – 2003. – S. 56–63.
12. Natsional'na knyha pam'yati zhertv Holodomoru 1932-1933 rr. v Ukraini. Kirovohrads'ka oblast'. – Ukrainys'kyi instytut natsional'noyi pam'yati Ukrainy. Kiroovhrads'ka oblasna derzhavna administratsiya. Kirovohrads'ka oblasna rada. – Kirovohrad : TOV «Imeks LTD». – 920.
13. Petrenko I. D. Rozkurkulennya ta inshi suspilno-politychni protsesy na Oleksandrivshchyni v 30-kh rokakh KHKH st. Dokumenty svidchat / I.D. Petrenko. – Kirovohrad : Tsentral'no-Ukrayins'ke vydavnytstvo. – 2011. – 280 s.

THE DOCUMENTS OF THE PERIOD OF THE HOLODOMOR OF 1932-1933 FROM THE FOUNDATIONS OF KIROVOGRAD REGIONAL CROATHER MUSEUM

The article is devoted to the documents from the funds of the Kirovohrad regional museum of local lore, which supplement the historical data on the criminal acts of Soviet power against the Ukrainian peasantry during the period of continuous collectivization. Some of these documents were classified with a secret. In fact, these materials indicate that the famine among the Ukrainian peasantry in the Kirovograd region began as far back as 1931. The publications in the mass media also point out the fact that in 1931 the grain procurement plans in the territory of the present-day Kirovograd region were not carried out in full. Some facts testify to the resistance among the Ukrainian peasantry, which was sometimes organizational in nature. Part of the material is published for the first time by the author of this article.

Key words: Kirovograd region, continuous collectivization, dispossession, grain procurement plan, famine of 1932–1933.

* * * * *

УДК 94 (477) “1932/1933”:341.485

А. БЕЗШКУРЕНКО,
старший науковий редактор,
КУ «Кіровоградське обласне відділення пошуково-видавничого агентства
«Книга Пам'яті України», м. Кропивницький

ТЕРОР ГОЛОДОМ ЯК ФОРМА ГЕНОЦИДУ. ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ

Сьогодні розсекречено великий масив документів, які свідчать про штучність голоду 1932-1933 років. Однак документи не передають всього жаху та болю, розпачу та приреченості, страху смерті та відчаю перед безсиллям. Спогади очевидців – це книга життя, яку ми повинні вивчати та шанувати, щоб не осоромити пам'ять наших предків. У намаганні побудувати нове суспільство та створити тоталітарну державу Сталін перетнув межу людяності, за котрою для нього не існувало заборонених методів. Депортації, репресії, розкуркулення, терор голодом – результат політики Союзу Радянських Соціалістичних Республік щодо українського населення. Вивчено проблеми витоків та перебігу однієї з найбільших соціально-гуманітарних катастроф в історії України. У цьому дослідженні розглянуто причини, які призвели до Голодомору 1932-1933 років, висвітлено матеріали усної історії, свідчення очевидців як достовірне джерело інформації про винищення українського селянства штучним голодом. Подано міжнародно-правову оцінку Голодомору. Розглянуто національний напрям штучного голоду як репресивний захід радянської влади. Проаналізовані причини та наслідки нищення основ української нації.

Ключові слова: штучний голод, геноцид, спогади, радянська влада, селянство.

Минуло вже багато років із того часу, як країна, що мала назву Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), зникла з мапи світу. Поступово забуваються особливості державної політики, соціалістичні традиції та звичаї. Ідеалів комуністичної партії більше не існує.

Однак потрібно пам'ятати, як Країна Рад впроваджувала свої ідеї в життя: злочини проти людства, терор власного населення, геноцид цілого народу. Голодомор 1932-1933 років забрав мільйони ні в чому не винних людських життів. Радянська влада вчинила злочин, прощення за котрий не отримає ніколи, злочин, що призвів до значної втрати українцями унікальної самобутньої складової нації – духу селянства.

Дослідник Голодомору Джеймс Мейс наголошує на тому, що питання штучного голоду в Україні на початку 30-х років ХХ ст. невіддільне від питання порушення прав людини, народу і, безумовно, становить категорію злочинів проти людяності і людства [7, с. 27]. Науковці до причин голоду 1932-1933 років зараховують непосильні заготовки зерна, додаючи примусову колективізацію, розкуркулення та репресії. Штучний голод обрано інструментом проведення масової денационалізації українців. Голод в Україні якимось чином оминув місця, де переважно проживало неукраїнське

населення. Водночас у сільській місцевості представники місцевої влади, які в більшості випадків не були українцями, також не постраждали від голоду [4, с. 5]. Чи не є це підтвердженням цілеспрямованого винищення? Навмисне і цинічне вбивство мільйонів людей призвело до остаточного руйнування української національної свідомості. Якщо економічні, демографічні, соціальні наслідки голоду піддаються статистичному аналізу, то духовне життя – це особлива категорія, яка не має цифрового виразу. Тому неможливо навіть уявити лиха, спричиненого сталінським режимом. Руйнування сімейних зв'язків, національних звичаїв, хліборобської культури, народного мистецтва – це результат антинаціональної політики.

Спогади Олександри Харитончук, 1917 р. н., жительки с. Солотвина Бердичівського району Житомирської області, яскраво ілюструють тогочасну ситуацію: «До колективізації люди жили заможнo, особливо ті, хто працював у поті чола. У 1924 р. селяни були наділені «ленінськими десятинами». Несподівано в 1930 році на село прийшла колективізація. Агітували кожного дня, говорили про райське життя в колгоспі. Повірили, селяни здали тягло і реманент, хоч їм цього і не хотілося. Виявилось, що більшовики виконували свою програму – знищити працьовитий народ. Було організовано спеціальні комісії. Ці комісії забирали в людей одягу, хліб і все інше істівне. Знаряддям членів комісії були металеві шпички. Ними довбали землю, вишукували, може хтось сховав торбочку з сушеною квасолею. На підводи вантажили все: вузлик з крупою, дитячу рядюжку з коліски. Населення біднішало з кожним днем. Наближався голод, їсти не було що. Комісії не звертали уваги ні на виснажених дітей, ні на заплаканих жінок. Зимою в нас забрали останню корову» [8, с. 966]. Люди не надто бажали безоплатно працювати на державу та задовольнятися наявністю присадибної ділянки, що не приносила достатньо продовольства. Роберт Конквест зазначає, що в цьому випадку приватна ділянка була досить своєрідною поступкою селянинові. Ділянка вилучалася з приватної власності в разі, якщо селянин не відробив достатньої кількості трудоднів або виявив бажання вийти з колгоспу. Праця на громадській землі ставала неодмінною умовою повноцінного матеріального забезпечення родини селянина, тобто існування його як господаря. У разі відмови від колективної праці його чекали репресії. За своєю структурою такі відносини схожі на новий різновид феодалізму [5]. Новостворені колгоспи лякали, нічого корисного від них не очікували. Таке ставлення до нової форми ведення господарства є природним. За свою працю селяни хотіли отримувати еквівалент, грошовий чи натуральний, у цьому випадку не суттєво; натомість із кожним роком кількість худоби та розмір ділянки, дозволеної для особистого господарювання, зменшувалися. «Непопулярність» колгоспів призвела до того, що держава почала вилучати власну продукцію селян, які, своєю чергою, перестали працювати у колгоспах, тому врожай 1932 року певною мірою був втрачений [10, с. 42].

Однак, влада по-іншому розуміла причини виходу селян із колгоспів. Про це говорять документи, наприклад, «Повідомлення Укрколгоспцентру ЦК КП(б)У про масовий вихід селян із колгоспів Сквирського району на Київщині у 1931-1932 рр. Грудень 1932 р.» наводить такі причини: розчарування в системі оплати праці згідно з трудоднями («<...> відсутність надії на одержання будь-чого при розподілі наслідків господарювання в колгоспах, за умов розподілу на трудодні»); невідгідне становище колгоспників порівняно з одноосібниками («Перекручування під час хлібозаготівель минулого року, заготівель адміністративним шляхом у колгоспників того хліба, що їм було видано на трудодні <...> поруч із тим, що одноосібні господарства в необмеженій кількості перемолочують уже зерно нового врожаю, зрозуміло, що настрої у колгоспників цим значно погіршуються»); недостатньо старання робота органів управління колгоспів («<...> адміністрування з боку правлінь колгоспів і відсутність будь-якої масової роботи по багатьох колгоспах як серед всієї маси колгоспників») [2].

Не потрібно звинувачувати тільки Й. Сталіна, В. Молотова (голову Ради народних комісарів СРСР та Надзвичайної хлібозаготівельної комісії в Україні), секретаря Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (далі – ЦК ВКП(б)) Л. Кагановича та секретаря Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (далі ЦК КП(б)У) М. Хатаевича. Геноцид чинився руками громадян України. У листопаді 1929 року пленум ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про підсумки та подальші завдання колгоспного будівництва», згідно з якою до сіл СРСР направлялося 25 тисяч міських робітників для керівництва створеними колгоспами. Ці люди стали опорою комуністичної влади в майбутньому геноциді. Проте не всі витримували тягар покладеного на них «обов'язку». Уповноважений Одеського обкому Комуністичної партії (більшовиків) України (далі – КП(б)У) Іванченко доповідав секретарю обкому КП(б)У про факт самогубства уповноваженого з хлібозаготівлі в с. Сасівці (нині Компаніївський район Кіровоградської області): «23 грудня в Зінов'євський район прибув з Одеси на хлібозаготівлі член партії тов. Мошинський <...> Сьогодні вранці ми отримали повідомлення про те, що товариш Мошинський зарізався пірочіним ножем <...>

Розповідають, що перед цим Мошинський висловив думку про нереальність хлібозаготівельного плану, про неможливість виконання денних і п'ятиденних завдань» [1, с. 90].

Катами стали люди, що входили до так званих комітетів незаможних селян (комнезам). Здебільшого ледарі та пияки, гнілі за своєю сутністю особи стали на служіння комуністичної влади. Почуття заздрості, ненависті до ближнього зробили з них нелюдів. Комнезами займалися «розподілом» конфіскованих куркульських земель, худоби, приладдя, зерна. До них долучалися добровольці, що допомагали вилучати «державне майно». Така діяльність перетворилася на особисту помсту односельчанам, які були більш працелюбні й успішні. Левенець Микола Максимович, 1925 р. н., житель с. Несваткове Олександрівського району Кіровоградської області, згадує: «Тогочасна влада, а їх нас називали комнезами, забирали у людей все, що було, в основному їжу, одяг, взуття.

Всіляко заохочували доноси. Доніс сусід на сусіда про приховане зерно – отримай від сільради буханець хліба. Ще влада била людей, карали за непокору, бо мали при собі револьвери. Ми безсильні були що- небудь протидіяти, адже були голодні, холодні і дуже налякані. В нашій сім'ї забрали одного вечора все: перерили прутами огород, двір, хату і повигрибали, що знайшли. Навіть з горщика забрали. Забрали кожухи, гарні свити та інший одяг. Верталися до кожної хати разів по 4-5. Якщо знали, що у господаря є худоба, то приходили серед ночі, щоб перевірити, чи привів господар на ніч свою худобу, яку вдень ховав у лісі» [4, с. 120].

Під приводом боротьби з «куркулями» проводились тотальні перевірки майна селян, як незаможних, так і «середняків», для того, щоб залишити якомога більше людей без засобів до існування. Використовувалося поняття «підкуркульник». До цієї категорії зараховували всіх селян, яких не «встигли» розкуркулити під час колективізації 1928–1932 років.

Знищення селянства розпочалося з затвердження III Всеукраїнською конференцією КП(б)У (6-9 липня 1932 року) плану хлібозаготівель, обсяг яких становив 356 млн пудів. Згодом він був зменшений до 282 млн пудів, але це не врятувало населення від тотальної конфіскації.

Для унеможливлення порятунку від неминучого голоду 7 серпня 1932 року Всеросійський центральний виконавчий комітет і Рада народних комісарів СРСР приймають постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», у народі відомий під назвою «Закон про п'ять колосків». Майно колгоспів та кооперативів (тобто врожай, громадські запаси, худоба тощо) прирівнювалося до майна державного, відповідно давалася вказівка до посилення охорони для запобігання розкрадання. Постанова давала дозвіл на жакливе покарання за подібний злочин – розстріл із конфіскацією всього майна. За наявності пом'якшувальних обставин – позбавлення волі на строк не менше як 10 років. Амністія до засуджених по таких справах не застосовувалася. Окрім цього, будь-який виступ проти доцільності перебування в колгоспі вважався державною зрадою й карався позбавленням волі строком від 5 до 10 років, з ув'язненням у концентраційному таборі.

Розстріли, ув'язнення, конфіскація останнього продовольства, що дало б змогу вижити, – ось що принесла ця постанова. До процесу вилучення продовольчих запасів влада СРСР активно долучала молодь «із метою допомоги у виконанні плану хлібозаготівлі по одноосібному сектору <...> виділити на допомогу партійним уповноваженим кращих комсомольців, що виявили себе в боротьбі за хліб» [3, с. 86]. Усе більше людей чинили злочин проти власного народу, проти своїх співвітчизників. Дьогтяренко Варвара Іванівна, 1913 р. н., жителька с. Оніщенків Прилуцького району Чернігівської області, згадує: «Ходила по селу бригада комсомольців, яка збирала все, що могла: картоплю, зерно. Шукала скрізь, рилася в землі, залишала людей без нічого. Залізними штиками перевіряли всю підлогу в хаті, хліві та на подвір'ї.

<...> Щоб вижити, їли все, що можна, й чого – ні. Рвали бур'ян, сушили й робили млинці. Після того, як пройшли жнива, ходили на поле збирати колоски, але гнали й звідти, витрушували торбинки, били. Одного разу з нами збирав колоски Оніщенко Олексій Дмитрович, його спіймали, дуже побили, забрали в місто, там судили. До села він більше не повернувся» [12, с. 938].

У систему терору голодом входила процедура занесення колгоспів на «Чорну дошку». Така «відзнака» надавалася за злісний саботаж хлібозаготівель. У такі села припинялося постачання товарів, заборонялася будь-яка торгівля, з усіх крамниць вивозилося наявне продовольство, під заборонаю опинилося всіляке кредитування, проводилось дотермінове стягнення кредитів. Починалися перевірки та очищення від «ворожих та контрреволюційних елементів», які визначалися організаторами зриву хлібозаготівель.

Недолуге радянське управління економікою на початку 1930-х роках є ще однією причиною трагічної ситуації. Капітальне будівництво в промисловості вимагало дедалі більших капіталовкладень. Однак світова економічна криза 1929-1932 років призвела до падіння цін на зерно. За таких умов зовнішня заборгованість Радянського Союзу зростала, а можливість сплати була надто обмеженою. У разі невиконання взятих на себе зобов'язань кредитори почали б конфісковувати радянську власність за кордоном і відмовляти в подальших кредитах [14]. У такому разі припинення експорту зернових було прямою загрозою індустріалізації, і, можливо, всьому режиму загалом, бо технологічна відсталість призводить до неможливості протистояти іншим країнам. Напевно, такою була логіка кремлівської верхівки, коли вона давала накази про вилучення всіх залишків продовольства в людей і прирікала їх на голодну смерть.

Радянська влада докладала максимум зусиль для того, щоб приховати факт Голодомору не тільки від власних громадян, а й від світової спільноти. С. В. Кульчицький пише, що навіть у службовій документації державних установ, яка мала гриф «цілком таємно», слово «голод» вживати було заборонено. Факт замовчування – це один із ключових аспектів геноциду, бо в тих регіонах, де голоду не було, про реальні масштаби лиха на українській землі уявлення не було взагалі. А що світова спільнота? Зараз, коли багато архівних документів розсекречено, стає відомо, що уряд Великої Британії, вище керівництво Італії, президент США Ф. Д. Рузвельт мали відомості про те, що відбувається в Україні, однак 16 листопада 1933 року Сполучені Штати Америки визнали Радянський Союз [6, с. 238–239]. У цьому разі геополітичні інтереси стали вище людського життя, і доки Радянський Союз не припинив би своє існування, очі світу були б запліснені.

Прагнення нашого народу до свободи, до володіння власним господарством, до незалежності, врешті-решт – саме це не давало спокою кремлівським вождям. Прагнучи знищити «загрозу», вони застосовували безжалісні методи реквізиції останніх харчів, що залишилися після розкуркулення [13,

с. 84]. Багато хто каже, що голод був через неврожай, однак мало хто згадує, що комітети бідноти й добровольці, які вилучали продовольство, забирали останні харчі, останні... Таким чином, сім'ї були приречені на голодну смерть. Яким чином півкілограма квасолі чи декілька кілограмів мерзлої картоплі допоможе у реалізації плану індустріалізації?

Держава допомагала тільки тим, хто працював у колгоспах, – їх годували похльбкою. Проте така допомога не надто рятувала сім'ї працюючих, бо годували тільки робітників і тільки для того, щоб вони допрацювали свою норму. Ільченко Іван Сидорович, 1918 р. н., житель с. Курне Пулинського району Житомирської області, розповідав: «Усі люди змушені були йти до колгоспу, бо там давали їсти. По селах помирало дуже багато людей, їх не було кому ховати, бо живі були безсилі. То в кожному селі був чоловік, спеціально призначений, який їздив на конях, збирав трупи і закопував всіх в одну яму» [8, с. 1060].

Малі діти гинули: в родині з п'ятьох залишалась одна дитина – найсильніша, найздоровіша, та, якій пощастить. Важко уявити, що переживало серце матері, коли вона бачила, як один за одним помирають її діти, як вони пухнуть від голоду. Тому-то й намагалися врятувати малечу будь-яким способом: продавали останнє майно, міняли золоті прикраси на пшеницю, працювали за їжу, якої всім не вистачало. Приходячи додому, батьки не знали, скільки дітей у них залишилось; лягаючи спати, вони не знали, скільки їхніх дітей прокинуться ранком. Водночас відчайдушні намагання врятувати родину наносили нищівного удару по здоров'ю дорослих. Незліченна кількість сиріт приречена на загибель. Турчина Агафія Онисимівна, жителька с. Степанівка Устинівського району Кіровоградської області розповідала: «Пам'ятаю, як тиждень по тому, коли померла мама, я, проходячи греблею, знайшла на узбіччі кілька колосків, зірвала їх і поклала в пелену. Про дітей, які залишилися сиротами, ніхто не піклувався. Вони ходили по балках, надіялись знайти хоч щось поїсти. Були випадки, коли їх там знаходили мертвими» [11, с. 901].

Коли закінчилась осінь 1932 року, після того, як всі їстівні запаси закінчились, всю рибу в ставках вилунали, всіх пташок, собак та котів переловили, деякі люди, що втратили розум та людську подобу, почали їсти собі подібних. Кудря Іван Ілліч, 1925 р.н., житель с. Велика Білозерка Великобілозерського району Запорізької області, згадував: «Невдовзі люди почали харчуватися, хто чим міг. Ловили ховрахів, їли лободу, різні трави. Взимку по полю я відшукував нірки ховрахів, заливав у них воду. Від води вони тікали з нір і я бив їх ломакою. Ще з кожної нірки набирав по жмені зерна. Але зустрічалися випадки людожерства. Одна з моїх знайомих пішла до свого друга. Той запропонував їй з'їсти холодець. Цей холодець був зварений з людських пальців» [9, с. 839]. Світе, куди ти дивишся! А світ мовчав, заплющивши очі. Це рукотворне пекло на землі створене з однією метою – знищити українців, зламати їхню волю, перетворити на покірних рабів системи. Досі ніхто не може підрахувати точну кількість загиблих протягом 1932-1933 років. Голодомор забрав із собою мільйони ні в чому не винних людей. Слід поважати пам'ять загиблих, потрібно вивчати цю трагічну сторінку історії.

Події 1932-1933 років – трагедія українського народу. Планомірна політика радянської влади з ліквідації одноосібного господарства, куди входили колективізація, розкуркулення та непомірні плани хлібозаготівлі, призвела до дефіциту продовольства на 1932 рік. Проте Сталіну цього виявилось недостатньо. Своїми директивами Кремль перетворив голод на зброю масового винищення, головною ціллю обравши українців. На жаль, для багатьох дослідників та міжнародної спільноти не все так очевидно. Розсекречені документи не дають повної картини тих жахливих подій. Сухі формулювання не передають наслідків, які спричиняли розпорядження влади. Тільки спогади очевидців дають нам змогу збагнути масштаби людського горя. Особисті переживання відображають той моральний хаос, що панував у суспільстві.

Страх втратити владу чи то від протистояння з зовнішнім ворогом, чи то від протистояння з власним народом, нависав над Сталіним. Він боявся, остерігався підступних витівок «буржуазних елементів», вигаданих супротивників. Найбільшим його ворогом був український народ, що не прагнув жити за новими правилами, народ, сила якого полягає в його прагненні до свободи. Нищення українців у 1930-х поклато початок руйнації національної самоідентифікації, приналежності до самобутнього народу зі своєю історією та звичаями. Навіть сьогодні ми не можемо цілковито оговтатися від дій, що протягом існування Радянського Союзу та в роки незалежності України здійснювала Росія.

Масовими репресіями та штучним голодом радянська влада руйнувала українську націю. По-перше, всупереч усім зусиллям Кремля знищити національну приналежність та створити «радянську людину», українці продовжували відчувати себе громадянами національної держави. По-друге, політика розкуркулення та колективізації призводила до зuboжіння більшості населення та руйнування інституту приватної власності, що для українця було особливо болісно. Такий стан речей у подальшому неодмінно призвів би до критики та масових протестів проти радянської влади. Москва завжди вважала Україну своїм «головним ворогом» у внутрішній політиці. Саме тому сталінська машина репресій втілювала в життя план, згідно з яким фізичне знищення громадян власної країни вбачалося єдиною можливістю для створення держави, де росіяни будуть титульною нацією. Якщо Сталіну штучним голодом вдалось зменшити кількість невдоволених радянською системою, то жагу до боротьби загасити не вдалось, і в роки Другої світової війни вона запалає з новою силою.

Список літератури

1. Інформація уповноваженого Одеського обкому КП(б)У Іванченка секретарю обкому КП(б)У про факт самогубства уповноваженого по хлібозаготівлі в с. Сасівці. 31 грудня 1932 р. // Безкровна війна. Мовою архіві документів про голод

- 1921-1923, 1932-1933 pp. Збірник документів і матеріалів / О. Житков. Кіровоград : – ДАКО, 2003. – С. 90–91.
2. Повідомлення Укрколгоспцентру ЦК КП(б)У про масовий вихід селян із колгоспів Сквирського району на Київщині у 1931-1932 pp. . Грудень 1932 р. №339 [Електронний ресурс] // Електронний архів Голодомору: Зведений реєстр архівних документів. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-kolekt-1932.php#nom-339>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 14.03.2018
 3. Постанова бюро Новоукраїнської РК ЛКСМУ про заходи по реалізації постанови ЦК ЛКСМУ від 24 листопада 1932 р. «Про заходи до посилення участі комсомолу у виконанні плану хлібозаготівель» 24 листопада 1932 р. // Голодний мор 1932-1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів / О. Житков. – Кіровоград: ДАКО, 2008. – С. 86.
 4. Білошапка В.В. Голодомор 1932-1933: Олександрівський вимір / В. В. Білошапка, І. Д. Петренко. – Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2006. – 296 с.
 5. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор [Електронний ресурс] / Роберт Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 383 с. – Режим доступу: <http://zhnyva33.narod.ru/part2.html#d2/>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 07.03.2018.
 6. Кульчицький С. Голодомор 1932 – 1933 pp. В Україні як геноцид / С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – №14. – С. 225–300.
 7. Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933 pp.) [Електронний ресурс] / Джеймс Мейс. // Студії з українистики: зб. наук. Праць / за ред. Р. Радишевського; НАНУ, Міжнар. школа українистики, Ін-т філології КНУ ім. Т. Шевченка. – Київ, 2004. – Вип. V: До 190-річчя з дня народження Тараса Шевченка. – С. 273–292. – Режим доступу: <http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/handle/123456789/447>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 09.03.2018.
 8. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1931–1933 років в Україні. Житомирська область / Л. А. Копійченко, В. А. Поплавська, Є. Р. Тіміряєв [та ін.]. – Житомир : Полісся, 2008. – 1116 с.
 9. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1931–1933 років в Україні. Запорізька область / Ф. Г. Турченко, О. М. Ігнатуша, О. О. Стадніченко [та ін.]. – Запоріжжя: Дике Поле, 2008. – 1080 с.
 10. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні / І. Юхновський, В. Верстюк, В. Борисенко [та ін.]. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – 1000 с.
 11. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Кіровоградська область / О. О. Бабенко, В. В. Білошапка, В.М. Колесніченко [та ін.]. – Кіровоград : Імекс ЛТД, 2008. – 920 с.
 12. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Чернігівська область / О. Б. Коваленко, Т. П. Демченко, І. Я. Каганова [та ін.]. – Чернігів : Деснянська правда, 2008. – 1060 с.
 13. Нестеренко В. А. Тема голодомору на сторінках окупаційної преси Сумщини 1941–1943 pp./ В. А. Нестеренко // Сумська старовина. – 2017. – №L. – С. 80–86
 14. Таугер М. Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года [Електронний ресурс] / М. Б. Таугер // Судьбы российского крестьянства. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т. – 1995. – С. 298–332. – Режим доступу: <http://bibliotekar.ru/golodomor/31.htm>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 10.03.2018.

References

1. Informatsiia upovnovazhenoho Odeskoho obkomu KP(b)U Ivanchenka sekretariu obkomu KP(b)U pro fakt samohubstva upovnovazhenoho po khlibozahotivlia v s. Sasivtsi. 31 hrudnia 1932 r. (2003) In: O. Zhytkov, ed. *Bezkrivna viina. Movoiiu arkhivi dokumentiv pro holod 1921-1923, 1932-1933 rr. Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kirovohrad: DAKO, pp. 90-91.
2. Povidomlennia Ukrkolhospsentru TsK KP(b)U pro masovyi vykhid selian iz kolhospiiv Skvyrskoho raionu na Kyivshchyni u 1931-1932 pp. . Hruden 1932 r. №339. *Elektronnyi arkhiv Holodomoru: Zvedenyi reiestr arkhivnykh dokumentiv*. [Online]. Available from: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-kolekt-1932.php#nom-339>. [Accessed: 14th March 2018].
3. Postanova biuro Novoukrainskoi RK LKSMMU pro zakhody po realizatsii postanovy TsK LKSMMU vid 24 lystopada 1932 r. «Pro zakhody do posylennia uchasti komсомолu u vykonanni planu khlibozahotiviel» 24 lystopada 1932 r. (2008) In: O. Zhytkov, ed. *Holodnyi mor 1932-1933 rokiv na Kirovohradshchyni. Movoiiu arkhivnykh dokumentiv*. Kirovohrad: DAKO, p. 86.
4. BILOSHAPKA, V. V. PETRENKO, I. D. (2006) *Holodomor 1932-1933: Oleksandriivskyi vymir*. Kirovohrad: Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo.
5. KONKVEST, R. (1993) *Zhnyva skorboty: Radianska kolektyvizatsiia i holodomor*. [Online]. Available from: <http://zhnyva33.narod.ru/part2.html#d2/>. [Accessed: 7th March 2018].
6. KULCHYTSKYI, S. (2005) *Holodomor 1932 – 1933 rr. v Ukraini yak henotsyd. Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. 14, 225–300.
7. MEIS D. (2004) *Politychni prychny holodomoru v Ukraini (1932-1933 rr.)*. *Studii z ukrainistyky: zb. nauk. prats.* [Online]. V, pp. 273-292. Available from: <http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/handle/123456789/447>. [Accessed: 9th March 2018].
8. KOPIICHENKO, L. A. et al. (2008) *Natsionalna knyha pamiati zhertv holodomoru 1931–1933 rokiv v Ukraini. Zhytomirskia oblast*. Zhytomir: Polissia.
9. TURCHENKO, F. H. et al. (2008) *Natsionalna knyha pamiati zhertv holodomoru 1931–1933 rokiv v Ukraini. Zaporizka oblast. Zaporizhzhia: Dyke Pole*
10. YUKHNOVSKYI, I. et al. (2008) *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini*. K. : Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy.
11. BABENKO, O. O. et al. (2008) *Natsionalna Knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini*. Kirovohrad: Imeks LTD.
12. KOVALENKO, O. B. et al. (2008) *Natsionalna Knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini. Chernihivska oblast. Chernihiv: Desnianska pravda*, 2008. – 1060 s.
13. NESTERENKO, V. A. (2017) *Tema holodomoru na storinkakh okupatsiinoi presy Sumshchyny 1941–1943 rr. Sumska starovyna*. L, 80–86.
14. TAUHER, M. B. (1995) *Urozhai 1932 hoda y holod 1933 hoda. Sudby rossyiskoho krestianstva*. [Online] pp. 298–332. Available from: <http://bibliotekar.ru/golodomor/31.htm>. [Accessed: 10th March 2018].

BEZSHKURENKO,
Senior Scientific Editor,
Kirovograd regional branch of the search and publishing agency Book of
Memory of Ukraine, Kropyvnytskyi

TERROR BY STARVATION AS A FORM OF GENOCIDE. THE HOLODOMOR OF 1932–1933

For today there had been declassified a huge array of documents, which evidences about artificial nature of the famine of 1932–1933. However, the documents do not transmit the full horror and pain, angst and hopelessness, fear of death and despair before impotence. The memories of eyewitnesses is a book of life

that we must learn and respect not to disgrace the memory of our ancestors. In an attempt to build a new society and create a totalitarian state, Stalin crossed the line of humanity, beyond which for him there were no banned methods. Deportations, repressions, dispossession, terror by famine are the results of the policy of the Union of Soviet Socialist Republics in relation to the Ukrainian population. The article is devoted to the study of the problem of sources and the run of one of the largest socio-human disasters in the history of Ukraine. The reasons, which had led to the Holodomor of 1932– 1933, are examined in this article. The materials of oral history, testimonies of eyewitnesses as a reliable source of information about the extermination of the Ukrainian peasantry by artificial famine are enlightened. The article observes the international legal assessment of the Holodomor. The national direction of artificial famine as a repressive measure of Soviet power is explored. The causes and consequences of the destruction of the foundations of the Ukrainian nation are analyzed.

Key words: artificial starvation, genocide, memories, Soviet power, peasantry.

* * * * *

В. БЕРКОВСЬКИЙ,
канд. іст. наук, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного

ГОЛОД 1932-1933 РР. У ПРИКОРДОННІЙ СМУЗІ УРСР: ХАРАКТЕРНІ РИСИ

Досліджено перебіг голоду 1932-1933 років в прикордонній смузі України. Визначено специфічні регіональні ознаки політико-економічних заходів більшовиків у прикордонних населених пунктах. На підставі широкого залучення джерел визначено, що голод в прикордонній смузі розпочався в грудні 1931 року і завершився в середині 1935 року.

Ключові слова: голодомор, хлібозаготівлі, колективізація, прикордонна смуга, Шепетівська округа.

Попри численні статті та монографії з історії Великого голоду (1932-1933) та Великого терору (1937-1938) на українських теренах надалі залишається значна кількість малодосліджених чи зовсім недосліджених питань та проблем. Так, маловивченою є ситуація, що склалася у 1932-1933 роках на прикордонних теренах УРСР. Попри те, що зазначена проблема вже має власну, щоправда, доволі скромну історіографію, на жаль, відтворення цілісної картини подій ще не відбулося. До прикладу, передумови, перебіг та наслідки голодомору в одеській та подільській прикордонних смугах розглянуто та досліджено, а щодо волино-поліської прикордонної смуги наявні лише поодинокі розвідки. З огляду на це актуально дослідити характерні риси голоду 1932-1933 років в населених пунктах прикордонної смуги північної частини сучасної Хмельницької області (тогочасна Шепетівська округа).

Прояви політико-економічних заходів більшовицької влади на теренах підрадянської України характеризуються своєю регіональною специфікою та неоднозначністю. Зокрема, перебіг як кампанії з колективізації та розкуркулення, антибільшовицьких повстань, так і голодомору з репресіями в східній та центральній Україні значно відрізнявся від тих же подій на Правобережжі. Водночас перебіг тих самих подій на теренах Київщини відрізнявся від їх перебігу на теренах сучасної Хмельниччини та Житомирщини, що залежало від прикордонного розташування останніх. Насамперед ця відмінність полягала у суспільних настроях місцевого населення, яке, за висновком М. П. Вавринчука, визначалося недовірою та ворожнечею до радянської влади та сподіваннями на швидке звільнення [2, с. 44]. Зокрема, найактивнішим прошарком місцевого населення налаштованого доволі негативно проти заходів радянської влади було місцеве вчительство, яке, за повідомленням Інформвідділу ОДПУ, визначалося «недоброзичливим ставленням, а в низці випадків й активною протидією, шляхом агітації» [30, с. 17]. Крім того, за інформацією мобілізаційного відділу Шепетівського окружного військомату в селах прикордонної смуги «населення вороже ставиться до Рад Влади, попи і куркульня мають значний вплив на населення, в цих селах господарчі кампанії відстають, розвитку самогоноваріння... обіжені на радянську владу проводять агітацію против міроприємств Влади» [22, арк.17-18].

Специфіка також полягала у надзвичайній демографічній переваженості прикордонної смуги та низьким рівнем землезабезпечення селянських родин. Наприклад, середні демографічні показники по УРСР, станом на 1928-1930 рік, становили 64-70 осіб на 1 км² та 3,6 десятин орної

землі на 1 родину, а в прикордонній смузі – 96-107 осіб на 1 км² та лише 2 десятини орної землі на 1 родину [30, с. 45, №1]. У цих умовах основними засобами до виживання ставала участь у контрабанді товарів та міському кустарному чи артільному ремісництві.

Водночас прикордонна смуга визначалася низьким рівнем промислового розвитку. Наприклад, у жовтні 1930 р. в прикордонному Славутському районі Шепетівської округи нараховувалося лише 5 підприємств та до 20 кустарно-промислових об'єднань [22, арк.17]. У районі спостерігався високий рівень безробіття (станом на 1928 рік кількість безробітних робітників становила понад 48%).

Врешті-решт, четвертою відмінністю була можливість емігрувати від визисків радянської влади закордон, до Польщі. Так, у квітні-травні 1933 р. до Польщі вдалося прорватися 45 родинам селян та 21 втікачеві – одинаку лише з теренів Славутського району.

Саме ці риси загальної характеристики стану прикордонної смуги УСРР напередодні Великого голоду зумовили те, що Центральний комітет Комуністичної партії України у своїх загальних звітах визнавав, що «прикордонна смуга має характер самої небезпечної ділянки України. Небезпечно, як по стану радянського елементу, так і зі сторони усіляких проявів контрреволюції» [40, арк. 1]. Як результат, населені пункти 6 прикордонних округ УСРР (зокрема Могилів-Подільської, Кам'янець-Подільської, Проскурівської, Шепетівської [31, с. 133]) перебували під постійним та пильним контролем НКВС та партійно-радянських органів.

Політико-господарські кампанії 1929–1931 роках у прикордонній смузі відбувалися в умовах активної збройної протидії селянства у 1929-1930, наслідком чого стало Шепетівське антибільшовицьке повстання 1930 року. Прикметно, що цим повстанням було охоплено 63% населених пунктів Шепетівської округи і, фактично, до нього долучилися усі села, що належали до прикордонної смуги [32, арк. 50–51]. Участь у ліквідації повстання та замирення теренів взяли: відділи 20-го Славутського прикордонного загону, спеціальні загони ОДПУ, окружна міліція, загони окружної партійної організації (200 осіб), загони місцевих комсомольців та більшовиків, спеціальні військово-політичні загони, надіслані з Києва та Харкова. Їхніми зусиллями всі повсталі села поділили на дві категорії – повсталі та співчуваючі – та оточено оперативними групами й військами ДПУ [27, арк.45, 45зв.]. За результатами селянського повстання в прикордонній смузі Політбюро ЦК КП(б)У було затверджено низку спеціальних заходів. Зокрема, ДПУ УСРР розробило план проведення в прикордонних округах операції з вилучення куркульських контрреволюціонерів і шпигунських елементів. З цією метою: а) до округ відряджалося на два місяці 400 працівників; б) здійснювалася «воєнізація міліції» [6, с. 374].

Збройне придушення селянських виступів надало радянській владі можливостей до посилення колективізації прикордонних населених пунктів УСРР. Щоправда, ці зусилля значних досягнень не дали, оскільки плани із 100% колективізації так і не було виконано. Наприклад, якщо на весну 1930 року середній відсоток колективізованих господарств прикордонної смуги коливався в межах 8,3-10%, то на середину липня 1931 року цей відсоток зріс до 51-55% [36, арк. 70]. Однією з основних причин такого стану, згідно зі звітами райвиконкомів прикордонної смуги, стало те, що в колгоспах «належним чином не налагоджено обліку праці, не роздано трудові книжки і в книжках не впроваджено записів» [36, арк. 70-83]. Таким чином єдиною надією на існування для колгоспника стає його невеличка присадибна ділянка. Як результат, селянин «кидає колгоспівську роботу – йде обробляти свій город» [28, арк. 25].

За результатами збройного замирення та наступних репресій місцеве населення перейшло до пасивної протидії у другій половині 1930-1931 рр. [1, с. 476–486]. Так, у 1931 році серед населення сіл та містечок, розташованих безпосередньо у прикордонній смузі «відкрито помічається упадок настрою середняків і колгоспників в окремих селах, в окремих селах на сходах і куткових зборах, коли стояло питання про закінчення кампаній не було ні одного ні за, ні проти; був виступ підкуркульника на сході: «ми вам хліба не дамо, краще висилайте на Север, а дармоїдів годувати не будемо» і цьому виступу з боку основних мас відсічі не було дано» [47, арк. 2-3]. Як результат, у вересні 1931 року темпи хлібозаготівлі визнані загрозливими та такими, що не забезпечують виконання плану. Зокрема, по прикордонній смузі виконання хлібозаготівлі коливалося в межах 40-50%. Виконання плану колгоспами та контрактантами забезпечено було лише на 45-50%, твердоздатчиками на 50-60% [36, арк. 33-37]. Не покращилися ці показники й упродовж наступних місяців. Зокрема 12 листопада 1931 р. завідувач районного відділу постачання Балдер та представник Всеукраїнської контори «Союзхліб» Гутік вказують, що села прикордонного Славутського району виконали план хлібозаготівлі лише на 75,5% [36, арк. 1-7].

Також не виконано плану з м'ясозаготівлі, що було пов'язано зі зменшенням поголів'я худоби, а передусім великої рогатої. Так, наприклад, у вересні 1931 р. значно зменшилось поголів'я худоби в приватному секторі «з приводу знищення молодняка ... (тайний убій худоби)» [36, арк. 54]. Як результат, план м'ясозаготівлі було виконано лише на 56,7%. Щобільше окремі села прикордонної смуги взагалі майже припинили м'ясозаготівельну роботу.

У не менш загрозливою була ситуація з посівом озимини, заготівлею картоплі та збором мобілізаційних коштів, оскільки селяни просто бойкотували ці заходи, говорячи, що «радянська влада душить селян, накладаючи на нього стільки податків та хліба, що це ніколи неможливо виконати» [21, арк. 37].

Поряд з пасивною протидією селянства господарсько-політичним компаніям радянської влади, а зокрема хлібозаготівлі, важливим елементом стану виконання завдань стали природні чинники. Так, лише в одному прикордонному Славутському районі градом було повністю вибито понад 1000 га

посівів [36, арк. 64-67, 70-83].

Підсумовуючи заходи радянської влади протягом 1931 року, наголосимо, що рівень виконання хлібозаготівлі з врожаю 1931 р. у прикордонній смузі виявився найнижчим серед інших районів УССР. Хоча адміністративний тиск з боку держави тут був незрівнянно сильнішим. Так, наприклад, на засіданні Славутського Райвиконкому 24 липня 1931 р. було постановлено – «обмежити помол зерна селянством на млинах, розташованих на терені с/ради», заборонити продаж зерна на приватному ринку [36, арк. 69]. Таким чином радянська влада розпочала процес фізичного знищення ринку, шляхом вилучення з сільської місцевості всіх запасів хліба.

Та попри усі заходи виконати заплановане вилучення хліба та м'яса з села не вдається. З огляду на це прикордонні райвиконкоми розпочинають висилати в села т. зв. буксирні бригади та «весь радянсько-кооперативний актив та робітників хозорганізацій», котрим дозволяється «застосувати постанову Уряду від 4/IX-1930 р., на основі якої надається право вилучення землі та конфіскації с/г реманенту з передачею такого до колгоспів» [36, арк.14-15, 55-59]. Також оголошують проведення т.зв. «штурмових декадників», під час яких на м'ясо було здано фактично всю худобу селян-одноосібників [36, арк. 60-61].

Якщо з селянина не було що взяти, представники більшовицької влади конфісковували та розпродували все його майно, від хати до рушника [19, арк. 69]. Щобільше, з метою недопущення можливих втеч селянства, у вересні 1931 року рішенням прикордонних райвиконкомів було прийнято постанову, яка забороняла організаціям наймати в робітники селянина, без спеціального на те дозволу правління колгоспу та інспектури праці [36, арк. 60-61]. А через місяць застосовано метод зняття з фінансування та блокування сіл, які не виконували завдання більшовицької влади. Наприклад, згідно з постановою прикордонного Славутського райвиконкому до максимального виконання поставлених планів, знято з фінансування 17 сільрад, а з листопада 1931 р. – ще 4 сільради. До того ж заступнику голови цього райвиконкому було доручено застосування «фінансових репресій до с/рад та організацій» [36, арк. 8-10, 20-23], а також створено Спецтрійку, якій доручено було до 15 листопада забезпечити виконання плану хлібозаготівлі [36, арк. 1-7].

У відповідь селянство прикордонної смуги переходить від форм пасивного опору хлібозаготівлі та іншим завданням комуно-більшовицької влади, до нової активної боротьби з членами буксирних бригад та сільським партійним активом. Так, наприклад, згідно з даними Укрколгоспцентру, лише протягом жовтня в прикордонній смузі Шепетівської округи було спалено 25 господарств та вбито 15 місцевих радянських активістів [37, арк. 34-40]. На активну протидію селянства радянській владі в цьому регіоні також вказує й секретно-політичний відділ ДПУ України, зазначаючи, що «роблять організовану протидію колгоспному будівництву шляхом діяльності контрреволюційних угруповань у середині колгоспів». А діяльність цих угруповань «йде по лінії зриву господарсько-політичних кампаній, посилення антирадянської пропаганди, поширення провокаційних чуток з ціллю створення антиколгоспних настроїв та явного шкідництва» [33, арк. 27]. З огляду на це, на початку грудня 1931 року місцеві райкоми КП(б)У приймають резолюцію щодо необхідності «...всім партосередкам та уповноваженим вжити всіх заходів та добитись щоденного поступу хліба не менше 150 тонн з таким розрахунком, аби до 15 грудня повністю виконати хлібозаготівлю. Звернути особливу увагу на систематичну масову роботу по хлібозаготівлі та повести рішучу боротьбу з кулацьким елементом та з розбазарюванням хлібу. Запропонувати МТС і РКС вдруге перевірити наявність лишків в колгоспах і добитись повної здачі, через висунення зустрічних планів та запропонувати всім колгоспам, під особисту відповідальність керівників, на протязі 5-ти діб закінчити хлібозаготівлю» [42, арк. 139]. Підсумовуючи, зазначимо, що до 1 січня 1932 року в результаті репресивних заходів у прикордонній смузі Шепетівської округи було засуджено 92 куркулі, повністю розпродано майно 254 куркульських родин, частково розпродано майно 132 родин, оштрафовано – 396 селянських родин. Отже, внаслідок репресій радянської влади у другій половині 1931 року постраждало 5,3% селянських господарств лише одного Славутського району (874 родини) [41, арк. 82-83; 42, арк. 152-156].

Внаслідок вище зазначених заходів уже на початку грудня 1931 року в населених пунктах прикордонної смуги УССР з'являються перші ознаки голоду. Зокрема, 10 грудня 1931 року на голод скаржаться курсанти перших Славутських курсів машиністів локомотива [17, арк. 7]. У тому ж грудні 1931 року надходять також скарги від вчителів, робітників-кустарів та інвалідів. Тобто найпершими від голоду постраждали ті прошарки населення, які мали забезпечуватися харчуванням централізовано за рахунок держави.

А вже через два місяці голод у прикордонній смузі стає масовим. На думку Вінницького обкому КП(б)У, масовість голоду в області обумовлюється тим фактом, що станом на березень 1932 р. з селянами-колгоспниками зерном за трудовні розрахувалися колгоспи трохи більше ніж 58% районів області. В усіх інших районах добитися повноцінного розрахунку з селянином не вдалося через відсутність зерна, яке повністю було вивезено під час хлібозаготівлі [20, арк. 124]. У прикордонній смузі повністю без хліба залишилося від 76 до 82% колгоспів.

Як і в інших постраждалих районах України, радянська влада в офіційних документах визначення «голод» бльознірські прикрила словосполученням «продовольчі труднощі». Саме від цих т. зв. «продовольчих труднощів» вже в середині квітня 1932 р. масово потерпають терени прикордонної смуги. Зокрема, на початок квітня 1932 року від «продовольчих труднощів» потерпало в окремих селах понад 30% населення [20, арк. 71]. Найбільшим голод був у прикордонному селі Великий Правутин Славутського району, де 4 травня 1932 р. керівництво 20-го Славутського прикордонного загону, в сфері впливу якого знаходилося це село, виявило, що з 240 родин від голоду

опухло 117. Саме в цьому селі було зафіксовано перші випадки голодної смерті, оскільки «голодуючі харчуються лише картопляними шкарлупами та кормовим буряком» [24, арк. 1].

На травень 1932 року райкому КП(б)У прикордонної смуги панічно сигналізували, що низка сіл у районах перебуває в надзвичайно складному стані, робітники в містах «хлібом не забезпечені. Хлібопекарні працюють з перебоями», жодної продовольчої допомоги з центру не надсилається [20, арк. 86; 43, арк. 31-32]. Крім того, починає спостерігатися масовий виїзд селян в інші більш забезпечені райони або ж спроби втечі закордон, зменшується кількість колгоспів через вихід селян. Так, згідно з доповідною запискою Вінницького обкому КП(б)У, за період з 20 січня по 1 березня 1932 року відбулося різке зниження рівня колективізації. Наприклад, у Грицівському районі кількість колективізованих господарств зменшилася на 21,1%, в Славутському – на 9,7% [30, с. 242, №144]. В окремих колгоспах прикордоння кількість селян-колгоспників знизилася на 40-50%. Врешті-решт не можна не звернути також увагу на той факт, що з квітня 1932 р. розпочинається нова хвиля антирадянських заворушень селянства в прикордонній смузі у вигляді стихійних мітингів з вимогами видати хлібу, нападів на колгоспні комори та гамазеї [11, арк. 158].

Як зазначено вище, найбільше постраждали в перші місяці голоду, робітники нечисленних промислових підприємств прикордонної смуги. Адже, не маючи можливості на отримання додаткових харчів з сільського господарства, єдиним джерелом виживання для них стає харчовий пайок з підприємства. Однак за відсутності продовольства робітничі ідальні змушені були зменшувати норми видачі хліба робітникам державних промислових підприємств до 200 г на добу або й взагалі припиняти видачу харчування. Так, наприклад, у ідальні Славутського лісозаводу №2 до кінця травня 1932 р. добова норма видачі хлібу була зменшена до 30 г [9, арк. 18-21]. З огляду на такі складні умови з травня 1932 року починається масовий невихід на роботу працівників промислових підприємств та масові втечі робітників з прикордонних сіл до інших заможніших населених пунктів України [43, арк. 31-32].

Вище зазначені проблеми та підходи до їх вирішення наприкінці весни – на початку літа 1932 року призводять до того, що з підприємств, розташованих у прикордонній смузі, починають виїжджати до забезпеченіших регіонів (Донбас, Ленінград, Москва) не лише некваліфіковані, а й висококваліфіковані спеціалісти. До середини 1932 р. втечі робітників та селян стали настільки масовими, що вже 18 червня 1932 р. генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін писав до Л. Кагановича: «кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами та скиглінням» [34, с. 179].

У цих умовах, турбуючись про долю майбутнього врожаю, держава розпоряджується надати допомогу голодуючим селянам та робітникам. Зокрема 19 квітня відомства загальносоюзного рівня погодилися виділити зі своїх резервів 3 тис. тонн проса на допомогу українському колгоспнику [5, с. 146]. Зокрема для Вінницької області заплановано було надати допомогу у розмірі 1 тис. тонн кукурудзи, з яких, станом на 26 червня, надіслано було лише близько 882 тонн. Крім того, надіслано було 65 тонн пшона [44, арк. 10]. Однак населені пункти прикордонної смуги згідно з постановами Вінницького облбюро КП(б)У від 20-21 травня 1932 р. жодної допомоги від держави не отримали [46, арк. 29].

Напівголодне існування селян в 1931 – на початку 1932 рр. призвело до значного запізнення весняної посівної кампанії. Так, станом на 1 червня 1932 р. по районах прикордонної смуги засіяно було не більше ніж 70% від запланованого [47, арк. 29]. Не останню роль у цьому відіграло катастрофічне зменшення поголів'я робочої худоби. Зокрема за період з 1 листопада 1931 по 1 травня 1932 р. кількість кінського поголів'я в досліджуваному регіоні зменшилася на 17,4%. Особливо катастрофічною була ситуація в одноосібних господарствах, які за півроку втратили більше ніж 24% коней [26, арк. 112]. Напівголодного селянина примушували до виконання посівної кампанії шляхом адміністративних репресій – «масових обшуків та арештів, побиття, накладення непосильних штрафів, неправильному розкуркуленню та розпродажу майна, привласненню майна» [10, арк. 145], радянська влада лише добилася того, що вже з другої половини червня 1932 р. селяни починають масово втікати з колгоспів. Згідно з даними колгоспної спілки Вінницької області станом на 10 липня масовою подачею про вихід з колгоспів було охоплено 53 райони (260-270 колгоспів). Загальна ж кількість охочих вийти з колгоспу перевищила 10 тис. заяв. Голова цієї спілки Гольдцетін відзначав, що практично в усіх заявах повторювався один і той самий рефрен – «Прошу виключити з колгоспу, так як сім'я пухне з голоду – нема що їсти» [38, арк. 26–28].

Ще на стадії планування хлібозаготівлі більшовицьке керівництво Україною визначало заходи, необхідні для забезпечення проведення всіх заготівельних кампаній. Так, наприклад, 10 червня 1932 р. В. Чубар у листі до Молотова та Сталіна зазначав, що для забезпечення запасів на зиму селяни розпочнуть масові крадіжки зерна, будуть зрізати недозрілий хліб та таємно перемелювати зерно. І справді вже наприкінці літа ці явища стали масовими. Наприклад, 5 серпня 1932 р. прикордонний Славутський райком КП(б)У доносить, що в індивідуальних господарствах намагаються якнайшвидше зібрати хліб і таємно перемолоти на муку [47, арк. 35-36]. Задля протидії цьому вже 1 серпня 1932 р. Вінницький обком КП(б)У приймає постанову про вилучення у населення приватних жорен [8, арк. 44-45].

Результатом усіх організаційних заходів радянської влади у 1932 р., а зокрема серпневого наступу на вилучення зерна та хліба, стало посилення голоду вже у вересні. І, як і наприкінці 1931 р., першими від голоду постраждали найбільш нужденні верстви населення – інваліди. Так, 1 жовтня 1932 р. до канцелярії голови ВУЦВК Г. Петровського надходить телеграма голодуючих Славутських

інвалідів праці з проханням про допомогу [35, арк. 219].

Та попри голод влада надалі визискує максимум з українського села, застосовує репресії. Так, 10 листопада 1932 року, ЦК КП(б)У вимагає від Обкомів та Райкомів партії застосувати рішучих репресивних заходів до злісних нездатчиків, спекулянтів, перекупників хліба, зокрема терміново розглядати судові справи про хлібозаготівлі [15, арк.361]. Водночас, враховуючи проблеми з виконанням всіх обсягів зернозаготівельної кампанії, радянська влада застосовує зменшення розмірів соціальної підтримки населення. Зокрема, 29 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У визнає за доцільне:

а) з 1 грудня 1932 р. зменшити норму видачі хліба службовцям, робітникам та утриманцям з 400 грам хліба до 300. Особливо яскраво про це зменшення свідчить лист мешканки с. Красностава Ш. Ліberman, яка з розпачем пише: «я вже опухла від голоду та холоду» [17, арк. 35-35зв.];

б) зняти з постачання харчами всіх кустарів. Виконання цієї постанови на місцях призвело до того, що, наприклад, у Вінницькій області з 29 тис. кустарів без державної підтримки залишилася 21 тис. [12, арк. 14-19];

в) зменшити фонд витратів на громадське харчування на 15%;

г) зменшити витраткові фонди на постачання продовольством міського та сільського населення [39, арк. 116].

У межах вище зазначених постанов та директив найжорстокіші методи застосовані щодо селянина-одноосібника. Зокрема за невиконання державних планів з хлібозаготівлі вони відповідали продукцією, вирощеною у присадибному господарстві, своїм особистим майном. У селах прикордонної смуги, орієнтованих на тваринництво, такий підхід фактично ставив селянські родини на межу голодної смерті. Наприклад, у вилученого з Берездівського колгоспу М. Савчука конфісковано було весь хліб, зароблений у колгоспі, вирощене на городі просо та квасолу, а також здано на м'ясо корову. Як результат без засобів до виживання залишено 2 дорослих та 2 дітей віком до 4 років [16, арк. 45-45зв.]. Подібна ситуація спостерігається і з вилученим з колгоспу мешканцем села Волиця того ж району Остапом Теслюком, у родині якого без засобів до існування залишилося 5 осіб [18, арк. 435].

Виступи та скарги селян, що надходили до районних, обласних та центральних органів влади з населених пунктів прикордонної смуги на думку партійних функціонерів були викликані не голодом, а лише провокаційною діяльністю контрреволюційних елементів [13, арк. 53-55]. У межах цієї тези, вже 5 грудня ДПУ УСРР отримує настанову, щодо негайного розкриття та знищення всіх проявів контрреволюційного повстанського підпілля в Україні. Ця настанова була розширена секретним оперативним наказом від 13 лютого 1933 р. Зокрема було створено Ударно-оперативну групу, яка доволі швидко «знайшла» т. зв. контрреволюційне підпілля, яке протидіяло заходам радянської влади в більш як 200 районах України. У прикордонній зоні, а зокрема і на Славутчині, репресії виконували, згідно з §13 цього наказу, бійці місцевих прикордонних загонів [3, арк. 56, 58-62]. Також треба зазначити, що згідно з оперативним наказом ДПУ УСРР №2 від 13 лютого 1933 р., у прикордонній смузі проводили широкомасштабні заходи, спрямовані на «мобілізацію усієї агентури та донощиків на виявлення прихованого, невідданого хлібу в ямах, чорних коморах, відстійниках та інших схованках». Також звернуто увагу усіх начальників обласних відділів міліції, ДПУ та керівників прикордонних застав «на необхідність самої рішучої та жорстокої боротьби з терористичними актами на селі. У будь-яких випадках теракти розцінювати виключно як акти політичного характеру» [30, с. 311, 313, №206].

16 грудня 1932 року комісія Політбюро ЦК КП(б)У розробляє та встановлює нові зони та шкали щодо вилучення хлібу з врожаю 1932 р. Прикордонні райони УСРР практично в повному складі потрапили до переліку першої зони, тобто до зони максимального вилучення хлібу [45, арк. 34-37]. У результаті вже наприкінці грудня 1932 – на початку січня 1933 року по усій прикордонній смузі розпочинається масовий голод, який набрав найстрахітливіших форм у першій половині 1933 р. Місцева влада, не маючи можливості допомогти голодуючим, стає лише стороннім спостерігачем трагедії. Так, наприклад, у резолюції Славутської районної робочо-селянської інспекції від 19 січня 1933 р. на лист голодуючого інваліда славутчанина М. Зельднера, зазначено, що в розпорядженні інспекції є лише 30 кг хліба, тоді як голодуючих більше ніж 600 інвалідів [17, арк. 42-42зв.]. В іншому листі, написаному на початку лютого мешканцем прикордонного Берездова М. Савчуком, зазначено, що від голоду в його родині померло 6 дітей [16, арк. 45-45зв.].

Намагаючись приховати справжні розміри голоду, ЦК КП(б)У видає 8 лютого 1933 р. постанову, в якій від обкомів та облвиконкомів вимагається звертати увагу та перевіряти кожний випадок голодування. Постановою було категорично заборонено створювати будь-які офіційні комісії з допомоги голодуючим та вести офіційний облік голодуючих та померлих від голоду [30, с. 36]. У межах цієї постанови 17 березня секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський повідомляв очільників КП(б)У С. Косіора та П. Постишева, що факти голоду в області зафіксовано було вже у січні 1933 р., в лютому вони набули великого масштабу, а у березні – масового. Зокрема в березні різко збільшилися випадки смерті від голоду та безбілкової опухлості міського населення [12, арк. 12-25].

Нестача власних сил українських колгоспів на підтримку голодуючого селянина, а також потреба забезпеченні весняної сіви спонукала Й. Сталіна видати 19 лютого 1933 р. дозвіл на розблокування державних хлібних запасів та надання Україні допомоги в розмірі 3 млн пудів зерна (більше ніж 49 тис. тонн). Про мізерність вище зазначеної допомоги яскраво говорить той факт, що в

березні 1933 р. Вінницька область не мала можливості допомогти з харчуванням на місцях. Так, наприклад, для забезпечення харчування дітей з обласного харчوفонду було виділено: 18 тонн борошна, 4,5 тонни цукру, 25 тонн картоплі, 6 тонн круп та 3,5 тонни повідла. Лише незначна частина з цієї продуктової підтримки дійшла до сіл прикордонної смуги. Так, у Славутському районі з обласного фонду було надано допомогу для харчування всього лише 75 особам [48, арк. 51-53].

Таким чином з огляду на вибірковість допомоги голодуючому населенню, голод не вдалося зупинити. Якщо наприкінці квітня по Вінницькій області голодом було охоплено 33 райони (385 сілрад, 103 тис. 698 селян), то вже в першій половині травня ця цифра зросла до 38 районів (431 сілрада та 120 тис. 903 селянина) [14, арк. 81-82]. Яскраво простежується це зростання у матеріалах прикордонного Славутського району. Зокрема, якщо станом на 17 травня 1933 р., згідно з даними Вінницької обласної оздоровчої комісії, в Славутському районі голодувало 4 села (117 родин) [14, арк. 81-82], то вже 2 червня 1933 р. секретар Славутського райкому КП(б)У Мотенко доповідав секретарю ЦК КП(б)У М. Попову, що в районі з 92 населених пунктів голодом охоплено 82. Найбільшої форми голод набув у 22 селах. У цих селах зафіксовано 500 опухлих від голоду, 19 випадків смерті [24, арк. 5-9]. У наступному повідомленні, від 12 червня, Мотенко говорив вже про те, що за далеко не повними даними в Славутському районі голодом охоплено більше ніж 2500 осіб та зафіксовано 180 смертей. Зросла й кількість сіл, охоплених найбільшими формами голоду – до 40 [24, арк. 15].

Не покращилася ситуація з кількістю та смертністю голодуючих і в наступні місяці. Так, 20 серпня, начальник агітаційно-масового відділу Славутського райкому КП(б)У Косік повідомляв, що в районі від голоду потерпає 8826 родин, з них: гостро голодуючих – 5315 родин. У цих родинах зафіксовано: опухлих від голоду – 5557 осіб, померлих від голоду – 918 осіб. Однак найжахливіші дані наведено було щодо голоду серед дітей. Зокрема з 40 570 дітей, продовольчою допомогою було охоплено лише 4801 дитина або 11,8% [23, арк. 15-17; 25, арк. 1-3].

Фактично з червня місяця в повідомленнях місцевої влади починає з'являтися діагноз – «опух від голоду», «помер від голоду». Так, в інформації начальника Славутського райвідділу міліції Вовченка щодо обстеження ситуації в селах Корчик та Романіни вказано поіменний список голодуючих селян з формулюваннями – перебуває «в опухлому стані», «напередодні смерті», «помер з голоду». Всього зафіксовано було в Корчику – 16 опухлих родин на передодні смерті (96 осіб), у Романінах – 12 родин (66 осіб) [24, арк. 13-14].

Загострення голоду поступово впливало на психічного стану населення. Як відзначило в інформаційних зведеннях партійне керівництво прикордонних районів, «населення харчується травою, щавлем, відпадками зі спиртозаводу». Зафіксовано було випадки розриття скотомогильників та використання в їжу здохлої худоби. Врешті-решт голод спричинився до появи найжахливішої форми психічних розладів людодіства. Такий факт, був зафіксований у 1933 році в с. Манятин Берездівського району [24, арк. 5-9].

Голод у прикордонній смузі УСРР протривав з грудня 1931 по 1935 рік. Зокрема, ще у січні 1934 року тимчасовий виконувач обов'язків начальника 3-го відділення ДПУ УРСР Карпейський відзначав продовольчі труднощі в 8 прикордонних районах Вінницької області. Зокрема, продуктів харчування взагалі не мало 1175 родин колгоспників та 770 родин самостійних господарів, частково мало (з розрахунку на 1-2 місяці) – 2490 родин колгоспників та 1340 родин самостійних господарів. Отже, загалом по прикордонній смузі продовжувало голодувати понад 5700 родин селян (більше ніж 20 тис. осіб) [49, арк. 5, 17, 20]. Щоправда, на думку вищого партійного керівництва області, це була «компактна маса безхатченків, бродяг, жебракуючи та паразитуючих елементів, позбавлених будь-яких господарських перспектив» [7, арк. 90-91].

Лише в червні 1935 року, після 43 місяців голоду, для 6 прикордонних районів (Славутського, Шепетівського, Берездівського, Плужненьського, Заславського та Дзержинського) було зменшено розміри хлібоздачі. Для Берездівського, Славутського, Шепетівського та Заславського районів розміри хлібоздачі було зменшено на 50%, для Плужненьського – на 70%, а Дзержинський район взагалі було звільнено від хлібоздачі [29, арк. 379-380]. І лише ці заходи дали змогу припинити голод у прикордонній смузі. Хоча, навіть після упокорення голодом населення прикордонних теренів продовжувало залишатися «неблагонадійним» та «бунтівним». Так, улітку 1937 року кореспондент одного з центральних московських видань доповідав т. Мехлісу, що положення з кадрами в регіоні неблагополучне, «партійний апарат був і на сьогодні залишається засміченим право-троцькістськими, націоналістичними, контрреволюційними елементами. Багато ворогів знаходиться в радянських та господарських організаціях» [4, арк. 352-353].

Підсумовуючи, зазначимо, що перебіг голодомору 1932-1933 років у прикордонній смузі УСРР мав свої характерні ознаки. До першої зарахуємо більш часові рамки перебігу голоду – грудень 1931 – червень 1935 року. До другої зарахуємо той факт, що хлібозаготівлі, колективізація та голод відбувалися в прикордонних селах в умовах контрреволюційної, антиповстанської операції, яка проводилася силами прикордонних відділів ДПУ. Наступною характерною рисою є організація масових втеч селянства закордон, три хвилі антибільшовицьких виступів селянства. Крім того, доволі специфічним для прикордонної смуги є існування розгалуженої агентурної мережі міліції та ДПУ, що давало змогу активно і швидко не лише виявляти і конфісковувати прихований селянами хліб, але й оперативно вилучати з села можливих антирадянської та антиколгоспно налаштованих місцевих активістів.

Список літератури

1. Берковський В.Г. Колективізація та антиколгоспна боротьба на Славутчині: передумови та перебіг подій / В. Г. Берковський // Матер. XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 476-486.
2. Вавринчук М.П. Колективізація на Хмельниччині: планові завдання, особливості впровадження, реакція населення / М. П. Вавринчук // Геноцид: Голодомор 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (19–20 листопада 2008 року). – Хмельницький ; Кам'янець-Подільський, ФОП Сисин О. В., 2008. – С. 44.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України), ф. 9, оп. 1, спр. 666.
4. ГДА СБУ в Житомирській області, Спр. 303-п.
5. Голод 1921–1923 років в Україні. Зб. док. і матеріалів. – К., 1993.
6. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003.
7. Державний архів Вінницької області (ДАВіО), ф. П-13, оп. 7, спр. 4. 8. ДАВіО, ф. П-136, оп. 1, спр. 11.
9. ДАВіО, ф. П-136, оп. 3, спр. 7.
10. ДАВіО, ф. П-136, оп. 3, спр. 10.
11. ДАВіО, ф. П-136, оп. 3, спр. 13.
12. ДАВіО, ф. П-136, оп. 3, спр. 69.
13. ДАВіО, ф. П-136, оп. 3, спр. 71.
14. ДАВіО, ф. П-136, оп. 3, спр. 80.
15. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. П-42, оп. 1, спр. 59.
16. Державний архів Хмельницької області (ДАХмО), ф. Р-1061, оп. 1, спр. 38. 17. ДАХмО, ф. Р-1061, оп. 1, спр. 83.
18. ДАХмО, ф. Р-1061, оп. 1, спр. 98.
19. ДАХмО, ф. Р-1229, оп. 1, спр. 18.
20. ДАХмО, ф. Р-1826, оп. 3, спр. 13.
21. ДАХмО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-12696.
22. ДАХмО, ф. П-364, оп. 1, спр. 229.
23. ДАХмО, ф. П-364, оп. 1, спр. 318.
24. ДАХмО, ф. П-364, оп. 1, спр. 363.
25. ДАХмО, ф. П-364, оп. 1, спр. 419.
26. ДАХмО, ф. П-365, оп. 3, спр. 2.
27. ДАХмО, ф. П-458, оп. 1, спр. 324.
28. ДАХмО, ф. П-458, оп. 1, спр. 331.
29. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. 5546, оп. 82, спр. 44.
30. Колективізація та голодомор на Славутчині. Збірник документів / упорядкування, передмова та коментарі В. Г. Берковського. – Київ- Хмельницький: ПП Цюпак А.А., 2013. – С. 17.
31. Матвеев А. Ю. Документи радянської влади щодо здійснення «політики ліквідації куркульства як класу» на Поділлі та Південно-Східній Волині (січень – березень 1930 р.) / А. Ю. Матвеев // Гуманітарний журнал. – 2012. – №1. – С. 133.
32. Російський державний архів економіки (РДАЕ), ф. 7486, оп. 37, спр. 132.
33. РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 235.
34. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1, оп. 7, спр. 145.
36. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 1409.
37. ЦДАВО України, ф. 559, оп. 1, спр. 1657.
38. ЦДАВО України, ф. 559, оп. 1, спр. 2572.
39. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 268.
40. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2532.
41. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4375.
42. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5143.
43. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5255.
44. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5370.
45. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5381.
46. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5450.
47. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6136.
48. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6275.
49. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6571.

References

1. Berkovs'kyj V. H. Kolektyvizaciya ta antykolhospna borot'ba na Slavutchini: peredumovy ta perebih podij / V. H. Berkovs'kyj // Materialy XIII Podil's'koyi istoriko-kraeyznachoyi konferenciyi: prysvyachenoyi 80-richchyu vid dnya narodzhennya I.S.Vynokura. – Kamyanec'-Podil's'kyj : Abetka, 2010. – S. 476–486.
2. Vavrynchuk M. P. Kolektyvizaciya na Xmel'nychchyni: planovi zavdannya, osoblyvosti vprovadzhennya, reakciya naseleennya / M. P.Vavrynchuk // Henocyd: Holodomor 1932-1933 rr. na Xmel'nychchyni: prychny, zhertyvy, naslidky. Materialy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi (19–20 lystopada 2008 roku). – Khmel'nyc'kyj-Kam'yanec'-Podil's'kyj, FOP Sysyn O. V., 2008. – S. 44.
3. Haluzevyj derzhavnyj arxiv Sluzhby bezpeky Ukrayiny (HDA SB Ukrayiny), f. 9, op. 1, spr. 666.
4. HDA SBU v Zhytomyr's'kij oblasti, Spr. 303-p.
5. Holod 1921–1923 rokiv v Ukrayini. Zb.dok. i materialiv. – K., 1993.
6. Holod 1932-1933 rokiv v Ukrayini: prychny ta naslidky. – K., 2003.
7. Derzhavnyj arxiv Vinnyc'koyi oblasti (DAViO), f. P-13, op. 7, spr. 4. 8. DAViO, f. P-136, op. 1, spr. 11.
9. DAViO, f. P-136, op. 3, spr. 7.
10. DAViO, f. P-136, op. 3, spr. 10.
11. DAViO, f. P-136, op. 3, spr. 13.
12. DAViO, f. P-136, op. 3, spr. 69.
13. DAViO, f. P-136, op. 3, spr. 71.
14. DAViO, f. P-136, op. 3, spr. 80.
15. Derzhavnyj arxiv Zhytomyr's'koyi oblasti (DAZhO), f. P-42, op. 1, spr. 59.
16. Derzhavnyj arxiv Khmel'nyc'koyi oblasti (DAXmO), f. R-1061, op. 1, spr. 38. 17. DAKhmO, f. R-1061, op. 1, spr. 83.
18. DAKhmO, f. R-1061, op. 1, spr. 98.
19. DAKhmO, f. R-1229, op. 1, spr. 18.
20. DAKhmO, f. R-1826, op. 3, spr. 13.
21. DAKhmO, f. R-6193, op. 12, spr. P-12696.
22. DAKhmO, f. P-364, op. 1, spr. 229.

23. DAKhmO, f. P-364, op. 1, spr. 318.
24. DAKhmO, f. P-364, op. 1, spr. 363.
25. DAKhmO, f. P-364, op. 1, spr. 419.
26. DAKhmO, f. P-365, op. 3, spr. 2.
27. DAKhmO, f. P-458, op. 1, spr. 324.
28. DAKhmO, f. P-458, op. 1, spr. 331.
29. Derzhavnyj arxiv Rosijs'koyi Federaciyi (DARF), f. 5546, op. 82, spr. 44.
30. Kolektyvizaciya ta holodomor na Slavutchyni. Zbirnyk dokumentiv / uporyadkuvannya, peredmovna ta komentari V. H. Berkovs'koho. – Kyiv- Khmel'nyc'kyj : PP Cyupak A. A., 2013. – S.17.
31. Matvyeyev A. Yu. Dokumenty radyans'koyi vlady shhodo zdiysnennya «polityky likvidaciyi kurkul'stva yak klasu» na Podilli ta Pivdenno-Sxidnij Volyni (sichen'– berezen' 1930 r.) / A. Yu. Matvyeyev // Humanitarnyj zhurnal. – 2012. – №1. – S. 133.
32. Rosijs'kyj derzhavnyj arxiv ekonomiky (RDAE), f. 7486, op. 37, spr. 132.
33. RDAE, f. 7486, op. 37, spr. 235.
34. Stalyn y Kahanovych. Perepyska. 1931–1936 hh. – M., 2001.
35. Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy (CDAVO Ukrainy), f. 1, op. 7, spr. 145.
36. CDAVO Ukrainy, f. 1, op. 7, spr. 1409.
37. CDAVO Ukrainy, f. 559, op. 1, spr. 1657.
38. CDAVO Ukrainy, f. 559, op. 1, spr. 2572.
39. Central'nyj derzhavnyj arxiv hromads'kyx ob'yednan' Ukrainy (CDAHO Ukrainy), f. 1, op. 6, spr. 268.
40. CDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 2532.
41. CDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 4375.
42. CDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 5143.
43. CDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 5255.
44. CDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 5370.
45. CDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 5381.
46. CDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 5450.
47. CDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 6136.
48. CDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 6275.
49. CDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 6571.

V. BERKOVSKI,
Ph. D. Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine after H. Pshenychnyi

THE FAMINE OF 1932-1933 IN THE BORDERLINE OF UkrSSR: CHARACTERISTIC FEATURES

In the article researched the famine of 1932-1933 in the borderline of Ukraine. The specific regional features of the Bolshevik political and economic measures in the boarder settlements have determined. It was determined that the famine in the borderline began in December 1931 and ended in June 1935.

Key words: famine, grain purchases, collectivization, borderline, Shepetivka district.

* * * * *

A. БОЛЯНОВСЬКИЙ,
С. КУБІВ

“ТОРГЗІН” У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОГО ПОГРАБУВАННЯ УКРАЇНИ У 1932-1933 РР.

Однією з багатьох чорних сторінок в історії геноциду більшовицької Росії проти українців було економічне пограбування українців, що відбувалося у різних формах у два етапи і зводилося до відбирання землі, будинків, худоби та реманенту й свійської худоби із застосуванням офіційної термінології як “вилучення”, “експропріація”, “конфіскація майна” тощо. Перший із них припав на роки “воєнного комунізму” в 1919-1920 рр. й поряд із іншими чинниками спричинив Голодомор 1922-1923 рр., другий етап припав на колективізацію 1929-1931 рр. й завершився Голодомором 1932-1933 рр. Останнім етапом цієї грабіжницької кампанії було свого роду “гуманне” у баченні організаторів пограбування селян через змушуванням людей здавати останні цінності у 1932-1933 рр., щоб за виручені кошти купити харчі й спробувати врятувати себе й своїх близьких від голодної смерті.

З метою підготовки СРСР до війни і забезпечення реалізації його головної стратегічної політичної мети – проведення “світової революції” під пропагандистськими гаслами здійснення “визвольного походу Червоної Армії для визволення пролетаріїв усіх країн з-під гніту буржуазії і капіталістів” у 1929 р. у Радянському Союзі розпочалося виконання 5-літнього плану економічного

розвитку. Його втілення у життя повинне було не лише перетворити цю державу з відсталої аграрної країни на розвинуту промислову державу, а й забезпечити військову підготовку країни до ведення широкомасштабних воєнних дій. З метою закупівлі обладнання для створюваних тоді заводів була необлідно вільно конвертована іноземна валюта для закупівлі сучасного на той час обладнання й оплати роботи іноземних спеціалістів. Для її отримання в СРСР було налагоджено експорт усього, що можна було вивезти з України: передовсім відібраного в селян України зерна та інших продуктів харчування, лісу й деревини, заготівлю якого забезпечували багато сотень тисяч “розкуркулених” українських селян й видобутої ними ж залізної руди та інших корисних копалин. У межах виконання поставлених перед ним завдань створений під контролем ОГПУ ГУЛАГ з репресивної структури перетворився на “чорну імперію” дармової робочої сили – конвеєром людських резервів, який постійно поповнювався усе новими й новими людьми, метою яких було стати рабами більшовицького господарського механізму.

У системі органів безпеки Радянського Союзу економічним пограбуванням власних громадян від початку створення СРСР займалося організоване у 1923 р. формально для боротьби проти «контрреволюції» та «саботажу» в економіці Економічне управління (ЕКУ) Державного політичного управління, яке очолював Л. Г. Каган. Одним із головних завдань цієї структури було виявлення й конфіскація матеріальних цінностей у населення у межах кампанії “виявлення і знешкодження” осіб, яким інкримінували присвоєння “нетрудових доходів”. Якщо в період НЕП-у одним із головних завдань цього управління було відбирання цінностей “в особливо великих розмірах”, то після здійснених арештів й гучних процесів проти прихованих мільйонерів у СРСР у 1923-1928 рр., головний фокус його зацікавлень у 1929-1931 рр. був зужений до пошуку тих, хто мав бодай скільки-небудь вагомими цінностями з тим, щоб під вигідним приводом пограбувати власників у формі конфіскації, а самих людей, позбавлених майна, депортували у віддалені північні райони СРСР.

Оскільки отриманого в результаті конфіскацій золота й отриманої від експортних операцій валюти виявилось недостатньо для реалізації визначених у Кремлі цілей і завдань, перед ОГПУ було визначено завдання щодо розшуку і примусового вилучення цінностей у тих, у кого їх ще можна було вилучити. Виконуючи завдання “вождя і партії”, “чекісти” скерували всі сили на пошук і примусове вилучення цінностей у людей. Особливо наполегливих приховувачів розстрілювали, інші після погроз і катувань віддавали все, аби лише зберегти життя. Була у слідчих і відповідна термінологія: “доларова парилка”, “золота камера”. Людей тримали у в’язниці, поки вони не казали, де переховували цінності, або допоки в окремих рідкісних родичі з-за кордону не прислали викуп – «гроші порятунку». Інвалід війни Олексій Різник описав типовий для того часу приклад “вибивання золота” з селян-одноосібників працівниками більшовицьких органів безпеки у Вінницькій області: “В 1931-32 рр. було розгорнуто широкомасштабну державну операцію щодо господарів... Їх групами возили до Вінниці в тюрму. Забрали і мого батька... Коли їх привезли в тюрму, кожному назвали суму викупу свободи в золотих рублях... Заходили міліціонери в камеру, хапали за волосся заручників, які стояли поруч, і стукали голову об голову, вигукуючи: «О, дзвенить золото!». Відібраних забирали на тортури, били, ламали пальці, затискуючи дверима... доки людина не назве суму золота, що влаштувала катів... Брат сказав, що залишилось 35 (золотих – авт.) рублів. Міліціонери з радістю забрали ці гроші і відпустили батька”¹.

Тільки за 1930 р. ОГПУ здало Держбанкові СРСР цінностей на суму понад 10 млн золотих рублів (еквівалент майже 8 т чистого золота). У травні 1932 р. заступник голови ОГПУ Генріх Ягода доповів Йосифові Сталіну, що в касі ОГПУ є цінностей на суму 2,4 млн золотих рублів і що разом з цінностями, які “були раніше здані для Держбанку”, ОГПУ вилучило 15,1 млн золотих рублів (майже 12 т чистого золота у золотому еквіваленті). Однак, за даними ЕКУ ОДПУ, в СРСР на руках у населення на початку 1930-х років усе ще перебували цінності на загальну суму приблизно 400–450 млн рублів золотом².

Реалізуючи плани поповнення держскарбниці золотом, сріблом та іншими цінностями, Й. Сталін і його оточення вирішили голод не лише як засіб упокорення волелюбного українського народу, а й також використати як “інструмент викачування” рештків додинних цінностей з селян за умов, коли суто примусове вилучення коштів виявилось недостатнім. Дієвим механізмом для реалізації злочинних планів економічного пограбування українського селянства стало створене за наказом Наркомату народного господарства Всесоюзне об’єднання з торгівлі з іноземцями, відоме під скороченою назвою як “Торгзін” (Всесоюзное объединение по торговле с иностранцами – “Торгсин”). Головним предметом аналізу виступу є співучасть цієї організації у злочинній політиці Кремля, що відіграла особливо сумнозвісну роль у політиці пограбування селян України у 1932-1933 роках.

В Україні магазини “Торгзіну” почали працювати ще від січня 1932 р, хоча офіційно постанову “Про створення Всеукраїнської контори “Торгзіну” прийнято на засіданні Ради Народних Комісарів УРСР 29 червня 1932 р.”³. Результати роботи контор у 1932 р. відображали географію голоду – високі показники скупівлі припали на українські контори, до того ж найвищі показники виконання плану охопили найбільше уражені голодом місяці того року – квітень, травень і червень. Загалом українські контори (Харківська, Київська, Дніпропетровська, Одеська, Маріупольська і Вінницька) за 9 місяців у

¹ Різник О. Золото для диктатури пролетаріату / О. Різник // Україна молода. – 23 листопада 2006. – С. 11.

² Детальніше див.: Осокіна Е. А. Золото для індустріалізації: Торгсин. – М.: Російська політична енциклопедія (РОССПЭН); Фонд першого президента Росії Б. Н. Єльцина, 2009.

³ Марочко В. І. “Торгсин” – золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932—1933) / В. І. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – №3. – С. 90–103.

1932 р. скупили золота на 3,5 млн рублів, зокрема брухту на 2,3 і карбування на 1,2 млн рублів. Україна забезпечила більше ніж п'яту частину скупки золота з усього Радянського Союзу за цей період⁴.

У Кремлі добре розуміли, які регіони будуть голодувати найбільше. Характерно, що, згідно з планом викупування золота на 1933 рік Україна повинна була скупити цінностей на 28 мільйонів рублів, а саме фактично стільки ж, скільки і елітна Москва з її величезним столичним валютним потенціалом (29 млн). Навіть друга за значущістю після Москви Ленінградська контора отримала план майже вдвічі менше українців (15 млн)⁵.

На жовтень 1933 р. в Україні діяло 263 магазини "Торгзину", кожен з яких мав мережу приймальних пунктів, лавок, відділень з осередками. Найбільше таких магазинів було в Київській області – 58, найменше – у Донецькій (11) та Молдавській АСРР (5). На цю мережу поклали конкретні завдання по вилученню у населення золота, валюти та інших коштовностей, які не виконувалися через надмірність.

Скорботним тріумфом для "Торгзину" став страшний 1933 рік. У 1933 р. люди в межах СРСР принесли до магазинів мереж "Торгзін" 45 т чистого золота і майже 2 т срібла. На ці кошти вони придбали, за неповними даними, 235 000 т борошна, 65 000 т крупи і рису, 25 000 т цукру. У 1933 р. продукти становили 80% всіх проданих у "Торгзін" товарів, причому на дешеве житнє борошно припадала майже половина всього продажу. Значна частина скупленого припала на Україну. Якщо в 1932 р. "Торгзін" Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) зібрав 21 тунну золота (26,8 млн крб) та 18,5 тонн срібла (0,3 млн крб) від населення, то у 1933 р. – 44,9 тонн золота (58 млн крб) і 1420,5 тонн срібла (22,9 млн крб)⁶.

Вмираючі від голоду міняли свої мізерні заощадження на хліб. Аналіз цін "Торгзину" свідчить про те, що під час голоду Радянський Союз продавав продовольство своїм громадянам у середньому втричі дорожче, ніж за кордон. На початку 1935 р. нарком торгівлі СРСР доповіли, що у Варшаві на один долар можна було купити 1,3-1,8 кг вершкового масла, в Парижі – 600-750 г, а в СРСР за курсом "Торгзину" – лише 250-400 г⁷. Очевидець тих подій Галина Назаренко згадувала: "Золоті каблучки мами і батька з весілля мама здала в "Торгсин", за що отримала кілька кілограмів борошна і варила нам галушки"⁸.

Однак багато виснажених людей не встигли отоварити отримані товарні ордери й помирали у черзі за хлібом для їх отоварення. Ніна Перепада зі слів батька киянина Юрія перепади розповіла у спогадах, що у Києві "у будинку на вулиці Пушкінській (№6 чи №8) був комерційний хлібний магазин, де хліб був за дуже високою ціною, проте черга коло нього тягнулась аж до і через вулицю Прорізну. Часто люди помирали, просто стоячи в черзі за хлібом". Інший свідок Лідія Кузнецова згадувала: "Дуже добре мені запам'яталися черги за хлібом. Іноді вони тягнулися до кількох кілометрів. Ще сонце не встало, а черги вже стояли... В основному приїжджав люд із сіл... Пам'ятаю, як люди з села отримували цей шматочок хліба, сідали у куток і вмирали прямо там, на вулиці"⁹.

В останні роки з Росії часто можна почути тезу, що "Торгзін" виконував функцію гуманітарної допомоги для голодуючих і забезпечив промислову могутність Радянського Союзу. При тому автори цих тез свідомо замовчують, якою була справжня ціна індустріальної могутності й що насправді на чужому горі наживалася не лише більшовицька держава, а й скупщики цінностей. Чи не найбільше сприяв смертності селян так званий "припек" – офіційно дозволений прибуток скупщика "Торгзину", тобто різниця між вагою золота, прийнятою від населення, та зданою у банк. Дуже часто золото приймали за однією масою і пробою, а платили і записували до реєстраційних актів зовсім інші. Різниця сягала кількох кілограмів, і за кожним грамом викраденого селянського золота було чиєсь життя. Крім того, отримуючи великі зарплати та продпайки, працівники "Торгзину" все-одно займалися шахрайством, спекуляціями. Система "Торгзину" платила людям значно менше за їхнє золото, ніж воно купувало на світових біржах. Особливо не вигідно було здавати срібло. Ціна на нього порівняно з дореволюційними роками впала втричі. За 1 г срібла селянам давали 1 крб 25 коп., тоді як на Нью-Йоркській біржі – 1 крб 80 коп. Від такої різниці більшовицька держава отримала колосальні прибутки.

Висновки

Усупереч поширюваному в Росії міфіві про виконання "Торгзіном" функцій ледве не широкомаштабної гуманітарної допомоги, насправді все склалося набагато трагічніше. На практиці з десятків мільйонів голодуючих українців у кращому випадку лише до кількох мільйонів із них змогли скористатися послугами "Торгзину". Набагато частіше його могли безперешкодно відвідувати мешканці тих міст, у яких функціонувала мережа його магазинів. Водночас для голодуючих селян було набагато важче потрапити до міст з багатьох причин: по-перше, через обмеженість місця їхнього пересування, по-друге, через те, що у багатьох із них на той час просто-напросто вже не залишилося

⁴ Российский государственный архив экономики в Москве (РГАЭ). – Ф. 4433. – Оп. 1. – Д. 66. – Л. 98.

⁵ Там же. – Л. 134.

⁶ Надоша О. Голодомор – це не тільки 7 мільйонів життів, а й 66 тонн золота, 1439 тонн срібла, діаманти, антикваріат [Електронний ресурс] / О. Надоша, В. Гонський. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/01/5/3193641/>

⁷ Золото Сталина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forbes.ru/forbes/issue/2010-09/57457-zoloto-stalina>

⁸ Український голокост 1932–33: Свідчення тих, хто вижив: у 3-х т. / за ред. О. Ю. Мищика. – Т. 2. – К.: Вид. дім "Києво-могилянська академія", 2004. – С. 123.

⁹ Там само. – С. 175.

жодних скільки-небудь коштовних речей і, по-третє, оскільки у багатьох із них від виснаження просто-напросто не було сил для того, щоб із віддалених сіл добратися до далеких міст і районних центрів.

Нібито гуманітарна діяльність “Торгзіну” у підсумку призвела до цілковитого зубожіння тих із українських селян, які вимушені були віддавати останні золоті чи срібні прикраси або інші коштовності, щоб хоч якось продовжити біологічне існування – оскільки насправді важко назвати життям фізичне животіння за умов безперервних експлуатації та пограбування людей, які панували в Україні на початку 1930-х років. СРСР свідомо створили такі умови, щоб люди вимушені були коритися злочинній системі або померти. Однією з форм упокорення було змусити людей віддати останнє ціною біологічного виживання. Головним інструментом тиску, щоб змусити людей віддати їхні цінності під примусом, став голод, порятунок від якого повинен був спонукати людей формально добровільно, а насправді ж під тиском й у результаті політики Кремля здавати останні родинні цінності задля того, щоб вижити. Однак з огляду на обмежені купівельні спроможності здавачів цінностей отримані за здані коштовності продукти у мізерних кількостях багатьом не врятували, а на якийсь час лише відтермінували смерть. Одночасно зі смертю мільйонів людей згорання НЕПу, творення колгоспів, терор голодом й вимушена відмова від останніх цінних речей призвели до катастрофічного збідніння тієї частини і без того зубожілого населення, якому вдалося пережити страхіття Голодомору в Україні.

Використання терору голодом як засобу економічного тиску на селянство було закономірним наслідком більшовицької політики пограбування й доведення до зубожіння українського селянства в роки так званого “воєнного комунізму” у 1919-1920 роках й стало однією з головних причин штучно організованого голоду 1922-1923 рр. і трагічною репетицією Кремля щодо організації Голодомору 1932-1933 років. Тоді як у Росії, де терор голодом охопив не всі регіони й не був застосований у таких масштабах, як на українських землях, відбувся валовий приріст економіки, спроектований і реалізований Кремлем. Голодомор відкинув на багато десятиліть назад соціоекономічний потенціал України. Відгомін завданої ним господарської руйнації був відчутним багато років пізніше й цинічно списані нібито лише на наслідки нацистської окупації, хоча на сьогодні геноцид Сталіна щодо українців біологічно й економічно став не меншим ударом, ніж геноцид нацистів щодо євреїв під час Голокосту. За твердженням американської дослідниці Енн Епплбаум, середня тривалість життя в селах України, що становила 42-44 роки для чоловіків і 50 років для жінок, у 1931 р. скоротилася до 30 років для чоловіків і 40 років для жінок. Само собою зрозуміло, що це винятково негативно впливало не лише на загальний демографічний стан в Україні, а на ефективність її виробничих ресурсів й спричиняла низьку ефективність позитивних тенденцій у розвитку соціоекономічних процесів у країні.

Потрактовані як успіхи у промисловості економічне форсування індустріалізації відбулося коштом мільйонів людських життів. До незліченних й ніколи і ніким не відшкодованої вартості людських життів додалася ще й руйнація соціодемографічних принципів біологічного розвитку українського селянства, господарські ресурси якого були безумовно головною запорукою ефективного розвитку сільського господарства України. Очевидно, що це добре усвідомили Сталін і його поплічники у Кремлі, для яких Голодомор став не лише інструментом геноцидного терору і засобом утвердження створеного ними режиму, а й уроком, що призвів керівництво комуністичної Росії до цинічного висновку, який згодом сформував “коричневий диктатор” окупованої нацистами Польщі: “Не можна вбивати корову, яку хочеш експлуатувати”. Саме прагненням максимальної експлуатації економічних ресурсів України і можна пояснити той факт, що якоюсь мірою завдяки аргументам невеликої частини патріотично налаштованої частини більшовицької компартії в Україні маховик вбивств голодом в Україні у 1934 р. було зупинено. Сталін чудово усвідомив – якщо не зупинити запущеного ним механізму смертей, за кілька років у селах УСРР просто не буде нікому збирати врожай республіки, яка тоді у Європі мала імідж “зернової комори Європи”.

* * * * *

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖДЕПАРТАМЕНТУ США ЗА 1930–1934 РОКИ

Публікація книги “Жнива скорботи” Роберта Конквеста у 1986 р. започаткувала наукове вивчення Колективізації і Великого Голоду в Україні у 1932-1933 роках і спряла академічному вивченню цієї недослідженої теми. Починаючи від публікації згаданої праці як в Україні, так і в інших країнах, побачили світ багато публікацій з цієї проблематики. Одна з англomовних монографій з цієї теми, що побачила світ останнім часом – книга Енн Еплбаум “Червоний голод” (2017). В Україні професор Станіслав Кульчицький видав кілька монографій з проблематики дослідження, однією з останніх із яких була книга “Український Голодомор у контексті політики Кремля початку 1930-х років” (2014).

Крім багатьох монографій і академічних есе, які побачили світ в останні три десятиліття, видано збірники документів, що стосувалися більшовицької політики геноциду в Україні в 1932-1933 роках. Більшість з них були збірниками документів з радянських урядових архівів й архівів і компартії. У доповнення до документів, які впорядкував Руслан Пиріг “Голод в Україні 1932-1933 років: очима істориків, мовою документів” (1990) і “Голодомор 1932-1933 в Україні: документи і матеріали” (2017), корисні збірники, що містять матеріали про Україну, були також видані в Росії, зокрема у багатотомниках «Трагедія радянського села. Колективізація і розкуркулення» у 5 томах (2000-2005) і «Радянське село очима ВЧК–ОГПУ–НКВД» у 4-х томах (2000-2005).

Були також видані збірники документів архівів зовнішньополітичних відомств кількох європейських країн, які підтримували дипломатичні зв'язки з Радянським Союзом. Цими документами були переважно повідомлення і аналітичні записки, що їх переслали їхні посольства й інші дипломатичні служби до своїх посольств. Першим таким збірником був збірник “Міністерство закордонних справ і Голод: Британські документи про Україну і Великий Голод 1932–1933”, редакторами якого були Марко Царинник, Любомир Луцук і Богдан Кордан¹⁰. Документи МЗС Німеччини “Винищення українців голодом. Організоване Сталіним народоббивство у 1932-1933 7 мільйонів українських селян у світлі таємних документів Міністерства закордонних справ. Документація” у 1988 р. у ФРН видав Дмитро Злепко¹¹, а через четверть століття після нього доповнений іншими документами МЗС Німеччини збірник документів про Голодомор 1932-1933 років видав доктор історичних наук Анатолій Кудряченко в Україні. У 1988 р. також були опубліковані документи італійського Міністерства закордонних справ як додаток до висновку Комісії Конгресу США з Дослідження українського Голоду, 1932-1933 (під редакцією Джеймса Мейса). Незабаром після цього італійський вчений Андреа Граціозі видав документи Міністерства закордонних справ Італії про Голодомор 1932-1933 років¹². Документи архівів Міністерства закордонних справ Польщі на цю ж тему в 2008 р. видав Ян Яцек Бруньський і Роберт Кушнеж у 2009 р.¹³

Публікація цих збірників була переконливим доказом того, що диппредставництва у Радянському Союзі добре поінформували уряди згаданих держав Європи про Голодомор в Україні, але вирішили не реагувати на повідомлення про це страхітливе звірство. Ці документи становлять значне зацікавлення для дослідників як джерело інформації, що не лише є свідченням великих масштабів злочинів режиму Сталіна, що призвів до масових смертей, арештів, розстрілів і депортацій на початку 1930-х, але й скласти адекватне уявлення про інтерпретації та думки дипломатів про більшовицький геноцид.

Поки країни згадали за наявні дипломатичні відносини з Радянським Союзом, деякі це зробили. Серед них були Сполучені Штати Америки. Хоча США встановили дипломатичні відносини з Радянським Союзом лише у листопаді 1933 р., його зовнішньополітичне відомство, а саме Державний департамент, регулярно збирав відомості про Радянський Союз переважно від туристів, скерованих на роботу до СРСР, спеціалістів й інших американських громадян, які перебували там на початку 1930-х років. Деякі з них зупинялися під час їх повернення додому в дипломатичних представництвах США у європейських державах, що межували з Радянським Союзом, зокрема, у Польщі й Латвії.

Американські дипломати так само, як і в інших європейських державах, написали звіти про зустрічі з цими людьми, описавши почуті від них факти і їхні враження від побаченого ними в СРСР.

Американські дипломати також зібрали інші відомості про Радянський Союз, які були доступними в їхніх країнах, деякі з них також написали аналітичні записки на підставі інформації, що видавалася їм вірогідною і вартою уваги, щоб доповісти про неї у Вашингтон. Ці документи з архівів Державного департаменту США досі ніколи не були опрацьовані сповна. Джеймс Мейс був першим дослідником, який провів ретельний пошук матеріалів Державного департаменту США протягом

¹⁰ Foreign Office and Famine. British documents about Ukraine and great Famine 1932–33. Ed. by Marco Carynnyk, Lubomyr Y. Luciuk i Bohdan S. Kordan. – London, 1988.

¹¹ Der ukrainische Hungersnot-Vernichtung. Stalins verschwiegener Völkermord 1932/33 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheim gehaltener Akten des Deutschen Auswärtigen Amtes. Eine Dokumentation. Hrsgbn. V. Dmytro Zlepko. – München, 1988.

¹² “Lettere da Kharkov”. La carestia в Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33. – Rome, 1991.

¹³ Bruski J. J. Holodomor 1932–1933. Wielki głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. – Warszawa, 2008; Kusnierz R. Pomyr w “raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. – Warszawa, 2009.

його роботи в Комісії Конгресу США з вивчення історії Голоду в Україні. В. Вейн Моріс у книзі “Голод Сталіна і визнання Росії Рузвельтом” (1994) описав “терор голодом” в Україні і окремих регіонах Росії. У книзі він використав, зокрема, матеріали Державного департаменту США й головну увагу зосередив переважно на політиці США щодо Радянського Союзу і обставинах його визнання урядом Франкліна Рузвельта¹⁴.

У лютому 1918 р. США розірвали дипломатичні стосунки з більшовицькою Росією, але після цього Державний департамент як зовнішньополітичне відомство США не переставав цікавитися подіями у Росії, Україні й інших республіках, що утворилися після розпаду Російської імперії. Відтоді й після створення СРСР вивченням ситуації на цих землях займався Відділ східноєвропейських справ (Division of Eastern European Affairs) Держдепартаменту США¹⁵. Уже про перший Голодомор початку 1920-х років було добре відомо у Держдепартаменті США відразу ж після його початку. Серед документів про Голод 1922-23 років в Україні, наприклад, доповідна записка Посольства США у Варшаві від 26 листопада про економічну ситуацію в Росії й Україні у серпні та вересні 1922 р., у якій не лише зафіксовано інформацію про голод на українських землях, а й охарактеризовано загальні тенденції економічної ситуації на українських землях у ті роки¹⁶.

У той час керівництво СРСР під тиском внутрішньополітичної кризи у країні й з метою вирішення соціально-економічних проблем визнало факт голоду й погодилося приймати допомогу для голодуючих.

Керівництво США тоді відгукнулося на заклики Кремля про допомогу й створило Американський допоміжний комітет (American Relief Committee), що надав певну допомогу голодуючим в Україні. Оскільки головним предметом цього дослідження є тематика передумов, обставин і наслідків колективізації і Голодомору в Україні у 1930-1934 роках, надалі основну увагу доречно зосередити саме на цій проблематиці. Адже дослідження тематики Голодомору початку 1920-х років в Україні у світлі американських документів заслуговує на окрему увагу.

Усю інформацію про колективізацію і Голодомор в Україні й терор голодом в інших республіках СРСР вивчав особисто керівник Відділу східноєвропейських справ Держдепартаменту США Роберт Келлі (Kellley). Головними керівними діячами представництв зовнішньополітичного відомства США у Європі, які отримали інформацію про колективізацію і Голодомор 1929–1934 рр. були дипломати США з тривалим досвідом дипломатичної служби:

- Філандер Л. Кебл (Philander L. Cable) – колишній посол США (United States Charge d’Affaires) в Кубі, у Гавані, й згодом у Буенос-Айресі, перший секретар посольства США у Варшаві (First Secretary of US Legation at Warsaw) у 1932–1935 роках;
- його наступник, секретар Посольства США у Варшаві (Counselor of the Embassy at Warsaw) Шелдон Леавіт Кросбі (Sheldon Leavitt Crosby);
- генеральний консул США у Відні у 1929–1935 рр. Ернест Ллойд Гарріс (Ernest Lloyd Harris);
- посол в Італії у 1929–1933 роках Джон Ворк Гарретт (John Work Garrett);
- посол США у Німеччині у 1930–1933 роках Фредерік Мослі Саккетт (Frederic Mosley Sackett);
- очільник Консульства США у Німеччині у 1930–1934 рр. Джордж Страуссер Мессерсміт (George Strausser Messersmith);
- посол США і перший секретар Посольства США у Німеччині від 1929 до 1939 років Раймаонд Герман Гайст (Raymond Herman Geist);
- Джером Клар Гаддл (Jerome Klahr Huddle) й багато інших дипломатичних працівників посольств і консульств США як у згаданих країнах, так і в Латвії, Литві, Естонії, Китаї та інших країнах світу, куди доходили звістки про геноцид в Україні.

12 березня 1930 р. у записці під грифом “Суворо таємно [Stricely Confidential]” секретар посольства США у Варшаві Філандер Л. Кебл доповів держсекретареві у Вашингтон про те, що останнім часом поширюється інформація, “що з’явилася у пресі у світі в останній місяць про те, що відбудеться тотальне виселення українських селян, в основному тих, які раніше були успішними фермерами, з їх країни народження до інших частин Радянського Союзу [which have appeared in the press throughout the world during the past month to the offset that there will be a wholesale transfer of Ukrainian peasants, principally these who were formerly successful farmers, from their country of birth to other parts of the Soviet Union]”. Автор записки констатував, що, згідно з тими ж джерелами, “900 000 українців будуть переміщені під час п’ятирічного плану і що протягом 1930 року приблизно 86 000 українців будуть вислані до Казахстану (область Дону), 54 000 на Далекий Схід і 30 000 на Сибір. [900,000 Ukrainians will be moved during the Five-year Plan and that during 1930 approximately 86,000 Ukrainians will be sent to Kazakstan (Don District), 54,000 to the Far East and 30,000 to Siberia]”. Автор записки вважав, що “видається вірогідним, що таке рішення є зумовлене не лише розміщенням добрих фермерів у некультивованих районах, але й також з метою розірвати етнічну солідарність, що панує у Радянській Україні [it is believed that such notion is contemplated not only with a view of placing good farmers in uncultivated districts, but also with the purpose of breaking down the racial solidarity which

¹⁴ Morris, M. Wayne; Stalin's Famine and Roosevelt's Recognition of Russia / M. Wayne Morris. – Lanham: University Press of America, 1994. – IX, 224 p.

¹⁵ Leshuk L. US perception of Soviet power 1921–1946 / Leonard Leshuk. – London– Pontland: Frank Cass, P. 21–55.

¹⁶ Warsaw (Keena) Dated Nov. 26, 1922. Regarding: Transmits report re the Economic Situation in Russia & Ukraine in Aug. & Sept. 1922 according to reports of the Polish Legation in Moscow and Charkow // National Archives and Record Administration in Washington (NARA). – RG 59 – U.S. Department of State. – 861.50/369.

exists in the Soviet Ukraine]”¹⁷.

24 квітня 1931 р. очільник посольства США у Латвії Ф. В. Б. Колеман доповів у листі держсекретареві США, копію якого переслав посольства США у Парижі, переказуючи зміст опублікованих в одній з російських газет витягів із трьох листів з Харкова, Києва і Пирятина, що адресати, які отримали з-за кордону харчові посилки “кожна максимальною вагою 10 кг включно зі смальцем, маслом і свинячим жиром”, у листах з подяками писали, що “продуктів такої якості немає в Україні у нас в Харкові”. Однак, зважаючи на панівну в СРСР цензуру, автор повідомлення зробив припущення, що “це фактично має означати, що “у нас у Харкові взагалі немає постачання продуктів” [in fact “there are no food supplies at all with us at Kharkov” – whatever this may mean]”¹⁸.

14 березня 1932 р. з Посольства США у Латвії до Держдепартаменту США передано записку, в якій вміщено переказ розповіді Тихона Кленовича та його дружини – громадян США, які після багатотижневого перебування в Україні тимчасово опинилися у Ризі. У розділі записки під назвою “Зернові рейди у села” (Grain Raids on the Villages) згадано, що коли селяни не здають визначені для них норми здачі зерна, “до деяких сіл приходять і супроводжують вози поліційні підрозділи. Вони проводять тотальні пошуки й вилучають знайдений хліб. Інколи вилучають велику кількість [зерна]... [police detachments would come and accompany the trucks to some villages. There a complete search would be made and hidden ahead and bread seized. Large quantities were sometimes obtains...]”. Після інформації про те, що зерно вивозять прямо до залізниць й заповнюють ним вагони, окремо було згадано: “Вози також збирають до Херсона й Одеси з різних приводів для спеціального забезпечення ОГПУ [The trucks were also summoned to Kherson and Odessa on several occasions to do special hauling for the O.G.P.U.]”. Описуючи умови проживання у селищі, в якому мешкав Тихон Кленович, автор записки згадав про “недостатнє постачання до села” (insufficient supply to the village) й ствердив: “Кооператив мав дуже обмежене постачання харчами. ... Місячний раціон масла становив 50 грамів... У листопаді й грудні м’ясо було у продажі лише тричі у кооперативі. ... Яйця коштували 7 рублів за десяток...”¹⁹.

4 квітня 1933 р. Шелдон Леавіт Кросбі з Варшави з посиланням на конфіденційне повідомлення №113 (56/0125/37) від 10 березня того року й у доповнення до нього доповів держсекретареві у Вашингтон, цитуючи переслані йому повідомлення за лютий того року. Автор, цитуючи витяг однієї з українських газет, констатував, що “з більшовицької преси можна побачити, що у трьох четвертих територій в Україні, на Північному Кавказі й у Кримській республіці й в інших регіонах з населенням із меншин (неросійських народів – А. Б.) чинять пасивний опір, а також саботаж [through the Bolshevik press to see that passive resistance, as well as sabotage, occurs in three-quarters of the Ukraine, North Caucasus, and the Crimean Republic – or in other districts with a minority population]”. У записці стверджено, що під час засідання однієї з сесій ЦК ВКП(б) перший секретар тогочасної Компартії Беларусі Голодед нібито визнав, що “Беларусь наслідує приклад України, проводячи серйозну боротьбу проти Москви [White Russia follows the example of the Ukraine in conducting a serious struggle against Moscow]”²⁰.

У звіті з Посольства США у Харбіні за липень 1933 р.: стверджено: “Все більше зростаюча кількість біженців прибувають з Росії, де, як повідомляють, умови стають усе гіршими. Особливо у поганому стані є залізниці й голод вже переважає на радянському Далекому Заході”²¹. У звіті за серпень 1933 р. наведено таку цитату з однієї з газет, що виходила у Харбіні: “Весь світ має кричати про умови у радянській Росії, які можна описати одним словом – “голод”. Країна повертається до голоду Сереньовіччя і великих епідемій XIV століття, що є загрозливим для усього світу...”²².

23 серпня 1933 р. з Риги переслано меморандум про умови в Україні на підставі інформації, отриманої від громадянки США Варвари Якунчикової під час її виїзду з Радянського Союзу й відвідання сестри, одруженої з журналістом у Нью-Йорку. У ньому зазначено: “Вимирання у Росії у теперішній час набуло набагато більших масштабів, ніж це було у 1921-1922 роках. Про каннібалізм повідомляють з усіх сторін, особливо з південних регіонів (України й Північному Кавказі) та Сибіру, де особливо мало їжі. “Білий” хліб, який насправді є сірого кольору, можна отримати лише у Москві та Ленінграді. Врожай 1933 року є чудовий [excellent], але його немає кому збирати. В Україні, наприклад, великий відсоток господарів [farmers] заслано на Північ, а та частина селян, які залишилися, є занадто виснажені і ослабкі для того, щоб виконувати цю роботу. Тому практикою уряду стало висилати міських працівників на поля збирати врожай зерна”²³.

23 серпня 1933 р. у записці з Посольства США у Варшаві переслано записку про подорож

¹⁷ Warsaw 21, 1930. Strictly confidential. The Honorable The Secretary of State, Washington. Philander L. Cable. Charge d’Affaires ad interia // NARA. – T-1249. – Roll 34.

¹⁸ Legation of the United States of America. Riga, Latvia, April 24, 1931. The Honorable The Secretary of State, Washington. [Sighn] F.W. Coleman // NARA. – T-1249. – Roll 36.

¹⁹ Enclosure No.1 to despatch No.186 from the Legation at Riga, Latvia. Confidential. Memorandum of a conversation on conditions in Soviet Russia between members of the Legation staff and Mr. and Mrs. Tichon Klezovich, residents of the United States... The conversation took place at Riga on March 14, 1932 // NARA. – T-1249. – Roll 35.

²⁰ 20 NARA. – T-1249. – Roll. 35.

²¹ No. 2674. American Consulate General Harbin China, August 11, 1933. Subject: Conditions in North Manchuria during the Month of July, 1933. G. C. Hanson, American Council General. In duplicate to the Legation, 5 copies to the Department, 1 copy to the Embassy, Tokyo, 1 copy to the Legation, Riga, 1 copy to the Consulate General, Mukden, 1 copy to the Consulate, Deiren // NARA. – R 59. – 893.00 P.R.Harbin/67. – P. 11.

²² No.2704. American Consulate General Harbin China, October 7, 1933. Subject: Conditions in North Manchuria during the Month of August, 1933. The Honorable Nelson Trusler Johnson, American Minister. Peiping, China // NARA. – R 59. – 893.00 P. R. Harbin/67. – P. 21–22.

²³ Strictly confidential. Memorandum “Conditions in Soviet Russia” // NARA. – T-1249. – Roll 39.

Вайтінга Вільямса до Харкова, Києва та інших українських міст й те, що він на власні очі переконався у масовій смертності людей від голоду в Україні. У розділі “Умови голоду” (Famine conditions) зазначено: “Він каже те, що він бачив лише протягом періоду його двотижневого візиту, а саме, що особисто бачив тіла померлих робітників та селян як результат смерті від голоду. Він бачив людей, які з цієї причини померли на вулицях. Як окремих приклад він згадав дитину- дівчинку, смерть якої від голоду він сам бачив. Він бачив селян, які падали від слабкості, спричиненої голодом у той час, коли вони працювали на зерновому полі, щоб отримати їжу. З його розмов з російськими селянами, робітниками та з іноземцями на місцях у тих областях, які він відвідав, він зробив висновок, що під час останнього року не сотні й не сотні тисяч, а мільйони росіян померли від голоду, і причиною цього була відсутність їжі”. Характерно, що навіть досвідчений дипломат не йняв віри, що усе це правда, тому прокоментувавши розповідь Вільямса з певною недовірою, але у підсумку визнав її вірогідною, зважаючи на авторитет цієї людини: “Складно повірити у те, що його твердження ... не є перебільшеними. Незважаючи на це, кваліфікація пана Вільямса як оглядача і його репутація є такими, що дають підстави вважати його твердження авторитетними”²⁴.

20 вересня 1933 р. керівник Відділу східноєвропейських справ Держдепартаменту США Роберт Келлі (Kellley) у коментарі до записки про розповідь Вільямса констатував, що тепер йому стало зрозумілим те, чому в СРСР цензура суворо контролює усі листи на Захід, а багатьом чесним західним журналістам було заборонено в'їзд до цієї країни, щоб вони не могли написати правди про масові вбивства голодом в Україні та суміжних з нею землях інших республік СРСР: “Із розповіді пана Вільямса про умови в Україні стає само собою зрозумілим, чому советський уряд останнім часом забезпечив суворий контроль руху зарубіжної кореспонденції у Росії й відмовив у дозволі панові Вільямові Г. Чемберлену, який роками працював кореспондентом у Росії для газети “Христіан Сайнс Монітор”, відвідати й оглянути збір врожаю в основних сільськогосподарських регіонах Пвнічного Кавказу й України”²⁵.

Як і у випадку багатьох інших країн, керівництво США, розробляючи плани виходу своєї держави зі світової економічної кризи, не протестувало перед керівництвом СРСР, з яким, навпаки, у листопаді 1933 р. встановило дипломатичні стосунки. Згодом так само, як і щодо більшовицького геноциду в Україні, світ мовчав під час проведення іншого, не менш страшного нацистського геноциду щодо євреїв – Голокосту. Певною політичною компенсацією за тогочасне мовчання була політична ініціатива Конгресу США через півстоліття після геноциду щодо вивчення обставин Голодомору й визнання цієї державою штучного голоду в Україні актом геноциду, застосованим сталінським СРСР щодо українських селян.

Зважаючи на слабку дослідженість проблеми, на подальше спеціальне вивчення заслуговують документи Державного департаменту США щодо Радянського Союзу з метою відбору тих документів, у яких міститься інформація про колективізацію, так зване “розкуркулення” і Великий Голод в Україні і на Кубані. На особливу увагу заслуговує з'ясування керівниками Державного Департаменту та іншими посадовими особами причин, перебігу, масштабів і наслідків колективізації і Голодомору. Не менш важливе значення мають документи для висвітлення інших пов'язаних з роками Голодомору проблем, а саме політики сталінського СРСР у національному питанні, репресії НКВД у період Голоду, умови життя (чи, точніше кажучи, спроби виживання) в Україні у той час. Підсумовуючи, можна стверджувати, що вивчення теми колективізації і Голодомору в документах Державного департаменту США за 1930– 1934 роки донині залишається фактично недослідженою проблемою, що потребує подальшого наукового вивчення й аналізу.

* * * * *

²⁴ American Consulate General. Poland, August 23, 1933. Strictly confidential! Subject: Conditions in the Russian Ukraine. Observations of Mr. Whiting Williams // NARA. – T-1249. – Roll 39

²⁵ NARA. – T-1249. – Roll 39.

ОЛЕКСАНДРА ВЕСЕЛОВА І СПРАВА ВСЬОГО ЖИТТЯ

Ім'я Олександрі Михайлівни Веселової добре знайоме вченим-історикам, дослідникам голодоморів в Україні. Уродженка Донеччини ще в дитячому віці у голодоморні 1946-1947 роки ледве не стала жертвою людоїдів і лише щасливий випадок врятував її життя. Можливо це й визначило її життєву стежку – стати дослідницею найтрагічніших сторінок України. Вона й не приховувала, що це її творча доля. Колишній старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, зробила помітний внесок у вивчення, дослідження голодоморної тематики. Перелік видань, статей зайняв би половину цієї публікації. Чого варта лише одна фундаментальна праця, джерельна база для дослідників «Голодомор в Україні 1946-1947. Документи і матеріали», в якій вона очолила групу упорядників. Книга побачила світ у Нью-Йорку.

Особливе місце у дослідницькій діяльності історика займали події повоєнного лихоліття, третього штучного голоду в Україні, організованого тоталітарним режимом. Був у неї також творчий задум: видати фундаментальний збірник матеріалів-спогадів тих, хто пережив трагедію. Це найцінніший людський документ. У планові роботи Інституту цей збірник не входив, але вона працювала над ним довго і плідно, незважаючи на час і витрати. І вона такий масштабний задум реалізувала.

Щоправда, на той час обставини склались так, що годі було сподіватись на державні кошти на видання фундаментальної праці. У 2001 році О. М. Веселова набула статус наукового пенсіонера, а у 2010 році, після закінчення контракту, залишила роботу в Інституті. А три роки тому її не стало. Величезна документальна база людей, яких майже не залишилось, лежить безмовним папером.

Ще при житті я спілкувався з Олександрою Михайлівною, консультувався з нею щодо майбутньої книги, яка нещодавно вийшла друком «Україна. Голодомор 1946-1947 років: непокараний злочин, забуте добро». Вона відверто раділа, що знаходить однодумців. Деякі свої матеріали вона хотіла надіслати мені. Однак не встигла. Згідно з її записами, це зробив її чоловік В. Я. Веселов. Вони ввійшли в мою книжку. Віталій Якович попросив, юридично довірив мені бути співупорядником майбутньої книги, від його імені вирішувати питання, пов'язані з реалізацією багаторічної дослідницької роботи його дружини. Що таке збірник сьогодні? Це свідчення людей, що їх записали студенти істфаків багатьох держуніверситетів, активісти Асоціації дослідників голодоморів в Україні, вчителі, школярі, взяті з інтернету, з особистого архіву авторки. Загальні параметри задуманого збірника становлять 3900 сторінок комп'ютерного набору машинописного формату А4, кількість знаків без пробілів 5,17 млн, це 129,3 авт. арк. Однак найбільшу цінність становлять свідчення людей, які пережили Голодомор 1946-1947 років, як найменш дослідженої і забутої у нас трагедії – 105 авт. арк.

Це документальне неоціненне багатство не повинно пропасти. Зрозуміло, що видання праць авторів, яких уже немає, нелегка справа, бо вони не можуть дбати за себе. Про це повинні подбати ми, живі. Тим більше у 80-ту річницю Голодомору. Цим гідно вшанувати й ім'я О. М. Веселової, яка присвятила дослідженню складної теми все життя. Прошу цей матеріал «На пошану» рахувати і заявкою на розподіл грантів на дослідження.

**З повагою і надією,
Андрій Бондарчук,
народний депутат України І скликання,
письменник, журналіст, почесний громадянин Волині, Луцька.**

* * * * *

ГІБРИДНІСТЬ ГОЛОДОМОРУ – ОСНОВНА ПЕРЕШКОДА ВИЗНАННЯ ЙОГО ГЕНОЦИДОМ ЧОМУ У СВІТІ ГАЛЬМУЄТЬСЯ ВИЗНАННЯ ВЕЛИКОГО ГОЛОДОМОРУ УКРАЇНИ ГЕНОЦИДОМ

Концептуальним, засадничим питанням міжнародної оцінки штучних голодоморів в Україні є визнання чи невизнання Голодомору 1932-1933 рр. геноцидом. Ще недавно українські ЗМІ, деякі дипломати оптимістично інформували суспільство про те, що на порозі такого визнання перебувають такі впливові держави, як США, Ізраїль. Та реальність виявилась іншою. Свій погляд на цю проблему і причини відмови оприлюднив старійшина українських істориків, авторитетний вчений, доктор історичних наук, професор Станіслав Кульчицький [1].

Автор статті перший з тих дослідників, хто ще при радянській владі був допущений до «святая-святих» – таємниць КДБ про Голодомор, автор багатьох дуже активних публікацій на цю та інші теми. Він і коло його однодумців сформували суспільний, політичний погляд, оцінку цієї трагедії України. Уже із заголовку вказаної статті впливає ставлення до трагедії: міфи і реальність. Міфи – це те, що не вписується у його погляди, бо реальністю є якраз вони. Здається, навіть вживання слова «міфи» є недоречним, бо навіює якусь зневагу щодо жертв жадливої трагедії. Аналізуючи цю дражливу для українців статтю, не покидає відчуття, що час, новий фактаж не дуже позначились на поглядах автора щодо Голодомору, які переважно збігаються з висновками вчених Росії: це був Всесоюзний голодомор, отже немає особливої потреби вичленювати з його рамок голод в Україні. Та, здається, автор і не виходив за ці рамки. До того ж він опосередковано своїми висновками пом'якшує жорстку політику диктаторської влади, навіває радянські мотиви.

Дуже підступний, водночас поверхневий висновок: «загальносоюзний голод був викликаний соціально-економічними причинами», то ж не підпадає під визначення геноциду в Конвенції ООН від 9.12.1948 р. [2]. Навіть, якщо погодитись з термінологією «всесоюзний голод», то соціально-економічні причини, що призвели до нього, були, як відомо, наслідком політики більшовиків стосовно села. Політичні причини призвели до важкої соціально-економічної ситуації. За поясненням Сталіна про причини «продовольчих утруднень» (читай голодомору) для створення основ індустрії, як бази могутності СРСР, насправді криється зручна причина для розправи з українським етносом у територіальних кордонах УРСР, який представляв загрозу для більшовицької імперії. Його було надто багато. Особливо небезпечними були незалежне від держави селянство – хребет нації, освічені люди, інтелектуали, духовенство – мозок і душа нації. Україна тут різко контрастувала з іншими республіками Союзу.

Про це говорить лист Сталіна до Кагановича від 11.08.1932 року:

«Якщо не візьмемося негайно за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити...» [3] і сталінська жадлива погроза завдати «нищівного удару», що почала реалізовуватись і забрала життя мільйонів. У Союзі лише в Україні й українській Кубані діяли надзвичайні комісії з надзвичайними повноваженнями, які очолили безжалні В. Молотов, Л. Каганович. Це був Великий Мор. Щоправда, шановний професор якось вимушено визнає, що в Україні голод «мав особливість, яка засвідчувала (всього лиш! – А.Б.) намір Кремля перетворити хлібозаготівлі на зброю, спрямовану проти українського народу, як української спільноти». От клятий «намір»! Він вимів з України за рік 437 млн пудів зерна, згодом 415 млн пудів, насамкінець – 263 млн пудів. Далі вже не було чого вимітати, то ж забирали й останній вузлик квасолі, сушених грибів, останній качан кукурудзи. Щоправда, шановний професор задля якоїсь мети зауважує, що немає документів, які б пояснювали, чому Сталін так тиснув на Україну. А хіба не говорить про це той же лист Кагановичу? Знову ж – яке відношення до теми має констатація, що Сталін всесильним диктатором тоді не був, «таким він став тільки після Великого терору 1937–1938 рр. і після Другої світової війни» [4]. Як це хвилююче! Бідний Сталін! Сльозу витискає співчуття, що йому не вистачало сил ще міцніше стиснути Україну в «обіймах», аби вона вся спустила дух. А як же тоді сприймати тисячі грізних телеграм, резолюцій, розпоряджень від яких тремтіли керівники різних рангів, погроза завдати «нищівного удару», судових справ за жменю зерна, п'ять колосків?

Маскувальні терміни «всесоюзний голод», «соціально-економічні причини», «намір Кремля» тощо далеко не єдині, що амортизують, пом'якшують сприйняття Голодомору як садистської політики Московії. Оцінки – «ретельно замаскований злочин», «геноцидна природа Голодомору» автор цитує з праць інших дослідників. Далі сам визначає цю трагедію як «терор голодом». Отже, Сталін і його оточення – всього- на-всього «терористи», а не кримінальні та політичні злочинці. Ледве не наша АТО з Путіним і його зграєю.

Зрештою, концептуальну проблему шановний професор бачить у кінцевій цифрі жертв Голодомору – 3,9 млн осіб. Це «окоп», з якого він «розстрілює» інших, фальшиві укріплення опонентів, які, на його тверде переконання, є міфічними. Особливо дісталось двом винуватцям – В. Ющенку і П. Порошенку, які посміли вийти на світову трибуну із завищеною цифрою – від 7 до 10 млн жертв. Її, мовляв, «накопали» на замовлення чи навіть вимогу президентів українські та зарубіжні вчені з протилежного табору дослідників. А 17 країн світу погодилися з цим, бо визнали голодомор геноцидом.

Професор справедливо вважає, що їх повинно бути значно більше, однак якраз завищена цифра

і є тим бар'єром, який, попри оптимістичні заяви Президента, дипломатів, ЗМІ, з різних причин не мають бажання здолати ключові держави – США, Росія, Ізраїль, Великобританія та інші. Натякає, що завищена цифра – результат тиску В. Ющенко та представників діаспори, аби вийти на вище, аніж число жертв Голокосту євреїв. Припустити таке можливо. Однак повірити в те, що вона формувалась за принципом «стелі», аж ніяк неможливо. Над нею працювали українські та зарубіжні вчені, тож звинуватити ні В. Ющенко, ні П. Порошенка немає підстав. Вони добре усвідомлюють, що такі масштабні трагедії – не каліцтво жебрака, який виставляє його напоказ, аби викликати у людей більше співчуття і мати від того більший зиск. Хоча є свіжий приклад Польщі щодо трагедії «Волинь-43». Однак мотивація приписок приховує надто вимогливі претензії. У цьому ж випадку корисливої мотивації з боку України не вбачається.

Зрештою, у грудні 2009 року Апеляційний суд Києва поставив крапку: 10 063 тисячі осіб. А вже у січні 2010 року той же суд «ампутував» цю цифру до 3 941 тисячі осіб. Можна лише уявити, які потужні хвилі політичного закордонного цунамі пройшлися високими владними, судовими та науковими кабінетами України, якщо «змили» у невідь 6 122 тисячі жертв. Професор обгрунтовує цей судейський кульбіт тим, що нібито цифра 3,9 млн була ще раніше визначена українськими і північноамериканськими фахівцями і «вона ґрунтувалася на аналізі радянської демографічної статистики». Отак! Цікаво, звичайно, знати персональний склад цієї комісії. Але ж і вищий показник формували не дилетанти. Що і чому залишилося за бортом – невідомо. Виявляється, за певних обставин і потужного замовника доля мертвих у руках живих.

Випадок безпрецедентний і прикрий. Так, зі значною ймовірністю можна погодитись з тим, що одною з двох головних причин гальмування є вивіщення цифри жертв Голодомору над кількістю жертв Голокосту. У час, коли ми зайнялись дослідженням нашої найбільшої трагедії і вийшли на цифровий показник жертв, у світі на основі фактів і документів уже відбулось міжнародне визнання Голокосту геноцидом. І тут раптом виринає донедавна прихована найбільша трагедія ХХ століття – Голодомор в Україні з високою цифрою жертв – символом мучеництва. Перед нею ніби маліє символ мучеництва Голокосту. І хоча ситуація аж ніяк не кидала б тінь на нього, бо трагедія кожного народу це його трагедія і цим не хизується ніхто. Однак для єврейської нації, з її загостреним почуттям гідності, Голокост, здійснений Гітлером, має особливе, навіть сакральне значення. Він став причиною відродження втраченої держави Ізраїль, об'єднав розсіяних євреїв у потужне світове лоббі, зберіг генофонд нації. Тому цифра жертв Голокосту є червоною лінією, яку вона не дасть перетнути. Зрештою, це приклад пошанування жертв співвітчизників і для нашої нації. Доречним є застереження професора від вживання мовних і смислових паралелей у словосполученні «Український Голокост», тобто наш Голодомор. Адже природа їх різна.

На думку автора, другою значною перешкодою у визнанні Голодомору геноцидом є гібридна структура трагедії, нерозуміння цієї обставини насамперед з боку зарубіжних дослідників. Вбивство голодом як геноцид визначається, видається, вперше у світовій практиці. Тому окремі дослідники під час визначення його геноцидом потрапляють у стандарт класифікації геноциду як одновидової, фізичної страти від гарячої, холодної, хімічної зброї масової кількості людей одноетнічного складу. Дослідники абсолютно не враховують жахливих мук від вбивства голодом, яке відбувається повільно, довго, при свідомості. Жертви воліли б краще прийняти смерть миттєву, від кулі. Технологія вбивства голодом планувалась давніми і досвідченими майстрами приховування злочинних дій, що зодягались навіть у пристойні, патріотичні одежі. Сталін «зодягнув» вбивство мільйонів у потребу індустріалізації, оборони країни. Російські вчені додали термін «всесоюзний голод». Ці фактори до цього часу є домінуючим напрямом російської історіографії Голодомору, виправдальним фактором. Так сприймають це і багато інших країн. З жахливим внутрішнім відчуттям сприймаються слова світлої пам'яті академіка М. Поповича про те, що організатори Голодомору знали приблизну ціну свого сатанинського плану – орієнтовну кількість жертв. І це, найімовірніше, цілковита правда. Адже достеменно відомо, що пізніше кількість «ворогів народу», яких належно розстріляти, доводилась з Москви.

Вбивство голодом значної частини українського етносу було добре спланованим і продуманим маскувальним цинічно-бузувірським планом. Адже реалізувалось для Москви одразу дві архіважливі проблеми: різкий приріст капіталу за рахунок зерна та дорогоцінних металів від

«торгсінів», і похорони надій української нації на відродження своєї держави. Сумніваюсь, щоб його розробники не розуміли, що це тяжкий злочин міжнародного масштабу, злочин проти людяності. Тому його й треба було подати не як щось ціле, а як окремі фрагменти, що диктувались внутрішньою необхідністю держави: державні, додаткові плани хлібозаготівлі, реквізиції, конфіскації земель, урожаю, худоби, реманенту, розкуркулення, податки, сувора кара за «крадіжки», невиконання планів і несплату податків. Багатоскладова комбінація методів давала страшні плоди, які ретельно маскували, приховували. Опубліковувано лише те, що не можна було приховати. Усі ці фрагменти повинні були замаскувати цілісне визначення жахливого злочину.

Що значною мірою й підтвердилось через десятиліття. Навіть, коли світ дізнався про страшну правду. Гібридна структура незнання особливої природи Голодомору, на жаль, стали троянським конем Московії під час визнання Голодомору геноцидом для багатьох держав. За сумним прикладом нашої судової практики, коли із цілого виділяються його складові. Є, наприклад, злочин, заведена судова справа. З певних причин її ділять на дві-три, кожну. І розглядають окремо. І цілого вже немає. Недавно наші дипломати, ЗМІ оптимістично заявляли, що США, Ізраїль, Великобританія на порозі визнання Голодомору геноцидом. І що ж? Представник Держдепу США висловила українцям

найглибші співчуття, але причиною, як зазначає професор Кульчицький, вважає матеріальне «варварське відбирання українських земель та врожаю», а це були загальносоюзні явища. Цілком у фарватері російського трактування. Але ж природа Голодомору зовсім інша. Не враховується і загальний злочин комуністичного режиму у формі вбивства голодом: за 25 років – три голодомори. Жахливий прецедент світової історії.

Світ справедливо засудив фашизм за злочини. Але його духовнокровний близнюк – комуністичний більшовизм уник покари, хоч він приніс і (в новій іпостасі) приносить більше зла і біди, ніж його брат. Свої злочини фашизм здійснював відверто, нахабно, без маскування. Тоталітарний режим діяв за гібридним принципом. Невизнання геноцидом (при ще двох голодоморах) автор розглядає як свідоме чи несвідоме відбілювання тоталітарного режиму, який продовжує Росія.

У полоні російського трактування Голодомору в Україні перебуває ще немало дослідників зарубіжжя. Услід за терміном «весоюзний голод» черговим козирем є вимога показати статистичні цифри жертв. Свідомо цинічна й бузувірська вимога, бо стан обліку людських втрат, як відомо, всіляко приховувався. Хіба хто міг відступити від прямої вказівки: «Скільки раз я вам говорів, делайте что хотите, но не оставляйте документов, не оставляйте следов» [5], про те, що найважливіше для потрібного результату – підрахунок.

Уявімо на мить, що навіть тих документів, архівних матеріалів, що вціліли, ми не маємо – їх же могли теж знищити. Але жахливі наслідки Мору є. Що ж тоді залишається робити дослідникам за відсутності документів як визначального підходу до розслідування трагедії? Заявити, що доказів не існує. Але мільйони смертей є. Тим більш, що шановний професор радить засадничі питання вирішувати «без емоцій» [6]. Як людина, громадянин своєї країни, не можу сприймати того, що до доленосних питань треба ставитись, мов бездушні роботи. Так вираховували питання Великого Мору його організатори і виконавці. Не з них же брати приклад нам, живим дослідникам.

А хіба випадково були розстріляні керівництво ЦСУ СРСР, його обласних управлінь – виконавці першого післяголодоморного перепису населення? Проігноровано під час дослідження фрагменти довірливих розмов німецьких дипломатів з високими чинами радянських спецслужб, розмова Сталіна і Черчилля, відомий офіційний лист італійського консула Граденіго своєму керівництву тощо. Авторитетний вчений професор В. Сергійчук визначив 13 конкретних недосліджених позицій, які суттєво вплинули б на кінцеву цифру людських втрат. Це аж ніяк не менше ніж 7 мільйонів осіб [7].

А «знання» одного із закордонних дослідників Голодомору просто шокували: «Що ж це за геноцид, коли держава рятує голодуючих?». Мова про резолюцію Сталіна: виділити для Дніпропетровської і Одеської областей 200 тисяч пудів жита. Це в умовах, коли решта України кончала в муках. А якщо розділити цю «благодійну» допомогу на денне споживання кожного із жителів двох областей у рік, то це буде мишача порція, яка була у фашистських концтаборах, гетто, де до того ж годували не вибірково. То, можливо, і цих приречених не вважати жертвами Голокосту, нацизму? Адже сталінський подарунок йшов для керівного складу, активістів, працівників промисловості, МТС, зайнятим на польових роботах, а не для натовпу голодуючих. Зрозуміло, що дуже складно людині поза Україною, маючи навіть схеми, методику досліджень, цифри, без знання особливостей менталітету населення, природи голодомору, багатьох методів російського маскування і фальсифікації правдиво і справедливо оцінити явища. Це все одно, що ствердити, що ти знаєш чужу країну, політику її влади краще, ніж корінний житель. Як на мене, (окрім молитви) за убієнних вищі керівні органи конфесій повинні теж давати свою оцінку страшному гріху, порушенню святої заповіді «Не убий». Бо лише Всевишній дає людині земне життя і забирає його.

То що ж нам робити в цій ситуації? Звісно, працювати дипломатам, вченим, владі з тими, від кого залежить визнання, «просвітлювати» міжнародну спільноту. Тут безмежжя роботи. Щоправда, шановний професор ставить неодмінну умову: погодитися з цифрою 3,9 мільйона. Інакше, мовляв, ми опинимось «біля розбитого корита». Щось схоже на ультиматум. Від якого замовника він іде – не так важко здогадатись. Отже, «не трать, куме, сил, спускайся на дно». Але хіба ця цифра є перешкодою? Безперечно, що ні. Бо ті, від кого залежить визнання, могли заявити: Голодомор геноцидом визнаємо, але при цифрі 3,9 мільйона жертв. А як би оцінили тоді імідж держави ті, хто визнав Голодомор геноцидом? У кращому разі покрутили б пальцем біля скроні і серйозних стосунків з нами уникали. Ми б і справді виглядали, як шевченківські українці – «моголи».

Зрештою, проблема набагато глибша, бо оцінка Голодомору – це лише одна з її деталей. Дуже тривалий час цивілізований світ не розпізнавав підступну, хоча й агресивну політику Московії, яка маскувалась то під «братню допомогу», то «визволення», то «воссоєдіненіє народів» тощо.

Вона безперешкодно територіально розрослась до розмірів держави-монстра з прихованими претензіями на світового диктатора. І навіть нині, коли Росія розпалила вогнище війни в центрі Європи, діє за традицією підло і боляче, вона вдало маскує свої дії, має «своїх» і серед деяких держав. Так, санкції США, ЄС трохи приструнили норів агресора. Однак Московія – особлива країна, чого багато хто не розуміє. Її народ вихований на принципі стада і ролі вожака, принципах дикої Орди. Тож будь-яка спроба вгамувати дикий норів, встановити справедливість, критика подаються суспільству як посягання на його право, на приниження вожака, стадної ікони. І воно ще більш гуртується навколо нього. То ж з таких кроків Путін, як не дивно, стриже дивіденди, його імідж серед охмуреної спільноти росте, що видно з недавніх виборів. Він навіть внутрішньо насміхається з нашої простодушності. Та до пори жбан воду носить...

Список літератури

1. Станіслав Кульчицький. Голодомор – 1933: міфи і реальність. «Дзеркало тижня», 17–23.02.2018.
2. Там же.
3. Там же.
4. Там же.
5. І. В. Сталін. ППС, т. 39, с. 279.
6. Станіслав Кульчицький. Засадниче питання без емоцій. «День», 23–24.03.2018.
7. Володимир Сергійчук. Догоджати не всім, а тільки істині. «Слово Просвіти», 15–21.03.2018.

* * * * *

Ю. БРЯЗГУНОВ,
заслужений журналіст України, відповідальний секретар редакції газети «Молодь України»

ПЕРЕДУМОВИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. НА ВОРОНЕЖЧИНІ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Зосереджено увагу на цинічних і брутальних заходах, організованих тоталітарним більшовицьким режимом на Воронежщині напередодні Голодомору 1932-1933 рр.: проведення перевиборів місцевих рад, зачищення державного апарату, створення спеціальних каральних загонів проти місцевого населення. Особливістю голоду в краї стало його повернення в 1934 р. з подальшою масовою загибеллю людей та фактами канібалізму.

Страшний мортиролог утрат під час Голодомору 1932-1933 рр. на Воронежщині, де компактно мешкають українці із середини XVII ст., має певну особливість і зловісну поетапність у його організації. Зокрема, привертають увагу деякі збіги зі штучним голодом на Східному Подонні 1921 р. Саме того року була проведена за рішенням ЦК РКП (б) так звана «генеральна чистка» більшовицьких лав, унаслідок якої було відраховано з компартії чимало не лише випадкових попутників, а й нелояльних або ж навіть ворожих до радянської влади елементів, які не бажали брати участь у кривавих експериментах над власним народом. Знаменно, але факт: пік голоду припав на розпал літа 1921 р., коли найвищого напруження досягли й результати партійної чистки в лавах більшовиків. Водночас Кремль, аби бодай якийсь пом'якшити наслідки своєї ж антилюдської політики, звернувся до трудящих України, де ситуація внаслідок існування повстанського спротиву була ліпшою, подати продовольчу допомогу знедоленим масам Поволжя та Сибіру [7, с. 26–27, 128, 129, 253]. Архівні документи Воронежської області свідчать, що голод значною мірою заторкнув українські райони краю. Але селяни окремих повітів намагалися не бути обтяжливими для однокровних братів із України, й за власні кошти купували продовольство. Саме так, приміром, чинили українці Острогщини, про що засвідчив пізніше секретар повіткому у своїй доповіді з приводу бажання мешканців краю приєднатися до України [14, арк. 8].

Однак під час Голодомору 1932-1933 рр. допомогти українцям Східної Слобожанщини вже не було кому: брати й сестри по той бік тоді ще адміністративного кордону самі масово гинули внаслідок свідомо організованого Кремлем в УСРР етногеноциду. Хоча й він починався за вже опрацьованим сценарієм: Голодомору початку тридцятих також передували чистки, й не лише компартійних лав. Ухвалою XVI конференції ВКП (б) в 1929–1930 рр. проведено чергову чистку з метою змінення соціального складу партосередків, зокрема, в селі. У першому кварталі 1930 р. проведено й часткові перевибори місцевих рад. Усувалися середняки й заможніші селяни на користь голоти. ЦК ВКП (б) вирішив провести чергову чистку й 1933 р. Для Центрально-Черноземної області із центром у Воронежі на той час це мало особливе значення. У січні 1930 р. під час кампанії перевиборів до сільських рад різко зросла кількість людей, позбавлених виборчих прав: у багатьох населених пунктах таких було до 20%. Насамперед такими були селяни, котрі відмовлялися вступати в колгоспи й чий господарства вважалися заможними. У ЦЧО присутність бідняків зросла в сільрадах до 60%. Водночас доволі висока сільських рад влада почала створювати групи незаможних, які, зі свого боку, контролювали сільради. Дослідники краю свідчать, що на початку 1930 р. сільські органи влади перестали виражати інтереси більшості населення сіл краю [5, с. 16]. У Россошанському повіті, де українське населення становило на січень 1930 р. майже 90% мешканців, бідняки в сільських радах становили 56,3% (259 із 459), середняки – 34,2%, робітники – 6,6% і було лише десятеро інтелігентів (2,2%). Із усіх 24324 виборців округу на дільниці прийшли лише 12302 колгоспників, але серед голів сільських рад їх стало 13; із-поміж одноосібників обрано головами лише двох; одну сільраду очолив робітник-двадцятип'ятитисячник. Серед членів президій сільських рад 65% – незаможники. Усього

до 16 сілрад обрано 459 членів, із яких 378 (82,3%) – колгоспники [6, с. 63–64]. Саме на ці прошарки, певне, тоталітарна система і сподівалася, щоб отримати підтримку у своїх планах майбутньої тотальної експропріації продовольства з господарств українців у переддень Голодомору.

Водночас треба зауважити, що в етнічному відношенні на виборчих ділянках картина була така: із 22993 виборців-українців регіону голосувало 17159 (77%). Відлунилося це й в освіті: на початок навчального року 1931 р. початкові школи в Россошанському окрузі були українізовані на 100 відсотків. У сусідньому Острогозькому, де мешкало 49,9% українців, – на 99%. У Білгородському – на 79%. Щодо шкіл підвищеного типу, то тут українізація була здійснена в Россошанській окрузі на 69,5%, в Острогощині – на 60%, в інших українських округах – на 45,4%. Такі цифри аж ніяк не можна вважати поблажливостю чи шляхетною ласкою щодо українців з боку керівництва Росії, бо навіть офіційні видавництва свідчили, що українізація на початку 1920-х рр. спалахнула стихійно й почалася за ініціативою самого українського населення [10, с. 17–18, 19, 44, 70–72]. Отож, аби збити радикальне поривання місцевого населення до власної ідентичності, а ще заради вкорінення більшовизму в мононаціональний етнос, який тотально переважав на українських теренах Воронежського краю, й було перехоплено ініціативу у справі національного відродження вже згодом кремлівськими ставлениками. Ще однією (до речі, надто виграшною для влади) складовою офіційної українізації Воронежчини, Північного Кавказу, деяких інших теренів стала тема так званої «пацифікації» на українських землях у Польщі. Наголошувалося, що на Західній Україні 1921 р. було 3622 українські школи, але в наступні роки їхня кількість зменшувалася: 1922 р. було вже 2977; 1923 р. – 3027, із яких 98 – двомовні; 1925 р. – 1055; 1926 р. – 925; 1927 р. – 774 [4, с. 107]. На такому тлі 1927 р. на Воронежчині, де на той час проживало понад 1 млн 78 тис українців, було 413 українських шкіл I ступеня (із усіх 775) та 5 із усіх 20 шкіл II (переважно – в сільських районах) [15, арк. 2]. Цей рік був ювілейним після Жовтневого перевороту, тож тоді всі досягнення радянської влади порівнювалися із царизмом. Відтак наголошувалося, що загальна чисельність учнів по всій Росії не досягла довоєнного рівня, коли 80% населення не мали освіти. Загалом відбувалася деградація, якщо подивитися на кількість тих, хто був залучений до ліквідації неписьменності: в 1925/26 навчальному році в РРФСР таких було 925382; в 1926/27 н/р – 899231; в 1927/28 н/р – 661030. Загалом по СРСР такі дані мали аналогічну тенденцію: 1925/26 н/р – 1568000; 1926/27 – 1486000, а в 1927/28 н/р – 1262000 учасників лікнепу, що становило 4–5 відсотків від багатомільйонної кількості неосвічених або малоосвічених громадян. Лише у ЦЧО неосвічених було 2047000 [12, с. 34, 36, 37–39, 44]. 1916 р. у Воронежській губернії було 2602 школи, де навчалася 222000 школярів, а в рік 10-річчя жовтневого перевороту – 2207 шкіл із 203500 учнями [9, с. 104].

Зрозуміло, що така ситуація не могла не спричинити занепокоєння, і, як свідчить тодішня преса, стався всенародний рух мас за суцільну ліквідацію неграмотності. Тон у подоланні тамтешнього мракобісся подавали саме райони РРФСР, де компактно мешкали українці, зокрема, ЦЧО, де за планом намічалася навчити читати й писати до 1 березня 1930 р. 800000 осіб, а насправді досягли цифри 1500000, хоча в колгоспах такого спалаху ентузіазму не спостерігалось. На Північному Кавказі, до речі, план перевиконано на 133%, але з-поміж членів колгоспів ця цифра не перевищувала 75%. Десятки тисяч культармійців із-поміж учителів, учнів, представників громадськості й просто добровольців прибували в сільські місцевості й розгортали у великих масштабах культурний похід за ліквідацію неписьменності. Досвід ЦЧО був настільки потужним, що перекинувся й в інші області Росії. Саме в ЦЧО та на Північному Кавказі відбулася велика кількість демонстрацій, мітингів, зборів, масових вечорів, просто бесід, які спонукали місцеве населення тягнутися до освіти й позбавлятися безкультур'я. У ЦЧО було мобілізовано на цю важливу справу національного відродження 100000 культармійців, інших представників громадськості, на Північному Кавказі – 73000 [16, с. 45].

Порівняння освічених прошарків із національних меншин цілком зрозумілі, якщо згадати, що державні кошти, котрі виділялися на одного учня шкіл II ступеня становили лише 28–30 відсотків таких коштів у царській Росії. Учительські кадри були на 40% – без вищої освіти, а іноді навіть і без середньої. Якщо до жовтня 1917 р. навчання тривало в царській Росії 11 років, у США – 12, а в Японії – навіть 14 років, то в РРФСР у середній школі учні навчалися лише 9 років [11, с. 21–22, 23]. 1927 р. 18,4% дітей, які, за словами наркома освіти А. Луначарського, стукалися в двері школи, отримали відмову. Учитель тодішньої школи першого ступеня отримував лише 65% свого дореволюційного жалування, педагог школи II ступеня – 40%, а професор вишу – лише 5% [9, с. 21]. Згадані пропорції українських шкіл I та II ступенів на Воронежчині ще гірше виглядають по всій країні: 1926/27 н/р було 5336 початкових шкіл для національних меншин і лише 178 підвищеного типу, тобто співвідношення 1 до 30. Охоплення дітей шкільного віку освітою серед нацменів становило лише 39%, а з-поміж дітей росіян – 69%. Із 48 нацменшин РРФСР рідною мовою навчалися лише представники 35, а підручники мали лише 13 [3, с. 25, 26]. На Воронежчині із загальної кількості 2480 учителів, які мали би проводити українізацію у школі, на перепідготовку було скеровано лише 300 осіб (12%). Інші 88% лише займалися імпровізацією у такій важливій сфері. Під час перевірки знань в українізованих школах Східної Слобожанщини через таку освіту діти навіть у старших групах погано читали й писали рідною мовою й не могли повторити зміст прочитаного. На губернському рівні ухвалювалися категоричні резолюції щодо посилення українізації, але під цю фразеологію не виділялися відповідні кошти. Знаменно, але факт: рішучіше до проведення українізації в Москві та на місцях із значною кількістю нацменшин взялися після 1928 р., коли сталося так зване «запаморочення від успіхів» у проведенні колективізації й селяни масово почали залишати колгоспи.

Улітку 1929 р. бюро обкому ВКП(б) ЦЧО розглянуло питання проведення українізації краю впродовж двох років. У жовтні відповідні директиви й дворічний план заходів із українізації 27 районів і 780 сільрад спрямувала на місця президія облвиконкому. Окрім уже згаданих українізованих шкіл, такими ж на весні 1930 р. стали 5 педтехнікумів (Росошанський, Богучарський, Павловський, Грайворонський, Острогозький), де навчалось 368 майбутніх учителів. У Суджанському та Валуйському педтехнікумах українську було введено як обов'язковий предмет. У Богучарі та Калачі відкрили два сільгосптехнікуми (80 учнів) із українською мовою навчання. 40 осіб у квітні 1930 р. почали вчитися на українському відділенні робфаку Воронежського держуніверситету, українська як предмет ввели тут і на російському літературно-лінгвістичному відділенні. На робфаку в Россоші навчалось 157 юнаків і дівчат, у радпартшколі II ступеня – 100. Ще більші плани намічались під час роботи над п'ятирічним планом культурного обслуговування нацменшин: у 1932/33 н/р треба було довести контингент українців у педтехнікумах до 1590 учнів; кількість сільсько-господарських технікумів збільшити до п'яти (2841 учень); відкрити український виш на 300 студентів; доукраїнізувати школи підвищеного типу до 139 з контингентом до 98091 учня [10, с. 17–18, 19, 44, 70–72]. Однак згаданий навчальний рік став не розквітом, а чорною сторінкою не лише в історії Східного Подоння, а й на теренах усіх українців у складі СРСР.

Із часу середини літа 1928 р., коли липневий пленум ЦК ВКП (б) визначив селянство як офірну жертву задля проведення високих темпів індустріалізації, населення ЦЧО відчуло на собі всю нелюдську жорстокість тодішнього режиму. Не лише прагнення до української мови та культури, ентузіазм, проявлений під час українізації, а й інші вагомні складові в житті мешканців краю вважалися небезпечними для провідників російського державного шовінізму в ЦЧО. Уже той факт, що на момент створення ЦЧО 1928 р. в колгоспах було лише 2% селянських господарств краю [5, с. 15–17, 32–33], а в переддень Голодомору партійно-радянському апарату вдалося затягти туди трохи більше ніж 50% селян Воронежчини, говорить сам за себе. До того ж, дослідники стверджують, що під час народного спротиву, що широко розгорнувся в 1930–1932 рр., більшість колгопів не стали опорою радянських карателів, відтак окремі були навіть розпущені через звинувачення в саботажі хлібозаготівель. Секретною постановою обком партії ухвалив переобрання членів тих правлінь колгоспів, які не виконували офіційних вказівок. Не надто допомогли в колективізації й 2155 озброєних «двадцятип'ятитисячників», котрих мобілізували в сільські райони Центрального Чорнозем'я для втілення кривавих планів Москви. Керівництво ЦЧО 29 березня 1930 р. доповідало в ЦК ВКП (б), що на селах в області існує єдиний антиколгоспний фронт, чого не спостерігалось раніше. Після деякого спаду влітку 1931 р. та наприкінці весни – на початку літа 1932 р. селянські протести знову активізувалися, люди почали виходити з колгоспів. Навесні 1930 р. кількість колективних господарств у ЦЧО скоротилася в 4,6 разу. Причиною стали масштаби хлібозаготівлі, які збільшились, й вилучення продовольства в населення. Почалися розмови про голод у селі, відсутність хліба й відмову від посівної кампанії, бо, наголошувалося, що однаково результати врожаю будуть конфісковані. В окремих місцях селяни намагалися самочинно зібрати хліб із колгоспних ланів для власних потреб. Такі спроби жорстоко карали органи ОДПУ, приміром, у Глушковському районі було арештовано 170 селян, а 105 засуджено. І навпаки: урожай на полях гинув, адже його селяни не хотіли збирати, бо вважали не своїм [5, с. 20–22, 26, 29]. Окрім рослинництва, гинула й тваринницька галузь: лише за 5 місяців 1930 р. в Острогозькому окрузі загинув 51% усієї худоби. Загалом за три роки (1930–1932) обласне стадо скоротилося вдвічі [5, с. 28].

На такому тлі ухвалюються ще більші норми хлібозаготівель, що, своєю чергою, призводить до активного, з боку населення, та пасивного, з боку правлінь колгоспів, спротиву. Тотальні обшуки та вилучення продовольства дійшли вже не тільки до заможних селян, а й до середняків і навіть окремих бідняків, про що свідчать повідомлення з Борисоглібського району. Однак така експропріація продовольства у населення викликали й небезпеку спротиву для влади, тому восени 1932 р. обком ВКП (б) ЦЧО постановляє сформувати спеціальний комуністичний полк для подання допомоги військовим частинам і місцевим органам радвлади в придушенні заколотів. У Грайворонському районі створили спеціальні

«штурмові загони» на кшталт продзагонів 1920-х. А у Волинському районі комсомольські ватажки наказували вибивати вікна й двері в тих селян, хто не спромігся здати так звані «тверді» хлібозаготівлі, а над іншими чинили глум, одягаючи нещасних у рогожі й змушуючи бігати селом і гупати палицею у відро на своїй шиї. У грудні 1932 р. всі тюрми ЦЧО були переповнені, тож довелося відкривати колишні в'язниці в Грайвороні, Ливнах та Раненбурзі. Саме тієї осені план хлібоздачі таким чином у ЦЧО й був виконаний [5, с. 22, 37, 39]. Відтак напіла й сумнозвісна телеграма Й. Сталіна та В. Молотова про припинення українізації через її не спрогнозовану більшовицькою Москвою спрямованість. Воронежський край, до того ж, удостоївся від обох вождів ще й десятків адресних телеграм, у яких наказувалося вилучати все продовольство в населення. І вкотре стався збіг виходу у світ черговою антигуманного комуністичного документу на тлі катастрофічного зростання кількості людських жертв. В окремі місяці 1932 р. смертність у селі зростала на 37% більше від середньостатистичної за попередні роки. За 1928–1931 рр. щороку населення ЦЧО збільшувалося на чверть мільйона осіб. 1932 р. природне зростання із 243 тис. мешканців краю упало до 188 тис. Із 1932 по 1933 рр. народжуваність у ЦЧО зменшилася з 392 тис. немовлят до 319 тис. Воронежські дослідники теми засвідчили, що голод на цій території активно поширювався саме на рубежі 1932–1933 рр. Залишки продовольства в населення швидко розтанули, тож наприкінці зими

1932-1933 рр. голод у краї став масовим: спалахнула надлишкова смертність, котра вже навесні почала різко зростати. Уже в березні смертність сільського населення збільшилася на 21%. У травні ця цифра становила ще на 37% більше, а в червні сягнула вже 76%. У липні, порівняно з попереднім місяцем, тотальний мор зріс іще на 17%, досягнувши свого кривавого піку на Воронежчині. Достеменно відомо, що із січня по липень 1933 р. смертність сільського населення збільшилася на 262%. Загалом природний приріст за 1933 р. перейшов у розряд негативних величин, опустившись до позначки мінус 81 тис.20. Масштаби смертності помітно й за даними по окремих районах області та, особливо, населених пунктів. У Борисівському районі селяни вмирили цілими сім'ями, лише в одному селі Борисівці в травні 1933 р. загинуло понад тисячу осіб. ОДПУ доповідало, що тут щодня гине до 30 осіб, але трупи померлих ніхто з вулиць не прибирає й не ховає. Подібне було й у слободі Рибінські Буди на Обоянщині, але про це самому Й. Сталіну писали у відчаї безпосередньо мешканці: щодня мертвих – по 3–6 осіб, але померлих навіть не стали ховати на кладовищах. 140 чоловік загинуло за травень у Солнцівському районі. У Корочанському районі в окремих селах щоденна смертність сягала 6–7 людей за добу. У колгоспі «День урожаю» Вейделівського району три жінки вмерли в червні на полі під час прополювання плантацій [5, с. 44–45, 47].

Із весни 1933-го р. голод настав і в містах краю. Хоча міське населення становило лише 6,2% мешканців ЦЧО (666 тис.), але й для такої кількості соціальної опори тодішньої влади не було продовольства. 14 березня 1933 р. керівник Курського райкому партії доповів обласному керівництву, що місто залишилося без хліба. Загалом у міських робітничих столовах всієї ЦЧО норма видачі хліба на одну трудящу людину становила до 150 грамів, але члени їхніх сімей не отримували взагалі нічого. У вищих навчальних закладах ситуація для студентів була схожою. Відтак смертність у містах області в березні 1933 р. зросла на 32%, в травні – ще на 21%, у червні – на 28%. Абсолютний пік урбанізованого голодомору досяг у липні, збільшившись іще на 5%. Із січня по червень 1933 р. смертність міського населення ЦЧО збільшилася на 158%. Режим не шкодував навіть свою збройну опору: у червні повноважний представник ОДПУ по ЦЧО доповідав, що на селах є спухлі від голоду міліціонери. Більшість пролетаріату ЦЧО становили залізничники, але й вони голодували разом із родинами.

Місцеві дослідники стверджують, що голод у містах 1934 р. відступив й досяг рівня 1932 р. Але дані свідчать, що в селі того року жодного разу не загинуло більше ніж 19 (лише у квітні) осіб на тисячу мешканців, тоді як у містах 1932 р. 5 місяців поспіль вмирало по 21–22 людини на 1 тис. (березень – липень), тричі – по 19 (лютий, серпень, жовтень, коли вже був зібраний урожай). До речі, 1933 р. в селі після жнив смертність різко зменшилася – 20, 17, 19 загиблих на 1 тис. – у жовтні, листопаді, грудні відповідно, а в містах у жовтні вмирало по 28 осіб на 1 тис. мешканців, у листопаді – 23, а в грудні – 26, перевершивши навіть січень, коли вмирало по 24 людини [5, с. 48, 54–57, 88–89]. Можливо, така ситуація пояснюється особливістю Голодомору на Східній Слобожанщині: 1934 р. стався, як при землетрусі, повторний удар катастрофи. Тому слід досліджувати факти наслідків голоду й після 1933 р., бо знову, як і в попередньому році, від нестачі продовольства найбільше постраждали південно-західні райони ЦЧО, де компактно мешкали українці. Секретар Больше-Троїцького райкому партії повідомляв у січні 1934 р., що нестача їжі загрожує масовим голодом, і без термінової допомоги до збору врожаю не доживуть мешканці понад третини колгоспів району [5, с. 50].

Поки необхідно загострити увагу й на інших страшних фактах, до яких призвела продумана й організована політика знищення населення на території Східної Слобожанщини. Зокрема, на численні випадки канібалізму, коли навіть матері вбивали й споживали рештки своїх дітей. 9 грудня 1933 р. розкуркулена мешканка села Шпилек Фатізького району (нині – Курська область) у відчаї вбила свою 5-річну дитину й з'їла її. У Борисівському районі (нині – Білгородщина) 28 травня 1933 р. Євдокія Матвєєнко, зачислена до куркулів, убила свою 5-річну доньку та 6-річну дівчинку з родини односельців і спожила обох, за що була арештована. Усього за травень у районі відмічено три випадки людодства. На хуторі Вишневе Ровенського району, повідомляло ОДПУ, біднячка-колгоспниця Анастасія Солодовникова з-поміж чотирьох своїх дітей, які померли, трьох зварила й з'їла. У червні 1933 р. свою 4-річну дитину зарізала й з'їла мешканка с. Трейфілівка Ракитянського району, а в садибі жителя с. Пушкарське Білгородського району знайшли кістки її 9-річної доньки. Зарізала свого 9-річного сина мешканка Вейделівського району; подружжя Нікуліних із Грайворонського району з'їли свою донечку віком 1 рік і 6 місяців. У їжу йшли й дорослі: у Велико-Михайлівському районі такою жертвою стала 80-річна громадянка, а мешканка с. Протопоївка Больше-Троїцького району разом із сусідкою зарубала й з'їла свого чоловіка [5, с. 51, 100–107]. У 1933–1934 рр., коли голод у ЦЧО завдав повторного удару, людодство відновилося. Тотальна нестача продовольства в травні–червні 1934 р. зафіксована в Кантемирівському, Реп'ївському, Єлань-Коленівському, інших районах Воронежського краю. Передовсім знову вмирили від голоду діти.

Водночас офіційна преса гучно повідомляла про передові позиції Воронежського краю у справі шкільної освіти. У розпал повторного спалаху голоду урочисто промовлялося, що область першою в тодішньому Союзі ввела обов'язкове семирічне навчання. Першочерговими завданнями такої реформи мало стати стовідсоткове охоплення початковою школою всіх дітей у віці від 8 до 12 років. Подальше розгортання обов'язкової семирічної освіти мало забезпечити навчанням не менше ніж 85% усіх випускників початкових шкіл. Але 1934 р. стався наднормативний відсів учнів, що сором'язливо пояснювалося відсутністю потрібної уваги у важливій справі. Насправді ситуація була набагато трагічнішою, бо позначилися жажливі наслідки голоду. На кінець 1934 р. вдалося набрати до

початкової школи лише 92,5% школярів, а до неповної середньої ще менше – лише 71,1%. Замість запланованих 124,7 тис. учнів через високий відсоток відсіву до семирічки переведено було лише 94 тис., або 75,5%. Випускників четвертого класу було всього 72,5% від усієї кількості, котрі сіли за парти 1 вересня, а з 7-го класу дотягли до випуску лише 73,3%. У 5-й клас мало перейти не менше ніж 85% випускників четвертого, а нормативний відсів не міг перевищувати 5%, так само й у неповній середній школі, а в повну середню процент відсіву допускався лише 3% [13, с. 10–11]. У реальності ці цифри відсіву відзеркалювали страшну картину загибелі дітей лише від 8 до 15 років, про дошкільнят і старшокласників необхідно аналізувати додаткові джерела, зокрема – тодішню форму №59, яку райвно разом із інспектурою УНХУ подавало до облвно.

Загалом Воронежський край, де за переписом 1926 р. було 1078552 українці (32,6%) [1, с. 16], став для московського режиму таким же зловісним полігоном його людиноненависницьких експериментів, як і на теренах України. Про це свідчать уже результати перепису 1937 р., що зафіксували лише 482774 українців на території області [2, с. 92]. Основними причинами Голодомору на Східній Слобожанщині зазвичай називають насильницьку колективізацію сільського господарства, розкуркулення селян і обов'язкову хлібзаготівлю [5, с. 92]. Однак маємо право додати й такі складові, як наперед сплановані й організовані заходи щодо зміни кадрового складу на користь режиму в керівних органах місцевих рад і партосередків; етнічний та демографічний фактор, адже Воронежчина була другою в Росії, де компактно мешкали українці. Зрештою, маємо свідчення стихійного ентузіазму і прагнення до рідної освіти та культури від наших однокровних братів по той бік нині вже Державного кордону.

Список літератури

1. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т. III. – М. : Издание ЦСУ Союза ССР, 1928.
2. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов. – М. : РОССПЭН, 2007. – 320 с.
3. Гасилов Г. Основные вопросы национальной школы / Г. Гасилов // Революция и культура. – 1928. - №21.
4. Гурчак Е. Цифры культурной революции и факты разгрома культуры / Е. Гурчак // Революция и национальности. – 1931. – №2–3.
5. Загоровский П. В. Социально-экономические последствия голода в Центральном Черноземье в первой половине 1930-х годов. / П. В. Загоровский. – Воронеж : Воронежский государственный педагогический университет, 1998. – 132 с.
6. Зонин Ю. Украинизация и перевыборы советов в Россошанском районе ЦЧО / Ю. Зонин // Революция и национальности. – 1931. – №2–3.
7. История Украинской ССР : В 10 т. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 7.
8. Культурное строительство в Воронежской губернии (1918–1928 гг.). Сборник документов. – Воронеж : Центрально-Черноземное книжное издательство, 1965.
9. Луначарский А. Материальная база народного просвещения // Революция и культура. – 1928. – №11.
10. Островский З. Проблемы украинизации и белоруссизации в РСФСР / З. Островский. – М. : Изд-во «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1931. – 88с.
11. Пистрак М. К вопросу о низшей и средней школе / М. Пистрак // Революция и культура. – 1928. – №21.
12. Римский Л. Культпоход на новом этапе / Л. Римский, А. Ясный // Революция и культура. – 1930. – №15–16. – 31 серпня.
13. Скрижалин В. За дальнейшее укрепление всеобщего семилетнего обучения
14. / В. Скрижалин // Ежемесячный информационный бюллетень облплана Воронежской области. – 1934. – №5.
15. Центр документации новейшей истории Воронежской области (далі – ЦДНІВО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 961.
16. ЦДНІВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1644.
17. Эпштейн. Культпоход продолжается / Эпштейн // Революция и культура. – 1930. – №15–16. – 31 серпня.

* * * * *

В. ВАСИЛЕНКО

доктор юридичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», автор Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні»

НАМІР ЗНИЩИТИ УКРАЇНСЬКУ НАЦІЮ ЧАСТКОВО – ВИЗНАЧАЛЬНА ОЗНАКА ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ ЯК ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ

Особливість соціальної природи геноциду полягає в тому, що цей злочин спрямований на знищення національних, етнічних, расових або релігійних груп як таких, тобто груп, які є найголовнішими базовими цивілізаційними елементами структури людства. Знищення таких спільнот загрожує багатоманітності світу в його цивілізаційно- планетарному вимірі і становить небезпеку не для поодиноких людей, а для людства загалом. Саме тому представники доктрини

міжнародного права кваліфікують геноцид як «злочин злочинів» (the crime of the crimes англ.; la crime des crimes – франц.).

Специфіка геноциду як правового явища віддзеркалена у Конвенції ООН 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (далі – Конвенція ООН 1948 р.). У дослідженнях про Голодомор 1932-1933 років в Україні (далі – Голодомор) досить часто трапляються нарікання на недосконалість правового визначення поняття «геноцид» і недоліки Конвенції ООН 1948 р. (В. Марочко, Є. Захаров), а інколи – й закиди, що юридичним нормам, сформульованим у цьому документі, відповідав лише Голокост часів Другої світової війни і що ці норми «не давали 100-процентної гарантії на ідентифікацію усіх випадків масового знищення людей як геноциду» (С. Кульчицький). Такі оцінки Конвенції ООН 1948 р. – хибні, принаймні з трьох міркувань.

По-перше, норми цього документа не розраховані на кваліфікацію всіх випадків масового знищення людей як геноциду. Відповідно до ст. II Конвенції ООН 1948 р., геноцидом («genocide») вважають злочинні дії, спрямовані проти будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої, а не просто випадки масового знищення людей. Масове знищення людей становить окремий міжнародний злочин під назвою «винищення» («extermination»).

По-друге, хоч норми Конвенції ООН 1948 р. і сформульовані під впливом трагічних подій часів Другої світової війни, вони є нормами загального міжнародного права і розраховані на кваліфікацію актом геноциду всіх випадків злочинних дій, які відповідають юридичним критеріям, визначеним цим документом, і лише цим документом.

По-третє, подобаються окремим дослідникам чи ні наслідки відомих перипетій упродовж її розробки, Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього у такому вигляді, якому вона була підписана 9 грудня 1948 р., є автентичним і юридично чинним міжнародно-правовим актом. Жодна держава і міжнародне співтовариство загалом не ставлять під сумнів її правовісність. Це, зокрема, було переконливо підтверджено через 50 років після підписання Конвенції, коли її ст. II, у якій відображено суть і зафіксовано змістові елементи злочину геноциду, була дослівно відтворена у ст. 6 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, а згодом і у ст. 4 Статуту Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії та у ст. 2 Статуту Міжнародного трибуналу для Руанди.

У світлі викладеного контрпродуктивними є спроби самочинної інтерпретації положень Конвенції ООН 1948 р. з метою «поліпшення» її якості або пристосування до специфіки «механізму радянського геноциду». У межах такого підходу деякі дослідники обстоюють тези, які, всупереч їхнім добрим намірам, з юридичного погляду створюють підстави для заперечення геноцидного виміру Голодомору.

З іншого боку, неприпустимими є спроби заперечення геноцидного виміру Голодомору шляхом свідомого спотворення змісту положень Конвенції ООН 1948 р. як з боку дослідників, політиків та політологів, так і офіційних представників деяких держав.

На превеликий жаль, доводиться констатувати, що відома публіцистка Е. Епплбом у праці про Голодомор безпідставно твердить: «Як визначено у документах ООН, під «геноцидом» стали розуміти фізичне знищення всієї етнічної групи, подібно до Голокосту. Голодомор не відповідає цьому критерію. Український голод не був спробою знищити кожного сушого українця; він був також зупинений влітку 1933 року значно раніше від того моменту, коли могла б бути знищена ціла нація» (Anne Applebaum. Red Famine. Stalin's War on Ukraine. Doubleday, New York, 2017, p. 350).

Висновок Е. Епплбом ґрунтується на явному спотворенні статті II Конвенції ООН 1948 року та ігнорує Закон України «Про Голодомор в Україні 1932-1933 років в Україні», від 28 листопада 2006 року.

Відповідно до принципів права міжнародних договорів Конвенцію ООН 1948 р. потрібно сприймати такою, яка вона є, і застосовувати її норми для кваліфікації будь-яких злочинних дій як геноциду у суворій відповідності лише до визначених нею критеріїв, а не критеріїв, які комусь заманулося використати, оскільки вони вписуються у межі його/ її суб'єктивного бачення і є для них зручними чи прийнятними.

Суть злочину «геноцид» викладено у формулі початкової частини ст. II Конвенції, відповідно до якої «геноцид означає... акти, вчинені з наміром знищити, повністю або частково (підкреслення моє – В. В.), будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». У доктрині і практиці міжнародного права загальноновизнаним є розуміння того, що для кваліфікації злочинних дій геноцидом необхідно довести наявність у суб'єкта злочину спеціального наміру (dolus specialis) знищити лише визначену у Конвенції групу і спрямованість його злочинної поведінки проти визначеної групи як такої.

Вирішальним і критичним для юридичної оцінки тієї чи іншої поведінки як злочину геноциду є встановлення спеціального наміру знищити певну групу і доведення того, що цей намір стосувався саме цієї національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої, а не пошуки відповіді на запитання, чому, з яких причин і мотивів, де, коли і в яким способом вчинено злочин, або щодо його вчинення стосовно всієї чи частини такої групи або щодо так званого кількісного порогу, тобто певної кількості жертв злочину. Водночас слід наголосити, що відповіді на ці запитання є важливими як для встановлення спеціального наміру, так і для з'ясування інших обставин злочину, зокрема його спрямованості проти певної групи, визначеної Конвенцією ООН 1948 р.

Отже, геноцид відрізняється від інших злочинів проти людяності, по-перше, якістю наміру, а

не кількістю жертв, по-друге, спрямованістю не проти людей узагалі, а проти чітко окресленого кола різновидів людських груп, по-третє, націленістю чітко визначених геноцидних дій не проти окремих членів таких груп, а проти груп як таких. Поведінка, яка не має згаданих ознак, не є злочинним геноциду, навіть якщо її наслідком є знищення якоїсь людської групи.

Інакше кажучи, для геноциду характерним є те, що члени визначених у Конвенції ООН 1948 р. груп знищуються через їхню належність до якоїсь із таких груп і що метою ліквідації її членів є знищення, повне або часткове, групи як такої.

Для доведення геноцидного виміру Голодомору необхідно насамперед довести наявність наміру комуністичної тоталітарної влади організувати штучний голод в Україні. Супротивники кваліфікації Голодомору як злочину геноциду ставлять запитання: чи був цей намір зафіксований документально, чи існував заздалегідь розроблений план, який би його підтверджував, і відповідають: «Дослідники не знайшли ще жодної постанови Радянського уряду і ЦК партії, що наказують убити з допомогою голоду певну кількість українських чи інших селян» (російський історик В. Кондрашин).

З огляду на це слід наголосити, що Конвенція 1948 р. не передбачає неодмінного пред'явлення документа про план злочину або про намір його здійснення, а вимагає лише доведення такого наміру. У правовій доктрині і практиці загально визнано, що наявність письмово оформленого і формально затвердженого плану не є необхідною умовою кваліфікації та визнання поведінки протиправною чи злочинною. Цілком достатнім є доведення її протиправності або злочинності шляхом використання інших доказів, як прямих, так і непрямих. Отже, з юридичного погляду пошуки документа, що наказує убити за допомогою голоду певну кількість українських селян, не є необхідними. Тим більше, що документ, у якому було б викладено план знищення українських селян за допомогою голоду, навряд чи існує. З огляду на вкорінену в ментальності більшовицького керівництва схильність до конспірації та його прагнення приховати страхотливо злочинну і нелюдську акцію наявність такого документа у принципі є проблематичною. Навіть у нацистській Німеччині, де існувала офіційно схвалена расистська доктрина, геноцидна акція проти євреїв відбувалася під прикриттям евфемізму «остаточне вирішення єврейського питання».

Сьогодні виявлені численні нормативні акти комуністичного режиму, які визначали його політику щодо України у період 1932-1933 років, та задокументовані свідчення великої кількості людей-жертв Голодомору, яким пощастило вижити. Такі документи, які є прямими доказами наявності у поведінці комуністичної влади всіх елементів складу злочину геноциду, передбачених статтею II Конвенції ООН 1948 року, відтворені у численних джерелах.

Нині опубліковано кілька десятків тисяч свідчень людей, які пережили страхотливі роки Голодомору. Завдяки невтомній праці Дж. Мейса, під час роботи у 1986–1988 рр. Комісії Конгресу США з українського голоду 1932-1933 років записані свідчення 210 осіб (96 з них свідчили анонімно), що вперше опубліковані у 1990 році. Українською мовою свідчення надруковані у 2008 році у чотиритомному збірнику «Великий голод в Україні», виданому в Києві Видавничим домом «Києво-Могилянська академія».

В Україні перша збірка свідчень про Голодомор з'явилась у виданні «Голод-33. Народна книга-меморіал» (1991 р.), упорядкованому В. Маняком та Л. Коваленко після зняття офіційної заборони на тему українського голоду. В книзі надруковано багато із шести тисяч зібраних ними свідчень.

У 2002 році збірку свідчень про Голодомор під назвою «Книга буття України», яку упорядкував Олесь Воля, опублікувало видавництво «Кобзар».

З 2005 року Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» опублікував сім томів упорядкованого о. Юрієм Мициком збірника свідчень тих, хто вижив, під назвою «Український Голокост 1932-1933 рр.».

Багато свідчень опубліковано у загальноукраїнському томі «Національна книга жертв Голодомору 1932-1933 рр.» та у 17 обласних томах і томі м. Києва, виданих 2008 р. видавництвом Олени Теліги, а також двотомнику «Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932– 1933 рр.», виданому 2009 р. Видавничим домом «Калита».

Протягом 2009 р. Служба Безпеки України під час розслідування кримінальної справи №475, порушеної за фактом вчинення геноциду в Україні, допитала 1890 осіб і процесуально оформила їхні свідчення, які разом із 5000 архівних документів і матеріалами 24 судових експертиз включно до 330 томів справи.

Аналіз документів і поведінки комуністичної влади дає можливість виявити і низку непрямих доказів, які переконливо підтверджують наявність наміру фізичного знищення українських селян як частини української нації.

По-перше, у розпал Голодомору українським селянам було заборонено виїздити поза межі України. Заборона забезпечувалася розміщенням на кордонах УСРР та на залізничних станціях військових частин і підрозділів ГПУ. Відповідно до постанови Політбюро ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 22 січня 1933 р., органи влади були зобов'язані «не допускати масового виїзду селян із Північного Кавказу в інші краї та в'їзд до меж краю з України», а також «масового виїзду з України в інші краї та в'їзд в Україну з Північного Кавказу». Селянам України і Кубані заборонявся виїзд до сусідніх областей Росії і Білорусі в пошуках хліба. Ця заборона свідомо позбавляла селян, що голодували, можливості придбати необхідні для порятунку продукти харчування поза межами враженої голодом території України, прирікаючи їх на голодну смерть. Аби унеможливити втечу від

голодної смерті, прикордонні війська не пропускали українських селян також у райони, прилеглі до кордону з Румунією та Польщею.

По-друге, у всіх регіонах України систематичні й жорстокі репресивні заходи вживалися до тих партійних і радянських керівників усіх рівнів, які висловлювали незгоду з надмірними планами хлібозаготівель і прагнули допомогти селянам, що голодували, шляхом виділення їм продуктів харчування із колгоспних фондів.

По-третє, у державних резервах Непорушного і Мобілізаційного фондів було нагромаджено досить великі обсяги збіжжя, але цей ресурс не було використано для надання допомоги голодуючій Україні. В обох фондах на 1 січня 1932 р. зберігалось 2,033 млн т збіжжя, а на 1 січня 1933 р. – 3,034 млн т. Цієї кількості зерна цілком вистачило б для забезпечення хлібним раціоном (за денної норми 1 кг) до нового врожаю 10 млн осіб у 1932 р. і 15 млн осіб у 1933 р.

По-четверте, величезні обсяги збіжжя та інших продуктів харчування, вироблених в Україні, експортувалися за її межі – в інші регіони СРСР і за кордон, тоді як мільйони українських селян були позбавлені їжі і вмирили голодною смертю. З Радянського Союзу було експортовано 5,8 млн т збіжжя у 1930 р., 4,8 млн т – у 1931 р., 1,6 млн т – у 1932 р. та 1,8 млн т – у 1933 р.

Немає сумніву, що обмеження зернового експорту в 1931 р., наприкінці якого в Україні вже виникли значні продовольчі ускладнення, поширювалося голодування й навіть з'явилися перші ознаки голоду, та припинення такого експорту у 1932-1933 рр. могли б запобігти виникненню голоду. Такий крок не був критичним для реалізації планів радянської індустріалізації. Річ у тому, що в цей період упали світові ціни на пшеницю і, відповідно, зменшилися валютні надходження від її експорту. У 1932-1933 рр. вартість експортованого хліба становила лише 369 млн крб. Тоді як від експорту лісоматеріалів і нафтопродуктів було одержано майже 1 млрд 570 млн крб.

По-п'яте, комуністичний тоталітарний режим проголосив голод в Україні неіснуючим явищем і на цій підставі відмовлявся від допомоги, яку пропонували численні неурядові організації, зокрема закордонні українські громади, і отримання якої сприяло б якщо не відверненню трагедії, то істотному зменшенню її масштабів. Політика заперечення Голодомору і відмова від міжнародної гуманітарної допомоги є неспростовним додатковим свідченням наміру режиму використати голод для знищення українського селянства як частини української нації.

Комуністична влада мала в досталь ресурсів і можливостей для запобігання Голодомору в Україні та голоду в інших регіонах СРСР. Однак ці ресурси свідомо не було задіяно для надання ефективної допомоги голодуючим, що свідчить про її намір використати штучно організований в Україні голод як знаряддя геноцидного знищення. Отже, найпереконливішим доказом наміру тоталітарної комуністичної влади викликати голод в Україні і використати його як знаряддя цілеспрямованого знищення українського селянства було не лише широке застосування нею надзвичайно жорстоких і жорстких репресивних методів виконання надмірних планів хлібозаготівель та свавільне вилучення у селян всіх запасів продовольства, а й умисне позбавлення їх можливості одержання продуктів харчування з-поза меж уражених голодом районів України.

Підтвердженням штучного характеру Голодомору 1932-1933 рр. і навмисного використання його для вимордовування українських селян є продемонстрована сталінським тоталітарним режимом спроможність «контролювати голод». Із середини 1933 р. смертність від голоду в Україні почала знижуватись, і він припинився наступного року, хоча врожай 1934 р. становив лише 12,3 млн т і був набагато нижчим, ніж врожай 1932-1933 рр., які сумарно дорівнювали 36,9 млн т.

Першим кроком у напрямі припинення репресивного вилучення продовольства в селян стала таємна директива-інструкція від 8 травня 1933 р. за підписами Сталіна і Молотова, адресована «всім партійно- радянським працівникам, органам ОГПУ, суду і прокуратурі». Цей документ орієнтований на припинення масових репресій: «Настав момент, коли ми вже не маємо потреби у масових репресіях, які, як відомо, торкаються не лише куркулів, а й односібників і частини колгоспників». Оскільки знесилені голодом та ізольовані у своїх селах хлібороби, яким пощастило вижити, вже не становили загрози режимові, директива передбачала припинення масових виселень, «упорядкування» арештів та «розвантаження» місць ув'язнення.

У другій половині 1933 р. – на початку 1934 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР ухвалили низку постанов, спрямованих на поліпшення умов праці і життя в колгоспах. Ці акти, зокрема, передбачали відмову від нереалістичних квот хлібозаготівель та свавільних методів вилучення зерна, встановлення нового порядку видачі авансів за участь у збиральних роботах (10 червня 1933 р.), нормативне закріплення права колгоспників мати корову, дрібну худобу та птицю (20 червня 1933 р.), заборону додаткових зустрічних планів колгоспам, які виконали встановлені планові завдання (2 серпня 1933 р.), надання допомоги безкорівним колгоспникам у придбанні корів (10 серпня 1933 р.) тощо.

Утім, вирішальним чинником у припиненні голоду стало скасування старої системи хлібозаготівель. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 19 січня 1934 р. встановлювалися тверді норми здачі зерна. Обов'язкова поставка не повинна була перевищувати одну третину валового збору кожного господарства за середнього врожаю. Одночасно з припиненням практики свавільного вилучення в селян зерна було більше ніж удвічі, порівняно з 1932-1933 роками, зменшено його експорт. У 1934 р. на експорт відправлено лише 770 тис. т збіжжя.

Виявлена тоталітарним режимом «ефективність» як в організації, так і в припиненні Голодомору свідчить, що намір винищення українських селян реалізовано у визначених ним

часових межах.

У спробах заперечити геноцидний вимір українського Голодомору інколи посилаються на виявлені в архівах документи про допомогу, яка, за рішеннями союзного центру, надавалася регіонам, зокрема й Україні. Так, британець Р. Девіс та австралієць С. Уїткрофт згадують і аналізують 35 постанов ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, ухвалених у період від 7 лютого до 20 липня 1933 р., які стосувалися надання такої допомоги. Схожої позиції дотримується американець М. Таугер. Слід зазначити, що таких постанов є набагато більше – їх видавала не лише союзна влада, і не лише в 1933 р. Однак вивчення цих документів свідчить, що така допомога була несвоєчасною, недостатньою й вибірковою. Значні її обсяги становила не продовольча допомога селянам, що голодували, а насіннєва і фуражна допомога колгоспам для забезпечення посівної кампанії та збирання нового врожаю.

Якщо продовольча допомога надходила до села, її надавали лише у формі громадського харчування і лише тим колгоспникам, котрі ще були здатні працювати й жили в польових станах. Існували навіть постанови, відповідно до яких у лікарнях годували й лікували лише здоровіших і з кращими шансами на одужання. Продовольчу допомогу не надавали селянам-одноосібникам, натомість її отримувало місцеве партійне і комсомольське керівництво, активісти.

Як правильно зазначив В. Марочко, у 1932-1933 рр. рішення союзних органів щодо «виправлення становища в Україні» і «надання допомоги Україні» були спрямовані не на подолання причин голоду і рятування українських селян, а насамперед на забезпечення виробничих потреб під час посівних і збиральних кампаній.

Така допомога надавалася як у пропагандистських цілях, так і з метою маскування злочинної поведінки влади. У зв'язку з цим слушно думку висловив С. Кульчицький, зазначивши, що допомогу пограбованим селянам, у яких щойно примусово вилучено усі запаси продовольства, слід вважати елементом приховування злочину. Водночас категорично не можна погодитися з його тезою про дві стадії Голодомору – деструктивну (створення умов, не сумісних із життям) і конструктивну (порятунок тих, хто був придатний для посівної кампанії).

Продовольча допомога надавалася, а смертність серед українських селян зростала. На лютий-червень 1933 р., протягом яких було видано 35 згаданих постанов про надання допомоги українським селянам, припадає пік Голодомору, коли жертви злочину обчислювалися мільйонами. У практичному аспекті йшлося, радше, про ненадання допомоги, ніж про її надання. Вибіркове надання обмеженої і дозованої допомоги лише визначеній частині селян означало її ненадання іншій частині, яку становили мільйони. Така продовольча «допомога» за наявності великих запасів зерна у централізованих державних резервних фондах та масштабного продовольчого експорту аж ніяк не спростовує наявності наміру знищення українців у сільській місцевості, а переконливо підтверджує існування наміру знищити їх частково.

Зазначені параметри наміру були зумовлені аж ніяк не гуманним ставленням комуністичного режиму до людей, приречених на голодну смерть, а прагматичними потребами режиму в людських ресурсах для використання у колгоспному та промисловому виробництві, а також у збройних силах.

З погляду права надання допомоги голодуючим за розпорядженням влади в окремих випадках можна було б розглядати як обставину, яка пом'якшує винуватість осіб причетних до організації та здійснення Голодомору. Водночас певні дії комуністичного режиму слід було б вважати обставинами, які обтяжують винуватість злочинців, наприклад, приховування факту голоду та відмову від іноземної допомоги голодуючим, блокаду враженої голодом території України, масований експорт хліба та інших видів продовольства під час Голодомору.

У 1932-1933 рр. жертвами штучно організованого голоду стали не лише українські селяни. Однак лише український Голодомор, який охопив Україну і Кубань, був геноцидом. Голод в інших регіонах СРСР мав ознаки іншого міжнародного злочину, відомого під назвою винищення. І суть не в тому, що порівняно з іншими країнами рівень смертності та кількість людей, вимордуваних в Україні й на Кубані, були на кілька порядків вищими. Адже, з юридичного погляду, кількісні показники не є критерієм для кваліфікації протиправної поведінки злочинцем геноциду.

Між українським Голодомором і голодом, який у той період охопив інші регіони СРСР, була якісна різниця: селян поза межами України та Кубані виморювали голодом як соціальний клас, а українські селяни стали жертвами злочину насамперед через свою належність до української нації.

Правомірність і справедливість такої оцінки – очевидні у світлі політики більшовицького режиму щодо України та системного аналізу більшовицької доктрини і практики в національному питанні.

Ленінсько-сталінське керівництво завжди надавало виняткового значення Україні, вважаючи, що її утримання в орбіті московського центру є ключовою умовою для забезпечення життєздатності комуністичного режиму та нового імперського утворення у формі СРСР.

«Втратити Україну – втратити голову», – казав Ленін. Звідси небажання більшовиків визнавати право української нації на створення незалежної держави. Незважаючи на проголошення Леніним гасла самовизначення націй, керівники більшовицької організації в Україні Горюхи і П'ятаков у червні 1917 р. на засіданні Київського комітету РСДРП(б) заявили: більшовики не можуть підтримати самостійності України, тому що Росія не може існувати без українських хліба, вугілля, цукру тощо.

Після проголошення Української Народної Республіки (УНР) у період з 1917 р. по 1920 р. радянська Росія, під вигаданим приводом надання збройної допомоги кишенювій Українській

радянській республіці, утвореній на противагу УНР, тричі завойовувала Україну. Підсумовуючи значення другого загарбання України у 1919 р., Ленін казав: «Ми тепер маємо Україну, це означає, що ми маємо хліб».

Третя окупація України завершилася 1920 р. Для утримання її у своєму силовому полі більшовицька Росія дислокувала на території України шість армій кількістю 1,2 млн багнетів.

Кремлівська верхівка неабиякого значення надавала не лише ресурсному потенціалу України, а й її геополітичному розташуванню. У стратегії керованого російським керівництвом Комуністичного інтернаціоналу її територію розглядали як плацдарм для експорту комуністичної революції в Європу.

Зважаючи на потужність українського визвольного руху і розуміючи неможливість тривалого підкорення України лише силою зброї, Ленін у грудні 1920 р. підписав із підконтрольним йому радянським урядом України Союзний Договір, який формально визнавав незалежність радянської України – Української Соціалістичної Радянської Республіки – УСРР. Водночас зроблено інші тактичні поступки, переважно в національно-культурній сфері. В Україні почали запроваджувати політику так званої коренізації, яка декларувала необхідність поваги до національної мови, культури та традицій неросійських народів. Однак насправді вона мала на меті зміцнення комуністичного режиму в формально незалежній Україні. Ця політика, зокрема, зобов'язувала прислані в Україну чужорідні комуністичні кадри опановувати українську мову для використання її як засобу порозуміння із ворожим їм середовищем, поширення в українському суспільстві комуністичних ідей та забезпечення суспільної підтримки в їхній практичній реалізації. Невдовзі для маскуванню її суті політику коренізації в Україні почали називати політикою українізації.

Змушене піти на поступки, кремлівське керівництво не послабило свого фактичного контролю над Україною і готувалося до реваншу. Першим кроком у цьому напрямі було створення у грудні 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Практично це означало початок відтворення колишньої імперії, але на трохи звуженому геополітичному просторі і в новій, комуністичній іпостасі.

Реінтеграція України була успіхом кремлівського керівництва, який посилював владні можливості Москви, однак не скасовував свободи республіки у здійсненні власного національно-культурного політичного курсу. До того ж політику українізації, відповідно до рішень VII конференції КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.) та XII з'їзду РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.), визнано офіційною лінією партії у сфері національно-культурного будівництва. Незважаючи на суперечливі моменти і непослідовність у її здійсненні, політика українізації ставала потужним засобом творення української України. Виявилося, що об'єктивно вона сприяє дерусифікації та зміцненню української ідентичності.

Українізація заторкувала не лише царину застосування української мови, а й охоплювала інші ключові сфери суспільного життя. Зокрема у процесі українізації, яка здійснювалася під проводом КП(б)У за активної участі О. Шумського та М. Скрипника, відбувався культурний ренесанс європейського зразка і формувалися відмінні від російських культурні традиції, які орієнтувалися на «психологічну Європу» під гаслом «Геть від Москви» (М. Хвильовий), створювалася національна система освіти (Г. Гринько), обґрунтовувалась економічна концепція, згідно з якою Україна мала бути автономним економічним організмом (М. Волобуєв).

1928 р. ЦК КП(б)У знову порушив питання про передачу УСРР районів із більшістю українського населення Курської та Воронезької губерній, а також про запровадження українізації на Кубані, яка тоді, за традиціями, мовою, культурою, була українською, але почала вже втрачати свої українські особливості.

В Україні на кінець 20-х років із 17 дивізій, дислокованих у її межах, 8 були територіальними, тобто складалися з українців. У військових навчальних закладах розпочалося викладання української мови.

Підвищувався авторитет і вплив національної церкви – Української автокефальної православної церкви.

Національно-культурне відродження, яке відбувалося в процесі українізації, об'єктивно було продовженням хвилі національного піднесення, викликаного проголошенням УНР і національно-визвольними змаганнями. Національна консолідація України породжувала несприйняття і стурбованість кремлівського керівництва, перед яким, як раніше – перед урядом Російської імперії, постала необхідність, але набагато масштабніша, нейтралізації та викоренення українського сепаратизму.

Як свідчать аналітичні розробки контрольного з Москви ГПУ УСРР, у фокусі його уваги була небезпека українського сепаратизму. ГПУ відстежувало настрої в українському суспільстві, вивчало ставлення різних його прошарків до комуністичного режиму, оцінювало «сепаратистські прояви» та визначало заходи боротьби з ними. У такому разі особливо наголошувалося на діях «сепаратистів» із використання потенціалу українського селянства та його залучення до реалізації їхніх планів. У таємному обіжнику ГПУ УСРР від 4 вересня 1926 р. «Про український сепаратизм» зазначалося, що «село привертає особливу увагу націоналістів» і що їхня робота «у вихованні села в дусі ненависті до Москви дає помітні результати, особливо у середовищі молоді». З огляду на це робили такий організаційний висновок: «пов'язати роботу по українській інтелігенції з роботою по селу».

Найактивніша фаза цієї «роботи» розпочалася з організації та проведення у 1929–1930 рр.

процесу Спілки визволення України (СВУ), спрямованого проти української провідної верстви, і завершилася винищенням мільйонів українських селян під час Голодомору 1932-1933 років. Плановані з Москви репресивні акції проти України мали на меті поборювання будь-яких антирадянських сил, а надто тих, які чинили опір або могли повстати проти комуністичної влади під прапором «українського націоналізму» чи «сепаратизму».

Справа СВУ була предметом особливої уваги Сталіна, який виступав її головним режисером. На спеціальному засіданні Політбюро ЦК ВКП(б), проведеному під головуванням вождя за місяць до «показового суду», обговорено його сценарій. Визначеним чекістами учасникам СВУ інкримінувалося прагнення зруйнувати СРСР, «відірвати» Україну від інших «союзних республік».

Підсудними на процесі, який відбувся в Харкові 9 березня – 19 квітня 1930 р., проходило 45 осіб, але невдовзі у зв'язку зі справою було заарештовано ще 700. Загалом, як зазначали В. Пристайко та Ю. Шаповал, під час та після процесу СВУ репресували в Україні понад 30 тисяч українських громадян, переважно з кола інтелектуальної еліти. Репресії поширилися і на Українську автокефальну церкву, яку заборонили.

Отже, відбулося широкомасштабне превентивне зачищення української провідної верстви, яка в умовах широкого спротиву сталінській політиці в селі могла очолити боротьбу селян за повалення комуністичного режиму й утворення незалежної Української держави. Селянський спротив колективізації спостерігався на всій території Радянського Союзу, однак найсильніший він був в Україні. Із зареєстрованих ОГПУ в 1930 р. 13 754 (2,5 млн учасників), селянських заворушень, бунтів і повстань – 4098 (понад 1 млн учасників) відбулися в Україні і 1061 (приблизно 250 тис. учасників) – на Північному Кавказі. Як повідомляв заступник голови ОГПУ В. Балицький у 1930 р. в доповідній записці про політичний стан селянства в Україні, у зв'язку з політикою ліквідації куркульства як класу у деяких селах співають «Ще не вмерла Україна...» і виголошують гасла «Геть Радянську владу!», «Хай живе самостійна Україна!».

Протягом 1930–1933 рр. переслідування української провідної верстви тривали. Органи ГПУ України порушили групові кримінальні справи, зокрема під назвами «Контрреволюційна шкідницька організація в сільському господарстві України» (1930 р.), «Військово-офіцерська контрреволюційна організація» («Весна», 1930-1931 р.), «Український національний центр» («УНЦ», 1930-1932 р.), «Всеукраїнський есерівський центр» (1931 р.), «Трудова селянська партія» («ТСП», 1931 р.), «Українська військова організація» («УВО», 1932-1933 рр.).

Незважаючи на репресії проти української провідної верстви та каральні акції із застосуванням збройних формувань ГПУ проти селян, їхній спротив тривав. Звичайно, він був спонтанним і неорганізованим, але за певних умов міг перерости в загальнонаціональний вибух. Такий розвиток подій непокоїв сталінський режим, який планував подальші антиукраїнські заходи під приводом боротьби з українським «контрреволюційним повстанським підпіллям».

Призначений у листопаді 1932 р. особливо уповноваженим ОГПУ в Україні В. Балицький в оперативному наказі по ГПУ УСРР №1 від 5 грудня під грифом «цілком таємно» відзначав «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом», і ставив як нагальне завдання «викриття та розгром» цього підпілля. Уже 23 грудня 1932 р. В. Балицький у записці на ім'я секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна повідомляв про «наявність широко розгалуженого польсько-петлюрівського повстанського підпілля, що охоплює за неповними даними 67 районів України», і про арешт протягом 20 днів грудня 12 178 осіб, з яких 4 204 належали до повстанських контрреволюційних організацій. У записці, зокрема, зазначено, що програмна установка повстанського підпілля у своїй основі передбачала: «Відділення України від Росії, створення демократичного управління країною, право дрібної власності, вільної торгівлі, свободи слова, спілок, друку», а організація, що діяла в кількох районах Харківської області, мала на меті підготовку збройного повстання та утвердження «Української народної республіки». 28 грудня 1932 р. всім членам ЦК та Президії ЦК ВКП(б), всім секретарям обкомів, крайкомів та національним ЦК, усім членам-партійцям колегій Наркомзема та Наркомрадгоспів, усім піхотним полкам ОГПУ надіслано секретну телеграму Й. Сталіна, в якій, зокрема, запропоновано звернути значну увагу на записку В. Балицького «про петлюрівську організацію на Україні, що має на меті здійснення саботажу хлібозаготівель та підготовку селянських повстань для відділення України від СРСР та відновлення в ній капіталізму».

У виданому невдовзі оперативному наказі по ГПУ УСРР №2 від 13 лютого 1933 р. під грифом «цілком таємно» йшлося про те, що ударно-оперативна група ГПУ «розкрила контрреволюційне повстанське підпілля в Україні, яке охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій та депо і низку пунктів прикордонної смуги». На цій підставі зробили висновок про наявність єдиного, ретельно розробленого плану «організації збройного повстання в Україні до весни 1933 року з метою повалення радянської влади та встановлення капіталістичної держави, так званої “Української незалежної республіки”». Зазначимо з огляду на це, що чекістський прогноз щодо часу збройного повстання дивним чином збігається із часом, коли репресії і Голодомор в Україні сягнули свого апогею.

У світлі відомих нині фактів такі оцінки ситуації та висновки видаються, м'яко кажучи, перебільшенням. Тим часом аж ніяк не є перебільшенням страх сталінського керівництва втратити як владу, так і Україну.

Варто звернути увагу, що концептуально і накази, і записка перегукуються з відомим тепер

листом Сталіна Кагановичу від 11 серпня 1932 р., у якому вождь наголошував: «Найголовніше зараз Україна», де справи надто погані і «по партійній лінії», і «по лінії радянській», і «по лінії ГПУ». І робив висновок: «Якщо не візьмемося нині за виправлення ситуації на Україні, Україну можемо втратити».

У пам'яті комуністичного керівництва не могли не закарбуватися події десятирічної давнини, коли вся Україна була охоплена селянськими повстаннями, викликаними її окупацією радянською Росією, політикою воєнного комунізму та систематичними і масовими реквізиціями продовольства в українського селянина. У брошурі «Политический бандитизм на Украине (причины, формы и борьба с ним)», що її видав на початку 20-х років Особливий відділ Київського військового округу, зазначено: «Політичний бандитизм на Україні – явище не випадкове і не кримінальне. Він має глибоке історичне і економічне коріння, і боротися з ним лише збройними методами – це підкидати сухого хмизу до вогню. Протягом 1919–1920 рр. зі зброєю в руках проти нас виступало в Україні в різний час і в різних місцях понад мільйон повстанців. За цей час повстанці і партизани вбили сто сорок тисяч червоноармійців, комуністів і працівників правоохоронних органів і працівників продовольчих установ і загонів. За цей час органи ЧК і особливі відділи військових частин, лише за офіційними даними, розстріляли понад чотириста тисяч повстанців та їхніх помічників (“посібників”), і все-таки навесні 1921 р. ми маємо нову хвилю повстань». В Україні в цей період проти комуністичного режиму розгорнулася справжня народна війна, зупинена не в останню чергу голодом, який у 1921-1922 рр. охопив значні частини української території.

Сталін, як ніхто інший, знав, відчував і передбачав можливий розвиток подій в Україні. Набутий історичний досвід підказував йому надійний засіб утримання її в покорі. Як слушно зауважив у цьому зв'язку С. Кульчицький, «щоб не втратити Україну, а з нею і своє місце в Кремлі, Сталіну треба було спочатку створити ситуацію масштабного голоду...».

Отже, український Голодомор став складником багатоходової превентивної каральної операції, спрямованої проти української нації як такої, оскільки її відродження становило загрозу єдності і самому існуванню радянської імперії. Під час цієї операції за допомогою штучно організованого голоду було завдано нищівного удару по українському селянству з метою фізично знищити питому частину нації і, отже, підірвати її визвольний потенціал. Адже абсолютна більшість сільської людності становили українці, а більшість українців – селяни. За всесоюзним переписом населення 1926 р. з 31,2 млн жителів України сільське населення становило 23,3 млн, тобто більше ніж 81%, а серед сільського населення українці становили 20,6 млн, тобто 87,6%. На початку 1932 р. населення України становило 32,5 млн, з яких у сільській місцевості проживали 25,5 млн. Як і раніше, серед сільського населення українці становили більшість, а у деяких сільських регіонах їхня кількість перевищувала 90%. Режим знищував українців, тому що вони були селянами, а селян, тому що вони були українцями.

Досить часто твердять, що український Голодомор не мав винятково українського національного виміру, а отже, не є злочином геноциду, оскільки від голоду гинули не лише українці, а й представники національних меншин, які на той час жили в Україні.

Із цим твердженням перегукується досить парадоксальна теза С. Кульчицького, яку він сформулював так: «Застосований Сталіним терор голодом в Україні і на Кубані був геноцидом українських громадян, а не українців». Він аргументує свою позицію тим, що: а) Сталін мав підстави побоюватися громадян УСРР; б) нікому – ні онукам громадян України, померлим від голоду, ні світовій громадськості – неможливо довести, що знищення українців відбувалося подібно до знищення вірменів в Османській імперії у 1915 р. чи євреїв у країнах Європи, окупованих нацистами».

З таким підходом не можна погодитися, оскільки він не відповідає критеріям Конвенції ООН 1948 р. і є хибним у своїй основі.

По-перше, відповідно до Конвенції ООН 1948 р. геноцидом вважаються злочинні дії з наміром знищити певну національну, етнічну, расову або релігійну групу, а не громадян. Тобто людей знищують саме через їхню належність до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи, яка, власне, і є об'єктом злочину.

По-друге, населення Кубані, яка була частиною РРФСР, на три чверті складалося з українців, котрі були громадянами Російської Федерації, а не України.

По-третє, Сталін боявся не громадян України, він вбачав грізну небезпеку в українському національному відродженні та національно-визвольному русі, який міг охопити і Україну, і населену українцями Кубань. Тому й завдав превентивного удару, і цей удар був спрямований проти української нації як такої. Саме через це українці в Україні і на Кубані стали жертвами його злочинних акцій, а не тому, що вони лише були або могли стати громадянами УСРР.

По-четверте, для юридичної характеристики природи українського Голодомору неадекватно вживати запозичений у Р. Конквеста термін «терор голодом», оскільки комуністична влада використовувала штучно організований голод не як інструмент залякування, а насамперед як знаряддя вбивства українців за їхню належність до української національної групи як такої.

По-п'яте, некоректно як протиставляти, так і отожднювати український Голодомор із геноцидом вірмен та єврейським Голокостом, оскільки кожний конкретний злочин геноциду має лише йому притаманні зовнішні матеріальні особливості. З юридичного погляду, істотною є тотожність чи подібність цих особливостей, а відповідність кожного з таких злочинів критеріям або типовим юридичним ознакам, визначеним Конвенцією ООН 1948 р. Доводити комусь подібність

знищення українців, вірмен і євреїв під час національних трагедій кожної з цих національних груп непотрібно, оскільки такої подібності не існує і об'єктивно не може існувати. Натомість необхідно довести, що матеріальні параметри українського Голодомору відповідають правовим вимогам положень Конвенції ООН 1948 р.

Нетотожність українського Голодомору єврейському Голокосту не може бути підставою для заперечення геноцидної природи української національної трагедії. Нацисти звозили євреїв з усієї Європи до таборів смерті і там знищували в газових камерах. Українців виморювали голодом на їхній споконвічній етнічній території. Зовнішні матеріальні параметри обох злочинів вочевидь нетотожні. Однак їхній юридичний вимір у світлі Конвенції ООН 1948 р. є однаковим. У зв'язку з викладеним слід визнати юридично некоректним і політично недоцільним застосування терміна «український Голокост» для означення масового замордування українців комуністами під час Голодомору 1932-1933 рр. (Ю. Мицик), а тим більше масових вбивств євреїв нацистами на території України у 1941–1942 рр. під час Другої світової війни (С. Кульчицький).

Одна зі специфічних ознак українського Голодомору зумовлена тим, що в перебігу історичного розвитку в деяких регіонах України відбулося вкраплення в тіло української нації національних меншин. Тому під час Голодомору, крім українців, справді гинули і представники національних меншин України. Вони також стали жертвами злочинних дій кремлівського керівництва. Але злочин геноциду спрямовано не проти них, а проти української нації. Голодомор планувався і здійснювався як один з етапів спецоперації проти української нації як такої, оскільки саме вона, а не національні меншини, є суб'єктом державотворчого самовизначення і лише вона могла реалізувати право на самовизначення шляхом виходу з СРСР і утвердження незалежної національної держави.

Як питома частина української нації українські селяни, а не представники національних меншин, становили живильний ресурс і рушійну силу українських народних повстань та національно-визвольних рухів і відігравали в них чільну роль. Саме тому безпосереднім об'єктом Голодомору став найчисленніший складник української національної групи – українські селяни.

Той факт, що від українського Голодомору постраждали представники національних меншин України, аж ніяк не може слугувати підставою для заперечення його антиукраїнської спрямованості. Здійснюючи Голокост проти євреїв, нацисти одночасно знищували циган, поляків, білорусів, українців, представників інших націй, яких вони так само вважали расово неповноцінними і потенційними ворогами рейху. Про це свідчать трагедії Бабиного Яру, Майданеку, Аушвіцу й інших місць масового знищення євреїв. Але ж ніхто не заперечує, що Голокост є геноцидом єврейського народу.

Представники національних меншин України стали невольними і невинними жертвами українського Голодомору не тому, що були росіянами, євреями, поляками, німцями чи болгарами, а тому, що жили серед української нації, проти якої спрямовано злочин. Вони немовби опинилися на лінії обстрілу, коли планували вбити конкретну особу, а постраждали й інші люди, що опинилися поблизу. Але ж нікому не спаде на думку заперечувати наявність злочину на тій підставі, що внаслідок його вчинення постраждали також особи, яких злочинець не мав наміру позбавляти життя.

Виокремлення українського виміру Голодомору не означає заперечення або ігнорування факту винищення штучним голодом представників національних меншин України. Про це свідчать розвідки українських дослідників Голодомору – зокрема О. Іванова, І. Іванькова, В. Марочка. Ретельне з'ясування долі національних меншин має стати неодмінним аспектом продовження офіційного розслідування всіх обставин Голодомору на території України.

З погляду міжнародного права масова загибель від голоду представників національних меншин України є злочинним винищенням і водночас обставиною, що обтяжує вину і підвищує рівень відповідальності організаторів українського Голодомору.

У світлі викладеного юридично некоректним є розширене тлумачення поняття «національна група» Є. Захаровим, який об'єктом злочину геноциду вважає «частину українського народу – сукупність жертв Голодомору та політичних репресій за період від листопада 1932 р. до серпня 1933 р., незалежно від етнічної, релігійної та інших ознак». Такий підхід, який суперечить вимогам Конвенції ООН 1948 р., частині 1 ст. 442 Кримінального кодексу України та постанові Апеляційного суду України від 13 січня 2010 р., він обґрунтовує посиланням на рішення Міжнародного кримінального трибуналу для Руанди. Визначення «національної групи» цим Трибуналом Є. Захаров подає у такій редакції: «об'єднання людей, які мають стійкий правовий зв'язок, як то єдине громадянство та, відповідно, певні права і обов'язки». Він вказує, що текст цього визначення запозичено з монографії У. Шабаса (визнаного у світі авторитетного теоретика злочину геноциду) у тому вигляді, як воно процитовано в присвяченій українському Голодомору англійській праці Р. Сербина*.

Суть сформульованого в рішенні МКТР від 2 вересня 1998 р. у справі Акаєси визначення «національна група», яке Є. Захаров наводить у не зовсім точному перекладі, можна зрозуміти. Але головна вада його підходу полягає в абсолютизації статусу цього визначення. Він навіть побіжно не згадує про негативну оцінку визначення МКТР У. Шабасом та аргументоване несприйняття ним у принципі будь-яких спроб будь-яким чином змінити чітко визначений у ст. II Конвенції ООН 1948 р. перелік людських груп, які є об'єктом геноциду У. Шабас зазначає, що МКТР обґрунтував визначення національної групи, спираючись на авторитет Міжнародного Суду ООН шляхом

використання його рішення у справі Nottebohm (1995). Однак предметом розгляду у цій справі, справедливо підкреслює він, було не визначення «національної групи» як об'єкта злочину геноциду, а встановлення «національності» особи в сенсі її громадянства, з'ясування формальних підстав надання громадянства та виявлення реальних зв'язків, що поєднують особу з державою її громадянства й, отже, створюють юридичне підґрунтя для дипломатичного захисту своїх громадян з боку держави. З огляду на це У. Шабас зробив висновок, що «посилання Руандійського трибуналу на справу Nottebohm є дефектним».

Цілком погоджуючись із цим висновком, слід наголосити, що визначення «національної групи» МКТР фігурувало в його рішенні лише по одній конкретній справі і було схвалене лише однією його палатою, а саме палатою №1. По суті, це визначення довільно розширювало вичерпний перелік груп, встановлений як ст. II Конвенції ООН 1948 р., так і ст. 2 Статуту МКТР. Визначення палати №1 МКТР не було сприйняте чи підтримане ні іншими палатами МКТР, ні МКТЮ, ні Міжнародним кримінальним судом, ні Міжнародним Судом ООН і тому його не можна розглядати як прецедент і правове підґрунтя для ревізії Статуту МКТР, а тим більше Конвенції ООН 1948 р.

Вирішуючи справи про злочини геноциду, міжнародні суди не можуть не тлумачити Конвенцію ООН 1948 р. Але жоден з них, навіть Міжнародний Суд ООН, не має компетенції її змінювати, замінювати чи доповнювати. Це є винятковим правом лише держав – сторін Конвенції.

Юридично дефектне у світлі положень Конвенції ООН 1948 р. визначення «національної групи» сформулювала палата спеціалізованого суду у рішенні щодо справи, порушеної проти громадянина Руанди Жан-Поля Акасу. Однак під час розгляду цієї справи МКТР не оперував поняттям «національна група», а визнав Жан-Поля Акасу винним у скоєнні злочину геноциду проти народності тутсі, яку визначено як етнічну групу.

Отже, рішення палати №1 Руандійського трибуналу жодним чином не стосується України. Тим більше, що сформульоване в ньому визначення поняття «національна група» суперечить положенням частини 1 ст. 442 Кримінального кодексу України, які відтворюють вичерпний перелік груп, визначений Конвенцією ООН 1948 р. У Науково-практичному коментарі до Кримінального кодексу України «національна група» визначена як «група людей, що історично склалась, яка характеризується спільністю мови, складу і культури, традицій і побуту». Таке визначення відповідає звичайному і звичному розумінню поняття національна група, яке існувало на момент укладення Конвенції і є усталеним та загально визнаним.

У світлі викладеного треба зазначити, що в ухваленому Верховною Радою України 28 листопада 2006 р. Законі «Про Голодомор 1932-1933 р. в Україні» об'єктом геноциду формально визначено український народ, що суперечить вимогам як ст. II Конвенції ООН 1948 р., так і частині 1 ст. 442 Кримінального кодексу України, в яких міститься ідентичний перелік людських груп, що можуть бути об'єктом злочину геноциду. Зауважимо, що у проекті цього Закону Голодомор кваліфікувався як геноцид української нації. Під час його обговорення тодішній голова Верховної Ради О. Мороз запропонував замінити слово «нація» на слово «народ». Верховна Рада України погодилася з цією юридично безпідставною і провокативною поправкою, яка створила підґрунтя для правової колізії і, по суті була завуальованою спробою заперечення кваліфікації Голодомору як злочину геноциду.

Геноцидну природу українського Голодомору намагаються поставити під сумнів, спираючись і на той факт, що штучно організований голод спричинив загибель не лише українців в Україні, а й росіян, казахів, татар, башкирів і ще багатьох в інших регіонах СРСР. Такий підхід притаманний для концептуальної оцінки голоду 1932-1933 рр. в СРСР російськими істориками та офіційними речниками, а також і деякими іншими іноземними дослідниками, наприклад, німцем С. Мерлем.

Суть позиції російської сторони коротко можна сформулювати так: оскільки голод 1932-1933 рр. на території Російської Федерації не вважається геноцидом, то і голод в Україні не може бути геноцидом. Така позиція є позбавленою елементарної логіки спробою нав'язати українській стороні і світовому співтовариству власне спотворене бачення подій в Україні. До того ж переконливих документів і аргументів на користь ідентичності матеріальних ознак голоду в Росії і Голодомору в Україні вони не наводять. І причина тут одна – їх просто не існує.

Організуючи штучний голод, сталінський тоталітарний режим мав на меті часткове винищення: а) селян як представників соціальної верстви, яку розглядали як ворожу, щоб упокорити їх та подолати їхній опір; б) української національної групи, як такої, оскільки її розвиток становив потенційну загрозу цілісності і самому існуванню комуністичної імперії та оскільки питому частину української нації становили селяни, які не сприймали політику комуністичної влади і чинили їй найбільший спротив.

Виокремлення українського Голодомору як злочину геноциду, яке спирається на ґрунтовну фактологічну базу, аж ніяк не є запереченням злочинних дій комуністичної влади, що спричинили масову загибель селян інших національностей на території РСФРР. Можна припустити, що злочинні дії, вчинені в той час проти казахів, татар та башкирів, також були актами геноциду. Підтвердити чи спростувати це можуть спеціальні дослідження та офіційні розслідування в Казахстані, Татарстані чи Башкортостані.

Тому постає питання: чи міг комуністичний тоталітарний режим вчинити злочин геноциду, жертвами якого б стали російські селяни? Відповідь може бути одна – ні. Російські селяни переважно були етнічними росіянами, так само як українські селяни були етнічними українцями. І ті, й інші належали до національних груп, однак їх позиціонування і роль як у Російській, так і в

Радянській імперії були різними.

Російська нація, питомим складником якої було російське селянство, становила системоутворювальну основу обох імперій. Її націоналізму як офіційному ідеологічному знаряддю розбудови імперії білої та прихованої машкарою інтернаціоналізму імперії червоної були притаманні ідеї месіанізму, величі, експансіонізму та імперської єдності, а не сепаратизму. Російське селянство як питомий складник російської нації за визначенням не могло стати об'єктом злочину геноциду, адже його спротив більшовицькому режимові не крив у собі загрози політичного сепаратизму і не пов'язувався владою з можливістю виходу Росії зі складу СРСР.

Українську націю владні кола обох імперій завжди розглядали як системо-руйнівний чинник. Рушійною силою українського націоналізму як ідеологічного знаряддя побудови незалежної України була ідея виділення зі складу імперії та створення Української самостійної соборної держави.

Національна самобутність українського селянина у поєднанні з його антибільшовизмом були підґрунтям українського сепаратизму і становили загрозу єдності та самому існуванню СРСР. Саме тому об'єктом злочину геноциду стала українська нація, для послаблення якої комуністичний тоталітарний режим здійснив геноцидне знищення українського селянства як питомої частини нації та джерела її духовної і матеріальної сили.

Вибіркову антиукраїнську спрямованість Голодомору підтверджують, зокрема, і такі факти.

Загальносоюзні нормативні акти, спрямовані проти селян, виконувалися на теренах усієї Країни Рад за допомогою практично однакових методів, проте масштаби, цілеспрямованість і, відповідно, наслідки їх застосування в окремих регіонах були різними. З найбільшою ретельністю і жорстокістю їх виконували в Україні і на Кубані.

Найактивніші фази вилучення зерна в українських селян супроводжувались істеричними антиукраїнськими кампаніями в загальносоюзній пресі.

Серед ухвалених кремлівським керівництвом нормативних актів, які застосовувалися щодо території усіх союзних республік, існувала низка згаданих вище та інших специфічно «українських», а точніше антиукраїнських постанов, директив, інструкцій тощо, виконання яких створювало умови, абсолютно несумісні з життям і розраховані на фізичне знищення українців у сільській місцевості.

Найжорстокіші репресивні заходи, які спричинили штучний голод, режим застосував в Україні і на Кубані, яка входила до складу РРФСР, але за мовою, традиціями і культурою була в той час українською. За переписом населення 1926 р. на Кубані проживав 1 млн 412 тис. українців, що становило 75% її населення. Загалом на Північному Кавказі було 3 млн 107 тис. українців.

Уповноваженим з питань забезпечення хлібозаготівель в Україні і на Північному Кавказі було призначено Кагановича, найвідданішого соратника Сталіна. Саме Каганович запровадив режим «чорних дощок» як додатковий метод покарання селян Кубані й України, в яких примусово вилучалися всі запаси зерна та всі інші продукти харчування.

У союзних постановах, листуванні і виступах кремлівського керівництва поряд з Україною часто виокремлюється Кубань як регіон, на який слід звертати особливу увагу. Про це, наприклад, свідчать постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 1 листопада 1932 р. та бюро Північнокавказького крайкому від 4 листопада 1932 р., листування Сталіна з Кагановичем, виступи останнього під час поїздки до Північного Кавказу.

Російський дослідник голоду 1932-1933 рр. І. Зеленін визнає, що дії комісії ЦК ВКП(б) у справах хлібозаготівель у Поволжі, яку очолював Постишев, мали «дещо інший характер порівняно з тим, що здійснювали Каганович і Молотов на Північному Кавказі і Україні». Він небезпідставно вважає, що селяни Нижньої Волги постраждали від голоду меншою мірою, ніж сільське населення України і Північного Кавказу.

В. Кондрашин зазначає, що в 1932 р. дестабілізацію ситуації в північнокавказькому краї спричинив «український чинник» – оголошення там планів хлібозаготівель викликало паніку серед селян Кубані і Дону, оскільки вони знали про голод в Україні і відчули загрозу голоду, аналогічного до того, що вже охопив Україну. Цілком очевидно, що паніка охопила цей край через те, що населений він був переважно українцями, які знали про події в Україні, але В. Кондрашин про це не згадує.

Питання хлібозаготівель в Україні і на Північному Кавказі сталінський тоталітарний режим пов'язував безпосередньо з питаннями українізації, свідченням чого є постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. «Про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі та в Західній області». Незважаючи на те, що у назві постанови фігурувала Західна (нині Смоленська) область Російської Федерації, їй присвячено лише короткий абзац, положення якого зобов'язували керівництво області завершити заготівлі зерна до 1 січня, а льону до 1 лютого 1933 р. і в якому немає жодних приписів про репресії проти російських селян.

Майже вся постанова адресувалася партійним, радянським і каральним органам України та Північного Кавказу і вимагала від них застосування щодо українських селян широкого діапазону репресивних заходів. Найпромовистішими були досить розгорнуті пункти 4, 6 і 7 постанови, в яких українське керівництво жорстко критикували за хибне здійснення національної політики, а північнокавказьке – за небільшовицьку українізацію, що полегшувало буржуазно-націоналістичним елементам, зокрема петлюрівцям та учасникам Кубанської Ради (аналог Центральної Ради), «створення своїх легальних прикриттів, своїх контрреволюційних осередків і організацій».

Постанова містила припис ЦК КП(б)У та РНК України «вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій» і зобов'язувала Північнокавказький крайком і крайвиконком:

виселити в найстисліші терміни до північних областей СРСР зі станиці Полтавської (Північний Кавказ) як найбільш контрреволюційної усіх жителів за винятком справді відданих радвладі колгоспників та одноосібників і заселити цю станицю колгоспниками-червоноармійцями;

негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українізованих» районів, а також видання усіх газет і журналів з української на російську мову; підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову.

Згадка у постанові про Західну область, на думку багатьох дослідників, зокрема, В. Лозицького, була покликана замаскувати її антиукраїнське спрямування. Проте зміст цієї постанови, яку виконано найретельніше і найжорстокіше, є переконливим підтвердженням здійснення репресивних заходів проти селян України та Північного Кавказу як представників української національної групи.

Особливістю українського Голодомору є ураженість голодом абсолютної більшості сільських населених пунктів у всіх адміністративно-територіальних одиницях України (7 областей та Молдавська АСРР) з населенням у 22,4 млн осіб, тоді як у селі за даними на 1 січня 1930 р. мешкало 24,7 млн осіб (В. Марочко, В. Телшак).

Порівняно з іншими регіонами СРСР смертність в Україні і на Кубані була набагато більшою і перевищувала природну залежно від регіону у 5–14 разів. Надвисока смертність спостерігалась у сільській місцевості, заселеній переважно українцями (С. Кульчицький). Це зумовлено застосуванням особливо жорстоких і масштабних примусових вилучень продовольства саме в українців.

З припиненням Голодомору в другій половині 1933 р., відповідно до постанов Політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, утворено Всесоюзний комітет з переселення. Згідно з його рішеннями визначено 42 райони Одеської, Дніпропетровської, Донецької та Харківської областей, куди на місце виморених голодом українців організовано переселяли людність із Росії та Білорусі. Під час першого етапу цієї операції до України протягом кінця 1933 – початку 1934 рр. переселено 21 тис. 856 господарств, до яких належали 117,1 тис. людей. До 1937 р. у згадані області України було переселено 221,5 тис. осіб. Вимерлі українські села заселяли переважно росіянами, білорусами, а також євреями і німцями, хоча в Союзі РСР за межами України проживало кілька мільйонів українців.

Внаслідок геноциду проти української нації українське суспільство, за висновком Дж. Мейса, стало і все ще значною мірою залишається травмованим постгеноцидним суспільством. Голодомор у поєднанні з політичними репресіями та депортаціями, які здійснювалися до, під час і після 1932–1933 рр., мав катастрофічний кумулятивний ефект. Нищівного удару зазнав генетичний фонд української нації. Їй завдано тяжкої психологічної травми внаслідок жахливих картин масової загибелі людей, мученицької смерті рідних та близьких, неймовірних голодних страждань і шокуючих випадків психічних розладів, викликаних боротьбою за виживання в умовах тотального голоду. Відбулося спустошення країни, супроводжуване руйнацією структури українського соціуму та його віковичних традицій. Було серйозно приборкано сили українського визвольного руху, послаблено здатність нації до спротиву і пригальмовано процес її нормального культурного розвитку. В Україні запанувала атмосфера страху, жорстокості, брехні, подвійних стандартів і моральної деградації. Колосальні втрати, яких українська нація зазнала від Голодомору, відчутні й донині.

Отже, актуальним є як засудження злочинів ленінсько-сталінського комуністичного тоталітарного режиму, так і ретельне вивчення і подолання їхніх руйнівних наслідків через вироблення та реалізацію комплексних заходів, необхідних для відновлення історичної пам'яті нації, духовного оздоровлення суспільства, національної консолідації, демократичного розвитку та розбудови успішної України. Такі заходи не повинні бути кон'юнктурними і вживатися лише з приводу круглих дат. Їх потрібно проводити постійно, системно на загальнодержавному і регіональному рівнях.

Першими значними кроками в цьому напрямі були: ухвалення Верховною Радою України 28 листопада 2006 р. Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», розслідування Службою безпеки України кримінальної справи №475, порушеної 22 травня 2009 р. за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках за ознакою злочину, передбаченого частиною 1 ст. 442 Кримінального кодексу України та ухвалення Апеляційним судом м. Києва 13 січня 2010 р. постанови, яка підтвердила доведеність та обґрунтованість висновків згаданого розслідування про вчинення Сталіним, Молотовим, Постишевим, Косіором, Чубарем, Хатаєвичем злочину, кваліфікованого як геноцид частини української національної групи через вбивство голодом.

У такий спосіб Голодомор 1932–1933 років в Україні на національному рівні офіційно визнано злочином геноциду і створено юридичне підґрунтя для формального засудження ленінсько-сталінського комуністичного тоталітарного режиму як злочинного.

Надалі було б доцільним продовжувати офіційне розслідування обставин Голодомору у зв'язку з діяльністю В. Балицького, С. Реденса та інших керівників радянської каральної системи, а також секретарів обкомів і райкомів КП(б)У та радянського керівництва адміністративно-територіальних одиниць УСРР. На окрему увагу заслуговує розслідування обставин, за яких під час

Голодомору відбулася загибель представників національних меншин України, а також винищення українських спільнот Кубані, Північного Кавказу, середнього Поволжя та Казахстану.

Потребує вдосконалення національна правова база, покликана забезпечувати покарання за злочин геноциду та запобігання йому. З цією метою необхідно, по-перше, зробити офіційний переклад Конвенції ООН 1948 р. про запобігання злочину геноциду і покарання за нього українською мовою з її англійського автентичного тексту для виправлення в нинішніх українських перекладах певних помилок, зокрема, шляхом уживання у пунктах «с» та «е» статті II Конвенції слів «такої групи» замість слів «якої-небудь групи» та «одної групи»; по-друге, ст. 442 Кримінального кодексу України викласти у суворій відповідності до положень ст. II Конвенції 1948 р., зокрема за допомогою внесення до переліку геноцидних дій, зазначених у диспозиції частини 1 ст. 442, такої дії, як спричинення розумових розладів; по-третє, відкоригувати редакцію Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» відповідно до термінології ст. 442 Кримінального кодексу України та ст. II Конвенції ООН 1948 р.

Водночас залишається актуальним систематичне інформування української та світової громадськості про Голодомор як злочин ленінсько-сталінського тоталітарного комуністичного режиму, щоб геноцидну природу цього злочину беззастережно визнавали не лише українство а й міжнародна спільнота загалом.

* * * * *

УДК 908(477.46):94(477).«1932/1933»

О. ВЕТРОВ,
почесний краєзнавець України

КАМ'ЯНЩИНА У СУДОМАХ ГОЛОДОМОРУ

Про штучно організований голод 1932-1933 р.р. в Україні написано багато наукових праць, книг, статей, знято фільмів. Утім, як і раніше, на місцях ще залишається багато таємниць, неопублікованих свідчень і унікальних документів. А це, у місцевих дослідників, залишається і багато запитань інколи більше, ніж відповідей. У пропонованій статті автор книги-реквієму «Жнива смерті» (Кам'янищина) розглянув спогади, які він записав багато років тому, ще живих тоді сучасників страшних подій і деякі документи, які не ввійшли до книги, або були віднайдені вже після її виходу у світ. Цей комплекс джерел засвідчує штучний, спланований вимір Голодомору 1932-1933 років, організований тоталітарним режимом і спрямований на подолання спротиву радянзації суспільства, колективізації та хлібозаготівель, нищення українського селянства.

It's about the artificially organized famine in the period of 1932-1933. There have been written a lot of scientific works, books, articles and also taken movies about those events. But still there are some unknown, unpublished evidences and unigue documents about them. Local reseachers sometimes have more questions than answers. In this article the author of the book-requiem «The Harvest of Death» (Kamyanka district) registered the reminiscences of the people who witnessed those events. He also gave some documents which were not included in the book itself or were found afterwards. All original documents and reminiscences prove the planned character of famine during 1932-1933 that was organized by the totalitarian regime and had a purpose to surmount the resistance of the Ukrainian people against the intigration into the Soviet society, collectivization, grain procurement, the destruction of the Ukrainian peasantry.

Ключові слова. колективізація, хлібозаготівлі, голод, людодіство, смертність, геноцид, спогади, нищення українського селянства.

Key words: collectivization, grain procurement, famine, cannibalism, death rate, genocide, reminiscences, destruction of the Ukrainian peasantry.

Весна 1933 р. в Україні була незвичайно холодною. У нашій місцевості в тому році сніг можна було всюди бачити ще й у середині квітня. Безперестану віяв пронизливо студений вітер. Він часто наганяв важкі дощові чи снігові хмари, або і те й друге, і села нашого краю знову глибоко загрузали в болоті та сльоті. А потім мороз перетворював усе те на грудки грязької криги. Голод тоді сягнув такого рівня, що смерть ставала жаданим полегшенням. Чимало хат по селах віддавна вже стояли пустками. Коли сніг почав поволі танути, всюди повиступали на видноту людські трупи: у дворах і на полях, уздовж доріг. А які ще жили, вже не мали фізичної сили вийти з хати. Потепління викинуло на люди нову хвилю жебраків. Кожен, хто ще був при силі ворушитись, виходив з домівки і рушав у

мандри – шукати їжу [1, 234].

Н. О. Модестова згадувала: «Працюючи на заводах отримували пайок. Косарський спиртзавод працював на хлібі і я не раз задавала собі питання як у той страшний час, коли тисячі людей гинули від голоду можна було переганяти на спирт сотні центнерів відбірного ячменю? Відходами виробництва була густа брага прямо з заводських труб. Її не пили, а віджимали, вижимки висушували і, додавши туди вареної картоплі або гарбуза, пекли оладки. Звичайно, не приведи Господь харчуватися, або навіть просто спробувати цих оладок з ячмінними остюками, але для місцевого населення і навколишніх сіл брага стала цілим багатством. З початком зими всі дороги з Косарі були політі брагою – її везли в бочках на саночках, несли в відрах на коромислах. У самому селі, завдячуючи цій бразі, збереглося порівняно багато худоби» [2, 32].

Кам'янчанин Олександр Зайченко наголошує: «Кожного літа у червневу пору я звертаюся до 1933 року, року мого випадкового народження. Я не помилюся, саме випадкового. Тоді в Україні, і в нашій Кам'янці, також лютував жахливий голод. Мою матір ледь не зарубав місцевий людоїд на прізвисько Маркель. Коли я народився, напівбожевільна сусідка, яка втратила десятеро дітей, наполягала, щоб мати задушила мене» [3].

Жебраки і т. зв. «мішечники», які, рятуючись від голодної смерті, з великими труднощами діставали якісь продукти в сусідній Росії, були безжалісно пограбовані. За наказом Кагановича селян з торбами в потяги не пускали. Терор і судові процеси сіяли страх і безнадійність у селах України.

А в Москві 15 травня 1933 року відкрився Перший з'їзд колгоспників-ударників, на якому «вирішувались невідкладні питання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». Делегатом від «колгоспного селянства Кам'янського району» на нього був посланий, голова пляківського колгоспу «Гурт» А. Д. Пляченко. У той час, коли мільйони українських селян умирали від голоду, вся робота з'їзду проходила під гаслом: «Зробити колгоспи більшовицькими, а колгоспників – заможними!». 1513 його делегатів «визначили основні завдання, які належало вирішити селу в найближчий час».

З приїздом Постишева в Україну хлібозаготівельна кампанія перетворилася на насіннєзаготівельну кампанію. В одній із своїх промов він дав настанову всім партійним організаціям забирати посівний матеріал такими самими методами, якими здійснювалася хлібозаготівля. Він також наказав конфіскувати зерно, що нібито було викрадене або незаконно видане колгоспникам, як натуроплата за трудові. Владу анітрохи не турбувало, що селяни мерли з голоду, її більше непокоїло те, що на весну не буде чим сіяти [4, 74–75].

Навесні (не раніше 1 березня 1933 року) начальник Київського обласного відділу ГПУ Розанов по прямому проводу передав записку голові ГПУ УРСР про кількість голодуючих районів та населених пунктів області та надання продовольчої допомоги населенню: «Весной 1933 г. на Каменщині голод охопив 11 населених пунктів, 609 семей. Голодали 1192 чоловіка взрослого населения и 1407 детей, опухли от голода 2188 человек, умерли 176. Зафиксирован один случай людоедства» [5, 78]. Пік голоду в нашій місцевості прийшовся на травень, червень і липень 1933 року.

Житель м. Кам'янки В. Т. Ветров розповів: «В 1932-1933 роках я працював штатпромом комітету комсомолу, потім секретарем комітету комсомолу в м. Єнакієво (Донбас) на будівництві. В ці роки побував на батьківщині в с. Стара Осота. Вдома застав пухлих від голоду рідних.

Зразу ж поїхав на базар в Олександрівку і на всі зароблені на Донбасі гроші, а також на кошти від проданих особистих речей, що були на мені і при мені, накупив борошна, різних продуктів, що були втридорога на Олександрівському базарі. Цим врятував сім'ю, що жила в селі: матір, старшого брата Миколу, та сестер Настю, Марію і Варвару від неминучої голодної загибелі. Рідного села я не впізнав, бо на Донбасі голоду такого не було. Там забезпечення було зовсім іншим – гігантськими темпами йшла індустріалізація» [6].

Василишенко Євдокія Ільківна (с. Телепине) пригадує таке: «Я поїхала у 1933 році на Донбас. Мати розказувала, що у с. Баландисі (8 км від Телепине), живих, десята хата залишилася. У нас, слава Богу, добре. Пухлих не було. Я заробляла у шахті «Гірки» 60 карбованців, висилала додому, бо там же нічого було їсти. По всіх селах в Україні люди мерли, як мухи. Було й людоїдство. В с. Вербівці мати двох своїх хлопчиків порубала й посолонила в діжці. Наварила чоловікові їсти, а він знайшов пальчики, заявив. Її забрали. Був чоловік один (Гандзьок), їв чи мертве, чи додалене. Їли сушену акацію, макуху, висівки, осередки з качанів – сушили, терли, оладі пекли. Буряки їли. Мати їздила в Росію, міняла речі на хліб. Так і рятувалися. Голод пережили усі мої рідні» [7, с. 282].

Згадував уродженець с. Вербівки Харченко Іван Борисович, який у той час працював учителем у с. Михайлівці: «1933 рік... Згадую цей страшний рік, і мороз іде по спині. Ніколи не зітреться в пам'яті страхіття, що проходило перед очима у Михайлівці. Багато учнів першого класу – діти колгоспників перестали ходити до школи. Учні з дитячого будинку приходили і сідали, мов пришиблені, пригнічені, по обличчям видно, що не доїдають. А що робилося у селі?! Я вже не буду говорити про інші села, а лише про Михайлівку. А тут на початку весни, щоденно через церковне подвір'я, по під вікнами моєї хати, несли мерців з корогами, з тужінням, з криком, риданням йшли рідні. Були такі дні, що ховали душ дванадцять і все проходило біля моєї хати. Настали літні канікули. Відмінили пайку для вчителів. ...У моїй хаті не має ні крихти хліба, ні крупини. Синочок Олесь просить їсти, не плаче – сльози, як горошини, зупинились на його личку, а в очах благання. З біди несподівано виручила теща, десь із своїх «тайників» дістала два золотих перся та годинника з золотим ланцюжком, за які в Черкасах у «торгсінні» виміняв борошна, крупи, олії» [8].

Згадувала Заїченко Галина Яківна (м. Кам'янка): «Мій батько, Безверхий Яків Петрович (1902 р. нар.), мав своє невелике господарство, працював на різних роботах. У 1930 році наша родина вступила в колгосп «Жовтень» м. Кам'янки. Пам'ятаю як вночі, в березні 1933 року, прийшли до нас із міліції і хтось ще з ними був, батька арештували і повели з собою, мати дуже плакала. Перші дві неділі його тримали в Кам'янській міліції. Потім випустили і він повернувшись додому, розповідав, що його тримали замкненим у гроті. Багато днів не годували, навіть води не давали. Допитували про його зв'язки з якимись агентами, що мали зв'язки з зарубіжними країнами. Про його «шпигунство» заявила якась комсомолка (некам'янська), що працювала з ним разом на заготівлі великої рогатої худоби в районі. Побув він дома днів зо три. Потім батька знову забрали вночі, а через три дні повідомили нашу сім'ю, щоб готувалися до висилки. Мати продала корову, хату і стали збиратися до поїздки. Речей багато не брали тільки одяг. Коли прибули на станцію Кам'янка, там уже було декілька сімей, пам'ятаю сім'ю Селєзньових із цукрозаводу. Було ще багато людей, яких ми особисто не знали, стояв плач, люди горювали. Я хоч мала була, але запам'яталося, як кричали плачучи матері і сестри, випроводжаючи рідних. Поступово в товарні вагони по дорозі все підсаджували різних людей з родин арештованих. Згодом набрали цілий ешелон сімей з дітьми, як і наша родина. Везли нас біля місяця, було тяжко з харчуванням, боліли діти і дорослі. Привезли нас в Новосибірську область, м. Аджарка (біля Новосибірська), тепер мабуть Кемеровська область. Через два роки батька разом з іншими, що були привезені сюди, забрали, погрузили на поїзд і повезли на Колиму, а частину людей на Камчатку. Зв'язок з батьком перервався, ми чули різні чутки, які доходили до нас, що жилося там нашим засланням дуже туго. Робота важка щоденно, а харчування було погане, поступово люди захляли і швидко померли, навіть не старих років, як від тяжкої праці, так і від напівголоду. Ми тяжко переживали за долю батька, хоч нам також було не легше. Від батька вістей не було і ми не знали його подальшої долі. Напевне як і багато інших помер у таборі. Ми з матір'ю повернулися у Кам'янку за тиждень до початку війни» [9].

Згадувала Олексієнко Євгенія Денисівна (м. Кам'янка): «Мій батько, Пічкур Денис Панкратович, жив у с. Завадівці, мав сім'ю з 5 осіб. Ми мали стару хату, сарай, повітку, льох і гарний фруктовий сад у яру, було багато фруктових дерев. Батька в 1933 році розкуркулили, садок відібрали [10].

Розпорядження Кам'янського райвиконкому про встановлення плану здачі м'яса державі.

28 квітня 1933 р.

До колгоспу ім. Сталіна. с. Баландіно.

Із доведеного Вам 15 місячного плану по свинарсько-товаровій фермі Вашого колгоспу, Вам надано знижки на 960 кілограм. Виходячи з цього, потрібно Вам виконати такий зі змінами поквартально, а саме: IV кв. 32 р. – 7,98 ц та в 1933 р. в I кв. – 2,74 ц, II кв. – 2,96 і 4,33 ц. А тому пропонується Вам забезпечити його виконання в установленний термін.

В. о. нач. Райколгоспферми Оришечко, Зоотехнік Бабенко [11, 78].

Кам'янчанин Іван Олексійович Замогильний (1909 р.н.) згадував: «В голодні роки за роботу робітникам сірнікової фабрики в Кам'янці видавали два кілограми крохмалю. Мама заколотить з нього якусь суміш, отак ми всі у лихі часи вижили» [12].

Безпалій Іван Данилович (уродженець с. Ребедайлівки), м. Київ згадує, що: «Перші роки існування колгоспу були досить тяжкими, особливо 1932-1933 рр., коли колгоспники були залишені без засобів існування. Зморені голодом, вони були змушені працювати за шматок хліба та миску юшки. Багато з них померло від голоду. Я на власні очі бачив, як повз наш двір підводами без трун, напівголих померлих селян возили на кладовище, скидали у велику яму. У цей час помер мій дід, Безпалій Сидір Матвійович. Весною 1933 р. моя мати і двоє молодших братів були пухлими від голоду (батько у цей час знаходився на військовій перепідготовці у м. Черкаси). Вибирали з рядків зерна посіяної сочевиці, це призвело до захворювання на дизентерію. Я видужав, а сусід Дуня помер. Голод змушував голодних збирати колоски після жнив, але і це заборонялось, навіть дітям. Кінна охорона колгоспних ланів проганяла нагайками і батогами» [13, 11].

Майже половина селян с. Ребедайлівка в 1932-1933 рр. померла від голоду. Їх звозили на підводах і скидали в яму, яка довго не засипалася землею, поки не була заповнена до верху [14, 79].

Уже в наш час тут, на людських кістках, збудували магазин. То були поховані невинні жертви сталінсько-комуністичного голодомору 1932–1933 років. На центральній садибі радгоспу «Жовтень», на місці, де хоронили замучених голодом у 1933 році людей, звели тваринницькі приміщення. Жахлива спостерігалась картина: людські кістки стирчали із розритої могили, а їх трощив бульдозер [15].

Ткаченко Лідія Іванівна (м. Кам'янка) звертала увагу, що: «1932-1933 рр. був сильний голод. Двох менших дітей мама здала в Грушківку в дитячий будинок, а я (15 р.) і сестра (13 р.) пішли працювати в Кам'янський радгосп, сапали буряки та робили інші роботи. Люди від голоду падали, як солома, ніхто на них не дивився. Нам за роботу давали 200 г хліба і раз на день юшки-колишу і так ми вижили» [16].

У с. Косарі біля спиртзаводу (де була олійниця) – братська могила тих, хто приходив з навколишніх сіл за брагою і вмирав. Зерно у спиртзавод привозили у вагонах з написом «скло».

Головою колгоспу ім. К. Лібнехта с. Косарі в 1933–1934 роках працював Лушпай Костянтин [17].

Панас Андріянович Коломієць (м. Черкаси) акцентував: «Ніколи не забуду ту далеку пору тридцятих років, коли я 15-річним хлопцем покинув рідне село, яке почало задихатися від кістлявої руки голоду, що все сильніше стискувалося. Щоб якийсь урятувати мене, батьки відправили в Черкаси, де жили мої старші брати. Незабаром прийшли страшні вісті з Тимошівки: померла наша мати Катерина від голоду. Невдовзі помер чоловік моєї сестри Якилини. Він не захотів зразу записатися в колгосп, його заарештували, посадили у в'язницю у Черкасах. Повернувшись додому, через декілька днів, теж помер з голоду. Сестру з трьома дітьми вигнали з хати, бо не працювала у колгоспі. Вона ходила попід хатами. Годувала дітей коржиками з тертого листя, кори і висівок. Якийсь сестра Якилина дістала трохи проса і натокла пшоно. Про це дізнався уповноважений села і став вимагати, щоб вона його повернула. Якилина, плачучи тікала від нього. Та він догнав її на ставу і відняв пшоно. Якилина як не просила, але він не віддав. І так ставилися до багатьох жителів села, особливо до тих, які не хотіли вступати у колгосп. У 1933 році куток, який знаходився від вербівської дороги, зовсім обезлюднів. Дорослі і діти вмирали, хати їх розвалювалися, подвір'я заростали бур'янами» [18].

І. В. Підмогильна (с. Баландине) згадувала: «Почався голод. Люди дуже помирали. Кожного дня їздили підводи під кожний двір дивилися, якщо є покійник, забирали на підводу і везли на кладовище в загальну яму, тільки не комнезами, а призначені люди. Потім прийшов батько з тюрми (розкуркулений). Був сильно покалічений, упав там у котлован і звернув голову набік і вибив руку. Дома трохи підлічився, то за ним знову почали полювати. Батько і мама зійшли з дому, поїхали десь у радгосп на роботу, а нам сказали, щоб ми нікому не розповідали, де вони знаходяться. Навідувалися тільки вночі, через 2–3 дні до нас голодних, і так же йшли назад, щоб ніхто їх не бачив. Вони приносили нам хліб, цукор, тютюну, бо там їм платили гроші. В селі люди, які подали заяви у колгосп, називалися колгоспниками, а ті, що не подали заяв, називалися «індуси» (від слова індивідуальне господарство). Ці «індуси» в селі не мали ніяких прав, їх обкладали продукцією, непосильними податками в два рази більшими, ніж колгоспників. Наші батьки теж були «індусами». Батько сплачував всі податки, бо заробляв гроші. Пізніше з радгоспу він перейшов у перевалочний пункт цукрового буряка Кам'янського цукрового заводу, а ще пізніше подав заяву у колгосп і працював на різних роботах у с. Баландине» [19].

Розпорядження Кам'янського райвиконкому головам сільрад про активізацію роботи з одноосібними господарствами по здачі картоплі державі.

13 серпня 1933 р.

До всіх сільрад району.

Не дивлячись на наші неодноразові вказівки про уділення максимум уваги здачі в порядку обов'язкової поставки державі картоплі, Ви до цього часу не приділили ніякої уваги такому важливому питанню як картоплездача. З одержанням цього ви повинні поряд з хлібоздачею, розвернути масову роботу серед здатчиків картоплі в напрямку, що зазначений план картоплездачі зобов'язаний був виконаний в серпні місяці повністю до 20/VIII, так як пролетарські північні райони іменно тепер очікують від південних районів ранніх овочів.

Ви до цього часу не зважите й не учитуете цього важливого питання, а деякі Голови с/рад заявляють, що картопля мала, нехай підросе (Красносілка, Бандурово й інші), – це є яскраво кулацька тенденція, мов пролетаріят північний, місяць зажде й обійдеться без ранньої картоплі.

Врахуйте всю важливість цього питання і дайте відсіч кулацькому саботажу в переведенні здачі картоплі державі.

Добийтесь зламу в Вашій роботі. Серпневий план виконайте до зазначеного терміну. Зобов'язайте кулаків негайно виконати надані їм плани картоплездачі.

Упов. Ком. Заг. Р.Н.К. Уваров. Пом. Упов. Ком. Заг. РНК Григоренко [20, 81–82].

Витяг з протоколу засідання Баландинської сільради Кам'янського району про недовиконання плану заготівлі овочевих культур.

24 серпня 1933 р.

В присутності комісії по району по заготівлі городніх овочів для Красноі армії та робочих Донбасу.

Голова с/р Губенко, секретар Комірний.

Слухали: Відчит комісії 1 району Корнієнка С.П., який зазначив, що по плану було заготовить 2 тонни, заготовлено 1 тонну, поступає лише кормовий буряк. Голова комісії 2 району Коваленко І. К. зазначив, що по наданому плану по району 2 тонн, з яких викопано 7 центнерів. Голова комісії 3 району Кобзар Діма зазначив, що по наданому плану 2 тонни заготовлено лише 6 центнерів. Голова комісії 4 району товариш Ноздренко Дмитро Ф. зовсім не з'явився для відчиту про заготівлю плану. Методи заготівлі по районах шляхом масової роз'яснюючої роботи та до господарств комісія ваша приймала міри в заготівлі.

Ухвалили: Роботу комісії 1 району визнати задовольняюче, а 2 і 3 району комісіям приступити до заготівлі, посиливши роботу по куткам з таким розрахунком, аби було план 8 тонн виконано до 26.VIII повністю. Виконавця 1 району Гордієнка Г. Л. за невиконання роботи по заготівлі плодоовочів оштрафувати в 10 карб. Виконавця 2 району Городиську П. О. за невиконання покладеної на неї роботи комісії оштрафувати 3 карб. Виконавця 3 району Іваненка С. оштрафувати 3

карб. Голову комісії 4 району Ноздренка Д. Ф. попередити, коли він не виконав плану овочів до 26.VIII, то такого за бездіяльну роботу віддати до суду як за зрив важливої роботи по заготівлі городніх овочів.

Слухали: про організацію секції при сільській раді 2 частини, які вибули по різним причинам, а зокрема фінсекції.

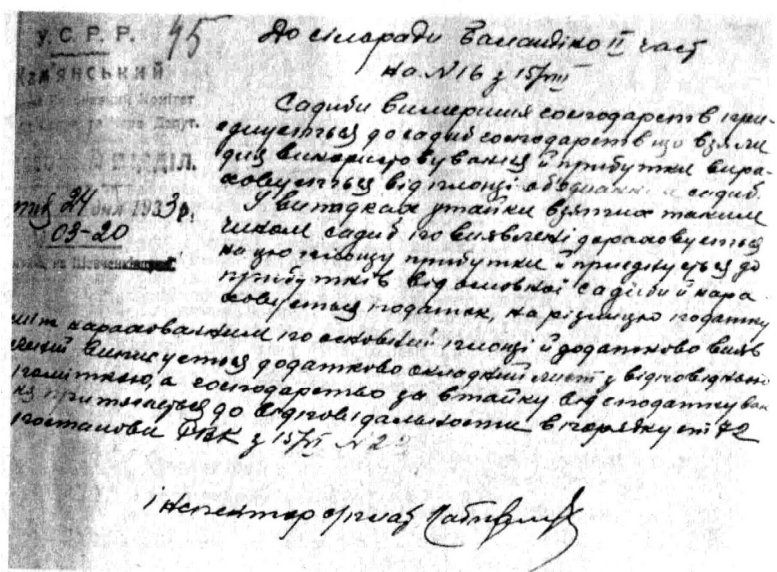
Ухвалили: Фінсекцію поновити з таких товаришів: на голову фінансової обрати Коваленка І. К., а на голову торгівельної заготівлі призначити тов. Юрик П. О.

Голова сільради, секретар (підписи) [21, 82].

До сільради с. Баландине II частини 24 серпня 1933 р. прийшов лист з Кам'янського районного виконавчого комітету (РВК) такого змісту:

«Садиби вимерших господарств приєднуються до садиб господарств, що взяли для використання й прибутки вираховуються від площі об'єднаних садиб. У випадку утайки взятих таким чином садиб по виявленні дораховується на цю площу прибутки і приєднуються до прибутків відосновноїсадиби нараховується податок, нарізницю податку між нарахованим по основній площі й додатково виявленій випикується додатково окладний лист з відповідною поміткою, а господарство за втайку від оподаткування притягується до відповідальності в порядку ст. 72 постанови РВК з 15/VI №23» (див. нижче).

Лист Кам'янського РВК до с/ради с. Баландине II частини

Статистику катастрофи-голодомору влада вела, але у свій спосіб. Смертність наскільки зроста, що багато сільрад перестали вести реєстрацію. Нерідко в багатьох районах, у силу різних обставин, особливо в 1933 р., робота державних органів у сільській місцевості, за винятком компартійних комітетів і органів держбезпеки, була деформована, а подекуди взагалі паралізована. Після того, як вимерло населення в Україні, більшовики завезли людей з Білорусі та Росії, щоб вони працювали в колгоспах. Їхали вони з своїм господарством у пусті хати померлих від голоду українських селян. Найбільше постраждала Київська область – більш ніж 1 млн померлих від голоду, а на її теренах найбільше Черкащина. Харківська, Вінницька – 0,5 млн. Одеська – 0,4 млн. Незважаючи на це, Всеволод Балицький, який проводив genoцид і знищення людей на Україні, був у Москві звинувачений, що мало знищував українців.

...В 1935 году архангельское УНКД арестовало Виктора Шилова. Обвинение – шпионаж. По заданию норвежского консула в Архангельске Арнольда Виклюнда Шилов ездил на Украину собирать материал о голоде. Кроме того, сообщил Виклюнду о голоде и смертности в Вельском районе. В августе 1933 года Шилов приехал в Каменку (Киевская область). Ему удалось получить доступ к секретной книге сводке РИКа по раскулачиванию и хлебозаготовкам.

Из показаний свидетелей по делу Шилова: «Из этой книги (книга – сводка Каменского РИКа. Ю. Д.) можно было видеть, что преподанный план и его выполнение оставит крестьян без хлеба. В книге были сведения об отказе некоторых председателей от плана. Их под суд. Их все данные о работе спецкомиссии и, вообще, видно, что голод на Украине и смертность появилась потому, что местная власть отобрала от крестьян очень много хлеба. < > Шилов знал, например, что в селе Баландино из трех тысяч людей за февраль, март, апрель, май 1933 года умерло 800–900 человек. В селе Михайловка из пяти тысяч человек умерло 1200 человек. Особенно много умирало детей. Шилов спрашивал, как пишут врачи о причинах смерти. Я ему отвечала, что пишут удостоверения о том, что умирают от малокровия и истощения < >. Найдя у Надсона в стихотворении фразу: «Мир захлебнется в крови» Шилов сказал: «Это вторая пятилетка». < > Виклюнд хорошо осведомлен о голоде на Украине. < > Когда Шилов работал в РИКе он составил большую сводку о всем хозяйстве района».

«В Каменском районе в 1933 году с начала года и до уборки нового урожая был голод и большая смертность населения. Умерло около 10 тысяч человек» [22].

Актуальність проблеми людських втрат від голоду у 1933 р. не зменшується з роками. Після голоду в СРСР було перекрыто будь-які шляхи до інформації про рух народонаселення, було змінено й механізм її збирання, передавши у 1934 р. відділи ЗАГСів з Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) Держплану СРСР та його органів на місцях у підпорядкування НКВС СРСР.

1 січня 1937 р. ЦК ВКП (б) і Раднарком звернулися до населення Радянського Союзу із закликом свідомо поставитися до перепису, який мав «виявити всьому світу мовою точних цифр величезні перемоги соціалізму». Керівники навіть не могли передбачити його результатів. Уже 10 січня заступник начальника УНГО Укрдержплану Є. Кустолян у записці на ім'я начальника ЦУНГО І. Кравалія, надісланій разом з обов'язковим телеграфним повідомленням 10 січня 1937 р., вказав:

«результати перепису по УРСР, судячи з попередніх даних, роблять цей матеріал абсолютно секретним» [23, 8]. І справді, загальна кількість населення України виявилася меншою, ніж за переписом 1926 р. Тобто перепис не фіксував перемоги соціалізму, а витягував на суд людський ретельно замовчувану демографічну катастрофу 1933 року. Зрозуміло, що всі газетні повідомлення про перепис негайно припинилися, ніби його й не було.

25 вересня 1937 року РНК СРСР визнав матеріали Всесоюзного перепису населення дефективними. Переписні картки було знищено. Демографічна наука практично зникла. І тільки в 1989 році радянська демографічна статистика позбулася грифа «цілком таємно».

Дані переписів населення в Кам'янському районі Київської області (Таблиця 1) [24, 84].

Таблиця 1

Назва районів	1926 рік	1937 рік	1937р. порівняно з 1926 р.	Облік Наркомату фінансів
Кам'янський	62,1 тис. ос.	48,2 тис. ос.	78,7%	49,5 тис. осіб

Винищення окремих груп населення за національними мотивами – це геноцид. Звичайно, про винищення українського селянства більшовики прямо не говорили. А про «боротьбу на смерть» і говорили, і писали. Помічник Сталіна М. Хатаєвич, який керував кампанією зернозаготівель в Україні, 1933 року заявляв: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!». Так, Сталін у 1933 році війну з багатомільйонним українським селянством виграв. Ця війна – геноцид. Пишатися перемогою в такій війні він, зрозуміло, не міг. Тому всім, всім наказав мовчати про той голодомор, а ще – знищити кілька тисяч тих, хто добре знав, ким і як створювався голодомор [25, 182].

Скільки ж українського народу прийняла наша земля в 1932–1933? Уже, мабуть, ніхто точно і не скаже. Але ми мусимо пам'ятати про кожного, кого змусили загинути страшною смертю. Лише в 1933 р. кількість знищених голодом перевищує загальну кількість жертв Першої світової війни (26, 31). Варто нагадати: за переписом населення Радянського Союзу, що відбувся 1929 року, росіян було 77 мільйонів 791 тисяча, а українців – 81 мільйон 195 тисяч. Тобто українців було більше майже на чотири мільйони, не враховуючи Галичину, Буковину, Закарпаття. Через 50 років, після перепису 1979 р., росіян було 137 мільйонів, а українців – 36 мільйонів [27, 87].

Тож голод по суті був неоголошеною війною проти українського народу. А війна не закінчена доти, доки не похований останній солдат. Тож війна-голод, геноцид 1932-1933 рр. не закінчені доти, доки не будемо знати імена всіх їх жертв. Очищення суспільства може відбутися лише через правду. А правду не можна знищити!

Список літератури

1. Старів Семен. Страта голодом / Семен Старів. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2002.
2. Модестов А. Н. История Косарской больницы. Машинопись. 10.01.1947 г. (з доповненнями Н. А. Модестової). Копія Архів Ветрова О. В.
3. Зайченко О. Урок для живих і ненароджених // Трудова слава №54, 24 червня 2008 р.
4. Ветров О. Кам'янщина у судах голодомору / О. Ветров та колектив авторів // Місто на скелястих берегах Тясмина. – Черкаси : Вертикаль, 2009.
5. Там же.
6. Спогади жителя м. Кам'янки Ветрова В. Т. Записав Ветров О. В. 1995 р. Архів Ветрова О. В.
7. Голодомори в Підрадянській Україні. Праці дослідників Асоціації дослідників голодоморів в Україні. – Київ ; Львів ; Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 2003.
8. Харченко Іван Борисович. «Спогади ворога народу», С. 62. Машинопис. Копія. Архів Ветрова О. В.
9. Спогади Зайченко Галини Яківни, Записала М. А. Шкаліберда. 1983 р. Фонди Кам'янського ДІКЗ.
10. Спогади Олександрівни Євгенії Денисівни, м. Кам'янка. Записав Ветров О. В. 31.02.1992 року. Архів Ветрова О. В.
11. Олександр Ветров. Жнива смерті. Кам'янщина 1932–1933. Книга-реквієм. Документально-публіцистичне видання. – Кам'янка : Видавець Горошко С. І., 2008.
12. Спогади Замогильного І. О., 1909 р. н., м. Кам'янка. Записав Ветров О. В. Березень 2008 року. Архів Ветрова О. В.
13. Спогади Безпалого Івана Даниловича. м. Київ. Рукопис. Листопад 1996 р. 28 арк.. Оригінал. Архів Ветрова О. В.
14. Олександр Ветров. Там же.
15. Польові дослідження Ветрова О. В. Архів Ветрова О. В.
16. Спогади Ткаченко Лідії Іванівни, м. Кам'янка. Записав Ветров О. В. Архів Ветрова О. В.
17. Польові дослідження Ветрова О. В. Архів Ветрова О. В.
18. Спогади Коломійця Панаса Андріяновича, м. Черкаси. Записала Шкаліберда М. А. Фонди Кам'янського державного історико-культурного заповідника.

19. Спогади Підмогильної І. В., с. Баландине. Записав Ветров О. В. 13.04.1994 р. Архів Ветрова О. В.
20. Олександр Ветров. Там же.
21. Олександр Ветров. Там же.
22. Олександр Ветров. Голодомор – кривава рана на тілі українського народу // Трудова слава. – №47, 25 листопада 2016 р.
23. Поляков Ю. А. Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г.) / Ю. А. Поляков, В. Б. Жиромская, И. Н. Кисельов // Социологические исследования. 1990. – №6.
24. Олександр Ветров. Там же.
25. Голодомори в Підрадянській Україні. Там же.
26. Самійленко Іван. Соціо-політичне тло голодового геноциду в Україні. (Комунізм-смертельний ворог села). Історичний нарис. Київ. Видавничий центр «Прогрес». 1998.
27. Олександр Ветров. Там же.

References

1. Stariv Semen. Strata holodom. Kyiv. Vydavnychyj centr «Prosvita». 2002.
2. Modestov A. N. Ystoryya Kosarskoj bolnycy. Mashynopys». 10.01.1947 h. (z dopovnennyamy N.A.Modestovoyi). Kopiya. Arxiv Vyetrova O. V.
3. Zajchenko O. Urok dlya zhyvyx i nenarodzhenyx // Trudova slava №54, 24 chervnya 2008 r.
4. O.Vyetrov. Kam'yanshhyna u sudomax holodomoru / Kolektyv avtoriv. Misto na skelyastyx berehax Tyasmyna. Cherkasy : Vertykal., 2009.
5. Tam zhe.
6. Spohady zhytelya m. Kam'yanky Vyetrova V. T., zapysav Vyetrov O. V. 1995 r. Arxiv Vyetrova O. V.
7. Holodomory v Pidradynskij Ukraini. Praci doslidnykiv Asociaciyi doslidnykiv holodomoriv v Ukraini. . Kyiv ; Lviv ; Nyu-Jork : Vydavnytvo M. P. Koc, 2003.
8. Xarchenko Ivan Borysovyh. «Spohady voroha narodu», S. 62. Mashynopys. Kopiya. Arxiv Vyetrova O. V.
9. Spohady Zayichenko Halyny Yakivny, zapysala M. A. Shkaliberda. 1983 r. Fondy Kam'yanskohe DIKZ.
10. Spohady Oleksiyenko Yevheniyi Denysivny, m. Kam'yanka, zapysav Vyetrov O.V. 31.02.1992 r. Arxiv Vyetrova O. V.
11. Oleksandr Vyetrov. Zhnyva smerti. Kam'yanshhyna 1932–1933. Knyha-rekviyem. Dokumentalno-publicystychnye vydannya. Kam'yank : Vydavec Horoshko S. I. 2008.
12. Spohady Zamohylnoho I. O., 1909 r. n., m. Kam'yanka. Zapysav Vyetrov O. V. Berezen 2008 roku. Arxiv Vyetrova O. V.
13. Spohady Bezpalohe Ivana Danylovycha. m. Kyiv. Rukopys. Lystopad 1996 r. 28 ark. Oryhinal. Arxiv Vyetrova O. V.
14. Oleksandr Vyetrov. Tam zhe.
15. Polovi doslidzhennya Vyetrova O. V. Arxiv Vyetrova O. V.
16. Spohady Tkachenko Lidiyi Ivanivny, m. Kam'yanka. Zapysav Vyetrov O. V. Arxiv Vyetrova O. V.
17. Polovi doslidzhennya Vyetrova O. V. Arxiv Vyetrova O. V.
18. Spohady Kolomijcya Panasa Andriyanovycha, m. Cherkasy. Zapysala Shkaliberda M. A. Fondy Kam'yanskohe derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka.
19. Spohady Pidmohylnoyi I. V., s. Balandyne. Zapysav Vyetrov O. V. 13.04.1994 r. Arxiv Vyetrova O.V.
20. Oleksandr Vyetrov. Tam zhe.
21. Oleksandr Vyetrov. Tam zhe.
22. Vyetrov O. Holodomor – kryvava rana na tili ukrajinyskohe narodu / Oleksandr Vyetrov // Trudova slava. – №47, 25 lystopada 2016 r.
23. Polyakov Yu. A., Zhyromskaya V. B., Kyselov Y. N. Polveka molchannya (Vsesoyuznaya perepys naselenyya. 1937 h.) // Socyalo-hyeheskye yssledovannya. 1990. – №6.
24. Oleksandr Vyetrov. Tam zhe.
25. Holodomory v Pidradynskij Ukraini. Tam zhe.
26. Camijlenko Ivan. Socio-politychne tlo holodovoho henocydu v Ukraini. (Komunizm-smertelnyj voroh sela). Istorychnyj narys. Kyiv. Vydavnychyj centr «Prosvita». 1998.
27. Oleksandr Vyetrov. Tam zhe.

* * * * *

УДК 908: 94 (477.46)'' 1932/1933''- 05

Л. ВИСОЦЬКА,
науковий співробітник
історичного музею Кам'янського державного історико-культурного заповідника

ПОСТАТЬ КОСТЯНТИНА НАУМОВИЧА ГУДЗЕНКА ЯК ДОСЛІДНИКА РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ

Подано спогади Костянтина Наумовича Гудзенка – свідка історичних подій ХХ століття, невтомного дослідника Голодомору 1932-1933 років на території Кам'янського району Черкаської області, а також історії написання його книги про Великий голод «Трагічні голоси».

Ключові слова: Голодомор 1932-1933 років, свідчення очевидців, Кам'янський район, Черкаська область, «Трагічні голоси».

Історія Голодомору 1932-1933 рр. в Україні належить до найактуальніших наукових проблем вітчизняної історіографії. Її суто наукову і систематичне розроблення розпочато порівняно недавно, з набуттям Україною державної самостійності, і збігається із утвердженням та розбудовою власне української історичної науки. Публікації на тему Голодомору – від невеличких матеріалів на шпальтах газет аж до солідних наукових фоліантів – нині становлять величезний історіографічний доробок. Перші, але потужні внески у створення наукової історіографії Голодомору 1932-1933 рр. зроблено за межами України. Це праці Р. Конквеста, Дж. Мейса, Гр. Костюка та інші, які прорвали “завісу мовчання” навколо теми Голодомору. Проте, починаючи з кінця 80-х, вже й вітчизняні дослідники – Л. Коваленко, В. Маняк, В. Борисенко, В. Марочко, В. Кульчицький, В. Сергійчук, Ю. Шаповал та інші – активно долучилися до наукової розробки та осмислення цієї складної та болісної теми [6].

У 90-х роках ХХ століття разом з відомими вітчизняними та зарубіжними науковцями темою Голодомору 1932-1933 років почали займатися і на регіональному рівні. Сьогодні опубліковано збірки, брошури, монографії про Голодомор майже в кожній області й районі України, які пережили це лихоліття. Саме ці дослідження фактично є ключовими у справі вивчення голоду-геноциду 1932-1933 років та дають можливість багатогранно, комплексно, об'єктивно висвітлювати тему Голодомору в українській історії [1].

На Черкащині одним із перших дослідників Голодомору 1932-1933 років був педагог, красзнавець, голова Кам'янської районної організації товариства «Меморіал» Костянтин Наумович Гудзенко. Він прожив 95 років, майже п'ятдесят з яких віддав педагогічній роботі й понад десять – дослідженню регіональної історії голоду-геноциду. *«Мені ще з дитинства голод і мученицька смерть людей краjali душу. Я твердо вирішив детально вивчити голодну весну 1933-го, скласти списки померлих у населених пунктах району. А для увіковічення їх пам'яті, в кожному селі побудувати пам'ятники. І потім написати хоч маленьку книжечку про ці події»* [2, с. 450].

Народився К. Н. Гудзенко 22 травня 1913 року у селі Маслове Златопільського району Київської області в багатодітній родині. Був останньою, десятою, дитиною в сім'ї. Коли почалася Перша світова війна, родина Гудзенків переїхала в село Коханівку (нині Кам'янський район Черкаської області). Дитинство Костянтина Наумовича було нелегким.

У вісім років малий Костик пізнав перше дитяче горе: у голодний 1922 рік через те, що будьонівці забрали коня й вимели у безземельної сім'ї Гудзенків усе збіжжя до останньої зернини, померли батько, два старші брати і тітка [7, с. 65]. Потім хлопцеві довелося працювати наймитом і ходити до школи. Долаючи труднощі, Костянтин Наумович закінчує чотирикласну школу в рідному селі та згодом – Красносільську семирічку, що була за дев'ять кілометрів від дому. Прагнення до знань, мрія продовжити навчання не полишали його протягом усього життя. Згодом Костянтин Наумович вступив до Зінов'євського педагогічного технікуму (нині місто Кропивницький), де отримав спеціальність учителя математики і фізики. Студенські роки припали на голодні 30-ті. Вони закарбувалися в пам'яті молодого хлопця на все життя. *«За осінь 1932 року я двічі пішки приходив у село Коханівку за харчами. Своїми очима бачив, як проходив обмолот хліба, як поспішно його вивозили в державу, а хліборобів залишали напризволяще. Люди тривожились, намагались економити харчі. На трудодні хліба майже не давали, а той, що вродив на городах, забирали силою. На початку лютого 1933 року я залишив другий курс Зінов'євського педагогічного технікуму і був у такому стані, що ледве ходив. Через недоїдання наморочилося в голові, пухли ноги. Я змушений був залишити навчання в технікумі і попросився повчителювати. Влаштувався на роботу до Будківської школи (нині Смілянський район Черкаської області)»* [7, с. 67]. Педагогам видавали пайок, тож завдяки цьому учитель математики Гудзенко та троє членів родини, у якій він проживав на квартирі, вижили [3, с. 154].

У 1940 році К. Н. Гудзенко закінчив фізико-математичний факультет Кіровоградського педінституту, а в 1951 році – історико-географічний факультет Одеського педагогічного інституту (заочно). Працював у школах Смілянського та Кам'янського районів на Черкащині. Викладав різні предмети: фізику, математику, астрономію, історію й географію, суспільствознавство, логіку і психологію [5, с. 3].

У роки Другої світової війни Костянтин Наумович служив на польовому аеродромі 17 авіадивізії зв'язківцем 316 авіабази у м. Проскурів. У липні 1941 року під час відступу дивізії був тяжко поранений і відправлений у польовий госпіталь с. Повстань. Згодом село захопили німці і Костянтина Наумовича разом з іншими військовополоненими відправили у військовий концтабір міста Кременчук. Під час відправки полонених до Німеччини на станції Хіровка йому вдалося втекти через вагонний люк. Далі був тяжкий шлях додому. Згодом К. Н. Гудзенко став учасником партизанської групи, яка діяла у Капітанівському лісі (Кіровоградська область). Вдруге Костянтин Наумович потрапив на фронт у січні 1944 року, на службу в 9-й окремих артилерійський дивізіон.

Проїшов фронтовими дорогами Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Австрії, Югославії. Демобілізувався в листопаді 1945 року. К. Н. Гудзенко нагороджений 19 медалями та двома орденами (Орден Вітчизняної війни другого ступеня і орден «За мужність»). Усі воєнні епізоди свого життя ветеран записав у фронтові щоденники (всього їх п'ять), які він вів, незважаючи на заборони, у перервах між боями та походами [3, с. 20]. Пізніше ці дописи він використає для написання статей у періодичній пресі.

Протягом усього життя Костянтин Наумович цікався історією рідного краю. Ще у 30-ті роки він став дописувачем районної газети «Коллективна праця» (нині «Трудова слава»), з 1954 року

постійно співпрацював із обласними газетами «Черкаська правда» (нині «Черкаський край»),

«Молодь Черкащини», «Нова доба». К. Н. Гудзенко збирав, ґрунтовно вивчав, систематизовував матеріали про історичні події, пов'язані з нашим краєм. Згодом численні напрацювання дослідника стали основою для написання нарисів, статей, книг.

Найвагомішим дослідженням К. Н. Гудзенка є книга «Трагічні голоси», над якою автор працював більше ніж шість років. Вона побачила світ у 1993 році і присвячена *«мученикам голодної весни 1933 року, їхнім дітям, онукам і правнукам»*. Книга містить численні спогади людей про страшну трагедію, архівні документи, коментарі, особисті спогади автора, списки жертв Голодомору 1932-1933 років на теренах Кам'янського району Черкаської області. Написанню книги «Трагічні голоси» передувала значна пошукова робота. Перші спогади автор записав у березні 1987 року в жителя села Баландине Кам'янського району Д. Є. Гриценка (1908 року народження). Це був тільки початок.

Костянтин Наумович зустрічався з очевидцями тих подій не тільки Кам'янського району, а й опитав багатьох свідків у Черкаській, Київській, Сумській, Полтавській та ін. областях України. Він проїхав на власному автомобілі «Жигулі» майже 20 тисяч кілометрів і старанно записував сумні спогади. Розповіді 500 свідків записані у п'яти зошитах [3, с. 37]. Свідчення кожного опитаного Костянтин Наумович пропустив через свою душу і серце. На жаль, невеликий обсяг книги не дозволив надрукувати всі зібрані спогади. Але кожне свідчення, що опубліковане в книзі «Трагічні голоси», – це унікальне джерело усної історії, яке дає можливість немовби побачити і відчувти події того часу. *«Самим достовірним документом для історії я вважаю людську пам'ять, і тільки людську пам'ять, яка невідкупна»* [4, с. 158].

К. Н. Гудзенко у книзі подає подвірні списки жителів сіл Кам'янського району (нині Черкаської області), які померли під час Голодомору. Списки складені на основі свідчень жителів сіл Кам'янського району та відображають сумну статистику Голодомору. Звичайно, ці списки не досконалі. Але заслуга К. Н. Гудзенка та його помічників у тому, що ми маємо можливість поіменно згадати наших земляків, які загинули мученицькою смертю у 1932-1933 роках.

У 2011 році в історичному музеї Кам'янського державного історико-культурного заповідника (далі КДІКЗ) відкрито експозицію про Голодомор 1932-1933 років на теренах краю. Її основу становили документи, які видало керівництво СРСР на чолі із Й. Сталіним та що були спрямовані на цілеспрямоване знищення українського селянства. На стендах поруч з документами розміщено спогади наших земляків, які пережили Голодомор 1932-1933 років. Документи підтверджують свідчення, а свідчення відповідають архівним матеріалам. Більшість спогадів, представлених в експозиції, зібрав К. Н. Гудзенко.

Вихід книги К. Н. Гудзенка «Трагічні голоси» став знаковою подією в рік, коли Україна відзначала 60-ті роковини Голодомору. Майже всі екземпляри видання автор подарував очевидцям, які пережили Голодомор 1932-1933 років, керівникам країни, депутатам, письменникам, дослідникам української історії, краєзнавцям, музейникам, усім охочим та небайдужим. У фондах КДІКЗ зберігаються численні листи-відгуки авторові «Трагічних голосів» від вдячних читачів. Книга К. Н. Гудзенка є в Берліні, Парижі, Австрії, США. За 10 років із дня її виходу автор роздав більше ніж 2500 екземплярів [3, с. 40].

У листопаді 1994 року відбулася презентація книги «Трагічні голоси» у Спільці письменників України у Києві. Автора особисто запросив Олесь Воля. Один із присутніх на зустрічі сказав тоді Костянтину Наумовичу:

«Ви, мабуть, якісь «хворі». Хто б із нормальних людей, на своїй машині, на своєму бензині об'їздив всю Україну, опитав людей і зробив такі трагічні записи...». На що дослідник зауважив, що він, певно, таки справді «хворий»: «...Незважаючи ні на що, я уперто і настійно виїжджав з дому запланованим маршрутом. Розпочавши зустрічатися зі свідками страшних подій 1933 року, я вже не міг зупинитися. Адже мав надзвичайно велике бажання передати почуте і записане людям. Що спонукало мене на такі подвиги? Страшне горе сім'ї (смерть рідних ще в далекому 1922 р.). Ось чому навіть слово «голод» завжди ятрить мені душу, бентежить пам'ять, викликає сльози і біль у серці» [3, с. 43].

Після презентації Олесь Воля подарував К. Н. Гудзенкові свою книгу «МОР» і підписав її так: *«Моему колезі по перу і собрату по духові – на творчу снагу, довгі роки життя на цьому білому світі, бо на тому, кажуть, холодно і сирі. З любов'ю Олександр. Київ. 04.11.1994 р.»*. Ця книга зберігається у фондах КДІКЗ.

К. Н. Гудзенко став першим ініціатором створення пам'ятників жертвам Голодомору в Кам'янському районі на Черкащині. За словами самого дослідника, *«вивчення питання голоду та вшанування пам'яті жертв має велике наукове і політичне значення. Цим самим ми повертаємо людям історію, а історії – правду»* [4, с.5].

23 квітня 1990 року в селі Коханівці відкрито перший у Кам'янському районі Черкаської області пам'ятник жертвам Голодомору. Згодом за участі К. Н. Гудзенка у районі відкрито 17 пам'ятників.

Насамкінець треба зазначити, що сьогодні напрацювання дослідника є особливо актуальними і цінними. К. Н. Гудзенко був регіональним дослідником «живої» усної історії Голодомору 1932-1933 років на території Кам'янського району Черкаської області. Адже йому вдалося записати свідчення людей, які пережили трагедію в дорослому віці. З цієї причини такі свідчення є цілісними, логічно вмотивованими доказами політики геноциду українців радянською владою. Книга К. Н. Гудзенка

«Трагічні голоси» допомагає нам наблизитись до розуміння історичної правди про голод-геноцид 1932-1933 років в Україні і є вагомим внеском до загальнонародної «Книги пам'яті». «Нехай ця гірка трагічна книга після десятиліть замовчування стане історичною правдою про лихоліття, котре пережив український народ внаслідок сталінського тоталітаризму» [7, с. 73].

Список літератури

1. Баковецька О. Голодомор 1932–33 років – регіональний аспект (на матеріалах Баштанського району Миколаївської області) [Електронний ресурс] / О. Баковецька // Історична панорама – збірник наукових праць (частина 2). – 2009. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10339.html>. – Дата звернення: 10.04.2018.
2. Веселова О. Увіковіщення загиблих від голодного мору / Олександра Веселова // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф., 28 листоп. 1998 р., Київ, Україна. – Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 432-457.
3. Гудзенко К. Н. Кризь призму пережитого / К. Н. Гудзенко. – Кам'янка, 2003. – 63 с.
4. Гудзенко К. Н. Трагічні голоси / К. Н. Гудзенко. – Кам'янка, 1993. – 194 с.
5. Пугач Н. О. Педагог, краєзнавець, письменник, публіцист / Н. Пугач // Наше місто. – 2008. – №5(23). – 4 с.
6. Стецкевич В. Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: деякі аспекти вивчення проблеми [Електронний ресурс] / В. Стецкевич. – Режим доступу: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/ukran/013_u_kran_13.htm. – Назва з екрану. – Дата звернення: 27.03.2018.
7. Трохименко В. Бо ти на землі – людина / Василь Трохименко. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 592 с.

References

1. BAKOVETS'KA, O. (2009) *Holodomor 1932-33 rokiiv - rehionalnyi aspekt (na materialax Bashtanskoho rajonu Mykolayivskoyi oblasti)* [Online] Available from: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10339.html>. Data [Accessed: 10rd kviten 2018].
2. VESELOVA, O. (2000) *Uvikopomnennya zahyblyx vid holodnohomoru*. In: *Proceedings of the "Holod-henocyd 1933 roku v Ukrayini: istoryko-politolozhichnyj analiz socialno-demohrafichnyx ta moral no-psycholozhichnyx naslidkiv international conferens"*, Kyuyiv, *Ukrayina 28 lystop. 1998*. – Kyuyiv; Nyu-Jork: Vyd-vo M. P. Koc, 432–457.
3. HUDZENKO, K. N. (2003) *Kriz pryizmu perezhytoho*. Kam'yanka.
4. HUDZENKO, K. N. (1993) *Trahichni holosy*. Kam'yanka.
5. PUHACH, N. O. (2008) *Pedahoh, krayeznavec, pysmennyk, publicyst. Nashe misto*. 23(5), 4.
6. STECKEVYCH, V. *Holodomor v Ukrayini 1932-1933 rr.: deyaki aspekty vyvchennya problemy* [Online] Available from: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/ukran/013_u_kran_13.htm. [Accessed: 27rd berezen 2018].
7. TROXYMENKO, V. (2006) *Bo ty na zemli – lyudyna*. Cherkasy: Brama-Ukrayina.

L. VYSOTSKAYA,
research fellow of the Historical Museum Kamyan State Historical and Cultural Center

RETURN KOSTYANTINA NAZOVOVCHY GUDZENKO AS RESEARCHER OF THE REGIONAL HISTORY OF THE HOLODOMOR 1932-1933 YEARS

The article is devoted to Konstantin Naumovich Gudzenko, a witness of the 20th century historical events, an indefatigable scholar of the 1932-1933 Holodomor in the Kamian region of Cherkasy region, as well as the history of his book on the Great Famine "Tragic Voices".

Key words: Holodomor of 1932–1933, evidence of eyewitnesses, Kamensky district, Cherkasy region, "Tragic voices".

К. Н. Гудзенко
К. N. Hudzenko

* * * * *

ГОЛОДОМОРИ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК РАДИКАЛЬНА ВІЙСЬКОВА ДІЯ МОСКОВСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ СУПРОТИ УКРАЇНЦІВ

У доповіді описано національну політику московсько-більшовицької окупаційної влади щодо українського етносу. Зокрема, проаналізовано штучні голодомори ХХ ст. як елемент гібридної війни російсько-української війни. Наголошено, що голодомори 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. були спрямовані на придушення українського національно-визвольного руху, а в їх проведенні було застосовано однакову технологію терору. Паралельно радянське керівництво намагалося знищити колективну національну пам'ять, аби максимально послабити опір супроти політики Кремля. Не менш важливим є дослідження злочинів радянської доби, встановлення осіб керівників та виконавців, а також міжнародне засудження московсько-більшовицького режиму. Без вивчення минулого складно перемогти у сучасній російсько-українській війні.

Ключові слова: українська спільнота, голодомори, більшовизм, український національно-визвольний рух.

Фактично протягом останніх ста років триває боротьба українців за право на власну національну державу, аби втілити Шевченків заповіт: «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля».

На початку 1920-рр. більшість українських земель захопили більшовики, встановивши московсько-більшовицько-радянський тоталітарний режим. Створено маріонеткову Українську соціалістичну радянську республіку (УСРР). Частині українців, які фактично стали колаборантами, дозволили займати певні шаблі адміністративних посад.

Та насправді політика Кремля була спрямована на знищення українського національного руху. Знищивши молоту Українську народну республіку (УНР) у прямих воєнних діях, більшовицький режим продовжував вести війну з українською спільнотою уже новими методами.

Вочевидь, є підстави стверджувати, що сучасна «гібридна» російсько-українська війна триває ще з 1917 року.

Уже на початку 1920-х рр. для остаточного придушення українського національно-визвольного та повстанського рухів більшовицьке керівництво застосовано технологію терору голодомом, що переріс у перший голодомор 1921-1923 рр.

Опісля більшовики змінюють тактику, йдучи на тимчасові поступки і створюючи ілюзію побудови радянської української державності у складі новоствореного Радянського Союзу. Впроваджують політику коренізації, що в УСРР переросла в «українізацію», частині українців дозволяють обіймати певні адміністративні посади тощо. Але насправді всі рішення приймали винятково у Москві.

Щоправда, вже наприкінці 1920-х рр. режим переходить у контрнаступ. Розпочато репресії супроти української еліти, інтелігенції, чільних діячів періоду УНР, українського духовенства. А на початку 1930-х рр. вістря репресивної машини було спрямовано проти основи української спільноти – українського селянства, апогеєм якого став голодомор-геноцид 1932-1933 рр.

Він був зумовлений й тим, що впродовж 1920-х рр. не припиняється рух опору радянській окупаційній владі. По всій території України продовжують діяти партизанські загони, й щороку радянські органи безпеки фіксують чимало виступів і повстань з боку українського селянства. Логічним доповненням технології голодомору були масові репресії супроти української інтелігенції, творчої еліти (т. зв. «розстріляне відродження»), а згодом місцевої компартійної верхівки у 1930-х рр.

Та сама технологія голодомору була застосована і після офіційного закінчення Другої світової війни у 1946–1947 рр. Спричинено це було активізацією українського національного руху, який знову заявив про себе у формі українського націоналістичного підпілля та Української повстанської армії з бажанням відновити українську державність. Лише збройний опір УПА не дозволив повоєнному голодомору поширитися на всю територію України.

Про ці факти говорять чимало дослідників, насамперед Роман Бжеський. Він наголошує на помилці української спільноти у США, що надавала ширшого значення трагедії і вшануванню пам'яті голодомору 1932-1933 рр., тоді як у 1921–1922 рр. був перший голодомор супроти українців, організований більшовиками і цілеспрямований на знищення саме українців у місцях їх проживання не лише на території України, а й на Кубані та Поволжі. [1]

Про факт скоєння геноциду щодо українців із боку більшовицької влади описує й аргументує сам Рафаель Лемкін – автор концепції геноциду, яку покладено в основу всіх сучасних міжнародних і національних правничих актів. Р. Лемкін стверджує, що перший удар більшовиків був спрямований «...на українську інтелігенцію – мозок нації, щоб паралізувати решту організму. У 1920, 1926 і знову в 1930-1933 роках вчителі, письменники, митці, мислителі і політичні провідники були ліквідовані, ув'язнені або депортовані... Поряд з атакою на інтелігенцію ішов наступ на Церкву, священників і церковну ієрархію – «душу» України. Між 1926 і 1932 роками ліквідовано Українську Автокефальну Православну Церкву, її митрополита (Василя Липківського) і 10 тисяч священників. У 1945 році, коли радянська влада була встановлена в Західній Україні, подібна доля зустріла Українську Греко-Католицьку Церкву... Третє вістря радянської атаки було спрямовано проти фермерів – великої маси

незалежних селян, зберігачів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України. Зброя, яку вживали проти них, є, мабуть, найстрашнішою з усіх – виморювання голодом... Четвертим кроком у тому процесі стала фрагментація українського народу шляхом поселення в Україні чужинців і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі. ... Таким чином була б знищена етнічна єдність та перемішані нації... Такими були головні кроки систематичного нищення української нації», – підсумовує Р. Лемкін [2].

Про російсько-українське протистояння у ХХ ст. говорить й сучасна західна дослідниця Енн Епплбаум. Зокрема, презентуючи свою працю «Червоний голод: війна Сталіна проти України», вона наголошує, що Сталін боявся українського національного руху, вбачаючи в Україні й ідеологічну загрозу, водночас Україна була життєво необхідною для більшовиків, для існування їхнього режиму [3].

Злочин голодоморів був тісно пов'язаний і з іншим великим злочином – цілеспрямованим стиранням української національної пам'яті. Пам'яті про героїчні та трагічні сторінки української спільноти.

Знищуючи колективну національну пам'ять про пережиті голодомори, радянське керівництво таким чином паралельно знищувало і рецепти виживання нації, які виробляються після пережитої загальнонаціональної трагедії. У такий спосіб максимально послаблювався будь-який опір супроти політики Кремля. Радянське керівництво, як і російське сьогодні, прагнуло перетворити українців на хохлів-малоросів, безлику масу – совєцький народ, а то і просто на манкуртів – звичайних прислужників кремлівського вождя.

Ця політика продовжувала тривати аж до 1991 р.

На щастя, реалізованою до кінця вона не була. Проте радянський період насправді наклав насамперед велику психологічну травму на усю спільноту. Це називають постгеноцидний синдром. Його наслідки відчуваємо й сьогодні, коли значна частина українського суспільства постійно переживає т. зв. «когнітивний дисонанс», пов'язаний із радянським минулим.

У цій новітній російсько-українській війні чільну позицію займає інформаційна складова. Адже боротьба точиться за свідомість, світоглядні переконання української спільноти. Українці змушені відстоювати своє право на власну історію, власну національну пам'ять, власну гідність.

Головним ворогом українців у цьому протистоянні є «руссіє». На цьому, зокрема, наголошує і перший Президент України Леонід Кравчук. Звідси випливає й ідеологічний конструкт «русскава міра».

Під час зустрічі в Меморіалі жертв голодомору 15 травня 2018 р. на тему «Повернення України до правди про Голодомор» у межах проекту «Усна історія Голодомору» Леонід Кравчук підтвердив тотальність терору проти українців. Водночас він прямо заявив: «не Путін, а РУССКІЄ (виділення наше) воюють тепер з Україною. І це не є чимось новим. Перед тим усі керівники ССРСР ненавиділи Україну». «Суслов, Андропов, Брежнев, Черненко і Горбачов. Сказав це Кравчук раз, і в друге, і втретє.

Коли вони чули про Україну, у всіх у них змінювалося обличчя, – каже Кравчук. – Я не можу помилитися. Бо бачив кожного з них особисто багато разів»... Коли якась жіночка спитала з місця: що ж нам робити? – Кравчук у свої 84 роки відповів просто: «Виховувати дітей. Прикладом». Так. Прикладом відповіді – ненавистю на ненависть, неприязню на неприязнь. І попередив: кінця конфлікту з руськими не буде. Так буде ВІЧНО. А уникати цієї правди – великий ГРІХ – згадає модератор зустрічі Ростислав Мартинюк [4].

Професор Ярослав Калакура наголошує: «Всі три голоди, включаючи й геноцид 1932-1933 рр., супроводжувались різними методами і засобами маніпуляції суспільною свідомістю. Ці маніпуляції продовжуються і в умовах нинішньої війни на Донбасі. Інформаційна війна покликана спричинити хаос в країні, створити внутрішні конфлікти, дестабілізувати ситуацію, посягти розбрат, зневіру, розгубленість, внести розкол у наукове середовище, зокрема, в його оцінках причин, масштабів і наслідків голодомору. До нинішньої війни залучені: потужний арсенал засобів масових комунікацій – (друкованих, радіотелевізійних, електронних, враховуючи соціальні мережі), штатні пропагандисти путінського режиму, покірні Кремлю історики, розгалужена агентура, п'ята колона в самій Україні, псевдоліві сили, прихильники “русского мира”, “єдиного канонічного православного простору”, частина служителів і прихожан УПЦ МП» [5].

Та попри усе, українці вистояли і далі продовжують боротьбу, яку вели попередники. У цій війні, зокрема інформаційній та світоглядній, чільну роль відіграють українські науковці, дослідники, історики.

Саме завдяки новітнім дослідженням, публікаціям джерел, доказам злочинної діяльності можна доносити правду нашого минулого до молодого покоління та усієї громади. А також порушувати питання й перед світовою спільнотою, аби злочинна діяльність радянського комуністичного режиму була засуджена. Щоб усі знали конкретні імена злочинців, що чинили злочини супроти українців та представників інших національностей.

Тому надзвичайно ваги набуває тематика заходів, що пов'язані із науковим дослідженням національної політики радянського тоталітарного режиму супроти українців. Розуміємо, що без творення нової української політичної еліти, без об'єднання зусиль представників української громади, зрештою, без активної участі наукової спільноти розпрощатися з радянським минулим буде вкрай важко. Лише консолідувавши зусилля усієї української спільноти, лише докладно вивчаючи наше минуле, гідну поставу і гідний чин попередників, ми зможемо розраховувати на перемогу сьогодні.

Таким чином сьогодні маємо говорити про факт трьох голодоморів – 1921-1922 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр., що їх організував радянський тоталітарний режим та його очільники супроти української нації і які були спрямовані насамперед на придушення українського національного опору.

Усі три голодомори були гібридним варіантом продовження війни більшовиків з українським національно-визвольним рухом. А під найбільший удар потрапила тогочасна основа української нації – українське селянство.

Власне, ці голодомори були ланками одного ланцюжка, елементом війни супроти українців. Це було продовження війни більшовиків з Українською народною республікою 1917-1921 рр., але новими методами, новою технологією. Головна мета – це знищити найактивніший елемент українства, знищити український спротив.

Тому сьогодні варто порушувати питання не лише про голодомор- геноцид 1932-1933 рр., а розглядати проблему ширше і говорити про усі три голодомори, наголошуючи на їхньому геноцидному вимірі.

Власне без цього розуміння проблеми нам складно буде перемогти у сучасній війні проти Росії.

Список літератури

1. Млиновецький Р. Голод на Україні в світлі урядових даних. – Б. м. – 1958. – 60 с.
2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Lemkin_Rafal/Radianskyi_henotsyd_v_Ukraini.pdf.
3. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://lb.ua/culture/2017/11/25/382888_enn_epplbaum_segodnya.html.
4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=158720958303576&id=100024970185347.
5. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/kalajar/posts/1561848040611367>.

References

1. Mlynovetskyj R. Golod in Ukraine in the light of government data. – B. M. – 1958. – 60 s.
2. [Onlain]. Available at: http://shron1.chtyvo.org.ua/Lemkin_Rafal/Radianskyi_henotsyd_v_Ukraini.pdf. [in Ukr.]
3. [Onlain]. Available at: https://lb.ua/culture/2017/11/25/382888_enn_epplbaum_segodnya.html. [in Ukr.]
4. [Onlain]. Available at: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=158720958303576&id=100024970185347. [in Ukr.]
5. [Onlain]. Available at: <https://www.facebook.com/kalajar/posts/1561848040611367>. [in Ukr.]

B. HALAIKO

HOLODOMORS OF THE TWENTIETH CENTURY AS A RADICAL MILITARY ACTION OF THE MOSCOW-BOLSHEVIK OCCUPATION REGIME AGAINST UKRAINIANS

The report describes the national policy of the Moscow-Bolshevik occupation authorities in regard to the Ukrainian ethnic group. In particular, the artificial famines of the twentieth century, as an element of the hybrid war of the Russian-Ukrainian war, have been analyzed. It, also, was emphasized that Holodomor of 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 was aimed at suppressing the Ukrainian national liberation movement using the same technology of terror. Moreover, the Soviet leadership tried to destroy the collective national memory in order to weaken the resistance to the Kremlin's policy as much as possible. The study of Soviet-era crimes, the establishment of leaders and executives and the national condemnation of the Moscow-Bolshevik regime are quite important, as well. Without studying the past it will be difficult to win the today's Russian-Ukrainian war.

Key words: Ukrainian community, holodomors, bolshevism, Ukrainian national liberation movement.

* * * * *

УДК 94(477):314.156.5 «1932/1933»

М. ЗЕРКАЛЬ,

професор, доктор історичних наук,

Миколаївський національний університет, інститут історії та права, Україна

РЕПРЕСІЇ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ДО СЕЛЯН ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. НА МИКОЛАЇВЩИНІ: ДОЛІ ЛЮДЕЙ

Досліджено ще один напрям втілення політики геноциду українського народу з боку комуністичного тоталітарного режиму за матеріалами кримінальних справ, які обґрунтовували застосування кримінальних покарань до маси населення в 1932-1933 роках. Ця проблема висвітлена в контексті політики етнічного геноциду українського народу державними правоохоронними органами. Здійснено спробу пригорнути увагу читачів не тільки до статистики жертв, а на підставі усної історії задокументованої мовою протоколів дослідити зламани життя конкретних людей як

представників значної маси аналогічних злочинних діянь репресивних правоохоронних органів.

Ключові слова: кримінальна справа, тоталітарна система, комуністичний режим, злочин, геноцид, голодомор, партійний апарат, ідеологія, селянство.

М. ЗЕРКАЛЬ

Репрессии советской системой крестьян во время голодомора 1932-1933 гг. на Николаевщине: судьбы людей

Исследуется ещё одно направление воплощения политики геноцида украинского народа со стороны коммунистического тоталитарного режима на основании уголовных дел которые обосновывали применение уголовных наказаний к массе сельского населения в 1932-1933 гг. Данная проблема освещается в контексте политики этнического геноцида украинского народа государственными партийными и правоохранительными органами.

Ключевые слова: уголовное дело, тоталитарная система, коммунистический режим, преступление, геноцид, голодомор, партийный аппарат, идеология, крестьянство.

M. ZERKAL

The repression of the peasants during the Holodomor 1932-1933 in Nikolaev: the fate of people

Explores another embodiment the direction of the Ukrainian people genocide by the communist totalitarian regime on the basis of criminal cases that justify the use of criminal penalties to the mass of the rural population in 1932–1933. This issue is covered in the context of ethnic genocide of the Ukrainian people and the state party by law enforcement agencies.

Key words: totalitarian system, the crime of genocide, famine, the party apparatus, the ideology of the peasantry.

In 2016 Ukraine celebrated the 84 anniversary of the Holodomor tragedy of genocide against the Ukrainian people. The traditional approach to coverage of these terrible events focusing primary attention on the number of exported grain and died of starvation. Recently implemented as attempts to study other aspects of the totalitarian nature of the Soviet state under the policy of ethnic genocide of Ukrainian such an important role played by the policy of extracting wealth from the population, destruction attempts of resistance not only during the uprisings by the regular army, and the introduction of mass arrests in relation to the possible leaders of the anti-Soviet movements of armed resistance. Launched the return of historical memory today is very important to support and provide state support relevant research and promote the results achieved as possible among wider population.

In historiography research Holodomor 1932–1933. in the Mykolayiv region, as in whole Ukraine, we can trace a transformation approaches in assessments of temporary and minor effects of crop failure and violation of foreign trade balance to a deliberate policy of the totalitarian state in the way of physical destruction of dissent and destruction toughest rival Soviet collective system of cultivation, a policy of genocide against the Ukrainian.

Despite the ruling hunger Soviet state machinery continued their work even attempts to suppress discontent exercised identify policy of genocide. People tried desperately to win their right to life, but the environment of fear and horror, the transformation of the psyche under the influence of hunger ensure domination of the Soviet system. Finally, it is not clear that the reasoning advocated argument in the minds of perpetrators of criminal orders, because everyone understood and saw that all the perpetrators sooner or later may expect the fate of prisoners. Unfortunately, we have witnessed such a shameful phenomenon as accusations of his fellow villagers for the sake of confiscated. Some Ukrainian certify lie to others. In politics famine Soviet system applied also open the repressive policy of the Ukrainian population. So far in 2008 documented Mykolayiv citizens who are in the grip of terror, preserved their criminal cases. Exploring the tragic events 1932-1933 impressive scale loss of life, and for each figure is an individual, his life, hope, frustration and terrible tragedy of death. The final amount of losses and to this day remains controversial. Our society should not just remember and carefully examine, monitor, synthesize contemporary demographic processes in Ukrainian society. Always mindful of 3.5 to 9 million murdered within two years of the Soviet totalitarian system should also analyze the statistics of population today, for example, only nine months of 2016 only in Mykolayiv oblast population decreased by 5.3 thousands of people and without introducing policies terrible famine without workers is only for this period Mykolayiv population decreased by 2.3 countryside.

Similar statistics can be seen in other areas. So that over time the current economic and social policy has not been the definition of genocide Ukrainian people should take an emergency and effective solution. Thus, the memory of the victims of Ukrainians laid on the altar of the Soviet regime should be stored and used in the education of new generations of our free and independent state. Criminals who put the inhuman decision must also be called by name and pay tribute to the wall of shame. Therefore it is necessary to continue research on existing documents of criminal cases and collected oral testimonies.

Key words: totalitarian system, the crime of genocide, famine, the party apparatus, the ideology of the peasantry.

У 2016 році Україна відзначила 84-ту річницю голодомору, трагедії геноциду українського народу. Традиційний підхід до висвітлення цих жахливих подій зосереджує головну увагу саме на кількість вивезеного збіжжя та померлих від голоду людей. Останнім часом наявні також дослідження інших аспектів реалізації тоталітарної сутності радянської держави в умовах політики етнічного геноциду українців, наприклад важливу роль відіграла також політика вилучення матеріальних цінностей у населення, нищення спроб опору не лише під час повстань силами регулярної армії, а також запровадження масових репресій щодо можливих керівників антирадянських рухів збройного опору. Започаткований процес повернення історичної пам'яті сьогодні надзвичайно важливо підтримувати, надавати державну підтримку відповідним дослідженням та популяризувати здобуті результати серед якнайширшого кола населення.

Триваючий і сьогодні процес повернення забороненої, викривленої, міфологізованої історичної пам'яті створює умови для формування нового комплексного об'єктивного висвітлення історичного шляху українського етносу в різних епохах, випробуваннях на міцність та формах єднання і мобілізації етнічної свідомості та самопожертви.

Сучасний історичний науковий доробок щодо повернення із спецхранів та засекречених фондів документів, які засвідчують факт штучного масового голоду в Україні, розкриваючи масштаби та форми втілення жахливої радянської державної політики значний, але однаково ще залишаються недостатньо дослідженими та не відкритими загалу історії життя конкретних людей з їхніми життєвими долями, поглядами та вчинками. Автор намагається в своїй статті здійснити одну із спроб дослідити трагедію українського народу мовою реальних кримінальних справ і обґрунтувати не лише абсурдність самих формулювань вироків, а також і нікчемність процедури фабрикування справ та винесення вироків. Дослідник аргументовано доводить системність, а не винятковість, випадковість, репресивних справ щодо українського селянства Миколаївщини і оприлюднює життєві долі конкретних людей, які стали невинними жертвами сфабрикованої та цілеспрямованої державної політики радянського керівництва на всіх щаблях органів державної влади в 1932-1933 роках. Отже, останнім часом особливу актуальність, на думку автора, набуває вивчення краєзнавчого матеріалу, висвітлення для широкого кола читачів історичної пам'яті, правди, справедливості на задокументованих джерелах усної історії.

Трагедію голодомору 1932-1933 рр. в Україні досліджено в одній з перших збірок документів: «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [38]. Фактично це була лише збірка копій окремих державних офіційних документів, якими визнавався сам факт голоду. До цього всі вони мали статус засекречених. Українці наприкінці 1990 р. отримали можливість самостійно ознайомитись з документами і почати аналізувати факти. У 1991 р. виходить друком книга-меморіал «33-й: ГОЛОД» [99]. Це була перша спроба альтернативними методами, порівняно з офіційною історичною наукою за допомогою усної історії засвідчити вчинені злочини та визначити роль конкретних катів у вчиненому масовому знищенні українців. Усю роботу з підготовки та видання здійснили Володимир Маняк та Лідія Коваленко. Видання містить 403 документальні оповіді, 20 з яких безпосередньо стосувались Миколаївської області. У 1992 р. як упорядники Г. М. Михайличенко і Є. П. Шаталін видають наступну збірку документів і матеріалів щодо голодомору на Миколаївщині [44].

Важливою на краєзнавчому рівні стала колективна праця В. П. Шкварця і М. Ф. Мельника «Миколаївщина: погляд крізь століття. Нарис історії», 1994 р. У 1996 р. виходить невеликим накладом навчальний посібник для учнів загальноосвітніх шкіл області «Історія Миколаївщини» П. М. Тригуба, І. С. Павлика, О. В. Білюка [80]. У цьому виданні у доступній для відповідної вікової категорії читачів формі проаналізовано та узагальнено причини і наслідки голодомору 1932–1933 рр. в межах Миколаївської області.

Державний архів Миколаївської області у 2000 р. видає збірку документів і матеріалів «Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929–1933)», керівник авторського колективу – М. М. Шитюк [92]. У цій роботі науковці та старшокурсники виклали результати опитувань свідків голодомору, жертв злочину радянської тоталітарної державної машини, яким пощастило вижити.

Значний науковий доробок, його наукова новизна, концептуальність та різноплановість зумовлюють провідну роль та значення доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, номінанта багатьох премій та конкурсів М. М. Шитюка [90, 91, 92, 93, 94, 95, 98].

За державної підтримки з 1992 р. триває робота групи науковців над виданням серії книг «Реабілітовані історією», в яких наведено дані про конкретних громадян, які в роки Голодомору були репресовані та постраждали від радянських державних органів [99].

Важливою стала публікація краєзнавчої роботи про голодомор у 2002 р. ювілейної книги «Миколаївщина: літопис історичних подій». У сумну річницю 2003 р. видано колективні монографії: «Голод 1932-1933 років на території Миколаївщини» під керівництвом М. М. Шитюка [97], «Трагедія століття: голод 1932-1933 років на Миколаївщині» під керівництвом С. С. Макаруча [79]. Об'єктом наукового дослідження були сумні події 1932-1933 рр., але обидва авторські колективи створили цікаві роботи про події голодомору на Миколаївщині, реалізацію насильницької політики суцільної колективізації та тотальне винищення українського селянства. Автори документально продемонстрували нелюдську сутність радянської тоталітарної машини в реальному житті, коли

заради економічних показників принесено в жертву багатомільйонні людські долі. Трагічні сторінки українського народу висвітлено і в друкованих роботах представників української діаспори, наприклад в Австралії за керівництва Петра Кардаша видано книгу «Злочин», у якій П. Обруч також досліджував голодомор у Трикратьському районі Миколаївщини.

У 2004 році В. П. Шкварець та М. Ф. Мельник видають доопрацьоване та виправлене друге видання «Історії рідного краю. Миколаївщина», де також висвітлюють події Голодомору за місцевими матеріалами [56].

Дослідження голодомору 1932-1933 років на Миколаївщині висвітлено також у статтях миколаївських істориків А. М. Бахтіна [30, 31, 31], Є. Г. Горбурова [94], Т. В. Березовської, Ю. В. Котляра [47], П. І. Соболя [70], І. І. Федькова [82], П. М. Тригуба [80], О. П. Тригуба, Т. В. Березовської, О. М. Юрчика та багатьох інших.

У 2006 р. виходить друком колективна монографія М. М. Шитюка і К. Е. Горбурова «Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках», на сторінках якої наведено копії історичних архівних документів, котрі нарешті були розсекречені і допомогли у розумінні причин, змісту, економічних і демографічних наслідків цих трагедій [94].

У створеному Українському інституті національної пам'яті розпочали систематичну роботу щодо дослідження та публікації результатів науково-дослідницької роботи з проблеми Голодомору 1932-1933 років в Україні загалом і на Миколаївщині зокрема. 2008 року в межах комплексної дослідницької роботи видано «Національну книгу пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Миколаївська область». Треба зазначити, що до складу авторського колективу увійшли: М. М. Шитюк, В. П. Шкварець, А. М. Бахтін, О. О. Баковецька, Є. Г. Горбуров, І. Т. Кішак, В. Ф. Кондрашов, І. Є. Ніколаєв [58]. Це комплексне дослідження стало каталізатором для розгортання також значної кількості досліджень краєзнавчого матеріалу та сприяння створенню цілісної картини злочинного обличчя радянської тоталітарної машини, яка створила голодомор українського народу. На сторінках книги «Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції» (2009 р.) надруковано статтю М. М. Шитюка «Селянство Миколаївщини в умовах голодомору 1932-1933 років: трагічна статистика жертв сталінізму», яка висвітлювала страхітливий процес запровадження нелюдської політики на основі розсекречених документах.

Нарешті в 2015 році виходить навчальний посібник «Історія рідного краю: Миколаївщина» під керівництвом М. М. Шитюка, в якій наявний окремий урок №34 про Голодомор 1932-1933 років [100]. Для учнів авторський колектив робить висновок, що запровадження політики на знищення сільського населення було продуманою політикою радянського апарату у зв'язку з провалом хлібозаготівельної компанії восени 1932 р. До того ж запровадження «чорних дощок» стало зовнішнім втіленням страшних планів винищення навіть населених пунктів та створення відповідних умов для їх ізоляції і недопущення спроб втекти на інші території.

В історіографії дослідження Голодомору 1932-1933 рр. на Миколаївщині, як і загалом по Україні, можемо простежити певну трансформацію підходів в оцінках від тимчасових і незначних наслідків неврожаю та порушень балансу зовнішньої торгівлі до цілеспрямованої політики тоталітарної держави на шляху фізичного знищення інакодумства і знищення найміцнішого конкурента радянської колективної системи обробітку землі, проведення політики геноциду щодо українців.

Незважаючи на голод, радянська державна машина продовжувала свою роботу щодо придушення навіть спроб виявлення невдоволення здійснюваною політикою геноциду. Населення намагалось відчайдушно вибороти своє право на життя, але середовище страху та жаху, трансформація психіки під впливом голоду забезпечували володарювання радянської системи. Остаточно незрозуміло, що стало мотивувальним аргументом у головах виконавців злочинних наказів, адже всі усвідомлювали та бачили, що всіх виконавців рано чи пізно може чекати доля їхніх в'язнів.

Досліджуючи кримінальні справи, які збереглись до наших днів, типовим прикладом може бути справа українця, раніше не засудженого Біленка Мефодія Філіповича [28]. Він народився та проживав у селі Грушівка Першотравневого району, відділився від батьківського господарства після революції 1917 р. У 1931 р. приєднався до колгоспу, а в 1933 р. був відрахований як син кулака – логіку зрозуміти вкрай складно, адже всі знали на момент вступу, з якої він родини. У січні 1933 р. йому було 36 років, був одружений з 33-річною Олександрою Сафронівною. Сам він походив з заможної багатодітної родини, яка мешкала окремо, а саме батько Філіп (80 р.), мати Ганна (76 р.), брати: Фока (44 р.), Тимофій (40 р.) – на січень 1933 р. вже був висланий, Прокіп (26 р.), Іван (19 р.), сестри: Явдоха (37 р.), Марія (18 р.). Таким чином ми бачимо, що робітничих рук у родині було вдосталь, а відповідно і ринкова конкурентноспроможність такого господарства була достатньо високою. На час арешту із майна у нього залишались: хата, сарай та корова.

Цікавою була характеристика, яку йому дали і в якій зазначено, що «син кулака, знаходився у банді білих Петлюри, де був у штабі технічним виконавцем та при штабі керував повстанням проти Червоної армії. У цей час, перебуваючи в колгоспі, здійснював жажливо розкладницьку роботу проти хлібозаготівлі та агітував за масовий вихід з колгоспу селян, завдяки чому колгоспники купували за його ініціативою коней та вимагали землю під посів, наприклад Лебеденко та Нестеренко. Біленко – людина соціально небезпечна особливо в момент колгоспного будівництва» (22 січня 1933 р.). 27 січня 1933 р. уповноважений Першотравневого районного відділення Одеського облвідділу ДПУ

УРСР Луполовер виносить постанову №588 про початок слідства та ув'язнення Біленка Мефодія Філіповича.

Лещата репресій відразу запрацювали на повну силу. Свідком за цією справою проходив його односелець Хоменко Мефодій Іванович, 34 років, бідняк, українець, одружений, мав 2 дітей, хлібороб. Він засвідчував те, що Біленко М. Ф. на роботу виходив рідко, переважно займався спекуляцією, а саме відвозив на продаж муку в Першотравневе на базар, особливо в час польових робіт, що вплинуло на роботу колгоспу загалом. Він зазначав, що внаслідок невиходу на роботу братів Біленка Прокопа та Мефодія зтягнувся обмолот зерна. За словами свідка, він «проліз» у колгосп завдяки тому, що в колгоспі вже був його брат Тимофій, який виконував функції полевода, що свідчило про його рівень агрономічних знань. Головним звинуваченням для притягнення до кримінальної відповідальності стали прогули та соціальне походження і участь у білому русі.

Другим свідком по справі проходив Ткаченко Петро Власович, віком 31 рік, також його земляк, бідняк, одружений, у власності була лише хата, освіта нижча, хлібороб, який виріс з ним з дитинства. Головним звинуваченням також було кулацьке походження та участь у білому русі. Зазначається також той факт, що до звинуваченого прийшов завгосп колгоспу Вітенко Григорій та став вимагати, щоб він виходив на роботу і Біленко Мефодій заявляв «навіщо мені працювати в колгоспі, все одно нічого не дає їсти. Минулого року голодували і в цьому році голодуємо», що впливало на роботу. Під впливом цих слів траплялись випадки масового невиходу на роботу, що і впливало на перебіг жнив та виконання плану хлібозаготівель.

У цій кримінальній справі був і третій свідок, що було нехарактерно для цього виду кримінальних проваджень. Свідком був також бідняк, земляк – Дорошенко Логвин Якович, 40 років, бідняк, освіта нижча, одружений, хлібороб. Він додає те, що на період жнив Біленко записався в черевичну майстерню і сам не ходив на роботу і дружину не пускав. У своїх промовах зазначав, що «чорт з ним, з колгоспом, все одно там їсти не дадуть», а також заявляв, що «ви собі працюєте, а я маю 50-70 крб на місяць і мені добре». Тобто фактично всі звинувачення були усними та загальними, без конкретних фактів дій. Сам звинувачений від усіх фактів відхрещувався і ніби ніяких антирадянських висловлювань не робив. У постанові за справою №588 від 28 січня 1933 р. зазначено, що «...в злочині, передбаченому ст. 54-10 Кримінального кодексу, направити в судову трійку при колегії ДПУ УРСР з проханням про застосування до нього заходу соціального захисту – ув'язнення в концтабір терміном на п'ять років. Усе це, за підписами працівника райвідділу ДПУ Луполовера, нач. райвідділу ДПУ Кускова, прокурора Романова. Дослідивши матеріали справи протоколом №29/903 особливої наради при колегії ДПУ УРСР 4 лютого 1933 р. прийнято рішення Біленко Мефодія Філіповича з-під варт звільнити, а справу припинити.

Одночасно було розпочато справу №610 і стосовно його брата Біленко Прокопа Філіповича (1906 року народження) [29]. Він був одружений з Маланкою Трофимівною (26 років), мав дочку Катерину (4 роки), у власності якого були на час арешту хата, сарай, корова. За хуліганство був засуджений в 1926 р. на два роки ДОПРу. Свідком за звинуваченням Касьяненко Петро Матвійович був його земляком, бідняком, українцем, одружений, 5 дітей, бідняк. Він зазначав, що Біленко Прокоп – міцний середняк, сміявся над бідняками, зауважуючи, що «на кой чорт ви ходите на роботу, коли так чи інакше колгоспи розпадуться, вони не можуть спільно працювати, а їх створили лише для того, щоб було легше вибивати з нас хліб, а ми всі будемо поступово вмирати з голоду для того, щоб нас було менше, а чому менше – тому що селян у десять разів більше ніж робітників. Тому вони і бояться щоб їх селяни не задушили уночі».

Фото Біленко Прокоп Філіпович – січень 1933 р. (Ф.Р-5859. – Оп. 2. – Спр. 655) [29]

Свідком проходив також 27-річний Пароженко Трохим Іванович, малограмотний українець, бідняк, одружений, хлібороб який фактично дублював свідчення Касьяненка Петра, майже дослівно, що наштотує на думку про замовність свідчень.

Третім свідком проходив 25-річний Міленко Іван Микифорович, бідняк, українець, одружений, столяр, який так само дублював усі свідчення.

Сам звинувачений лише зазначав, що цікавився, чому перестали видавати хліб. У постанові за справою №610 від 29 січня 1933р. зазначено, що «...в злочині, передбаченому ст. 54-10 Кримінального кодексу, направити в судову трійку при колегії ДПУ УРСР з проханням про застосування до нього заходу соціального захисту – ув'язнення в концтабір терміном на п'ять років. Усе це за підписами працівника райвідділу ДПУ Луполовера, нач. райвідділу ДПУ Кускова, прокурор Романова. Дослідивши матеріали справи протоколом №33/907 особливої наради при колегії ДПУ УРСР 8 лютого 1933 р. було прийнято рішення вислати в північні райони Союзу на три роки етапом.

На підставі ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років» визнавалось, що Біленко П. Ф. підпадає під дію згаданого акту. Документ був підготовлений старшим помічником прокурора області по нагляду за слідством в органах КДБ,

радником юстиції В. М. Колбешкіним, начальником слідчої групи УКДБ УРСР у Миколаївській області В. А. Левенцем 6 грудня 1989 р. та затверджено 10 грудня 1989 р. прокурором Миколаївської області старшим радником юстиції Ю. Є. Бондарем.

Наведені справи свідчать лише про загальну схему діяльності каральних органів, коли пригадувалось як звинувачення походження з заможної родини, або участь у революційних подіях не на боці переможців. На підставі дослідження справ стає цілком зрозуміло, що вся система судочинства щодо селян побудована так, аби доказова база відіграла допоміжну і не обов'язкову частину судочинства, а головним було те, що людина була хліборобом, вела самостійне господарство, намагалась за будь-яку ціну зберегти відокремлене господарство. Значною мірою це була свого роду помста за минулу діяльність. У матеріалах справ задокументовано факти тотального вилучення всього продовольства і приречення людей на вимирання. Фактично думки ставали одним із доказів вини підсудних. Поставлена мета скорочення кількості українського сільського населення, яке не стало на підтримку радянських перетворень, а стало фундаментом для руху опору і залишалось потенційно небезпечним. На жаль, ми стали свідками такого ганебного явища, як звинувачення своїх односельців заради отримання частини конфіскованого. Одні українці засвідчували брехню стосовно інших.

Крім політики голодомору, радянська система застосувала також відкриту репресивну політику щодо українського населення. Поки що задокументовано 2008 громадян Миколаївщини, які потрапили в лещата терору, збереглися їхні кримінальні справи. Досліджуючи трагічні події 1932-1933 років вражають масштаби людських втрат, причому за кожною цифрою стоїть окрема людина, її життя, сподівання, розчарування і страшна трагедія смерті. Остаточна кількість втрат і до сьогодні залишається дискусійною. Наше суспільство повинно не просто пам'ятати, а уважно досліджувати, відстежувати, узагальнювати сучасні демографічні процеси в українському суспільстві. Постійно пам'ятаючи про від 3,5 до 9 млн замордованих впродовж двох років радянською тоталітарною системою, треба також аналізувати статистику кількості населення сьогодні, адже, наприклад, лише за дев'ять місяців поточного 2016 року лише в Миколаївській області населення скоротилося на 5,3 тис. осіб і це без запровадження страшної політики голодомору, без врахування мігрантів, тобто лише за цей період населення Миколаївщини скоротилося на 2-3 села.

Подібні статистичні дані простежуються і в інших областях. Таким чином, щоб через певний час чинна економічна та соціальна політика не отримала визначення геноциду українського населення слід приймати екстрені та дієві рішення. Отже, пам'ять про покладені жертви українства на вівтар радянського режиму потрібно зберігати і використовувати у вихованні нових поколінь нашої вільної і самостійної держави. Злочинців, які втілювали нелюдські рішення теж треба назвати поіменно і віддати належне на стіні ганьби. Тому потрібно продовжувати дослідницьку роботу за наявними документами кримінальних справ та зібраними усними свідченнями.

Список літератури

1. Держархів Миколаївської області, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 434, арк. 1-18.
2. ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 430, арк. 1-19.
3. ДАМО, ф. Р-8, оп. 1, спр. 201, арк. 28.
4. ДАМО, ф. Р-8, оп. 1, спр. 266, арк. 10.
5. ДАМО, ф. Р-1483, оп. 1, спр. 44, арк. 12.
6. ДАМО, ф. Р-261, оп. 1, спр. 3, арк. 141.
7. ДАМО, ф. Р-256, оп. 1, спр. 323, арк. 8.
8. ДАМО, ф. Р-908, оп. 1, спр. 44, арк. 2.
9. ДАМО, ф. Р-1311, оп. 1, спр. 24, арк. 156.
10. ДАМО, ф. Р-472, оп. 3, спр. 16, арк. 123.
11. ДАМО, ф. П-6, оп. 1, спр. 274, арк. 15-19.
12. ДАМО, ф. П-30, оп. 22, спр. 8, арк. 15-16.
13. ДАМО, ф. П-83, оп. 1а, спр. 8, арк. 7-19.
14. ДАМО, ф. П-13, оп. 1, спр. 4, арк. 6, 13.
15. ДАМО, ф. П-130, оп. 1а, спр. 27, арк. 1-3.
16. ДАМО, ф. П-2878, оп. 1, спр. 1, арк. 32-35.
17. ДАМО, ф. П-129, оп. 1а, спр. 29, арк. 12-13.
18. ДАМО, ф. Р-1191, оп. 1, спр. 3, арк. 180-189.
19. ДАМО, ф. Р-687, оп. 1, спр. 195, арк. 25-26.
20. ДАМО, ф. Р-1230, оп. 1, спр. 70, арк. 140.
21. ДАМО, ф. Р-645, оп. 1, спр. 5, арк. 1.
22. ДАМО, ф. Р-1391, оп. 1, спр. 2, арк. 151.
23. ДАМО, ф. Р-1014, оп. 1, спр. 35, арк. 180.
24. ДАМО, ф. Р-1187, оп. 1, спр. 31, арк. 36.
25. ДАМО, ф. Р-950, оп. 1, спр. 15, арк. 8.
26. ДАМО, ф. Р-1454, оп. 1, спр. 12, арк. 105-106.
27. ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 620, арк. 8-9.
28. ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 654, арк. 8-12.
29. ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 655, арк. 8-16.
30. Бахтін А. М. Наслідки голодомору в південних областях України / А. М. Бахтін // Гуманітарно-економічні дослідження: зб. наук. пр. – Миколаїв ; Одеса, 2005. – Т. 2. – С. 299-309.
31. Бахтін А. М. Причини голоду-геноциду в південному регіоні України / А. М. Бахтін // Гуманітарно-економічні дослідження : зб. наук. пр. – Миколаїв ; Одеса, 2005. – Т. 1. – С. 217-226.
32. Бахтін А. М. Репресивно-каральні заходи влади проти селян Півдня України у період голоду 1932-1933 років / А. М. Бахтін // Науковий вісник Миколаївського держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2005. – Вип. 11. - С. 175-178.
33. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – Т. 1. – К.

- :1999. – 448 с.
34. Белоконь С. Механізм большевистського насилля : конспект дослідження / С. Белоконь. – К., 2000.
 35. В этом году в Николаевской области на 100 умерших приходилось 62 родившихся Николаев, Политика – НикВести / 13:45, 17 Ноября, 2016 01055. – Режим доступу: <http://nikvesti.com/news/politics/97780>– Дата звернення: 19.11.16. – Назва з екрана.
 36. Вакулишин С. Чи був голодомор у Києві? - К., 1997.
 37. Гудима А. Кара без вини. – К. : Урожай, 1993.
 38. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / упоряд.: Р. Я. Пиріг та ін. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1990. – 605 с.
 39. Голод-геноцид 1932-1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали (до 70-річчя трагедії) / Редкол.: О. М. Гаркуша (голова) та ін. – Миколаїв : Вид-во ім. П. Могилы, 2003. – 200 с.
 40. Друмов В. І. Документи про трагедію голодомору 1932-1933 рр. на Миколаївщині / В. І. Друмов // Тези доповідей та повідомлень першої Миколаївської обласної краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Год Великої Перемоги. – Миколаїв, 1995. – С. 37.
 41. Конквест Р. Жива скорботи / Р. Конквест. – К., 1993. – 249 с.
 42. Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду / С. В. Кульчицький. – К., 1989. – 50 с.
 43. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. Т. 11. –К. – 1999. – 336 с.
 44. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933: зб. матер. і документів / упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна ; відп. ред.: С. В. Кульчицький ; АН України. Інститут історії України та ін. – К. : Наук. думка, 1992. –736 с.
 45. Козирева М. Е. Голод 1921–1923 рр. у німецьких колоніях на Миколаївщині / М. Е. Козирева // Наук. праці МФ НАУКМА. - Миколаїв, 2001. – Т. 10. – С. 89–92.
 46. Кондратов В. Документальні свідчення про трагічні події вжитті селянства Миколаївщини наприкінці 20-х – на початку 30-х років / В. Кондратов // «Історія, Етнографія. Культура. Нові дослідження»: III Миколаїв. обл. краєзн. конф. – Миколаїв, 2000. – С. 341–343.
 47. Котляр Ю. В. Ментальність південноукраїнського селянина і голодомор 1932– 1933 років / Ю. В. Котляр // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу : матер. Всеукр. наук. конф. – К., 2003. – С. 185–190.
 48. Ліньов А. Колективізація і голод 1929–1933 років на Миколаївщині / А. Ліньов, М. Шитюк // Щотижня. – 1997. – 31 трав.; 14, 28 черв.; 12, 26 лип.
 49. Ліньов А. А. Колективізація та голод 1929–1933 років на території сучасної Миколаївщини / А. А. Ліньов // Україна в новому тисячолітті очима молодих фахівців. – Миколаїв, 2000. – С. 54–60.
 50. Марочко В. Бодай те лихо не верталось / В. Марочко // Сучасність. – 1993. – №2.
 51. Марочко В. Голодомор: біль і жах нашого народу / В. Марочко // Культура і життя. – 1990. – 23 вересня.
 52. Марочко В. Голодомор: причини і наслідки / В. Марочко // Освіта. Спецвипуск.- підручник. – 1990. – №1, 2.
 53. Марочко В. Голод на Україні (1931–1933 рр.): причини і наслідки / В. Марочко // Проблеми історії України: судження і пошуки. Вип. 1. – К., 1991.
 54. Марочко І. В. Голод на Україні (1932-1933 рр.) / І. В. Марочко, Є. П. Шаталіна // Український історичний журнал. – 1989. – №7–12; 1990. – №1.
 55. Макарчук С. Голодомор на Миколаївщині / С. Макарчук, М. Степаненко // Рідне Прибужжя. – 2000. – 25 листоп.
 56. Мельник М. Три голодомора / М. Мельник // Наш город. – 2007. – 12–20 нояб. (№46). – С. 18.
 57. Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929-1933): Док. і матеріали / авт. кол.: під керівництвом М. М. Шитюка/МННЦ ОДУ ім. І. І. Мечникова, Держ. архів Миколаїв. обл. – Миколаїв: Тетра, 2000. – 212 с.
 58. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Миколаївська область. – Миколаїв : Шамрай, 2008. – 864 с.
 59. Не тільки про хліб: Голодомор-33 // Південна правда. – 1991. – 23 лют.
 60. Никольчук Н. О голодоморе 1932-1933 гг. на Николаевщине / Н. Никольчук // Южная правда. – 2007. – 24 нояб.
 61. Не тільки про хліб: Голодомор-33 // Південна правда. – 1991. – 23 лют.
 62. Про голод 1932-1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з цим матеріалів // Комуніст України. – 1990. – №2.
 63. Плясков Л. «Проступок...»: [Спогад про голодомор 1933 р.] / Л. Плясков // Південна правда. – 1990. – 23 груд.
 64. Прусов П. Свідчення про геноцид 1932-1933 років / П. Прусов // Губернская неделя. – 2005. – 6 дек.
 65. Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932-1933 рр. / П. П. Панченко, В. М. Литвин, М. М. Шитюк – К. : вид. України, 2003. – 753 с.
 66. Плясков Л. «Проступок...»: [Спогад про голодомор 1933 р.] / Л. Плясков // Південна правда. – 1990. – 23 груд.
 67. Прусов П. Свідчення про геноцид 1932–33 років / П. Прусов // Губернская неделя. – 2005. – 6 дек.
 68. Садовничий В. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні та на Миколаївщині / В. Садовничий // Україна в новому тисячолітті очима молодих фахівців. – Миколаїв, 2000. – С. 22–25.
 69. Соболь П. Голод-геноцид 1932-1933 років на Миколаївщині: історіографічний аналіз / П. Соболь // Гуманітарно-економічні дослідження : зб. наук. пр. – Миколаїв ; Одеса, 2005. – Т. 1. – С. 162–173.
 70. Соболь П. Голодомор 1932-1933 років: особливості соціальних патологій // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу : матер. Всеукр. наук. конф. – К., 2003. – С. 164–173.
 71. Серединський О. Голодомор 1932-1933 років на Миколаївщині/О. Серединський// Вечерний Николаев. – 2005. – 26 нояб.
 72. Серединський О. Голодомор 1932-1933 років: Документи Державного архіву Миколаївської області свідчать // Рідне Прибужжя. – 2003. – 27 берез.
 73. Серединський О. Національна трагедія: 1932-1933 рр.: [Миколаївський р-н] / О. Серединський // Маяк. – 2005. – листоп.
 74. Серединський О. Голодомор 1932-1933 років: [Арбузинський р-н] / О. Серединський // Нове життя. – 2005. – 26 листоп.
 75. Смугляков К. Люди вмирали, а хліб йшов на експорт / К. Смугляков // Радянське Прибужжя. – 1993. – 9 верес.
 76. Столяров І. Річниця голодомору на Миколаївщині / І. Столяров // Український Південь. – 2002. – 28 листоп. – С. 3.
 77. Сторінки голодомору: За спогадами наших земляків // Щотижня. – 1992. – 21 лют. – С. 7.
 78. Толочик П. Хвилина немовчання: Сторінки щоденника із тридцять третього / П. Толочик // Рідне Прибужжя. – 2004. – 30 листоп.
 79. Трагедія століття: голодомор 1932-1933 років на Миколаївщині / Редкол.: О. М. Гаркуша (голова) та ін.; Миколаїв, облдержадмін. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могилы, 2003. – 471 с.
 80. Тригуб П. Трагедія у Пересадівці: Сторінка з історії голоду на Україні в 1932– 1933 рр. / П. Тригуб // V Всеукр. конф. «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України». – Київ ; Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 314–315.
 81. У пам'яті навечно: [Голодомор 1932-1933 рр. у Доманівському р-ні] // Трибуна хлібороба. – 2008. – берез.
 82. Федьков І. Голод 1932-1933 років на Миколаївщині / І. Федьков // V Всеукр. конф. «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України». – Київ ; Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 312–313.
 83. Фомін І. Випробування голодом / І. Фомін // Щотижня. – 1993. – 8 трав. – С. 7–8.
 84. Фомін І. Слово про 33-й рік: Спогади свідка / І. Фомін // Голос Баштанщини. – 1992. – 10, 14, 17, 21 жовт.
 85. Чорна книга України : зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / упоряд., ред. Ф. Зубанича. – К. : Вид. центр «Просвіта», 1998. – 784 с.
 86. Чуніхін В. Голодомор / В. Чуніхін // Південна правда. – 1990. – 28 листоп.

87. Чуніхін В. Дорогою сліз і смерті: [Голод 1932-1933 на Миколаївщині] / В. Чуніхін // Ленінське плем'я. – 1989. – 18 черв.
88. Чуніхін В. Черные зерна 1933 года / В. Чуніхін // Николаевские новости. – 1999. – 10 нояб.
89. Холявко В. Голодомор 1932-1933 років: [Миколаївський р-н] / В. Холявко // Маяк. – 2007. – 24 листоп.
90. Шитюк М. Голод 1932-1933 років на території Миколаївщини / М. Шитюк // Український Південь. – 2005. – 24 листоп. – 1 груд. (№45). – С. 6.
91. Шитюк Н. Голод-геноцид 1933 года на территории Николаевщины: К 70-летию трагедии / Н. Шитюк // Южная правда. – 2003.
92. Смугляков К. Люди вмирали, а хліб йшов на експорт / К. Смугляков // Радянське Прибужжя. – 1993. – 9 верес.
93. Шитюк М. М. Голод 1932-1933 років на території Миколаївщини в книзі. Голод-геноцид 1932-1933 рр. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків // Матер. Міжнар. конф. – Київ ; Нью-йорк. – 2000. – С. 278–298.
94. Шитюк М. М. Південна Україна: колективізація і голод (1929–1933 роки) : монографія / М. М. Шитюк, А. М. Бахтін. – Миколаїв : Аскел, 2007. – 512 с.
95. Шитюк М. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках / М. Шитюк, К. Горбуров. – Миколаїв : Вид-во І. Гудим, 2007. – 155 с.
96. Шитюк М. М. Голодомори ХХ століття: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 / М. М. Шитюк. – К. : Геліон, 1997. – 60 с.
97. Шкварець В. П., Є. Г. Горбуров, К. Є. Горбуров. Історіософія та історіографія голодів-людоморів на Миколаївщині / В. П. Шкварець, Є. Г. Горбуров, К. Є. Горбуров. – Миколаїв : Шамрай, 2008. – 288 с.
98. Шитюк М. М. Голод-геноцид 1932-1933 років на території Миколаївщини / М. М. Шитюк // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу : матер. Всеукр. наук. конф. – К., 2003. – С. 174–184.
99. Шитюк М. М. Голод-геноцид 1933 року: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків на території Миколаївщини / М. М. Шитюк // Миколаївщина: літопис історичних подій. – Херсон, 2002. – С. 344–363.
100. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К. : Рад. письменник. 1991. – 584 с.
101. Історія рідного краю: Миколаївщина : навч. посіб. / М. М. Шитюк (кер. авт. кол.), О. О. Баковецька, Н. М. Буглай, М. М. Зеркаль та ін. – Миколаїв : Іліон, 2015. – 628 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Зеркаль Микола Миколайович: науковий ступінь – доктор історичних наук; вчене звання – доцент; посада – професор, завідувач кафедри етнології та спеціальних історичних дисциплін; місце роботи

Миколаївський національний університет ім. В. Сухомлинського Навчально-наукового інституту історії, політології та права; поштова адреса – 54034, м. Миколаїв, вул. генерала Свіридова, буд. 40/1, кв. 89; e-mail: nikolaizerkal@mail.ru; контактний телефон: 097 2075111.

* * * * *

А. ЗІНЧЕНКО

УКРАЇНОЗНЕВАЖАННЯ Й УКРАЇНОЕНАВИСНИЦТВО У ВІЙНАХ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ ТА ЙОГО СПАДКОЄМЦІВ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Розкрито українозневажальні та україноненависницькі складові пропагандистських воєн російських окупаційних режимів та їхніх спадкоємців проти України.

Ключові слова: Українозневажання, україноненависництво, Голодомор, тоталітаризм, пропагандистські війни, націоналізм, шовінізм, антисемітизм.

Arsen ZINCHENKO

DENIGRATION OF UKRAINE AND UKRAINE-PHOBIA IN BOLSHEVIK REGIME'S AND IST HEIRS WARS AGAINST UKRAINIAN PEOPLE

This article discovers contents of denigration of Ukraine and Ukraine-phobia in propaganda wars of Russian occupation regimes and its heirs against Ukrainian people.

Key words: Denigration of Ukraine, Ukraine-phobia, Holodomor, totalitarianism, propagandist wars, nationalism, chauvinism, anti-semitism.

Якщо звернутися до об'єкта уваги нинішньої конференції, то, гадаю, не буде заперечень стосовно того, що в полі зору нинішніх наших студій є українська етнокультурна спільнота у завершальній фазі формування її як нації. Предметне поле наших студій стосується одного з трагічних явищ в її історії – Голодомору 1932-1933 рр. Ми розглядаємо спільноту як велику складно

організовану соціальну групу, що історично виділяється на основі певних ознак (етнічних, релігійних, мовних, політичних, господарсько-культурних) чи їхнього сукупного комплексу, що існує в певному історичному та соціокультурному просторі. Кожна соціокультурна спільнота функціонує в певному середовищі (природному, регіональному, глобальному), яке формує низку чинників, що впливають на її буття, і насамперед – на саме її існування. Оскільки йдеться про соціальну групу, то в поле зору потрапляють не лише обставини її фізичного виживання, тобто збереження й відтворення популяції, але й увесь комплекс ознак її соціопсихологічного виживання, що передбачає наявність можливості для ідейно-культурного самовизначення і встановлення соціокультурних меж спільноти, або як нині кажуть, соціокультурного помежів'я з іншими спільнотами.

Досвід історичного буття спільнот засвідчує конкурентність їхнього буття, особливо ж – сусідкування з іншими спільнотами. Вітальна потужність спільнот визначається їхньою здатністю вистояти в конкурентній боротьбі з іншими спільнотами, яка вимагає як фізичної витривалості, так морально-психологічної готовності відстоювати власне буття та право розпоряджатися своїми ресурсами, передовсім людськими, зокрема популяційними й інтелектуальними, а також природними, інформаційними, до останніх можна зарахувати й культурно-творчий потенціал. Ця здатність визначається багатьма факторами, зокрема історичними, ситуативними, особистісними.

Історично склалося так, що українська спільнота впродовж тривалого часу існувала як етнокультурна спільнота з неповною соціальною структурою, не маючи власної військово-організаційної верстви. Не можна скидати з уваги той факт, що на Лівобережній Україні якась частина дворянства в нові часи заявляла про свою належність до українства, однак насправді після ліквідації Гетьманщини й полкового устрою (1764, 1783) ця верства в ролі військової й адміністративної еліти перебувала на службі Російської імперії, що відверто заперечувала саме існування української нації, з допущенням її існування хіба що як етнографічної складової російського народу. Що стосується ж Правобережної України, Галичини, Закарпаття, Буковини, то там ця соціальна неповнота русинсько-української спільноти була ще більш очевидною, оскільки практично вся військово-адміністративна верхівка в цих краях була чужонаціональною. Однак у цих регіонах, передовсім у Галичині, в другій половині XIX ст. сформувалася така важлива верства, як національне духовенство, яка в поєднанні з молодістю світською інтелігенцією й сформувала провідну національно-мобілізаційну силу.

Ця важлива риса українців як спільноти з неповною соціальною структурою й спричинила поразку національно-визвольних змагань і програш у боротьбі за створення соборної національної української держави. Ця поразка зумовила фактичний поділ української спільноти між сусідніми державами й суттєво послабила її опірність політиці упокорення й асиміляції й з боку сусідніх держав (міжвоєнні Польща, Румунія), стосовно ж більшовицької Росії, як відомо, крім такого виду репресивних акцій, використовувалося ще й суто фізичне винищення за національною та політичною ознаками.

Добре відомо, що такі репресії супроводжувалися застосуванням агресивної системи пропагандистських акцій, основні акценти могли різко розходитися із практиками політики більшовицького режиму в конкретній царині: замість гасел «заводи – робітникам», «земля – селянам» втілювалося загальне гасло одержавлення зособів виробництва, замість «влада радам» – «диктатура більшовицької верхівки», замість «права націй на самовизначення й інтернаціоналізму» – жорсткий централізм і російський шовінізм.

Українозневажання як певна спрямованість політичного мислення і політтехнологія має давнє й розгалужене політичне коріння, певні відгалуження яких йдуть ще в царські часи, інші ж впливають з ідеології комуністичного шовінізму, що пропагувався під маркою пролетарського інтернаціоналізму. Під поняттям українозневажання ми розуміємо комплекс рефлексивних та свідомісних настанов, орієнтованих на споживання переважно колоніального культурного та інформаційного продукту, на сприймання й інтерпретування української культури як недолугої й відсталі, а також на творення й поширення в інформаційному полі вербального й сценічного продукту, в якому набутки цієї культури подають у заниженому або й пейоративному ключі, продукування шаржовано-гумористичних інтерпретацій української культури, йдеться, зрештою, про синдроми латентної українофобії. Залежно від тону подання українозневажальні меседжі можуть трансформуватися в україноненависницькі (українофобські), тому межа між цими градаціями визначається рівнем вербалізованості й відкритості інтенцій.

Поширеним виявом українозневажання був саботаж мовної і кадрової українізації в середовищі більшовицького чиновництва й міщанства у 1920-ті рр., з якого виросли русифікаційні тенденції 1930-х і наступних років. Ці соціально-психологічні явища виразно передав Микола Куліш у драмі «Мина Мазайло». В особі головного героя Мина Мазайла драматург показав типового українського перевертня, котрий заради особистих вигод здатен не тільки змінити прізвище на російське, а й відцуратися власного роду, відкинути рідну мову, звичаї, традиції. Більшовицька влада, яка у 20-х рр. XX ст. почувалася не дуже впевнено, опираючись переважно на російськомовне населення, намагалась залучитись підтримкою населення українськомовного, проводивши політику українізації, зокрема на Харківщині, де і мешкає головний герой. Мина Мазайло, тим часом, вибирає цей несприятливий момент, аби спробувати піднятися кар'єрними сходами й затвердитися у високому суспільстві, прикинувшись росіянином.

Як зазначає Олександр Гончаренко, «негативною, гальмівною рисою процесу формування й розвитку новітньої української культури варто вважати те, що, навіть створивши національну

«високу» культуру – літературу, музику, театр – українці все ж не зуміли протягом XIX–XX ст. розбудувати власні, «суверенні» культурні індустрії – книговидавництва, масову пресу, індустрію звукозапису, естраду, кінематографію. Завадили, ясна річ, передусім «об’єктивні» політичні обставини українського життя»²⁶. Відсутність власних культурних індустрій (зрештою, просто неможливих в умовах тоталітаризму), відкривало можливість для розгортання наступу тоталітарної ідеології й використання технологій україноненавистництва як засобу війни проти решток національної самобутності і зрештою, проти існування самого національного організму.

Показовою в цьому є трансформація стилістики провідного більшовицького ідеолога на культурному фронті Андрія Хвилі-Олінтера. У середині 1920-х рр. він виступає в ролі такого собі критика-дискутанта з ще не приведеними до спільного комуністичного знаменника літераторами, згадуючи в критичному тоні не тільки український, але й російський націоналізм («Национальный вопрос на Украине» (1926),

«Ясною дорогою. Рік на літ. фронті» (1927)). Наприкінці ж 1920-х і на початку 1930-х рр. стилістика його публіцистики набуває фронтного характеру і відповідно до курсу партії на боротьбу з куркулем та українським націоналізмом набуває відверто україноненавистницьких рис. Ця війна проти господарського укладу українського села розпочалася хлібозаготівельними кампаніями 1927–1928 рр. та розкуркуленням 1929–1930 рр., розпорою з українською інтелігенцією на сфабрикованому ГПУ процесі «Співки визволення України» на початку 1930 р. Прикметним є формулювання, приписане в обвинувальному вирокі Сергієві Єфремову на цьому процесі: ««Незалежність» України, за плянами ініціаторів «СВУ» полягала в тім, щоб одірвати її від Радянського Союзу і утворити з неї колонію західно-європейського капіталу. Наміри «СВУ» полягали в тім, щоб приєднати Україну до фашистської Польщі в спосіб «федерації»»²⁷. Андрій Хвиля тиражує цю тезу: «Прикриваючи себе тягою боротьби за «національне визволення українського народу з-під московського ярма» – ця українська контрреволюційна організація на чолі з Сергієм Єфремовим, за допомогою імперіялістів, готувала фашистський переворот на Україні»²⁸. І далі: «українська буржуазія виставила гасло «Великої Соборної України». Об’єднати Україну під фашистськими прапорами стало нині мрією української войовничої буржуазії»²⁹. У цьому глумливому переказі мети Української революції під одним ударом опинилися фігури, які зображаються як ключові в національному русі: український куркуль у селі, петлюрівські отамани, автокефальні попи й українські буржуазні інтелігенти, які готують програму фашистського перевороту.

Ця теза могла розгортатися з новими відтінками, але щоразу з глумливим щодо українства спрямуванням: «І жовто-блакитна, широкоштанна, куркуляча, пузата Україна одягала козацького жупана, начепивши на бік криву шаблюку, і заходила розв’язувати світову соціальну проблему над сивим Дніпром». Під цей образ, зрештою підводиться вся українська культура, на яку додатково накладається штемпель юдофобії: «Ще від старих часів Козаччини через романтику українського націоналізму в лави української інтелігенції і куркульства, через літературу вносилися певна думка про те, що національна ознака «дійсного» українця – то є бити «жида»»³⁰.

Нарешті, в трагічній 1933 р. під ім’ям А. Хвилі було видано збірку його пропагандистських фронтних писань, яка підсумувала його боротьбу на мовному фронті – «Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті (збірка)» (Харків, 1933). Її зміст є достатньо промовистим, він вказує на курс більшовицького режиму на знищення української національної культури та тлі Голодомору й повну її більшовизацію (За більшовицьку пильність на фронті творення української радянської культури (с. 9-18); Про стан на українському мовознавчому фронті (с. 19-51); Націоналістична небезпека (с. 52-70); Ліквідувати націоналістичне шкідництво (с. 71-85); Знищити національне коріння на мовному фронті (с. 86-114). Далі йдуть резолюції комісії НКО і серед них – резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті на доповідь т. Хвилі «Націоналістична небезпека на мовному фронті і боротьба проти неї». Як бачимо, у пропагандистських текстах українозневажання є складовою україноненавистництва.

Розробниками концепцій україноненавистництва були партійні вожді й тема винищення українського націоналізму виділялася як ключова у їхніх виступах на партійних з’їздах і конференціях. І Сталін, і Каганович, і Постишев вказували, що йдеться про знищення українського націоналізму, тобто, якщо зняти суто емоційні конотації, пов’язані кількадесятирічними наголосами тоталітарної пропаганди, ішлося про знищення всього, що творило вітальну силу української нації, її здатність до самоусвідомлення, її історичну й культурну самобутність (це функція інтелігенції), її здатності до господарювання (це функція міцного селянина й підприємця). Саме для цього й потрібні були ідеологічні реєстри україноненавистництва.

Україноненавистництво з одного боку може розглядатися як гостро негативна ментально-психологічна настановленість щодо України й українців, а з іншого боку, як цілеспрямований механізм формування ментально-емоційного, вкрай негативного демонізованого образу ворога водночас кровожерного (звідси приписування ознак фашизму українським вчителям та академікам-

²⁶ Гриценко О., Солодовник В. Пророки, пірати, політики і публіка. Культурні індустрії й державна політика в сучасній Україні / наук. ред. О. Кілієвич. – К.: К. І. С., 2003. – С. 5.

²⁷ «Співка визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу. – Т. І. – Харків: Пролетар, 1931. – С. 23.

²⁸ Хвиля Андрій. «Союз визволення України» – загін світового фашизму. – Харків: Держвидав України, 1930. – С. 3.

²⁹ Хвиля Андрій. «Союз визволення України» – загін світового фашизму. – С. 12.

³⁰ Його ж. Антисемітизм. Вид. 3-тє, доповн. – Харків: Пролетар, 1930. – С. 64.

гуманітаріям) і водночас потворного, розумово недолугого, гідного карикатури й поглушення. У Хвильового цей негативізм спрямовується у весь триб буття українців: на їхню історію, літературу, спосіб господарювання, духовну самоорганізацію українців, що вказує на їхній окремішність і висміює їхнє прагнення здобути самостійний статус як потворний і безпідставний. Ця концепція не є винаходом А. Хвилі, її сформулював ще більшовицький класик В. Ленін: «...при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови». Тобто, якщо звільнити цю думку від «пролетарського» камуфляжу, головне у ній – про вільну Україну не може бути й мови.

Звертаємо увагу, що в умовах тоталітарної цензури не існувало можливості протиставити пропагандистським заходам режиму іншу думку. Це стосувалося й тиражованих у більшовицькій пресі його україноненависницьких постанов партійних структур, статей і брошур А. Хвилі, а також подібних партійних пропагандистів, яких поширювали масовими накладками.

Так само, як не існувало способів протидії відвертому наклепництву і такому специфічному жанру як політична карикатура. Дослідникам, які працювали з режимними пресовими органами, особливо районною й округовою пресою (так би мовити, ближчою до читача) відомі численні карикатури, в яких персонажами виступають жадібний, пузатий і особливо захланний куркуль, піп з величезним хрестом-теліпалом на товстому пузі, а пізніше – націоналіст, до якого неодмінно приклеєно нацистську свастику. Цю тоталітарну іконографію слід розглядати саме в контексті політично спрямованого україноненависництва. Це не просто собі, так би мовити, ілюстрація до певних газетних текстів, а цілеспрямований і загострений інструмент соціально-психологічної дифамації. Саме в цьому й полягало її призначення.

Здавалося б, прийоми тоталітарної пропаганди мали б залишитися в недобрій пам'яті 1930-х рр. Але ж ні. Пропагандистське україноненависництво воскресло у всій його потворності в політичній практиці Партії регіонів. Його співтворцем і відроджувачем традицій А. Хвилі став Дмитро Табачник, ідеолог, пропагандист та функціонер режимів Л. Кучми та В. Януковича. Свого часу він виступив як автор статті про А. Хвилю, долучивши його до кола осіб з репресованого відродження³¹. Д. Табачник пише про нього в цілком співчутливому тоні, фактично ставлячи поруч із тими діячами української культури, які були знищені саме за політичними доносами А. Хвилі (Олександр Шумський, Микола Хвильовий, Микола Скрипник та ін.). Д. Табачник вважає за необхідне підсумувати факт загибелі в сталінських катівнях А. Хвилі як «людини безперечно, талановитої і суперечливої, обдарованої і неординарної, яка була одним із керівників культурного будівництва на Україні, певною мірою визначала всі ті успіхи й прорахунки, досягнення і трагедії у розвитку нашої національної культури, у розквіті та загибелі українського «відродження» 20-х років»³².

Д. Табачник мав досвід викладу подібних апологетичних текстів, у яких у співчутливому дусі, бідканню про «допущені перекручення й несправедливості» йшлося про репресії в середовищі таких тоталітарних структур як комсомол³³. У першому з видань було вміщено декілька вибіркового документів, що стосувалися теми. Серед них був, зокрема, й інструктивний лист ЦК ЛКСМУ, адресований секретарям обкомів, міськомів і райкомів комсомолу від 8 січня 1934 р., якому подавалася як візирь постанови Донецького обласного комітету комсомолу, прийнята «у зв'язку з розкриттям ряду троцькістських, націоналістичних і інших контрреволюційних груп, у яких брали участь окремі комсомольці, молодь». У ній вказано на «викрити контрреволюційну організацію СВУ» та її структурний підрозділ – так звану Спілку української молоді, а також Українську військову організацію (УВО) «і різного роду буржуазних націоналістів»³⁴. Прикметно, що ні в тексті брошури, ні у викладі цих документів автори не вважали за потрібне їх бодай якимось чином коментувати чи висловлювати свою позицію. Це ж стосується й іншого документа – постанови харківського міського комсомольського активу за доповіддю секретаря ЦК ЛКСМУ С. І. Андрєєва від 13 листопада 1934 р. «Про рішення ЦК КП(б)У від 3.XI.34 р. про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і троцькістів і підсобництво їм з боку гнилих і ліберальствующих елементів»³⁵. Ретроградність тексту була далекою від провідних тенденцій суспільних процесів кінця 1980 – початку 1990-х років.

Імовірно, що модель політичного хамелеонства А. Хвилі стала орієнтиром для Д. Табачника, який став співавтором низки відверто україноненависницьких публікацій в таких одіозних ЗМІ, як газети «2000», «Сегодня», «Киевский телеграф», «Российские вести» й окремих книжкових видань.

Українозневажальні й відверто україноненависницькі акценти особливо посилювалися під час президентської виборчої кампанії 2004 р. та в президентську каденцію Віктора Ющенка.

Ідеолог кучмівської адміністрації та її виборчий пропагандист Дмитро Табачник активно застосовує українозневажальні штампи, яких жваво підхоплювали засоби масової інформації, орієнтовані на люмпенізовані, ностальгійно-прорадянські верстви, яким імпонували визначення на кшталт «при владі в Києві патентовані «демократи»», «дріб'язковість і обмеженість так званої національної еліти», «невизначені та неясні національні інтереси», «націонал-пропагандисти край винахідливі», «хоружівсько-тернопільсько-трипільський

³¹ Табачник Д. І руїнівник, і будівничий / Д. Табачник // Репресоване відродження. – Київ, 1993. – С. 385–397.

³² Там само. – С. 397.

³³ Табачник Д. В., Головенько В. А., Корнієвський О. А. Чорні роки комсомолу України. – К. : Молодь, 1990. – 136 с.; Табачник Д. В., Ростальний В. М. Комсомол України: трагічні сторінки історії. – К.: Т-во «Знання УРСР», 1990. – 48 с.

³⁴ Табачник Д. В., Головенько В. А., Корнієвський О. А. Чорні роки комсомолу України. – С. 95–96.

³⁵ Там само. – С. 96–100.

«інтелектуал» Віктор Ющенко»³⁶.

Д. Табачник є відвертим рупором кремлівських політичних інтерпретацій та апологетом В. Путіна: «Володимир Путін вже встиг навести порядок на Північному Кавказі, приборкати олігархів, виграти Другу чеченську війну і започаткувати успішний процес замирення колишньої бунтівної провінції, різко поставити на місце керівників суб'єктів федерації, що відчували себе у своїх «квотчинах» майже незалежними князями, нарешті запустити процес реального економічного зростання... динаміка й спрямованість процесу дозволяла зробити однозначний висновок – загроза розпаду країни... подолана, а центральна влада повністю контролює ситуацію...»³⁷. Переконаючи в хибності стратегічного вибору вступу України до Північно-Атлантичного альянсу, Д. Табачник стверджує, що з приходом до влади В. Путіна «загроза зі сходу для України остаточно минула. Членство в НАТО нам було вже ні до чого». І далі: «Хочу спеціально підкреслити: інтерес до НАТО виявився саме тоді, коли для України зникла навіть гіпотетична загроза, для запобігання якій могла б знадобитися допомога альянсу»³⁸.

«Територіальна цілісність України в існуючих межах була визнана Росією і закріплена Договором про дружбу, співпрацю і партнерство, підписаним президентами Б. Єльциним та Л. Кучмою 31 травня 1997 р., що набув чинності 1 квітня 1999 р. Аж до 2005 р. жодних проблем, пов'язаних з базуванням Чорноморського флоту в Севастополі не виникало, територіальні претензії Росії не висувалися»³⁹, – стверджував Д. Табачник. Цей набір тверджень був відверто пропагандистським, суперечив очевидним фактам, бо у вересні 2003 р. Росія спровокувала конфлікт довкола о. Тузла⁴⁰.

Апология московської зовнішньополітичної доктрини була особливо безсоромним повторюванням тез кремлівської пропаганди і засвідчувала відверте зневажання українських національних інтересів: «Маючи підстави вважати, що розширення НАТО на схід має своєю першочерговою метою стримування Росії, Москва вимушена вживати заходів у відповідь, зокрема, й військового характеру. Вступ України до НАТО закріє для флоту Росії Чорне море й істотно погіршить її оборонні можливості на південному фланзі театру військових дій»⁴¹. Промоція російського погляду на європейську політику, і, зокрема, інтересів основного фінансового донора російського імперіалізму – «Газпрому» у Д. Табачника відкрита й відверта: «Росія вимагає й одержує не лише допуск «Газпрому» до газорозподільчих мереж країн ЄС, але відкриття перед російським капіталом доступу в стратегічні галузі західноєвропейських економік. Практично йдеться про початок глибокої інтеграції економік країн ЄС та Росії...»⁴².

Цьому відповідає й відверте українофобство Д. Табачника, доктора історичних наук, яке виявилось і в довільних і безапеляційних інтерпретаціях української історії. Об'єктом дикредитації була обрана, зокрема, постать Симона Петлюри. Книжка про вбивство українського лідера часів Національної революції 1917–1921 рр. Симона Петлюри мала метою предствити його як особу, безпосередньо причетну до єврейських погромів.

Промовистим є обраний автором епіграф, узятий з «Белой гвардии» Михайла Булгакова: «...Остался только стынущий труп еврея в черном у входа на мост, да утопанные хлопья сена, да конский навоз. И только труп и свидетельствовал, что Пэттура не миф, что он действительно был...». Це цитування не викликає сумніву, який висновок може бути запропонований читачеві. Конкретна спрямованість, характер аргументації й підсумковий висновок вказують на те що авторові йдеться не про пошук істини, його текст призначений для плекання ненависті й українозневажання.

Цілком виразне спрямування має вже заголовок першого розділу: «Підступне вбивство чи батіг Божий?», хоча в короткому огляді літератури автори запевняють, що «хотіли об'єктивно розповісти, як драматично й напружено проходили в 1926-1927 рр. слідство у справі про вбивство Симона Петлюри та судовий процес над Шоломом Шварцбардом». Заголовок до наступного розділу «Чи вдалося знайти «Руку Москви»?» готує читача до відповіді про те, що «живий і політично активний Петлюра був вигідний Радянському Союзу. Його невгамовні амбіції та жадоба влади розколювала націоналістичну еміграцію, що знижувало небезпеку її дії», а отже «Луб'янка не мала жодного стосунку до вбивства Петлюри». Далі весь текст побудований на доведенні того, що Симон Петлюра не лише опосередковано, але й безпосередньо причетний до організації погромів. Стосовно ж погрому в Житомирі у березні 1919 р. безпосередньо зазначено, що «убивства були зупинені лише після того, як городяни зібрали гроші для голови Директорії». У цьому потоці українофобії виразно розрізняється апология більшовицьких та білогвардійських завойовників, які начебто вживали суворих заходів для приборкання погромів. «Якщо діячі Директорії підписували суто формальні антипогромницькі документи», – порівнюють автори, – то «добровольче командування вживало реальних неперервних заходів проти погромників»⁴³.

Показово, що в тлумаченні подій, пов'язаних з єврейськими погромами, Д. Табачник йде

³⁶ Табачник Д. В. Україна в НАТО чи НАТО в Україні: Велика брехня про пріоритети державної безпеки. – К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»», 2008. – С. 8, 14, 19 та ін.

³⁷ Там само. – С. 6–7.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. – С. 22.

⁴¹ Там само. – С. 23.

⁴² Табачник Дмитрій. Россия – Украина: в поисках оптимального сотрудничества / Дмитрий Табачник // Размышления. Публицистика 2006–2009 годов / Д. В. Табачник. – Харьков: Фолио, 2010. – С. 11.

⁴³ Табачник Д., Воронін В. Вбивство Петлюри. – Харків: Фолио, 2010. – С. 118–119.

слідом за Андрієм Хвилю, який намагався викрити відразу денікінців, петлюрівців, махновців та поляків. Як належить більшовицькому пропагандистові він подає їх шаржовано-фельетонному ключі, намагаючись догодити смакам як партійних бонз, так і збільшовиченим пролетаріям: «Золотопогонна, широкоштанна, чубата махнівська й з оселедцями петлюрівська контрреволюція об'єдналася на погромах».

Помститися за своє безсилля проти пролетарської революції можна було хоч на мирному єврейському населенні, і вони грабували, насилували й били. Золотопогонники – «за єдиную и неделимую», петлюрівці «за неньку Україну», пани-поляки – за «велику Польщу», махнівці – «от скуки»⁴⁴.

А. Хвиля приписує погромництво не тільки отаманщині, але й загалом усій українській інтелігенції: «Ще від старих часів козаччини через романтику українського націоналізму в лави української інтелігенції і куркульства, через літературу вносилися певна думка про те, що національна ознака «дійсного» українця – то є бити «жида»⁴⁵. В цьому яскраво проявляється його тотальне україноненависництво, особливо ж історія творення незалежної України: «Творення вільної України під прапором націоналістичної жовто-блакитної ганчірки поставило на чолі всієї єврейських погромів на Україні Петлюру. І головний отаман України став головним отаманом єврейських погромів на Україні»⁴⁶.

Д. Табачник, здається, прагне перевершити в цьому свого попередника. Бо А. Хвиля пише про участь у погромах Добровольчої армії А. Денікіна, а доктор історичних наук, всупереч історичним фактам намагається це заперечити: «Якщо діячі Директорії підписували суто формальні антипогромницькі документи», – порівнюють автори, то «добровольче командування вживало реальних неперервних заходів проти погромників»⁴⁷.

Україноненависницькі твердження Д. Табачника прямо перегукуються з українозаперечувальними висловлюваннями В. Путіна та його світських і церковних пропагандистів, що заперечують саме існування українського народу як такого. Українська ж держава трактується як випадковий збіг обставин.

«Для більшості з тих, кому зараз за 30... очевидно, що сучасна українська держава – багато в чому історична випадковість, породжена розламом цивілізацій, протиборством наддержав і економічних систем... Доля незалежності вирішувалися не впертою боротьбою народу (кривавою, як в Ірландії, чи ненасильницькою як в Індії під проводом великого Ганді), а палацовими інтригами в Кремлі й довкола нього, зусиллями Вашингтона і європейських столиць»⁴⁸.

Не випадає дивуватися, що Д. Табачник в душі україноненависництва не те що висвітлює, а просуває не так свою як московську концепцію Голодомору. «Загалом, ні відновити історичну справедливість, ні вшанувати пам'ять реальних мільйонних жертв голоду 1932-1933 років «трипільсько-голомодорська» доктрина геноциду нам не допоможе».

Ці націоналістичні танці на кістках загиблих страшною смертю співгромадян лише поглиблюють розкол у нашому суспільстві й погіршать відносини з Росією – нашим великим сусідом і найбільшим торговим партнером, – «моралізує» Д. Табачник. – Ми цього хочемо?»⁴⁹. Звертаємо увагу на те, що мотив «танців» використовує і Георгій Касьянов, в інтерпретації якого сама тема Голодомору 1932-1933 р. та весь комплекс праць українських істориків, присвячених цим подіям, набула відверто глумливого характеру⁵⁰. Зрештою, сам Г. Касьянов солідаризується з позицією російських істориків (В. Кондрашин та ін.), які акцентують на тому, що українські історики, прибічники «геноцидної» версії виконують політичне замовлення, слідує політичній кон'юнктурі, що вони «політизують» питання голоду тощо⁵¹. Однак при цьому стилістика текстів Г. Касьянова помітно відрізняється агресивною тональністю, близькою до українофобії. Не будучи дослідником голоду 1921 р., ані Голоду 1932-1933 рр., ні Голоду 1947 р., а отже, не знаючи масивів джерел, специфіки їх формування, відповідних дослідницьких методик, Г. Касьянов тиражує свої статті й трактати з історіографії досліджень з цієї теми, роль яких виходить за межі наукових.

У цьому він цілком солідарний з ідеологами неокомуністів П. Симоненком, Г. Крючковим і академіком від історії Петром Толочком, з якими останній виступив у спільному виданні, спрямованому буцім проти «фашизму» в Україні. П. Толочко взагалі стверджує, що в Москві «не знали», що там витворяють на місцях місцеві активісти, реквізитори хліба й останніх харчів. Тобто, саме там, на місцях треба й шукати призвідців Голодомору, а не серед організаторів голодоморської політики.

Зрештою, сутність і коріння цієї українофобії в науковому аспекті ґрунтовно проаналізував Іван

⁴⁴ Хвиля Андрій. Антисемітизм. – С. 59.

⁴⁵ Там само. – С. 6.

⁴⁶ Там само. – С. 68.

⁴⁷ Табачник Д., Воронін В. Вбивство Петлюри. – С. 118–119.

⁴⁸ Табачник Д. Созидание государства / Табачник Д. // Табачник Дмитрий. Размышления. Публицистика 2006–2009 годов / Д. В. Табачник. – Харьков: Фолио, 2010. – С. 25.

⁴⁹ Табачник Д. Геноцид как оружие политиков // Там само. – С. 109.

⁵⁰ Касьянов Г. Разрытая могила: голод 1932-1933 гг. В украинской историографии, политике и массовом сознании // Ab Imperio. – 2004. – №3. – С. 237–269; Касьянов Георгій. Dance macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Георгій Касьянов; Ін-т історії України НАН України. – К.: Наш час, 2013. – 271 с.

⁵¹ Див., напр.: Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине: Краткий экскурс // Касьянов Г. В., Миллер А. И. Миллер. Россия – Украина: как пишется история: Диалоги – лекции – статьи. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2011. – 306 с.

Дзюба у відомих статтях «Прокислі «щі» від Табачника» (2010) та в книжці «Нагнітання мороку: українофобія від Валуєва до Табачника» (2011). У них схарактеризовано конкретних носіїв цієї ідеології. І знову ж таки про їхню ідейну спорідненість і спадковість від Миколи І, Валуєва, Пурішкевича, Шульгіна до... Дмитра Табачника. Полемиці з видатним українофобом сучасності на міністерській посаді Іван Михайлович не тільки присвятив окремий розділ ґрунтовної праці, а й провів лікнеп для доктора історичних наук. Одна з глав має назву: «Лікнеп для міністра освіти і науки Дмитра Табачника та для табачників усіх рангів, звань і посад». У ній розкрито й політичну спрямованість україноненависницької інтерпретації Голодомору.

Підсумовуючи, звернемо увагу на тяглість традиції українозневажання й україноненависництва, яка проходить від чорносотенства царської Росії через репресивні й пропагандистські акції тоталітарного режиму аж до незалежної України. У ній ці синдроми знаходять вияви в середовищі проросійських політичних угруповань, тісно пов'язаних з олігархічними кланами. У практичній політиці вони забезпечують, з одного боку, російське політичне домінування в Україні, а з іншого – виступають базовими основами імперської політичної пропаганди, що особливо виразно виявляється в Криму та Донецькому краї.

Список літератури

1. Гриценко О. Пророки, пірати, політики і публіка. Культурні індустрії й державна політика в сучасній Україні / О. Гриценко, В. Солодовник; наук. ред. О. Кілієвич. – К.: К. І. С., 2003. – 1136 с.
2. Дзюба І. Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів століття ХХІ / І. Дзюба. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 503 с.
3. Дзюба І. Прокислі «щі» від Табачника. Галичанофобія – отруйне вістря українофобії / І. Дзюба. – Дрогобич: Коло, 2010. – 112 с.
4. Касьянов Г. Разрытая могила: голод 1932-1933 гг. В украинской историографии, политике и массовом сознании / Г. Касьянов // Ab Imperio. – 2004. – №3. – С. 237–269.
5. Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине: Краткий экскурс / Г. Касьянов // Касьянов Г. В., Миллер А. И. Миллер. Россия – Украина: как пишется история: Диалоги – лекции – статьи. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2011. – С. 38–73.
6. Касьянов Г. Dance macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Георгій Касьянов; Ін-т історії України НАН України. – К.: Наш час, 2013. – 271 с.
7. Крючков Г. К. Фашизм в Украине: угроза или реальность / Г. К. Крючков, Д. В. Табачник. – Харьков: Фолио, 2008. – 414 с.
8. «Спілка визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу. Т. І. – Харків: Пролетар, 1931. – 712 с.
9. Табачник Д. В. Чорні роки комсомолу України / Д. В. Табачник, В. А. Головенько, О. А. Корнієвський. – К.: Молодь, 1990. – 136 с.
10. Табачник Д. В., Ростальний В. М. Комсомол України: трагічні сторінки історії / Д. В. Табачник, В. М. Ростальний. – К.: Т-во «Знання УРСР», 1990. – 48 с.
11. Табачник Д. І руйнівник і будівничий / Д. Табачник // Репресоване відродження. – К., 1993. – С. 385–397.
12. Табачник Д. Україна в НАТО чи НАТО в Україні: Велика брехня про пріоритети державної безпеки / Д. Табачник. – К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2008. – 40 с.
13. Табачник Д., Воронін В. Вбивство Петлюри / Д. Табачник, В. Воронін. – Харків: Фолио, 2010. – 122 с.
14. Табачник Д. Размышления. Публицистика 2006 – 2009 годов / Д. Табачник. – Харьков: Фолио, 2010. – 311 с.
15. Хвиля А. «Союз визволення України» – загиб світового фашизму / А. Хвиля. – Харків: Держвидав України, 1930. – 17 с.
16. Хвиля А. Антисемітизм / А. Хвиля. – Вид. 3-тє, доповн. – Харків: Пролетарій, 1930. – 140 с.
17. Хвиля А. Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті (збірка) / А. Хвиля. – Харків: Радянська школа, 1933. – 144 с.

* * * * *

УДК 930.1.(477)

Я. КАЛАКУРА,
д-р іст. наук, проф. Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЗАМОВЧУВАННЯ І СПОТВОРЕННЯ ПРАВДИ ПРО ГОЛОДОМОРИ ЯК СКЛADOVA ГІБРИДНИХ ВОЄН РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Розглянуто організовані більшовицькою владою голодомори 1921-1923, 1932-1933 і 1946-1947 рр. як різновид перманентної гібридної війни Росії проти України, продовженням якої є окупація Автономної Республіки Крим і ескалація воєнних дій на Донбасі. Підкреслено, що всі вони супроводжувались такими методами, прийомами і засобами маніпуляції свідомістю як заперечення голодомору, замовчування, спотворення та фальсифікація історичної правди про масштаби репресивних злочинів комуністичного режиму проти людяності.

Гібридна війна спрямована на створення хаосу в Україні, розпалювання внутрішніх конфліктів,

інсценування протестних настроїв населення не тільки на політичному, етнічному, економічному, культурному, мовному і релігійному ґрунті, але й науковому. Путінська пропаганда, фальсифікуючи правду про голодомори, намагається за допомогою дезінформації, різних ідеологічних маніпуляцій, замаскованих під науку, і відвертої брехні дестабілізувати ситуацію, внести розкол у співтовариство українських науковців, посяяти розбрат, зневіру, розгубленість, спровокувати громадянську непокору, сепаратистські та антидержавні настрої і відповідні дії.

Сформульовано низку пропозицій щодо протидії російській історіографії та пропаганді, організації відсічі будь-яким спробам заперечити геноцидний вимір голодоморів, применшити їхні масштаби людських втрат і нищівні морально-психологічні та ментальні наслідки для українського народу.

Ключові слова: Україна, Росія, голод, голодомор, геноцид, гібридна війна, фальсифікація історії, замовчування правди, маніпуляція свідомістю.

Метою статті є з'ясування актуальної і слабо дослідженої в українській та зарубіжній гуманітаристиці проблеми – одного із різновидів гібридних воєн Росії проти України – трьох голодоморів, організованих у ХХ ст. Усі вони супроводжувались такими методами і засобами маніпуляції свідомістю як заперечення, замовчування, спотворення та фальсифікація історичної правди про злочини комуністичного режиму проти людяності. Деякі аспекти поставленої проблеми частково вже висвітлені як у історіографічних студіях [11, 19, 26, 27], так і в конкретно-історичних працях [3, 4, 15, 16, 25]. Однак тема ця настільки актуальна, важлива і багатогранна, що потребує подальшого дослідження.

Ще до виступу Президента Петра Порошенка на церемонії вшанування пам'яті жертв Голодоморів (2015), у котрому прозвучала думка, що голодомори це «ніщо інше, як прояв багатовікової, гібридної війни, яку Росія веде проти України» [20], історики залучили цей концепт до методологічного інструментарію, який дає змогу системно і ретроспективно підійти до осмислення голодоморів саме як перманентної війни. Один із теоретиків і фундаторів поняття «гібридна війна» Френк Хоффман вважає, що *вони не є чимось новим, але вони щоразу різні*. Це справді так, оскільки паразитують на найновіших надбаннях науки і техніки, новітніх інформаційних технологіях. Йдеться про бої без правил, а часом і без звичної зброї, про війну керованого хаосу, метою якої є створення внутрішніх конфліктів, інсценування протестних настроїв населення на політичному, етнічному, економічному, культурному, науковому, мовному і релігійному ґрунті. Путінська Росія успадкувала цю практику з арсеналу царизму та комунізму і активно застосовує її в умовах нинішньої агресії проти України з тим, щоб за допомогою дезінформації, різних ідеологічних маніпуляцій, часом замаскованих під науку, і відвертої брехні або напівправди нав'язати суспільству свою версію історії, дестабілізувати ситуацію, посяяти розбрат, зневіру, розгубленість, внести розкол у співтовариство українських науковців, спровокувати громадянську непокору, сепаратистські та антидержавні настрої і відповідні дії. До того ж гібридна війна перенесена на сторінки шкільних підручників, наукових студій з історії та гуманітаристики загалом.

Війни Московії проти України беруть початок від сумнозвісних походів Андрія Боголюбського на Київ з його маніакальною ідеєю зруйнувати історичну столицю Русі і перенести її разом зі святинями до Володимира-на-Клязьмі. А з XV ст. нищення України-Руси набуває форми перманентної військово-політичної, культурно-духовної, мовної, релігійної, соціально-економічної експансії та колонізації і триває до сьогодення [2]. **З часів Катерини II і сумнозвісного голоду 1762 р., влада намагалася переносити весь їхній тягар на селянство і козацтво, насамперед українське.**

У розпорядженні істориків безліч фактів того, як царизм, шукаючи вихід із внутрішньополітичної і економічної кризи, вдавався до так званих **маленьких «переможних» воєн, щоб викликати страх населення, заручитися його підтримкою і зберегти владу. Таким маневром** відволікти увагу суспільства від значних внутрішніх проблем є й **нинішня агресія, звичайна і гібридна війна Росії проти України, як і її участь у воєнній авантюрі в Сирії.** Мав рацію Джордж Орвелл, зазначаючи у відомому романі «1984», що війна і голод допомагають владі тримати людей у покорі і в світі ілюзій з тим, щоб зберегти себе [18].

Ідеологічне зомбування населення і маніпуляції суспільною свідомістю, в середині країни і за рубежем навколо проблеми голоду відбувалися паралельно із самими голодоморами 1921-1923, 1932-1933 і 1946-1947 рр., шляхом дезінформації, фальсифікації, інформаційної блокади даних обліку і переписів населення. Щоразу переслідувалась по суті та сама мета: виправдовувати репресивну політику комуністичного режиму, вводити в оману населення і світову громадськість, мовляв: ніякого голоду не було, все це видумки антикомуністів. Сталіну навіть вдалося обдурити багатьох відомих відвідувачів СРСР, зокрема, французького прем'єр-міністра Едуара Еррію, журналістів і діячів культури Герберта Уелса, Бернарда Шоу. Останній, наприклад, котрий під враженням від зустрічі з вождем у 1931 р., відповідаючи на питання щодо голоду в радянській глибинці, відповів: «Помилуйте. Коли я приїхав у Радянський Союз, я з'їв найситніший обід у моєму житті» [23]. Подібна історія трапилася і з американським журналістом, лауреатом Пулітцерівської премії Уолтером Дюранті, який на всі лади заперечував голод у СРСР. Окремі західні журналісти на кшталт Грема Філіпса й сьогодні не гребують закривавленими грішми Кремля для задурманення світу брехнею про Україну.

Перед тим, як перейти до безпосереднього викладу змісту, доцільно висловити три базові концептуальні положення.

Перше. Має рацію Сергій Грабовський, що сам концепт «голодомор як різновид гібридної війни» не мав аналогів у світовій історії і його можна зарахувати до винаходів більшовиків [5], який вони застосували у війні проти УНР в процесі її окупації і насадження тут свого режиму, знищивши на початку 1920-х рр. від 2 до 3 млн українців. Цей винахід цілком уписувався в парадигму Леніна, висловлену в розмові з італійським письменником Паніні: «Мусити зятимити собі, що більшовизм становить потрібну війну: війну наукових варварів з інтелектуальною гниллю, війну Сходу із Заходом і війну міста зі селом» [21, с. 4]. Замітаючи сліди Голодомору 1932-1933 рр. з тим, щоб заперечити його, Сталін разом зі своїм оточенням, насамперед зусиллями каральних органів, подбали про знищення свідчень про репресії у форматі голодної війни шляхом фальсифікацій та приховування доказів про кількість померлих, відомостей про причини смерті. Роберт Конквест розглядав заперечення Голодомору першим яскравим прикладом застосування більшовицькою владою пропагандистської техніки Великої брехні [14, с. 308]. Терміни «терор голодом» і «війна голодом», які російські історики або ігнорують, або трактують як «вигадки буржуазних ідеологів», появилися у суспільній свідомості, а відтак і в зарубіжній історіографії ще перед Другою світовою війною. Цю концепцію в сучасних умовах розвиває польсько-американська дослідниця Енн Елізабет Епплблм у книзі «Червоний голод. Сталінська війна проти України». На її думку, він докорінно відрізнявся від звичайного голоду, зумовленого природними катаклізмами, і мав за мету скоротити українців методом голодної смерті і знищити саму можливість існування суверенної нації.

Друге. У нинішніх умовах непомірно зросла питома вага інформаційної війни або кібервійни, інформаційно-психологічних атак, які, порівняно із збройною боротьбою, не потребують значних матеріальних затрат, а ефект спроможні дати досить високий. Пріоритетним їх об'єктом є свідомість людини, основний спосіб дії – маніпуляція цією свідомістю, арсенал – сучасні електронні засоби і відпрацьовані технології одурманення людей. Сказане повністю належить до пропагандистських маніпуляцій навколо голодоморів, їх замовчування або спотворення правди. Достатньо було переглянути російські телеканали, послухати радіопередачі напередодні і в дні пошанування в Україні жертв голодоморів, щоб пересвідчитись у цьому. Намагаючись утверджувати ці стереотипи, вони переносяться у навчальну літературу.

Третє. Історія російської інформаційної політики і, відповідно, її відображення в історіографії – це традиційне конструювання образу ворога як зовнішнього, так і внутрішнього, а звідси: все, що стосується голодоморів, оцінюється як «підступність ворогів». Починаючи від М. Карамзіна і М. Погодіна, російські історики створювали і накидали образ ворога на наших сусідів та інші країни – Польське королівство, Велике князівство Литовське, Угорщину, Румунію, Австрію, Німеччину, Кримське ханство, Туреччину, Швецію, поширюючи міф і про їхню ворожість до України, а відтак формувалася стереотип про те, що єдиним захисником і гарантом існування українського народу є Росія [9]. У часи СРСР насаджувався синдром спільного ворога – «імперіалістичний Захід і США», а російські історики оголосили монополію на висвітлення не лише своєї історії, але й української, вибудували парадигму «спільної історії», моделі якої всіляко насаджувались і формувались у суспільній свідомості як контенти «одного народу» і «спільного ворога». Як зазначав Я. Дашкевич, українці століттями «жили в атмосфері псевдоісторії – кривавих, злочинних «творців історії», які могли творити історію лише таку, як вони самі – криваву, злочинну» [7, с. 52].

Відштовхуючись від цих положень, стисло розглянемо найпоширеніші напрями, форми і методи дезінформації щодо голодомору-геноциду в Україні. *По-перше*, паразитуючи на гаслі «возрождения отечества», нинішній політичний клас Росії всіляко намагається реабілітувати комуністичний режим, затушувати або применшити його злочини, виправдати масові репресії, враховуючи й голодомор, а тому категорично заперечує його, особливо навмисність організації голоду. Звичайно, офіційна пропаганда і придворна історіографія уже не можуть відверто заперечити голод, а тому вони прагнуть мінімізувати його масштаби, переінакшити причини і наслідки. Навіть Державна Дума РФ у квітні 2008 р., нехай і лицемірно, але зафіксувала, що «від голоду і хвороб, пов'язаних з недоїданням», у 1932-1933 роках загинуло близько 7 млн людей. На початку 1990-х рр. російські історики В. Данилов, І. Зеленін, М. Івницький, В. Кондрашин та ін. впритул підійшли до думки, що голод був «рукотворним», тобто штучно «організованим», внаслідок завищених планів хлібозаготівель, вилучення зерна, м'яса і молока на потреби форсованої індустріалізації СРСР. Однак невдовзі у Державній думі відбувся круглий стіл на тему «Про протидію спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії» [24], а історики відповідно отримали нові рекомендації влади. У новій історіографічній ситуації акценти перенесено на аргументацію «об'єктивності» голоду як «спільної трагедії» усіх народів СРСР, а не лише українського як прояву «тимчасових продовольчих труднощів», викликаних неврожаєм і помилками місцевих керівників, на мінімізацію втрат.

По-друге, приховуючи або фальшуючи документи і вільно інтерпретуючи офіційну статистику, російські історики цинічно й аморально применшують масштаби людських жертв від голодомору, хоча навіть за підрахунками В. Кондрашина, загальні демографічні втрати СРСР від голоду становили не менше ніж 8 млн ос., половини з яких (від 3 до 5 млн) стосуються України [13, с. 126]. Водночас він гостро критикує українських дослідників, зокрема В. Марочка, В. Сергійчука і навіть С. Кульчицького, котрі, мовляв, перебільшують їх. Як це не дивно, але дані Кондрашина вищі від тих, які фігурують у працях науковців Інституту демографії НАН України, які вважають, що жертвами штучного голодомору між 1932–1934 років стали 3,9 млн громадян України. Подібну цифру відстоює й один із піонерів дослідження голодомору проф. Станіслав Кульчицький. До речі, у розлогій відповіді на його книгу «Почему он нас уничтожил?» проф. В. Кондрашин у квітні 2008 р. як

основний аргумент заявляє, що не існує прямих документів, які б вказували на наявність у сталінського режиму мети знищити український народ за допомогою голодомору. Він, як й інші російські історики, апелює до думки про те, що проблему голоду 1932-1933 років порушили західні вчені, які й створили концепцію голодомору як винятково українського феномена (праці Роберта Конквеста і Джеймса Мейса). До слова, деякі наші історики, зокрема Г. Касьянов, теж вважають, що концепція голодомору імпортована в Україну із заходу в другій половині 1980-х років, і вже тут її легітимізували спочатку громадсько-політичні організації та суспільні діячі під час «перебудови», а потім через праці українських істориків, які стосувалися формування та формулювання офіційної політики пам'яті та історичної політики [12].

По-третє, російські історики абсолютно категорично не сприймають визнання голоду голодомором, а ще більше геноцидом. Особливим засуджують вони праці Василя Марочка та Володимира Сергійчука, в яких документально підтверджені висновки про те, що Кремль реалізовував план «геноциду». Підтвердженням цього є і реальна статистика, яка засвідчує, що саме Україна зазнала найбільших втрат від голоду 1932-1933 рр. і, за словами історика Тимоті Снайдера, перетворилася на територію смерті. Крім того, голод був компонентом сталінської національної політики, спрямованої не просто проти українського селянства, а проти всієї української нації, її еліти. Незважаючи на тривале насадження радянських стереотипів, масовану сучасну пропаганду, кількість українців, які нині визнають голодомор геноцидом, перейшло за 80% [24]. РФ через свої дипломатичні служби веде активну роботу в зарубіжних країнах, у міжнародних організаціях, зокрема в ООН, з тим, щоб не допустити визнання Голодомору геноцидом.

По-четверте, в російській історіографії ігнорують інші, далеко недругорядні і не менш драматичні наслідки голодомору, зокрема етнокультурні, морально-психологічні та ментальні. Ментальність української нації в умовах масового голодомору-геноциду отримала глибинні травми, соціально-психологічні та морально-етичні рани, а його наслідки відбилися на деформації свідомості, традиційної культури та духовності людей [10]. Наше суспільство успадкувало постгеноцидний синдром страху, зневіри, невпевненості, який штучно підігривається російською пропагандою. На ці наслідки Голодоморів звернули увагу О. Веселова, В. Горбулін, Л. Гриневич, Л. Лапчинська, Ю. Коцур, Н. Мехеда, Л. Онишко, О. Стасюк та ін., а Віталій Огієнко – науковець з Українського інституту національної пам'яті – справедливо зазначає, що голодомор слід розглядати не як окрему одиничну подію, а як тривалий у часі і просторі феномен, який увібрав у себе безліч різних травматичних подій. Він посилається на теорію подібних історичних та психологічних травм, які опрацював К. Еріксон. Йдеться про посттравматичний стресовий синдром і колективну травму транзитного спрямування, тобто таку, що має властивість генетично успадковуватись і передаватись від покоління до покоління [17].

По-п'яте, путінський режим активно залучає до фальсифікацій голодомору проплачених зарубіжних науковців і журналістів, російську діаспору, зокрема і в Україні, а також служителів Російської православної церкви та її українського філіалу. Можна згадати, як В. Корнілов – колишній донецький політолог, журналіст, директор Українського філіалу Інституту країн СНД, один з лідерів «Інтерруху Донбасу, автор книги «Донецько-Криворізька республіка», а нині оглядач МІА «Россия Сегодня» – намагався заперечувати голодомори в Україні, особливо його геноцидний вимір.

Викликає подив позиція предстоятеля УПЦ МП Митрополита Онуфрія, котрий **не вважає Голодомор геноцидом українського народу, а Божою карою за атеїстичний більшовизм**. Крім того, він виступає проти проведення богослужінь українською мовою, а в інтерв'ю «Журналу Московской Патриархии», яке опубліковане на сайті «Церковный вестник», а також на офіційному інформаційному ресурсі УПЦ МП, торкаючись взаємин українського і російського народів, заявив: «...Ми не тільки сусіди, але й по суті один єдинокровний і єдиновірний народ...» [22]. До речі, очільник московського православ'я в Україні трактує воєнні дії на Донбасі «**братнім кровопролиттям і внутрішнім українським конфліктом**». Тобто, митрополит **Онуфрій фактично поділяє міфологеми московського Кіріла про «русскій мір», «культурное єдність «історической Русі»», освячує хресні ходи проти власне українських святинь і робить це спільно з проросійськими партіями та блоками.**

Підсумовуючи, можна стверджувати, що заперечення і замовчування голодомору або спотворення правди про нього без перебільшення використовують як одну з ланок гібридної війни Росії проти України. Офіційна російська історіографія та пропаганда Кремля, хоч і визнає факт голоду, але намагається довести, що: а) голод ніхто не планував і не організовував; б) голод не був геноцидом; в) голод не обирав народи, зокрема українського, а охопив, хоч і різною мірою, всі регіони СРСР; г) голод – це спільна трагедія, яка не повинна роз'єднувати, а об'єднувати народи; д) у голоді 1921–1923 рр. винні контрреволюційні петлюрівські, махновські та інші націоналістичні елементи. Голод 1930-х рр. спричинили вороги народу, троцькісти, бухарінці, агенти Пілсудського, націонал-комуністи (Єфремов, Скрипник, Хвильовий), саботажники колективізації, куркулі і буржуазні націоналісти, голод 1946–1947 р. принесли «поплічники Гітлера та бандерівці», а ідею Голодомору створили українські націоналісти – «поплічники Гітлера та бандерівці» для відриву України від СРСР і посилення ненависті до Росії. До нинішньої війни залучені потужний арсенал засобів масових комунікацій – друкованих, радіотелевізійних, враховуючи соціальні мережі в Інтернеті, штатних пропагандистів путінського режиму і, цілком не дивно, покірних Кремлю істориків. Ставку роблять і на розгалужену агентуру, п'яту колону і агентів впливу в Україні: партію «Родина», «Русское единство», по-сепаратистськи

налаштованих опозиціонерів, прихильників «руського мира», носіїв синдрому комунізації, псевдолівих, частину прихожан УПЦ МП. Усі ці сили виступають у фарватері російського демаршу на загострення ситуації в середині України.

Ось чому українські історики, академічне і вишівське співтовариство науковців, громадянське суспільство, наші медіа покликані продовжити роботу з утвердження правди про голодомор як перманенту гібридну війну проти України, рішуче протистояти потужній кремлівській і промосковській науково-пропагандистській та культурно-інформаційній експансії, яка, заперечуючи або применшуючи втрати українського народу внаслідок Голодоморів, намагається затушувати злочини сталінізму і всього комуністичного режиму шляхом брехні, мовляв, радянська влада не вела боротьбу на національному ґрунті, а на класовому, тобто проти куркулів. Як відповідь тим, хто заперечує Голодомор, звучать слова Дмитра Білоуса, який сам пережив лихоліття:

*«Я бачив сам оту зловісну пору / І пухлих, і померлих на шляхах.
І досі ще стоять мені в очах... А кажеш – не було Голодомору?» [1].*

Важливо також брати до уваги, що після Майдану Гідності, окупації Криму і ескалації війни на Донбасі помітно зросли амбіції Росії, її претензії на світове лідерство. Вона робить акцент уже не так на «спільну історію», що «руські і українці – один народ», як на «єдиний інформаційний і канонічний православний простір», на «спільні «загрози» з боку неонацизму і американізму». У цій ситуації необхідно ще переконливіше розвінчувати фальсифікації голодоморів, спираючись на документальні ресурси, кіно-, фотодокументи, спогади очевидців, продовжити роботу над створенням багатотомної «Національної книги пам'яті жертв Голодоморів», маючи на увазі усі три голоди. Історики мають вимогливіше підходити до відбору й аналізу документальних та зображальних джерел з історії Голодомору, щоб не давати підстав для недовіри і сумнівів. Слід ширше роз'яснювати, що за українським законодавством заперечення Голодомору визнається наругою над пам'яттю мільйонів його жертв, приниженням гідності українського народу і є протиправним [8].

Список використаних джерел

1. Білоус Д. Ти кажеш, не було голодомору? / Д. Білоус // Українська мова та література, 2002. – Ч. 42. – С. 4.
2. Братня навала. Війни Росії проти України ХІІ–ХХІ ст. / В. А. Брехуненко та ін. – К.: БВ, 2016. – 248 с.
3. Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації. – К.: Видавець О. Філюк, 2017. – 200 с.
4. Голодомор 1932-1933 років: основні дійові особи і механізми здійснення. – К.: МАУП, 2004. – 320 с.
5. Грабовський С. «Гібридна війна»: історія і сутність. До постановки питання / С. Грабовський / С. Грабовський // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка «Українознавство». – 2016. – Вип. 1. – С. 19–22.
6. Гудзь В. Російська історіографія голоду 1932-1933 років періоду перебування / В. Гудзь // Українознавчий альманах, 2016. – Т. 49. – №1. – С. 114–117.
7. Дашкевич Я. Росія, Україна та союзи 1919–1922 рр. // Україна вчора і нині. – К.: Б.в., 1993. – 192 с.
8. Закон України «Про голодомор 1932-1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. // Відомості Верховної Ради України, 2006, №50. – ст. 504.
9. Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди / Я. Калакура // Україна–Європа–Світ. – Вип. 16. – Тернопіль, 2016. – С. 179–188.
10. Калакура Я. Морально-психологічний і ментальний вимір наслідків Голодомору 1930-х років в Україні / Я. Калакура // Історична пам'ять. – Полтава, 2017. – Вип. 37. – С. 16–22.
11. Калакура Я. С. Новітня історіографія Голодомору 1932-1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки / Я. Калакура // Персонал, 2008. №1. – С. 105–113.
12. Касьянов Г. Dance macabre. Голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2010. – 271 с.
13. Кондрашин В. В. Был ли голод 1932-1933 гг. в Украине геноцидом украинского народа? / В. В. Кондрашин // Государств во и общество: проблемы социально-экономической истории России: сб. научн. ст. – Пенза, 2004. – Вып. 2. – С. 126. – Вып. 2. – С. 126–137.
14. Конквест Р. *Жива скорботи. Радянська колективізація та голодомор* / Р. Конквест ; пер. з англ. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.
15. Кульчицький С. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид / С. Кульчицький. – К.: ІУ НАНУ, 2005. – 230 с.
16. Марочко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні. Хроніка / В. Марочко. – К.: ВД «КМА», 2007. – 294 с.
17. Огієнко В. Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих нарративах свідків голодомору / В. Огієнко // Україна модерга, 2018. – 6.04.
18. Орвелл Дж. 1984 / Дж. Орвелл [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/world/printitzip.php?tid=2283>.
19. Павловський С. А. Голодомор 1932-1933 р. в українській та зарубіжній історіографії / С. А. Павловський // Гілея, 2014. – Вип. 91. С. 147–152.
20. Порошенко П. Виступ на церемонії вшанування пам'яті жертв Голодоморів в Україні [Електронний ресурс] / П. Порошенко. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-na-ceremoniyi-vshanuvannya-pamyatizhertv-36377>.
21. Прокіп Н. Реакція Західної З. України та міжнародної спільноти на голодомор 1932-1933 рр. в Україні / Н. Прокіп // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2011. – №693: Держава та армія. С. 181–187. Що думав Ленін про селян? // Нове село, 1933. – №6. – С. 4.
22. Режим доступу: <http://patriarh.org.ua/uk/intervyu/item/7101-mitropolit-onufriy-te-scho-vidbuvaetsya-zaraz-viprobuvannya-nashoyi-lyubovi-do-boga-i-blizhnogo.html>.
23. Режим доступу: <http://radiolemborg.com/ua-articles/ua-allarticles/bernard-shou-prizvyshe-iaknaikrashchedidverdzhualosia-stylem-zhyttia>.
24. Режим доступу: <http://patriarh.org.ua/uk/intervyu/item/7101-mitropolit-onufriy-te-scho-vidbuvaetsya-zaraz-viprobuvannya-nashoyi-lyubovi-do-boga-i-blizhnogo.html>.
25. Сергійчук В. С. Голодомор 1932-1933 років як геноцид українства / В. С. Сергійчук. – 3-тє вид., доп. Вишгород : ПП Сергійчук, 2016. – 320 с.

26. Серпутко А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР 1932-1933 років : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / А. Ю. Серпутко ; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 20 с.
27. Чернявська К. В. Сучасні історіографічні дослідження проблеми голодомору 1932-1933 рр. в Україні: тенденції і напрямки / К. В. Чернявська // Наук. вісн. Миколаїв. Нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського, 2013. – Вип. 3.35. – С. 262–268.

References

1. Bilous D. Ty kazhesh, ne bulo holodomoru ? / D. Bilous // Ukrainska mova ta literatura, 2002. – Ch. 42. – S. 4.
2. Bratnia navala. Viiny Rosii proty Ukrainy KhII-KhKhI st. / V. A. Brekhunenko ta in. – K. : BV, 2016. – 248 s.
3. Holodomor 1932-1933 rokiv: vtraty ukrainskoi natsii. – K. : Vydavets O.Filiuk, 2017. – 200 s.
4. Holodomor 1932-1933 rokiv: osnovni diiovi osoby i mekhanizmy zdiisnennia. – K. : MAUP, 2004. – 320 s.
5. Hrabovskiy S. «Hibrydna viina»: istoriia i sutnist. Do postanovky pytannia / S. Hrabovskiy / S. Hrabovskiy // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ukrainoznavstvo. – 2016. – Vyp. 1. – S. 19–22.
6. Hudz V. Rosiiska istoriografiiia holodu 1932-1933 rokiv periodu perebudovy / V. Hudz // Ukrainoznavchyi almanakh, 2016. – T. 49. – №1. – S. 114–117.
7. Dashkevych Ya. Rosiia, Ukraina ta soiuzy 1919–1922 rr. / Ya. Dashkevych // Ukraina vchora i nyini. – K. : B.v., 1993. – 192 s.
8. Zakon Ukrainy «Pro holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini» vid 28 lystopada 2006 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2006. – №50. – st. 504.
9. Kalakura Ya. Konstruiuvannia obrazu voroha yak tekhnolohiia manipuliatsii rosiiskoi istoriografii ta propahandy / Ya. Kalakura // Ukraina–Yevropa–Svit. – Vyp. 16. – Ternopil, 2016. – S. 179–188.
10. Kalakura Ya. Moralno-psykholohichni i mentalni vymiri naslidkiv Holodomoru 1930-kh rokiv v Ukraini / Ya. Kalakura // Istoriychna pamiat. – Poltava, 2017. – Vyp. 37. – S. 16–22.
11. Kalakura Ya. S. Novitnia istoriografiiia Holodomoru 1932-1933 rr. yak henotsydu ukrainskoho narodu: nadbannia ta prorakhunky / Ya. S. Kalakura // Personal, 2008. – №1. – S.105–113.
12. Kasianov H. Dance macabre. Holod 1932-1933 rokiv u politytsi, masovii svidomosti ta istoriografii (1980-ti – pochatok 2000-kh) / H. Kasianov. – K.: Nash chas, 2010. – 271 s.
13. Kondrashyn V. V. Byl ly holod 1932-1933 hh. v Ukraini henotsydom ukrainskoho naroda? / V. V. Kondrashyn // Hosudarstvo y obshchestvo: problemy sotsialno- ekonomicheskoi ystoryy Rossyy : sb. nauchn. st. – Penza, 2004. – Vyp. 2. – S. 126–137.
14. Konkvest R. Zhnyva skorboty. Radianska kolektyvizatsiia ta holodomor / R. Konkvest ; Pereklad z anhli. – K. : Lybid, 1993. – 384 s.
15. Kulchytskyi S. Holod 1932-1933 rr. v Ukraini yak henotsyd / S. Kulchytskyi. – K. : IIU NANU, 2005. – 230 s.
16. Marochko V. Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini. Khronika / V. Marochko. – K. : VD «KMA», 2007. – 294 s.
17. 17. Ohienko V. Posttravmatychnyi stresovyi syndrom i kolektyvna trauma v osobystykh naratyvakh svidikiv holodomoru / V. Ohienko // Ukraina moderna, 2018. – 6.04.
18. Orvell Dzh. 1984 [Elektronnyy resurs] / Orvell Dzh. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrlib.com.ua/world/printzip.php?tid=2283>. – Nazva z ekrana. – Data zvernennia 12.05.2018.
19. Pavlovskiy Ye. A. Holodomor 1932-1933 r. v ukrainskii ta zarubizhnii istoriografii / Ye. A. Pavlovskiy // Hileia, 2014 – Vyp. 91. – S. 147–152.
20. Poroshenko P. Vystup na tseremonii vshanuvannia pamiaty zhertv Holodomoriv v Ukraini / P. Poroshenko [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-na-ceremoniyi-vshanuvannya-pamyati-zhertv-36377>. – Nazva z ekrana. – Data zvernennia 10.05.2018.
21. Prokip N. Reaktsiia Zakhidnoi Ukrainy ta mizhnarodnoi spilnoty na holodomor 1932-1933 rr. v Ukraini / N. Prokip // Visnyk NU «Lvivska politekhnika», 2011. – №693: Derzhava ta armii. – S. 181–187. Shcho dumav Lenin pro selian ? // Nove selo, 1933. – №6. – S.4.
22. Rezhym dostupu: <http://patriarh.org.ua/uk/intervyu/item/7101-mitropolit-onufriy-te-scho-vidbuvaetsya-zaraz-viprobuuvannya-nashoyi-lyubovi-do-boga-i-blizhnogo.html>. Data zvernennia 6.05.2018.
23. Rezhym dostupu: <http://radiolemborg.com/ua/articles/ua-allarticles/bernard-shou-prizvyshche-iaknaikrashcheditverdzhuvalosia-stylem-zhyttia>. Data zvernennia 8.05.2018.
24. Rezhym dostupu: <http://patriarh.org.ua/uk/intervyu/item/7101-mitropolit-onufriy-te-scho-vidbuvaetsya-zaraz-viprobuuvannya-nashoyi-lyubovi-do-boga-i-blizhnogo.html>. Data zvernennia 13.05.2018.
25. Serhiichuk V. S. Holodomor 1932-1933 rokiv yak henotsyd ukrainstva / V. S. Serhiichuk. – Vyd. 3-tie, dop. Vyshhorod: PP Serhiichuk, 2016. – 320 s.
26. Serputko A. Iu. Suchasna ukrainska ta rosiiska istoriografiiia prychnyn ta naslidkiv holodomoru v URSR 1932-1933 rokiv : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / A. Iu. Serputko ; Cherkas. NU im. B.Khmelnitskoho. – Cherkasy, 2009. – 20 s.
27. Cherniavska K. V. Suchasni istoriografichni doslidzhennia problemy holodomoru 1932-1933 rr. v Ukraini: tendentsii i napriamky / K. V. Cherniavska // Naук. visn. Mykolaiv. nats. un-tu im. V. O. Sukhomlynskoho, 2013. – Vyp. 3.35. – S. 262–268.

**Ya. KALAKURA,
Ph. D., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv**

SUPPRESSION AND DISTORTION OF TRUTH ABOUT FAMINES AS THE COMPOSITION OF HYBRID WARS OF RUSSIA AGAINST UKRAINE

Considered the famines organized by the Bolshevik authorities in 1921–1923, 1932-1933 and 1946–1947 as a kind of permanent hybrid war of Russia against Ukraine, the continuation of which is the occupation of the Autonomous Republic of Crimea and the escalation of hostilities in the Donbass. It is emphasized that all of them were accompanied by such methods, tricks and means of manipulating consciousness as a denial of the Famine, silence, distortion and the falsification of historical truth about the scale of the repressive crimes of the communist regime against humanity.

The hybrid war is aimed at creating chaos in the country, incitement of internal conflicts staging protesting sentiments of the population not only in the political, ethnic, economic, cultural, linguistic and religious grounds, but also scientific. Putin's propaganda falsifying the truth about the Famine with disinformation, various kinds of ideological manipulation, disguised as science, and outright lies trying to destabilize the situation, split into a community of Ukrainian scholars, sow disagreement, despair, confusion, provoke civil disobedience, separatist and anti-state sentiment and appropriate actions.

Formulated a number of proposals to counter Russian historiography and propaganda, the

organization of rebuffing any attempts to deny the genocidal character of the Famines, diminish scale of human losses and destructive moral, psychological and mental consequences for the Ukrainian people.

Key words: Ukraine, Russia, hunger, famine, genocide, hybrid war, falsification of history, silence of truth, manipulation of consciousness.

* * * * *

Я. КАЛАКУРА

МЕНТАЛЬНА СКЛАДОВА ГОЛОДОМОРУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1930-Х РОКІВ

Висвітлено глибинні травми ментальності, соціально-психологічні та морально-етичні рани української нації, отримані в умовах організованого сталінським режимом масового голодомору-геноциду, показано руйнівний вплив його наслідків на деформацію свідомості, традиційної культури та духовності людей. Звернуто увагу на успадкування суспільством постгеноцидного синдрому страху, зневіри, невпевненості та шляхи його подолання.

Ключові слова: Україна, історія, голодомор-геноцид 1930-х рр., ментальність, психологічні та морально-етичні травми, постгеноцидний синдром.

Ya. KALAKURA

MENTAL COMPOSITION OF THE UKRAINIAN PEOPLE FAMINE 1930s years

Cover deep mental trauma, socio-psychological and moral-ethical wounds of the Ukrainian nation, obtained in conditions organized by the Stalin regime of mass famine-genocide, shows the devastating effect of its consequences on the deformation of consciousness, traditional culture and spirituality of people. Attention is drawn to the society's inheritance of post-genocidal syndrome of fear, disbelief, uncertainty and ways to overcome it.

Keywords: Ukraine, history, Famine-genocide of the 1930's, mentality, psychological and moral-ethical trauma, post-genocidal syndrome.

Розглядаючи демографічні втрати українського народу внаслідок найбільшого злочину проти людства більшовицького режиму в ХХ ст. – Голодомору-геноциду 1932-1933 рр., не можна оминати його ментальну складову, яка, на жаль, ще не отримала належного висвітлення в історіографії. Під ментальною складовою Голодомору розуміють комплекс соціально-психологічних та морально-етичних травм транзитного характеру, тобто таких, що спроможні успадковуватись і передаватись наступним поколінням, яких зазнала українська нація під руйнівним впливом Голодомору-геноциду. Принагідно нагадаємо, що *менталітет – це своєрідна візитівка кожної нації і людини, образ її внутрішнього світу, спосіб мислення і світосприйняття, історично укорінений у свідомість, поведінку, психологію, традиції, побут і звичаї кожного народу. В менталітеті української нації акумулюється її душа і характер, самобутня мова і культура, вдача і моральні цінності, духовність та світоглядні орієнтири*⁵². Виразником менталітету, його змісту є спосіб реагування спільноти або окремого індивідууму на різні суспільно-політичні, соціальні, культурні та психологічні подразники. У ментальності української нації інтегруються історично сформований комплекс рис, ознак, характеристик, які надають їй самобутності та неповторності, однак у силу конкретно-історичних умов деякі риси зазнали травм і девальвацій.

Наукова і суспільно-політична актуальність означеної проблеми зумовлюється, з одного боку, посттоталітарним і постгеноцидним синдромом українського суспільства, ускладненим пам'яттю про трагічні жертви сталінських репресій і голодоморів, травмованою ментальністю, яка виявляється в проявах меншовартості, малоросійства, маргінальності, безбожництва, агресивності, а також у відчуттях страху, скривдженості, невпевненості, зневіри тощо. Доля багатьох із тих, хто вижив, їхніх потомків нерідко виявлялася не менш трагічною і жахливою, ніж тих, хто помер у муках голодної смерті. Голод знецінював людину, принижував гідність, робив її жорстокою і безбожною. Деякі негативні явища, успадковані від минулого, підживлюються сучасною атмосферою, зумовленою агресією та експансією путінської Росії, окупацією нею частини території України, затяжною війною на Донбасі, а також соціально-економічною кризою, корупцією, рейдерством, криміногенною ситуацією та ін. З іншого боку, попри наявність досить великого масиву наукових

⁵² Калакура Я. С. Ментальний вимір української цивілізації / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К. : Генеза, 2017. – С. 7–8.

праць, що стосуються Голодомору і його наслідків⁵³, ментальна складова трагедії часто зводиться лише до його морально-психологічних аспектів, хоча поняття менталітету набагато ширше, особливо з погляду цивілізаційного та антропологічного підходу до історії. Звідси й випливає мета пропонованої статті: з'ясувати сутність і масштаби ментального сегменту руйнівних втрат української нації в умовах Голодомору 1930-х рр., розглянути форми успадкування травматизованої ментальності, її сучасні прояви, запропонувати деякі шляхи подолання її негативних наслідків.

Аналіз новітніх праць українських і зарубіжних дослідників

Голодомору, матеріалів наукових конференцій з цієї проблематики засвідчує, що в них разом з демографічними втратами дедалі більший акцент робиться не тільки на фізичній смертності, але й на масштабних соціально-психологічних і морально-етичних травмах мільйонів тих, хто залишився живим, їх нащадків у кількох поколіннях. Автори⁵⁴ сходяться на думці про те, що Голодомор 1932-1933 рр. як засіб упокорення української нації, організований більшовицьким режимом, призвів до глибинних психологічних травм, змін, деформацій культури і духовності української нації, її менталітету загалом, похитнув його традиційні засади. Як відомо, для традиційного менталітету українців характерні споконвічна любов до неньки-землі, прив'язаність до рідної оселі, готовність захищати свою домівку, родину, здоровий індивідуалізм, козацьке лицарство, хоробрість, нескореність, прагнення до свободи, жертвовність, працьовитість, емоційність, сентиментальність, чутливість, поступливість та ін.⁵⁵ Ці та інші риси історично сформованої традиційної ментальності нашого народу відображають його істотну відмінність від ментальності наших сусідів, зокрема росіян, на що майже 160 років тому вказував Микола Костомаров у праці «Дві руські народності»⁵⁶. Ще чіткіше цю думку висловив граф Олексій Толстой, апелюючи до історії України і Росії. Він наголошував, що є дві Русі. *Перша Київська, яка має свій корінь у світовій, меншою мірою в європейській культурі. Це ідеї добра, честі, свободи, справедливості, які розуміла ця Русь так, як розуміє її весь західний світ. А є ще друга Русь – Московська. Це Русь тайги, монгольська, дика, звіринна. Ця Русь зробила своїм національним ідеалом криваву деспотію і дику жорстокість*⁵⁷. До цього можна додати, що вона сформувала й відповідну злочинну ідеологію, осердяма якої є насилля, підкорення, загарбання і пограбування чужих територій, привласнення та нищення духовних цінностей інших народів.

Ментальний чинник простежувався як з боку ініціаторів, організаторів і провідників злочину, тобто репресивної влади більшовиків і залучених нею виконавців, а ще більше з боку його жертв – мільйонних верств українського селянства, робітництва, інтелігенції, дітей і підлітків. Тут зіткнулися носії двох цивілізацій, двох культур, двох світоглядів, зрештою **двох менталітетів**. До речі, цей аспект не менш актуальний і на тлі нинішньої війни путінського режиму проти України, його злочинної політики в окупованому Криму і контрольованих ним районах Донбасу, з погляду численних фізичних і психологічних втрат, яких зазнають українці в цьому кровопролитті.

У чому полягало ментальне протистояння в процесі Голодомору, які його коріння і прояви?

У працях В. Борисенко, С. Дровозюка, В. Марочка, В. Сергійчука та ін.⁵⁸ незаперечно доведено, що Голодомор мав геноцидне, етнічне, насамперед антиукраїнське забарвлення. Хоч він зачепив й родини багатьох росіян, євреїв, поляків, молдован, вірмен, німців, греків, татар та інших етнічних груп, але незрівнянно найбільших втрат фізичних, моральних, психологічних і ментальних у першу чергу зазнали українці. А хто ж з погляду ментальності належав до організаторів і виконавців злочину? Документи засвідчують, що, спираючись, зокрема, на люмпенізованих росіян, на тих, хто був ніким, а хотів стати усім, комуністичний режим намагався зробити своїм союзником і маргінальні верстви представників неросійського населення, враховуючи грузинів, вірменів, євреїв, латишів, поляків тощо, враховуючи й частину українців-маргіналів з розмитою ментальністю – малоросів або «хохлів». Як зазначав один із комуністичних ідеологів, вихідці з інородців, наділені владою, нерідко ставали отими «держимордами», які самовіддано вислужувались перед нею і з ненавистю ставились до своїх одноплеменників. Вони й ставали носіями отої деформованої, так званої революційної, советської ментальності, яка характеризувалася войовничим безбожництвом, повним розривом з національними традиціями і моральними цінностями свого народу.

Комуністичний режим успадкував все негативне, що тільки було можна, з арсеналу імперської

⁵³ Відлуння голодомору-геноциду 1932-1933 рр.: етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Л.: НТШ, 2005. – 199 с.; *Калакура Я. С.* Українознавчий погляд на Голодомор 1932-1933 років як етноцид українського народу // Українознавство, 2008. – №1. – С. 96–102; *Рева І.* По той бік себе. Культурні та психологічні наслідки Голодомору та сталінських репресій. – Дніпропетровськ: А. Л. Свідлер, 2013. – 269 с.; *Мехеда Н.* Історіографія соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків голодомору 1932-1933 років // Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації. – К.: Б.в., 2017. – С. 122–126; *Стасюк О.* Доноси, крадіжки, самосуди в роки Голодомору як наслідок репресивної політики радянської влади до українських селян // Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації. – К.: Б.в., 2017. – С. 175–179; *Кочур Ю.* Втрата самотності сімейних обрядів українського селянства внаслідок Голодомору 1932-1933 років (за матеріалами Роменщини) // Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації. – К.: Б.в., 2017. – С. 180–186 та ін.

⁵⁴ *Капустяк Г.* Голод і селянська ментальність // Голод-геноцид 1933 року в Україні. – К., Нью-Йорк, 2000. – С. 179–190.

⁵⁵ *Кульчицький О.* Світовідчуження українців // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 18–65.

⁵⁶ *Костомаров Н. І.* Две русские народности. – К., Х.: Майдан, 1991. – С. 27–31.

⁵⁷ *Толстой А.* Две Руси // Режим доступу: <https://voronz.in.ua/rekomend/17-3-17819>.

⁵⁸ *Кульчицький С.* Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005. – 230 с.; *Дровозюк С. І.* Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. ХХ ст.: Історіогр. нарис. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 364 с.; *Марочко В.* Голодомор 1932-1933 рр. – К.: Б.в., 2007. – 64 с.; *його же.* Територія Голодомору 1932-1933 рр. – К.: Б.в., 2014. – 64 с.; *Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомор в Україні: Хроніка. – К.: ВД КМА, 2008. – 294 с.; *Борисенко В.* Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців 1932-1933 роках. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 288 с.; *Сергійчук В.* Голодомор 1932-1933 років як геноцид українства. – Вишгород: ІПП СЕРГІЙЧУК М.І., 2015. – 168 с. та ін.

політики царської Росії, насамперед золотоординський дух варвара та українофобію. Має рацію Г. Капустян, наголошуючи, що голод-геноцид 1933-го був продовженням попередньої політики, тісно пов'язаною з системою репресивних заходів російського самодержавства, а згодом і радянського тоталітарного режиму, спрямованих на фізичне і моральне знищення українського народу⁵⁹. Як тут не згадати слова видатного російського філософа Георгія Федотова, який писав, що з падінням Золотої орди ханська ставка була перенесена в Кремль⁶⁰. Щодо сучасної політики Кремля, створюється враження, що вона там залишилась до сьогодні.

Для осмислення руйнації української ментальності дуже важливо зважати на те, що вона стала частиною загальної маргіналізації і люмпенізації суспільства під впливом його комунізації і насадження тоталітарнимрежимомазійськоїпарадигмисупільногорозвитку.Окремо варто вказати на такий чинник Голодомору як нова хвиля українофобії, україноненависництва у свідомості російського більшовизму, яку роздухували у міру насадження режиму одноособової влади Сталіна, курсу на тотальну колективізацію, згортання політики коренізації і розгортання масових репресій під гаслом боротьби з українським націоналізмом і сепаратизмом⁶¹. До боротьби з мазепинством додавався пошук петлюрівців, агентів зарубіжних спецслужб. У політиці влади особливо проявились такі ганебні риси як роздухування класового антагонізму, ненависті, злопам'ятності та мстивості. Голодомор був замаскованою помстою українському селянству за його повстанський рух проти насадження більшовицького режиму, політики воєнного комунізму, за масовий спротив проведенню хлібозаготівель і насильницької колективізації. Доречно нагадати, що московське керівництво з підозрою ставилося навіть до власних партійних осередків в Україні, враховуючи центральний комітет КП(б)У, час від часу проводячи чистки і змінюючи їх склад і лідерів за звинуваченням у втраті «революційної пильності» та «націонал ухильництві».

Розглянемо докладніше зміни, яких зазнала українська ментальність уже за перше десятиріччя радянського режиму, що дасть змогу відповісти на питання: У якому психічному стані і з яким рівнем моралі та духовності прийшов український народ до цієї трагічної межі? По- перше, була ще жива пам'ять про голод 1921–1923 рр., спричинений так званою «продрозверсткою» і масовим вивезенням хліба до Російської Федерації, змінювались традиційне середовище проживання і генофонд нації шляхом масових репресій, депортацій, виселень і переселень в Україну неукраїнського населення, нищення національної еліти і заможного селянства, насадження комуністичної ідеології, воєвничого безбожництва і совкової свідомості. Паралельно пропагувалась так звана «советська цивілізація»⁶², ключовими цінностями якої мали слугувати марксистсько-ленінська свідомість, ненависть до класових ворогів, інтернаціоналізм, советський патріотизм, колективне мислення. По- друге, на практиці процвітали ігнорування прав і свобод громадян, бездуховність, псевдосправедливість, патерналізм, деградація особистості, психологія рабства, кар'єризм, бідність, корупція, контрабанда, злочинство та ін. По-третє, ідеологічна машина режиму, виправдовуючи насилля і репресії, активно і послідовно нав'язувала суспільній свідомості ідею загострення класової боротьби і формувала образ зовнішнього і внутрішнього ворога в особі світового імперіалізму та антирадянських дрібнобуржуазних і націоналістичних елементів, до яких зараховувались і одноосібні селянські господарства⁶³. У такий спосіб наносився удар по традиційному українському індивідуалізму з метою витравити зі свідомості селян почуття господаря і віру у власні сили. Відомо, що в українців було особливо розвинуте почуття господаря і приватної власності, яке колективізація нівелювала і нищила. Українське селянство було оголошене ворожим комуністичній владі саме як носій приватновласницької психології та джерело націоналізму, тобто тих соціально-психологічних властивостей, що були перешкодою для формування сумнозвісної «нової людини».

Демонструючи відданість сталінському режиму, каральні органи та їх підручні, не задумуючись, масово знищували так званих класових ворогів, контрреволюціонерів всіх різновидів, націоналістів, інтелектуалів, залишаючись впевненими у правоті і законності своїх дій.

З погляду ментальності можна шукати і відповідь на питання, чому з початком голоду дещо послабився опір, започаткований збройними виступами українського селянства проти більшовицької політики воєнного комунізму 1920-х рр., курсу на суцільну колективізацію на початку 1930-х рр., коли по різних округах прокотилися масові протести, повстання і навіть збройні виступи, зокрема на Поділлі, Подніпров'ї, Одещині та в інших регіонах. Причину ослаблення опору слід шукати і в посиленні репресій, масових арештів, висилань до Сибіру, в маніпуляції суспільною свідомістю. Влада, приступаючи до масового вбивства голодом, намагалася будь-якою ціною упокорити українських селян, поставити їх, за словами Сталіна, «на коліна», «викоренити антирадянські явища» («нищівним ударом»), вдалася до запровадження закону «про п'ять колосків», а також смертної кари за «хлібні справи», до занесення людей і навіть цілих сіл на «чорні дошки», що було сигналом до їх знищення. Дослідники зазначають, що штучний поділ селян на бідняків, середняків і куркулів супроводжувався їх зіткненням між собою на «класовому фронті», на протиставлянні «своїх» і «чужих». Аналізуючи співвідношення сил влади і українського селянства на той час, Л. Коваленко

⁵⁹ Капустян Г. Т. Голодомор 1932-1933 рр.: причини та наслідки // Голодомор 1932-1933 років на Кременчуччині: матер. наук. конф. – Кременчук: Криниця, 1993. – С. 117–118.

⁶⁰ Режим доступу: <https://urb-a.dreamwidth.org/525110.html>

⁶¹ Слободян Л. Голодомор 1932-1933 років як інструмент політики деукраїнізації // Гілея, 2013. – Вип. 74. – С. 49–50.

⁶² Кара-Мурза С. Советская цивилизация: от начала до наших дней. – М.: Алгоритм, 2008. – С. 359–361.

⁶³ Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. – К.: Видавництво М. П. Коць, 2000. – С. 4.

писала: «Селянство було обезглавлене злочинною кампанією «розкуркулювання» і терору, яка забрала його здорове осердя, його мозок і силу. Позбавлене землі і худоби, обернене на безправних рабів, підступно розколоте на «активістів» і «ворогів народу», на «колгоспників» і класово ворожих їм «індусів», паралізоване страхом, селянство було приречене у цьому двобої з тоталітарним режимом сталінщини»⁶⁴.

Є також підстави зарахувати до передумов масового вбивства голодом у 1932-1933 рр. культурно-духовне покріпачення українського селянина, нівелювання національного сегменту ментальності в попередні періоди. Йдеться про вихолощування із свідомості українців відчуття українськості, знищення природної духовної сутності селянина, ослаблення його волі та здатності до опору. Значні масиви селян, особливо молоді, спасаючись від голоду, тікали в міста де заради власного спасіння переходили на «городську» (російську) мову, пристосовувались до міських звичаїв.

Для аналізу нищівних наслідків насильницької політики голодної смерті, що вилилася у справжній геноцид і етноцид українського народу, які нанесли глибоку травму традиційному менталітету українців, важливе значення мають спогади безпосередніх свідків цих страхіть. Варто мати на увазі, що більшість авторів спогадів у роки Голодомору були дітьми або підлітками, вони важко пережили смерть батьків і близьких, а дитячій пам'яті властиве яскраво виражене емоційне забарвлення. Більшість з них скаржаться на хвороби, психосоматичні розлади, на відчуття своєрідного переслідування згадками про близьких, які зазнали голодної смерті, жаліються на підвищену збудженість, неспокійні сні, видіння. Наслідком терору голодом стали й такі явища як боязнь перемін і влади, сліпе поклоніння їй або й не сприйняття, соціальна нетерпимість.

Нині мало хто сумнівається в тому, що масові репресії і Голодомор призвели до глибинних деформацій ментальності як ідейних натхненників і організаторів та виконавців, так і психології мільйонних жертв, котрі вижили, їх дітей, онуків і правнуків. Перші, тобто кати стали ще більш наглими, самовпевненими, агресивними, жорстокими і безкомпромісними, готовими до нових репресій, а другі – жертви – морально і психічно подавленими та покірними, заляканими і розгубленими, підсвідомо залежними від влади. Внаслідок ментальної травми в масовій психіці селянства сталися незворотні зміни: невротичні розлади, відчутно вкоренилися страх, який передавався і наступним поколінням, недовіра та тривога, байдужість до чужого горя, відчуття безнадії, розпачу, пригніченості, розгубленості, надовго забулися такі почуття, як радість, задоволення, комфорт. У фізично виснажених людей частими були різні порушення психіки, від страху та самогубств до психічних розладів і повного руйнування морального стану, що виливалося навіть у неприродні факти людодіства. Тривале недоїдання, а відтак просто голодування настільки змінювало психічний стан людей, що штовхало їх на антилюдські вчинки. Нечуваним і аномальним явищем, виявом доведення до божевілля, здичавіння, втрати людяності став канібалізм, що зародився в умовах тотального геноциду⁶⁵. До речі, канібалізм часів Голодомору не мав аналогів в історії українства. У розсекречених донесеннях ДПУ УСРР випадки людодіства фігурують майже по всіх областях республіки. Як зазначав відомий кінорежисер Б. Хандрос, автор документальних фільмів про Голодомор, канібалізм став межею «між людиною і нелюдом, між людиною і звіром»⁶⁶. Водночас у мемуарній літературі зафіксовано не мало прикладів того, що факти людодіства викликали суспільний осуд, обурення і гиду інших людей.

В умовах насадження атмосфери безбожництва, борючись за виживання, шукаючи порятунку від голодної смерті, люди забували християнські заповіді, ігноруючи такі поняття, як мораль, совість, дружба, любов до ближнього тощо. На зміну їм приходили жорстокість, страх, зрада, доноси, грабунки. Забуттю був підданий традиційний для українців ритуал поховання – тризна за померлими, прощання з ними. Тіла померлих, а часом і ще живих скидали у ями чи рови, не ставлячи ні хрестів, ніobelісків і навіть табличок. Тисячі людей, які пережили голод, прирівнюють своє життя до жорстоких катувань. Не оминули психологію людей і реакція на страждання інших, їх муки і смерті. Дослідники Голодомору наводять численні приклади зниження репродуктивності українських родин, моральної деградації села, крадіжки, пограбування своїх односельців, факти самосудів над кривдниками, спійманими на злочинах тощо.

Наслідком Голодомору стало навіювання думки, ніби бути українцем – небезпечно, вичавлювання із людських душ відчуття українськості, а разом з ним таких ментальних чеснот як цінність людського життя, віра, совість, милосердя, співчуття ближнім, природна побожність, схильність робити добро та ін. Водночас отримали поширення совкова свідомість, русоцентризм, психологія жертви, синдром хронічного невдоволення, заниженої самооцінки, а також такі риси як подвійна мораль, нетерпимість до думки іншого, агресивність. «Совок» і сьогодні живе минулим, виступає прихильником твердої руки, вороже ставиться до чужої думки, демократії і західних цінностей. Під впливом олігархату і гібридної війни, розв'язаної путінським режимом, масового поширення набувають не властиві для української традиції такі явища, як корупція, хабарництво, злочинність, потяг до збагачення, девальвуються традиційні цінності.

Отже, свідомо і навмисно організований більшовицькою владою Голодомор 1932-1933 рр. в Україні – не просто трагічна сторінка в історії, а справжня демографічна, соціально-психологічна, морально-етична і ментальна катастрофа, незагоєна рана на тілі української нації, яка продовжує

⁶⁴ 33-й: Голод: народна книга – меморіал / упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 81.

⁶⁵ Джеймс Е. Мейс. Висновки та перспективи дослідження голоду // Сучасність – 1993. – №4. – С. 152.

⁶⁶ Хандрос Б. Смертні листи: документальна повість. – К.: Дніпро, 1993. – С. 117.

кровоточити. Він наніс українській нації як масштабні демографічні втрати, так і помітно порушував моральні засади людяності, деформував традиційну ментальність, ослабив споконвічну любов і прив'язаність українців до землі, похитнув їх козацько-лицарську гідність, почуття гордості та свободолюбивий дух, сформував, за словами Джеймса Мейса, постгеноцидний синдром страху і зневіри, хворобливий стан злості, підозри, пригніченості, безвиході, відчаю. «Страх, який «проник у кістки», передався з покоління в покоління, відчувається й досі. Живучість травмованої ментальності засвідчують наявність глибоких метастазів моральної деградації і деструктивної поведінки частини людей у сучасному повсякденні: криміналізація суспільства, його маргіналізація, корупція, рейдерство, виправдання крадіжок, пасивне ставлення до громадського життя, сповідування принципу «моя хата скраю».

Підсумовуючи, видається доцільним висловити низку пропозицій щодо опрацювання «дорожньої карти» подолання ментальних та морально-психологічних наслідків Голодомору як злочинної політики комуністичного режиму, шляхів оздоровлення ментальності української нації, повернення до її традиційних рис, активізації виховної та роз'яснювальної роботи. Велика роль тут належить засобам масової інформації, науковим дослідженням, Асоціації дослідників Голодоморів, продовженню роботи по створенню «Книг пам'яті», діяльності існуючих музеїв – Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» в Києві, Меморіалу жертв Голодомору в Харкові, Музею пам'яті жертв Голодомору в Меджибожі та створення нових музейних установ та меморіальних комплексів. Відрадно, що традиційними стали щорічне відзначення Дня пам'яті жертв Голодомору, запалювання свічки як вияв згадування і смутку за вбитими голодом, покладання квітів до меморіалів і пам'ятників жертвам голодної смерті. Для усунення елементів формалізму і компанійщини у проведенні масових заходів із пошанування жертв Голодомору, можна було б пильніше придивитися до досвіду євреїв щодо відзначення Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту і актуалізувати його в наших умовах. Важливо враховувати, що подолання негативних наслідків Голодомору для ментальності українців – не стихійний процес, тим більше він перебігає в умовах кризи і війни, розв'язаної путінським режимом Російської Федерації. Він потребує постійної уваги з боку органів державної влади, громадянського суспільства, інтелектуального середовища, співпраці із світовим співтовариством.

Список літератури

- 1 Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців 1932-1933 роках / В. Борисенко. – К. : ВД «Стилос», 2007. – 288 с.
- 2 Веселова О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – К. : Видавництво М. П. Коць, 2000. – 270 с.
- 3 Відлуння голодомору-геноциду 1932-1933 рр.: етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Л. : НТШ, 2005. – 199 с.
- 4 Джеймс Мейс. Висновки та перспективи дослідження голоду / Джеймс Мейс // Сучасність – 1993. – №4. – С. 150–155.
- 5 Дровозюк С. І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. XX ст.: Історіогр. нарис. / С. І. Дровозюк. – Вінниця : О. Власюк, 2005. – 364 с.
- 6 Калакура Я. С. Ментальний вимір української цивілізації / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К. : Генеза, 2017. – 560 с.
- 7 Калакура Я. С. Українознавчий погляд на Голодомор 1932-1933 років як етноцид українського народу / Я. С. Калакура // Українознавство, 2008. – №1. – С. 96–102. 8.
- 8 Капустян Г. Голод і селянська ментальність / Г. Капустян // Голод-геноцид 1933 року в Україні. – К., Нью-Йорк, 2000. – 536 с.
- 9 Капустян Г. Т. Голодомор 1932-1933 рр.: причини та наслідки / Г. Т. Капустян // Голодомор 1932-1933 років на Кременчуччині : матер. наук. конф. – Кременчук : Криниця, 1993. – 44 с.
- 10 Кара-Мурза С. Советская цивилизация: от начала до наших дней / С. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2008. – 1198 с.
- 11 Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров. – К., Х. : Майдан, 1991. – 72 с.
- 12 Коцур Ю. Втрата самотності сімейних обрядів українського селянства внаслідок голодомору 1932-1933 років (За матеріалами Роменщини) / Ю. Коцур // Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації. – К.: Б.в., 2017. – С. 180–186.
- 13 Кульчицький О. Світовідчуження українців / С. Кульчицький // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.
- 14 Кульчицький С. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид / С. Кульчицький. – К., 2005. – 230 с.
- 15 Марочко В. Голодомор 1932-1933 рр. / В. Марочко. – К. : Б.в., 2007. – 64 с.
- 16 Марочко В. Територія Голодомору 1932-1933 рр. / В. Марочко. – К. : Б.в., 2014. – 64 с.
- 17 Марочко В. І. Голодомор в Україні: Хроніка / В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – К. : ВД КМА, 2008. – 294 с.
- 18 Мехеда Н. Історіографія соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків Голодомору 1932-1933 років / Н. Мехеда // Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації. – К. : Б.в., 2017. – С. 122–126.
- 19 Рева І. По той бік себе. Культурні та психологічні наслідки Голодомору та сталінських репресій / І. Рева. – Дніпропетровськ : А. Л. Свідлер, 2013. – 269 с.
- 20 Режим доступу: <https://urb-a.dreamwidth.org/525110.html>
- 21 Сергійчук В. Голодомор 1932-1933 років як геноцид українства / В. Сергійчук. Вишгород : ПП СЕРГІЙЧУК М.І., 2015. – 168 с.
- 22 Стасюк О. Доноси, крадіжки, самосуди в роки голодомору як наслідок репресивної політики радянської влади до українських селян / О. Стасюк // Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації. – К. : Б.в., 2017. – С. 175–179.
- 23 Слободян Л. Голодомор 1932-1933 років як інструмент політики деукраїнізації // Гілея, 2013. Вип. 74. – С. 48–51.
- 24 Толстой А. Две Руси / А. Толстой [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://voronz.in.ua/rekomend/17-3-17819>.
- 25 33-й: Голод: народна книга – меморіал / упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. К. : Рад. письменник, 1991. – 584 с.
- 26 Хандрос Б. Смертні листи: документальна повість / Б. Хандрос. – К. : Дніпро, 1993. – 128 с.

* * * * *

ЗАПРОВАДЖЕННЯ КОМАНДНО-РЕПРЕСИВНИХ МЕТОДІВ УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКИМ СЕЛОМ НАПЕРЕДОДНІ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

Нова економічна політика з певними економічними стимулами, зважаючи на курс більшовицької влади з намаганням зберегти базові основи радянського політичного режиму, дала позитивні зрушення. Кінець 1920-х років істотно позначився на долі українського господаря, українського села.

Вище політичне керівництво країни розпочало згортання НЕПу та насадження командно-репресивної системи управління як у центрі, так і на місцях. Досліджено відхід більшовиків від запропонованої ними спроби лібералізувати соціально-економічне і політичне життя країни і українського села в 1920-х роках і насадження командно-репресивної системи управління.

Протягом 1928-1929 рр. тривала запекла боротьба за подальші шляхи розвитку СРСР між прибічниками Сталіна з одного боку та Бухаріна з іншого, яка завершилася перемогою Сталіна. За цей час у всіх сферах суспільно-політичного, економічного життя країни були знищені певною мірою ліберальні засади НЕПу. Надзвичайні заходи, примусові хлібозаготівлі «викачали» хліб у селянина-господаря-власника.

У подальшому радянський політичний режим застосовуватиме триєдину ланку ланцюга геноциду української нації. На думку творця Конвенції про геноцид і запобігання злочинів геноциду Рафаеля Лемкіна, радянський більшовицький режим поетапно й планомірно знищував українську інтелігенцію – «мозок нації», українську церкву – «душу нації», українського селянина – трударя. Рубіж 1932-1933 рр. стане апофеозом акту геноциду радянським тоталітарним режимом проти української нації.

Ключові слова: згортання НЕПу, примусові хлібозаготівлі, командно-репресивна система, Голодомор.

У моєму рідному селі Заруддя старожили, згадуючи період НЕПу (нової економічної політики), насамперед акцентували увагу на прикладах буття особливо успішних підприємливих земляків: «Жив собі бідний чоловік Буркало... Мав лише дві десятини землі і велику родину. Життєва скрута, привнесені непоможливості спонукали його зайнятися підсобним селянським промислом. Він разом з родиною став виготовляти налігачі, сукати з прядива різні мотузки, вірвовки, поворозки, шнурки, плести шнурки. Вироблене продавав на ярмарках. Складав копійчку до копійчки. Скупів. Розбагатів. Придбав, навіть, шарабан!» (Шарабан – однокінний двоколісний екіпаж [1], тобто транспортний засіб не найпершої необхідності). А це означає, що родинний достаток дозволив господарю дбати і про пристойний побут.

«Що потрібно селянину для щастя? – Воля, а ще і коли добре слово сказане, – то не життя, а пісня», – зауважували мої земляки.

Українська нація – надзвичайно підприємлива спільнота. Зокрема, можливостями столипінської аграрної реформи скористалися 80% українців, які відверто бажали власною працею на власному полі досягти гідних успіхів у господарюванні. Тож задекларовані більшовиками принципи нової економічної політики, спрямовані на розвиток підприємницької ініціативи, активно підтримувалися в українському селі.

Нова економічна політика з певними економічними стимулами, незважаючи на курс більшовицької влади зберегти при цьому базові основи радянського політичного режиму, дала позитивні зрушення. Відчувши себе власниками, отримавши позитивні наслідки господарювання за нових економічних умов, більшість селян лишилася поза сферою командного тиску радянської влади на селянське господарство і його бюджет. Виникла загроза повного ігнорування постулатів радянської суспільно-політичної й економічної системи. Ефективність партійного керівництва при цьому зводилась нанівець. У середовищі партійних функціонерів зростала занепокоєність тим, що «вести далі лінію непу означало сприяти росту особистої заможності приватних промислів, тобто економічній потузі природних противників лєнінізму» [2, 5]. Кінець 1920-х років істотно позначився на долі українського господаря, українського села. Вище радянське політичне керівництво розпочало згортання НЕПу та насадження командно-репресивну систему управління як у центрі, так і на місцях.

У зв'язку з цим цікаво дослідити відхід більшовиків від запропонованої ними спроби лібералізувати соціально-економічне і політичне життя країни і українського села в 1920-х роках і створення командно-репресивної системи управління.

Науковий аналіз історичних подій, пов'язаних з умовами розвитку соціально-економічного і політичного життя українського села 1920-х років радянська історіографія змушена була трактувати в чільній колії компартійної доктрини, на базі «відфільтрованих» джерел, котрі повністю відповідали запропонованій директивами концепції. Дослідження 1970-1980-х років, що стосувалися проблем суспільно-політичного життя, обмежувалися жорсткими ідеологічними рамками [3; 4].

У другій половині дев'яностих років сформувалися нові умови наукової діяльності істориків, а саме: відсутність прямого ідеологічного тиску, відхід від «монометодології», мозаїчність тверджень і

суджень, оціночних висновків щодо актуальних проблем суспільства, котре також змінювалося. З'являлися передумови для переходу від оприлюднення фактів історичної сенсації до глибокої концептуальної оцінки минулого взагалі й характеристики радянського політичного режиму зокрема.

На думку історика Я. Малика, у 1919-1920 рр. політика радянської влади була спрямована на вилучення у селянства України продовольства і мала тоталітарний характер [5]. Дослідниця О. Ганжа стверджує, що вже з 1917 року відбувається «становлення тоталітарного режиму», який відчутно вплинув на життя українського селянства [6]. Аналізуючи етапи розвитку кооперативного руху в Україні, історик В. Марочко вважає, що соціально-економічна політика більшовицької держави за часів НЕПу мала на меті зміцнити базу тоталітарного режиму [7, 5]. Автори В. Греченко та О. Ярмиш відстоюють думку про те, що в Україні в цей період поступово формується тоталітарний режим, «який встановив жорстокий контроль над усіма аспектами життя суспільства і кожної людини» [8, 226].

На думку професора В. Данілова на межі 1927-1928 рр. починається створення командно-репресивної системи управління. Сталінська директива від 5 січня 1928 року ставить на перший план «командно-репресивне» вирішення хлібозаготівельної проблеми. У ній «фактично вперше викладено програму принципово нового ставлення до селянства, згорання непу і широкого застосування репресій на селі, які зовсім не обмежувались куркулями і спекулянтами. Почалося створення командно-репресивної системи управління» [9, 32], – констатує вчений.

Хлібозаготівельна криза кінця 1927 – початку 1928 рр. виявилася тією основою, на якій офіційна влада шліфувала політику «надзвичайщини» стосовно села. Саме з цього часу стає зрозумілим, що діалог «влада – селянин» завершився, наставали часи владного, жорстокого монологу командно-репресивного спрямування. Формально атаку на засади непу в сільському господарстві проголошено в грудні 1927 року XV з'їздом ВКП(б). 24 грудня 1927 року на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) з блискавичною швидкістю приймаються постанови «Про хлібозаготівлі», «Директиви Політбюро ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям», «Про направлення відповідальних уповноважених на хлібозаготівлі» [10, 110–114].

Відповідальним уповноваженим щодо хлібозаготівель в Україну було скеровано Молотова. 30 грудня 1927 року за його участю відбулося надзвичайне засідання Політбюро ЦК КП(б)У, яке приймає постанову «Про хлібозаготівлі». Враховуючи загальне становище хлібозаготівель у СРСР, наказано виконати річний план хлібозаготівель по Україні в розмірі 265 млн пудів... Зважаючи на особливу вагу заготівель для всього Союзу... Політбюро ЦК КП(б)У визнає абсолютно необхідним добитися протягом 10 днів рішучого перелому в хлібозаготівельній кампанії [11, 10–15].

Методи роботи комісії Молотова у період його короточасного відрядження «диктувалися ударністю завдання», «...багато місцевих керівників радянського, партійного, кооперативного апарату працювали не тільки вдень, але нерідко і вночі, не тільки в будень, але і в свята. Тряхнули добряче». При цьому широко застосовувалися «показові» репресивні «заходи в партійному і радянському порядку», – хвалився уповноважений [10, 184, 185].

Минав час, але перелому в хлібозаготівельній кампанії так і не спостерігалось. Заготівельна кампанія наближалась до повного провалу. 5 січня 1928 року за підписом Сталіна було прийнято нову директиву ЦК ВКП(б) «Парторганізаціям про хлібозаготівлі», яка однозначно жорстко вимагала виконання плану кампанії [10, 136, 137] і фіндувала програму майбутньої «надзвичайщини», спрямовану на злам НЕПу і широке застосування репресій на селі.

Після директиви від 5 січня 1928 року надсилались наступні, які забезпечували її здійснення. 12 січня рішення Політбюро ЦК ВКП(б) вимагало: «з огляду на систематичне невиконання українським НКТоргом нарядів на вивезення хліба зобов'язати НКТорга т. Чернова... виконати повністю понад січневий план все недовантаження за грудень, листопад і жовтень... зобов'язати НКТорг СРСР на випадок незначного недовиконання нарядів Україною негайно доповідати в Політбюро для негайного прийняття партійних заходів стягнення» [10, 146].

14 січня Політбюро ЦК ВКП(б) надсилає нову директиву місцевим організаціям «Про посилення заходів по хлібозаготівлях», яка в категоричній формі добивалася «звіряче натиснути на наші парторганізації для посилення їх роботи по хлібозаготівлях, застосовувати крайні заходи, аж до арешту» [10, 147].

Сталінський «вояж» до Сибіру 18 січня – 4 лютого 1928 року подав приклад «правильного й успішного» керівництва хлібозаготівлями в умовах «надзвичайщини». Підсумки генсеківської поїздки підводила резолюція, прийнята нарадою керівників семи східних округів, яка відбулась у Красноярську 1 лютого 1928 року.

Сталінські директиви від 5 і 14 січня і резолюцію цієї наради професор Данілов зараховує до групи документів, «які поклали початок, по-перше, переходу до політики розкуркулення і, по-друге, введенням прямої наруги і насилля в практичну діяльність місцевих партійних і радянських організацій в селі при виконанні чергових завдань «зверху» – всього того, що отримало назву «перекручень»» [9, 38].

У сталінському сценарії впровадження примусових хлібозаготівель у селі органам ОДПУ (Об'єднане державне політичне управління), суду, прокуратурі відводилася каральна функція. Телеграфне розпорядження ОДПУ від 4 січня 1928 року «Про проведення арештів приватних заготовачів і торговців» офіційно відкривало дорогу репресіям серед торговців хлібом, які заважали державним хлібозаготовачам [10, 136].

13 січня 1928 року в «Зведенні №1 ЕКУ ОДПУ про хід і результати репресій ОДПУ проти

спекулятивних елементів на хлібному, сировинному і мануфактурному ринках СРСР» наводилися перші підсумки: «Українська СРР. При арештах приватників... виявлено цілий ряд таємних складів хлібопродуктів. В Черкасах... було знайдено 20050 пуд. ячменю, в Маріуполі – 10000 пуд. соняшнику, Первомайську – 10700 пуд. пшениці і 3000 пуд. соняшнику і в Одесі 4000 пуд. пшеничного борошна і т.д.» В інформзведенні №6 ЕКУ ОДПУ 14 січня 1928 року названо конкретні цифри репресованих: «За останні дні по Україні арештовано в загальній кількості по всіх округах до 544 приватних хлібників, які вносили дезорганізацію на хлібному ринку...» [12, 653–654].

4 лютого 1928 року ЕКУ ОДПУ надсилає телеграму місцевим органам ОДПУ з вимогою надати підсумки «масових операцій» [10, 200]. З України поспіхом звітували: «Всього притягнуто до відповідальності органами ДПУ з 5 січня 1928 року по 26 січня 1928 року 876 осіб, з них арештовано 704. Закінчено і передано справ прокуратурі на 354 особи, нарсуду для додаткового слідства – на 162 особи і міліції для здійснення дізнання – на 82 особи. Всього передано справ на 598 осіб. Судових вироків на 25 січня 1928 року, за даними окрвідділів ДПУ, було винесено 275 приватним особам. Засуджено від одного місяця до п'яти років посиленої ізоляції з конфіскацією всього майна і виселенням за межі України. Через Особливу нараду пропущено 34 особи, з них: вислано 33 особи, припинено справу на одну особу» [10, 201].

ОДПУ і судові органи станом на 30 квітня 1928 року арештували «куркулів» за 127-ю статтею КК УСРР – 240, і за «політичними злочинами» 180 [12, 1035]. Активна участь органів ОДПУ в хлібозаготівлях доводить їхню надзвичайність.

Принижуючи селян, їхню людську гідність, влада застосовувала такий метод покарання, як «чорна дошка». В окремих селах Меджибіжського району в березні 1928 року траплялися випадки, коли президія сільських Комітетів незаможних селян приймала рішення, прикріплювати «чорну дошку» до воріт тих селянських осель, які не здають хліб, незважаючи на їхній соціальний стан. Контроль за наявністю дошки та її стану покладалася на окремих селян «наглядачів», які щодві години зобов'язані були доповідати сільській раді [13, 15].

Аналізуючи хід хлібозаготівельної кампанії, «вождь» українських більшовиків Л. Каганович висловлював думку про те, що не варто ігнорувати навіть, непопулярні методи для досягнення головної мети: «Перед нами стояла проблема і стояло завдання: або залишитися з чистими руками, з чистою прекрасною політикою і резолюцією, але без хліба, або залишитися з хлібом в руках і з деякими негативними наслідками. Ось як стояло питання. Партія обрала друге: ми вирішили взяти хліб» [14, арк. 280].

Про те, що насилля і знущання над селянами під час хлібозаготівельної кампанії 1928 року були поширені, визнано у 1928 р. на квітневому пленумі ЦК КП(б)У: «Ряд працівників ми зняли, ряд працівників попали на лаву підсудних», – говорив на пленумі Л. Каганович, – у нашому низовому сільському і радянському апараті, в низових осередках знаходяться ще люди, котрі проявляють садистські нахили, котрі використали цю ударну кампанію для того, щоб показати свою владу, чи для того, щоб помститися тому чи іншому за те, що він колись сказав йому те чи інше слово» [14, арк. 273.]

Газета «Правда» 18 і 19 квітня вперше публічно оприлюднила дві принципово-важливі позиції: сталінську і бухарінську, що прозвучали на квітневому (1928 року) пленумі ЦК ВКП(б) під час обговорення результатів хлібозаготівельної кампанії зими 1928 року. Перша позиція відстоювала командно-репресивні методи управління, необхідність посилення надзвичайних заходів; бухарінська лінія спрямована на вдосконалення роботи партії та держави, поступове здійснення індустріалізації країни і кооперування сільського господарства, вдосконалення механізму економічного стимулювання товаровиробника [10, 48–49].

Чергова директива Політбюро ЦК ВКП(б) від 25 квітня 1928 року «Про посилення хлібозаготівель» по суті ще більше доводила надзвичайність заходів, що виникли в раніше прийнятих директивах 5 і 14 січня. Директива рясніла вимогами: «мобілізувати партсили», «суворо карати», «рішуче присікати», «установити строгу відповідальність заготівельних апаратів», «посилити натиск на куркульську частину», «добитися рішучого перелому для найшвидшого досягнення установлених контрольних цифр» [10, 261–262].

На липневому (1928 року) пленумі ЦК ВКП(б) розгорнулася запекла дискусія між Бухаріним та Сталіним щодо доцільності продовження «надзвичайщини». Сталін обґрунтовував необхідність проплати селом «даніни», подібної до надподатку для розвитку індустрії [9, 52].

Відхід «правих» – Бухаріна, Рикова, Томського від партійно-державного керівництва спрощував перехід до командно-репресивної системи управління суспільством. Селяни протестували проти нової хвилі примусових хлібозаготівель [10, 491].

«Надзвичайщина» породжувала особливу поведінку, формувала комплекс «власної завищеності» серед тих, кому система надала право бути зверхнім над «винуватим селом». «Зараз я тільки отримав твого листа. Відповідаю і негайно їду на село, качати податок, страхові платежі, хлібозаготівельну кампанію, – з листа одного з прибулих «командирів» у села Білоцерківської округи 31 січня 1929 року [12, 858].

Хлібозаготівельні кампанії кінця 1920-х років усе більше нагадували ситуацію періоду «воєнного комунізму», коли виконання продрозкладки забезпечувалось силовими методами. Низовий радянський і заготівельний апарати «нагнітали страху селянам», які не здавали хліба, їх викликали «для впливу в сільраді», здійснювали подвірні обходи, примушували зсипати хліб тощо [17, арк. 98].

Директива Політбюро ЦК КП(б)У (11 травня 1929 року) «Про хлібозаготівлі на період травень–

липень» вимагала виконання до 75% хлібозаготівельного плану за рахунок заможних верств села. На Полтавщині «куркулям» доводився нереальний «план до двору». Декого зобов'язували здавати по 700 пуд. хліба, наперед знаючи про неможливість виконати завдання, причому «робилося це з метою розкуркулити це господарство, а майно продати неподалік розташованим колгоспам» [18, арк. 30]. До 5 червня описано майно 444 господарств і зареєстровано 206 випадків його продажу.

27 червня 1929 року Політбюро ЦК ВКП(б) визнає «доцільним запровадження порядку доведення планових завдань по хлібозаготівлях до окремих сіл» [10, 658]. Керуючись цією директивою, ВУЦВК, РНК УСРР 3 липня приймають постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння загальнодержавних завдань і планів». З цього часу стали законом і адміністративний порядок накладання штрафів, і їх п'ятикратний розмір «вартості хліба, що його повинно здати (господарство – Г. К.), продаючи в разі потреби майно відповідних господарств з торгів».

На випадок відмови та опору хлібозаготівлям проти таких осіб порушувались кримінальні справи за арт. 57-м КК УСРР. «Якщо окремі господарства злісно ухилятимуться здавати хліб і після вжиття цих заходів адміністративного впливу за арт. 1-м цієї постанови, то проти таких осіб повинно порушувати кримінальні справи за арт. 58-м КК УСРР» [15, арк. 101–102].

Нові репресії, які отримали у селян назву «кратування», знаменували новий, жорсткіший етап у процесі розкуркулення. Ті господарства, які потрапляли під жорна цього закону, не витримували п'ятикратного штрафу, втрачали абсолютно все і просто зникали.

Поряд з п'ятикратними штрафами, селян обкладали «експертним податком». Приймач голови ВУЦВКу пояснює, що до «експертного оподаткування с/г податком належать міцні господарства, які мають нетрудові прибутки, застосовують найману працю, або експлуатують бідняцьке населення тим чи іншим засобом» [15, арк. 105].

Початок хлібозаготівельної кампанії 1929/30 року мобілізував органи ОДПУ на місцях відповідними циркулярами, телеграмами, розпорядженнями. Кожен документ корегував завдання як поточної, так і стратегічної спрямованості. Насамперед потрібно було забезпечити виконання плану цієї кампанії в першу її половину, тобто до кінця 1929 року. Якщо в попередні хлібозаготівельні кампанії органи ОДПУ забезпечували «загальне інформаційне висвітлення ходу заготівель», то тепер: «ЕКУ ОДПУ, враховуючи наявні розробки по шкідництву в сільському господарстві, вважає за необхідне місцевим органам ЕКО поставити роботу по хлібозаготівлям саме в розрізі виявлення в цій області дій, шкідницької організації, яку розробляють»; (циркуляр ЕКУ ОДПУ №168 від 18 серпня 1929 року).

У зв'язку з цією постановою, необхідно забезпечити себе відповідною інформацією щодо заготпунктів, контор заготорганізацій, амбарів, елеваторів, млинів [19, арк. 2]. Восени 1929 року під час хлібозаготівельної кампанії органи ОДПУ застосовують каральні методи до «злісних не здавачів хліба», тобто методи, нехарактерні для роботи спецслужб.

У довідці інформвідділу ОДПУ «Про хід хлібозаготівельної кампанії в зв'язку із заходами ОДПУ» від 23 жовтня 1929 року зазначено, що «оперативні заходи ОДПУ почали посилено розвиватися з кінця серпня ц[ього]. р[оку], досягнувши цифри на 24 жовтня заарештованих 17904 особи, тоді як на кінець серпня кількість заарештованих не перевищувала 3000 осіб. Найширше застосовують репресії ДПУ України і ПП (повноважного представництва) ПКК (Північно-Кавказького крайкому), а останнім часом втягнувся і Сибір, де арештовано 3027 осіб, тоді як на 7 жовтня кількість арештованих небагато перевищувала за 200».

Документ констатує, що на початку розгортання оперативних заходів (кінець серпня – початок вересня) вістря удару органів державної безпеки спрямовувалося переважно на міського спекулянта (ЦЧО), торговців (Україна) і ін[ших]. елементів, «котрі оперують хлібом» і не чіпаю села [12, 975].

23 вересня керівництво ОДПУ надсилає телеграму з конкретними вказівками всім ПП (повноважного представництва) ОДПУ про необхідність «рішуче ударити по куркулеві...; добитися чого б це не коштувало здачі цими елементами належних з них надлишків і посилити застосування репресивних заходів, зокрема, виселення по відношенню до куркульських заможних прошарків села» [19, арк. 17].

На місцях органами державної безпеки проводили «вирівнювання» надзвичайно завзято. Уже 11 жовтня 1929 року за підписом Ягоди надсилається телеграма всім ПП ОДПУ з пропозицією прискорити розгляд кримінальних справ у зв'язку з «радянськими кампаніями на селі»: «З огляду на те, що вже багато заарештовано вами осіб по куркульському терору, підбуренню до терору, організації масового куркульського опору радянським кампаніям на селі і масовим антирадянським виступам, з огляду на передбачувані нові операції по цих справах на селі, пропоную: 1) вести слідства по цих справах у прискореному ударному порядку, швидко передаючи головну масу цих справ; 2) справи, які вимагають негайної репресії, попередньо розглядати на місці ПП ОДПУ, накреслювати по узгодженню з крайовими комітетами ВКП заходи покарання винуватим, і надсилати вашим доповідачем в Москву для позасудового розгляду» [18, 36]. Втілюючи ці директиви, органи ОДПУ до 24 жовтня в Україні арештували всього 3705 осіб, з них – 1858 куркулів і спекулянтів [12, 1038].

Звичайно, така поведінка органів державної безпеки під час проведення хлібозаготівельної кампанії виходила із загальної політичної лінії більшовицької держави. Директива Політбюро ЦК ВКП(б) «Про посилення репресій» від 3 жовтня 1929 року доручала «ОДПУ, НКЮОстам РСФСР і УСРР вжити рішучих і швидких заходів репресій, аж до розстрілів, проти куркулів, які організують терористичні напади», допускалось проводити каральні заходи як через судові органи, а «в окремих

випадках ...карати через ОДПУ» [10, 714].

І лише з цього часу декілька хлібних районів, зокрема й Україна «фіксують стабілізацію надходжень хліба по п'ятиденках у рамках, намічених планом». Зокрема, «по Україні, – помічається в результаті посилення репресій, що куркулі цілого ряду районів: Андріє-Іванівського (Одеська округа), Павлівського (Сталінська округа), Нагайського (Мелітопольська округа), Берестівського (Маріупольська округа), посилено вивозять хліб, виконують плани по району на 100%. Паралельно відбувалася руйнація ринкових стосунків: «приватний ринок абсолютно деморалізовано, по Одеському ринку, наприклад, помічаються випадки повернення селян із зерно-хлібом, який вони привозили для продажу» [12, 975, 976].

Україна, разом із Північним Кавказом, у хлібозаготівельній кампанії 1929/30 перебували «на першому місці в частині операцій органів ОДПУ проти куркуля. Із загальної кількості куркулів, заарештованих по Радянському Союзу – близько 90% припадає на Україну й Північний Кавказ» [19, арк. 22–23].

У грудні поштова телеграма повідомляла ПП ОДПУ і начальників Окрвідділів, які підпорядковувалися Центру, що в зв'язку з «відчайдушним опором куркульського антирадянського елемента на селі в період хлібозаготівель нашими органами були проведені масові операції, що дали цілком позитивний результат». У телеграмі ставилося завдання «застосувати енергійні заходи», щоб закінчити слідчі справи заарештованих [19, арк. 70]. У позасудовому порядку «трійки» планували в грудні 1929 року розглянути 500 справ, по яких проходило 1000 осіб [19, арк. 69].

Активне втручання органів державної безпеки і комуністичної партії в сферу діяльності органів наркомосту зруйнували розуміння справедливості та порядку. Вселявся страх перед вищестоячим партійним або державним чиновником, створювався образ всюдисущого монстра в особі співробітника таємної поліції, «мораль» перших двох, як і третього, однаково залишалася далекою від напрацьованих віками норм соціальної поведінки, які базувалися на загальнолюдських цінностях. А саме суспільство, за великим рахунком втрачало можливості розвитку його у правовому, громадянському і цивілізованому полі.

Протягом 1928–1929 рр. запекла боротьба за подальші шляхи розвитку СРСР між прибічниками Сталіна, з одного боку та Бухаріна – з іншого завершилася перемогою Сталіна. За цей час в усіх сферах суспільно-політичного, економічного життя країни знищено ліберальні, певною мірою, засади НЕПу. Надзвичайні заходи, примусові хлібозаготівлі «викачали» хліб у селянина-господаря-власника.

Два роки «соціального експерименту» у формі надзвичайщини урвало терпець терплячому українському селянину. Навесні 1930-го село повстало. І найвищий рівень опору був в українському селі! Та все ж таки, незважаючи на надзвичайне прагнення помститися більшовицьким кривдникам, селянський розрізнений протест не досяг успіху. Жорстока розправа над проявами непокорі радянській командно-репресивній системі, систематичне голодування, моральні, відчайдушні потрясіння не сприятимуть масовим проявам опору геноцидній політиці радянського тоталітарного режиму з боку українського села, навіть під час так званих подвірних обходів (осінь 1932 – весна 1933 рр.), коли вщент виміталось продовольство з селянських осель, прирікаючи мільйони на голодну смерть.

У подальшому радянський політичний режим застосовуватиме триєдину ланку ланцюга геноциду української нації. На думку творця Конвенції про геноцид і запобігання злочинів геноциду Рафаеля Лемкіна, радянський більшовицький режим поетапно планомірно нищив українську інтелігенцію – «мозок нації», українську церкву – «душу нації», українського селянина – трударя [20, 16]. Рубіж 1932-1933 рр. стане апофеозом акту геноциду радянським тоталітарним режимом проти української нації.

Суттєво підірвано продуктивні сили села, країни. Селянину, головному суспільному виробнику, завдано невідворотних втрат, яких він так і не спроможеться здолати. На довгі десятиліття змінено логічний розвиток, порушено природну економічну динаміку. Економічні закони розвитку підім'яла політична воля бійців ленінської гвардії, що здійснили примусову «революцію згори». Країна СРСР зазнала невідворотних втрат, наслідки яких зрештою призведуть до системних змін на стику вісімдесятих – дев'яностих років минулого століття.

У зв'язку з поставленою проблемою важливим у подальших дослідженнях постає питання вивчення роботи Політбюро ЦК КП(б)У у період впровадження надзвичайних заходів.

Список літератури

- 1 <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
- 2 Дни. – №32. – 1929.
- 3 Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР : в 2-х т. / редкол. А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 1. ; К. : 1973. – 430 с.
- 4 Становление и развитие социалистического образа жизни в советской деревне : сб. науч. тр. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1982. – 240 с.
- 5 Малик Я. Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919– 1920 рр.) / Я. Й. Малик. – Львів : Ред. вид. відділ Львів. ун-ту, 1996. – 267 с.
- 6 Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – 208 с.
- 7 Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – 187 с.
- 8 Греченко В. А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.) : монографія / В. А. Греченко, О. Н. Ярмиш. – Харків : вид-во НУВС, 2001. – 234 с.

- 9 Данилов В. П. Введение. (Истоки и начало деревенской трагедии) / В. П. Данилов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы : в 5 т. – Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – 1002 с.
- 10 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. – Документы и материалы : в 5 т. / Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 987 с.
- 11 Російський державний архів соціально-політичної історії (далі РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 12.
- 12 Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД (1918–1939). Документы и материалы : в 4 т. / Т. 2. 1923–29 / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 1098 с. – Центральный державный архив громадських об'єднань України. – Ф. 1 Центральный комитет комуністичної партії України (1917–1990 pp.). – Оп. 20.
- 13 Спр. 3018. Докладные записки, справки информотдела ЦК КП(б)У об итогах перевыборов Советов на Украине в 1928–1929 годах и обострении классово-борьбы на селе. – 06.05.1929 г. – 28.08.1929 г. – 80 арк. – Російський державний архів соціально-політичної історії – Ф. 81. – Каганович Л. М. – Оп. 3.
- 14 Спр. 107. Стенограммы выступлений Кагановича Л. М. на пленумах ЦК КП(б) У по вопросам объединенного пленума ЦК и ЦКК ВКП(б), о перевыборах парторганов и Советов, украинизации, хлебозаготовках и др. вопросам; вспомогательные материалы к выступлениям и правками автора. – 23.07.1925 г. – 1928 г. – 285 л.
- 15 Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів / Редакційна колегія С. В. Кульчицький (відпов. ред), Б. В. Іваненко, Ю. Ю. Кондуфор і ін. – К. : Наук. думка, 1992. – 456 с. – Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17 Центральный комитет КПРС – РСДРП(б), РКП(б, ВКП(б) – 1898–1991 pp. – Оп. 26.
- 16 Спр. 24. Протоколы заседаний Политбюро ЦК КП(б)У с материалами. – 19 декабря 1928 – 15 апреля 1929 г. – 91 л. – Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации. – Ф. 2. Державне політичне управління (ДПУ – ОДПУ, 1923–1933 pp.). – Оп. 7.
- 17 Спр. 502. Обзоры о политическом и экономическом состоянии СССР за январь–август 1929 г. – 697 л. – Центральный державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Центральный комитет комуністичної партії України (1917–1990 pp.). – Оп. 20.
- 18 Спр. 2992. Спецсводки, докладные записки окружных отделов ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о реагировании рабочих г. Харькова на аресты оппозиционеров, антисоветских проявлений при проведении хлебозаготовок, политическое состояние Полтавского округа и другие вопросы. – 02.01.1929 г. – 55 арк. – Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации. – Ф. 2. Державне політичне управління (ДПУ – ОДПУ, 1923–1933 pp.). – Оп. 7.
- 19 Спр. 9. Постановления правительственных органов и директивы ОГПУ по хлебозаготовкам. – 7 мая 1927 – 21 декабря 1929 г. – 71 л.
- 20 Rafael Lemkin: Soviet Genocide in Ukraine, Article in 28 Language / Editor Roman Serbyn. – Kyiv, 2009. – 208 с.

References

1. <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
2. Dny. – №32. – 1929.
3. Suspilno-polityчне zhyttya trudyashhyx Ukrayinskoyi RSR : v 2-x t. / Redkol. A. D. Skaba (vidpov. red) i in. – K. : Nauk. dumka, 1973. – Т. 1. ; К. : 1973. – 430 с.
4. Stanovlenye y razvytye sotsyalystycheskoho obraza zhyzny v sovetskoj derevne: Sbornyk nauch. trudov. – Voronezh : Yzd-vo Voronezhskoho un-ta, 1982. – 240 s.
5. Malyk Ya. J. Vprovadzhennya radyanskoho rezhymu v ukrajinskomu seli (1919– 1920 rr.) / Ya. J. Malyk. – Lviv : Red. vyd. viddil Lviv.un-tu, 1996. – 267 с.
6. Hanzha O. I. Ukrayinske selyanstvo v period stanovlennya totalitarnoho rezhymu (1917–1927 rr.) / O. I. Hanzha. – K. : Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrayiny, 2000. – 208 с.
7. Marochko V. I. Ukrayinska selyanska kooperaciya. Istoryko-teoretychnyj aspekt (1861–1929 rr.) / V. I. Marochko. – K., 1995. – 187 s.
8. Hrechenko V. A. Ukrayina u dobu «rannoho» totalitaryzmu (20-ti roky XX st.) : monohrafiya / V. A. Hrechenko, O. N. Yarmysh. – Harkiv : vyd-vo NUVS, 2001. – 234 s.
9. Danylov V. P. Vvedenye. (Ystoky y nachalo derevenskoj trahedy) / V. P. Danylov // Trahedyya sovetskoj derevny. Kollektyvnyyazyu y raskulachyvanye. 1927–1939. Dokumenty y materyaly : V 5 t. – Т. 1. Maj 1927 – noyabr» 1929 / Pod red. V. Danylova, R. Mannynh, L. Vyoly. – 1002 s.
10. Trahedyya sovetskoj derevny. Kollektyvnyyazyu y raskulachyvanye. 1927–1939. –Dokumenty y materyaly. V 5 t. / T.1. Maj 1927 – noyabr 1929 / Pod red. V. Danylova, R. Mannynh, L. Vyoly. – М. : «Rossijskaya polytycheskaya энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 987 с.
11. Rosijskij derzhavnyj arxiv socialno-politychnoyi istoriyi (dali RDASPI). – F. 17. – Op. 26. – Spr. 12.
12. Sovetskaya derevnya hlazamy VChK – OGPU – NKVD (1918–1939). Dokumenty y materyaly : v 4 t. / T. 2. 1923-29 / Pod red. A. Berelovycha, V. Danylova. – М. : «Rossijskaya polytycheskaya энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 1098 s. Centralnyj derzhavnyj arxiv hromadskyx ob'yednan Ukrainy. F.1 Centralnyj komitet komunistychnoyi partiyi Ukrainy (1917–1990 rr.). Op. 20.
13. Spr. 3018. Dokladnye zapysky, spravky ynformotdela CK KP(b)U ob ytoхах perevyborov Sovetov na Ukrayne v 1928–1929 hodax y obostrenny klassovoj borby na sele. – 06.05.1929h – 28.08.1929h. – 80 ark.
14. Rosijskij derzhavnyj arxiv socialno-politychnoyi istoriyi. – F. 81 Kahanovych L. M. – Op. 3.
15. Spr. – 107. Stenohrammy vystuplenyj Kahanovycha L. M. na plenumax CK KP(b) U po vorposam ob'yedynennoho plenuma CK y CKK VKP(b), o perevyborax partorhanov y Sovetov, ukraynyazyu, xlebozahotovkax y dr. vorposam; vspomahatelnye materyaly k vystuplenyям y pravkamy avtora. – 23.07.1925h. – 1928 h. – 285 l.
16. Kolektivyziaciya i holod na Ukraini. 1929–1933. Zbirnyk dokumentiv i materialiv / Redakciyna kolehiya S. V. Kulchyckyj (vidpov. red), B. V. Ivanenko, Yu. Yu. Kondufor i in. – K. : Nauk. dumka, 1992. – 456 s.
17. Rosijskij derzhavnyj arxiv socialno-politychnoyi istoriyi F.17 Centralnyj komitet KPRS – RSDRP(b), RKP(b, VKP(b) – 1898–1991 rr. – Op. 26.
18. Spr. 24. Protokoly zasedanj Polytybyuro CK KP(b)U s materyalamy. – 19 dekabrja 1928 – 15 aprelya 1929 h. – 91 l. Centralnyj arxiv Federalnoyi sluzhby bezpeky Rosijskoyi Federaciyi F. 2. Derzhavne polityчне upravlinnya (DPU – ODPU, 1923–1933 rr.). Op. 7.
19. Spr. 502. Obzory o polytycheskom y ekonomycheskom sostoyanny SSSR za yanvar– avhust 1929 h. – 697l. Centralnyj derzhavnyj arxiv hromadskyx ob'yednan Ukrainy. – F. 1 Centralnyj komitet komunistychnoyi partiyi Ukrainy (1917–1990 rr.). – Op. 20.
20. Spr. 2992. Specsvodky, dokladnye zapysky okruzhnyx otdelov HPU USSR v CK KP(b)U o reahyrovanny rabochyx h. Harkova na aresty oppozycionerov, antysovetskyx proyavlenyx pry provedenyy xlebozahotovok, polytycheskoe sostoyanye Poltavskoho okruha y druhye voprosy. – 02.01.1929h. – 55 ark.
21. Centralnyj arxiv Federalnoyi sluzhby bezpeky Rosijskoyi Federaciyi. – F. 2. Derzhavne polityчне upravlinnya (DPU – ODPU, 1923–1933 rr.). – Op. 7.
22. Spr. 9. Postanovlenyya pravytelstvennyx orhanov y dyrektyvy OGPU po xlebozahovkam. – 7 maya 1927 – 21 dekabrja 1929 h.

H. KAPUSTYAN

d-r , prof. Kremenchug National University by Mykhailo Ostrogradsky (Kremenchug, Ukraine)

IMPLEMENTATION OF COMMAND-REPRODUCTIVE METHODS OF VILLAGE MANAGEMENT DURING THE FIRST HOLODOMOR OF 1932–1933

Title of article

The new economic policy (NEP) with certain economic incentives, despite the course of the Bolshevik authorities to preserve the basic foundations of the Soviet political regime at the same time, has produced some positive changes. The end of the 1920s radically affected the fate of the Ukrainian central unit – the Ukrainian village.

The Soviet political leadership began to end the NEP setting up a command repressive system of governance both at the Center and at local places. The article examines the departure of the Bolsheviks from their proposed attempt to liberalize the socio-economic and political life of the country and the Ukrainian village in the 1920s, and the creation of a repressive command- and-control system.

During 1928–1929, the fierce struggle for further development of the USSR between the supporters of Stalin on the one hand and Bukharin on the other ended with the victory of Stalin. During this time, the liberal, to a certain extent, principles of the NEP were eliminated in all spheres of the country's social, political, and economic life. Emergency measures, coercive grain procurements «pumped» bread resources from the peasant-owners.

Thereafter, the Soviet political regime would apply the trilateral link of the genocide chain of the Ukrainian nation. In the opinion of the creator of the Crimes Convention on Genocide and the Prevention of the Crimes of the Genocide Raphael Lemkin, the Soviet Bolshevik regime gradually and systematically destroyed the Ukrainian intelligency – the «brain of the nation», the Ukrainian church – «the soul of the nation», the Ukrainian peasants – the workers. The Rubicon of 1932–1933, will be apotheosis of the genocide of the Soviet totalitarian a regime against the Ukrainian nation.

Key words: End of the NEP, Forced bread gathering, Command-Repressive System, Holodomor.

* * * * *

A. КІСЬ

СУДОВО-МЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 В УКРАЇНІ

«...В настоящее время, когда над нашей страной производится тяжелый эксперимент в области физиологии массового питания, интересно было бы проследить, насколько голодание влияет на характер отмирания населения. Соответствующие собрание и обработка статистического материала с этой точки зрения могли бы пролить свет на темную область физиологии массового питания...»

С. И. Винокурова. Материалы к сравнительной физиологии питания // «О голоде». Сборник статей, под редакцией проф. К. Н. Георгиевского, д-ра В. М. Когана и проф. А. В. Палладина. – Харьков, 1922. – С. 74–78.

Коротко викладено дані щодо результатів судово-медичної експертизи, яку проведено у Харківському обласному бюро судово-медичної експертизи за матеріалами справи по факту Голодомору 1932-1933 рр. Ставиться наголос про неможливість використання прямих статистичних даних, які відображують показники смертності в Україні в 20–30 роках ХХ ст. Наведено приклади прямої фальсифікації даних про смерть людей у м. Харкові у 1933 році. Підкреслено необхідність подальшого дослідження Голодомору з позиції судово-медичної експертизи для встановлення кількості загиблих, ступеня регулювання течії голоду та недоїдання, участі представників медико-біологічних наук у жахливому радянському експерименті.

Ключові слова: Голодомор, Україна, Харків, судово-медична експертиза.

FORENSIC MEDICAL EXAMINATION OF THE HOLODOMOR 1932-1933 IN UKRAINE

Brief data on the results of forensic examination, which was held at the Kharkiv's Regional bureau of Forensic Medical Examination on the facts of the case on the Famine of 1932–1933. The emphasis is placed on the impossibility of using direct statistics that show mortality in Ukraine in the 20-30 years of the 20th century. Examples of direct falsification of data on people's death in Kharkiv in 1933 are given. Emphasizes the need for further investigation of the Holodomor from the position of forensic medical examination to determine the number of deaths, the degree of regulation of the flow of hunger and malnutrition, the participation of representatives of medical and biological sciences in the shocking Soviet experiment.

Key words: Holodomor, Ukraine, Kharkov, forensic medical examination.

Відповідно до постанови слідчого Головного Слідчого Управління СБ України про проведення судово-медичної експертизи за матеріалами кримінальної справи №475 (Голодомор в Україні у 1932-1933 роках) низка бюро судово-медичної експертизи України склала «Висновки експерта» із відповідями на запитання, що їх поставили слідчі органи.

Відмінність судово-медичної експертизи від наукових та соціальних досліджень проблем Голодомору полягає у тому, що експерти є процесуальними особами й несуть передбачену Законами України відповідальність за складання «Висновків експертизи».

Сьогодні у суспільстві та й у науковому середовищі панує помилкова думка, що під час проведення судово-медичної експертизи експерт має проводити безпосереднє дослідження біологічних об'єктів – скелет, окремі кістки, трупи, біологічні речовини тощо. Внаслідок цього й думка про можливість проведення судово-медичної експертизи за фактом смерті людей, які померли понад вісімдесят років тому є, м'яко кажучи, скептичною.

Але помилковість таких міркувань визначається регламентом проведення судових експертиз (як за «новим» КПК України (2012 р.), так й відповідно до КПК України, що діяв на час проведення судово-медичної експертизи за фактом Голодомору), згідно із яким експерти використовують, окрім названих об'єктів, ще й «матеріали справ», зміст яких дає змогу проводити судово-медичну оцінку даних, що отримані. Обсяг та значущість згаданих матеріалів справи визначають слідчі за наявності уточнень та інформаційної потреби з боку судово-медичної експертної комісії. Таким чином, проведення судово-медичної (-х) експертизи (-з) за матеріалами карних справ є засобом законного наукового обґрунтованого отримання доказів у галузі медицини.

Об'єктами дослідження під час проведення судово-медичної експертизи за фактом Голодомору, перш за все стали справжні судово-медичні документи, що засвідчують смертність населення м. Харкова 1932-1934 рр.

На початку 2000-х рр. в приміщенні відділу судово-медичної експертизи трупів ХОБСМЕ (Харківське обласне бюро судово-медичної експертизи) автор цієї статті виявив і зберіг оригінали реєстраційних журналів «Групного покою» судово-медичної експертизи м. Харкова за 1932–1934 рр. Місце, де були знайдені ці документи, свідчило про їхнє «приховування» протягом багатьох років. Характер записів та відповідність їх документам діловодства Харківської судово-медичної служби свідчить за автентичність цих журналів.

Крім того, оглянуто архівні документи РАГСу в Харківській області, медичних та інших установ за даними Харківського міського архіву, що містили інформацію про стан охорони здоров'я й показники смертності на територіях м. Харкова й Харківської області.

Отримані дані за своїми інформаційними характеристиками у межах цієї статті коротко можна визначити так.

1. Згідно із журналами реєстрації трупів судово-медичної експертизи у м. Харкові в період 1932-1934 рр. спостерігається:

1. Зростання показників смертності у період січень–липень 1933 р. за незначного зниження темпу зростання смертності у березні–квітні 1933 р. й різкому спаді смертності у липні–серпні 1933 р.

а) зниження реєстрації смертності у березні–квітні 1933 р. збігається із розпорядженням щодо перевезення трупів на «місця поховання без реєстрації у морзі»;

б) офіційна карколомна «нормалізація» показників смертності у липні–серпні 1933 р. збігається із засіданням політбюро ЦК КП(б)У та широкими зборами харківського активу, виділенням нового приміщення для харківського міського судово-медичного моргу, самогубством М. Скрипника.

2. Нормалізація смертності у вересні–грудні 1933 р.

3. Зростання смертності невідомих осіб у період березень–липень 1933 р. із різким спадом у липні–серпні цього року.

4. Зростання смертності від «захворювань» (наприклад, «параліч серця») у період березень–липень 1933 р. із різким спадом у липні–серпні цього ж року.

Оцінюючи дані, які містяться у журналах реєстрації трупів харківського міського судово-медичного моргу, експерти брали до уваги, що ці документи є такими, які зорієнтовують щодо загальної динаміки кількісних показників смертності, і в жодному разі їх не можна безпосередньо

використати для конкретної кількісної оцінки.

II. Згідно із журналами реєстрації смерті РАГСів по Харківській області динаміка показників смертності порівняно із даними міського судово-медичного моргу у період березень–липень 1933 р. є суттєво уповільненою й приблизною. Кореляція показників смерті за даними РАГСів та міського моргу спостерігається лише в січні–лютому 1933 р. та жовтні–грудні 1933 р.

Під час аналізу журналів реєстрації смерті РАГСів встановлено, що всі вони, незалежно від регіональної віддаленості районів, заповнювані «однією рукою». Журнали реєстрації смерті мають «перехрести» нумерації із її нумераційним дублюванням за абсолютних відмінностей у паспортних даних померлих, що фактично неможливо в разі своєчасного й об'єктивного формування записів.

Отримані дані свідчать про штучне змінення номерів реєстрації трупів у бік зменшення. Наприклад: у разі порівняння номерів реєстраційного запису №22463 у журналі №130 РАГСу міста Харкова (грудень 1933 р.) про смерть громадянина Г. І. Радіонова та №1643 за книгою реєстрації трупів №2 Харківського міського судово-медичного моргу (квітень 1933 р.) встановлено таке: фактично громадянин Г. І. Радіонов помер 17 квітня і похований 18 квітня 1933 р. А актовий запис про смерть №22463 у журналі міського судово-медичного моргу датований 19 квітня 1933 р. Це свідчить про те, що наявна кількість, лише зареєстрованих смертей по м. Харкову на 19 квітня 1933 р. становила 22463, а реєстрація цього номера у журналі РАГС, що відповідає не квітню 1933 р., а грудню 1933 р. є свідченням штучного впливу на віддзеркалення статистичних показників.

Відповідно до звітів адміністрації дитячого ізолятору «Комуністка» смертність дітлахів у цьому закладі (лише за виявленими у міському архіві звітами) на період листопада–грудня 1933 р. становила не менше ніж 100 дітей. Але за даними журналу реєстрації смертей РАГСів із цих смертей у вказаний період щодо ізолятору «Комуністка» зареєстровано лише дві.

Показана інформація свідчить про штучне системне заниження у десятки (як мінімум) разів смертності на території м. Харкова лише на підставі порівняння даних одного з моргів (центрального) із документами РАГСів. Це є об'єктивним підтвердженням дії наказу щодо «впорядкування записів про смертність населення» із фальшуванням фактичних даних⁶⁷.

Таким чином, прямі офіційні показники смертності населення УРСР у 1933 р. не можна брати до уваги під час розрахунків.

Щодо ймовірності використання даних переписів населення й показників смертності у попередні та наступні за періодом Голодомору роки слід зважати на такі дані. Наприклад за даними «Охмадету» (1932 р.) дитяча смертність становила у дитячих установах: 1930 р. – 27%, 1931 р. – 36,5% – 60% (і це в роки, що їх дослідники вважають порівняно «спокійними» порівняно з 1932-1933 рр.). Ці показники не мають відповідного якісного віддзеркалення у документах РАГСів. Отже, такий фактаж не дає змоги використовувати офіційні документи РАГСів для безпосередньої судово-медичної оцінки.

Останнім часом, висловлюють думки щодо неупереджених статистичних даних періоду 1937–1941 рр., які б можна було використовувати демографічними науковими методами для встановлення динаміки смертності й факту смертності від голоду. Але навіть у разі порівняльного вивчення статистичних даних щодо показників смертності у блокадному Ленінграді 1941–1942 рр. стикаємося із «дивною» проблемою. Смерть від голоду у перші місяці блокади не фіксується, а розподіляється на інші (менш прив'язані до голоду) нозологічні одиниці⁶⁸. Тобто, до отримання прямої вказівки, що можна реєструвати смерть жителів Ленінграду внаслідок нестачі їжі⁶⁹, статистичні структури керуються іншими мотивами, корні яких без сумніву линуць у початок 30-х й навіть кінець 20-х рр. XX ст., як мінімум.

Звісно, такий стан реєстрації смертності у СРСР 20–40-х рр. XX ст. не дає змоги використовувати прямі статистичні дані для розрахунку можливих причин смерті населення від голоду з позицій судово-медичної експертизи. Сприйняття й оцінка цих даних з боку спеціалістів-демографів не входить у компетенцію судово-медичної науки.

Навала інформації, що свідчить про «неякісне» фіксування показників руху населення на території Харківської області 30-х рр. XX ст., призвела до необхідності використання екстраполяції змішаних даних про смертність населення.

З боку медицини оцінювання смерті від голоду перш за все підкорюється епідеміологічним правилам. Тобто характеризується швидким підйомом патологічних проявів із подальшим повільним їх зниженням після проходження зафіксованого максимуму (т. з. епідемічна крива). Тому й спроба кількісних розрахунків здійснювалася за методом будування та графічної оцінки епідемічної кривої. За основу прийнято порівняльні якості характеристики динаміки епідемічної кривої в разі смерті від голоду у різних країнах (Ірландія, Бангладеш, Австралія, Китай, Ленінград)⁷⁰.

Наявні дані дають змогу скласти приблизну якісну форму епідемічної кривої Голодомору, навіть за фальсифікованих показників смертності. Це три графічні складові – різке зростання кількості смертей у період січень–травень 1933 р, максимумами показників у травні–липні 1933 р. й поступове зниження до кінця 1933 р. – початку 1934 р.

⁶⁷ ДАХО. – Ф. Р – 3683. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 52.

⁶⁸ РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 329. – Д. 805. – Л. 143, 161, 165.

⁶⁹ РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 329. – Д. 805. – Л. 161, 165; РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 329. – Д. 1021. – Л. 119.

⁷⁰ Zarulli, V. Cormac Grada Making Famine History Journal of Economic Literature Vol XLV (March 2007), pp. 5–38; Mortality shocks and the human rate of aging, MPIDR Working Paper WP-2012-019; Checchi Francesco, Courtland Robinson W. Mortality among populations of southern and central Somalia affected by severe food insecurity and famine during 2010–2012, 2013

Характерно, що динамічна якісна відповідність епідемічної кривої смерті в період січня–червня 1933 р. у м. Харкові збігається із даними РАГСів, судово-медичного моргу та архівів (що містять, як медичні, так й дані «іншого» характеру) із епідемічними кривими смертей від голоду в інших країнах у різний час.

Починаючи з липня–серпня спостерігається дисонанс між даними РАГСів й судово-медичного моргу, з одного боку, та даними, що містять непрямі інформаційні характеристики щодо смертності у місті Харкові й «стандартними» графічно-динамічними змінами епідемічних кривих смертей від голоду, з іншого боку. Ця різниця стосується неймовірно нелогічного жахливого (мабуть треба сказати «бюрократично-контрольованого») зниження показників смертності за офіційними статистичними документами (див. ізолятор «Комуністка»). Тому подібна динаміка не могла бути прийнятою до розрахунків й криву сформовано за загальними епідемічними характеристиками смерті від голоду.

Кількісні розрахунки потребували встановлення мінімальних орієнтовних маркерів на графіку показників смертності (епідемічній кривій) із підрахунком співвідношення відомих (дуже відносних та мінімальних) й теоретичних показників з подальшим порівнянням їхньої графічної площі. Штучними орієнтирами були прийняті дані показників смертності за січень–лютий 1933 р. із урахуванням стандартних співвідношень між загальними показниками смертей, зафіксованих у РАГСх та судово-медичній експертизі. Маркером кута зростання прийнято цифру 22 463, що відповідала номеру реєстрації смерті громадянина Радіонова у квітні 1933 р. та дані щодо дитячої смертності, враховуючи (мінімальні показники 36,5–60% на 1931 р. у дитячих установах, до кількості безпритульних дітей, яких підібрано у м. Харкові на початку 1933 р.). Співвідношення цих показників дало результат щодо смертності тільки по м. Харкову (як найменшій з можливих) 150–200 тисяч смертей у 1933 р. До того ж не враховано дані за попередні 1931–1932 й наступний 1934 р. З усвідомленням співвідношення кількості тодішнього міського (Харкова) та сільського населення і сприйняття того, що Голодомор панував на території області мінімум два роки, обчислювана кількість загиблих жителів України виглядає жахливою й за якісною оцінкою достеменно може перевищувати 6–7 млн.

Щодо спроб викреслення із загальної кількості загиблих від Голодомору тих, хто помер від захворювань, та віднімання середніх річних показників смертності від загальної кількості померлих на той час (до речі, щодо об'єктивності цих показників див. вище), то оцінка такого підходу є негативною навіть у радянських документах⁷¹.

По-перше, смерть від голоду з медичних позицій можна розглядати як безпосередню (безбілковий набряк, кахексія), так й ту, що настала внаслідок ускладнень (хвороби шлунково-кишкового тракту, судинні, легеневі та ін. хвороби), які є причиною настання смерті. Окрім того, при всіх епідеміях голоду значна, а інколи й переважна, частина смертей була результатом інфекційних ускладнень (висипний тиф, дизентерія та ін.), які також беззаперечно підпадають під причиново-наслідкові зв'язки смерті із голодом. Недарма в Україні 1933 р. боротьбу із голодом радянська влада поклала на «ЧрезСанКом», завданням якого була «боротьба з епідемією».

По-друге, не можна огульно виокремити серед тих померлих, хто складав би, так званий, «середній річний показник смертності» (хай вибачать мені мої загиблі від голоду родичі та земляки!) хоча б тому, що аж ніяк неможливо прийняти те, що стара або хвора людина, яка можливо, ще й дожила б до листопада 1933 р, помирає у травні з голоду, а ми за «правилами демографії та статистики» викреслюємо її зі списку загиблих. Звучання мотиву «все одно помер (-ла, -ли) би того ж року» як пояснення демографічних законів має дуже поганий присмак.

Таким чином, якщо відкинути особисті, національні та соціальні емоції, вважаємо за неможливе проводити диференціацію загиблих у 1932-1933 рр. за ознакою «причин смерті» та «статистичних» даних.

Встановлення кількості загиблих внаслідок Голодомору є лише частиною можливостей медико-біологічних наук. Окремо потрібно розглянути питання, що висвітлюють «наукове» підґрунтя для підтримки спланованого характеру недоїдання та голоду в Україні у 20–30-х роках ХХ ст. Прояви таких тенденцій можна вбачати у небезпечно низьких енергетичних нормах харчування (900 кал – згідно з цілком таємною доповіддю ГПУ «Состояние общественного питания» 1933 р.), рекомендацій щодо використання «ерзац-продуктів» («Питание животными отбросами» проф. А. А. Дедюлин) тощо.

Серед питань, які досі не розглядала судова медицина, без відповіді залишаються психосоматичні підстави для пригнічення волі людей голодом у 20–30-х роках ХХ ст.⁷², участь вітчизняних та іноземних науковців у «Великому соціальному експерименті», що став бідою для десятків мільйонів українців на багато років, вплив тих подій не тільки на загальний стан здоров'я української нації, але й на її свідомість та волю. А найважливіше варто звернути увагу на вивчення можливостей передбачати та запобігти таким трагедіям.

Список літератури

1. Checchi Francesco, Courtland Robinson W. Mortality among populations of southern and central Somalia affected by severe

⁷¹ Об основных причинах смертности в Ленинграде. Из справки Горздравотдела заместителю председателя СНК СССР А. Н. Косыгину и председателю Горисполкома П. С. Попкову от 31 марта 1942 г. // Блокада Ленинграда в документах рассекреченных архивов / Ред. Н. Волковско. – Москва : АСТ; Санкт-Петербург : Полигон. – 2005. – С. 686–688.

⁷² Сорокин Питирим. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь, 2003.

- food insecurity and famine during 2010–2012, 2013.
2. Mortality shocks and the human rate of aging, MPIDR Working Paper WP-2012- 019
 3. Zarulli, V. Cormac Grada Making Famine History Journal of Economic Literature Vol XLV (March 2007), pp. 5–38.
 4. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р – 3683. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 52.
 5. Об основных причинах смертности в Ленинграде. Из справки Горздравотдела заместителю председателя СНК СССР А. Н. Косыгину и председателю Горисполкома П. С. Попкову от 31 марта 1942 г. // Блокада Ленинграда в документах рассекреченных архивов / Ред. Н. Волковського. – Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Полигон. – 2005. – 766 с.
 6. Российский государственный архив экономики (РГАЭ). – Ф. 1562. – Оп. 329. – Д. 805. – Л. 143, 161, 165.
 7. РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 329. – Д. 1021. – Л. 119.
 8. Сорокин Питирим, Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь, 2003.

* * * * *

УДК 94(477.46)

Т. КЛИМЕНКО,
канд. іст. наук, доц.,
директор Державного архіву Черкаської області

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ПРО ГОЛОД 1932-1933 РР. (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Зосереджено увагу на пошуку нових архівних джерел, пов'язаних з історією Голодомору; їхній контроль та рух з метою формування національної пам'яті, вдосконалення доказової бази Голодомору як геноциду українського народу. Описано діяльність різних установ стосовно Голодомору; класифіковано архівні документи як історичні джерела голоду.

Ключові слова: голод, документи, пам'ять, історія.

Український народ протягом багатьох століть зазнавав численних матеріальних і людських втрат. Вони були історично виправданими в часи, пов'язані з відбиттям зовнішньої агресії та визвольними війнами.

Чи не найжорстокіша та найцинічніша акція ХХ століття – Голодомор 1932-1933 років, початком якого стало проведення насильницької колективізації, запроваджені радянською владою наприкінці 1929 року [7]. Селяни Черкаського регіону, як і всієї України, чинили шалений опір, відчайдушно тримаючись своїх земельних ділянок і свого майна. То була боротьба за власне життя й існування краю. Проте через неорганізованість вони не змогли відстояти свої права.

Тодішня влада проводила кампанію проти всього, що могло вирізняти український народ як націю, починаючи від знищення наукових і культурних інституцій, закінчуючи арештами, засланнями до концтаборів і стратами всіх тих, хто посмів піднести голос на захист самовизначення й самобутності України. Головну опору національного руху становили українські селяни, бо саме вони найупертіше трималися своєї національної ідентичності й протистояли як російському колоніальному правлінню, так і радянському режимові [10].

Про голодний апокаліпсис широка громадськість почала говорити порівняно недавно, адже сам факт голодомору ретельно й свідомо замовчувався. Не сьогодні це сказано: час руйнувати і час будувати, час розкидати каміння і час його збирати, час мовчати і час говорити. Нам потрібно згадати минуле задля майбутнього: безпам'ятність породжує бездуховність, що перекреслює історію та руйнує самобутність народу.

Як історична нація ми повинні зберегти пам'ять про українських хліборобів, які безвинно загинули від голоду. Маємо зробити це не лише для відтворення історичної правди, а насамперед для нашого прозріння та каяття в такий спосіб за довготривале замовчування історичної правди. Трагічні сторінки історії України нині потребують ґрунтового аналітичного переосмислення з метою встановлення істини.

Документи та матеріали, що зберігаються в Державному архіві Черкаської області, є своєрідною хрестоматією Голодомору, кожна сторінка якої вмита сльозами й кров'ю численних жертв. Ці документи відображають передумови голоду, варварську хлібозаготівельну кампанію та її наслідки. Далеко не з повних, але з достовірних даних відомо про масштаби жахливої трагедії українського народу. Голод 1932–1933 років охопив усю територію сучасної Черкащини.

Після зняття грифа таємності з документів 1930-х років державний архів Черкаської області почав їх вводити до наукового обігу. Над забороненою темою потроху відкривалася завіса

секретності. Частина із цих документів як данина пам'яті черкащанам, які загинули мученицькою смертю, уперше оприлюднена в збірнику «Голод 1932-1933 років на Черкащині» [2] та на документальній виставці «Часи відчаю. Голодомор 1932-1933 років на Черкащині».

Найінформативнішими є фонди районних контрольних комісій, районних комітетів, первинних організацій КП(б)У, робітничо-селянських інспекцій, комітетів незможних селян, відділів охорони здоров'я, районних виконавчих комітетів, районних фінансових відділів, рад професійних спілок, відділень Київської обласної контори Всесоюзного об'єднання торгівлі з іноземцями, Шевченківського (Черкаського) міжрайонного галузевого об'єднання харчових і сільськогосподарських артілей, районних споживчих спілок.

З архівних документів можна дізнатися, зокрема, про ставлення населення регіону до проведення сільськогосподарських кампаній, нестабільний стан в економіці районів, випадки загибелі посівів, незадовільне збирання врожаю зернових, відбирання вчительського паю, зрив посівної кампанії із зазначенням колгоспів й одноосібного сектору, недовиконання планів хлібозаготівлі, голодування та смертність черкащан, жажливі муки смерті від голоду, знущання офіційних органів влади над селянами, випадки споживання трупів тварин і людодіства, загибель коней, крадіжки худоби, зерна та цукрового буряку, статистичні дані про переміщення населення по селах, запити сільських рад щодо забезпечення книгами реєстрації смертей.

Політичне та економічне становище країни відображено у фондах районних комітетів Комуністичної партії України. Найбільше відомостей, що висвітлюють хід хлібозаготівель і заходи партійного керівництва стосовно сільських активістів, які уповільнювали проведення цих робіт, не бажали брати участі в пограбуванні селянства або самовільно видавали людям, котрі ледь не вмирали від голоду, зерно з колгоспних комор. Єдиний термін, що використовується в документах для характеристики подій 1932-1933 років – це «продовольчі труднощі». Загалом документи свідчать про свідоме замовчування масштабності трагедії.

Цінними для дослідників є розпорядчі документи вищих і місцевих органів влади про боротьбу з куркулями, чистку партії, установлення контролю за видачею дозволів на виїзд за межі району, зловживання службовим становищем керівників сільських рад, вилучення захованого хліба, боротьбу з розкраданням хліба та з таємним обмолотом зерна, надання допомоги змушеному голодувати населенню. Вони містять також рапорти оперуповноважених Державного партійного управління (ДПУ) про хід посівної кампанії, масове голодування та смертність у селах; статистичні дані про виконання планів хлібо- та м'ясозаготівель; заяви та скарги селян про повернення їм майна, продуктів харчування, худоби, що були конфісковані за невиконання планів хлібозаготівлі; а також заяви про повну відсутність продуктів харчування й надання допомоги.

У документах зафіксовані факти дитячої безпритульності, відомості про виділення коштів на харчування дітей, розподіл продуктів харчування серед дитячих установ, відправлення безпритульних дітей у сільські дитячі будинки, догляд за хворими й безпритульними дітьми.

Треба зазначити, що в радянських газетах про голод нічого не повідомлялося. Проте в районних виданнях часів німецької окупації Черкащини окупаційна влада надавала цій темі великого значення. На сторінках місцевих газет публікувалися свідчення людей про Голодомор 1932-1933 років.

Численні документи з кримінальних позасудових справ свідчать про трагічні долі тих людей, які намагалися чинити опір авантюристичному курсу партійно-радянського керівництва СРСР, спрямованому на колективізацію й винищення українського селянства. Крізь призму архівно-слідчих справ відкривається народна трагедія тих років. Людину, яка взяла щось із поля чи з колгоспної комори, для того аби нагодувати голодну родину, очікувало 10 років ув'язнення з конфіскацією майна. Більше того, часто мірою покарання в таких випадках був розстріл.

За політичні частівки, приказки, вірші, прислів'я, анекдоти або ж невдоволені розмови про політичне становище в державі засуджували на 3–8 років ув'язнення. Особливо уважно ДПУ стежило за різноманітними релігійними угрупованнями, члени яких пояснювали голод як кару Божу або як прихід на землю влади антихриста. Це кваліфікувалося як антирадянська агітація.

Багато черкащан притягнуто до відповідальності за отримання валютних переказів від їхніх родичів за кордоном через зовнішньоторговельний банк. Їх звинувачено в наданні представникам іноземних держав викривленої інформації про продовольче становище в Україні.

Унаслідок варварських хлібозаготівель 1930-1931 років колгоспники й одноосібники неспроможні були забезпечити свої потреби до нового врожаю. Люди залишилися перед загрозою голодної смерті. Поповнити джерельну базу допомагають спогади очевидців тих жажливих подій. Задokumentовані свідчення зберігаються у створеній на початку 1990-х років держархівом області колекції про Голодомор 1932-1933 років на Черкащині. Вона постійно поповнюється новими матеріалами. Спогади, списки померлих від голоду, анкети, оповідання, нариси, народний фольклор тих років сповнені надлюдських переживань безпосередніх свідків цієї трагедії.

Унаслідок варварських хлібозаготівель 1930-1931 років колгоспники й одноосібники краю були неспроможні забезпечити свої потреби до нового врожаю. Хліба катастрофічно не вистачало. Селяни опинилися перед загрозою голодної смерті. А задоволений результатами хлібозаготівель Й. В. Сталін на XVI з'їзді компартії 1930 року проголошував, що «зернову проблему ми розв'яжемо в основному з успіхом» [1].

Житель села Квітки Корсунь-Шевченківського району С. І. Рибчинський пригадує: «Уже темніло, зійшов місяць, і я пробрався вулицею до свого коня, якого лишив прив'язаним до тину пустого колгоспного дворища. Дорогою я мимоволі дивився на мертвих дітей і дорослих, які лежали

просто неба. Деяких я знав особисто. Цього забути неможливо» [4].

Після виходу 1932 року постанови про охорону соціалістичної власності у засіки держави забирали навіть насінневий фонд, не залишаючи селянам ані зернини [8]. Про це свідчать численні спогади черкашан. Мешканець села Чорна Кам'янка Бузького (нині Маньківського) району С. К. Іжко так описує картину тих подій: «Пухлих, виснажених голодом можна було зустріти на кожному кроці. Тим, хто працював у полі, час від часу варили баланду, більшість же селян виживали хто як міг. З ранньої весни перекопували старі картопляща і, якщо щастило, знаходили перемерзлі бульби. У багатьох дворах лежали купи черепашок – моллюски, які дарував Гірський Тікич. А бур'янів яких тільки не їли: калачики, противнющу лободу, коріння лопухів, цвіт акації... У злочасному 1933-му був не просто голод, а таки голодомор. Відбувалося масове розорення села. З дворів, де нікого не залишилося, несло пустою, навіть стежки позаростали бур'янами, що сягали стріх» [5]. А житель села Веселий Кут Тальнівського району В. М. Марченко згадує: «Коли настала весна 1933 року, то люди падали, як мухи, причому перш за все вмирали міцні, здорові люди – люди трударі» [6].

Ось що написала у своїх споминах очевидиця подій Г. Г. Цінько, яка проживала в місті Каневі: «Працювала я в 30-х роках швачкою в готелі. Одного разу директор готелю послав мене до діда Івана Ядловського, багатолітнього хранителя могили Шевченка, щоб я йому пошила костюм на смерть. Я прийшла, а він сидить такий висохлий, майже труп... і каже мені: “Краще би ви мені їстоньки принесли. Я з голоду помираю. Я живих людей тут не бачу. Усі помирають з голоду...” Я сказала директорові готелю, аби він послав йому їсти, але вже було пізно. Дуже він охляв. Не допомогла йому їжа. Так він і помер з голоду в лютому 1933 року» [9].

Страшні та суворі свідчення мешканця села Гута-Селицька Корсунь-Шевченківського району П. Л. Павленка: «Якби я був скульптором, то пам'ятник жертвам Голодомору 1933 року спорудив би такий: до залитого сонцем колосся тягнуть тисячі рук, а Сталін нещадно косить ті руки... “Вороги народу” рачкували до недоторканого колгоспного поля, виминали “воскове” зерно й тут же його поїдали. Їх вилувлювали та засуджували до 10 років далеких таборів... Ні! Таке – непростенне! Довічна ганьба злочинній сталінщині!» [3].

Історія не занотувала жодного іншого злочину, подібного Голодоморові 1932-1933 років, організованому проти цілої нації та ще й проведеного в такий безоглядний спосіб.

Спливають роки. Відходять у вічність свідки тогочасних жахливих подій. Перед нами, нащадками тих, хто зміг пережити Голодомор, постає завдання надзвичайної моральної ваги – гідно вшанувати пам'ять його жертв. Цим самим ми віддамо їм данину, повернемо людям історію, а історії – правду.

Список літератури

1. Волощук, О. А. Голодомор 1932-1933 років в Україні / О. А. Волощук. – Рівне : Азалія, 2003. – 20 с.
2. Голод 1932-1933 років на Черкащині : док. і матеріали / Держ. арх. Черкас. обл.; упоряд. : Т. А. Клименко, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. – Черкаси, 2002. – 224 с.
3. Державний архів Черкаської області, ф. 5664, оп. 1, спр. 1, арк. 4, 5.
4. Державний архів Черкаської області, ф. 5664, оп. 1, спр. 1, арк. 23.
5. Державний архів Черкаської області, ф. 5664, оп. 1, спр. 3, арк. 9, 10.
6. Державний архів Черкаської області, ф. 5664, оп. 1, спр. 4, арк. 4.
7. Державний архів Черкаської області, ф. 5664, оп. 1, спр. 38, арк. 25–31, 52.
8. Лазуренко, В. М. Історія Чигиринщини: з найдавніших часів до сьогодення : навч. посіб. / В. М. Лазуренко. – Черкаси : Ваш дім, 2004. – 456 с.
9. Святія і голодомор : свідчення очевидців / упоряд. О. В. Білокінь. – Л. : Сорока Т. Б., 2003. – 60 с.
10. Старів, С. Страта голодом : спогади / С. Старів ; пер. з англ. за ред. Р. Доценка. – К. : Просвіта, 2002. – 272 с.

* * * * *

Л. КОВАЛІВСЬКА

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вступна частина

Ковалівська Лариса Іванівна, 1949 року народження, вчителька, відмінник народної освіти, краєзнавець, член Пириятинського районного краєзнавчого товариства. Учасник Міжнародної конференції вчителів на тему «Нові підходи в навчанні і вихованні учнів пошуки, проблеми, завдання», Одеса, 1992 рік. Член Асоціації дослідників голодоморів в Україні з 2008 року. Особисто збрала і передала в АДГУ 47 свідчень потерпілих від Геноциду 1932-1933 років, 9 з яких

опубліковано в двотомнику «Пам'ять народів: Геноцид в Україні голодом 1932-1933 років, ВД «Камета», Київ, 2009 р. Учасник Міжнародного форуму: «Народ мій завжди буде», Київ, 2008 рік. Учасник Х Світового конгресу українців, Львів, 2013 рік.

Більше ніж 30 років за власною ініціативою вивчає події штучних голодоморів в Україні ХХ століття і, зокрема, масову загибель людей у 1932-1933 роках від голоду на території УРСР, Кубані, Поволжя, Сибіру (РФ), спричинену зумисними діями влади і спрямовану на геноцид корінного населення.

Автор книжки «Не згасни, свічко пам'яті», «Просвіта», Київ, 2013 рік. У ній вміщено 95 зібраних особисто та затверджених офіційною печаткою (що надало їм силу юридичних доказів про злочинну діяльність окупаційної комуністичної адміністрації) документальних свідчень очевидців голодоморів 1932–1933, 1946–1947 років, а також подано розповіді їхніх рідних про Голодомор 1921–1923 років потерпілих Пирятинського району Полтавської області. Водночас частково відображено Геноцид – 1924, 1932-1933 років на Кубані, Поволжі, Сибіру, що є доказом зумисних дій влади, спрямованих на Геноцид українців.

Досліджені і опубліковані у книжці свідчення про Геноцид українського народу 1932-1933 років підтверджені в ній розсекреченими архівними матеріалами Державного архіву Полтавської області. Видання

«Не згасни, свічко пам'яті» презентувала учасникам Х Світового конгресу українців зі США, Канади, Австралії, Болгарії, Румунії, Португалії та інших країн, а також українцям-землякам. Достатня кількість екземплярів книжки міститься у районній, сільських бібліотеках, у всіх школах міста Пирятина Полтавської області та міста Яготина Київської області. За матеріалами моєї книжки у школах Пирятина та району, краєзнавчому музеї проводяться конференції, бесіди, лекції на тематику Голодоморів. У роботі я намагаюсь акцентувати увагу громади на необхідності подальшого вивчення причин та наслідків цих злочинів проти людяності, – геноциду українського народу.

Припущення про кількість померлих голодною смертю в 1932-1933 роках за результатами дослідження на Полтавщині та за її межами

У інформації про Міжнародну наукову конференцію наголошено на необхідності подальшого вивчення причин та наслідків злочинів проти людяності – Геноциду українського народу. Це слушно. Адже результати дослідження геноциду 1932-1933 років про кількість померлих голодною смертю різняться. Це 4 мільйони, 7,5 мільйонів і більше ніж 10 мільйонів осіб.

Йдеться про те, що у деяких селах на початку 90-х років ХХ ст. люди, яким доручили зробити подвірний перепис кількості жертв Геноциду, не скрізь змогли відстежити і записати точні дані. Можливо це відбувалось з тієї причини, що постраждали боялися розповідати про пережите. Адже вони знали, що при Радянській владі за такі розмови ув'язнювали на 8 років. А дехто з переписувачів може й не зрозумів важливості їхньої місії.

Як приклад, можу навести цифрові дані жертв Геноциду в селі Яцини Пирятинського району Полтавської області, які були подані в Пирятинську райдержадміністрацію, це – 79 осіб. Але, як я з'ясувала, жителі цього села, Я. Мироненко, 1876 р. н., О. Петренко, 1875 р. н. та О. Мироненко, 1923 р. н. ще в 1947 році порахували, що жертвами Геноциду стало 775 осіб, не враховуючи малих дітей. Їх часто ховали вдома в саду чи за городом під горою. За свідченням Н. Фесай, 1926 р. н., з трьох перших класів початку навчального 1932 року, де було 75 учнів, на кінець 1933 року залишилося 16 осіб. Не порахували й тих, хто пішов з дому і помер у дорозі. Нікому було рахувати і тих, що вмирили цілими хуторами, селами. Проводити такі підрахунки було заборонено. А часто не було кому про них і згадати.

Зі свідчення Марії Тихонівни Черніженко, 1913 р. н., жительки села Тернівка, Новоархангельського району, Кіровоградської області: «У нашому селі люди залишилися живими лише у п'яти хатах, та і то по одній чи дві душі. Решта – вимерли». У такі порожні села влада поселяла жителів зі східних регіонів Союзу.

Як свідчить Павло Ковалівський, 1927 р. н., житель села Прихідьки Пирятинського району Полтавської області, в їхньому селі помирали дошкільнята і люди похилого віку, які через виснаженість голодом уже не могли йти на роботу. І кількість померлих була набагато більша, ніж 66 осіб, про що уповноважені дослідники доповіли в райдержадміністрацію.

Адже, за церковними архівами, у Прихідьках у другій половині ХІХ століття було 260 дворів, у кожному з яких проживало по 6–10 осіб. Це становило близько 1500 осіб. У 1933 році залишилося лише 150 дворів і кількість людей не більше ніж 500 (за дослідженнями Г. Л. Кальбуса).

Нікому було рахувати і тих загиблих від голоду і холоду, кого розкуркулювачі викидали з вагонів потягів у сніг зимової тайги.

Так, за свідченням Уляни Сірук, 1909 р. н., жительки села Марачівка Славутського району Хмельницької області, сім'ю її батька Корнія Сірука, яка налічувала 17 осіб, до Сибіру привезли навесні 1933 року. В той час квітнула тайга. Але не було в її повітрі духмяних пахоців квітів. Важкий трупний сморід багатьох сотень небіжчиків наводив страх і тугу... З 17-ти душ сім'ї Сіруків до осені на лісорозробках від важкої праці, холоду, голоду, від печеного хліба з деревною тирсою та грибковою порохнею з пеньків, померло 15 осіб. Уляні з донькою Льолею, одній з тисячі, пощастило втекти.

Ті люди, котрих у Сибір довезли потягами привозили взимку, голодних і без належного одягу, – витримували лише тижнів два. У снігу, біля спиляних ялин, вони масово помирали. Скільки

там лежало небіжчиків, ніхто не рахував і не ховав. А робочі місця ніколи не залишалися вільними. На їх місце привозили нових працівників. Дивно, але нікому нікого не було жаль. Кожен чекав на свою неминучу участь без особливого розпачу, бо всі знали, що для них виходу не буде. Легше було померти, ніж існувати у нестерпних муках голоду і холоду. А втекти з лісорозробок можливості майже ні в кого не було. Адже навколо – непрохідні болота, широкі і глибокі річки без містків.

Із півтори сотні жителів села Яцини Пирятинського району Полтавської області із Сибіру повернувся, як засвідчувала Наталія Фесай, 1926 р. н., лише один чоловік, – її батько, Панас Маркович Головченко, 1900 р. н., відбувши 8 років ув'язнення. Прийшов він з купою вошей та хворобами і через місяць помер.

Нелегко з'ясувати кількість потерпілих від Геноциду 1932-1933 років і за статистичними даними перепису населення 1937 року. За свідченням учасника перепису, мого батька, Івана Васильовича Білаша, 1915 р. н., тодішнього вчителя школи села Веселе Липецького району Харківської області, після того як з деяких областей України передали в Москву правдиві дані про кількість наявного там населення, Й. Сталін звелів розстріляти переписувачів та деяких "хлібозаготівельників". Інші статисти, боячись смерті, швидко добавили до дійсних цифрових даних ще солідні нулі.

Очевидно, що можна погодитися і з тими дослідниками Геноциду, які доводять, що у 1932-1933 роках загинуло більше ніж 10 млн українців.

У деяких селах, де вимерло більшість жителів, – записи про їхню смерть знищили, як і в селі Яцини Пирятинського району Полтавської області.

За межами України

У РФ на Кубані теж жили українські козаки. Вони, через Крим і Чорне море, прибули туди ще в 1775 році після того, як російська імператриця Катерина II ліквідувала запорозьке козацтво і ввела в Україну кріпацтво.

Ксенія Григорівна Сущенко (1945 р. н.) – жителька міста Пирятин Полтавської області розповідає: "Мої пращури – запорозькі козаки. Вони на довгий час оселилися в тодішній Кубано-Чорноморській Республіці неподалік міста Гарячий Ключ в ущелині Лева Щель. Завжди багато працювали і мали достаток. Але в 1924 році мого діда Тихона Костенка (1886 р. н.) розкуркулили. Він зрікся сім'ї, щоб дружину з дітьми не вигнали з хати. Вночі його забрав "чорний ворон". Куди? Ніхто і ніколи не дізнався... Залишилася моя бабуся Лариса Дмитрівна Костенко (1889 р.н.) з шістьма дітьми. Пізніше вона вийшла заміж за вдівця з п'ятьма дітьми – голову колгоспу Дмитра Концевого. У 1932 році "білі" втопили його у річці.

У 1933 році всіх мешканців села розкуркулили, – забрали все господарство, особисті речі. Поселення Лева Щель комуністи спалили. Всіх людей вивезли до Сибіру, до міста Красноярськ. Далі, по річці Іртиш, їх сплавливали на плотах. Сім'ї розділяли. Посадили дітей – на одному плоті, жінок – на другому, чоловіків – на третьому. Шестеро діток бабусі втопилося. Ще троє померли від голоду і хвороб. Щоб врятуватися, їли ягоди, гриби, насіння дикорослих рослин. Заготовляли їх і на зиму. Іноді нам давали по 100 г хліба, спеченого з деревною тирсою та порохнею з гнилих пнів. Люди хворіли. Більшість з них померли. У 1940 році вийшла амністія. Тих, хто вижив, відпустили додому, – не давши ні документів, ні грошей на дорогу. З 12 душ бабусиної сім'ї залишилося тільки троє: моя мати, Віра, 1920 р. н., її брат Микола, 1913 р. н. і бабуся Лариса. Ніколи моя ненька не забувала про велике зло від влади – Геноцид українського народу.

Мені дуже боляче за сплюндровану долю мого народу та винищення його.

Марія Шмат (1909 р.н.), жителька хутора Іногородньо-Мальований Виселківського району РФ, свідчить: "Мешканці нашого хутора – переселенці з України. І так само, як і в Україні, у 1932-1933 роках нас морили голодом, розкуркулювали, виганяли з осель, жителів не випускали за межі поселення, багатьох вивезли до Сибіру. Голод був таким страшним, що люди помирали цілими сім'ями, а деякі поїли своїх дітей" 06.11.1969 р.

Аніщенко Євдокія (1915 р. н.) свідчить: "Нашу станицю, Полтавську, від колективізаторів козаки захищали зі зброєю в руках. Тому на допомогу загарбникам Й. Сталін послав військовий загін. Багато захисників загинуло, а тих, хто залишився живим – відправили на каторгу в Сибір. Усе село, за наказом "вождя", вивезли на лісоповал, лишивши наше господарство москалям, яких привезли з російської глибинки. Тим мешканцям села, які прийшли зі схованок, нові господарі їхніх осель не дали ні крихти хліба. Більшість з них померла. 25.05.1986 р.

Тож чи зумів хтось поррахувати кількість жертв Геноциду на Кубані?

Людяність у створених нелюдських умовах

Після того, як я збирала значну кількість свідчень про Геноцид українського народу на теренах Пирятинського району Полтавської області і передала їх особисто Голові АДГУ Левку Лук'яненку, одержала від нього нове завдання – дослідити ще події Голодомору 1946–1947 років, а також знайти відомості про людей, які у створених нелюдських умовах виявляли людяність, ризикуючи своїм життям, рятували інших.

На Пирятинщині такими були Михайло Панасович Довгаль, 1900 р. н., директор Прихідьківської семирічної школи. За його вказівкою всім учням і вчителям готували обіди. А ще Михайло Панасович у шкільний патронат, де вихователькою була Кальбус Марія Платонівна, забрав 17 дітей репресованих батьків. За це його судила «трійка», плануючи позбавити його партквитка та

ув'язнити. На доводи директора про те, що діти за батьків не відповідають, судді не реагували. Тоді за керівника школи вступилися батьки. Євдокія Юхно сказала, що М. Довгаль – це наша партія, яка не дала померти з голоду нашим дітям. Після судилища тридцятичотирирічний чоловік вийшов сивим.

У селі Вікторія, за свідченням Дмитра Якимовича Лимаря, 1930 р. н., врятував життя більшості селян голова колгоспу ім. Шевченка Яким Павлович Лимар (1887–1972). Він після того, як колгосп виконав план хлібоздачі, решту зерна та овочів розпорядився сховати в коморах та кагатах у полі для споживання селянам.

У селі Олександрівка у 1932-1933 роках піклувалися про добробут селян, ризикуючи своїм життям, голова колгоспу Василь Юхимович Клименко, 1904 р. н. та голова сільської ради Петро Павлович Харченко, 1903 р. н. Вони вчасно організували громадські їдальні, поки люди ще не охопили від голоду. Тому їхні поля були добре оброблені й урожаю вистачало на здачу плану хлібозаготівлі. Решту ховали для потреб селян. У пам'ять про своїх рятівників вдячні нащадки установили ім у селі Олександрівка меморіальну таблицю.

У селі Харківці в 1932-1933 роках допомагав вижити селянам голова сільської ради Василь Федорович Білаш, 1884 р. н. Зі свідчень Надії Ляшко, 1910 р. н., Івана Білаша, 1915 р. н., Василь Федорович пояснював людям, що влада від своїх нелюдських планів не відступить. Тому, щоб не вивезли їх до Сибіру, щоб не забрали у них корову-годувальницю, прийдеться йти до колгоспу. У той час, коли колективізатори вигрібали в хазяїнів зерно, голова сільради через довірену особу попереджував їх про те, на якій вулиці забиратимуть хліб наступного дня. Просив ховати його там, де вже пройшла «букса». Допомагав В. Білаш з організацією обідів для школярів та працюючих у полі. Але дехто з селян затаїв злобу проти керівників села 1932-1933 років. Не зрозумівши, що вони тоді, захищаючи їх, ризикували своїм життям.

У грудні 1941 року Василя Федоровича як колишнього голову сільської ради і керівника підпільного партизанського загону, що діяв у селі Білоцерківці Пирятинського району, селяни, які не пробачили московської колективізації і спричиненого нею голодомору, все підпілля виказали фашистам.

18 травня 1942 року всіх ув'язнених пирятинської в'язниці розстріляли в Пироговій Леваді неподалік Пирятин. Там покояться у братських могилах близько 3 тисяч вбитих фашистами комуністів, військовополонених, активістів колгоспного руху, ромів і євреїв, яких знищили разом з їхніми дітьми. Аналізуючи події, що відбулися в Україні і, зокрема, на Пирятинщині у 1932-1933 та 1941–1942 роках, мимоволі напрошується думка про те, що якби не було примусової колективізації і Голодомору 1932-1933 років, то, можливо, не було б і трагедії в Пироговій Леваді (принаймні у таких масштабах).

Катерина Сахно, 1912 р. н., уродженка села Великі Сороченці Полтавської області, свідчить: «Наша велика родина Сахнів виконала продподаток, проте в колгосп не вступила, як і деякі інші селяни. Тому усіх хазяїнів «розкуркулили». Господарство, хаги, землю забирали силою. Нас вигнали з домівок холодною засніженою зимою вночі наприкінці грудня 1931 року. Погнали до потягу. Добре, що ми зуміли пронести з собою ворочок з сухарями і сухофруктами. У дитячий сповиток сховали гроші. У Росії на станціях розживалися шматком хліба, ховаючи його від конвоїрів. Так доїхали на великі сніги і люті морози до річки Лени. Під Іркутськом нас з вагонів потяга випхали прямо в сніг. Посадили на кінні сани й повезли у засніжену морозну тайгу. Їхали вночі, допоки коні зупинилися самі, – сніг черкав по їхньому череві. Йти далі не було змоги. Тоді керівник конвою сказав: «Злізайте! – Сказав нам керівник конвою. – Тут ви, кулаки, і здохнете!». Але я відповіла йому: «Ні! Ми не здохнемо і тут! Приїдеш до нас через два роки, – побачиш!»

Мабуть, сподобалися ми, горді українці, одному з візників. Він викинув зі своїх саней дві сокири і шепнув: «Рубайте гілля ялин, робіть курінь та на гілля сідайте, щоб ви на снігу не позамерзали до ранку». Усі бранці діждалися світанку та раптом почули іржання коней і скрип саней. Збентежилися, бо подумали, що їдуть нас убивати. Аж то Бог послав рятівників – українців. Це були нащадки бунтівних українських стрільців, яких виселили у ці краї після Стрілецького бунту ще за часів Петра I. І через 200 років не забули ці люди, що вони – українці!

До нас їх привіз місцевий житель, киржак, вчорашній конвоїр. Вони нам доставили м'ясо, рибу, хліб, сіль, одяг, пилки, сокири, рушніці для відстрілу дичини. Порадили вирубувати дерева й робити галявини для ріллі; палити хмиз і розморожувати землю для побудови великих землянок, щоб через 2 роки на їх місці можна було поставити рублені будинки. Навесні допомогли і з посівом ячменю та жита... Ми вижили! Через два роки на березі Лени побудували село Конашаново, що знаходиться за 240 км від райцентру Усть-Кут Іркутської області. Мені приємно розповідати землякам, що ми мужньо вистояли, вижили і в цій далекій холодній, необжитій сибірській тайзі. Вдячні за допомогу місцевому населенню і своїм рідним небайдужим українцям. Вижили, як і обіцяли, наперекір долі (12 червня 1989 року. Пирятин–Київ–Усть-Кут–Конашаново).

Завершальна частина

На моє глибоке переконання, що коли Україна відзначає трагічні чи звияжні дати своєї історії, вона проходить очищення правдою про минуле і відповідальністю за майбутнє прийдешніх поколінь. Дуже слушно, що проведенням Міжнародної наукової конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» саме у 85-ті роковини Голодомору 1932–1933 років покликано ще раз згадати злочини Сталінської комуністичної влади проти українців, підкреслити необхідність подальшого вивчення причин та наслідків цих злочинів проти людяності – геноциду українського народу, щоб рятувати і

надалі душу народу.

Щиро вдячна всім організаторам Міжнародної наукової конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» – Міністерству культури України спільно з Всеукраїнською правозахисною організацією «Меморіал» імені Василя Стуса – не тільки за проведення високого рівня наукової конференції, а й за здійснення побажань багатьох потерпілих від Геноциду 1932-1933 років, з якими я особисто спілкувалася, щоб вшанувати жертв Голодомору, планетарної трагедії, саме навесні, тоді, коли людей у 1933 році помирало найбільше.

Усе це потрібно нині сушим, а ще більше прийдешнім поколінням, як величезна пересторога. Ми, українці, хочемо, щоб більше країн світу визнали Голодомор 1932-1933 років Геноцидом.

Вічна пам'ять і Царство Небесне душам українців, убієнних Геноцидом 1932-1933 років. Низький уклін усім присутнім, небайдужим людям, які опікуються темою штучних голодоморів ХХ століття в Україні.

Слава Україні!

Лариса КОВАЛІВСЬКА,
член Асоціації дослідників Голодоморів в Україні
24 квітня 2018 р.

* * * * *

УДК 94-056.253(477.61)»1932/1933»

Ю. КОДЕНКО,
молодший науковий співробітник,
Меморіальний музей тоталітарних режимів
«Територія терору», м. Львів

ЛІТОПИС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ: ЛУГАНСЬКІ СТОРІНКИ ТРАГЕДІЇ

Голодомор 1932-1933 років був найстрашнішою трагедією, яка спіткала українську націю. Тривалий час ця тема була забороненою для дослідження офіційною радянською наукою. Лише завдяки закордонним науковцям, громадським діячам світ довідався про це страхіття. Зі здобуттям Україною незалежності до цієї роботи змогли долучитися і вітчизняні фахівці. Утім, на Луганщині страшні події 1932-1933 років лишилися білою плямою тривалий час. Передусім через усталений у суспільній свідомості стереотип, що цей край як частина урбанізованого промислового регіону України – Донбасу, від голоду не потерпав. У статті спростовано цей стереотип, показано, що в північних районах Луганщини, як і по всій Слобожанщині, лютував голод. Найтяжче від Голодомору на Луганщині постраждало сільське населення, передовсім рядові колгоспники й одноосібники, потім працівники радгоспів, сільська інтелігенція. У містах голод не набув таких жахливих масштабів, як у селі. Найбільше голодувало населення невеликих, районних міст із слабо розвинутою промисловістю та селищ міського типу. Вказано на необхідності подальшого вивчення регіональної специфіки Голодомору, зокрема, конкретизувати ареал поширення голоду на Луганщині, з'ясувати етнічні аспекти трагедії, стратегію і тактику виживання людей.

Ключові слова: аграрна політика, колективізація, розкуркулення, репресії, голодомор.

Відомо, що за радянської влади голод 1932-1933 років в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) був забороненою темою. Певну роботу в цьому напрямі провадили лише закордонні дослідники. Завдяки науковим розвідкам, художній літературі, поезії, які виходили з-під пера закордонних учених, поетів і письменників, насамперед з української діаспори, світ дізнався про найстрашнішу трагедію, яка спіткала українську націю. І лише зі здобуттям нашою країною незалежності до цієї роботи змогли долучитися і вітчизняні фахівці.

Утім, тривалий час на державному рівні цю тему старанно обходили стороною. Вихідці зі старої партноменклатури не бажали акцентувати уваги на злочинних комуністичного режиму, прирівнювати проблему Голодомору українців до Холокосту євреїв чи геноциду вірмен. Щоправда, повністю замовчати цю проблему не вдалося через інтерес у суспільстві до своєї минувшини. На цю тему звертали увагу науковці, громадські діячі, засоби масової інформації, окремі політичні сили.

Завдяки такій активності і небайдужості громадян вдалося зробити чимало. Так, опублікований 2001 р. бібліографічний покажчик «Голодомор в Україні 1932-1933 рр.» нараховував уже понад 6

тисяч назв. Згодом побачили світ такі ґрунтовні академічні праці: «Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки» (колективна монографія українських істориків, 2003 р.), «Голодомори в підрадянській Україні» (праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні), «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка» та низка інших [7– 9; 11]. Це дало підстави деяким дослідникам стверджувати: «В цілому тема голодомору вивчена. Настав час її поглибленого дослідження» [6, с. 332]. Насамперед потребує уваги дослідження регіональних аспектів трагедії.

На Луганщині страшні події 1932-1933 років залишалися білою плямою тривалий час. Передусім через усталений у суспільній свідомості стереотип, що цей край, як частина найурбанізованішого промислового регіону України – Донбасу, від голоду не потерпав. Але це лише почасти відповідає реальності. Бо лише в південних та частково центральних районах Донецької і Луганської областей сконцентровані найбільші підприємства і великі населені пункти. Північні райони – переважно аграрні, які належать до історико-географічного регіону України – Слобожанщини, в яких переважали українські села.

Про трагедію, яка розгорталася у цих селах на початку 30-х років партійні видання писали так: «В ході розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту, в боротьбі за ленінський кооперативний план було успішно перетворене в життя найважче після завоювання влади робітничим класом історичне завдання – перехід мільйонів дрібновласницьких селянських господарств на шлях колгоспів, на шлях соціалізму. Як і по всій країні, на території Луганщини на основі суцільної колективізації був розтрощений і в основному ліквідований останній експлуататорський клас – куркульство. Перемога колгоспного ладу ще більш зміцнила союз робітничого класу з трудовим селянством, що є основою і надійною гарантією успіхів у соціалістичному будівництві» [12].

Навіть після здобуття Україною незалежності місцеві історики залишилися вірними собі. Серед їхніх наукових інтересів, як і раніше, були – історія робітничого руху, індустріалізація, шахтарська галузь тощо. Трагедією селянства почали цікавитися лише окремі краєзнавці, певні члени товариства «Просвіта». Серед гуманітарної інтелігенції зацікавленість цією проблемою виявили лише філологи, які під час своїх фольклорних експедицій селами Луганщини почали стикатися зі згадками страшних подій у спогадах літніх людей.

Ситуація почала змінюватися лише після Помаранчевої революції. Нова влада наголосила на необхідності ліквідації білих плям в історії країни, збереження історичної пам'яті народу. «Звичайно, минуло вже багато часу, всього не виправити. Але ще живі люди, які пам'ятають цю трагедію і можуть про неї розповісти. Це жива пам'ять народу, яку ми втрачаємо щодня. Тому ми маємо терміново їх вислухати, записати свідчення, передати цю розповідь нашим дітям, щоб вони шанували пам'ять людей, убитих штучно створеним голодом, і переконати всіх, що подібна трагедія ніколи не повинна повторитися з нашим народом» йшлося в зверненні Президента України В. Ющенка до нації. Для цього було розроблено державну Програму з дослідження Голодомору 1932– 1933 років. Її метою стало упорядкування дослідницької роботи, надання їй нових організаційних форм, створення Державного музею-архіву геноциду української нації, розроблення системи державно-громадської опіки над людьми, які пережили ті страшні часи. Координувати цю діяльність взявся Міжнародний фонд «Україна 3000».

Під час реалізації цієї Програми на Луганщині створено обласну комісію з дослідження Голодомору на чолі з тодішнім головою обласної адміністрації О. Даниловим, його заступником З. Гузаром, відповідальним секретарем І. Магрицькою. До складу комісії увійшли науковці, викладачі, студенти, вчителі, представники громадських організацій області. Комісія розробила конкретний план дій і влітку 2005 року приступила до практичного їх утілення.

Однак на першому ж етапі своєї діяльності члени комісії стикнулися із значною проблемою. Відсутність фінансування польових досліджень на державному рівні могла звести нанівець увесь запланований обсяг робіт і зірвати реалізацію національної Програми в Луганській області. Завдяки підтримці обласної державної адміністрації, обласного штабу Народного Союзу «Наша Україна», районних адміністрацій, окремих політиків і спонсорів, а також завдяки патріотичному ентузіазму дослідників вдалося вирішити це питання. На початку серпня кілька робочих груп роз'їхалися північними районами області. Наша робоча група працювала в Троїцькому та Старобільському районах Луганщини.

Під час роботи комісії отримано величезний обсяг інформації. Робочі групи об'їхали сотні сіл, опитали тисячі людей, зібрали аудіо- та відеозаписи спогадів. До цієї діяльності були залучені районні відділи освіти, шкільні вчителі, учні, краєзнавці. Утім отриманий результат навряд чи можна вважати задовільним. Усі матеріали, записи, які збирали місцеві ентузіасти або відділи освіти були відправлені у Секретаріат Президента України, до Міжнародного фонду «Україна 3000». Подальша доля цих матеріалів невідома. Роботу обласної комісії з дослідження Голодомору певний час висвітлювали місцеві засоби масової інформації (ЗМІ). Луганські журналісти надрукували статті, зробили відеорепортажі. Згодом цікавість до цієї теми з боку місцевої преси згаснула. Ірина Магрицька, секретар комісії, доцент Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, кандидат філологічних наук, завдяки ентузіазму якої започатковано цю роботу, видала низку публікацій у місцевих і загальноукраїнських ЗМІ, створила документально-публіцистичний фільм «Закляття безпам'ятства: Голодомор 1932-1933 рр. на Луганщині», упорядкувала книгу «Врятована пам'ять. Голодомор 1932-1933 рр. на Луганщині: свідчення очевидців». Утім, належного рівня уваги з боку професійних істориків Луганської області ця тема так і не набула. Серед історичних праць

можна назвати лише збірник документів, який видано спільними зусиллями Управління Служби безпеки України (УСБУ) в Луганській області і Державного архіву Луганської області (ДАЛО) 2008 року [10].

Поки зарано робити фундаментальні висновки. Ще не весь матеріал зібрано, він потребує подальшого ретельного аналізу, опрацювання. Метою нашої статті є з'ясування особливостей розгортання трагедії на Луганщині.

Як відомо, під час проведення індустріалізації радянське керівництво стикнулося з трьома складними *проблемами*: нестачею коштів, сировини і робочих рук для проведення промислової модернізації. Вирішити ці питання можна було за рахунок селянства, яке тоді становило більшість населення країни. Вихід із цієї ситуації В. Ленін вбачав у *кооперації*, яка була звичною формою селянської співпраці ще з дореволюційних часів. Перевага її полягала у тому, що вона давала змогу поєднувати приватні інтереси з державними, а складність – як у традиційні форми кооперації вкласти новий соціалістичний зміст.

Система господарювання на селі, сформована в 1920-х рр., базувалася на принципах *добровільного кооперування*. Вона забезпечувала до певної міри рівновагу розвитку націоналізованої індустрії і приватновласницького аграрного сектора без проведення масштабної колективізації. У 1927 р. лише 3% селянських господарств були об'єднані у сільськогосподарські артілі та комуні.

На XV з'їзді Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)) в 1927 р. прийнято рішення про здійснення повільного, поступового, добровільного процесу *кооперації* (виробничої, споживчої, кредитної та інших її видів). Проте практика диктувала швидкі темпи та жорсткі методи. Й. Сталін усвідомив, що проблеми індустріалізації простіше і швидше можна вирішити, спираючись не на мільйони індивідуальних господарств, а на 200–300 тис. колгоспів.

Поштовхом до форсованої колективізації стала *хлібозаготівельна криза* в 1928 р., яка, за твердженням Й. Сталіна, була викликана саботажем селян. У тій ситуації вождь вирішив, що для «стрибка» в індустріалізацію необхідно встановити над селянством жорсткий політичний та економічний контроль. Уперше після 1921 р., коли було скасовано політику «воєнного комунізму», проти селян застосовано примусові методи.

У плані I п'ятирічки в Союзі Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) було передбачено об'єднати в колгоспи 18–20% селянських господарств, а в Україні – 30%. Однак незабаром пролунали заклики до форсованої суцільної колективізації.

Гасло форсованої суцільної колективізації пролунало на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) у 1929 році. В. Молотов і Л. Каганович наполягали на її завершенні протягом року. Було прийнято постанову ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». В Україні, згідно з цією постановою, планувалося завершити колективізацію восени 193 р. або навесні 1932 р. 1 лютого 1930 р. Центральний виконавчий комітет (ЦВК) і Рада народних комісарів (РНК) СРСР ухвалили постанову «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації й щодо боротьби проти куркульства». Нею скасовано закони про дозвіл орендувати землю й використовувати найману працю в сільському господарстві, оголошено про конфіскацію у куркулів засобів виробництва. Куркулів поділяли на категорії і їхні списки мали складатися за постановою наймитсько-бідняцьких зборів або сільських сходів. 4 лютого 1930 року С. Косіор виступив у Харкові з доповіддю

«Про масову ліквідацію куркульства як класу і чергові завдання партії». У ній йшлося про здійснення суцільної колективізації всіх степових округів під час весняно-посівної кампанії, а восени цього ж року – всіх інших округів України. У січні–березні 1930 року Україною прокотилася перша хвиля розкуркулення.

На Луганщині, як і по всій Україні, селяни неохоче йшли у колгоспи. На запитання «А Ви не пам'ятаєте, люди добровільно туди йшли, чи їх зганяли до колхозу?» Марія Лантрат відповіла: «Ой, та й хто і добровільно, а хто й не добровільно. Оно знаєте як. Уперед йшли як добровільно, хто йшов. А хто не йшов – заберуть корову, заберуть коняку. А тоді вже пора йти. Робили так: все забирали, оставляли тільки хату. То єсть щоб або умирай з голоду або вступай у колхоз. В Граківці (сусіднє село – авт.) жила наша родня, моя рідна тьотка. Вони жили хорошо. У їх вітряк був, бджоли були. Ну й що ж, вони їх розкуркулили. Забрали все, що вони не писалися в колхоз. Іще вони хотіли, щоб вони пішли в колхоз. А вони не. Ну, багаті вони були люди. Ну й вони трудом своїм робили. Шо трудом, то трудом. А тоді що ж воно. Їх розкуркулили, вигнали з хати. Вони – хто де. Діти померли. Дядька посадили» [4].

За невиконання норми хлібоздачі на власників індивідуальних господарств чекало поступове підвищення норм, поки у людей зовсім нічого не залишалось.

Свідчить Дар'я Бондар: «Тода ж ми самі жили – ні колхоза... Наложуть, от, нам, примерно, три центнера хлеба отвезть, отвезем – они ішо накладають. Ми ж самі жили. А как не вивез, не хватило – сразу продають хату, коров забирають» [1].

Колективізація руйнувала міцну основу українського села – індивідуальні господарства, традиційні форми і методи сільського господарювання, перетворювала селянина-господаря на голодного жебрака. Плани хлібозаготівель мали нереальні, надмірні обсяги. Для виконання цих планів влада мобілізувала найвідданіших комуністичним ідеалам більшовиків, безпартійних, членів профспілок і комсомольських організацій, комнезами. За свідченнями очевидців, до колгоспів насамперед записалася голота, люмпени, які не хотіли і не вміли працювати на землі. Саме ця босота

гуртувалася у так звані «комнезами» – бригади активістів, які отримали в народі назву «червоної мітли», і які відтоді верховодили в селі. Саме вони запопадливо служили комуністичному режимові, постійно «виконуючи й перевиконуючи» плани заготівель. Це вони ходили з щупами по хатах, шукаючи приховане продовольство. А там, де вони не впоралися, допомагало місто, надсилаючи усілякого роду уповноважених. Заможне селянство знищували як клас.

Розкуркулених виселяли з рідних хат, виганяли із сіл. Кого відправляли далеко на Північ, а кого вивозили за село та просто скидали в кручу. Із спогадів Дар'ї Гусаченко: «Збирають собрание, оці ж активісти. Всіх людей. Отого треба розкулачить. Ну і всіх людей тягнуть. І дітвору, і всіх, кричать “ура”. Ходімо діда Коцана викинемо з хати. А дід уже... баба вмерла, він сам жив. А син уїхав під Москву з жінкою, а діда бросили. А дочка була недалеко замужом. Ага. Господи, як би ти знав... Став навколішки, плаче, хреститься: братці, та куди ж, та за що ж? Та за що, діда в сани – і в кручу!» [2]. А ось, що розповідає Дар'я Бондар: «Були у нас случаї, ето я знаю, шо одна сім'я на Север попала. На Север, а тих, остальных, виселяли просто, вони так іздевались. Виселяють, а там, под Городским, яр наш. Виселяють на санях зимою, посадиют на коні с дятьми. Отвезуть, бросють і в'їжають. Один був, тот, на Севере. Троє дівчат у його дітей було, ну і дві – п'ять душ їх. Пешки йшли с Севера» [1].

Селянство чинило спротив. На Луганщині набули поширення «бабині бунти» (жіночій бунт), коли активний спротив активістам давали жінки. Бували випадки, коли вони не тільки припиняли сваволу у своїх хатах з боку тих активістів, а й виганяли членів комнезаму чи уповноважених з міста зі своїх сіл. Вживати суворих заходів проти жінок влада не стала. Напевно боялися негативного розголосу. За розповідями очевидців найактивніших жінок, які виступали ініціаторами спротиву, заарештували, відвезли до райцентру, там їх відшмагали батогами і відпустили. Поступово цей вид спротиву зійшов нанівець. Утім, лише в селах Старобільського округу у 1929 році було зареєстровано близько 70 замахів на запопадливих розкуркулювачів, підпалів їхнього майна тощо. Діями у відповідь ставали дедалі лютіші репресивні заходи. Судові й позасудові каральні органи не скупилися на суворі вироки: розстріл, тривалі терміни позбавлення волі, вислання за межі України... Статистичні дані свідчать: якщо 1929 року на Луганщині серед репресованих за політичними мотивами було лише 170 селян, то в 1932-го – 515, 1933-го – 771. Окрім репресивних заходів, влада вживала моральних чи дисциплінарних стягнень. Так, коли в селі Чмирівка на Старобільщині колгосп імені Леніна у соцзмаганні посів останнє місце, його у районі не без чорного гумору почали називати «колгоспом №36» (адже в районі налічувалося тридцять шість колективних господарств). Секретаря парторганізації колгоспу Величка відрахували з партії і притягли до суду [10, с. 15].

2 березня 1930 року газета «Правда» опублікувала статтю Сталіна «Запаморочення від успіхів». У ній зазначено, що основною ланкою колгоспного руху є артіль, а не комуна. Проголошувалася недопустимість активізації колгоспного руху засобами адміністрування. Декларувалася свобода виходу селян з колгоспу. Ці положення були закріплені в постанові ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленням партійної лінії в колгоспному русі». Протягом весни–літа 1930 року тривав масовий вихід селян-середняків з колгоспів. Цей процес зупинив директивний лист ЦК ВКП(б) у вересні 1930 року. А грудневий пленум Центрального комітету комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) проголосив «нешадний наступ» на куркуля.

Посилення тиску влади на селянство відбулося з прибуттям в Україну В. Молотова. Він керував надзвичайною хлібозаготівельною комісією, яка діяла в Україні у жовтні 1932 – січні 1933 років. Заходи влади дедалі ставали драконівськими. У 1932 році партійні осередки на місцях на чолі з присланим керівництвом дістали юридичне право конфіскації зерна в колгоспах. Введено смертну кару за розкрадання соціалістичної власності (сумнозвісний закон про «п'ять колосків»). Аби не дати селянам можливості полишати колгоспи у пошуках їжі, більшовицька влада впровадила систему «внутрішніх паспортів», відкинувши тим самим село у часи кріпацтва. У листопаді набув чинності закон, яким заборонено видавати колгоспникам зерно на вироблені трудовні, доки не буде виконано план держзаготівель. Злочинні методи хлібозаготівель виявилися також у техніці тотального вилучення будь-яких продуктів харчування.

Примусовість, неприродний ріст темпів, насильницькі методи, репресії, свавілля, самоуправство стали характерними рисами колективізації сільського господарства на Луганщині. На кінець 1931 р. суцільна колективізація в Україні вважалася завершеною. Політика «ліквідації куркульства як класу» поглиблювала розселяння і руйнувала сільськогосподарське виробництво. У 1932-1933 рр. цілком очевидною стала дезорганізація сільськогосподарського виробництва і його занепад. Ці явища виявилися наслідком проведення насильницької колективізації, ліквідації найкращих, найздібніших господарів, безгосподарності, невміння керувати колгоспами і ефективно в них господарювати. Далосся взнаки і відверте небажання голодуючих колгоспників працювати задарма.

Страх голодної смерті став основною причиною селянських виступів. Але більшість селян вже не мала ані сил, ані засобів протистояти сталінському режиму, тому опір наприкінці 20-х на початку 30-х років не набрав таких масштабів і розмаху, як у роки «воєнного комунізму» і становлення радянської влади в Україні. Голодомор, що охопив Слобожанщину і всю Україну, набув ознак національної катастрофи.

Голодомор на Слобожанщині мав кілька етапів. Перший етап Голодомору 1932-1933 рр. починається з весни–літа 1932 р. і триває до листопада 1932 р. Населення все більше відчувало відсутність необхідних для нормального харчування продуктів. Другий етап можна виділити з

листопада 1932 р. по березень 1933 р. – триває поступове наростання Голодомору і поширення його масштабів. Третій етап – з березня 1933 р. по липень 1933 р. – пік Голодомору. Четвертий етап розпочинається з липня 1933 р. і закінчується пізньої осені 1933 р. Після жнив забезпеченість продуктами харчування поліпшилась. Відбувається повільне згасання страхіття [8].

Отже, у 1932 р. у села забрали останнє зерно. Восени починається голод. А взимку вже масово помирають люди. Знову дамо слово свідкам. Марія Лантрат: «Багато, багато померло. Я... отам на тому краю... там сусід умер. Сусіди ж викопали ямку, яку там виклали голодними людьми. Копать нікому. А вона біжить, баба Варя, біжить і кричить: «Підождіть, не закидайте, і мій же ж скоро дойде!» [4]. Дар'я Гусаченко: «Онучок, скіко дітишочок погигло! Просе їсти, ходе. А в мене ж не дать... в мене ж нема нічого. Робили ми, як худоба. Ага, це... їдемо ж на поле, там катьол, там варять нам їсти – просо! Змололи і варили, і ми їли. І нам радісно було, що ми поїли раз у день. А додому прийдеш... кукурудза була така, що садили. А тоді стебло... ми його товкли, сіяли і «лепки» їли. Отак ми переживали. [...] Багато погигло людей. Дорослі. Зайдеш у хату, она лежить нежива людина в хаті. І в хаті – вонь. І сюди... отут церква була, і сюди у дзвіницю звозили людей. А хто здоровіший був, так яму копали. Так тут чотири ями накидано людей. І дітей, і людей, і дорослих, і малих. Ну аби не воняли!» [2]. Померлих було так багато, а живі були настільки виснажені, що не мали сил ховати спочилих людей. Ями копали всі, хто ще міг ходити. Якщо ж вимирало село повністю тоді з сусідньої сільради відправляли тих, хто ще міг стояти на ногах аби закопати померлих у ямах, щоб вберегтися від епідемій і смороду.

Люди виживали як могли. Збирали ягоди, гриби, листя, рвали траву, ловили птахів, ховрашків, жаб. Їли все, що тільки можна та й навіть не можна було їсти. Марія Лантрат: «Підеш як весна, нема ж нічого, ніяк... тут з колишка так шпички такі ростуть. А ми шпички ті нарвемо та їмо. Тут, ось, недалеко, тут, сусідський... Мишко. Пішов, пішов та й там і вмер на дудках, на тих, очерету, шпичках. Да. Оце, ось така тут була життя горька» [4]. Дар'я Гусаченко: «А брат мій на свинарні робив. Так туди возили і коней дохлих, і худобу дохлу. Воно і скотина голодна була. Так він, ото, ночю принесе дохлятини нам. Ага. А ми поваримо, їмо» [2].

Найстрашніший голод почався 1933 року. З'явилися випадки канібалізму і трупоїдства. Марія Лантрат: «Отут у нас, як тільки в'їжджаєш у Граківку, там Корольови, звали, хвамлія їх. Так та матір дочку зарізала. Ну скільки їй, чи п'ять год було, чи шо? [...] І ще тут коло Каплок одна жінка зарізала свого чоловіка. Ну, Бог його знає, він там... Вона до його:

«Уставай, уставай, у сусіда, он бачиш, уже там саде Сьомка Плескачів. Ага, а ти лежиш...». А куди ж йому вставать, як він голодний? І як вона його зарізала – у ящикок поскладала, посолила. Ну, наїлася ж, конешно. [...] Їдемо з поля, з роботи, іде дід старенький-старенький, не знаю і звідкіля, та й каже: «Візьміть мене, довезіть до села, там у мене родич». Я кажу: «Ну, дедушка, ну, сідайте». А бригадир коней моїх батогом, і свого, і поїхав. На другий день зранку їдемо на поле – самі реберця. А усе обрізане!» [4]. Дар'я Гусаченко: «Значить, ідем ми з поля, а одна ловила чужих дітей, отам, на вершині села. І різала. Ой... Тут ми йдемо з поля – міліція у неї у дворі. Ну, ми й зашли туди. А воно вариться, ручка маленька й отак стриба в пічі, в чавунці. Я не видержала, впала. Мене підняли. Я кричу: «Ой, тягніть мене додому, я не дойду вже додому!». А додому там же не дуже і далеко. Плачу, кричу. Приходю. Мати: «Шо таке?». Я: «Та до теї, Васки, ходили ж, дивилися. Маленька ручка у чавунці отак плига у кип'ятку!». А... бараклишка навикладали такого маленького, шо в крові, хто зна й скіко!» [2].

Лютував голод і в місцях компактного проживання українців в інших радянських республіках. Охопив він землі й Малинового та Сірого Клину. Під час своєї роботи нам вдалося зустріти людей, які на той час мешкали за межами України. І, як не дивно, їх свідчення дають ту саму картину: українські села масово вимирали, а розташовані поруч російські не зазнавали страшних втрат. Лозова Олександра (під час Голодомору жила в с. Олексіївка Білоріччинського району, Кубань): «Зайшли у хату, а там лежить сім душ. У них вже нігті повідпадали, бо люди почали розкладатися. Так приїхали підводою, накидали як снопи, та привезли до ями. Узяли підводу за колеса й перевернули – хто як упав. [5]

Майже всі опитувані підкреслювали, що в Росії голоду не було, або він не був таким страшним. Щоб врятуватися від голодної смерті українські селяни брали залишки своїх пожитків, які їм вдалося сховати під час колективізації, і несли на обмін до сусідньої республіки.

З розповіді Лемзякової Зінаїди:

– Ви не ходили міняти речі на їжу?

– Моя мати ходила.

– А що вона носила на обмін?

– У нас же ж нарядів було багато. То забере штуки три моїх платтячок, то штори, то простіні, а то таке, і йде. А йде в Росію.

– У Росію?

– У Росію, синок. Да. Іде в Росію. А відтіля вона принесе то мукички, то пшонця, то картопельки. Ну, шо в кого було, те він і давав [3].

Варвара Сивоконенко пригадує, як дітлахами вони ходили просили попоїсти у сусіднє село в Російській Федерації. Вона і досі не може збагнути, як таке могло статися, що в їхньому селі люди пухли від голоду, а в сусідньому російському селі їх пригощали білим хлібом! А ці села були розташовані поруч і розділяв їх на той час лише невидимий кордон між двома радянськими республіками. І таких свідчень чимало. Для обміну ходили не тільки в російські міста, як от,

наприклад, Старий Оскол, але й по селах сусідніх районів Російської Федерації.

Ще один момент, який потребує додаткової уваги дослідників – радянська міграційна політика. Її вивчення полегшить з'ясування кількості жертв Голодомору. Зі слів очевидців тих страшних подій стає відомим, що в спорожнілі від голоду українські села комуністична влада привозила переселенців із російської глибинки. Заселяли їх цілими сім'ями, на все готове, вони одразу отримували і хату, і пожитки й реманент. На Луганщині це були, зокрема, вихідці з Іваново-Вознесенської області Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР). Вони принесли в українські села не тільки чуже «акання», а й елементи іншої культури.

Дар'я Гусаченко:

- А що було з хатами, в яких не залишалось господарів? Порожні стояли чи комусь віддавали?
- Ні, порожні довго стояли, а потім до нас переселенців з Іваново-Вознесенської області прислали. Так їх туди заселяли. А вони (переселенці – Ю. К.) матюшники були, ох і матюшники. У нас же ш люди не матюкалися [2].

Аби врятувати дітей від голодної смерті, селяни йшли на все. Віддавали близьким чи далеким родичам, або навіть простим знайомим у міста. Якщо колгоспникам вдавалося потрапити до райцентру або бодай якогось міста дітей лишали під будівлями органів влади, міліцією. Траплялися випадки, коли на залізничних станціях або полустанках селяни підбігали до потягів, які починали гальмування, і вкидали дітей у вагони, навіть товарних потягів, хоча вони не знали навіть куди прямували ті поїзди. Але вони думали, що там, у невідомості, їхніх дітей принаймні не спіткає страшна й мученицька смерть.

Найтяжче від голодомору на Луганщині постраждало сільське населення, насамперед рядові колгоспники й одноосібники, потім працівники радгоспів, сільська інтелігенція. У містах голод не набув таких жаклих масштабів, як у селі. Основними категоріями голодуючого населення в містах були: робітники, особливо в дрібних та середніх містах, дрібні й середні службовці, учні, студенти, утриманці (їх забезпеченість продуктами харчування залежала від того, до якої категорії належали ті, хто їх утримував). Найбільше голодувало населення невеликих, районних міст із слабо розвинутою промисловою інфраструктурою та селищ міського типу.

Під час польових досліджень інтерв'юери інколи згадували персоналії місцевих активістів або уповноважених з району, які долучилися до розгортання трагедії на місцевому рівні. Інколи пам'ять про них зберігалася у вигляді фольклору: «Ходить Книш, давай хліба – хоч не диш». Цікавими для подальшого дослідження є те, що люди вживали у їжу, аби врятуватися від голодної смерті. Назви цих «страв»: «лепки», «шпичаки».

На думку дослідників, вищими у скоєнні цього злочину треба вважати партійне і радянське керівництво СРСР, особливо Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича, партійне і радянське керівництво України – П. Постишева, В. Чубаря, С. Косіора, Г. Петровського, М. Хатаєвича, В. Балицького, П. Любченка, М. Демченка, секретарів обкомів, та райкомів, голів райвиконкомів, місцевих функціонерів усіх рівнів, активістів – всіх, хто були причетними до здійснення в селі аграрної політики, що призвела до трагедії Голодомору.

Наслідки голоду-геноциду відобразилися на всіх сферах життя суспільства – політичній, економічній, соціальній, культурній. Частина з них залишилися неподоланими ще й до нині. Вони є однією з причин тих труднощів, які постали перед українським народом на шляху до утворення незалежної держави і побудови демократичного суспільства.

Доцільним вбачаємо продовження регіональних досліджень голодомору 1932-1933 рр. в Україні і створення узагальнювальних праць з цієї проблематики. Потрібно, зокрема, конкретизувати ареал поширення голоду на Луганщині, з'ясувати етнічні аспекти трагедії, стратегію і тактику виживання людей. Вивчення політики і практики тоталітарного режиму в СРСР має слугувати пересторогою сучасним і прийдешнім поколінням, дасть змогу не допустити трагедій, подібних до Голодомору 1932-1933 рр., у майбутньому.

Список літератури

1. Аудіоінтерв'ю з Дар'єю Бондар (1917 р. н.), записане Ю. Коденко 4 серпня 2005 року у с. Козарик Троїцького району Луганської області, архів автора.
2. Аудіоінтерв'ю з Дар'єю Гусаченко (1914 р. н.), записане Ю. Коденко 8 серпня 2005 року у с. Бабичеве Троїцького району Луганської області, архів автора.
3. Аудіоінтерв'ю з Зінаїдою Лемзяковою (1915 р. н.), записане Ю. Коденко 4 серпня 2005 року у с. Високе Троїцького району Луганської області, архів автора.
4. Аудіоінтерв'ю з Марією Лантрат (1924 р. н.), записане Ю. Коденко 8 серпня 2005 року у с. Лантратівка Троїцького району Луганської області, архів автора.
5. Аудіоінтерв'ю з Олександрою Лозовою (1915 р. н.), записане Ю. Коденко 8 серпня 2005 року у с. Лантратівка Троїцького району Луганської області, архів автора.
6. Веселова О. Геноцид українського народу голодомором 1932-1933 рр.: призвідці та засоби творення / О. Веселова // Проблеми історії України: Факти судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 11. – С. 332–342.
7. Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теор. конф., Київ, 25 листопада 2000 р.: матер. – Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003. – 596 с.
8. Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. – К.: Наук. думка, 2003. – 888 с.
9. Голодомор в Україні 1932-1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса; Львів: Вид-во М. П. Коць, 2001. – 656 с.
10. Голодомор на Луганщині 1932-1933 рр.: Науково-документальне видання / М. М. Старовойтов, В. В. Михайличенко. – К.: ВД «Стилос», 2008. – 288 с.
11. Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні). – Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003. – 724 с.

12. Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. – К. : Политиздат Украины, 1979. – 470 с.
13. Яценко С. Ю. Голодомор 1932-1933 років на Харківщині : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / С. Ю. Яценко ; ХДУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 1999. – 26 с.

References

1. Audiointerv'yu z Dar'yeyu Bondar (1917 r. n.), zapysane Y. Kodenko 4 serpnya 2005 roku u s. Kozaryk Troyickoho rajonu Luhanskoyi oblasti, arxiv avtora.
2. Audiointerv'yu z Dar'yeyu Husachenko (1914 r. n.), zapysane Y. Kodenko 8 serpnya 2005 roku u s. Babycheve Troyickoho rajonu Luhanskoyi oblasti, arxiv avtora.
3. Audiointerv'yu z Zinayidoyu Lemzyakovoyu (1915 r. n.), zapysane Y. Kodenko 4 serpnya 2005 roku u s. Vysoke Troyickoho rajonu Luhanskoyi oblasti, arxiv avtora.
4. Audiointerv'yu z Mariyeyu Lantrat (1924 r. n.), zapysane Y. Kodenko 8 serpnya 2005 roku u s. Lantrativka Troyickoho rajonu Luhanskoyi oblasti, arxiv avtora.
5. Audiointerv'yu z Oleksandroyu Lozovoyu (1915 r. n.), zapysane Y. Kodenko 8 serpnya 2005 roku u s. Lantrativka Troyickoho rajonu Luhanskoyi oblasti, arxiv avtora.
6. VESELOVA O. (2004) Henocyd ukrayinskoho narodu holodomorom 1932–1933: pryzydci ta zasoby tvorennya. Problemy istoriyi Ukrayiny: Fakty sudzhennya, poshuky : Mizhvid. zb. nauk. pr.. Kyiv : In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2004. – Vyp. 11. – pp. 332–342.
7. Henocyd ukrayinskoho narodu: istorychna pam'yat ta polityko-pravova ocinka: Mizhnar. nauk.-teor. konf., Kyiv, 25 lystopada 2000 (2003): Materialy. Kyiv – Nyu- Jork: Vyd-vo M. P. Koc.
8. Holod 1932-1933 rokiv v Ukrayini: prychny i naslidky (2003). Kyiv : Nauk. dumka.
9. Holodomor v Ukrayini 1932-1933 (2001). Bibliohrafichnyj pokazhchyk. Odesa ; Lviv: Vyd-vo M. P. Koc.
10. STAROVOJTOV M. M., MYXAJLYCHENKO V. V. (2008) Holodomor na Luhanshyni 1932–1933. Kyiv: Vydavnychyj dim «Stylos».
11. Holodomory v pidradyanskij Ukrayini (Praci chleniv Asociaciyi doslidnykiv holodomoriv v Ukrayini) (2003). Kyiv – Nyu- Jork: Vyd-vo M. P. Koc.
12. Oчерки ystoryy Voroshylovhradskoj oblastnoj partyjnoy orhanyzacyy (1979). K. : Polytyzdat Ukrayny.
13. YACENKO Y. Y. (1999) Holodomor 1932-1933 rokiv na Xarkivshyni. Abstract of unpublished thesis (PhD), Xarkivskyy derzhavnyj universytet.

**Y. KODENKO, research associate,
Memorial museum of totalitarian regimes «Territory of Terror», Lviv**

CHRONICLE OF 1932-1933 HOLODOMORE: LUGANSK PAGES OF THE TRAGEDY

The Holodomor of 1932-1933 was the most terrible tragedy that struck the Ukrainian nation. For a long time any research of this topic was banned by an official Soviet regimes. Only thanks to foreign scientists and international public figures, the world learned about these horrific events. With the independence of Ukraine, domestic scholars were able to join this work. However, in Lugansk region, terrible events of 1932-1933 remained overlooked even with a lift of an official ban by a new government. Mostly, this happened because of the instilled stereotype established in the public consciousness that this region, as part of the urbanized industrial region of Ukraine – Donbass, has not suffered from hunger. This article disproves this stereotype, and it shows that in the northern part of Lugansk region, as well as throughout Slobozhanshchyna, the starvation was widespread. The rural population was affected the most by the Holodomor in Lugansk: regular collective farmers and single farmers suffered first of all, closely followed by workers of state farms and rural intelligentsia. Food shortage did not reach such terrible scale in cities, as it did in the countryside. The population of smaller municipalities with poorly developed industry was most hungry. The article indicates the necessity for further study of the regional specificity of the Holodomor, in particular, to specify the range of famine spreading in the Lugansk region, and to determine the ethnic aspects of the tragedy, as well as strategy and tactics of survival.

Key words: agrarian policy, collectivization, dispossession, repression, famine.

* * * * *

В. КОЛЕЧКІН,
кандидат історичних наук,
головний археограф Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький

ДЖЕРЕЛА ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРІВ 1921–1923 рр. ТА 1932–1933 рр. НА ТЕРИТОРІЇ ЗІНОВ'ЄВЩИНИ

Проаналізовано документальні джерела з історії голоду 1921–1923 рр. та Голодомору 1932–1933 рр., що зберігаються у фондах Державного архіву Кіровоградської області. Документи належать головно до партійних фондів і містять різноманітні дані про зародження, причини, перебіг та основні наслідки обох випадків масового голодування.

Джерельна база Державного архіву Кіровоградської області неодноразово ставала предметом дослідження історії голоду й Голодомору, а окремі документи з неї використано для ілюстрації цілеспрямованого створення штучних умов для початку масового голодування українських селян на теренах сучасної Кіровоградської області. Йдеться про дві збірки документів, що їх підготував до видання колектив Державного архіву області, про голод 1921–1923 рр. та Голодомор 1932–1933 рр.

Стверджено, що спираючись на документи Державного архіву Кіровоградської області, дослідник може ретельно відтворити причини, перебіг і наслідки як голоду 1921–1923 рр., так і масштабного Голодомору 1932–1933 рр. У такому разі майже усі аспекти цих трагедій відображені у документах Кіровоградського архіву, за винятком хіба що окремих розпоряджень московського керівництва, що безпосередньо не стосувалися партійної та радянської влади на районному рівні.

Ключові слова: голод 1921–1922 рр., Голодомор 1932–1933 рр., історичні джерела, офіційний документ, статистика, Державний архів Кіровоградської області.

Історію голодних років на території, що зараз належить до складу Кіровоградської області неможливо було б відтворити без різноманітних джерел, у яких збереглася пам'ять про страшне рукотворне лихо, яке спіткало, насамперед, селянство Української РСР в історії першої половини ХХ ст. Серед цих джерел провідними, такими, що задають загальний тон висвітленню тих чи інших подій, вважаються свідчення очевидців масової трагедії, розтягнутої в часі, яку керівництво СРСР сприймало лише як статистичний матеріал. Водночас основою для комплексного наукового висвітлення історичних подій безумовно є документи відповідної доби, зокрема і доби голоду 1921–1923 рр. та Голодомору 1932–1933 рр.

Джерельну базу Державного архіву Кіровоградської області неодноразово використовували дослідники історії масових голодувань, залучаючи окремі документи для ілюстрації цілеспрямованого створення штучних умов для початку масового голодування українських селян на теренах сучасної Кіровоградської області. Йдеться, передусім, про доробок науковців Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка О. Житкова, Л. Пономаренко, С. Проскурової, С. Шевченка та ін., краєзнавців О. Бабенка, В. Білошапки, В. Бондара, В. Даценка, Ю. Матівоса, І. Петренка про голод 1921–1923 рр., так і Голодомор 1932–1933 рр.

Без документальних свідчень Державного архіву Кіровоградської області були би не такими повними й об'ємними за своїм трагізмом історія етноциду, виписана в передмові «Голодомор в Україні 1932–1933 років: у вимірах Центральної України», та жахлива ілюстрація до неї – Мартиролог жертв Голодомору на Кіровоградщині, вміщені в обласному томі «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Кіровоградська область» [3].

Не стояв осторонь від питання висвітлення трагічних сторінок політичної історії України першої половини ХХ ст. і сам колектив Державного архіву Кіровоградської області, що підготував і видав за активного сприяння Кіровоградської обласної державної адміністрації та Кіровоградської обласної ради два збірники документів.

Перший збірник, виданий у 2003 р., має назву «Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр.» [1]. У виданні оприлюднено 260 документів, вибраних з 16 фондів Державного архіву області та колишнього партійного архіву Кіровоградського обласного комітету КПРС.

Другий збірник побачив світ у 2008 р. під назвою «Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів» [2]. У збірнику опубліковано 158 документів, газетних статей, а також спогади очевидців Голодомору 1932–1933 рр.

Загалом треба зазначити, що фонди й колекції Державного архіву Кіровоградської області містять цілісні масиви документів, за якими в деталях можна простежити передумови, перебіг, наслідки голоду 1921–1922 рр. і Голодомору 1932–1933 рр.

Стосовно колекцій – передусім мовиться про друковані періодичні видання, які виходили в зазначені періоди в містах і районах області, – промовисті мозаїки повсякденного життя територій, що нині належать до Центральноукраїнського регіону, а також спогади людей про голод і Голодомор.

Щодо характеристики фондового зібрання зазначимо детальніше.

Документи, що відображають умови виникнення масового голодування населення на території нинішньої Кіровоградської області у 1921–1922 рр., містяться переважно у фондах колишнього

партійного архіву обласного комітету КПУ. Вони зберігаються у фондах П-63, П-80, П-225, П-5896. Це, наприклад, звіти місцевих комітетів бідноти та уповноважених з хлібозаготівлі. Саме ці органи займалися оцінкою можливостей сільського господарства Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії. Саме вони першими мали помітити загрозу голоду, що невпинно наближався протягом 1921 р., а також спостерігати важкий стан селян та їхнього господарства упродовж усього голодування до початку 1923 р. включно.

Також сюди належать документи місцевих органів партійної та радянської влади. Різноманітні інструкції, циркулярні листи, звітність про продовольче забезпечення населення, статистика та перебіг боротьби з голодом дозволяють створити цілісну картину трагедії.

Окремої уваги заслуговують документи фонду Р-1074, що був сформований з документів Комісії по боротьбі з голодом повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Одеської губернії. Фонд складається із 133 справ. Серед них – різноманітні постанови, накази, циркуляри, розпорядження повітового виконкому та Одеської губернської комісії по боротьбі з голодом. Ці документи стосуються різних питань в організації боротьби з голодом, зокрема розподілу продовольства та посівної позики, формування системи громадського харчування.

Поточний стан голодування можна вивчити на основі протоколів установчих зборів Єлисаветградського відділення Всеросійського комітету громадської допомоги голодуючим, засідань повітової комісії по боротьбі з голодом та загальних зборів громадян сіл повіту. Підсумкові відомості містять періодичні звіти та доповіді про роботу комісії, надходження і видачу продуктів харчування. Окрім загальних відомостей про голодуючих і померлих від голоду, відділення постійно вивчало дані про занедбані господарства.

Залучення громадськості до боротьби з голодом відображають акти, довідки про здачу приватними особами та установами й організаціями продуктів харчування для голодуючих. Наявність 5 справ з подібними даними свідчить про досить розвинену благодійність навіть у післяреволюційний час, а також про загальну участь незабайдужилого до чужого, хоч і всезагального лиха населення у боротьбі з продовольчою кризою в селі.

Персональний аспект голоду 1921–1923 рр. добре ілюструють різноманітні номенклатурні документи, зокрема списки працівників комісій і сільрад Єлисаветградського повіту, а також громадян, які потребували матеріальної допомоги. Особливої уваги заслуговують списки голодуючих громадян, які разом з відомостями з тогочасних метричних книг та іншими документами установ реєстрації актів громадського стану, можуть дати панорамне уявлення про співвідношення масового голодування та масової смертності, що, власне, є головним показником ефективності заходів у боротьбі з голодуванням чи повної відсутності таких.

Заяви громадян про надання допомоги добре відображають реальний стан голодуючих та їхні потреби, які за зіставленні з документам органів влади та установами з допомоги голодуючим свідчать про справжній рівень допомоги та її дієвості.

Додаткову інформацію з різних питань, а також рівень залучення різних органів влади до допомоги голодуючим містять справи листування з місцевими органами влади, військовими частинами, добровільними товариствами, профспілковими організаціями, дитячими будинками з питань надання допомоги голодуючим.

Серед документів важливими є ті, що відображають взаємодію місцевої влади з міжнародними благодійними організаціями – фондом Нансена та Американської адміністрацією допомоги (АРА). Місцева влада зі свого боку постійно звітувала перед цими організаціями щодо використання пайків, які надавали благодійні фонди і подавали дані про перебіг голодування на території області. У багатьох випадках заявкою на отримання допомоги були персональні списки голодуючих. Таким чином листування органів влади з іноземними благодійниками дає досить ретельну картину голодування у Єлисаветградському повіті.

Джерела з історії Голодомору 1932-1933 рр. є дещо іншими. Основою для висвітлення цього зовсім нестихійного лиха є насамперед документи партійних фондів. Основними є фонд П-4, що містить документи міського партійного комітету міста Зінов'євськ, який фактично виконував обов'язки окружного комітету партії після скасування такої адміністративної одиниці, як округа. Важливі, але фрагментарні дані містять фонди районних партійних комітетів, які доповнюють фонд П-4 різноманітними деталями, що доповнюють загальну картину Голодомору 1932-1933 рр.

Документи Державного архіву Кіровоградської області висвітлюють насамперед колективізацію, яка була головною причиною виникнення голодного мору. Вони також містять дані про кампанію розкуркулення, що знищила кількості міцних господарств на території колишньої округи. Також партійні документи розповідають про «боротьбу за хліб» – кампанію надзвичайних хлібозаготівель, що тривали задовго до формального початку голодування, проте продовжилися, незважаючи на те, що люди почали вже помирати від голоду.

Треба також враховувати, що селянство від початку чинило пасивний, а рідше активний спротив колективізації. Закриті звіти міліції, Державного політичного управління та прокуратурі партійним комітетам районів та м. Зінов'євськ відображають загальний розмах опору колгоспній системі.

Окрім безпосередньо репресивних по своїй сутності заходів влади, документи також відображають постачання населенню, лояльному до колгоспної системи та радянської влади продовольчої продукції та надання насінневої позики господарствам навесні 1932 р., містять звіти обстеження численних випадків недоїдання, страшні реєстри смертей селян-годувальників,

робітників, дітей.

Отже, можна стверджувати, що спираючись на документи Державного архіву Кіровоградської області, сучасний дослідник може ретельно відтворити причини, перебіг і наслідки як голодування 1921–1923 рр., так і масштабного Голодомору 1932–1933 рр. До того ж майже усі аспекти цих трагедій відображені у документах названого архіву, за винятком хіба що окремих розпоряджень московського керівництва, що безпосередньо не стосувалися партійної та радянської влади районного рівня.

Список літератури

1. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр. / Державний архів Кіровоградської області ; упоряд.: О. Житков, В. Кусмінська, Л. Маренець, О. Недбальська, Л. Пономаренко, Ю. Чорна. – Кіровоград, 2003. – 194 с.
2. Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів / Державний архів Кіровоградської області; упоряд.: О. Житков, Л. Равська, О. Трибуцька, Т. Чвань. – Кіровоград, 2008. – 398 с.
3. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Кіровоградська область. – Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД», 2008. – 920 с.

References

1. Bezкровna viina. Movoju arkhivnyh dokumentiv pro holod 1921–1923, 1932–1933 rr. / Derzhavnyi arkhiv Kirovohradkoi oblasti ; uporiad.: O. Zhytkov, V. Kusminska, L. Marenc, O. Nedbalska, L. Ponomarenko, Yu. Chorna. – Kirovohrad, 2003. – 194 s.
2. Holodnyi mor 1932–1933 rokiv na Kirovohradshyni. Movoju arkhivnyh dokumentiv. / Derzhavnyi arkhiv Kirovohradkoi oblasti ; uporiad.: O. Zhytkov, L. Ravska, O. Trybucka, T. Chvan. – Kirovohrad, 2008. – 398 s.
3. Nacionalna knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini. Kirovohradska oblast. – Kirovohrad : TOV «Imeks LTD», 2008. – 920 s.

V. KOLECHKIN,
Ph.D (history),

Chief archeographer, State Archives of Kirovograd Region, Kropyvnytskyi

SOURCES OF STATE ARCHIVES OF KIROVOGRAD REGION ON THE HISTORY OF FAMINES OF 1921–1923 AND 1932–33 IN ZINOVIEVSK REGION

Documentary sources on the history of famine of 1921–1923 and the Holodomor of 1932–1933, preserved in the State Archives of Kirovograd region (SAKR), are analysed in this article. The documents mainly belong to the party funds and contain miscellaneous data concerning origins, causes, progress and main results of both cases of mass starvation.

Sources base of SAKR has repeatedly become a subject of research in the history of mass starvation, while some of its documents have been used to illustrate the deliberate creation of artificial conditions for the beginning of mass starvation of Ukrainian peasants in the territory of the modern Kirovograd region. We mean two document collections, compiled by SAKR researchers, devoted to the famine of 1921–1923 and the Holodomor of 1932–1933.

It is stated, that, basing on the documents of SAKR, a researcher will be able to carefully reproduce causes, progress and results of both the famine of 1921–1923 and the vast Holodomor of 1932–1933. Almost all these aspects of the tragedies are reflected in the documents of SAKR with the exception of maybe separate directives of Moscow government, which did not pertain to district bodies of party and Soviet power.

Key words: famine of 1921–1923, Holodomor of 1932–1933, history sources, official documents, statistics, SAKR.

* * * * *

УДК: 94(477) «1932–1933»

М. КОСТИВ,
провідний редактор,
Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», м. Київ

ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА КАМΠΑНІЯ 1932-го РОКУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ)

Спираючись на матеріали місцевої преси, висвітлено ключові аспекти проведення хлібозаготівельної кампанії 1932-го року на Чернігівщині. У зв'язку з найповільнішими темпами колективізації у регіоні радянське керівництво намаглося за допомогою посилення репресивних заходів загнати селян у колгоспи. Жителі Чернігівщини, розуміючи нереальність поставленого плану

хлібозаготівлі, відкрито відмовилися його виконувати. Ці процеси зафіксовані у матеріалах місцевої преси, з яких можна судити про різко виражені антирадянські та антиколгоспні настрої селянства, опір діям режиму, несприйняття пропаганди. Розкрито тему залучення місцевих видань до репресивних заходів радянської влади. Формування широкої мережі кореспондентів місцевих газет (робсількорів) здійснювалося з метою залучення їх до масових кампаній у селі. Під час так званих рейдів робсількори брали безпосередню участь у вилученні продуктів харчування. Зазначено значне зростання публікацій у пресі з засудженням «розкрадачів державного майна» та вимогами жорсткого покарання для них після серпня 1932 року. Поштовхом до цього стало ухвалення постанови ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932-го року.

Ключові слова: Голодомор, хлібозаготівлі, пропаганда, преса, Чернігівщина, «робсількори».

Чернігівщина серед усіх регіонів УСРР відрізнялася найповільнішими темпами колективізації. Жодної привабливості в очах селян праця в колгоспі не мала, бо забезпечити їх сталим заробітком не могла. Навіть восени 1932 року, у період, на який припадає пік репресивних заходів радянського режиму проти українського селянства, на Чернігівщині люди масово виходять з колгоспів.

Преса в цей час є головним засобом пропаганди. Головним завданням місцевих видань було донести до найвіддаленіших сіл та хуторів ідеї радянської влади. Поштовхом для зростання кількості локальних газет стала адміністративно-територіальна реформа 1930 року в УСРР. Вона передбачала ліквідацію округ і утворення 503 окремих адміністративних одиниць (484 райони, 18 міст, підпорядкованих безпосередньо центрові, та Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка). В усіх новоутворених адміністративно-територіальних одиницях передбачалося, крім іншого, налагодження видавництва місцевої преси. Завдяки аналізу матеріалів, що друкувалися у районних газетах, ми дізнаємося важливі деталі процесів у селі наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. На основі цих матеріалів, незважаючи на завальованість інформації в тогочасній пресі, уважний читач може зробити висновок про катастрофу, яка прийшла в українське село.

Особливу увагу варто звернути на повідомлення, пов'язані з хлібозаготівельною кампанією 1932 року, що стала прикриттям цілковитого вилучення всього продовольства в українського селянства. У Кремлі добре розуміли, до яких наслідків призведе така політика, і постійно вимагали посилення заходів для виконання плану. Статті, надруковані у місцевій пресі, є важливим джерелом для вивчення повсякденного життя українців у роки Голодомору.

Особливості Голодомору на Чернігівщині описані у вступній статті обласного тому Національної книги пам'яті [18]. Авторський колектив детально проаналізував перебіг Голодомору на Чернігівщині, завдяки використанню широкої джерельної бази. Упорядники видання звертаються і до матеріалів, надрукованих у тогочасній комуністичній пресі. Відзначено, що радянські газети замовчували голод, але на сторінках обласної газети з'являлися матеріали, які опосередковано засвідчували бідування селян [18, с. 20].

Місцева преса кінця 20-х – початку 30-х років використана, як джерело у найновішій праці про Голодомор на Чернігівщині, авторами якої є Т. Демченко та М. Горох [5]. Детально проаналізовано статті з місцевих видань і в працях М. Тимошика [27–29]. Автор звертає увагу і на лінгвістичні особливості матеріалів тогочасної преси, що також є важливим аспектом аналізу цих джерел.

Феномен радянської преси цього періоду вивчали О. Коляструк [10], О. Попова [20], І. Сипченко [24–25], О. Вітринська [2].

Уже від початку жнив, влітку 1932 року в місцевій пресі масово друкують матеріали про хлібозаготівельні кампанії. Радянський режим намагається використати газети для тиску на українське селянство. Партійні постанови та викривальні статті «антикуркульського» змісту займають основну частину матеріалів тогочасних видань. До масових кампаній радянської влади активно залучаються працівники газет. Не стає винятком і хлібозаготівельна кампанія 1932-го року. «Наш район до цього часу ще не закінчив уборку врожаю, обмолоту. Перед райгазетою стоїть велике завдання по організації мас на закінчення цих робіт, на боротьбу з утратами, з розкраданням хліба», – йдеться у статті, присвяченій першій річниці заснування Менської районної газети [23, с. 1].

У цей же час з'являються і свіжі матеріали про викриття «куркульських ям», тобто відвертий грабунок селян під виглядом виконання плану хлібозаготівлі. У цих процесах активну участь беруть і робсількори, які стали очима і вухами влади на селі. Такі кореспонденти поряд з активістами творять «новий порядок». З 1930 року права робсількорів були розширені: вони звільнялися від відповідальності за помилкове надання недостовірної інформації (за виключенням навмисного наклепу). А в 1933 р. були зміцнені гарантії цих прав та охорони життя сількорів: виключення їх з колгоспів за критику прирівнювалося до злочинів проти колгоспного будівництва (винні каралися ув'язненням на терміни від 5-ти до 10-ти років), а замах на них – до терористичних актів (терористи засуджувалися до смерті). Сількорів, які постраждали від замахів, висували на відповідальну роботу у газетах та органах Робітничо-селянської інспекції, а сім'ям загиблих виплачували компенсацію за рахунок коштів чи майна, вилученого в засуджених за замах [15].

У короткій замітці [26, с. 2] одного з таких «журналістів» яскраво описаний страшний круговорот, у якому опинилося українське село.

«Член президії сільради і колгоспник Попелюх Олексій приховував у себе у клуні копи твердоздатниці Наумчик Катерини», – описує рейд сількор, результатом якого стало вилучення снопів. Щоб остаточно очорнити Олексія Попелюха, наводяться його слова, сказані на президії

сільради: «плян нереальний, виконувати його не будемо, я перший не здам жодного кілограма». Такі матеріали, що подекуди з'являються у місцевій пресі, свідчать про розуміння селянами нереальності виконання поставленого плану.

Наприклад, у номері Меньської районної газети «Колгоспна праця» за 25 серпня 1932 року, поміщені проміжні результати хлібозаготівельної кампанії [33, с. 1]. Станом на 22 серпня план хлібозаготівлі по району виконано тільки на 3%, частина виробничих груп і колгоспів навіть не затвердили план. Автори статті дорікають, що жодна з сільрад не застосувала соціалістичного змагання та «громадського буксиру». Нереальність плану розуміла і частина активістів, які працювали безпосередньо на місцях. «У декількох селах частина активу підпала під вплив розмов «немає хліба», й працює холодочком, поглиблюючи думку про те, що пляну аж ніяк не можна виконати», – йдеться в тій же статті. Неможливість виконання завищеного плану хлібозаготівлі розуміли і ставленики влади в селі. Вони піддаються різкій критиці у місцевій пресі. Наприклад, голова одного з колгоспів на Прилуччині, «замість виконання плану хлібозаготівлі роздав селянам аванси» [22, с. 1]. Подібна ситуація і в інших районах Чернігівщини. У Носівській районній газеті повідомляється, що станом на 25 серпня 1932 року план виконано тільки на 1,2% [3, с. 1].

Подібні статті друкуються до кінця 1932 року. З найцікавіших можна навести, опублікований у газеті «Лист колгоспника» з села Яблунівка на Прилуччині, в якому йдеться про «куркульську агітацію» [32, с. 1]. Автор у листі переповідає слова селян, які «зривають» хлібозаготівлі: «щодалі відволікатимем молотьбу, тим більше хліба ззімо, а в державу менш дамо». Схожі матеріали публікуються і в інших виданнях: «Хліба в нас тільки для себе, державі давати нічого, поділим хліб так, як у минулому році», – цитують агітацію «підкуркульника» Осипенка, який ще нещодавно був головою колгоспу [19, с. 2]. Такі настрої селян підтверджено і в офіційних документах. Наприклад, станом на 1 грудня 1932 року по одноосібному сектору Прилуцький і Бобровицький райони виконали план на 15 і 17% відповідно [17, с. 249].

Особливість процесів, пов'язаних з Голодомором, на Чернігівщині полягає у найповільнішому темпі колективізації порівняно з іншими регіонами УСРР та плану виконання хлібозаготівель (64,4% від річного плану станом на 6 грудня 1932 р.) [9, с. 302; 30, с. 119]. Такий стан головної кампанії радянської влади на селі не міг не зацікавити вище партійне керівництво. Так, 21 листопада 1932 року В. Молотов телеграфував С. Косіору: «Не можна терпіти такого положення, що ціла область, а саме Чернігівщина, пішла в четвертій п'ятиденці не вперед, а позадувала, знизивши хлібозаготівлі з 4,5 тис. тонн до 3,6 тис. тонн. Потрібно когось із найбільш відповідальних парткерівників негайно направити в Чернігівщину. Можливо, тимчасово відрядити Скрипника або Любченко?» [11, с. 241–242].

Селяни чинили активний опір діям режиму. У листі секретаря ЦК КП(б)У Ф. Зайцева генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору про економічну ситуацію в Чернігівській області та ставлення селян до виконання хлібозаготівлі від 6 грудня 1932 року наводяться факти спротиву. «По області за останній період вбито 16 активістів хлібного фронту, кілька чоловік поранено. Всі такі вбивства здійснено вночі, пострілом через вікно. Стріляють, як правило, без промаху. Поранені бувають тільки від повторних пострілів у вікна. Частину вбивць не знайдено. Деякі вбивці після арештів втекли (Великі Бубни та інші). По області кілька випадків підпалів хат активістів і колгоспних будинків» [17, с. 253]. Секретар ЦК КП(б)У пропонує посилити репресії. Вирішення питання відсутності місць для утримання арештованих, пропонується через збільшення кількості розстрілів [17, с. 253]. У місцевій пресі рідко можна натрапити на згадки про вбивства активістів. Зокрема, у «Правді Прилуччини» від 4 жовтня 1932 р. поміщено некролог на смерть активіста Грицька Деркача із села Яблунівка, який «загинув, виконуючи обов'язки, покладені на нього робітничо-селянською міліцією, як на члена групи сприяння» [4, с. 1].

Часто трапляються і матеріали з критикою на адресу місцевих активістів, голів колгоспів і сільрад за недоліки у роботі з хлібозаготівель. Красномовна стаття поміщена у номері «Червоної Носівщини» від 3 грудня 1932 року [35, с. 1]. Члена сільради Й. Л. Подолянка за «куркульську» агітацію віддано до суду, активіста Дворського за «злісне ставлення й несвоєчасне виконання плану хлібозаготівлі оштрафовано на 10 крб.», деяким членам сільради винесені догани. В одній із статей сількор критикує активістів із села Подище на Прилуччині та презирливо називає їх «борцями за невиконання плану хлібозаготівлі» [34, с. 2]. Щоб виконати план хлібозаготівлі, в село скеровують бригаду робітників, яка здійснює реквізиції вже в самих активістів. Проте і це не допомагає. Станом на початок грудня план виконано тільки на 25%. Із статті випливає, що навіть силові методи не можуть забезпечити виконання нереального плану.

Крім того, очільників колгоспів і сільрад критикують за неспроможність організувати «культурно-масову роботу», фактично пропаганду [7, с. 2]. На нашу думку, в умовах постійного залякування та реквізицій такі «культурницькі» дії мали на меті посилення морального тиску на селянина.

Після ухвалення Постанови ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року, в пресі збільшується кількість публікацій про арешти на колгоспних полях «розкрадачів хліба». Такі матеріали здебільшого закінчуються засудженням голодних селян, яким для того, щоб вижити, не залишалось іншого виходу, як іти на колгоспі поля, в надії роздобути харчі. Перша шпальта «Правди Прилуччини» за 14 серпня 1932 року виходить з красномовним заголовком: «Громадська власність священна і недоторкана! Хто робить замах на колгоспний врожай, той ворог народу!». Цікаво, що

вже в перші дні дії цієї горезвісної постанови місцеві активісти через дописи в газети пропонують осіб, до яких можна її застосувати. У замітці під назвою «До глитаяки Самійленкової застосувати постанову ЦВК та РНК» [6, с. 1] засуджується колишня заможна селянка. «...Самійленко Йовдоха Сергіївна, що мала до революції 50 десятин, протопталася до Валківського колгоспу, щоб із середини його розвалювати», – йдеться в статті. Автори звинувачують жінку у «шкідництві», яке полягає в зрізанні колосків з колгоспного поля, і пропонують застосувати до неї постанову від 7 серпня.

Боротьба з «ворогами» не обмежувалася тільки критикою в газеті. Преса повідомляє про засудження до розстрілу голови колгоспу в с. Ново-Тарнавське Нетяжівської сільради Прилуцького району – «сина куркуля» [8, с. 1]. 2 січня 1933 р. була вміщена інформація про виконання смертного вироку над «куркулем» із с. Звеничів (зараз входить до Ріпкинського району Чернігівської області) [12, с. 1]. Розстріл став звичним засобом «перевиховання» інших несвідомих свого класового обов'язку селян, а також допомагав приховувати правду про дійсний стан справ [5, с. 54]. Такі публікації чітко підтверджують тезу українського філософа Мирослава Поповича, що у 30-ті роки поняття «куркуль» стає не економічним, а політичним [21, с. 326].

У публікаціях місцевої преси за листопад-грудень 1932 року різко збільшується кількість матеріалів про викриття «куркульських ям», що фактично означає активізацію репресивних заходів проти українського селянства з метою повного вилучення продовольства. Крім конфіскації знайдених продуктів (досить часто внаслідок неналежних умов зберігання вони вже були непридатними для вживання у їжу), селян притягали до кримінальної відповідальності за «нищення хліба» та «саботаж плану хлібозаготівлі».

Місцева преса не приховує і соціального статусу активістів, які входили до бригад, що вилучали продукти харчування. У «Червоній Носівщині» поміщена характеристика на активістів села Данине, один з яких удостоївся короткого опису: «завжди п'яний» [14, с. 2]. Подібну замітку, під красномовним заголовком: «П'яниць усунути з роботи» [16, с. 1] поміщено і в «Правді Прилуччини».

Дослідники Голодомору на Чернігівщині звертають увагу на матеріали з місцевої преси, що безпосередньо свідчать про голод на селі [5, с. 54]. Серед найкрасномовніших матеріалів є стаття, поміщена у номері обласної газети «Більшовик» за 24 липня 1933 року [32, с. 2]. Якийсь Хілобок сигналізував, що у Григорівському колгоспі «Червоний вартовий» (Варвинський район, Чернігівська область) погано організована охорона врожаю. Вартові самі зрізують колоски і копають картоплю. Голова колгоспу потурає «багатим» куркулям і підкуркульникам, які крали колоски. А в Добрянці (зараз входить до Ріпкинського району, Чернігівської області) виїзна сесія обласного суду «на підставі закону уряду та ВЦВК'у з 7 серпня 1932 р. засудила злодія Семена Маслянкова до розстрілу». Ще один «злодій», сторожуючи погріб з картоплею у колгоспі імені Першого травня (с. Дягова Менського району), умудрявся «тичкою з гвіздком» витягувати з погребу по картоплині. Його вчинок трактувався, як вкрай небезпечний, бо «багато за ніч натягав картоплі» [1, с. 3]. Можна собі уявити, якими багатими, ситими й небезпечними були «куркулі», які зрізали колоски і потайки тягали з погребу картоплю! [5, с. 54].

На початку 1933 року, в місцевих газетах масово з'являються «покаянні листи куркулів». Зокрема в січні 1933 року багато таких матеріалів публікується в газеті «Правда Прилуччини». Складається враження, що їх писали за єдиним шаблоном [2, с. 1]. Матеріали, подані у вигляді листів від конкретного селянина, який шкодує за тим, що приховував зерно і відповідно не виконав план хлібозаготівлі. Причиною приховування продуктів харчування всі, як один, називають «куркульську агітацію» чи «куркульські впливи». Зрозуміло, що такі листи писалися під тиском з боку активістів буксирних бригад, які взимку 1932-1933 років не дають спокою українському селу. Разом з цими матеріалами публікують фотографії одноосібників, які повністю виконали план хлібозаготівлі.

Отже, місцева преса є важливим джерелом у вивченні питання хлібозаготівельної кампанії 1932 року у УСРР. Попри чітко виражене пропагандистське спрямування тогочасної преси, завдяки фактологічному матеріалу отримуємо важливу інформацію про вчинення геноциду українського народу – Голодомору. Більшість матеріалів місцевої преси за серпень-грудень 1932 року так чи інакше дотичні до теми хлібозаготівельної кампанії. З них стає зрозуміло, що режим намагався вилучити у селян максимальну кількість продовольства. Факти голоду у пресі згадуються тільки як пряма мова селян, які ведуть «ворожу агітацію». З лютого 1933 року навіть такі публікації зникають із сторінок газет.

Зростання мережі місцевої преси за рахунок районних газет сприяє висвітленню у пресі подій майже з усіх населених пунктів. Через широку мережу робсількорів радянський режим збирає інформацію про настрої селянства, а також залучає їх безпосередньо до репресивних заходів.

Навесні-влітку 1933 року кількість матеріалів, які описують життя села, зменшується, більшу частину газетних шпальт займають офіційні документи влади. Це свідчить про остаточну інформаційну блокаду голоду в українському селі.

Список використаних джерел

1. Бондар. Гнати злодія з колгоспу (лист колгоспника) / Бондар // Більшовик. – 1933. – 2 листопада. – №247. – С. 3.
2. Вітринська О. Радянська преса та література 1920-30-х рр. як інструмент впливу на релігійну свідомість євреїв України / О. Вітринська // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2014. – №25. – С. 3–14.
3. Ганебні цифри // Червона Носівщина. – 1932. – 27 серпня. №80. – С.1.
4. Грицько Деркач // Правда Прилуччини. – 1932. – 4 жовтня. – №114. – С. 1.
5. Демченко Т. Колективізація та Голодомор 1932-1933 років на Чернігівщині: забуття і прощенню не підлягає / Демченко Т., Горох М. – Чернігів : ПАТ «ПВК «Десна», 2017. – 100 с.

6. До глітаяки Самійленкової застосувати постанову ЦВК та РНК // Правда Прилуччини. – 1932. – 14 серпня. – №92. – С1.
7. Зіркий. У чому перешкода / Зіркий // Правда Прилуччини. – 1932. – 3 грудня. - №136. – С.2.
8. Зривникові хлібозаготівлі – розстріл // Більшовик. – 1933. – 1 січня. – №21. – С. 1.
9. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г. Михайличенко, С. Шаталіна; Відп. ред.: Кульчицький С. – К.: Наук. думка, 1992. – 736 с.
10. Коляструк О. Преса УСРР в контексті політики українізації (20-30-ті роки ХХ ст.): дис. канд. іст. наук : 07.00.01. – іст. / Коляструк Ольга Анатоліївна – Київ, 2003. – 275 с.
11. Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932-1933 рр. / [за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала]. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.
12. Куркуль розстріляно // Більшовик. – 1933. – 2 січня. – №22. – С. 1.
13. Луцак Н. Лист одноосібника з хутора Яблунівського / Н. Луцак // Правда Прилуччини. – 1933. – 28 січня. – №9. – С. 1.
14. Міщенко. «Актив» Данино не заготовляє хліб, а розбазарює / Міщенко // Червона Носівщина. – 1933. – 27 січня. – №9. – С. 2.
15. Мовчан О. РОБСІЛЬКОРИВСЬКИЙ РУХ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Robsilkorivskij_rukh – Назва з екрана. – Дата звернення: 14.04.2018.
16. Моторний. П'яниця усунути з роботи / Моторний // Правда Прилуччини. – 1932. – 29 серпня. – №97. – С. 1.
17. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – 464 с.
18. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Чернігівська область / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна рада; редколегія: В. Хоменко (голова редколегії) та ін. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – 1060 с.
19. Підкуркульникові дано відсічі // Колгоспна праця. – 1932. – 25 серпня. – №84. – С. 2.
20. Попова О. Функціонування газетної періодичної преси Радянської України (кінець 1920–1930-х рр.): тенденції, механізми, практики / О. Попова // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць – К., 2013. – Вип. 68. – С. 53–59.
21. Попович М. Червоне століття / М. Попович. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.
22. Причина відставання – куркульська політика Гети // Правда Прилуччини. – 1932. – 17 вересня. – №105. – С. 1.
23. Рік упертої праці // Колгоспна праця. – 1932. – 25 серпня. - №84. – С. 1.
24. Сипченко І. Районна преса Сумщини 30-х рр. ХХ ст. як засіб ідеологічного впливу на маси / І. Сипченко // Образ: щорічний науковий збірник / [голова редкол. В. Різун, голов. ред. Н. Сидоренко; Ін-т журналістики КНУ імені Тараса Шевченка]. – К., 2015. – Вип. 1(16). – С. 130–137.
25. Сипченко І. Феномен «ворога народу» у місцевій пресі Сумщини 30-х рр. ХХ століття: особливості культивування та еволюція образу / І. Сипченко // Образ: щорічний науковий збірник / [голова редкол. В. Різун, голов. ред. Н. Сидоренко; Ін-т журналістики КНУ імені Тараса Шевченка]. – К., 2014. – Вип. 15. – С. 122–129.
26. Сількор №50. Викриваємо куркульські сховища / Сількор №50 // Колгоспна праця. – 1932. – 25 серпня. – №84. – С. 2.
27. Тимошик М. Районні газети як організатори сількорівського руху в умовах ствердження в Україні комуно-більшовицької системи / М. Тимошик // Сіверянський літопис. – 2017. – №4. – С. 215–222.
28. Тимошик М. Українське село під більшовиками: усталена версія і прихована правда (на архівних матеріалах сіл Ніжинської округи) / М. Тимошик // Сіверянський літопис. – 2015. – №6. – С. 160–174.
29. Тимошик М. Усталена версія та прихована правда про радянську колективізацію: на матеріалах сіл тодішніх Носівського та Лосинівського районів / М. Тимошик // Сіверянський літопис. – 2015. – №5. – С. 18–33.
30. Ткаченко В. 1933-й: Хроніка голодного геноциду / В. Ткаченко // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №1. – С. 112–123.
31. Треба вжити негайних заходів // Правда Прилуччини. – 1932. – 21 листопада. – №131. – С. 1.
32. Хілобок. Управа колгоспу потурає злодіям / Хілобок // Більшовик. - 1933. - 24 липня №25. – С. 2.
33. Хлібозаготівлі рухаються кволо // Колгоспна праця. – 1932. – 25 серпня. - №84. – С. 1.
34. Чому Подище відстало хлібозаготівлю? (За листами сількорів) // Правда Прилуччини. – 1932. – 3 грудня. – №136. – С. 2.
35. Чуткий. Зривачів хлібозаготівель – з радапарату / Чуткий // Червона Носівщина. – №12. – 1932. – 3 грудня. – С. 1.

References

1. BONDAR, 1933. Hnaty zlodiiia z kolhospu (lyst kolhospyuka). Bilshovyk. 2 November, p. 3.
2. VITRYNSKA, O. (2014) Radianska presa ta literatura 1920-30-kh rr. yak instrument vplyvu na relihiinu svidomist yevreiv Ukrainy. Visnyk NTU «KhPI». Serii: Aktualni problemy istorii Ukrainy. Kharkiv: NTU «KhPI». P. 3–14.
3. 1932. Hanebni tsyfry. Chervona Nosivshchyna. 27 August, p. 1.
4. 1932. Hrytsko Derkach. Pravda Pryluchchyny. 04 October, p. 1.
5. DEMCHENKO, T., HOROKH, M. (2017) Kolektyvizatsiia ta Holodomor 1932– 1933 rokov na Chernihivshchyni: zabuttii i proshchenniu ne pidliahaie. Chernihiv : PAT «PVK «Desna».
6. 1932. Do hlytaiaky Samiilenkovoї zastosuvaty postanovu TsVK ta RNK. Pravda Pryluchchyny. 14 August, p. 1.
7. ZIRKYI, 1932. U chomu pereshkoda. Pravda Pryluchchyny. 03 December, p.2.
8. 1933. Zryvnykovi khlibozahotivli – rozstril. Bilshovyk. 01 January, p. 1.
9. МΥKHAILYCHENKO, H. et al., 1992. Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini: 1929– 1933. Zbirnyk materialiv i dokumentiv. Kyiv: Naukova dumka.
10. KOLIASTRUK, O. A. (2003) Presa USSR v konteksti polityky ukrainizatsii (20–30- ti roky XX st.), Unpublished thesis (PhD) Kyiv.
11. VASYLIEV, V., SHAPOVAL, Yu. (2001) Komandyry velykoho holodu: Poizdka V. Molotova i L. Kahanovycha v Ukrainu ta na Pivnichnyi Kavkaz 1932-1933 rr. Kyiv : Heneza.
12. 1933. Kurkulia rozstriliano. Bilshovyk. 02 January, p. 1.
13. LUTSAK, N., 1933. Lyst jednoosibnyka z khutora Yablunivskoho. Pravda Pryluchchyny. 28 Janyary, p. 1.
14. MISHCHENKO, 1933. «Aktyv» Danyno ne zahotovliaie khlib, a rozbazariuie. Chervona Nosivshchyna. 27 January, p. 2.
15. MOVCHAN, O. ROBSILKORIVSKYI RUKh [Online]. Available from: http://www.history.org.ua/?termin=Robsilkorivskij_rukh. [Accessed: 14 April 2018].
16. MOTORNYI, 1932. Pianyts usunuty z roboty. Pravda Pryluchchyny. 29 August, p. 1.
17. KOVALENKO, O. et al., 2012 Nastroi ta povedinka naseleння Chernihivshchyny v umovakh stalinskoї revoliutsii «zghory». 1928–1938. Chernihiv: Vydavets Lozovyi V.M.
18. UKRAINSKYI INSTYTUT NATSIONALNOI PAMIATI, 2008. Natsionalna knyha pamiaty zhertv Holodomoru 1932 6 1933 rokov v Ukraini. Chernihivska oblast. Chernihiv: Desnianska pravda.
19. 1932. Pidkurkulnykovi dano vidsichi. Kolhospna pratsia. 25 August, p. 2.
20. POPOVA, O., 2013. Funktsionuvannia hazetnoi periodychnoi presy Radianskoї Ukrainy (kinets 1920–1930-kh rr.) : tendentsii, mekhanizmy, praktyky. Hileia. 68, pp. 53–59.
21. POPOVYCH, M., 2005. Chervone stolittia. Kyiv: ArtEk.
22. 1932. Prychyna vidstavannia – kurkulska polityka Hety. Pravda Pryluchchyny. 17 September, p. 1.
23. 1932. Rik upertoї pratsi. Kolhospna pratsia. 25 August, p. 1.

24. SYPCHENKO, I., 2015. Raionna presa Sumshchyny 30-kh rr. XX st. yak zasib ideolohichnoho vplyvu na masy. Obraz. 1 (16), pp. 130–137.
25. SYPCHENKO, I., 2014. Fenomen «voroha narodu» u mistsevii presi Sumshchyny 30-kh rr. XX stolittia: osoblyvosti kultyvuvannia ta evoliutsiia obrazu. Obraz. 15, pp. 122–129.
26. SILKOR №50, 1932. Kolhospna pratsia. 25 August, p. 2.
27. TYMOSHYK, M. 2017. Raionni hazety yak orhanizatory silkorivskoho rukhu v umovakh stverdzhenia v Ukraini komuno-bilshovytskoi systemy. Siverianskyi litopys. 4, pp. 215–222.
28. TYMOSHYK, M. 2015. Ukrainske selo pid bilshovykamy: ustalena versiia i prykhovana pravda (na arkhivnykh materialakh sil Nizhynskoi okruhy). Siverianskyi litopys. 6, pp. 160-174.
29. TYMOSHYK, M. 2015. Ustalena versiia ta prykhovana pravda pro radiansku kolektyvizatsiiu: na materialakh sil todishnikh Nosivskoho ta Losynivskoho raioniv. Siverianskyi litopys. 5, pp. 18–33.
30. TKACHENKO, V. 1991. 1933-y: Khronika holodnoho henotsydu. Filosofska i sotsiolohichna dumka. 1, pp. 112–123.
31. 1932. Treba vzhety nehainykh zakhodiv. Pravda Pryluchchyny. 21 November, p. 1.
32. KHILOBOK, 1933. Uprava kolhospu poturaie zlodiiam. Bilshovyk. 24 July, p. 2.
33. 1932. Khlibozahotivli rukhaiutsia kvolo. Kolhospna pratsia. 25 August, p. 1.
34. 1932. Chomu Podysheche vidstalo khlibozahotivleiu? (Za lystamy silkoriv). Pravda Pryluchchyny. 03 December, p. 2.
35. CHUTKYI, 1932. Zryvachiv khlibozahotivel – z radaparatu. Chervona Nosivshchyna. 03 December, p.1.

M. KOSTIV,
lead editor National Museum «Holodomor victims' Memorial», Kyiv

GRAIN PROCUREMENT CAMPAIGN 1932 IN CHERNIGIV REGION (ON THE BASIS OF LOCAL PRESS)

In this article the key aspects of conducting of grain procurement campaign 1932 in Chernihiv region are described, based on materials of local press. Due to the slow pace of collectivization in the region, the Soviet leadership tried to drive the peasants into collective farms by strengthening repressive measures. Realizing incapability to fulfil the imposed grain procurement plan, residents of Chernihiv region openly refused to implement it. These processes are documented in materials of the local press, where the expressed anti- Soviet and anti-collectivization social moods of the peasantry, opposition to the actions of the regime, and the rejection of propaganda are exemplified in the articles. The article is devoted to the topic of attracting local press to the repressive measures of Soviet power. The formation of a wide network of local newspapers' correspondents (worker and peasant correspondents) was carried out in order to attract them to mass campaigns in the countryside. During the so-called raids, worker and peasant correspondents were involved in the withdrawal of food stocks. Significant growth of publications in the press with the condemnation of "state property thieves" and the requirements of severe punishment for them since August 1932 is pointed out. The impetus for this was the adoption of the decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR, "About protection of the property of state enterprises, kolkhozes and cooperatives, and strengthening of the public (socialist) property", dated 7 August 1932.

Key words: Holodomor, grain procurements, propaganda, press, Chernihiv region, worker and peasant correspondents'.

* * * * *

С. КОСТЮК,
Тернопіль

ГОЛОДОМОРИ В УКРАЇНІ: ФОНДИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Оскільки теперішні покровителі та симпатички «русскава міра» цинічно заперечують очевидну політику винищення українства тодішнім режимом, зокрема, 1932-1933 років, кожен артефакт – важливе підтвердження геноциду.

Певною мірою, зібрані матеріали фондової збірки Тернопільського обласного краєзнавчого музею допомагають розкрити гірку правду Голодомору.

Станом на квітень 2018 року зафіксовано: «Рідкісні документи» – 43, «Фотографії» – 11, «Негативи» – 3, «Рідкісні книги» – 67, «Плакати, листівки» – 3, «Плівки, компакт-диски» – 5, «Нумізматику» – 6, «Філателія» – 4, «Науково-допоміжні матеріали» – 172, поза нумерацією 5 (каталожна шухлядка – «Голод на Україні. Репресії (1930–1950 рр.). «Береза Картузька», «Бригідки»,

«Соловки», роздільник – «Голодомор 1932-1933 рр. в Україні та голод в 1946–1947 рр.»⁷³.

Першочергово постають вартісними тематичні надходження, котрі «подають» реакцію світової громадськості. Наприклад, побуджують відповідні емоції кольорові репродукції робіт «Голодомор очима українських художників» (зберігач оригінальних малярських творів – Морган Вільямс, США; ТКМРД – 15822 /1 – 21/).

Важливими документальними свідченнями сприймаються світлини: «Перша маніфестація українців Австралії у 20-ту річницю Голодомору в Україні» (Мельбурн, 1953; з архіву Мирослава Болюха; ТКМФ – 14370 – 14372).

Серед видрукуваних «доказів», особливою непересічністю позиції авторів позначені книжки: «Соловій Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках. Частина перша» (Нью-Йорк – Детройт – Скрантон, 1952; ТОКМРК – 5983), «Голод в Україні 1922 р.» (Канада, 1962; ТКМРК – 9435), «Сталінсько-хрущовське охвістя» (Нью-Йорк – Чікаго, 1964, ТОКМРК – 7365), «Галій М. Організований голод в Україні. 1932–1933» (Чікаго – Нью-Йорк, 1968; ТОКМРК – 5991) тощо.

Спогади свідків, жертв голодомору, котрі проживали-проживають на Тернопільщині зібрав і впорядкував окремим виданням тернопільський науковець М. Лазарович – «І було пекло на землі... Голодомор 1932-1933 років в Україні: передумови, механізм здійснення, наслідки» (Тернопіль: Джура, 2008. – 620 с.; ТКМРК – 10485).

Важливу просвітницько-пропагандивну функцію виконує фалеристика. Скажімо, привертають увагу та запам'ятовуються значки (ТКМНум – 3605 – 08, 2778, 2783).

Наявні рідкісні документи засвідчують проведення масових заходів на висвітлення трагедії та пошанування пам'яті жертв Голодомору.

Щорічно експонують тематичні виставки фондкових матеріалів, доповнені новими надходженнями. Проводять лекторії, «круглі столи», просвітницькі уроки, науково-краєзнавчі читання, ін.

Костюк Степан Володимирович,
директор Тернопільського обласного краєзнавчого музею, голова Тернопільської обласної організації Національної спілки краєзнавців України e-mail: tokm-1913@ukr.net
вул. Володимира Великого, 7/243, м. Тернопіль, 46016 тел. (0352) 52 44 77
Тернопільський обласний краєзнавчий музей, площа Героїв Євромайдану, 3, м. Тернопіль, 46008 **Примітка: участь – заочно.**

* * * * *

Р. КРУЦИК, І. ОКОЄВ
Київська міська організація «Меморіал»

МІЖНАРОДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ

У світовій історії немає аналогів, які можна було б порівняти з трагедією українського народу – Голодомором 1932-1933 рр. Дослідникам і світовому співтовариству багато відомо про причини цієї глобальної трагедії українців. Окремі науковці та політики, звертаючись до теми аналізу діяльності вищого комуністичного керівництва СРСР 1931–1932 рр., намагаються хоча б якоюсь мірою виправдати виконавців цього страшного злочину. Є й такі, що заперечують сам факт голодомору і цинічно стверджують, що завдяки мудрій політиці вождів комуністичної партії в 1934 голод був подоланий.

Дуже важко і відповідально робити аналіз і висновки за наявними архівними документами. Усіх їх писала окупаційна влада і все, що стосувалось України і українства, в документах обов'язково мало бути сформульовано у негативному світлі. Адже до 1953 р. в Україні у вищому партійному і, відповідно, у державному керівництві, а тим більше в керівництві силових структур, фактично не було етнічних українців. Відомим є вислів В. Леніна «українських чекістів нужно почистить и найти людей потверже». І це свято виконувалось, бо майже щодва роки відбувалася ротація керівництва ЧК, ГПУ, НКВС.

Водночас Голодомор необхідно вивчати і досліджувати в руслі політичного та економічного

⁷³ Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею

курсу партійно-державного керівництва СРСР. На той час головною складовою державної політики Москви були заготівлі на експорт хліба та продуктів харчування.

Пообіцявши всьому світу побудувати суспільство нового типу, без експлуаторських класів, та взявши курс на оточення соціалізму в одній окремій державі (відмова від світової революції), Сталін та його оточення розуміли, що коли не буде зроблено швидкого прориву «на зміцнення матеріальної бази та індустрії», – владу не вдасться втримати. Коштів на проведення індустріалізації й закупку за кордоном нових технологій не було. Царська казна була пограбована комуністичною верхівкою і роздана різним авантюристам з Комінтерну на «організацію світової революції». Не було кому і створювати нові технології для індустріалізації, бо одним з гучних політичних процесів, так званою «шахтинською справою», була знищена технічна інтелігенція. На противагу насильницькій колективізації, вся Україна була охоплена масовими селянськими повстаннями. За таких умов московська комуністична верхівка бачила свій порятунок в Україні. Тобто хліб українського селянина мав стати своєрідною золотою валютою для закупівлі закордонних технологій. Ще весною 1931 р. з Москви в Україну виїжджає велика група «спеціалістів», партійних та радянських працівників із завданням обстежити всі українські порти та припортові склади і елеватори, а також дати пропозиції щодо їх розширення. Власне, з цього часу і почалося втілення в життя добре спланованої акції терору голодом проти українського селянства.

Відомий дослідник голодомору, професор Стендфордського університету Роберт Конквест, писав: «Голод запланувала Москва для винищення українського селянства, як національного бастиону. Українських селян винищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями-селянами». Це визначення Конквеста багато що пояснює. Адже дуже часто московські вчені заявляють, що голод, бачте, був і в Поволжі, і в Казахстані. Проте Конквест зазначає, що в Україні відбувся дуже сильний спротив більшовицькому режиму ще до початку 30-х років, але 1930 рік став періодом, коли тут чинили спротив уже цілі села, тобто люди не віддавали ні своє майно, ні свою честь. На протидію насильницькій колективізації, Україна була охоплена масовими селянськими повстаннями. Це викликало страшенну лють у Кремлі, і в 32-му році в Україну було направлено московських емісарів, зокрема Молотова, Кагановича, Балицького (колишній голова ГПУ) і цілу бригаду партійних працівників (близько 1700 осіб), які разом із багатотисячними загонами ГПУ повинні були цю ситуацію виправляти. Саме тоді, внаслідок вкрай жорстоких дій комісії Молотова, в українського селянства було вилучено величезну кількість зерна. Із поставлених Москвою грабницьких планів заготівель хліба, Україна була спроможна виконати лише 70 відсотків обсягу. Але що ж то за проекти були куплені за український хліб? Адже інженерний корпус царської Росії здебільшого більшовики або знищили, або репресували, або зголосили «саботажниками», яким не довіряли. Тими численними технічними проектами, якими так вихвалялися більшовики перед власним народом, видаючи їх за свої, були:

- Московський метрополітен, спочатку імені Лазаря Кагановича, а потім Імені Леніна – американський проект;
- Гідроелектростанція «ДніпроГЕС» – американський проект;
- Харківський тракторний завод – німецький проект;
- Магнітогорський металургійний комбінат – американський проект;
- Горьківський автомобільний завод (ГАЗ) – американський проект;
- Цивільний повітряний флот СРСР – німецький проект, поставка літаків для якого здійснювалася фірмою Люфт Ганза.

Усю відповідальну інженерну працю щодо втілення в життя цих дорогартісних західних технологій здійснювали фахівці фірм-розробників, а сотні тисяч «будівників світлого майбутнього», що повтікали з голодного сіл за миску баланди, місили бетонний розчин босими ногами. Платила Москва Заходу за проекти хлібом і життям мільйонів українських селян. Сталін наказав ставитися до голоду, як до неіснуючого явища. За Постановою Політбюро ЦК ВКП(б), на кордонах УРСР зосереджувала загороджувальні загани, завданням яких було недопущення проникнення українських селян у Білорусь і сусідні російські області за хлібом та продуктами.

За кількістю жертв трагедія Голодомору 33-го року переважає наступне воєнне лихоліття. Німецько-російська війна точилася 4 роки, а трагедія Голодомору тривала півроку – з кінця 32-го р. до кінця весни 33-го р. У селах під Києвом (Пирогів, Троєщина, Жуляни та інші) від Голодомору вимерло 223 відсотки населення, а з фронтів Другої світової війни не повернулося 11 відсотків. Війни супроводжували людство здавна, а штучний голодомор винайшли і здійснили комуністи. Саме комуністичні органи керували вивезенням хліба з колгоспів і селянських садіб. Межі територій у СРСР, заселених у той час етнічними українцями, збігаються з районами, які охопив лютий голод. Відомо, що в Російській Федерації з двох сусідніх сіл вмирало те, в якому більшість становили українці. Тогочасна структура населення УРСР суттєво відрізнялася від ситуації кінця ХХ століття, а саме: до 80% проживало в селах і його комуністи перетворили на колгоспне рабство. 27 грудня 1932 р. ухвалено спільну Постанову ЦВК і Раднаркому СРСР про запровадження паспортної системи. Право отримати паспорти мало тільки міське населення. Кілька наступних постанов забороняють селянам змінювати місце проживання. За непослух передбачено покарання у вигляді позбавлення волі. Прив'язка селян до територій та примусова праця в колгоспах трактується Женевською конвенцією 1926 р. «Про незастосування примусової праці» як рабство. Отже, в розпал голодомору селяни стають рабами і ця норма проіснувала в СРСР до 1967 р. Московська влада, володіючи інформацією про жахливі наслідки голодомору, відмовляється від допомоги, організованої сусідніми дер-

жавами. На західних кордонах СРСР зупиняються вантажі з гуманітарною допомогою і водночас вживаються усі заходи з метою недопущення витоку інформації за кордон про голод в Україні. Для цього 18 лютого 1933 року Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалоє постанову «Про голову ГПУ УРСР». Заступник голови ГПУ СРСР В. Балицький стає головою ГПУ УРСР. Сталін на Політбюро ЦК ВКП(б) відстоював думку, що без залізної руки Балицького, цього ставленика Кремля, Україні не обійтись. Саме Балицький був відповідальний за недопущення витоку інформації за кордон про Голодомор в Україні. Про це свідчить ще одна Постанова ЦК ВКП(б)У від 13 березня 1933 року, у якій відзначено «доручити тов. Балицькому вжити заходи, що унеможливають перетинання відомостей про голод за кордон».

19 квітня 1933 р., коли голод в Україні набув явно катастрофічних наслідків і вже проблемою стало приховувати масові випадки труподства, Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло нарешті рішення надати Україні продовольчу допомогу, передбачаючи виділити її з централізованих ресурсів, розташованих в Україні. Це свідчить про те, що державні запаси продовольства на території України були. Голодні селяни, як могли, протидіяли вивезенню хліба: нападали на зерносховища, магазини, комори винокурень, де зберігали запаси кукурудзи. Соціальні настрої та боротьбу селянства тих часів вивчено дуже мало. Тільки в період з 1917 по 1930 рр. в Україні відбулося близько 1800 селянських повстань. Комуністичні ідеологи і до цього часу цю боротьбу трактують як боротьбу «банд формувань і контрреволюції».

29 квітня 1933 р. заступник голови Раднаркому УРСР Любченко під грифом «таємно» звітує про перевиконання Україною планів заготівель на експорт та пропонує нагородити орденом трудового червоного прапора керівників, які відзначились в організації експортних поставок із України в 1931–1933 рр. Як вказано в документі: «На відзначення 15-річчя монополії Зовнішньої торгівлі на Україні, і в зв'язку з тим, що за керівництвом Уповнаркомзовнішторгу Україна протягом останніх років успішно виконувала плани експорту (1931 – виконано на 103,5% на суму 75,7 млн крб, план 1932 р. – 101,8% на суму 84,9 млн крб, і план I кварталу 1933 р. – на 106,7% на суму 24,3 млн крб)». Як бачимо, в 1932 році, порівняно з 1931 р., Україну пограбовано більш як на 9 млн крб. І це відбувається тоді, коли щодня помирало голодною смертю до 25 тис. людей, щогодини близько 1000 осіб, щохвилини близько 17 осіб. А ось «герої», яких представлено до нагородження за перевиконання планів експорту: Картель Михайло Абрамович, Гендлер Лев Лазарович, Сітов Іван Петрович, Брацлавський Йосип Мойсейович, Фрадков Савелій Юхимович. Комуністичні керманічі добре усвідомлювали, що чинять злочин, бо не тільки цей документ, а й усі ті, що стосувалися експорту і заготівлі продуктів, йшли під грифом «секретно». Під час хлібозаготівель 1931–1932 років у більшості колгоспів було забрано продовольче і навіть насіннєве зерно. Щоб приховати точну цифру втрат від штучно створеного Москвою голоду в Україні, більшовицькі комісари після 1933 року шастали по селах України, вилучаючи та знищуючи «Господарські книги» та «Книги записів активів громадського стану на 1933 рр.».

До сьогодні ті, хто намагається заперечити голодомор, аргументують причини його виникнення посухою та неврожаєм. Архівні дані гідрометеорологічних зведень за 1931–1933 рр. спростовують і цю цинічну вигадку. Сталін у двох своїх виступах 1932 року на партійних конференціях звинувачує українських партійців у зриві планів заготівлі хліба на експорт, зазначаючи, що врожайність у 1932 році значно вища в Україні, ніж у 1931 році.

Правда про трагедію українського народу почала пробиватись крізь морок забуття завдяки титанічній праці української діаспори, яка добилась створення в 1983 році спеціальної комісії Конгресу США з дослідження Голодомору. Висновки 5-річної роботи Спеціальної комісії затвердив Конгрес США 19 квітня 1988 р.

Висновки спеціальної комісії Конгресу США з питань дослідження Голодомору 1932-1933 років в Україні:

1. немає сумнівів, що велика кількість населення Української РСР та Північної території Кавказу померли від голоду протягом 1932-1933 років через голодомор, у зв'язку з конфіскацією врожаю 1932 року Радянською владою;
2. жертви українського голодомору налічують мільйони осіб;
3. офіційна заява Радянської влади про «диверсію куркулів», яка стала причиною усіх «труднощів» протягом Голодомору, не має підстав;
4. Голодомор не був, як часто заявлялося, пов'язаний з посухою;
5. у 1931–1932 роках офіційною реакцією Радянської влади на нестачу зерна через посуху за межами України було надання допомоги постраждалим територіям та надання деяких пільг селянам;
6. у половині 1932 року, внаслідок невдоволення влади Української РСР тим, що надмірні поставки зерна спричинили появу локалізованих осередків Голодомору, Москва відмінила попередній курс і зайняла більш жорстоке становище до селян;
7. неспроможність Радянської влади в Україні виконати граничні норми поставок зерна змусила вжити надзвичайно жорстоких заходів, аби забрати у селян максимальну кількість зерна;
8. восени 1932 року Сталін використав цю спонуку «кризу поставок» в Україні як привід для зміцнення свого контролю на Україні, а також для ще більшого посилення заходів по конфіскації зерна;
9. Голодомор в Україні в 1932-1933 роках був наслідком максимальної конфіскації

- сільськогосподарських продуктів у населення села;
- 10.представники влади, які відповідали за заходи щодо конфіскації зерна, також жили в страху покарання;
 - 11.уже вкінці 1932 року Сталін знав, що в Україні люди помирали від голоду;
 - 12.наприкінці 1933 року Сталін використав «слабкість» української влади в зборі зерна для ще більшого зміцнення свого контролю над Комуністичною партією України і дав наказ для дій, які ще більше погіршили ситуацію і довели до максимуму людські втрати;
 - 13.Постишев мав подвійні повноваження від Москви: збільшити конфіскацію зерна і тим самим збільшити голодомор в Україні та знищити новітні національні самопрояви, які були до того часу дозволені українцям владою СРСР;
 - 14.голодомор також відбувався і в басейні ріки Волга та на території Північного Кавказу, але такі наслідки і масштаби, як в Україні, він мав у місцевостях, де проживали етнічні українці;
 - 15.було вжито заходів, щоб не допустити переїзд голодуючих у регіони, де харчі були доступнішими;
 - 16.Й. Сталін та його оточення здійснили геноцид проти українців у 1932-1933 роках;
 - 17.американський уряд мав достатню та вчасну інформацію про голодомор, але не здійснив жодних кроків для полегшення ситуації. Навпаки, Адміністрація США надала дипломатичне визнання Радянського уряду в листопаді 1933 року, відразу ж після голодомору;
 - 18.протягом голодомору деякі члени американського корпусу преси співпрацювали з Радянським урядом, заперечуючи існування голодомору в Україні;
 - 19.останнім часом у дослідженні Голодомору є значний прогрес як на заході, так і меншою мірою в Радянському Союзі. Хоча Радянські історики та промовці ніколи не давали точного та адекватного звіту, значний прогрес досягнуто останніми місяцями.

Коли українців нищили штучно створеним голодом, уряди так званого вільного світу, задобрені покупками дешевого українського хліба, навіть встановлювали дипломатичні відносини з тодішньою державою-злочинцем, якою був Радянський Союз. Крім того, деякі представники тогочасної «вільної преси», задобрені Кремлем, ще й намагалися приховати цей злочин.

16-м пунктом висновків Конгрес США визнав голод 1932-1933 рр. геноцидом, 17 та 18 пунктами визнано помилковість дій тодішнього американського уряду та деяких представників преси США.

Паралельно з цим, завдяки зусиллям української діаспори в 1988 році, створено Міжнародну комісію юристів у такому складі:

1. проф. Джакоб В. Ф. Сундберг – Швеція, обраний президентом комісії;
2. проф. Джов Вергуден – Бельгія, заступник президента Комісії;
3. проф., полковник Дж. І. А. Дрейпер, колишній Британський обвинувач у Нюрнберзькому Трибуналі;
4. проф. Джон П. Гампфрей – Канада, колишній директор відділення Людських Прав Організації Об'єднаних Націй;
5. проф. Джордж Левассер – Франція, колишній член Комісії для ревізії карного права Франції;
6. проф. Рікардо Левене – Аргентина, колишній Президент апеляційного суду;
7. проф. Ковей Т. Олівер – США, колишній асистент державного Секретаря, Амбасадор.

Для того, щоб не було упереджених і необ'єктивних висновків, у складі комісії не було жодного українця.

Президент комісії проф. Сундберг із Швеції зробив такий висновок:

«є очевидним, як виявляють усі докази, стан голоду був добре відомий у Москві, зверху донизу. Однак, нічого не було зроблено, щоби помираючим масам подати хоч якусь допомогу. Навпаки, всі зусилля пішли на те, щоби заперечити факт існування голоду, зробити його невідомим для міжнародних відвідувачів та щоби перешкодити доставці допомоги голодуючим».

У 1937 році СРСР було проведено перепис населення. Українські демографи показали не тільки втрати населення від Голодомору, але і втрати від зменшення народжуваності внаслідок голоду. Сталін був дуже незадоволений результатами перепису, особливо тими цифрами, що стосувались України. Зрозуміло, дані цього перепису не оприлюднювались, а низку видатних українських вчених-демографів репресували.

Міжнародна Комісія юристів створила цікаву порівняльну таблицю приросту і втрат населення СРСР, Росії, Білорусі та України за даними переписів 1926 і 1939 рр., що подавались у радянських офіційних джерелах. Ці дані не можуть бути абсолютно точними, оскільки порівняння зроблені за 6 років до і 6 років після голоду. Також не враховано той незаперечний факт, що після Голодомору у вимерлі села України ешелонами переселялись села і цілі колгоспи з Російської Федерації. Але навіть у такому вигляді таблиця свідчить про багатомільйонне зменшення населення України (і це у мирний час та на родючих українських чорноземах) за загального зростання кількості населення Росії на 22 мільйони осіб, або 28 відсотків. Такими є жахливі наслідки Голодомору 1932-1933 рр., про які вже знав цивілізований світ і які не тільки визнавала, а й приховувала комуністична влада.

№з/п	Назва держави, республіки	Населення у млн. Дані СРСР за 1926 р.	Населення у млн. Дані СРСР за 1939 р.	+ зрост. населення - втрати населення	У% зрост. і втрати
1	СРСР	147,028	170,557	+23,529	+16,0
2	РРФСР	77,791	99,591	+21,800	+28,0
3	Білорусь	4,739	5,275	+536	+11,2
4	Україна	31,195	28,111	-3,084	-9,0

Отже, якщо виключити Україну зі структури загального приросту населення СРСР, то він становитиме 23%, що і буде середнім показником по цій території. Враховуючи цей показник, населення України станом на 1939 рік повинно було б становити більше ніж 38 мільйонів осіб, а натомість воно налічувало трохи більше 28 мільйонів. Відповідно, з 1926 р. по 1939 р. Україна не дорухувалась близько 10 мільйонів осіб, що можна вважати наслідком геноциду українського народу.

* * * * *

УДК 94(477) «1932/1933; 1942/1943»

О. КУЖЕЛЬНА
Начальник організаційного відділу,
Шосткинська районна рада (Сумська область)

ЗГАДКИ ПРО ГОЛОДОМОР НА СТОРІНКАХ «ОКУПАЦІЙНОЇ» ПРЕСИ

Розглянуто висвітлення теми Голодомору 1932-1933 років в Україні на сторінках газет місцевих управ, що друкувалися на території Сіверщини, окупованої німецько-фашистськими загарбниками у період Другої світової війни. Зокрема, наведено публікації у газетах «Новий час» (м. Шостка) та «Голос Новгород-Сіверщини» (м. Новгород-Сіверський).

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, Шостка, Новгород-Сіверський, голодомор.

Тему Голодомору 1932-1933 року на Шосткинщині⁷⁴ висвітлено у низці статей місцевої преси та наукових публікаціях. Намагання узагальнити архівні матеріали та спогади очевидців тих подій покладено в основу видання одного з перших значних місцевих досліджень Голодомору на території нашого краю – збірнику «Назавжди в пам'яті людській (Свідчення очевидців голодомору 1932-1933 рр. на Шосткинщині)» [1]. Стаття О. А. Почтової «Шосткинщина у 1932-1933 роках» ґрунтується на спогадах очевидців [2]. Окремі сторінки про дослідження історії Голодомору на Шосткинщині знаходимо у таких виданнях, як «Голодомор 1932-1933 років на Сумщині» [3] та «Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: Збірник матеріалів» [4].

Окремою, малодослідженою, є тема висвітлення Голодомору у засобах масової інформації часів німецької окупації на території України у роки Другої світової війни. В. М. Власенко, досліджуючи тему Голодомору 1932-1933 років на Сумщині, зазначала: «Нова хвиля публікацій про розкуркулення, примусову колективізацію, Голодомор, репресії припадає на період німецької окупації, коли в місцевих газетах «Визволення», «Відродження», «Голос Охтирщини», «Лебединський вісник», «Новий час», «Путивлянин», «Сумський вісник» з'являються матеріали про Голодомор [5, с. 30].

Німецька окупаційна влада ставила на меті, перш за все, поневолити місцеве населення та примусити працювати на благо Рейху. «Нездатних і лінових треба зробити здатними й працюючими» – таке гасло нової німецької влади розміщено в одній зі статей «окупаційної» преси [6, с. 2]. Другою метою було: акцентувати увагу на недоліках і ганебних проявах радянської влади, усіма засобами дискредитувати радянську владу, аби довести населенню «переваги» німецьких порядків. Наголос робився на темах колективізації, розкуркулення, голодомору та репресій, які поширились у 1930-ті роки в Радянському Союзі. З метою ідеологічної пропаганди німецька влада на

⁷⁴ У 1932-1933 роках Шосткинський район входив до складу Чернігівської області. З січня 1939 року Шосткинський район входить до складу Сумської області.

окупованих територіях використовувала місцеву пресу. Так, 23 серпня 1942 року у Шостці «за дозволом німецького командування» почала виходити газета «Новий час», головним редактором якої був К. Іващенко [7, с. 2].

13 грудня 1942 року на сторінках газети «Новий час» надруковано статтю П. Ереся⁷⁵ «Українці ніколи не забудуть 1932-1933 року» [8, с. 2]. Головний герой статті – старий Овдієнко повертався після 10-річного заслання з далекого Сибіру до себе на батьківщину – до села Минчикури Мелітопольського району. «Блукаючи в бур'янах, старий бачив людські кістки й трупи. З жахом він дивився на них і стиха шепотів: «Щось страшне сталося з людьми, що нікому було їх і поховати. Чи чума, чи холера була тут. А про те, що радянська влада хліб весь забрала і люди від голоду померли – про це й невтямки старому Овдієнку». «Старий Овдієнко, йшовши шляхом, пізнавав знайомих серед трупів, що лежали у густій траві». Там, у полі знайшов старий і ледь живого свого сина – «нахилившись впізнав батько сина свого, що вмирав з голоду в бур'янах». До розгубленого батька він звернувся з такими словами: «Тату! Хіба ... не чули про нас, про наші села, що вимерли всі від голоду». Розповів син і про те, що «всі померли тут..., а мати ще вчора опівдні». Перед смертю просила мати хліба та води. У цих сумних розмовах батько відразу й не помітив, що син помер прямо й нього на руках. Піднявши догори кулак закричав старий Овдієнко: «Прийде час ... проженемо вас, катів-душогубів, та будемо жити вільно без жидів, без червоної сарани» [8, с. 2].

Чи був насправді такий Овдієнко, чи автор вигадав прізвище і зробив цей образ «збірним» – невідомо. Але що стосується наступної статті, то вона має позначення «з особистих спогадів». Йдеться про публікацію Демченко «За що так карали?» [9, с. 2]. Ця стаття містить декілька цікавих подробиць: «Це було в травні місяці 1931 року, коли всіх трудівників селян, яких большевики називали «куркулями», заарештовували й засилали. В Шосткинському районі також було заарештовано багато куркулів і посаджено в міліцію. Але в цьому приміщенні всі не вміщались, бо занадто багато було чесних трудівників у районі. Тоді було встановлено ґрати у вікна будинку ГПУ біля заводу №9, куди посадили «куркулів». Далі автор продовжує: «Біля двох місяців страждали люди, терплячи знущання Г.П.У. ... В кінці липня 1931 року ... найкращих трудівників почали вивозити за межі України... З Шосткинського району вивезли «куркулів» на Урал, станція Вія аж за Магнітогорськом... В перші дні з голоду померла одна дитина у «куркуля» з містечка Вороніжа. В нього їх було ще 6 душ». Автор статті наводить сумну статистику: «В цей проклятий закривавлений 1931 рік було вислано з України більше 400.000 чоловік, мало хто повернувся додому». Перебуваючи на засланні, Демченко та його односельці дуже голодували. Не витримавши тяжких умов життя, вони втекли зі заслання. «Повернулися на Україну, та недовго там жили, бо знову заарештували й вислали знов на Урал... Тікати було нікуди, а треба було гинути, й люди гинули сотнями від голоду». З часом авторові статті вдалося знову повернутися на батьківщину. Його призов до колишніх вигнанців-земляків, з якими він разом перебував у засланні, має суто ідеологічне підґрунтя з присмаком окупаційно-нацистського забарвлення: «Я повернувся на батьківщину, хто ще де живий, озовися. Тепер ти вже вільний, тебе від більшовицького ярма звільнила непереможна Німецька армія. Ти будеш працювати на своїй власній землі... Вже нема бандита – «батька» Сталіна, нема жидів, які намагались знищити українську націю. Скоро бандит Сталін буде сам знищений, а селяни будуть жити вільно й щасливо» [9, с. 2].

Підсумовуючи хазяйнування німців на території Шосткинщини, М. Іващенко у своїй статті «Рік Вороніж живе без жидів-комуністів», надрукованій у №2 (30.08.1942) газети «Новий час», не може не згадати про сумні часи колективізації та голодомору: «Минув рік, як втекли із містечка більшовицькі заправили. З жахом пригадують селяни про їхнє хазяйнування, коли вони з 1929 року по 1934 рік, наче голодні вовки, віднімали хати і худобу, засилали здібних трудівників до далеких лагерів, а їхні сім'ї залишали на голодну смерть» [10, с. 2]. Але на думку М. Іващенка, все змінилося з приходом німців: «Як тільки прийшли німецькі війська... заповітна мрія про чесну працю на власній землі здійснилася».

Детальну оцінку передумов і наслідків Голодомору наводить у статті «Голод на Україні в 1933 році» П. Ворінка. Цю статтю надруковано у виданні Новгород-Сіверської районної управи – газеті «Голос Новгород-Сіверщини» 16 жовтня 1942 року. «Люди звикли розуміти голод як стихійне явище, як наслідок неврожаю зернових та городніх культур, – пише П. Ворінка. – Але в 1933 р. жидівсько-комуністична влада зробила на Україні штучний голод, від якого жахливою голодною смертю загинули мільйони українського народу» [11, с. 1]. Головною причиною голодомору автор вважає крах більшовицької політики у проведенні колективізації: «Більшовики переконалися, що український народ жидівської влади не підтримає і вирішили покарати українців найжорстокішою, нечуваною в історії людства карою – масовим знищенням людей голодною смертю». «З осені 1932 р. дано розпорядження здати таку поставку зернових та інших культур, яка в три-чотири рази перевищувала фактичний врожай цього року. Спеціальні загони обходили двори і забирали все, що ще лишилось у господарстві». «Голод у селах відчувся вже в грудні місяці, – продовжував автор статті. – До весни поїли всіх собак, котів... Навесні ж 1933 р. настав справжній голод. Попухлі люди гинули, як мухи. Трупи лежали по вулицях і хатах – живі люди не мали сили прибирати померлих» [11, с. 1].

«У великих містах та районних центрах було не краще. Щоб врятуватись від голодної смерті,

⁷⁵ Написання прізвища автора подано відповідно до тексту публікації в газеті. Нижче буде наведено іншу статтю цього ж автора, але написання прізвища буде там подаватися як «Єресь».

багато селян кидали рідні села і йшли шукати роботи до міст. Небагатьом пощастило влаштуватись у місті. Більшість лишались на вулицях і тут же, на вулицях, вмирали. Спеціальні підводи щоранку підбирали трупи, які валялись по дворах і тротуарах. Відчували голод і робітники та службовці фабрик та заводів, бо хліба і продуктів одержували занадто мало» [11, с. 1]. «Не голодувало, на думку П. Ворінка, лише жидівське населення міст та ...відповідальні комуністи та їхні родини, ...які в спеціальних розподільниках одержували добрі пайки». Звернув увагу автор статті і на роботу «Торгсінів»: «з цих крамниць за золоту та срібну валюту можна було придбати ... першосортні продукти: борошно... і сало, і масло, і олію, і крупи». Але ж користувалися послугами «Торгсінів», на думку автора, «лише жиди».

Завершує свою статтю П. Ворінка «традиційними» на той час гаслами про те, що все змінилося з приходом німців: «Український селянин охоче взявся будувати своє життя по-новому, бо німецька влада повернула йому права, які були відібрані більшовиками».

Непрості роки колективізації та її наслідків згадано у статтях Ромашко «Доходяга» [12, с. 3] та Павла Єресь «Спогади про минуле життя» [13, с. 4; 14, с. 2]. Статтю Ромашко написано на основі розмови з дідусем, «який був колись добрим господарем і за любов до землі був засуджений більшовиками на 10 років, відбув нелюдські страждання».

«Доходягою» називає герой статті українську землю, яка стала такою «за часів царювання Сталіна та Кагановича». Героїня публікації «Спогади про минуле життя» Параска Сахненко «зривала збиральну кампанію» та ще була «гайдамачкою». «Батька, матір, двох братів большевики убили, а майно і худобу актив села забрав», – журилася Параска [14, с. 2]. Але цього місцевій владі було недостатньо – заарештували Параску, а хату її спалили.

Деякі статті в газеті «Новий час» виходили під рубрикою «На звільненій землі». Як показали події Другої світової війни ні про яке визволення, свободу, вільну працю та щасливе життя за умови фашистської окупації не могло бути й мови.

Безумовно, публікації про Голодомор, що з'являлися на сторінках «окупаційної» преси, не були науковими і мали більш за все ідеологічне підґрунтя. Навіть вищенаведена стаття П. Ворінка з її детальним аналізом передумов і наслідків подій 1932-1933 років «з'їжджає» на рейки антирадянської агітації та пропаганди «переваг» німецької влади. Декілька авторів, описуючи часи Голодомору, разом з радянською владою паплюжили і єврейську націю (яка, до речі, зазнала чи не найжорстокіших знущань з боку німецько-фашистських окупантів). Деякі статті про голод 1932-1933 років мали художнє забарвлення, деякі ґрунтувалися на розповідях конкретних людей. Але чи справжні прізвища використано в цих статтях, чи вигадані – невідомо.

Ця стаття та наведення вищезазначених газетних публікацій є спробою дослідження засобів подання матеріалів про Голодомор 1932-1933 років у різні часи, зокрема, у період фашистської окупації років Другої світової війни.

Список літератури

1. Назавжди в пам'яті людській (Свідчення очевидців голодомору 1932-1933 рр. на Шосткинщині) / упоряд. О. І. Євтушенко. – Глухів, 2008. – 100 с.
2. Почтовая О. А. Шосткинщина у 1932-1933 роках / О. А. Почтовая // Сівєрщина в історії України : зб. наук. пр. – Київ ; Глухів, 2011. – 468 с. – С. 395–397.
3. Голодомор 1932-1933 років на Сумщині / упор.: Л. А. Покидченко. – Суми, 2006. – 356 с.
4. Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців : зб. матер. / Упоряд. С. В. П'ятченко. – Кн. 2. – Суми, 2008. – 184 с.
5. Власенко В. М. Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині (до 75-х роковин національної трагедії) / В. М. Власенко // Сумський історико-архівний журнал. – 2008. – №IV–V. – С. 29–70.
6. Ортскомендатура задоволена допомогою населення // Новий час. – 1943. – 18 квітня. – №6. – С. 2.
7. Іващенко К. З наради старшин / К. Іващенко // Новий час. – 1942. – 23 серпня. – №1. – С. 2.
8. Єресь П. Українці ніколи не забудуть 1932-1933 року / П. Єресь // Новий час. – 1942. – 13 грудня. – №17. – С. 2.
9. Демченко. За що так карали? (З особистих спогадів) / Демченко // Новий час. – 1942. – 8 листопада. – №12. – С. 2.
10. Іващенко М. Рік Вороніж живе без жидів-комуністів / М. Іващенко // Новий час. – 1942. – 30 серпня. – №2. – С. 2.
11. Ворінка П. Голод в Україні в 1933 році / П. Ворінка // Голос Новгород-Сівєрщини. – 1942. – 16 жовтня. – №22. – С. 1.
12. Ромашко. Доходяга / Ромашко // Новий час. – 1943. – 10 січня. – №2. – С. 3.
13. Єресь Павло. Спогади про минуле життя / Павло Єресь // Новий час. – 1942. – 13 вересня. – №4. – С. 4.
14. Єресь Павло. Спогади про минуле життя (закінчення) / Єресь Павло // Новий час. – 1942. – 20 вересня. – №5. – С. 2.

Kuzhelna O. V.

MENTIONS ARE ABOUT GOLODOMOR ON PAGES OF THE OF «OCCUPATION» PRESS

In the article refers about opening of theme of Golodomor of 1932-1933 on Ukraine on the pages of newspapers of local justices which was printed to territory of Siverschina, occupied fascist invaders in a period Second world war. In particular, is told about publications in newspapers «New time» (Shostka) and «Voice of Novgorod-Siverschina» (Novgorod-Siverskiy).

Key words: Second world war, occupation, Shostka, Novhorod-Siverskiy, Holodomor.

* * * * *

ПОДОРОЖНІ ЗАПИСКИ М. КУЛІША ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ ГОЛОДУ 1921–1923 РР.

Висвітлено питання штучного голоду 1921–1923 років, що охопив значну територію України, у подорожніх записках Миколи Гурійовича Куліша «По весям і селам». Майбутній український драматург, автор п'єси «97» про голод 1921–1923 років в Україні, перебуваючи на посаді завідувача Відділу народної освіти Дніпровського виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, відвідує Дніпровський повіт Миколаївської губернії, охопленій голодом. Під час інспекції шкіл та дитячих будинків він описує трагічні події, що були на Півдні України: руйнування мережі шкіл, загибель від голоду дітей та дорослих, випадки канібалізму. У центрі його записок опиняється складна система взаємовідносин між представниками влади, громадських організацій, працівниками освіти, селянами, в руках яких перебуває доля дітей в умовах голоду, що охопив регіон. Їхній аналіз допомагає дослідити мотивацію дій учасників від різних політичних сил та причини того, чому голод забрав величезну кількість людських життів на Херсонщині. Все це дає змогу вважати подорожні записки Миколи Куліша важливим джерелом з історії голоду 1921–1923 рр. в Україні.

Ключові слова: голод 1921–1923 років, Микола Куліш, школа, дитячий будинок, Україна.

Штучний голод 1921–1923 рр., що охопив значну територію України відображено у багатьох джерелах, зокрема й опублікованих [3, 4, 5, 7]. Його причини, перебіг та наслідки досліджені в доробку знаних українських науковців С. Водотики, С. Кульчицького, О.Мовчан та ін. [1, 2, 11, 12, 14, 15]. Проте визначення його як штучного, як не дивно, й досі потребує обґрунтування в суспільній думці. Причиною цього є стійкість радянських міфів, що насаджувалися та поширювалися від шкільної мережі до закладів вищої освіти. Відповідно самі міфи ґрунтувались на масштабній дезінформації населення, що почалася з встановлення радянської влади, та ідеологічній роботі, спрямованій на розпалення класової ворожнечі. Дослідження механізмів радянської пропаганди в історичному контексті – актуальний та перспективний напрям, який не лише привертає увагу суспільства до знакових подій в історії з метою вшанування пам'яті жертв голодоморів, але й слугує відновленню історичної справедливості та протистоїть недоброчесним спробам виправдати політику тоталітарних режимів.

Серед джерел, які висвітлюють трагічні події голоду 1921–1923 рр., подорожні записки «По весям і селам» М. Куліша, видатного українського драматурга, посідають особливе місце [9, с. 362–363]. Через те, що записки стали основою відомої п'єси «97» про голод 1921–1923 рр., вони опинились у сфері уваги літературознавців, а не істориків. Однак за своїм походженням це передусім службові записи, пов'язані з перебуванням М. Куліша на посаді завідувача Відділу народної освіти Дніпровського виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (м. Олешки Дніпровського повіту Херсонської, з 1921 р. – Миколаївської, з 1922 р. – Одеської губернії (нині – частина території Херсонської області: Олешківський, Каховський, Великолепетиський, Новотроїцький, Нижньосірогозький, Чаплинський райони та місто Каховка), а вже потім – робочі записи майбутнього драматурга [9, с. 362–363]. Вперше записки М. Куліша опубліковані російською мовою в 1923 р. в журналі «Наша школа» [8]. Вони складаються з двох частин і містять інформацію за жовтень, листопад, частину грудня 1921 р., кінець травня, червень, і, можливо, липень 1922 р. про дві його інспекторські поїздки Дніпровським повітом [9, с. 838]. Записки не лише хронологічно припадають на початок та розпал голоду в регіоні, але й дають можливість охопити широку географію події. Оскільки М. Куліш інспектував школи та дитячі будинки, у центрі записок опиняється складна система взаємовідносин між представниками влади, громадських організацій, працівниками освіти, селянами, в руках яких – доля дітей в умовах голоду, що охопив регіон. Їхній аналіз дає змогу зрозуміти мотивацію дій учасників від різних політичних сил та причини того, чому голод забрав величезну кількість людських життів на Херсонщині.

Записки М. Куліша складаються з двох частин з підзаголовками «Із записної книжки 1921 року» й «Із записної книжки 1922 року». Ці частини поділяються, своєю чергою, на невеликі за обсягом нариси, кожен зі своєю назвою. Так перша частина містить одинадцять таких нарисів, друга – тільки вісім. Й перша, й друга частина мають вступ, проте жодна – чіткого завершення.

Фактично за назвами, даними М. Кулішем, обидві частини його записок повинні були охоплювати 1921 і 1922 роки, проте в них йдеться лише про окремі вищевказані відрізки часу. Точніше визначити час, який витратив М. Куліш на свої поїздки не вдалося, оскільки навіть дати його виїзду з повітового містечка Олешки називає автор записок лише приблизно: «... в останніх числах жовтня...» і «... в останніх числах травня...». Тому за хронологічні рамки було взято вище визначені відрізки часу [9, с. 364].

Територіальні рамки першої частини записок визначено метою подорожі М. Куліша: «В останніх числах жовтня [1921 р.] від ГУБОНО був отриманий циркулярний лист... з приписом: обстежити всі освітні заклади та максимально скоротити їх штати. І все це швидко, під особисту відповідальність завідуючого» [9, с. 364]. Згідно з цим розпорядженням М. Куліш виїжджає в

Дніпровський повіт Миколаївської губернії. Назви населених пунктів часто слугують заголовками та подаються зі значним скороченням, наприклад «К. Григорівка» замість Князе-Григорівка, або й просто «П-ка» чи «у селі К-х», проте більшість з них, особливо великі населені пункти, легко впізнати [9, с. 367, 377, 380].

За змістом подорожніх записок М. Куліша їх перша частина висвітлює становище освітян та закладів у селах Херсонщини в умовах наближення голоду. Від пильної уваги автора записок не могли сховатися передвісники цієї гуманітарної катастрофи, що завдасть значного удару краю (за підрахунками професора С. Водотики за 1921–1923 рр. в Херсоні населення зменшилось з 81,4 тис. до 40,0 тис. або на 50,86%, Бериславі – з 17,2 тис. до 7,5 тис. або на 52,4%, Нижніх Сірогозах – з 14 до 9 тис. або на 35,71%, Верхніх Сірогозах – з 6 до 4 тис. або на 33,34%, Чолбасах (тепер Виноградове Олешківського району) – з 7644 до 5300 осіб або на 30,67% [2]). У другій частині записок автор описує апофеоз голоду, звертаючи особливу увагу на становище дітей, евакуйованих з інших постраждалих від голоду територій України, що перебувають у дитячих будниках. Незважаючи на те, що подорожні записки М. Куліша мають розрізнене спрямування, завдяки глибокій обізнаності автора про тогочасні події, а також його винятковій літературній майстерності, ми маємо цілісну картину голоду на Херсонщині та явищ, що його супроводжували. Достовірність подій, про які розповідається в записках, підтверджено архівними документами з державних архівів Миколаївської, Одеської та Херсонської областей, центральних історичних архівів [3–6]. Проте особистий погляд їхнього автора дає можливість дослідити методи радянської пропаганди щодо перекидання вини за голодомор із себе на своїх «класових ворогів» та соціокультурні аспекти сприйняття та реагування на провладну політику населення, яке є одночасно жертвами й учасниками цих подій.

Першу частину своїх подорожніх записок М. Куліш починає з опису тяжкого становища освітян як у повітовому місті Олешки, так і в усьому повіті в жовтні 1921 р.: «Нам три місяці не висилали гроші. Разом з НЕПом в повіт увірвався голод. Вже в той час населення їло листя, дикі маслини, макуху та інше» [9, с. 364]. Виникнення голоду офіційно пояснювали дією природної стихії – посухою 1921 р., а також наслідками економічної відсталості Російської імперії та семирічною війною (спочатку Першої світової, потім так званої «громадянської»). Однак насправді вирішальними ці фактори не були: голод 1921–1923 рр. в Україні мав суб'єктивні причини, пов'язані з соціально-економічними перетвореннями радянської влади і насильницькими заходами, за допомогою яких вони здійснювалися. Як зловісне нагадування наступним поколінням протягом тривалого часу, майже 90 років, м. Олешки Херсонської області носило ім'я того, хто стояв на чолі організації штучного голоду 1921–1923 рр. на території України, зокрема — й у рідному місті. Це О. Цюрупа (1870, Олешки — 1928, АР Крим), який займав різні посади, пов'язані з питаннями продовольства в СРСР, був ініціатором введення в країні продовольчої диктатури (1918 р.) та одним з організаторів продзагонів у період, що досліджується. Лише у 2016 р. завдяки Закону України про декомунізацію Олешкам повернена історична назва, а з території аграрного вишу, що носив ім'я О. Цюрупи в Херсоні, прибрано погруддя горезвісного чиновника.

Хоча в «Записках» М. Куліш також називає головними причинами голоду посуху та післявоєнну розруху й робить гнівні випади в бік куркулів, він не міг не помітити, яке тяжке ярмо продрозкладки доводиться нести селянинові. Документи засвідчують, що державні органи влади протягом усього часу мали ймовірні відомості про ситуацію на місцях. Численні матеріали, які надходили з повітів, засвідчують факти голоду на Півдні України вже з осені 1921 р. Подорожні записки М. Куліша також підтверджують це. У цей нелегкий час перед ним стояло складне завдання — звільнити 50% шкільних робітників Дніпровського повіту, так званих — «шкрабів», утримувати яких на роботі держава не мала коштів (фактично — викинути на вулицю й приректи на голодну смерть) [9, с. 364]. До того ж, беручи до уваги голод, що розпочався, було вирішено скоротити кількість шкіл у повіті, бо завчасно очікувалося скорочення контингенту учнів. Школи на момент інспекції фактично вже припинили роботу: «... Жодного скла. Вітер виє в порожніх класних кімнатах», — пише М. Куліш про школу в с. Козачі Лагері [9, с. 381]. У Новій Маячці чиновник відвідує дитбудинки для дітей, вивезених з Донбасу через голод. Проте навіть сам автор записок визнає, що у місцевого населення відсутні ресурси для утримання цих дітей. Держава не виділяла жодних коштів, харчування дітей забезпечувалось випадковими продуктами, конфіскованими на базарі в спекулянтів або зібраними в порядку ударної кампанії [9, с. 370]. Фактично їх привезли помирати.

М. Куліш також відвідав школи в німецьких колоніях. «Ще недавно багаті і господарсько-міцні, цементовані німецькою працелюбністю... вони тепер виглядають інакше. В усьому видно запустіння... На подвір'ї блукають худі корови. Коні, якими славилися колонії, шатаються від голоду і здихають...». Колоністи, які раніше домагалися викладання німецькою мовою, тепер мусять боротися за виживання самої школи. Та все ж автор записок визнає, що просвітянські, колишні земські школи та школи колоністів, що утримуються коштом місцевого населення, за його ініціативою, більш успішні й працюють навіть в умовах голоду, на відміну від радянської школи. Проте першим він закидає «вузьконаціоналістичність», іншим — «класову ворожість», натякаючи, що їх закриття — питання часу.

У другій частині записок (кінець весни — середину літа 1922 р.), коли голод охопив усю територію повіту спостерігається вже інша картина. Треба зазначити, що М. Куліш інспектував східний район Дніпровського повіту, менш постраждалий від голоду [9, с. 381]. Він зазначає: «Що стосується західного району, то ще в грудні [1921 р. — Н. К.] і січні вони [школи — Н. К.] закрилися, оскільки частина дітей вимерла, а ті, що залишилися, в зв'язку з виснаженням змушені були

покинути школу». Але й в східному районі ситуація дуже гостра: «Все це... не піддавалося ніякому обліку і менш за все словесному опису. Освітняни, доведені голодом до крайнього відчаю і жаху, в передсмертній тузі посилали своїх гінців в УНАРОБРАЗ і повітове правління союзу РАБОТПРОС з проханням про допомогу» [9, с. 381]. Біженці, переважно з Криму, зокрема сотні висококваліфікованих вчителів, шукали порятунку від голоду і не знаходили його: Дніпровський повіт охопив голод. М. Куліш у розпачі пише, що єдине, що потрібно – негайні дії, швидка допомога. Але він ніде не говорить, що таку допомогу влада збиралися надавати. Навпаки, держава поклала обов'язок рятувати голодуючих саме на населення, причому насамперед допомоги вимагали для голодуючих губерній Росії, а потім уже забезпечити голодуючих на місцях [4, 5].

Від зростаючої хвилі жорстокості насамперед страждали діти. Вони нерідко ставали безпритульними навіть за живих батьків. Матері, які втрачали надію на порятунок дітей, залишали їх у дитячих будинках або просто на вулиці, тому що переповнені дитячі притулки не мали необхідного матеріального забезпечення і швидко перетворювалися на осередок епідемічних захворювань. У другій частині записок М. Куліш відвідує Великі Копані (у тексті – «...добираюся до великого села К-ней»). Виконуючи свій професійний обов'язок, він відвідує дитячий будинок, розташований у селі. Ситуація, свідком якої став автор записок, критична: діти вмирають одне за одним. В самому приміщенні панує антисанітарія, окрім того, годувати дітей немає можливості, бо село, за рахунок якого утримується дитячий будинок, саме охоплене голодом. «Дитячі будинки, — пише М. Куліш, — перевантажені дітьми, поступово перетворювалися в лікарні і просто в трупарні, звідки виносилися на кладовище по два, три і більше трупиків...» [9, с. 381].

Весна 1922 р. не принесла полегшення людям, які помирали з голоду. Неначе сценарій до кінофільму «Цар-голод» звучать слова М. Куліша: «І коли, нарешті, на землю бризнули промені весняного сонця, то, всупереч чеканням, голод не тільки не зменшився, але став нестерпно жорстоким, ненаситним. Запах прілої землі, коріння, молодих трав збуджував голодних людей, доводив їх до божевілля. Серед квітів, в сяйві весняного сонця голод і смерть збирали рясний врожай, вони царювали і керували безмежно і безкрайньо» [9, с. 382].

У Дніпровському повіті, за словами М. Куліша, були зареєстровані два випадки людоджерства: «Рідні убивали дітей, починаючи з молодшого в сім'ї, патрала вночі, ставили в піч і смажили» [9, с. 381]. Проте за офіційними даними у повіті сталося сім таких випадків (у Новій Маячці та Голій Пристані), а по всій Миколаївській губернії – вісімнадцять [3, с. 206], хоча за підрахунками Миколаївської губернської комісії допомоги голодуючим, становище з продовольством в цьому повіті було кращим, ніж в інших повітах губернії [3, с. 183]. Але в повіті не було навіть представництва уповноваженого Українського Червоного Хреста [5, арк. 80].

Головною силою у боротьбі з голодом М. Куліш називає Последголод і Американську адміністративну допомогу (АРА – АРА – від англ. American Relief Administration) [9, с. 382]. Щодо першої організації, то рішення про допомогу потерпілим районам УСРР було декларативним. Республіканські органи влади одержали дозвіл допомагати українським голодуючим, але виключно за рахунок внутрішніх коштів і за умови переважного забезпечення голодуючих РСФРР [3, с. 86, 91].

Активну допомогу голодуючим України надавали іноземці. З осені 1922 р., на території України діяли: місія Нансена, Сербсько-Хорватсько-Словенський комітет, Швейцарський комітет, Германський Червоний Хрест, Датський Червоний Хрест, Вереліф, Європейська допомога студентам, Чехо-Словацька місія, Мальдмей комітет, Організація баптистів тощо. У квітні 1923 р. вони годували майже 360 тис. дітей [3, с. 190, 193].

Що стосується АРА, то цю благодійну організацію створено 1919 р. (існувала до 1923 р.) для допомоги країнам, що потерпіли під час Першої світової війни. Комітети АРА в Україні допомогли врятувати від голоду чималу частину населення, залишеного урядом напризволяще. Після того, як АРА опублікувала за кордоном дані про голод 1921–1923 рр., її було звинувачено у шпигунстві. Радянських представників, які співпрацювали з журналістами та комітетами АРА (з того ж таки Помголоду, який за відсутністю власних ресурсів співпрацював із закордонними організаціями) в 1930-ті роки було засуджено за статтю «контрреволюція та шпигунство» [9, с. 838].

Тим часом радянська влада використала голод, щоб ослабити позиції церкви. У селі Нова Маячка (у тексті – «Н. Маячка») розгортаються події, пов'язані з кампанією вилучення церковних цінностей «на користь голодуючих». М. Куліш – головна дійова особа: йому доручено перевірити факт непокори шістьох вчительок, що утримались від голосування щодо вилучення церковних цінностей «... і навіть (за неперевіреними джерелами) голосували проти вилучення» [9, с. 386]. Він розповідає колегам про мотиви уряду: «... Після короткої моєї інформації про голод і боротьбу з ним починається пояснення з питання вилучення церковних цінностей» [9, с. 386]. Це не суперечить відомостям про те, що хід вилучення цінностей був скоріше військовою, ніж цивільною кампанією, лише підкреслює, що ця компанія супроводжувалася також ідеологічним тиском, що базувався на спекулюванні темою голоду.

Продовжуючи свою подорож, М. Куліш зустрічає напіввимерлі від голоду села. Він уникає вказувати назви, можливо з етичних міркувань, готуючи свої записки до друку. Справді, картини, які бачить майбутній автор «97», не лише вражають та наводять жах. Вони свідчать про безладдя і безладдя, особливо у віддалених селах та хуторах. Це розповідь про напівбожевільну вчительку, яку врятували від голоду селяни, а не влада, що її наймала, гнівний нарис про селян, які утримують школу, годують вчителя, а натомість вимагають викладання в них Закону Божого. Лише одна з усіх шкіл повіту, що утримувалася коштом комнезамів, продовжувала свою діяльність: «... від старих я

поїхав в бадьорому настрої і твердою вірою, що справа народної освіти не загине, не дивлячись ні на який голод...», – пише М. Куліш, вочевидь, щоб завершити публікацію на позитивній ноті [9, с. 399]. Проте, цей висновок М. Куліша дещо передчасний. З погляду на те, якого нищівного удару завдано школі, до її відновлення було ще далеко. Так само, голод не завершився з кінцем записок, а, навпаки – переживав свій апогей. Тривалість голоду з другої половини 1922 р. по 1923 р. була спричинена викачуванням хліба за межі України вже на потреби форсованого промислового виробництва [3, с. 15]. Іноземні благодійні організації припинили свою діяльність у примусовому порядку, Помголод спрямовував свої ресурси на допомогу сім'ям червоноармійців, щоб уникнути бунту в армії, однак не завжди забезпечуючи належно навіть «потрібну» категорію громадян.

Зважаючи, що події голоду 1921–1923 рр. – одна з ключових тем української історії для розуміння подальших тенденцій суспільно-політичного розвитку, можна зробити висновок, що подорожні записки М. Куліша «По весям і селам» суттєво збагачують наші уявлення про цей період. Вони містять багато фактичного матеріалу, особистісних оцінок автора, описують моменти, які не сповна здатні відобразити архівні документи, що складаються з матеріалів офіційного діловодства. Завдяки ним можна визначити причини та наслідки голоду як низку взаємопов'язаних подій та встановити причиново-наслідкові зв'язки, які роблять картину повнішою. Можемо перекоонатися, що серед мотивів, яким керувалася влада, демонструючи злочинну бездіяльність, був страх і ненависть перед селянським рухом, громадською ініціативою. Ця ненависть була безкомпромісною, навіть спільні цілі, збереження системи освіти, допомога голодуючим, не тільки не зближували, а ще більше загострювали відносини між радянською владою та громадськістю. Оцінка досвіду штучного голоду 1921–1923 рр. керівництвом СРСР для укріплення радянської влади шляхом ослаблення населення – одна з причин організації Голодомору 1932–1933 рр.

Список літератури

1. Водотика С. Г. Херсон / С. Г. Водотика // Енциклопедія історії України. – Т. 10. – К.: Наук. думка, 2014. – С. 369–372.
2. Водотика С. Г. Голод 1921–1923 років на Херсонщині: методичні проблеми вивчення в шкільному курсі історії України / С. Г. Водотика // Таврійський вісник освіти. – 2015. – №2(2). – С. 182–192. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo_2015_2\(2\)_34](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo_2015_2(2)_34). – Назва з екрана. – Дата звернення: 24.04.2018.
3. Голод 1921–1923 років в Україні: зб. докум. і матер. / упоряд. О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1993. – 240 с.
4. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р-608, оп. 1, спр. 3, арк. 11, 11 зв., 12.
5. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р-614, оп. 1, спр. 57, арк. 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88.
6. Державний архів Херсонської області: Путівник / Держкомархів України. Держархів Херсонської області; авт.-упоряд. А. Карпова (відп. ред.) та ін.; редколегія: Г. Боряк (голова) та ін. – К., 2003. – 740 с.
7. Документи [голод 1921–1923 рр.] / Уклад., ред. і ком. В. І. Сергійчука [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/golodomor> 21_23.html. – Назва з екрана. – Дата звернення: 24.04.2018.
8. Куліш М. По весям и селам / М. Куліш // Наша школа. – №3, 4–5. – 1923.
9. Куліш М. Твори в двох томах / М. Куліш. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1990. – 877 с.
10. Кульчицький С. В. Демографічні втрати України в першій половині XX ст.: кількісна оцінка / С. В. Кульчицький // Енциклопедія історія України. – Т.2. – К.: Наук. думка, 2004. – С.322–325.
11. Кульчицький С. В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: в 3 кн. – Кн. 2. / С. В. Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – 628 с.
12. Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні / С. В. Кульчицький, О. М. Мовчан // Історичні зошити. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1993. – 77 с.
13. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
14. Мовчан О. М. Голод 1921–1923 років в УСРР / О. М. Мовчан // Енциклопедія історії України. – Т.2. – К.: Наук. думка, 2004. – С.143–144.
15. Павленко В. Я., Сахно В. В. Голод 1921–1923 рр. на Півдні України: причини та наслідки (на матеріалах Херсонщини та Миколаївщини) / В. Я. Павленко, В. В. Сахно // Збірник наукових праць. Південний архів. Історичні науки. – Херсон: ХДПІ, 1999. – Вип.1. – С. 124–135.

References

1. VODOTYKA S. H. Xerson. In *Encyklopediya istoriyi Ukrainy*. T. 10. K.: Nauk. dumka, 2014, pp. 369–372.
2. VODOTYKA S. H. Holod 1921–1923 rokiv na Xersonshhyni: metodychni problemy vyvchennya v shkilnomu kursy istoriyi Ukrainy. In *Tavrijskij visnyk osvity*. 2015. №2(2), 182–192.
3. Holod 1921–1923 rokiv v Ukrainy. *Zb. dok-tiv i mat-liv*. K.: Nauk. dumka, 1993. 240 p.
4. Derzhavnyj arxiv Mykolayivskoyi oblasti. Fond R-608, inventory 1, record 3, p. 11, 11 flip., 12.
5. Derzhavnyj arxiv Mykolayivskoyi oblasti. Fond R-614, inventory 1, record 57, p. 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88.
6. Derzhavnyj arxiv Xersonskoyi oblasti: *Putivnyk*. Kyiv, 2003. 740 p.
7. Dokumenty [holod 1921–1923 rr.] / Ukladach, redakciya i komentar V. I. Serhijchuka. – [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://vvv.history.univ.kiev.ua/golodomor> 21_23.html.
8. KULYSH M. Po vesyam y selam: In *Nasha shkola*. №3, 4–5. 1923.
9. KULISH M.: In *Tvory v dvox tomax*. T. 2. K.: Dnipro, 1990. – 877 p.
10. KULCHYCKYJ S. V. Demografichni vtraty Ukrainy v pershij polovyni XX st.: kilkisna ocinka : In *Encyklopediya istoriya Ukrainy*. T. 2. – K.: Nauk. dumka, 2004, 322–325.
11. KULCHYCKYJ S. V. Chervonyj vyklyk: In *Istoriya komunizmu v Ukrainy vid joho narodzhennya do zahybeli*: v 3 kn. Kn. 2. K.: Tempora, 2013, 628 p.
12. KULCHYCKYJ S. V., MOVCHAN O. M. Nevidomi storinky holodu 1921– 1923 rr. V Ukrainy: In *Istorychni zoshyty*. K.: In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy. 1993. 77 p.
13. KULCHYCKYJ S. V. Komunizm v Ukrainy: pershe desyatyrichchya (1919–1928). K.: Osnovy, 1996, 396 p.
14. MOVCHAN O. M. Holod 1921–1923 rokiv v USRR: In *Encyklopediya istoriyi Ukrainy*. T.2. K.: Nauk. dumka, 2004, pp.143–144.
15. PAVLENKO V. YA., SAXNO V. V. Holod 1921–1923 rr. na Pivdni Ukrainy: prychny ta naslidky (na materialax Xersonshhyny ta Mykolayivshhyny): In *Zbirnyk naukovyx prac. Pivdenyj arxiv. Istorychni nauky*. Xerson : XDPI, 1999. Vyp.1, pp 124–135.

THE TRAVELING NOTE OF M. KULISH AS THE SOURCE FROM THE HISTORY OF THE FAMINE OF THE 1921–1923

The article deals illumination artificial famine of the 1921–1923, what covered a large parts area of Ukraine, in the travel notes of Nicholas Hurovych Kulish “On the vesyam and the villages” Future Ukrainian playwright, author of the play “97” devoted to the 1921–1923 famine in Ukraine, he holded the position of head of the department of Education Dnieper executive committee of Workers, Peasants and Red Army deputies and attended to Dnipro district of Mykolayiv province, gripped by famine. During the inspection of schools and orphanages, he describes the tragic events that took place in the South of Ukraine: the destruction of the network of schools, the death from starvation of children and adults, cases of cannibalism. At its center notes turns a complex system of relationships between government officials, NGOs, educators, farmers, in whose hands is the fate of children in the region, in the time of the famine-ridden. Their analysis helps to investigate the motivation of participants’ actions from different political forces and the reasons why famine took a huge number of human lives in the Kherson region. All this suggests that travel notes by Mykola Kulish are an important source in the history of the 1921–1923 famine in Ukraine.

Key words: famine of 1921–1923, Mykola Kulish, school, children’s home, Ukraine.

* * * * *

УДК 94(477):323.282«1932/1933»

Н. ЛАПЧИНСЬКА,
головний зберігач фондів, Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»

МАСОВЕ ДІТОВБИВСТВО ЯК СКЛАДОВА ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Проаналізовано нелюдські умови утримання в дитячих притулках українських дітей-сиріт, які після смерті батьків покинули свої села в охоплених Голодомором регіонах України і різними шляхами в обхід загороджувальних загонів прибули до столичного Харкова. На архівних документах доведено, що державні інституції, на які було формально покладено функції утримання дитячих притулків та опіки над сиротами, не рятували їх, а лише створювали видимість бурхливої діяльності, підмінюючи реальну турботу нарадами і бюрократичним листуванням, що свідчить не про порушення виконавської дисципліни з боку окремих працівників, а доводить істинний намір режиму – винищити голодом частину української нації, зокрема її майбутнє – дітей, адже за ухвалення від виконання прямих обов’язків в умовах тоталітарної централізованої системи управління в інших випадках посадових осіб чекало невідворотне суворе покарання. Намір убивства мільйонів дітей, а не їхнього порятунку також підтверджують наведені автором розпорядчі документи влади, якими у самий пік Голодомору приписано повернення дітей з міст до місць їхнього постійного проживання і покладення утримання цих дітей на селян, які в цей час самі масово вмирали через відсутність будь-якої їжі, що означало приреченість на смерть сиріт.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, українська нація, безпритульні діти, дитбудинки

Серед мільйонів жертв Голодомору української нації, організованого і здійсненого московською окупаційною владою у 1932-1933 роках, є окрема категорія – діти. Попри намагання батьків усіма засобами, часто ціною власного життя, захистити їх від голодної смерті, вони були найуразливішою частиною української національної групи, обраної комуністичним режимом об’єктом злочину геноциду. Позбавлені упродовж тривалого часу будь-якої їжі, діти, крім нестерпних фізичних тортур, зазнавали моральних страждань, не розуміючи, чому мати не хоче їх нагодувати, адже так хочеться їсти, а батько, завжди такий сильний, дозволив зайдам вивезти з їхнього двору усе їстівне. Малих дітей, як і стариків, голод забирав першими. Іноді матері, намагаючись зберегти малят, відвозили їх до міста і залишали на вокзалах, у під’їздах житлових будинків, на ганках лікарен, ясел, дитсадків, дитячих сиротинців. Однак багато сімей трималися купи до самого кінця. Найстрашнішим було усвідомлення повної беззахисності, коли діти опинялись зовсім одні у холодній пустій хаті. Крім фізичного винищення, проти дітей вчинено окремі навмисні дії, які як критерії злочину геноциду відображено у статті II Конвенції ООН «Про попередження злочину геноциду та

покарання за нього» від 9 грудня 1948 р., ратифікованої Президією Верховної Ради СРСР 18 березня 1954 року: «...е) насильницька передача дітей з однієї групи до іншої» [1].

Вивчення обставин дітовбивства під час вчинення геноциду української нації та його наслідків, окрім історичних, наукових аспектів, набуло особливої актуальності в умовах російської агресії проти України, що розпочалася у відкритій формі в квітні 2014 року. Тоді сотні тисяч патріотів зі зброєю в руках стали на захист своєї землі, інші збирають і доправляють усе необхідне для захисників, значна частина українського суспільства продовжує жити й мислити в політичній і моральній парадигмі сусідньої держави. Великий відсоток громадян України з проросійськими поглядами проживає саме на сході країни, який був територією Голодомору, а серед них більшість є «дітьми Голодомору» або їхніми дітьми. Дослідження усіх обставин злочину, пов'язаних з колективною долею цих дітей, є важливим для розуміння їхньої соціальної і політичної поведінки й пошуку способів подолання небезпечних тенденцій серед частини українського суспільства.

Спеціального дослідження зазначеної теми ані в Україні, ані за її межами досі не здійснено. Проаналізовано окремі прецеденти масової дитячої смертності в будинку немовлят у Запоріжжі у дослідженні істориків Запорізького національного університету професора Ф. Турченка та доцента І. Шугальової [2]. Окремі розвідки проводили краєзнавці в регіонах, що були територією вчинення злочину геноциду. Про один із дитячих концтаборів у Миргороді зібрав свідчення директор місцевого музею пам'яті Голодомору Олександр Джузь [3]. Тему бродяжництва й смертності серед безпритульних, зокрема дітей, досліджував також автор на матеріалах м. Харкова [4].

Метою цього дослідження є виявити обставини масового вбивства українських дітей-сиріт, які, рятуючись від голодної смерті в своїх селах, різними шляхами опинились у Харкові; встановити справжні причини їхньої смертності; висвітлити ставлення державних інституцій до неповнолітніх жертв злочину геноциду. Для цього автор проаналізував документи архівних фондів відділів Харківської міськради, що опікувалися дітьми під час Голодомору: освіти, охорони здоров'я, соціальних служб, що зберігаються у Державному архіві Харківської області.

Залишившись напризволяще після смерті батьків, самі украї виснажені, діти подавалися світ за очі в пошуку порятунку. Їм легше, ніж дорослим, вдавалося обходити блокувальні пости загороджувальних загонів і діставатися до великих міст. Вони просили милостиню, робили набіги на базари, займалися крадіжками. Особливо велика кількість сільських дітей з усієї України щодня пішки, чи «зайцями» у поїздах прибувала до столичного Харкова. Однак для багатьох із них харківська бруківка виявилась останнім прихистком. Щодня сотні їхніх захололих тілець підбирали спеціально виділені для цього люди і кілька разів на день підводами відвозили до великих ям, виритих на околицях міста, а то й просто скидали їх у ярки. Для поховань жертв Голодомору використовували і міські кладовища, зокрема й закриті (а на початку 1934-го року практично всі міські кладовища в Харкові закрили і перетворили на парки культури і відпочинку) [5]. 2003-го року в одному з таких парків, Парку імені Артема, випадково знайдено масове поховання на 30 жертв Голодомору, зокрема десятих дітей. Поховальна яма була вирита між рядами колишніх могил. Скільки їх там, таких ям — ніхто не досліджував. Саме цю територію, що спочатку була Кирило-Мефодіївським, а після зруйнування однойменного храму на ньому, перейменовану на Корсиківське кладовище, влада обрала для поховання померлих голодною смертю бездомних.

Навесні 1933 р. проблема бродяжництва загалом і дитячої безпритульності як окремого явища вийшла з-під контролю. Аби приховати від іноземців – дипломатів, інженерів, кореспондентів – масову смертність від голоду, особливо дитячу, влада почала створювати нові притулки для бездомних. За короткий час мережа тільки дитячих сиротинців у Харкові збільшилась втричі: у червні 1933 р. вона налічувала 19 закладів [6] порівняно з 6 у березні [7]. Під дитячі притулки мобілізували будівлі шкіл (учнів передчасно відправили на канікули), дитясел, робітничі бараки при заводах, клуби, навіть закинуті й непридатні для житла будівлі, товарні вагони, намети. Як засвідчують архівні документи, вони були справжніми концтаборами, іноді за колючим дротом, зі своєю системою наглядачів, жорстким режимом, украї бідним раціоном, а то й за цілковитої відсутності такого. Тільки в'язнями цих таборів були діти віком від тих, які щойно народились, до 15 років!

Украї недостатнім було фінансування дитячих сиротинців [8]. Зокрема, у секретній постанові колеги Наркомату охорони здоров'я УСРР «Про стан дитячих будинків» від 19 травня 1933 р. зазначено, що «...дотація, що її одержали місця до цього часу, занадто мала та разом з дотацією НКОЗ становить лише 14% потрібної суми» [9].

На дефіцит фінансування і продовольчих фондів та високу смертність дітей скаржилися на закритих загальних зборах 26 травня 1933 р. інспекторів Охмадиту Харківського міськздраввідділу Ходовій завідувачі та лікарі усіх без винятку дитбудинків м. Харкова та приміської смуги. Завідувачка ізолятора-розподільника імені Комунистки, зокрема, повідомляла: «Поступають останнім часом в надзвичайній кількості, в найжахливішому вигляді, віком дуже малі. У зв'язку з цим смертність збільшилася. Дуже погані справи з харчуванням. За відсутності манки дітей годуємо кукурудзою в різних видах, наслідком чого є проноси... Вік дітей 1 рік – 1 рік 2 місяці» [10]. Їхні скарги не були для інспектора новиною. У доповідній записці, яку вона підготувала на адресу секції охорони здоров'я Харківської міськради незадовго до цієї наради, 14 травня 1933 р. зазначено: «Діти, що перебувають у дитбудинках і бараках, мають стан крайнього виснаження, більшість з них хворіє на шлунково-кишкові хвороби на ґрунті ослабленого харчування, багато випадків захворювання на кір, якщо до цього додати, що значна частина дітей надходить у віці до 1 місяця, стає зрозумілим та висока дитяча смертність (до 30%), яку ми спостерігаємо у травні місяці» [11]. Хоча держава не мала

наміру рятувати безпритульних дітей, звітність про все, що відбувалося у державі, мусила справно передаватися по шаблях бюрократичної машини вище керівництво в Кремлі потребувало чітких відомостей про перебіг Голодомору.

А між тим Голодомор набрав обертів. Збільшення смертності в українському селі спричинило приплив нових безпритульних до міст. Навіть столичний Харків, що отримував з бюджету більше за будь-який інший регіон, не міг упоратися з тисячами напівмертвих дорослих і дітей, які щодня з'являлися на його вулицях. 9 травня 1933 р., услід за Всеукраїнською, була створена обласна Комісія по боротьбі з дитячою безпритульністю, яку очолив заступник начальника облвідділу ГПУ Броневой [12]. Він же незабаром став розпорядником 300-тисячного фонду ім. В. І. Леніна. Міська рада майже щодня ухвалювала рішення за рішенням щодо підбирання з вулиць безпритульних і заходів про недопущення їх до міста, поклавши відповідальність на ГПУ. Але навіть це не зупиняло безпритульних, особливо дітей, і їхній потік перевищував можливості міста. Проблеми не вирішило навіть облаштування у передмісті величезного наметового табору на 3 тисячі дітей [13]. Згідно з листом голови Харківського облвиконкому Шелехеса до ЦК КП(б)У й РНК УСРР від 30 травня 1933 р., на Харківському залізничному вузлі тільки за 25 травня було підібрано 2 тисячі дітей, а загалом станом на 28 травня у вщент переповнених сиротинцях Харкова за цілковитої відсутності місць очікували розміщення 9 тисяч 420 дітей. По області дітей, які потребували забезпечення, на цей час було зібрано 27 тисяч 754. Це при тому, що 24 тисячі 475 дітей вже були розподілені по притулках. У листі зазначено, що передбачені бюджетом на 1933 рік кошти покривають видатки на утримання у дитячих сиротинцях тільки 10 тисяч 290 дітей. Але ж їх станом на кінець травня уже було в'ятеро більше. Знаючи реальний стан в українському селі, Шелехес розумів, що попереду слід чекати найстрашнішого, тому попереджав Косіора й Чубаря й про це: «Приплив безпритульних дітей і дорослого жебракуючого і голодуючого елемента за останній час все збільшується й збільшується, тому наше прохання про допомогу не вичерпується становищем на сьогоднішній день – подальший приплив людей, **який, безумовно, буде,** вимагатиме додаткових витрат більших коштів». І просив додатково до вже передбачених 1 млн 600 тис. руб. виділити на боротьбу з дитячою безпритульністю ще 6 млн 460 тис. руб. [14]. Однак РНК УСРР, посилаючись на те, що на потреби госпіталізації виснажених по Харківській області на травень, червень і липень уже передбачені 300 тис. руб., запропонував Харківському облвиконкому виділити на це 150 тис. руб. з обласного бюджету, про що свідчить таємний лист наркома охорони здоров'я С. І. Канторовича на адресу облвиконкому і обласної комісії по боротьбі з безпритульністю [15], тобто жодної додаткової копійки уряд асигнувати не збирався.

Те, що подібні звернення посадових осіб різного рівня відповідальності і впливу залишалися без задоволення, підтверджується десятками архівних документів. Серед них – нотатки з відомостями про розверстку в травні 1933 р. для понад 5 тисяч безпритульних, які перебували у Салтівських та ЦПівських бараках, більшість яких становили діти, в обмеженій кількості борошна, круп, кондитерських виробів, м'яса, олії та мила, з позначкою, що продукти не поставлені. Мабуть, цим можна пояснити гриф «ДС» (для службового користування), проставлений на документі 8 червня 1933 р. [16]. То як могли вижити діти, замкнені в бараках, не отримуючи харчів? Відповідь на це риторичне питання була отримана не очікувано під час проведення 2003 року організованих автором польових досліджень місця масового поховання жертв політичних репресій у Харкові на місці колишнього єврейського кладовища. Шурфуванням було встановлено контури місця площею 1 га на території кладовища, де, за свідченнями очевидців і документами, таємно, по ночах, працівники обласного управління НКВД закопали у 1937–1938 рр. у спільних могилах 6865 осіб, розстріляних у катівні НКВД.

Було також розкрито велику яму з останками дітей, на яку показував місцевий житель, випадковий свідок поховання дітей у травні 1933 року. Судово-медична експертиза, виконана Харківським бюро судово-медичної експертизи (ХОБСМЕ), дала висновок про поховання у цій ямі дітей, померлих у роки Голодомору. Загальної ексгумації останків з цієї могили не робилося, тому поки що загальної кількості жертв у ній не встановлено.

Одним із шляхів зменшення дитячої безпритульності влада бачила відправлення голодних дітей туди, звідки вони втекли у пошуку порятунку від голодної смерті [17]. Як свідчить телеграма Харківського облвиконкому до Харківської міськради від 7 червня 1933 р., аби «розвантажити» Харків від безпритульних, Наркомат шляхів сполучення видав директиву щодо безоплатного перевезення груп безпритульних дітей до місць їхнього постійного проживання. Організація перевезення була покладена на відділи народів [18].

Убивчим для дітей став таємний лист за підписами секретаря Харківського обкому КП(б)У Ільїна, голови облвиконкому Шелехеса та заступника облвідділу ГПУ Бронєвого, надісланий у самий пік Голодомору, 16 червня 1933 р., керівникам райпарткомів, райвиконкомів та райвідділів ГПУ з вимогою вжити дієвих заходів щодо припинення відтоку сільських дітей до райцентрів і міст області. Провину за безпритульність, як це було прийнято, вони поклали на «ворожі сили»: «Куркульство і контрреволюційні елементи розгорнули посилено агітацію про надсилання дітей з села до міст, переслідуючи цим певні контрреволюційні політичні цілі». Місцева влада мусила створити районні комісії по боротьбі з безпритульністю у складі начальника відділення ГПУ (голова), завідувача народів, завідувача здоров'я, секретаря комсомолу і голови райпрофбюро. Головним завданням комісій було припинення відходжень дітей з села, заборона їм жебракувати навколо військових частин та їхніх літніх таборів (щоб не викликати хвилювань серед червоноармійців,

більшість з яких була вихідцями з села). З цією метою вимагалось організувати заслони на залізничних пунктах, вести періодичний облік усіх дітей села, взяти на окремий облік дітей, які повертаються з міста або зі заслонів, прикріпити активістів до найскладніших сіл. Комісії мали підбирати й прийдешніх безпритульних дітей шкільного віку, створювати з них трудові колективи, де їм «повинні прищеплюватися трудові навички», що означало, що діти-сироти мусили заробляти на своє утримання. Малолітніх сиріт, які за віком ще не могли працювати, комісія мала розміщувати по колгоспних патронатах, а харчування для них мусили збирати колгоспники і одноосібники, які у ці дні вимирали цілими родинами, цілковито позбавлені продуктів [19].

Виявлення цього листа зменшує сумніви щодо нереальності фактів, наведених у донесенні працівника посольства Італії в Москві Агтоліко від 23 серпня 1932 р., який, посилаючись на королівського віце-консула Сержо Граденіго, повідомляє, що «усіх безпритульних раптово вилунали і вивезли в невідомому напрямку, ймовірно на острови Каспійського моря. Кажуть, що всім їм було поставлено на лівій руці невитравний знак і звелено не показуватися більше в Москві чи Харкові під страхом розстрілу» [20].

Попри надвисоку смертність у дитячих сиротинцях Харкова та періодичні евакуації дітей у сільську місцевість, на початку липня 1933 р. в харківських притулках перебувало 18 тисяч дітей різного віку. Це засвідчує стенограма окремої наради при побутовій секції Харківської міськради з питання боротьби з безпритульністю, що відбулась 4 липня 1933 р. за участі представників ГПУ, комсомолу, СПОНу (організація для опіки над підлітками), Охматдиту (об'єктом діяльності цього відділу були діти віком від щойно народжених до 4-х років) та інших організацій [21]. На цій закритій нараді обговорювалися умови проживання дітей у дитбудинках. Без сторонніх вух учасники наради були відвертими стосовно голодування дітей у дитячих притулках, ізоляторах, місцях тимчасового перебування дітей, дитячих будинках, а також байдужого ставлення персоналу до дітей, дитячої смертності тощо, не забуваючи проливати «крокодилячі сльози». Зокрема, член штабу при міськкомі комсомолу зі сприяння боротьбі з дитячою безпритульністю Рогозін після відвідування кількох дитячих притулків доповідав: «...діти приходять до нас у цілковито виснаженому стані з гострою формою безбілкових набряків, з тифом, кіром, скарлатиною, кашлюком, з гострою формою шлункових захворювань – коліти, проноси і т. ін., з хірургічними захворюваннями. **Все це примушує приділити особливу увагу дітям, які покладені на нашу совість.** Зараз, входячи до бараку і дивлячись на дітей, бачиш просто живі скелети... 140 дітей лежить на 13 ліжках, діти страждають на гострий пронос, потребують немовлята – зміни пелюшок, старші – в подачі судна. Вони обгиджені, не обмиваються, обгиджують інших... Таке недбале ставлення до дітей приводить до того, що діти мруть і мруть безнадійно... **Все це говорить про те, що всю нашу чуйність, всю нашу увагу ми повинні віддати дітям,** однак це ще не зроблено» [21, арк. 238]. Харчування дітей за нормами і раціонами відділу постачання **навіть не гарантувало їм виживання.** Той же Рогозін наводить такий приклад: «ТПВ відпускає відро каші на 300 людей, в тому числі й на персонал. Я бачив, як роздають їжу: по одній ложці каші на людину. 80 особам каші не вистачило, при цьому персонал відмовився від своєї порції, але дітям все одно не вистачило. ...Органи постачання що запропонували нам? Вони запропонували нам шпарки. Ви знаєте, що таке шпарки? Це те, що дають дітям. Зранку – чай з камсою, вдень манну кашу і ввечері камсу з чаєм» [21, арк. 239]. З виступу Рогозіна ми довідуємося також про існування місця, куди на вірну смерть доправляли безпритульних дітей з вокзалу та привокзального майдану. «Що ми маємо на транспорті? Харківський транспорт мав 13 вагонів і одна вихователька, що діти переходять з одного бараку до іншого і доходять до 10-го бараку (так у документі – Н. Л.), **а там ніхто не виживає**» [21, арк. 239]. Недосвідчений молодий номенклатурник у своїй запальній промові-обвинуваченні в бездіяльності різних радянських структур і окремих осіб необережно заявив: «**Нам протриматися залишиться ще трохи...** Не можна допустити, щоб трупи накопичувались у величезній масі і щоб не вистачало для вивозки їх машин» [21, арк. 240]. І справді, як Голодомор почався за командою з Москви, так само організовано він завершився – у вересні влада раптом знайшла харчові фонди для дітей- сиріт, а для села було значно послаблено податковий тиск.

У виступі на зазначеній нараді начальник управління дитячими містечками працівник ГПУ Рябов фактично визнав 50-відсоткову смертність у дитячих закладах: «Смертність у наших містечках дуже велика і якщо вона триматиметься до грудня місяця, то втратимо більше половини дітей» [21, арк. 246]. Також Рябов констатував: «Приплив дітей у Харкові не спадає. За ці дні ми матимемо колосальні цифри. Позавчора я розмістив 300 дітей, а сьогодні – 600 дітей. Ми не можемо наздогнати цифри... **Зараз потрібно..., щоб частину наших дітей забирали на роботу, треба, щоб частину дітей, хоча б починаючи з 10-річного віку послати на роботу.** Треба примусити господарські організації, усякі трести, усякі ОРСи (відділи робітничого постачання – рос.), які мають своє господарство, примусити взяти цих підлітків на роботу... Якщо дитину підгодувати там, то вона буде працювати. Це треба зробити зараз, бо через 4 дні захлинемося, якщо зараз не буде надана допомога для того, щоб забрати цих дітей» [21, арк. 251]. Замість надання справжньої дієвої допомоги хворим, ослабленим голодуванням дітям, цей представник ГПУ, буцімто для їхнього ж блага, пропонує відправити дітей, навіть 10-річних, працювати.

Інший, не менш грізний посадовець, представник КК – РСІ Ваксман, погрожуючи арештами працівникам міськздороввідділу, Охматдиту, міськсанепіду та інших організацій за усунення від обов'язків, намалював апокаліптичну картину тогочасного Харкова. «На Основ'янських бараках по кілька днів лежать трупи; хворі перебувають поряд зі здоровими. Обліміція відбуває тим, що впирає туди хворих. У кожному провулку [міста – Н. Л.] валяються трупи, а їх не прибирають. Я особисто

був свідком того, як на **Кінному базарі лежала дитина й смоктала груди мертвої матері**. Хіба міліція цього не бачила?» [21, арк. 251–252]. Немає жодної підстави не довіряти словам цього служителя режиму. Подібний факт наводить у своєму донесенні від 31 травня 1933 р. і королівський консул Серджо Граденіго: «Вранці 21 числа на базарі мертві лежали звалені, мов купи ганчір'я, у багні та людських екскрементах, уздовж частоколу, який відгороджує торжище від річки. Їх було десь з тридцять. Вранці 23 числа я нарахував їх 51. **Дитина смоктала молоко з груді мертвої матері**, обличчя її було сірого кольору. Люди казали: це пуп'янки соціалістичної весни» [22].

І хоча у липні 1933 року смертність з голоду була не меншою від травня–червня, і в серпні вона також залишалась високою, а дітей постійно вивозили у сільську місцевість, кількість контингентів сиротинців Харкова трималась майже на одному рівні. На початок нового навчального року їх налічувалося 17 тисяч [23], а на кінець 1933 року – близько 14 тисяч.

Восени 1933-го року, через неузгодженість між відомствами, фінансування дитячих лікарень взагалі припинилося, що поставило їх на межу катастрофи. У зв'язку з цим міськздорвідділ 21 вересня 1933 р. звернувся по допомогу до Міськпарткому КП(б)У: «... на утримання дітей тов. Броневой повинен був перевести Міськздорув Р. 600000. 16.IX п. р. нами отримано від тов. Бронєвого Руб. 294450, з них Р. 177450 на утримання дитячих будинків до кінця року і 117000 на утримання 2600 хворих дітей на 1 місяць з 15.IX — 15.X. Нічого не переведено на будівництво дитячих будинків. Крім того, абсолютно не зрозуміло, чому відпуск іде з розрахунку з 15.IX, тоді як дитячі будинки утримуються з 1.IX, а дитячі лікарні з 15.VIII п. р. Все це змушує нас звернутися до Вас з проханням вжити заходів до нормального фінансування з боку ОблЧК по б. б.» [24].

На жаль, у документальних джерелах, які давали б змогу підрахувати точну кількість дітей, вбитих голодною смертю, є багато лакун. У випадково збережених після численних чисток і вилучень архівних документах містяться лише фрагментарні дані про постійне прибуття дітей-сиріт до Харкова, кількісні характеристики результатів підбирання їх на вулицях та в інших місцях, вивезення за межі міста тощо. І хоча відомості з прямими показниками смертності «компетентні органи» встигли з архівних фондів вилучити, її катастрофічну масштабність засвідчує значний обсяг збережених документів. Аналіз цих джерел дає підставу стверджувати, що держава мала всі можливості припинити смертність українських дітей, як і населення загалом, однак невикористання цих можливостей і є доказом наміру комуністичного режиму знищити таку кількість українців, що унеможливила б їх існування як нації- суперника колонізаторів. Ухиляння посадових осіб від виконання прямих обов'язків, на що неодноразово посилаються їхні колеги зі споріднених організацій, в умовах тоталітарної централізованої системи управління, коли в інших випадках винуватого чекало невідворотне суворе покарання, свідчить не про порушення виконавської дисципліни окремими працівниками, а доводить істинний намір режиму – винищити голодом частину української нації, зокрема її майбутнє – дітей.

Крім прямих втрат, Голодомор 1932-1933 років мав віддалені наслідки в антропологічному вимірі – вплив на організм людини та її психіку. Засекреченість Голодомору 1932-1933 років в Україні через його геноцидну природу спричинила негласну заборону владою відкритих польових наукових досліджень голодуючих з боку незаангажованих фахівців. Щоправда, при особливоуповноваженому Центральній надзвичайній санітарній комісії по м. Харкову В. М. Когану-Ясному була спроба таких досліджень. З цією метою професор В. М. Коган-Ясний створив Наукову раду, яка, своєю чергою, утворила 14 червня 1933 р. наукову комісію з вивчення інфекційних захворювань серед хворих на безбілковий набряк. До складу цієї комісії ввійшли вчені різних медичних спеціальностей, зокрема мікробіологи, епідеміологи, патологоанатоми, психіатри, лікарі-практики з чотирьох міст – Києва, Одеси, Дніпропетровська і Харкова. Серед них були й ті, хто брав участь у дослідженнях голодуючих у 1921–1923 роках, зокрема й професор В. Коган-Ясний [25]. Однак документальних даних щодо результатів роботи цієї наукової комісії в Державному архіві Харківської області виявити не вдалося. Вони або були засекречені й вилучені із матеріалів справи особливоуповноваженого Центральній надзвичайній санітарній комісії по м. Харкову В. Когана-Ясного, або ж наукову комісію було ліквідовано.

Новітнє дослідження вчених Тель-Авівського університету, опубліковане 2016 року в часописі *American Journal of Clinical Nutrition* [26], показує, що періоди тривалого голодування можуть значно скоротити тривалість життя нащадків чоловічої статі. Довести, що, крім масової загибелі населення, голод впливає й на життя майбутніх поколінь, ізраїльським ученим вдалося завдяки дослідженню тих, хто вижив після голоду початку 1920-х років у Півночній Ізраїлі. Провідний автор роботи професор Євген Кобилянський дійшов висновку, що навіть незначне обмеження калорійності харчування скорочує тривалість людського життя. Дослідники отримали висновки: 1) у чоловіків, народжених після 1923 року, теломери (складові структури на кінці кожної хромосоми, що захищають її від передчасного зносу) лейкоцитів були коротшими від тих, що були у чоловіків, народжених до 1922 року; 2) коротка довжина теломер зберігається у чоловіків, народжених у наступних поколіннях; 3) не виявлено жодної кореляції між більш короткими теломерами у жінок, народжених до і після масового голоду. Таким чином, сучасні медичні дослідження пояснюють наслідком Голодомору значно нижчу тривалість життя чоловіків в сучасній Україні порівняно з жінками, навіть через кілька поколінь поспіль.

Водночас вчені раніше довели взаємозалежність недоїдання вагітних і ризику розвитку значних проблем зі здоров'ям у їхніх дітей. Зокрема, діти, мами яких недоїдають або голодують, у майбутньому мають високу схильність до діабету та ожиріння.

Потрапляючи в дитячі будинки, діти назавжди втрачали зв'язок не тільки зі своєю малою батьківщиною, а й навіть зі своїми найріднішими людьми – братами і сестрами, адже в системі дитбудинків існувала гендерна сегрегація. Держава перетворилась на безконтрольного власника долі маленької людини, що проявлялось навіть у заміні імені й прізвища.

Більшість дітей-сиріт, яким вдалося вижити в нелюдських умовах дитячих закладів закритого типу, з досягненням 15-річного віку організовано спрямовувалася на некваліфіковані роботи на заводи, фабрики, чорноробами на будівництва. Дуже часто випускників дитячих будинків, не питаючи у них згоди, примусово скеровували з України в інші республіки СРСР. Внаслідок Голодомору сотні тисяч українських дітей були насильно переміщені до інших національних груп, головню російської, і втратили рідну мову.

Спроби колишніх вихованців дитячих будинків у зрілому віці розшукати документи про своє перебування в них, знайти батьківські корені або рідних братів і сестер натикаються на відсутність архівних фондів дитячих будинків. І причина цьому криється не тільки у наслідках Другої світової війни. Унеможливлення для дітей Голодомору відновити родинні зав'язки було частиною русифікаторської політики Кремля.

На довгі десятиріччя метою московської окупаційної влади в Україні стало фізичне зменшення українського етносу, його розмивання і фрагментація на споконвічній території, звуження можливості для розвитку мови, збереження національних традицій, насадження згубного для самобутності будь-якого народу відчуття меншовартості.

Вплив Голодомору на фізичне й психічне здоров'я не тільки тих, кому вдалося вижити, а й наступних поколінь, інші наслідки геноциду для української нації потребують подальшої дослідницької роботи.

Список літератури

1. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_155 – Назва з екрана. – Дата звернення: 20.04.2018.
2. Турченко Ф., Шугальова І. Дитяча смертність у роки Голодомору 1932-1933 років у Запоріжжі / Ф. Турченко, І. Шугальова // Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації : матер. міжнар. науково-практичної конф., 4 жовтня 2016., Київ, Україна. – К. : 2017. – С. 109–115.
3. Джунь О. П. Чорні роки Миргородщини. Свідчення очевидців / О. П. Джунь. – 2-ге вид., доп. – Миргород : ТОВ «Видавництво «Миргород»», 2014. – 88 с.
4. Лапчинська Н. Безпритульні як окрема категорія жертв Голодомору (на матеріалах м. Харкова) / Н. Лапчинська // Голодомору 1932-1933 років: втрати української нації : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 4 жовтня 2016., Київ, Україна. – К.: 2017. – С. 101–108.
5. Державний архів Харківської області, ф. Р-408, оп. 8, спр. 282, арк. 50, 50 зв.; Державний архів Харківської області, ф. Р-408, оп. 8, спр. 269, арк. 273, 273 зв.
6. Державний архів Харківської області, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 973, арк. 9, 9 зв., 10, 14, 17, 42, 56.
7. Державний архів Харківської області, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 973, арк. 1, 4, 5.
8. Державний архів Харківської області, ф. Р-408, оп. 8, спр. 1806, арк. 189.
9. Державний архів Харківської області, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 978, арк. 31.
10. Державний архів Харківської області, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 981, арк. 22, 22 зв.
11. Державний архів Харківської області, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 973, арк. 9, 9 зв.
12. Державний архів Харківської області, ф. Р-408, оп. 8, спр. 272, арк. 95.
13. Державний архів Харківської області, ф. Р-408, оп. 8, спр. 276, арк. 105–106.
14. Чорні жнива. Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому р-нах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих) / упоряд. Т. Поліщук. – Київ ; Харків ; Нью-Йорк ; Філадельфія: М. П. Коць, 1997. – С. 201–202.
15. Державний архів Харківської області, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 973, арк. 18.
16. Державний архів Харківської області, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 281, арк. 223.
17. Державний архів Харківської області, ф. Р-408, оп. 8, спр. 1806, арк. 128; Державний архів Харківської області, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 281, арк. 132; Державний архів Харківської області, ф. Р-917, оп. 1, спр. 579, арк. 14 – 17; Державний архів Харківської області, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 281, арк. 198; Державний архів Харківської області, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 978, арк. 104.
18. Державний архів Харківської області, ф. Р-3858, оп. 1, спр. 978, арк. 104.
19. Державний архів Харківської області, ф. Р-917, оп. 1, спр. 580, арк. 32–34.
20. Донесення №4261/1684. Москва, 23 серпня 1932 року – Рік Х. Облави на жебраків та безпритульних дітей у Харкові та Москві. – Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932-1933 роки / упоряд. Андреа Граціозі. – Харків : Фоліо, 2007. – С. 104.
21. Державний архів Харківської області, ф. Р-408, оп. 8, спр. 1806, арк. 237–257.
22. №474/106. Харків, 31 травня 1933 року – Рік XI. Голод і українське питання. – Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932-1933 роки / Упоряд. Андреа Граціозі. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 161.
23. Державний архів Харківської області, ф. П-69, оп. 1, спр. 117, арк. 68.
24. Державний архів Харківської області, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 973, арк. 60.
25. Державний архів Харківської області, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 281, арк. 280, 281.
26. Eugene Kobylansky, Dmitry Torchinsky, Leonid Kalichman, David Karasik. Leukocyte telomere length pattern in a Chuvash population that experienced mass famine in 1922–1923: a retrospective cohort study [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://academic.oup.com/ajcn/article/104/5/1410/4564404> – Назва з екрана. – Дата звернення: 26.04.2018.

**N. LAPCHYNKA,
Senior Collections Specialist, National museum “Holodomor Victims Memorial”**

MASS CHILD MURDER AS A COMPONENT OF GENOCIDE AGAINST UKRAINIAN NATION

The article analyzes the inhuman conditions at orphan asylums for the maintenance of Ukrainian orphans, who, after the death of their parents, left their villages in the regions of Ukraine covered with the Holodomor and arrived to capital Kharkiv by different ways bypassing barrier troops. Applying archival

documents, it has been proven that state institutions that were formally entrusted with the maintenance and care for orphans did not save them, but only carried the appearance of rough activity, replacing the real concern with business meetings and bureaucratic correspondence, which does not indicate violations of employee conduct, but proves the true intention of the regime – to starve part of the Ukrainian nation, including children, because neglect of work duties in a totalitarian centralized management system would have been inevitably strictly punished in other cases. The intention to kill millions of children, and not their salvation, is also confirmed by the administrative documents provided by the author. These documents showcase how children were returned from cities to their places of permanent residence and care for them was imposed on villagers who at that time were massively dying due to the lack of any food what meant the true death of the orphans.

Key words: Holodomor, genocide, Ukrainian nation, street children, orphanages.

* * * * *

УДК [316.485.26:323.25] 353.8(477)»1941/1944»

Т. ЗАБОЛОТНА,
канд. іст. наук, наук. співр., Інститут історії України НАН України,
zabten@ukr.net

О. ЛИСЕНКО,
д-р іст. наук, проф., зав. від., Інститут історії України НАН України,
ukr2ww@ukr.net

О. МАЄВСЬКИЙ,
канд. іст. наук, наук. співр., Інститут історії України НАН України,
alexandermaievskiy@gmail.com

НАЦИСТСЬКА ПРОДОВОЛЬЧА ПОЛІТИКА В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ (1941–1944 рр.)

На основі архівних документів і матеріалів, періодичної преси схарактеризовано продовольчу політику нацистських окупантів в Україні у роки Другої світової війни. Стверджено, що принципи економічної політики на загарбаних східних територіях передбачали тотальну експлуатацію працездатного населення та аграрно-промислового потенціалу. Встановлено, що нацистські окупаційні органи в економічній сфері мали регіональні особливості, залежно від зони окупації. Їхня діяльність спрямовувалася на планомірне й організоване вилучення сільськогосподарської продукції. Останню використовували для забезпечення всім необхідним Вермахту, значну частину сировинних ресурсів і продовольства вивозили до Третього райху, натомість потреби місцевого населення вважалися другорядними, що спричинило гострий дефіцит продуктів, і, відповідно, голод в українських містах і селах. Голод як інструмент окупаційної політики передбачав максимальне знищення міського і сільського населення регіону і необмежені можливості для німецької колонізації українських земель. Складне продовольче становище негативно впливало на настрої підокупаційної людності.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, продовольча політика, голод, Україна.

Умови Другої світової війни сформували сприятливе підґрунтя для використання голоду як інструменту, завдяки якому досягалися стратегічні цілі східної кампанії Вермахту і його союзників.

Продовольче становище населення окупованої України вже ставало предметом дослідження [23, 26, 43, 52, 57]. Однак у цих та інших розвідках складну ситуацію з харчуванням місцевого населення не розглянуто як штучну, спричинену заходами окупаційної адміністрації.

Мета статті полягає у висвітленні позиції нацистської верхівки щодо продовольчого постачання населення окупованої України та характеристики заходів, що спричинили голодування населення захоплених гітлерівцями територій.

У поглядах на майбутню організацію «східних окупованих територій» керівників Третього Райху існували суттєві розбіжності. Натомість уявлення про засоби «освоєння житлового простору» практично збігалися. Найпомітніше ця точка зору окреслена А. Гітлером, який вказував: «Перед нами

стоїть обов'язок обезлюднювати в тій самій мірі, в якій ми зобов'язані турбуватися про німецьке населення. Нам доведеться розробити техніку обезлюднення. Ви запитаете, що означає обезлюднювати? Чи я маю намір знищувати цілі народи? Так точно, саме до цього все і зведеться. Природа жорстока, тому і ми зобов'язані бути такими ж» [66, с. 129–130].

Упродовж реалізації зловісного генерального плану «Ost» нацистські лідери мали намір переселити і знищити 31 млн мешканців західних регіонів СРСР і Польщі, і серед них – 65% українців, 75% білорусів, 80–85% поляків. Існували пропозиції про збільшення загальної кількості автохтонного населення до 51 млн осіб і скорочення темпів колонізації від 30 до 10 років.

17 жовтня 1941 р. під час зустрічі з райхсміністром Тодтом і гауляйтером Заукелем фюрер наголосив на необхідності розмежування компетенції райхсміністра східних окупованих територій та уповноваженого для зміцнення німецької нації. Завдання першого «обмежувалося б тим, щоб по можливості швидко довести слов'ян, зібраних у резервації, до такого стану, аби вони залишили батьківщину або померли» [24, с. 537].

Коментуючи особисто завізовані «Принципи економічної політики на Сході» (2 травня 1941 р.) Г. Герінг зазначив: «Безсумнівно, десять мільйонів людей загинуть від голоду, коли ми візьмемо все, що нам треба» [20, с. 136]. Проблему харчування райхсмаршал вважав легко подоланою за допомогою тільки капусти і брукви. Хто ж відмовлятиметься працювати, того слід було позбавляти будь-якого харчування, а впертих розстрілювати на місці.

У «Директивах з економічної політики для організації економіки на Сході» містилися такі вказівки: «Виокремлення чорноземних областей забезпечить для нас за будь-яких обставин наявність більш-менш значних надлишків у цих областях. Як наслідок – припинення постачання всієї лісової зони, включаючи великі індустріальні центри – Москву й Петербург... Німецька адміністрація в цій області повинна спрямувати всі зусилля на те, щоб пом'якшити наслідки голоду, що безумовно виникне й прискорити процес натуралізації. Необхідно прагнути до більш інтенсивного господарського освоєння цих областей у разі розширення посівних площ під картоплю й інші важливі для вживання високоврожайні культури. Але голод тим самим не вдасться усунути. Кілька десятків мільйонів осіб на цій території стануть зайвими й помруть або будуть змушені переселитися до Сибіру. Спроби врятувати це населення від голодної смерті шляхом відправлення туди надлишків із чорноземної зони можуть бути здійснені тільки за рахунок погіршення постачання Європи. Вони можуть підірвати можливість Німеччини протриматися у війні й послабити блокадну міцність Німеччини та Європи» [39, с. 435].

Дефіцит продуктів харчування керівництво Третього райху намагалася покрити за рахунок окупованих, залежних і «нейтральних» країн Західної Європи і новоокупованої території Східної Європи, зокрема провідна роль відводилась Україні з її сільськогосподарським потенціалом. Гітлерівці планували вивезти до Німеччини з України всі продукти харчування та сировинні матеріали, які вони вважали «надмірними». Для місцевого населення, яке виробляло продукти та сировину, планували залишати менше мінімуму, потрібного для існування цього населення. Нацисти встановили таку послідовність у розподілі продуктів харчування: «1) для діючої армії, 2) для решти військ на ворожій території, 3) для військ, що знаходяться у Німеччині, 4) для німецького цивільного населення і, в останню чергу, для населення окупованих країн» [44, с. 173]. Україну також розглядали як ринок збуту товарів західноєвропейської промисловості. Оплачувати її мали сільськогосподарськими продуктами та сировиною.

Таким чином, аналіз директив і наказів імперських міністрів, зокрема Г. Бакке, свідчить про те, що в східних окупованих територіях передбачено організацію масштабного голоду, який би призвів до максимального знищення міського й сільського населення регіону й відкрив би необмежені можливості для німецької колонізації українських земель.

Та ще задовго до переведення таких вказівок у практичну площину визрівали передумови для голоду. Системні евакуаційні заходи радянських властей, здійснювані в руслі стратегії «випаленої землі», спрямовувалися на вивезення з території, якій загрожувала окупація німецькими військами, всіх запасів харчових продуктів і сировини, фуражу для худоби і самої худоби. Усе, що не вдалося евакуювати у східні райони країни, наказувалося знищувати чи псувати через спалювання, zalивання водою, бензином тощо. Там, де після відступу Червоної армії залишалися запаси продуктів харчування (склади, магазини, бази), населення самовільно розбирало й привласнювало їх, ніби передчуваючи настання складних часів. Однак основна маса людей була позбавлена можливості створити якісь запаси на «чорний день».

Навіть у підконтрольних радянській адміністрації прифронтових районах уже влітку 1941 р. відчувалися труднощі з продовольством. Для прикладу, 15 серпня 1941 р. нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко доповідав керівнику НКВС Л. Берії та секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову про те, що постачання мешканців Києва у цей час перебувало у явно незадовільному стані. За попередніми оцінками, жири й цукром місто було забезпечене лише на 2 дні. Винятково погано у місто підвозилися м'ясо й овочі. Автор доповідної констатував, що вкрай незадовільну ситуацію спричинили два чинники: різке скорочення підвезення харчових продуктів та дезерція багатьох керівників торговельної мережі, громадського харчування й системи постачання (разом – 250 осіб). Часто втікачі прихоплювали з собою казенні кошти [6, арк. 82–88].

З перших днів окупації «нова» влада запроваджувала свої порядки й ухвалювала нормативно-правові акти, що регулювали продовольче постачання. Першочергові заходи управлінців спрямовувалися на упокорення місцевого населення і забезпечення комфортного перебування

функціонерів окупаційної влади, офіцерів і солдатів Вермахту, а також організацію системного вилучення харчових продуктів.

Представники німецьких окупаційних органів вимагали повернути те, що населення «незаконно» привласнило, за порушення цих приписів було передбачено суворе покарання, про що повідомляла періодика. Восени 1941 р. Кіровоградська міська управа повторно звернулася до населення, посилаючись на ухвали окупаційної влади: «...Німецьке Командування видало суворий наказ, у якому зазначалося, що люди, які не віднесуть награване майно до вказаних місць у зазначений термін, будуть розстріляні, як грабіжники. “А ми знаємо, що в німців слово з ділом не розходиться. Тому, щоб не було ніяких непорозумінь, необхідно здати чуже майно, не лише одяг, а й будматеріали, паливо, промтовари, продукти, взяті з крамниць, з фінансового відділу Міської Управи (Карла Маркса, 49). ... Грабіжникам немає місця серед чесних людей, вони будуть суворо покарані» [5, с. 4]. Ухвали аналогічного змісту з'являлися і в інших населених пунктах, окупованих гітлерівцями.

Часто траплялося, що одночасно з «награваним» у людей відбирали їхні власні продукти. Встановлювалися жорсткі норми харчових запасів, а все, що їх перевищувало, підлягало реквізиції. Наприклад, 16 грудня 1941 р. командування німецької армії в Криму оголосило наказ про здачу населенням м. Сімферополя надлишків продуктів харчування на склади міської управи. Ці заходи представники влади пояснювали необхідністю запобігти голоду, що загрожував населенню, в якого не було запасів продовольства [21, с. 2]. Далі військовий комендант м. Сімферополь висунув вимогу, щоб до кінця 1941 р. всі городяни здали надлишки продуктів, які перевищували 40 кг зерна чи борошна, 2 кг жирів, 2 кг цукру на особу [43].

Польова комендатура м. Запоріжжя 20 грудня 1941 р. повідомляла населення міста, що на отримання продуктів могли розраховувати тільки ті городяни, які до 31 грудня 1941 р. заявили про наявні в них запаси продовольства (зерна, борошна, картоплі та інших овочів) в розрахунку 2 кг кожного виду продукту на особу на тиждень. ... Хто зовсім або несвоєчасно заявить про наявність запасів продуктів, або подасть при заяві неправдиві дані, той буде оштрафований на 10000 крб, та позбавиться разом з сім'єю одержання продуктів» [51, с. 3]. Те, що обмежувальні заходи у цій царині ухвалювалися упродовж усього періоду окупації, свідчить про саботування населенням означених рішень органів влади. Зважаючи на попередній досвід голоду 1932-1933 рр. населення (особливо селяни) намагалося у будь-який спосіб приховати продукти. Однак міри покарання змушували підкупаційну людність діяти обережно. Кому не вдавалося залишити продукти, вже незабаром відчули голод. Ще гіршою була ситуація в містах, де, як зазначалося вище, через брак продуктів харчування в торговельній мережі застатися ними не було можливості. Однак і в селі становище ускладнилося у зв'язку зі запровадженими окупаційними органами реквізиціями. У сільських мешканців для потреб німецьких збройних сил вилучали велику рогату худобу, коней, свиней, птицю, продукти тваринництва. Від місцевих керівників німецькі власті вимагали в найкоротші терміни провести облік всього збіжжя, худоби, овочів і забезпечити виконання поставок. Норми останніх не були сталими і змінювалися у бік збільшення упродовж усього періоду нацистської окупації.

Про штучність складної продовольчої ситуації на окупованій території України свідчило систематичне, планомірне й організоване вилучення сільськогосподарської продукції спеціально створеними окупантами органами. Ці завдання перебували у компетенції «Східного штабу» (Wirtschaftsorganisation Ost), очолюваного уповноваженим з 4-річного плану райхсмаршалом Г. Герінгом, від якого мали надходити загальні директиви у сфері економічної політики в окупованих районах. Означена структура відповідала за організацію інтенсивної експлуатації економічного потенціалу України в інтересах Райху. Питання продовольчого забезпечення та сільського господарства покладалося на групу «Lа» [14, с. 338]. У її віданні перебувало керівництво сільським господарством та заготівля сільськогосподарської продукції. Для дії на східних окупованих територіях були заздалегідь створені п'ять господарських інспекцій, 23 господарські команди. Саме вони стали основою військово-економічного апарату [54, с. 93].

На початковому етапі окупації українські села стали об'єктами нищівного грабунку з боку військ Вермахту. Вилучене продовольство розподілялося між армійськими структурами, окремими військовослужбовцями, або відправлялося до Райху. У наказі військового інтенданта Верховного командування німецької армії “Про постачання військ” від 16 червня 1941 р. вказано: “Загальне напруження продовольче становище в Німеччині більше не дає змоги поновлювати склад обозів і постачання за її рахунок. Про це має пам'ятати кожний командир і начальник під час окупації у країні ворога. Для збереження запасів у Німеччині війська повинні жити за рахунок місцевого сільського господарства” [19, с. 286]. Згідно з цим наказом замість вилученого продовольства селянам видавали розписки, причому зазначену в них вартість майна мали відшкодувати після завершення війни. Таким чином, санкціонований керівництвом нацистської Німеччини грабунки дав змогу солдатам й офіцерам Вермахту тільки до вересня 1941 р. відправити зі Східного фронту до Німеччини 11 млн 600 тис. продовольчих посилок [19, с. 286]. Аналогічні явища, пов'язані зі стійними вилучення харчових продуктів, які часто набували форми мародерства, зафіксовані на українських територіях, окупованих румунськими й угорськими загарбниками. Так, керівник румунську штабу генерал Мазаріні в перші дні війни видав такий наказ: «Необхідно з місцевих ресурсів задовольнити потреби армії, брати на місце все, що потрібно, все, що є, брати без церемоній...» [26, с. 52]. Однак усвідомлюючи, що одноразовими реквізиціями завдання

безперебійного постачання продовольством Вермахту та Райху вирішити неможливо, нацистська верхівка зобов'язала військове командування та цивільну окупаційну владу припинити неконтрольоване пограбування продовольчих ресурсів і забезпечити планомірну експлуатацію аграрного сектору України. Головним завданням було визначено організацію сільськогосподарського виробництва. Саме за рахунок цього передбачено одержувати основну частину продовольства і сировини. Особливості системи органів економічної експлуатації сільського господарства захоплених східних територій визначалися адміністративною зоною окупації.

Так, у зоні військової адміністрації вертикаль управлінських структур у сфері економіки й сільського господарства виглядала так: господарські інспекції, які виконували розпорядження «східного штабу», → господарські команди → німецькі обласні сільськогосподарські комендатури на чолі з сільськогосподарським фюрером → обласні сільськогосподарські управи → окружні управи → районні сільськогосподарські управи → старости та управляючі громадських і державних маєтків. З просуванням фронту далі на схід армійські господарські інстанції поступово змінювалися цивільними окупаційними структурами. За слушною думкою історика Ю. Левченка, єдиною суттєвою різницею між цивільними та військовими органами у сфері експлуатації сільськогосподарського потенціалу України було те, що господарські інстанції при групі армій «Південь» здійснювали переважно реквізицію вже готової продукції, тоді як німецькі цивільні установи повинні були організовувати вилучення того, що місцеві селяни могли виробити в умовах окупації [26, с. 52].

У дистрикті «Галичина» з утворенням цивільного управлінського апарату експлуатація сільськогосподарської галузі регіону перебувала в компетенції відразу трьох установ дистрикту: відділу харчування та сільського господарства, господарського відділу і Центральної сільськогосподарської станиці та їхніх окружних структур, головними серед яких стали два перші відділи. Земля проголошувалася власністю уряду Генерал-Губернаторства, частину її було передано селянам у тимчасове користування. Замість радгоспів і колгоспів, за польським зразком, були створені лігеншафти – маєтки, які працювали на Райх. Усього на території дистрикту було створено 648 лігеншафтів, з них 140 – на Тернопільщині, 214 – на Львівщині та 295 – на Станіславщині (ще 312 лігеншафтів було створено у Волинській області, яка згодом була зарахована до складу райхскомісаріату «Україна»). У такому господарстві угіддя поділялися на ланки по 10 родин (6–7 га на родину). Загальне керівництво діяльністю лігеншафтів здійснювало однойменне управління при відділі харчування та сільського господарства дистрикту [19, с. 331; 45, с. 153].

У райхскомісаріаті «Україна» усіма процесами в аграрній сфері керував «Централь Ост», розташований у м. Києві, якому підпорядковувалися окружні сільськогосподарські управління «Вікадо». Далі вертикаль влади у сільськогосподарській галузі виглядала так: окружне управління на чолі з сільгоспокомендантам → 4 управи (реферати) на чолі з офіцером та фахівцями-помічниками: 1) організаційна, 2) пропаганди, статистики й землевлаштування, 3) тваринництва, 4) рослинництва → гебітсландвірти

→ крайсландвірти (районні сільгоспуправителі з групою господарських комендантів – офіцерів, які безпосередньо контролювали діяльність колгоспів і радгоспів). Низовою ланкою цієї управлінської структури були призначені окупантами керівники господарств, які відповідали за проведення сільськогосподарських робіт і щомісяця звітували перед відповідними органами окупаційної адміністрації про стан справ у господарствах. Наприкінці 1942 р. окупаційна влада з метою посилення контролю за сільськогосподарським виробництвом та заготівлею продукції в «громадських господарствах» ввела додаткову форму керівництва на місцях – так звані опорні пункти, що охоплювали 3–4 села, або на 6–8 «громадських господарств». Опорний пункт очолювався господарським офіцером і складався з агронома, бухгалтера і технічного працівника. Основне завдання «наглядців» полягало в тому, щоб за допомогою німецьких охоронних і тилкових частин силовими методами викачати якомога більше хліба та інших сільськогосподарських продуктів для Райху й одночасно вести боротьбу з партизанами та селянами, які чинили опір. На території райхскомісаріату «Україна» вже восени 1941 р. було призначено 330 німецьких сільгоспкерівників, навесні 1942 р. їх налічувалося вже 7 тис., а до кінця німецької окупації їхня кількість досягла 15 тис. [45, с. 154].

15 червня 1943 р. декретом І. Антонеску визначалося право селяни отримувати землю у приватну власність. Вищою управлінською ланкою в аграрній сфері цих територій було Міністерство сільського господарства Румунії. Йому підпорядковувалися через «Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини, Трансністрії» директорія сільського господарства у губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина» й директорат агрокультури і економіки в «Трансністрії». Низовими ланками управлінської структури відповідно були примар і сільський староста, які безпосередньо на місцях впроваджували накази вищих посадових чинів окупаційної адміністрації.

Поряд з органами військової та цивільної німецької адміністрації до експлуатації сільського господарства України долучилися й спеціальні товариства, як, наприклад, Товариство з використання сільськогосподарських ресурсів України, яке фактично контролювало майже всі господарства в сільській місцевості на території райхскомісаріату «Україна» й акціонерні товариства: «Збіжжевий центр України», «Товариство з розплоду овець», «Птахівничо-ячний центр України», «Волокно-рослинний центр України», «Центр закупівлі і збуту України», «Різниці і м'ясні підприємства України», «Молочний і товщовий центр України», «Овочево-городній і картопляний центр України»,

«Цукровий центр України», «Центр напоїв України», «Українське товариство закупівлі й збуту овочево-городини й картоплі», «Вукоопспілка» [45, с. 155].

Отже, експлуатація аграрного сектору окупованих територій України мала певні регіональні особливості, зумовлені суспільними й економічними відносинами, притаманними цим територіям у довоєнні десятиліття, однак спільною метою залишалось максимальне використання продовольчих і сировинних ресурсів України для потреб армій і держав-окупантів. Регіональний чинник вплинув і на організацію заготівельної кампанії. Упродовж нацистської окупації норми здачі сільськогосподарської продукції були динамічними, причому існувала тенденція до їх збільшення. Іншими засобами отримання продовольства було вилучення продукції з хліборобських спілок, сплата податків та оренди сільськогосподарськими продуктами, податок за обмолот зерна, одноразові конфіскації певних видів продуктів тощо. У «військовій зоні» основним інструментом отримання сільськогосподарської продукції були так звані державні поставки, види і розміри яких різнилися в межах регіону. У дистрикті «Галичина» вилучення сільськогосподарської продукції здійснювалося через збір контингентів. Так само норми поставок увесь час зростали: наприклад, у 1941 р. дистрикт мав здати 130 000 т зерна – у 1942 р. – 350 000 т, а в 1943 р. – 500 000 т. У губернаторствах

«Бессарабія» та «Буковина» була запроваджена так звана продуктова декларація. Остання вважалася обов'язковою для заповнення кожним селянином, де він вказував кількість зібраного врожаю, що й визначало мінімум для потреб сім'ї (80 кг зерна для дорослого, 40 кг для дитини) й господарських потреб. Увесь надлишок вилучався. У губернаторстві

«Трансїстрія» основним засобом отримання сільськогосподарської продукції стало її вилучення з «трудоx громад», а допоміжними – різноманітні види податків та поставок для селян-одноосібників, що не входили до «трудоx громад» на користь окупаційної армії – м'яса, молока, бринзи, меду та ін. [26, с. 55].

Практика впровадження в життя означених методів вилучення сільськогосподарської продукції в окупованих регіонах України виявила недосконалість політики загарбників у сільському господарстві. Реаліями, визнаними власне керівниками відповідних структур, стали провал планів хлібозаготівель і невиконання контингентів. Аби отримати заплановані норми, окупанти вдавалися до силових заходів, вилучаючи зерно за допомогою військ та поліції. Так, командувач військами оперативного тилового району групи армій «Південь» 28 листопада 1941 р. видав наказ про проведення операції з реквізиції зерна, згідно з яким «у період з 15 грудня 1941 р. до 31 січня 1942 р. силами військ місцевого населення повинно бути примушене до повної здачі наявних запасів зерна за вказівками місцевих керівників сільського господарства» [45, с. 157]. Генеральний комісар округу «Миколаїв» Опперман вимагав своїм наказом від 13 лютого 1942 р. конфісковувати в колгоспах і радгоспах увесь хліб, зокрема і той, який планувалося одержати від обмолоту пізніше, а також олійні, бобові та інші культури. Однак подібні акції не принесли суттєвого покращення ситуації з хлібозаготівлею, хоча суттєво зменшили запаси зерна як у господарствах, так і безпосередньо у селян.

Те, що такі заходи спричинять голод, німецькі військові й цивільні керівники добре усвідомлювали. Командувач 11-ї армії Е. фон Манштейн у наказі від 20 листопада 1941 р. наголошував на необхідності вивезення максимальної кількості сільськогосподарської продукції до Райху, передбачаючи, що в окупованих містах значна частина місцевого населення голодуватиме [65].

З інших документів недвозначно постає, що політика нацистів у сфері продовольства орієнтувалася на вирішення двоєдиного завдання: а) одержання надійних джерел постачання Німеччини продуктами харчування; б) обезлюднення майбутнього «життєвого простору». Для прикладу, доповідь інспектора з озброєння в Україні (2 грудня 1941 р.) містила перелік необхідних для безперерйного забезпечення Райху харчами заходів. При цьому вирішальним фактором вважалося зведення внутрішнього споживання «тубільців» до лінії мінімуму завдяки таким крокам: а) знищення зайвих їдців – євреїв, мешканців великих міст; б) граничне скорочення продовольчої норми для місцевого населення; в) зменшення продовольчого постачання сільського населення [35, с. 179].

У періодичній пресі декларувалися активні заходи місцевої адміністрації з продовольчого постачання населення окупованих територій. Наприклад, у київській пресі вже 7 жовтня 1941 р. оприлюднено зразок хлібної картки, яку домоуправління та домовласники мали видати на кожну родину [41, с. 4]. Із записів киянки І. Хорошунової відомо, що вперше хліб за картками вона отримала 10 жовтня 1941 р., а німці зайшли до Києва 19 вересня. Початкова норма становила 200 г на особу, незалежно від того, працювала вона чи ні. «Прикріпили по 11 вулиць до кожного магазину. Тому черги з раннього ранку. І багато хто йде без хліба. І хліб за минулий день пропадає. ... У нас починається справжній голод. Хліба немає. ... Купити дотепер нічого не можна. Магазины всі закриті. А на базарах селяни міняють продукти вже тільки на зовсім нові речі [61]. Наступного разу кияни отримали цей важливий продукт лише через місяць – 16 і 30 листопада. В грудні також лише двічі видали хліб, й цим постачання у 1941 р. завершилося [34, с. 281]. Потерпали від голоду і харків'яни. «... Хліб! Катруся не їла його вже більше двох місяців!... Адже він коштує тепер 250 карбованців за кильо!» [18, с. 18].

Як видно, передбачені норми постачання за картками були мізерними й залежали від регіону, пори року, категорії картки. І якщо на Сумщині і в Трансїстрії працюючі отримували щоденно по 200 г хліба, у Кіровограді 400 г, то для утриманців постачання не передбачалося, а в Києві ця категорія населення могла розраховувати лише на 200 г хліба на тиждень, тобто близько 29 г на день

[57, с. 301].

Місцеві органи влади, зважаючи на німецьке окупаційне нормативно-правове регулювання продовольчої сфери та беручи до уваги наявні ресурси, намагалися полегшити становище містян шляхом запровадження нормованого постачання. Так, управа Києва у квітні 1942 р. ухвалила інструкцію “Про порядок видачі населенню м. Київ продуктових карток та здійснення контролю над відпуском за ними продуктів харчування”. Встановлювалися 4 категорії споживачів за картками: до I належали інваліди, пенсіонери, приватні торговці, особи вільних професій; до II – утриманці працюючих осіб та родини тих, хто виїхав на роботу до Німеччини; до III – працюючі повний робочий день усіх підприємств і установ; до IV – фольксдойче та робітники, які працювали на важких роботах (на виробництві зброї, залізниці, видобутку каміння, вугілля тощо) [11, с. 62–63].

Більш-менш вдалося стабілізувати ситуацію з постачанням хліба тільки в другій половині 1942 р., коли був зібраний урожай, – середня тижнева норма хліба за картками навіть для утриманців зросла до 1500 г. Але таке збільшення характеризувалося значним зниженням якості хліба, що підтверджувалося зростанням кількості захворювань унаслідок споживання продуктів з різноманітними неїстівними домішками [63, арк. 43]. У Харкові хліб видавали який завгодно, але нежитній та непшеничний. Давали хліб із пшона, пізніше до нього додавали траву, яка використовувалася для корму тварин, – могоару. Зрештою, харківський хліб набув такого складу: просяне борошно з доданням зерен могоари та 10–15% ячмінного борошна задля скріплення [52, с. 288]. Так само рівненський гебітскомісар В. Беєр заборонив випікати хліб з пшениці для місцевого населення. Замість неї використовували гречку, ячмінь, просо тощо [42, с. 208].

Голодуючі мешканці великих українських урбанізованих центрів змушені були вживати в їжу малопридатні для цього макуху, висівки, мерзлу картоплю, буряки, лушпиння картоплі, загиблих коней, домашніх тварин і навіть казеїновий клей, як це було зафіксовано в Краматорську і Харкові. Найважче доводилося людям похилого віку, дітям, немічним, хворим і непрацюючим.

Треба наголосити, що постачання за картками було доволі неритмічним. Пропонувалися заміники за відсутності певних продуктів (наприклад, консерви замість свіжого м'яса та риби тощо), картки отоварювалися за гроші, загублені і прострочені продовольчі абонементи не підлягали відновленню. За твердженням історика А. Скоробагатова, у найсприятливіші періоди у Харкові продукти за картками отримували 80–90 тис. мешканців (при загальній кількості населення в липні 1943 р. – 230 тис.). Наприклад, від 19 до 26 липня 1943 р. харчування отримували 86 544 громадян, зокрема за такими категоріями: фольксдойче – 400 осіб, працівники з нормальними умовами праці – 47 142, на важких роботах – 6019, утриманці – 18 143, хворі в лікарнях – 1521, діти в дитбудинках та інших установах – 3031, учні – 10 288 [52, с. 289].

Таким чином, продовольчі абонементи не гарантували забезпечення продуктами харчування всіх мешканців окупованих територій, однак стали надійним засобом реєстрації місцевої людності, що давало змогу окупаційній владі з'ясувати соціально-вікову структуру населення та можливості його експлуатації.

Постійно потерпали від голоду соціально незахищені категорії населення (діти, інваліди, люди похилого віку). Щоб хоч якось покращити їхнє становище, місцеві допоміжні органи управління організовували їдальні, де незначна частина нужденних могла приглушити відчуття голоду на кілька годин рідким супчиком, інколи з шматочком хліба. Середня вартість обіду в спеціальних закладах громадського харчування становила 1,1–1,7 крб. Звичайно, кількість обідів за такою ціною була обмежена, оскільки їдальні не отримували від адміністрації передбачених грошей. Районні відділи посилались на те, що в них немає необхідних коштів і лише частково покривали необхідні витрати. Киянин А. Кузнецов зазначав, що Куренівська районна управа відкрила їдальню для дітей, які голодували, у приміщенні колишнього дитсадка. Діяла вона всю зиму 1941–1942 рр. Для дітей готували переважно страви з пшона [25, с. 166–167].

Місцева влада закликала керівництво відновлених установ подбати про харчування своїх працівників за допомогою відкриття їдалень. Працівниця «Ленкузні» Н. Конашко у робочі дні харчувалася у заводській їдальні. Обіди, за словами жінки, були дуже погані. Щоденно на перше – пшоно, друга страва – пшоняна каша, просяний хліб, від якого розвивалися шлункові захворювання [64, арк. 2]. Однак, поступово, й такі їдальні згортали роботу через ускладнення з доставкою сільськогосподарських продуктів, високі ціни на них, відсутність чітко визначеної офіційної лінії щодо постачання продуктами цих закладів тощо.

Подальша ситуація з харчуванням у містах засвідчила, що зусилля місцевої влади з вирішення цієї проблеми були недолугими. Власних запасів продуктів допоміжні управлінські структури не мали. Залишалось тільки завозити продукти з сіл. Однак брак транспорту, пального стали на заваді цьому найпростішому способу вирішення продовольчої проблеми. Створені кооперативи та споживчі товариства поступово перетворювалися на засіб збагачення їхніх засновників.

Містяни самотужки намагалися вирішити складну продовольчу проблему. Поширеними стали походи у ближні та дальні села з метою обміну промислових товарів на продукти харчування. «На дорогах, що вели до сіл, можна було зустріти робітників, лікарів, інженерів, чоловіків та жінок. Іноді йшли в 3–4 шеренги, везли речі на обмін. І часто на дорогах доводилося бачити померлих. Йшли жінки з дітьми на руках, везли дітей у тачках...» [23, с. 227–228].

Упродовж усього періоду нацистської окупації джерелом постачання продуктів стали базари, хоча окупаційна влада обмежувала завезення продовольства, запроваджувала «тверді ціни», боролася з «мішечниками», і навіть забороняла базарну торгівлю, що взимку 1941–1942 та 1942–1943 років

поставило багатьох людей на межу голодної смерті. Дефіцит продовольчих товарів, поширення «чорного ринку» викликало інфляцію та сплеск спекулятивних цін на ринках. Так, у Києві склянка житнього борошна коштувала 10 руб., пшона – 15 руб., солі – 10 руб., 1 кг сала – 1000 руб., 1 кг вершкового масла – 800 руб., 10 картоплин – 25 руб., літр молока – 45 руб., 1 пуд борошна простого помолу – 1200 руб. [22, с. 236].

Насправді, незважаючи на недоліки в роботі, саме базари стали справжнім порятунком для багатьох містян, де можна було придбати чи виміняти щось з продуктів або товарів щоденного вжитку. «На тій частині базарної території, де продаються харчі, панує неувялене перебільшення попиту над пропозицією. Тисячі голодних людей вештаються поміж майже порожніми столами з пекучим бажанням купити щось їстівне, а купити нема що... Ген-ген далеко йде стара жінка, яка несе щось у кошичку, а за нею біжить цілий натовп. Стара підходить до столика й починає розмотувати кошик, а десятки голодних облич тягнуться хоч краєчком ока побачити, що саме стара має ... десятки рук відпихає одно другого якнайбрутальніше, аби самому стати ближче старої, яка відчуваючи вагу перед голодним натовпом, повільно і навіть урочисто виймає... (о розкіш... о, щастя!) сире картопляне лушпиння...» [18, с. 50–51].

Спроби властей встановити тверді ціни спричинили до згортання торгівлі, зникнення продуктів з прилавків і нової хвилі дорожнечі, хоча оголошення відповідного змісту з'являлися в періодичній пресі упродовж усього періоду нацистської окупації [16, с.1; 38, с.1; 40, с.4; 50, с.4; 58, с.3; 59, с.4].

У Харкові влітку 1942 р. 1 кг хліба коштував 150 руб. за офіційно встановленої ціни 1,7 руб., 1 яйце – 8 руб. (0,8 руб.), 1 л молока – 20 руб. (1,2 руб.), 1 л соняшникової олії – 280 руб. (14,5 руб.), масла – 600 руб., 1 кг сала – 1000 руб., 1 кг пшеничного хліба – 50 руб., житнього – 35 руб., 1 кг цукру – 500 руб. [43, с.86].

Низьку купівельну спроможність місцевого населення визначала вкрай мізерна (у рівнянні з цінами) заробітна плата. У райхскомісаріаті «Україна» робітник одержував 400 руб. на місяць, бухгалтер – 500 руб., друкарка – 400 руб., керівники різних рівнів – від 900 до 1500 руб. Влітку 1942 р. платня середнього службовця становила 700–800 руб., у той час, коли 1 кг сала коштував 750 руб. У березні наступного року 1 кг цього продукту можна було купити за 6 тис. руб., а зарплата залишалася та сама [55, с.13].

Однак власні зусилля міського населення щодо вирішення складного продовольчого питання, як і заходи місцевої окупаційної влади у цій царині не дали очікуваних результатів.

На початку березня 1942 р. Й. Геббельс занотував у своєму щоденнику: «Становище з продовольством в окупованих східних областях надзвичайно скрутне. Там помирають від голоду тисячі й десятки тисяч людей, що цілковито нікого не цікавить» [33, с. 132].

Від недоїдання потерпала більша частина населення окупованої України. Нацистський голодомор спричинив труподство. За свідченням професора живопису Симонова з Харкова, німці вішали звинувачених у канібалізмі з табличкою на грудях: «Я повішений за те, що продавав людське м'ясо». За деякими джерелами, влітку 1942 р. на Кінній площі на базарі був повішений чоловік, який продавав печінку та легені померлих від голоду людей» [53, 278].

Результатом нацистської політики і практики голоду стали масові хвороби, пов'язані з систематичним недоїданням: гіпертрофія, дистрофія, рахіт, нефрит, цинга, туберкульоз, кір, скарлатина, дифтерит, коклюш, а також смертність з цієї ж причини. У Києві з часу приходу німецьких військ до 1 квітня 1942 р. від голоду, холоду й викликаних ними недуг померло від 80 до 120 тис. городян [30]. За даними Харківської міської управи, наведеними А. Скоробагатовим, у 1942 р. (друга половина грудня 1941 – перша половина грудня 1942 рр.) померли від голоду 13139 харків'ян, що становило 58,4% всіх померлих за цей період. Навіть такий небачено високий відсоток померлих від голоду може бути збільшений, бо, як стверджував завідувач відділу охорони здоров'я міської управи Харкова проф. Добровольський, деякі лікарі неправильно склали

«лікарські довідки» про смерть громадян, уникаючи діагнозу «смерть від голоду», замінюючи таку причину смерті на інші, наприклад «безбілкові набряки», «параліч серця», «дитяча кволість» тощо [52, с. 279]. Отже, як і в радянські часи, правда приховувалася, «нова» влада уникала розголошення інформації про страшні наслідки свого господарювання для місцевого населення, надаючи перевагу бравурно-оптимістичним газетним нарисам з відчутним пропагандистським «душком». Т. Снайдер, аналізуючи спільні ознаки обох тоталітарних режимів, стверджує: «У світлі нестач, особливо нестачі харчів, обидва режими поєднали масове вбивство з економічним плануванням» [53, с. 16].

Ситуація з харчуванням в окупованих поселеннях України залишалася складною упродовж усього періоду перебування загарбників на захоплених територіях і тривалий час по тому. Заходи місцевої влади в цій царині зі сторінок газет виглядали доволі дієвими й активними, насправді ж переважно були декларативними, тому населення змушене було самотужки рятуватися від голодної смерті. А передбачені місцевою владою норми постачання за продуктовими абонементом виглядали швидше як знущання, ніж допомога, оскільки були надто мізерними.

Практика організації штучного голоду була складовою німецької аграрної політики. Як і передбачено, великі міста недостатньо забезпечували продуктами харчування. Особи, які не мали роботи або соціальних зв'язків з селом, голодували, особливо взимку. Це стосувалося насамперед Києва, Донбасу, Криму та Північно-Східної України. Регіон Харкова був оголошений зоною «тотальних ревізій» (нім.: «Kahlfratzzone», буквально такою, де «з'їдалося геть усе»), у якій дивізії Вермахту здобували харчування на власний розсуд. Наслідки таких дій були катастрофічними для

місцевого населення [12]. Останньому пропонували покращити становище з харчуванням за допомогою виїзду до Німеччини, де остробітникам нібито забезпечувалися гарні умови проживання і харчування [46, с. 4].

Незважаючи на те, що політика примусового залучення робочої сили з окупованих територій у економіку Третього Райху мала на меті раціональне її використання і збереження, на практиці часто було інакше. Вже на стадії транспортування оstarбайтерів фактично морили голодом. Мешканка смт Ладан Прилуцького району Параскевія Кисленко згадувала, що спершу її з іншими земляками везли у закритому вагоні до Києва, потім вони перебували в таборі, а після цього в закритих вагонах дісталися Магдебурга. Їжу за час цієї виснажливої подорожі давали тільки один раз. Житель с. Андріївка Михайло-Коцюбинського району Василь Наливайка: «Їхали у закритому вагоні під вартою. Їсти не давали». Уродженка с. Іванківці Ольга Бережна, яку 16-річною забрали до Німеччини за те, що батько був партійним, писала: «Їхали місяць, їсти не було чого, давали тільки кип'яток» [36, с. 155].

Головними жертвами політики голодного терору під час окупації України стали радянські військовополонені, які утримувались у пересильних і збірних таборах. Після великих боїв та котлів восени 1941 р. адміністрація Вермахту скорочувала раціон тих полонених, які вважалися непрацездатними, прирікаючи їх таким чином на смерть.

Страждання полонених розпочиналися вже з перших хвилин полону. Обеззброєних людей били, у них відбирали все, що могло мати бодай якусь цінність. Після цього полонених шикували в колони й маршем по 50–60 км за добу вели до стаціонарних і тимчасових концентраційних таборів, їсти й пити зазвичай не давали. Тих, хто через виснаження падав, добивали. Між жовтнем 1941 р. та червнем 1942 р. помер практично кожен другий полонений – не лише напряду від голоду, але й через катастрофічні умови утримання (нерідко до листопада – під відкритим небом) та без належної медичної допомоги. Навіть, якщо полонені потрапляли до лікарні, то харчування для них не передбачалося і здійснювалося за рахунок продуктів, наданих благодійними установами чи пересічними містянами. Харчування хворих не перевищувало 1000–1200 кілокалорій на добу, тому навіть температура тіла в них була нижчою від норми [37, с. 308, 310]. В Україні, де діяло понад 230 таборів, було знищено 1571 тис. військовополонених. Найбільше їх страчено в Уманській ямі, у Дарницькому лісі та Бабиному Яру в Києві, у таборах під Львовом, у Рівному, Славуті, Чернігові, Хоролі, Маріуполі, Артемівську, Дніпропетровську, Одесі, Кременчуці [1, с. 557]. Отже, військовополонені суттєво поповнили статистику втрат серед українців від нацистської продовольчої політики.

Доволі поширеною практикою відволікання місцевого населення від щоденних продовольчих проблем стало вміщення у періодичних виданнях статей про Голод 1932–1933 р. [13] Такі публікації мали посилити ненависть місцевої людності до радянської влади, відволікти увагу людей від проблем окупаційної дійсності на жадливі часи з минулого.

Повідомлення про складне продовольче становище у Радянському Союзі займали помітний сегмент у тогочасній періодиці [4, с. 2; 7, с. 2; 8, с. 3; 9, с. 1; 10, с. 2; 17, с. 3; 34, с. 7; 47, с. 3; 48, с. 3; 56, с. 6; 60, с. 2; 62, с. 1]. Окремий цикл публікацій був присвячений голоду в блокадному Ленінграді, при цьому, звичайно, всі звинувачування спрямовувалися на радянську владу [2, с. 4; 3, с. 3; 15, с. 3; 27, с. 3; 28, с. 2; 29, с. 2; 31, с. 1; 32, с. 2].

Такі публікації мали посилити ненависть місцевого населення до радянського режиму, посіяти серед нього сумніви щодо доцільності повернення попередньої влади, підвищити його лояльність до окупантів.

Іншим напрямом нацистської пропаганди стало висвітлення складного продовольчого становища населення Німеччини. У такий спосіб нацистські управлінці намагались звернути увагу, що труднощі притаманні не тільки окупованим територіям, що відмова від чогось – це тимчасове явище, але поки що це повсякденна практика у Німеччині, тому й місцева людність «східних територій» повинна сприймати брак продуктів харчування та інші побутові негаразди як щось зрозуміле. Про це, зокрема, наголошував у доповіді до свята врожаю райхсмаршал Герінг [49, с. 1].

Отже, нацистські окупаційна продовольча політика була спрямована на задоволення потреб Вермахту, Третього райху, запити місцевого населення залишалися другорядними. Законодавчо було закріплено мінімальне постачання продуктами харчування тільки осіб, які працювали в інтересах окупантів, та їхніх утриманців. Мешканці окупованої України змушені були самотужки вирішувати складну продовольчу проблему. Інколи вони могли розраховувати на сприяння місцевих українських адміністрацій. Непродумана політика щодо населення окупованих “східних територій” викликала суперечливу ситуацію. Перша дихотомія полягала в тому, що Райху вкрай потрібна була здорова робоча сила, однак економія на продуктах згубно позначилася на працездатності мешканців окупованої України, військовополонених та оstarбайтерів. Друга дихотомія пов'язана зі зростаючими потребами Німеччини в сільськогосподарській сировині й продуктах, з одного боку, та скороченням цих ресурсів на окупованих землях. Методи, обрані нацистськими властями для завоювання й упокорення України, врешті-решт визначили крах окупаційної політики Берліна й спричинили величезні демографічні втрати мешканців окупованих територій та їхніх нащадків.

Список літератури

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945 / [гол.редкол.: І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський і П. П. Панченко (заступ. гол.), Р. Г. Вишневський (відпов. секр.)]. — К. : Пошуково-видавниче агенство “Книга Пам'яті України”, 2000. — 944 с.

2. В Ленинграде голод и смерть стали уделом населения // Голос правды. – 1943. – 19 черв. – №12. – 4 с.
3. В Ленинграде, Саратове, Ростове, Пятегорске (рассказ очевидца) // Донецкий вестник. – 1942. – 15 дек. – №101 (115). – 4 с.
4. В СССР господствует голод // Одесская газета. – 1943. – 11 июня. – №133(412). – 4 с.
5. Від міської управи // Український голос (Кіровоград). – 1941. – 15 жовт. – №14. – 4 с.
6. Галузевий Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 16, оп. 34(1951 р.), спр. 2, 251 арк.
7. Голод в Куйбышеве // Донецкий вестник. – 1943. – 24 февр. – №30(149). – 4 с.
8. Голод в СССР // Донецкий вестник. – 1943. – 29 янв. – №17(136). – 4 с.
9. Голод наступает // Последние новости. – 1942. – 26 янв. – №6(8). – 7 с.
10. Голод у більшовиків // Дніпропетровська газета. – 1943. – 9 лют. – №13(328). – 4 с.
11. Державний архів Київської області. – Ф. Р-2356, оп. 5, спр. 13, 260 арк.
12. Дітер Поль. Німецька окупаційна політика України 1941–1944 у контексті подій Другої світової війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny> – Назва з екрана. – Дата звернення: 03.01.2018.
13. До статистики голоду в Україні // Нова Україна (Полтава). – 1943. – 11 трав. – №92(406). – 4 с.; Донецкий вестник. – 1942. – 11 дек. – №100. – 4 с.
14. Дубик М. Г. Окупаційний режим / М. Г. Дубик // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Борзяк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
15. З пережитого. Ленінградське пекло // Нове українське слово. – 1943. – 16 трав. – №114(432). – 4 с.
16. За тверді ціни! // Українське слово (Станіславів). – 1941. – 29 лип. – №4. – 4 с.
17. Затруднення большевиков // Наш путь (Херсон). – 1943. – 12 сент. – №36. – 4 с.
18. Звичайна Олена. Золотий потічок з голодного Харкова. Повесть з часів німецької окупації України / Олена Звичайна. – Вінніпег, Манітоба : Накладом Організації Українок Канади, 1947. – 96 с.
19. Історія українського селянства Нариси : в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.) – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
20. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / АН УРСР. Ін-т історії; голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; редкол. тому: В. І. Клоков (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1977. – 536 с.
21. К приказу о сдаче излишков продуктов // Голос Крыма. – 1941. – 21 дек. – №4. – 2 с.
22. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. Науково-документальне видання / упоряд.: Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін та ін.; Національна академія наук України. Інститут історії України, Київська міська державна адміністрація, Державний архів Служби безпеки України. – Київ ; Львів, 2003. – 528 с.
23. Коваль М. В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / Михайло Коваль, НАН України. Інститут історії України. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.
24. Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик ; Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові ; Українознавча бібліотека НТШ. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів: 1993. – 684 с.
25. Кузнецов А. В. *Бабий Яр. Роман-документ / Анатолий Кузнецов.* — Київ: МІП «Обериг», 1991. — 352 с.
26. Левченко Ю. І. Особливості окупаційної політики щодо сільського господарства в адміністративно-територіальних одиницях України в 1941–1944 рр. / Юрий Левченко // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2013. – №1. – Том 26 (65). – С. 49–64.
27. Ленінград в лещатах голоду // Нове життя (Пологи). – 1943. – 5 лют. – №6(15). – 4 с.
28. Ленінградське пекло // Васильківські вісті. – 1943. – 20 трав. – №40(126). – 4 с.
29. Ленінградське пекло. Щодня вмирало до 14.000 людей // Костопільські вісті. – 1943. – 30 трав. – №21(95). – 4 с.
30. Малаков Д. Незабутнє минуле Києва – у фотоальбомі «Київ. 1939–1945» / Дмитро Малаков // Дзеркало тижня. – 2006. – №4 (583). – 4–10 лютого.
31. Ми хочемо хліба. Кликання помочі з замкненого Ленінграду // Вінницькі вісті. – 1941. – 26 верес. – №12. – 4 с.
32. Мученики Ленінграду // Маріупольська газета. – 1942. – 22 верес. – №122. – С. 2.
33. Мюллер Н. Вермахт и оккупации (1941–1944). О роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. А. Н. Артемова [и др.] ; под ред. А.Ф.Юденкова. – М., 1974. – 387 с.
34. Население СССР голодает // Голос правды. – 1944. – 14 июля. – №53(93). – 8 с.
35. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944): Сб. статей / Под общ. ред. Е.А. Болтина. – М. : Политиздат, 1965. – 388 с.
36. Нестеренко Л. Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення / Л. Нестеренко // Українська Друга світова: матер. міжнар. наук. конф. до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ). – К. : К.І.С., 2015. – С. 153–160.
37. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. (Збірник документів і матеріалів) / [ред. Ф. Шевченка]. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1951. – 412 с.
38. Нові ціни на хліб // Рідна нива (Пирятин). – 1942. – 29 трав. – №37. – 2 с.
39. Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними преступниками [Текст] : Сборник материалов : в 7 т. / Под общ. ред. Р. А. Руденко. – Москва : Госюриздат, 1957. – В 7 т.; Т. 1: Подготовка суда. Открытие процесса. Вступительные речи главных обвинителей. Заговор / [Сост.: Г. Н. Александров, А. Ф. Волчков, Д. С. Карев, М. Ю. Рагинский]. – 1957. – 800 с.
40. Оголошення // Вінницькі вісті. – 1941. – 12 верес. – №6. – 4 с.
41. Оголошення // Українське слово. – 1941. – 7 жовт. – №24. – 4 с.
42. Омельчук Н. В. Становище населення міста Рівного в роки нацистської окупації / Н. Омельчук // Теорія і практика сучасної науки : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 24–25 лютого 2017 року) : у 2-х частинах. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. – Ч. 1. – С. 207–209.
43. Пашеня В. Н. «Новый порядок» на оккупированной территории Крымской АССР в 1941–1944 гг. и татарский вопрос [Электронный ресурс] / В. Н. Пашеня // Культура народов Причерноморья. – 2006. – №79. – С. 82–88. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15104/20-Paschenja.pdf> – Назва з екрана. – Дата звернення: 03.01.2018.
44. Перехрест О. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини / Олександр Перехрест // Сторінки воєнної історії : зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 170–174.
45. Перехрест О. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище: Монографія / Олександр Перехрест / НАН України. Ін-т історії України. – Черкаси : Видавничий відділ ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. – 670 с.
46. Праця в Німеччині // Кам'янські вісті. – 1943. – 1 черв. – №63 (267). – 2 с.
47. Предстоит зима повального голода // Наш путь (Херсон). – 1943. – 8 авг. – №19. – 3 с.
48. Продовольче постачання населення СССР під час війни // Нове українське слово. – 1942. – 8 жовт. – №234(249). – 4 с.

49. Промова рейхсмаршала Герінга на святі врожаю // Рідна нива (Пирятин). – 1942. – 17 жовт. – №105. – 4 с.
50. Регуляція цін на рибу та раки // Дзвін волі. – 1942. – 25 жовт. – №64. – 4 с.
51. Розпорядження // Нове Запоріжжя. – 1941. – 21 груд. – №12. – 4 с.
52. Скоробогатов А. Харків у часи німецької окупації (1941–1944) / Анатолій Скоробогатов. – Х. : Прапор, 2006. – 368 с.
53. Снайдер Т. Знехтувана дійсність Голокосту / Т.Снайдер // Критика. – 2009. – №9–10 (143–144). – Вересень–жовтень. – С. 16–18.
54. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Т. 1: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941г. – 18 ноября 1942г.) [Текст] / ред. кол. Д. Ф. Григорович. – К. : Наук. думка, 1985. – 519 с.
55. Спудка І. М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / І. М. Спудка. – Запоріжжя : Б.в., 2007. – 19 с.
56. СССР накануне голода // Голос правды. – 1944. – 4 февр. – №6(46). – 8 с.
57. Тарнавський І. С. Політика Третього Рейху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни: Монографія / І. С. Тарнавський. – Донецьк : ТОВ «ВПІ «Промінь», 2012. – 492 с.
58. Тверді ціни на молочні продукти та олію // Нова Шепетівщина. – 1942. – 21 трав. – №39. – 4 с.
59. Твердые цены на зерновые хлеба // Молва. – 1943. – 28 июл. – №192. – 4 с.
60. Угроза голода в СССР // Одесская газета. – 1942. – 23 июля. – №134. – 4 с.
61. Хорошунова И. Первый год войны. – Запись от 11 октября 1941 г. // Режим доступа: <http://issuu.com/judaicacenter/docs/9>
62. Царь-голод в СССР // Молва. – 1943. – 30 сент. – №246. – 4 с.
63. ЦДАВО України. – Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, 746 арк.
64. ЦДАГО України. – ф. 166, оп. 3, спр. 244, 92 арк.
65. Nuremberg Trial Proceedings Volume 20 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://avalon.law.yale.edu/imt/08-10-46.asp> – Назва з екрана. – Дата звернення: 03.01.2018.
66. Rauschnig H. Gespräche mit Hitler / H. Rauschnig. – Zürich ; Wien ; New York, 1940. – 272 s.

References

1. HERASYMOV, I. O. (Ed.) (2000) *Bezsmertya. Knyha Pam'yati Ukrayiny 1941–1945*. Kyiv: Poshukovo-vydavnyche ahentstvo “Knyha Pam'yati Ukrayiny”, 2000.
2. POL, Diter (2015) Nimetska okupatsiina polityka Ukrainy 1941–1944 u konteksti podii Druhoi svitovoi viiny [Online] Available from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny> [Accessed: 3rd January 2018].
3. DUBYK, M. H. (2011) Okupatsiinyi rezhym in V. A. Smolii (Ed.), *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* (Vol. 2, pp. 336–348). Kyiv : Nika-Tsentr.
4. SMOLII, V. A. (Ed.). (2006) *Istoriya ukrajinskoho selyanstva* (Vols. 1–2). Kyiv: Nauk. dumka
5. KONDUFOR, Yu. Yu. (1997) *Istoriya Ukrayinskoyi RSR (Vol. 7: Ukrayinska RSR u Velykij Vitchyznyanij vijni Radyanskoho Soyuzu (1941–1945))* K.: Nauk. dumka.
6. VRONSKA, T. V., KENTIJ, A. V. KOKIN, S. A., et al. (Comps.). (2003) *Kyiv u dni natsytskoi navy. Za dokumentamy radyanskykh spetssluzhb*. Kyiv; L'viv.
7. KOVAL, M. V. (1999) *Ukrayina u Druhiy svitovij ta Velykij Vitchyznyanij vijnah (1939–1945 rr.)* Kyiv: Alternatyvy.
8. KOSYK, Volodymyr (1993) *Ukrayina i Nimechchyna u Druhiy svitovij vijni*. Paryzh; Nyu-Jork; Lviv: Naukove tovarystvo imeni T. Shevchenka u Lvovi.
9. KUZNECOV, A. V. (1991) *Babyj Yar*. Roman-dokument. Kyiv: MYP “Oberyh”.
10. LEVCHEKO, Yu. I. (2013) Osoblyvosti okupacijnoyi polityky shhodo silskoho hospodarstva v administratyvno-terytorialnykh odynitsyakh Ukrayiny v 1941- 1944 rr. *Uchennyye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta imeni V.I.Vernadskogo. Seriya «Istoricheskie nauki»*. Vol 1. 65 (26), 49–64.
11. MALAKOV, D. (2006) Nezabutnye mynule Kyeva – u fotoal'bomi «Kyiv. 1939– 1945» *Dzherkalo tyzhnya*. 583(4)
12. MYULLER, N. (1974) *Vermaxt y okkupatsyy (1941–1944). O roly Vermaxta y ego rukovodyaschykh organov v osuschestvlenii okkupatsionnogo rezhyma na sovetskoj terrytoryy* Moskva: Voennydat.
13. BOLTYNA, E.A. (Ed.) (1965) *Nemetsko-fashistskiy okupatsionnyy rezhim (1941– 1944)*: Sb. statej. Moskva: Polytyzdat.
14. NESTERENKO, L. (2015) Ostarbajtery Chernihivshhyny: verbuvannya, umovy pratsi na chuzhyni ta zhyttya pislya povnennya. In: *Proceedings “Ukrayinska Druha svitova” : international conference*, Kyiv, May 2015. Kyiv: K.I.S., pp. 153–160.
15. SHEVCHENKO, F. (Ed.) (1951) *Nimetsko-fashistskiy okupatsiinyi rezhym na Ukrayini (1941–1944 rr.)* ZbIrnik dokumentiv I materIaliv. Kyiv: Derzhavne vidavnistvo polItichnoyi literatury URSS.
16. RUDENKO, R. A. (1957) *Nyurnberhskiy process nad glavnyimi nemeckymi voennyimi prestupnykami* [Tekst] : Sbornyk materIalov. Vol. 1: Podgotovka suda. Otkrytye processa. Vstupytelnye rechy glavnykh obvynitelej. Zahovor.
17. OMEL'CHUK, N. V. (2017) Stanovyshhe naselennya mista Rivnoho v roky natsytskoyi okupatsiyi In *Proceedings “Teoriya i praktyka suchasnoyi nauky” : international conference*, Dnipro, Lyutiy 2017). Xerson : Vydavnychyj dim «Helvetyka», 2017. Ch. 1. pp. 207–209.
18. PASHHENYA, V. N. (2006) «Novyj porjadok» na okupyrovannoy terrytoryy Krymskoj ASSR v 1941–1944 hh. y tatarskiy vopros [Online] / *Kultura narodov Prychernomor'ya*. 79, 82-88. Available from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15104/20-Paschenja.pdf> [Accessed: 3rd January 2018].
19. PEREKHREST, O. H. (2010) Sylskohospodarskiy potentsial Ukrainy v heostrategichnykh ta voiennykh planakh natsytskoi Nimechchyny *Storinky voyennoyi istoriyi*, 13, pp.170–174.
20. PEREKHREST O. H. (2011) *Ukrayinske selo v 1941-1945 rr.: ekonomichne ta socialne stanovyshche*: Monohrafiya. Cherkasy: Vydavnychyj viddil ChNU imeni B. Hmelnytskoho.
21. SKOROBHATOV, A. V. (2006) *Harkiv u chasy nimetskoj okupatsiyi (1941–1944)*. Harkiv: Prapor.
22. SNAJDER T. (2009) Znehtuvana dijsnist Holokostu *Krytyka*. 143-144(9-10), pp. 16-18.
23. GRYGOROVYCH, D. F. (1985) *Sovetskaya Ukraina v gody Velykoj Otechestvennoj vojny 1941–1945*. Vol 1. Kyiv: Naukova dumka.
24. SPUDKA, I. M. (2007) *Nimetska okupatsiina polityka u sotsiokulturnii sferi v reikhskomisariati «Ukraina»*. Abstract of unpublished thesis. Zaporizhzhya: B.v.
25. TARNAVSKYI, I.S. (2012) *Polityka Tretogo Rejhu ta joho soyuznykiv na okupovanykh ukrajinskykh zemlyah v roky Druhoj svitovoyi vijny*: Monohrafiya. Donetsk: TOV «VPP «Promin».
26. Nuremberg Trial Proceedings Volume 20 [Online] Available from: <http://avalon.law.yale.edu/imt/08-10-46.asp> – Назва з екрана. – Rezhym zvernennya: 03.01.2018.
27. RAUSCHNING, H. (1940) *Gespräche mit Hitler*. Zürich; Wien, New York.

NAZI FOOD POLICY IN OCCUPIED UKRAINE 1941–1944

On the basis of archive documents and press publications, we characterize the food policy of Nazi occupiers in Ukraine during World War II. It is proved that the principles of economic policy in the captured eastern territories envisaged total exploitation of the working population and of the agrarian and industrial potential. It is established that the Nazi occupation authorities responsible for the economic sphere possessed region-specific features, depending on the occupation zone. Their activities were aimed at systematic and organized seizure of agricultural products. Those products were then used to serve the Wehrmacht's needs, a significant part of raw materials and food being exported to the Third Reich. Respectively, the needs of the local population were considered secondary, which provoked an acute shortage of products, and, accordingly, famine in Ukrainian cities and villages. Famine as an instrument of occupation policy envisaged the maximum possible extermination of the urban and rural population of the region and unlimited possibilities for the German colonization of Ukrainian lands. The difficult food situation negatively affected the mood of the population of the occupied territories.

Key words: World War II, Nazi occupation, food policy, hunger, Ukraine.

* * * * *

УДК 94(477) «1932-1933» + 341.485

В. ЛОГВИН,
канд. біол. наук, доцент, Голова громадського об'єднання
«Центр української культури Січ», м. Мінськ

КОРДОНИ, ЩО ЄДНАЮТЬ. ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ Й БІЛОРУСЬ

Минуло вже 85 років з часу найстрашнішого в новітній історії геноциду власного народу, але залишається ще чимало білих плям, що потребують дослідження. І з кожним роком усе важче їх відновити.

Однією з таких мало досліджених сторінок є переміщення українців у пошуках сусідніх регіонів, де наслідки примусової колективізації та вилучення зібраного врожаю були не такими жорсткими, як в Україні. Зокрема, комусь вдавалося вижити, «подорожуючи» з північної України до сусідньої Білорусі, обмінюючи одяг чи знаряддя на хліб для сім'ї. Коли не залишалось чого міняти, опинившись в лещатах голоду без найменшої перспективи вижити, люди у відчай намагалися покинути свої домівки, і йшли світ за очі у пошуках хоч якогось харчування. Йшли цілими сім'ями, або лише ті, хто здатен був іти. Проходили сотні кілометрів. Якщо вдавалося вижити в дорозі, а потім знаходили роботу і притулок – тоді

вдавалося рятуватися. Як потрапляли українці до Білорусі, як рятувалися тут, яка була їх подальша доля?

Поштовхом до пошуку відповіді на всі ці питання стала історія однієї сім'ї, точніше – матері й доньки, що рятувалися в Білорусі, завдяки допомозі місцевих жителів. Більше ніж 600 кілометрів довелося їм пройти пішки з Черкащини до Гомельщини. Свою історію вони не раз переповідали дітям, а потім і онукам, один з яких наприкінці 90-х, початку 2000-х спочатку служив, а потім і жив у Мінську.

З бажання знайти ті місцини, де рятувалися його бабуся з прабабусею, поговорити з іще живими свідками тих подій і почалася історія єдиного в Білорусі символу пам'яті про Голодомор і вдячності тим білорусам, що допомагали українцям. Він був встановлений з ініціативи Віталія Іщенко за участі отця Олександра Пригара та ГО «Центр української культури Січ» у Довську біля Святопокровського храму восени 2003 р. на 70-у річницю Голодомору.

Одним зі шляхів голодних мандрівок людей були річки, рухаючись уздовж яких люди мали змогу прохарчуватися тим, що в них водилося і росло поблизу, а також сховатися у лісах та верболах від безжалісних патрулів. Тому і про голодуючих українців згадують найбільше ті, хто жив неподалік від Дніпра, Прип'яті та їхніх притоків.

Саме так пройшли свій шлях до спасіння і Таня Здір зі своєю мамою, поки не знайшли притулку у с. Клятіщі неподалік від Довська.

Як склалася їхня подальша доля? – Вони, як і більшість втікачів-українців, за наказом партії примусово повернулися в Україну, бо нікому було ні землю обробити, ні врожай зібрати. Історія повернення українців теж потребує дослідження та документування. Наприклад, у передвоєнному розформуванні Дніпровської флотилії і перекиданні її на Дністер, Віктор Суворов вбачає не лише військову мету, а й зручний привід позбавитися від учасників і свідків насильницької депортації баржами українців, що рятувалися від голоду по притоках Дніпра.

Заборона комуністичної влади навіть на згадку про Голодомор, не кажучи вже про збір та публікацію будь-яких матеріалів, страх покарання та нових репресій призвели до втрати величезного масиву свідчень про той страшний час, який вартував Україні втрат, як мінімум не менших, ніж за час Другої світової війни з тєю різницею, що гинули переважно найслабші й беззахисні – діти і старі.

Аби позбавити селян можливості дістати щось для прохарчування, їм не дозволяли також найматися самостійно на роботу на промислові підприємства, переходити або переїжджати в Росію. На кордоні з нею, як і з Білоруссю, а тим більше з Румунією та Польщею, стояли загороджувальні заони внутрішніх військ, які розстрілювали втікачів з України. Українським селянам наказом наркома залізниць СРСР було заборонено продавати квитки. Уздовж залізниць, за словами очевидців, лежали незліченні жертви з тих, кого посеред полів спецгрупи депеушників безжалісно скидали з поїздів напризволяще конати... Україну, за словами академіка Миколи Жулинського, свідомо перетворювали на гігантську резервацію, де володарював голод [1, с. 14].

У відкритих джерелах Білорусі практично неможливо знайти матеріали, що стосуються Голодомору в Україні. Але у працях двох молодих білоруських дослідниць історії періоду 1932-1933 рр. Ірини Романової та Іюни Коштелян ми знайшли кілька свідчень [2]:

1. Паведамленне сакратара Бабруйскага РК КП(б)Б Ваўковіча сакратару ЦК КП(б)Б М. Гікала аб наплыве ў раён украінцаў

**2 красавіка 1932 г.
Зусім сакрэтна**

Наплыў украінцаў на базар прымае надзвычайна шырокія размеры і прымае сур'ёзны палітычны характар.

Дастаткова сказаць, што кожны базар прыязджае 200-300 украінцаў. З 18 лютага па гэты час усяго прыбывало ў Бабруйску звыш 3000 чалавек. Яны прывозяць розныя рэчы, прадаюць і скупаюць хлеб. Апошні час пуд хлеба каштуе 42 руб. Сотыямі скапляюцца на базарах, вакзалах.

Палітычны бок справы заключаецца, што калгаснікі з Украіны сядзяць без хлеба. Дзяржава ў іх забрала хлеб, ім нічога не аставіла, пагэтану яны вымушаны шукаць хлеба, такую агітацыю вядуць гэтыя людзі ўсюды на базарах, у вагонах, вакзалах. Клясавыя ворагі скарыстоўваюць гэта, як патрэбна; нас пачынаюць засыпаць пытаннямі на ўсіх сходах як вёскі, так і гораду, што робіцца на Украіне, чаму такая маса калгаснікаў едзя шукаць хлеба.

Лічу неабходным паведаміць аб гэтым ЦК і прашу даць указаньня, якія меры трэба прыняць, каб спыніць такое зьявішча. Мы пробавалі адбіраць хлеб, уручаць патэнты, але гэта не памагае.

Прашу тэрмінова даць указаньне.

Прыкладаю: Тыпічныя даведкі, з якімі прыязджаюць, і прыказ па Ж.Д. Гэты прыказ, па-маему, ня зусім правідловы.

З кам. прывітаньнем:

Сакратар райкома КП(б)Б Ваўковіч

Дакумент знаходзіцца на захаванні ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь

Аб надзвычайна цяжкім становішчы з прадуктамі харчавання ў 1932–34 гг. паведамлялі з раёнаў Магілёўскай, Гомельскай, Мінскай, Віцебскай абласцей. Найбольш на Беларусі ад голаду пацярпела Палессе: Жыткавіцкі, Тураўскі, Мазырскі, Ельскі, Хойніцкі раёны, аднак галадалі і ў іншых раёнах...

Улады ўтойвалі сапраўдную карціну аб голадзе. Факты жабрацтва кваліфікаваліся бальшавікамі, як дыверсіі класавага ворагу і агентаў Польшчы з мэтай агітацыі супраць савецкай улады. Аднак, дзякуючы такому “надзейнаму каналу” інфармацыі як чуткі, беларусы нават тых раёнаў, куды пакуль украінцы не дайшлі, былі добра інфармаваны аб становішчы з хлебам на Украіне, што выклікала вялікую занепакоенасць ўладаў.

...З успамінаў жыхароў Мазырскага раёна аб голадзе 1933 г. Жыльская П.Д. (1917 г. нар., в. Слабада): “Быў сільны голад. К нам ішлі ўкраінцы. Хацелася ім даць. А яны нам адзежу насілі: “Дайце вось хоць столечкі хлеба”. Украінцы прыхадзілі і паміралі пад плотам. Падалі і паміралі”.

Дулуб В. М. (1926 г., в. М. Аўцюкі): “У 1933 годзе голад быў, уміралі многа, можа чалавек 100 у нас памерла, а яшчэ многа ўкраінцаў умірала. Прасілі хлеба, а патам падалі і ўміралі”. Буйнавец В. А. (1924 г. нар., в. Слабада): “Хлеба не было ні грама. Голад быў. Я помню, мне ўжо 9 лет было, а этак голад запомніў бы і трохгадовы рэбёнак. Людзей очэнь многа памерла. Сем’ямі не ўміралі. Пухлі сільна. Вот пад заборам сядзіць, а патам і ўсё. Самая страшная смерць ад голада. Украінцы прыезджалі, ды мянялі ўсё. Прывозілі кохты, мацерыял, мянялі на хлеб. Голад там тожа быў. Украінцы прыходзілі, прама пад заборам паміралі. Ой страшно было!»

Відэаінтэрв’ю Літвінчука Рыгора Віктаравіча, 1926 г. н., 07.05.2013, в. Заводны Востраў, Мазырскі р-н, Гомельская вобл. // БАВГ. 32(1) – 512 – 1508. 0:21:33 – 0:22:03. (Калекцыя БАВГ “Ельск, 2013”)

Л. Р.: Тада, у 33-м гаду да помню я была галадзіна, уражай да пазамачывала і картошка выгніла. І была галадзіна і елі верэск.

Л. Р.: У 33-м гаду там трохі родзічы асталіся на Украіне, там тожэ, да, голад буў. І сюда прыезджалі так родственнікі. І тут-то не было [хлеба] і долга ані да не булі. І да поехалі у За... [запад?] з Украіны. Тут недалёка із Жытомірскай абласці там.

Білоруську владу таке становішча теж турбувала:

У кнізі «Голад 1932–1933 рокаў на Украіне: очима історыкаў, моваю дакументаў» наведана ліст білоруськіх працівнікіў да ЦККП(б)У від 15.07.1932 р: «Колі гэта было, штоб Украіну Беларусь карміла. Былі горшыя годы, але Украіна карміла Беларусь, а цяпер наадворт. Беларусь непроч помоч украінскім колхозам і працйтным селянам арганізаваным парядком, а не такім як сейчас праісходзіць, што на Беларусі із за украінцамі нельзя не прайці не праехаць як на желдорозі, так і на дарогах. Всюди уйма голодных оборваных украінцев, которыя валяються по улицам местечка Беларусі Жлобін, Гомель, Бахмуч, Быхаў, Магілёў, Орша, Мінск, Сіроціно і усюду полно. По лесам которыя живущ...

Чаму праўду не напішуць, што міліоны галадуюць і на полі шмат цяпер гібніт хлеба, а многа зарасло травой і не запахано засталася, т. к. самая сіла мужчыны і жанчыны кінулісь у сьвет за куском хлеба, штоб толькі с голоду не померці» [3, с. 209].

«Прыбылыя, каб не быць прынятымі за жабракоў і спекулянтаў, здабывалі даведкі, завераныя пячаткай сельгасарцелі, што хлеб набываецца імі для асабістага спажывання. Старшыня праўлення калгасцэнтра БССР Міцько паведамляў Гікала: “За апошні час, амаль кожны дзень прыезджаюць дэлегацыі з калгасаў Украіны з адносінамі і просьбамі раённых арганізацый аб аказанні дапамогі як у набыцці прадуктаў харчавання, так і пасеўнага матэрыялу [...]. Кожны такі прыезд прадстаўнікоў калгасаў з вышэй паказанымі “матывамі” шырока выкарыстоўваецца кулацтвам у сваёй барацьбе супроць нас. І той факт, што ўсе гэтыя дэлегацыі прымушаны звярочвацца назад без належных вынікаў, у сваю чаргу, прыносіць вялікую палітычную шкоду”.

“Хадакі папярэджвалі, што такое становішча ў хуткім часе будзе і ў Беларусі.

Значная колькасць дакладных з месцаў утрымлівае паведамленне, што масавы наплыў украінцаў, якія хадзілі па вёсках, скуплялі хлеб і расказвалі пра голад, стаў стымулам для масавага выхаду з калгасаў і развалу шэрагу з іх: “Мы галодныя, раздзетыя, босыя, баімся, што да лета і нам прыйдзеца ісці па свету, як украінцам, але нам ніхто нічога не дасць, бо ў нас няма чаго прадаваць”. Інструктар ЦК КПБ Галодка паведамляў: “у Быхаўскім раёне сяляне загадзя шыюць торбы”.

Сакратар ЦК КП(б)Б М. Гікала ў дакладной, накіраванай у Маскву на імя Сталіна і Кагановіча, адзначаў: “Разговоры о голоде на Украине, о несостоятельности колхозов, в особенности к концу апреля, приняты массовый характер, и районным организациям главное внимание в это время пришлось сосредоточить на этих вопросах.”» [4].

Для дадатковага збору інфармацыі у саціальных мережах ми створили сторінку «Галадамор 85. Выратаваныя ў Беларусі» <https://www.facebook.com/golodomor85/>, де неоднаразова були размешчаны матэрыялы щодо Голодомору та заклік ділітиса фактамі про нього, про відомі чытачам выпадкі дапамогі білорусів голодуючым украінцам у ті скрутні часі. За дапамогаю цієї сторінкі отримано кілька невідомых раніше свідчень.

За данымі Л. Селеменева та В. Селицкой, наведанымі в статті «Хлебный бунт в городе Борисове»[5]. «В Белоруссию (кто из нас знал о таком факте отечественной истории?) в ту бесхлебную весну ринулись с мандатами от пухнувших с голоду украинских регионов ходоки-закупщики, жалующиеся подобно крестьянину Федору Гилеху из колхоза «Чырвоны Яр» Новгородского района или Серафиму Гора из артели «Ударник» Батизманской сельрады: «Мешаем

кочаны из-под кукурузы и на этом только живем. Продаем последнюю одежду и на эти деньги едем покупать хлеб». «Я собрал дома две пары ботинок, одну пару брюк, одну рубашку, одно женское платье и головной платок... За эти вещи в дер. Путь я получил 2 пуд. 10 ф. ржаной муки и 10 руб. наличными деньгами, чтобы купить билет обратно».

Собравшимся 3 апреля 1932 года на свое заседание членам бюро ЦК КП(б)Б хватило ума постановить: «Недапускаць ужывання ніякіх адміністрацыйных мер у адносінах украінских сялян і калгаснікаў, пакупаючых хлеб на базарах. Адначасова недапускаць якіх бы там ні было форм заградзіцельных атрадаў».

Можно сказать, в ту далекую весну, после которой наступила еще более голодная зима-весна 1933 года, Беларусь поделилась с братской Украиной последним ломтем...»

Ось такі матеріали, що стосуються Голодомору в Україні, очима сусідів-білорусів були знайдені. І вони свідчать про необхідність відновлення і поширення інформації про ті сторінки історії, які об'єднують наші народи.

У цьому році планується відновлення Хреста пам'яті і нашої вдячності білорусам за підтримку у скрутні часи. Організатори акції звернулися з цього приводу до Міністерства культури України й отримали відповідь за підписом першого заступника Міністра – С. В. Фоменка, у якій повідомлено, що підняті у листі питання взято до уваги, а також «з метою ретельного опрацювання надіслано лист до Українського Інституту національної пам'яті». Сподіваємося на плідну співпрацю і взаємну користь від неї.

Також В. Іщенко нещодавно передані на опрацювання до Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» 4 касети міні-DV з матеріалами записів свідчень щодо подій 1932-1933 рр., що були записані під час церемонії встановлення Хреста у Довську в 2003 р.

Сподіваюсь, що співпраця з державними і недержавними установами України допоможе достойно вшанувати 85-ту річницю трагедії українського народу і поновити єдиний її символ у Білорусі, а також нагадати не лише про чорну сторінку української історії, але й про братню допомогу простих людей, споконвічних сусідів, коли хтось із них у біді. Ми можемо бути вдячними.

Список літератури

1. Чорна тінь голодомору 1932-1933 років над Тернопіллям: Книга пам'яті / вступ. ст. ; упоряд.: Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович, Р. М. Матейко. – Тернопіль: Джура, 2003. – 292 с.
2. Беларускі архіў вуснай гісторыі <http://www.nashapamiac.org/archive/getrubrics.html?rubricId=4>
3. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Пиріг. — К. : Політвидав України, 1990. – С. 209.
4. І. Раманова <http://jivebelarus.net/history/new-history/famine-1932-1934-in-bssr.html>
5. Селеменев Л., Селицкая В., Хлебный бунт в городе Борисове – История профсоюзов Источник: Неофициальный сайт города «Город Борисов». <http://borisovcity.narod.ru/history/hist15.htm>

Reference

1. Chorna tin holodomoru 1932-1933 rokiv nad Ternopillyam: Knyha pam'yati / vstup. st.; uporyad.: B. D. Lanovyk, M. V. Lazarovych, R. M. Matejko. – Ternopil : Dzhura, 2003. – 292 s
2. Belaruski arhiŭ vusnaj historyi <http://www.nashapamiac.org/archive/getrubrics.html?rubricId=4>
3. Holod 1932-1933 rokiv na Ukrayini: ochyma istorykiv, movoyu dokumentiv / Ker. kol. uporyad. R. Pyrih. – K. : Politydav Ukrayiny, 1990. S. 209
4. I. Ramanava <http://jivebelarus.net/history/new-history/famine-1932-1934-in-bssr.html>
5. Selemenev L., Selyckaya V., Xlebnij bunt v horode Borysove – Ystoryya profsoyuzov Ystochnyk : Neofycyalnyj sajt horoda «Horod Borysov». <http://borisovcity.narod.ru/history/hist15.htm>

V. LOGVIN,

Ph. D., Associate Prof.,

Head of Public Association “Center of Ukrainian Culture “Sich”, Minsk

BORDERS TO BE TRANSFERRED. HOLODOMOR IN UKRAINE AND BELARUS

It's been 85 years since the most terrible genocide of its own people in the newest history, but there are still plenty of white spots that need research. And every year it's harder to get them back. One of the few surveyed pages is the movement of Ukrainians in search of neighboring regions, where the consequences of forced collectivization and harvesting of harvested harvests were not as rigid as in Ukraine. In particular, someone managed to survive, “traveling” from northern Ukraine to neighboring Byelorussia, exchanging clothes or tools for bread for family. When there was nothing left to change, finding themselves in the grip of hunger without the slightest prospect of survival, people in desperation tried to leave their homes, and the world was looking for their eyes in search of some kind of food. Go whole families, or only those who were able to go. Passed hundreds of kilometers. If he managed to survive the road, and then found a job and a refuge – then he managed to escape. How did Ukrainians get to Belarus, how were they rescued here, what was their next fate?

* * * * *

ГОЛОДОМОР — КІЛЬКІСТЬ ЖЕРТВ І ВИЗНАННЯ ГЕНОЦИДОМ

В українському науковому світі в Україні та у діаспорі розвинулася нова і незрозуміла дискусія щодо кількості жертв Голодомору не так для встановлення історичної істини, а у політичній площині. Перебільшення кількості жертв вплине на визнання Голодомору світовим товариством передусім як геноциду. Фактично кількість жертв давно встановлено політично, а науково тільки підтверджують протягом 85 літ, але не удосконалюють. У підсумку кількість не впливає на визнання злочину у юридичному аспекті. До того ж визнання дає тільки забарвлення юридичної відповідальності, а фактично дуже залежне від політичних чинників.

Ключеві слова: Голодомор, число, жертви, геноцид, визнання.

In Ukrainian academic circles in Ukraine and in the diaspora, a new and incomprehensible discussion has developed about the actual number of Holodomor victims, not so much for the establishment of historical truth, but in the political plane by the initiators own admission – that propounding an excessive number of victims will affect the credulity and the recognition of the Holodomor by the world community as a genocide. In fact, the number of victims has long been established politically, and academia has been confirming that number for 85 years. While research should go on, there is little likelihood of certitude given the circumstances of the event and Soviet propensity for disinformation and purging of real statistics for the sake of propaganda. However, ultimately, the issue of numbers does not affect defining the Holodomor as genocide under the terms of the UN Convention. As to recognition as genocide by other states, this is not merely a matter of serious juridical analysis, but, in fact is clouded by political considerations.

Число жертв

Один з найвідоміших істориків Європи англієць Норман Дейвіс в одному параграфі окреслив суть Голодомору: “У 1932-1933 як частину радянської кампанії колективізації, режим Сталіна встановив штучний терор-голод в Україні та сусідніх Козацьких землях. Усі продовольчі запаси були забрані, а військовий кордон унеможливив будь-яку доставку продуктів; і людей залишено вмирати. Намір був вбити українську націю, а разом з тим “класового ворога”. Смертність досягла приблизно 7 мільйонів. Світ уже бачив багато страшних голодів, багато погіршених ще й громадянською війною. Але голод, влаштований як акт геноциду державною політикою, мусимо уважати унікальним”⁷⁶.

7 листопада 2003р. на 58-й сесії Генеральної асамблеї ООН Постійне представництво України передало лист до Генерального секретаря ООН з нагоди 70-ї річниці Великого Голоду 1932-1933 в Україні (Голодомор). Цей лист з підписами 25 держав⁷⁷, включно зі Сполучений Штатами Америки і Російською Федерацією був такого змісту: “...Великий Голод 1932-1933 в Україні (Голодомор) взяв від 7–10 мільйон невинних жертв та став національною трагедією для українського народу... Вшановуючи 70-ту річницю цієї української трагедії, ми також відмічаємо пам’ять мільйонів росіян, казах та представників других національностей, які померли голодовою смертю в регіоні ріки Волги, Північного Кавказу, Казахстану і других частин колишнього Радянського Союзу внаслідок громадянської війни та примусової колективізації, лишаючи глибокі рани у свідомості майбутніх поколінь... Ми потребуємо, щоби якнайбільше людей дізнались про цю трагедію та вважаємо, що це знання скріпить ефективність верховенства права та удосконалить пошанування людських прав та основних свобод”.

Пізніше своїм підписом до тексту або окремим листом долучилось ще 15 держав⁷⁸.

Три дні пізніше Світовий конгрес українців (СКУ) як неурядова організація з особливим статусом при ООН видав заяву англійською мовою до Генерального секретаря ООН і до усіх державних місій ООН з зверненням визнати голод 1932-1933 років в Україні геноцидом українського народу та вшанувати пам’ять 7–10 мільйонів, котрі згинули⁷⁹.

У 2007 році СКУ видав звіт з своєї діяльності в ООН за 2003–2006 роки до Комітету ООН, який розглядає і приймає звіти неурядових організацій. Нормально такі звіти приймають майже формально. Однак у цьому випадку 29 січня 2008 року Комітет неурядових організацій ООН, відбуваючи сесію, вирішив поставити два питання до СКУ. Фактично тільки одна держава у Комітеті поставила ці питання Російській Федерації. Ці питання бути такі:

- 1) яка позиція Вашої організації щодо спільної заяви про Голодомор, зробленої під час 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН?
- 2) які джерела кількості жертв під час “Великого Голоду” у Вашій заяві?”

Перше запитання мало на меті довести, що СКУ, мабуть, не працює як неурядова організація, а є відділом Постійного представництва України при ООН. Друге запитання ставило під сумнів цифру,

⁷⁶ Дейвіс, Норман, “Європа”, Oxford University Press, 1996, ст. 965.

⁷⁷ Держави, які підписали документ: Азербайджан, Бангладеш, Білорусь, Бенін, Боснія та Герцеговина, Канада, Єгипет, Грузія, Гватемала, Ямайка, Казахстан, Монголія, Науру, Пакистан, Катар, Молдова, Російська Федерація, Саудівська Аравія, Судан, Сирія, Таджикистан, Тимор-Лешті, Україна, Об’єднані Арабські Емірати, Сполучені Штати Америки

⁷⁸ Держави, які долучилися: Аргентина, Іран, Кувейт, Киргизстан, Непал, Перу, Південна Африка, Південна Корея, Туркменістан, Узбекистан, Італія, Австралія, Ізраїль, Сербія і Чорногорія.

⁷⁹ Лозинський, Аскольд, Світовий Конгрес українців та ООН: заради справедливості, Видавничий дім “Кисво-Могілянська Академія”, Київ, 2013, ст. 111.

яку фактично подано в обох заявах, одну з яких РФ можливо необачно підписала.

СКУ подав швидку відповідь, у якій щодо першого питання з'ясовано, що, на думку СКУ, ця спільна заява є важливим визнанням сорока держав світу про велику трагедію та що це важливий перший крок остаточного визнання Голодомору геноцидом в окресленні Конвенції геноциду з 1948 року та що СКУ допомагав Постійному представництву України у цьому, подаючи свої сугестії, але остаточний текст Місії України узгоджений з іншими державами.

Щодо кількості 7–10 мільйонів у заяві СКУ подано такі джерела: книжка Роберта Конквеста “Жнива Скорботи”⁸⁰, Звіт Комісії Конгресу США щодо Голоду України⁸¹ та Остаточний звіт Міжнародної комісії розгляду Голоду 1932-1933 в Україні (Міжнародного трибуналу юристів, що влаштував СКУ) 1990 р.⁸² У поясненні подано, що фактично кількість 7–10 мільйонів має на увазі приблизно 7 мільйонів на території колишньої УРСР, а 3 мільйони на інших територіях СРСР, включно з Кубанню, Північним Кавказом у Росії та Казахстаном. СКУ вказав, що регіони поза УРСР, де голод був найгрізнішим у багатьох випадках був концентрований українцями. Далі СКУ подав, що звіт Міжнародного трибуналу містить статистику з двох переписів у СРСР з 1926 і 1939 рр. щодо етнічного окреслення перед і після Голоду 1932–1933, що підтверджує цю кількість.

У подальшій відповіді до Комітету ООН, фактично до Російської Федерації, СКУ подав також статистику перепису 1937 р., оскільки Міжнародний трибунал, який звітував у 1990 р. користувався тільки переписами 1926 і 1939 років. Вказуючи на цей заборонений перепис СКУ, писав: “Згідно з цим переписом, число українців у СРСР у 1937р. було 26,4 мільйона майже на 5 мільйонів менше, ніж у 1926 р. Це саме по собі є тривожним, а коли брати під увагу ще нормальний приріст населення неукраїнців у СРСР від 1926 до 1937, що становило 17%. За цей час українців повинно було бути 36,5 мільйонів. Тому висновок зрозумілий, що між 1926 і 1937 українське населення загалом в СРСР зменшилося на 10,1 мільйонів”⁸³.

На наступній сесії Комітету ООН самі представники РФ подякували СКУ за вияснення та доручили секретареві Комітету відкласти звіт СКУ поки одержать зауваги від Москви.

Що ця історія нам говорить? Що у 2003 році РФ необачно підписала заяву, приготувану Україною, скеровуючи концентрацію, щоби у заяві не було використано слово “геноцид”. Це підтверджується підписом РФ і багатьма її союзниками, наприклад, Іран, Сирія, Узбекистан, Казахстан, Аргентина. Коли РФ зорієнтувалась, що вона підписала заяву про 7–10 мільйонів жертв у Голодоморі, лише пізніше зреагувала на це. До речі, звіт СКУ з 2007 року досі неприйнято у Комітеті ООН винятково на підставі його блокування однією країною – РФ.

Що з цього прикладу виходить. Перший висновок, що для Росії невизнання Голодомору геноцидом – це ключова справа. До речі, коли глянути на список країн, котрі визнали Голодомор геноцидом⁸⁴, немає однієї країни, котру можна назвати приятелем, – Росії. Другий висновок – це, що визнання геноцидом і кількість жертв – це дві зовсім інші справи, хоча обидві дражнять РФ і третій висновок, що справа зменшення кількості жертв Голодомору слугує інтересам Росії і, мабуть, її ініціювала Росія. До речі, жодна держава, котра визнала Голодомор геноцидом, не просила чи вимагала для визнання і не узалежнювала своє рішення від експертизи кількості жертв. Отже, ж висновок тільки такий, що визнання голодомору геноцидом – це питання юридичне та політичне, а не демографічне. Ті українські демографи, історики та інші академіки, пов’язуючи одне та інше, просто чинять збаламучення. Для чого і для кого невідомо.

Професор історії Київського Національного Університету Володимир Сергійчук пише: “Скільки людей втратила Україна під час геноцидного Голодомору в 1932-1933 роках? Остаточну відповідь можемо одержати тільки завдяки документам, які треба продовжувати виявляти в колись таємних архівах. Уже знаємо кількість населення УСРР напередодні цього страшного Голодомору: станом на 1 січня 1932 року його нараховувалося 32 600,7 тис. осіб. До речі, базуєтесь саме на цьому показникові, видатний український демограф Арсен Хоменко, розрахунок якого пертотігнорують нинішні його колеги, тоді ж прогнозував, що за звичних умов населення УСРР станом на 1 січня 1934 року збільшиться до 33 464 тис., а на 1 січня 1937 р. – до 35 615 тис. осіб. Дані ж Всесоюзного перепису населення 1937 року в УРСР Москва оприлюднила тільки 1990 року в кількості 28 383 тисячі осіб, тобто, жителів в УСРР порівняно до 1926 року стало менше! Тоді, 15 січня 1937 року, начальник управління народногосподарського обліку УСРР Асаткін таємно повідомляв керівників республіки, що «з усіх 525 районів УСРР лише в 85 районах враховане населення перевищує

⁸⁰ Конквест, Роберт. Жнива Скорботи, Нью Йорк, Оксфорд Університі Прес, 1986, ст. 306.

⁸¹ Дослідження Голоду України 1932–33, Звіт до Конгресу, Комісія Голоду України, прийнято Комісією 19 квітня 1988, передано до Конгресу 22 квітня 1988, Друкарське урядове бюро США, Вашингтон, 1988, ст.

⁸² За підписом Якоба В. Ф. Сундбурга, Стокгольм, Швеція, 10 березня 1990, ст. 3–4.

⁸³ Шаповал, Юрій, “Важливість ново відкритих архівних документів для розуміння причини і наслідки голоду-геноциду 1932-1933 в Україні”, “Голод в Україні 1932–1933: Геноцид іншим способом”, Тарас Гунчак і Роман Сербин. Наукове Товариство імені Шевченка. Нью-Йорк, 2007, ст. 80.

⁸⁴ Список країн, які визнали Голодомор геноцидом хронологічно разом з роком визнання: США (1988), Естонія (1993), Австралія (1993), Канада (2003), Угорщина (2003), Ватикан (2004), Литва (2005), Грузія (2005), Польща (2006), Еквадор (2007), Перу (2007), Парагвай (2007), Колумбія (2007), Мексика (2008), Латвія (2008), Ватикан і Португалія (2017). Треба розуміти, що визнання могло відбуватися різними способами. Були держави, яких Парламенти визнали резолюцією чи постановою. Були другі, де голови держав просто зробили заяву. Цікавим прикладом цього є США, які зараховуємо до держав, котрі визнали. Комісія Конгресу США щодо дослідження Голоду України з 1988 зробила такий висновок. У 2003 р. Нижча палата Конгресу США прийняла резолюцію, яка покликається на геноцид, переведений у 1932–33 Сталіним та його колом, проти українців. При наданні ділянки землі під пам’ятник жертвам Голодомору у Вашингтоні у 2006 році видано закон, у якому містяться слова Голод-Геноцид. Цей закон прийняв Конгрес США і підписав президент Джордж Буш. Чи це означає визнання?

результати перепису 1926 року, а в 93-х районах населення за переписом 1937 року менше на 30 і більше відсотків, ніж під час перепису 1926 року». Водночас простий перерахунок результатів по районах засвідчив, що офіційний показник перепису завищений щонайменше на 532 тисячі осіб, бо ще потребує ретельної перевірки подана звітність з 12 районів. Однак, якщо взяти навіть це мінімально занижену цифру приписок населення України, то на початок січня 1937 року воно становило тільки 27 851 тисячу осіб. Хоменко обчислив 35 615 тисяч. Тобто дійсне число було на 7 764 тис. менше⁸⁵.

Голодомор як Геноцид за окресленням Конвенції ООН з 8 грудня 1948р. і склад злочину

Окреслення геноциду в Конвенції ООН, що характеризує події, пов'язані з Голодомором – це один або більше специфічних дій, влаштованих з розмислом “знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку вповні чи частково”⁸⁶.

Способи виконання – це вбити членів цієї групи чи спричинити поважну тілесну або ментальну шкоду членам цієї групи та влаштувати такі життєві обставини, які націлені знищити вповні або частково цю групу.

У своєму звіті Комісія Конгресу США в справі Голоду в Україні подала: “Один або більше заходів окреслені у Конвенції Геноциду були впроваджені проти українців, щоби знищити поважну частину українського народу і таким способом нейтралізувати їх політично в Радянському Союзі”⁸⁷.

Один з авторів Конвенції ООН юрист Рафаель Лемкін окреслив Голодомор основним фактором у площині геноциду української нації в СРСР у ХХ столітті. Зробив він це у виступі – промові в 1953 році з нагоди 20-річчя події. Лемкін сказав: “Те про, що я хочу говорити, – це, мабуть, класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації – винищення української нації... Українська нація надто багатолюдна, щоб легко її і цілковито знищити”.

Лемкін подав чотири сторінки геноциду українського народу у ХХ столітті. “Перший удар спрямований на інтелігенцію — мозок нації — щоби паралізувати решту організму... Разом з цим ударом по інтелігенції пішов наступ на церкви, священників і вище духовенство – «душу» України”.

“Третє вістря радянської атаки було спрямоване на хліборобів — велику кількість селян-одноосібників, хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України. Зброя, яку застосували проти них є, мабуть, найстрашнішою — виморювання голодом”⁸⁸.

Четвертою сторінкою було на місце померлих українців поселювати москалів. Фактично кожна сторінка сама становила геноцид, а разом “найдовший і найширший експеримент русифікації — винищення української нації”, як писав Лемкін.

Склад злочину у юридичному заходному розумінні, тобто з характеристиками “corpus delicti” (склад злочину) і “mens rea” (намір) проявляється скрізь у поведінці і навіть документації Сталіна і його виконавців. Сталін просто використав колективізацію для того, щоби придушити український націоналізм. Про це свідчить листування. Сам Сталін у листі до Кагановича⁸⁹ від 11 серпня 1932 року вказав, який був намір – здушити українські націоналістичні тенденції. Постанова ЦК ВКП (б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 р. “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західних областях”, в якій Москва недвозначно визначила своє ставлення до українізації та пов’язала це ставлення з хлібозаготівлею та ненаданням кончеючої допомоги продуктами⁹⁰. Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про запобігання масових виїздів голодуючих селян за продуктами з 22 січня 1933 р.⁹¹. От ці три документи надзвичайно важливі для окреслення не тільки складу злочину, але характеризування його як геноциду, бо всі три документи стосуються тільки українців.

Науковий співробітник Інституту історії при Національній академії наук України Станіслав Кульчицький пише: “Показово, однак, що конфіскацію продовольства під виглядом хлібозаготівель з метою створення умов, несумісних з життям, було застосовано Кремлем тільки проти сільського населення УСРР і Кубані, на національну спрямованість геноциду вказує та обставина, що заблокованою з метою організації повільного голоду територією були два адміністративно-політичні утворення, в яких чисельність українських громадян переважала дві третини”⁹².

Голодомор як Геноцид під політичним впливом

В остаточному аналізі перспектив визнання Голодомору геноцидом треба враховувати також і політичні обставини. Такий аналіз не надається до наукової дискусії, але, на жаль, він дуже реальний. Як вже згадано між державами, котрі уже визнали Голодомор геноцидом немає особливих приятелів Росії. Між державами, які визнали Голодомор геноцидом також немає ані Ізраїлю, ані Вірменії, тобто держави, які представляють нації, котрі мають претензії, що вони зазнали геноцидів у ХХ столітті. У ХХ столітті були й інші геноциди – китайців, камбодців, хорватів і мусульман, гуті (хуті) тощо. Деякі

⁸⁵ Сергійчук, Володимир, “Голодомор – український Геноцид: Пам’ятаємо і рахуємо жертви” “The Ukrainian Weekly” 9 лютого 2018, ст. 8.

⁸⁶ Лозинський, Аскольд, Світовий Конгрес українців та ООН: заради справедливості, Видавничий дім “Кисво-Могиллянська академія”, Київ, 2013, ст. 55.

⁸⁷ Комісія Голоду України, Звіт до Конгресу, Урядове Друкарське Бюро, Вашингтон, 1988, ст. XXIII.

⁸⁸ Лемкін, Рафаель, “Радянський Геноцид в Україні”, Видавництво “Майстерня книги”, Київ, 2009, ст. 37–42.

⁸⁹ “Голодомор 1932–33 в Україні Документи і матеріали”, Видавничий дім “Кисво-Могиллянська академія”, Київ, 2008, ст. 47.

⁹⁰ “Голодомор 1932–33 в Україні Документи і матеріали”, Видавничий дім “Кисво-Могиллянська академія”, Київ, 2008, ст. 65.

⁹¹ “Голодомор 1932–33 в Україні Документи і матеріали”, Видавничий дім “Кисво-Могиллянська академія”, Київ, 2008, ст. 85.

⁹² Кульчицький, Станіслав, “Голодомор 1932–33 рр. як Геноцид: труднощі освідомлення”, “Наш час”, Київ, 2008, ст. 229.

геноциди відбулися після прийняття Конвенції ООН. У 1998 році встановлено Міжнародний кримінальний суд (МКС). До того ж у ХХ століття працювали чотири міжнародні трибунали (ad hoc), два після Другої світової війни, один у Нюренбурзі, другий у Токіо та два у 1990-х роках щодо злочинів у колишній Югославії та Руанді. Однак яскравими прикладом, що такі міжнародні питання є наскрізь політичними, це що важливість і майбутнє МКС невідоме.

Невизнання Голодомору геноцидом Вірменією і Ізраїлю є прикладами політичного забарвлення цих питань. Щодо Вірменії можна вважати, що вона або дружить або перестрашена РФ, та все ж таки ще десять років тому, коли була тенденція держав визнавати Голодомор геноцидом представниця досить впливової української громади у Вірменії сказали мені, що Вірменія не визнає Голодомору, тому що Україна не визнає вірменського геноциду з 2015 р. А Україна не визнає вірменського геноциду через дружбу з Туреччиною.

Ізраїль – це друга відмінна справа, бо тут заграє, мабуть, не тільки політика, але також певний брак сентименту до горя іншого. Євреї переконані, що єдиний геноцид у ХХ століття – це Голокост і просто відмовляються визнати інші, немов визнання якимось применшить трагедію єврейського народу у Голокості. Ізраїль не визнає Вірменського геноциду також. В обох випадках питання окресленням подій під оглядом Конвенції ООН чи аналіз складу злочину – це питання зовсім не впливові.

У Сенаті США у березні 2018. внесено проект резолюції, яка недвозначно визнає Голодомор геноцидом. Побачимо, як це закінчиться, зокрема, під впливом дуже поважних лобістів у Вашингтоні з боку різних інтересів. Позитивним явищем є те, що сьогодні Конгрес США не заводить засудити РФ, бо сьогодні в США майже усі, крім Президента, налаштовані негативно до РФ. Ніхто у Конгресі США не ставить питання про кількість жертв. Немає сумніву також про склад злочину і окреслення його як геноциду. Чи резолюція пройде залежить тільки від політики члена Конгресу США, чи серед його виборців знайдуться такі, котрі будуть проти прийняття резолюції. Резолюція щодо визнання Голодомору геноцидом українського народу досі має, мабуть, найкраще окреслення в урядових колах США: “визнає висновки Комісії у справі Голоду України, що було представлено Конгресові 12 квітня 1988 р., разом з тим, що Йосиф Сталін та ті, хто довкола нього, поповнили геноцид проти українців у 1932-1933”⁹³.

Чи резолюція буде прийнята остаточно обома палатами Конгресу США та підписана Президентом? Це залежить не від історичного, ні демографічного, ні юридичного окреслення, а від політичного впливу.

Список літератури

1. “Голодомор 1932–33 в Україні Документи і матеріали”, Київ, Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2008.
2. Дейвіс, Норман, Європа, Oxford University Press, 1996.
3. Конгрес США, Звіт до Конгресу Комісія Голоду України, прийнятий комісією 19 квітня 1988 р. і поданий до Конгресу 22 квітня 1988, Урядове друкарське бюро США, Вашингтон, 1988.
4. Конгрес США, Публічний закон 109–340, 109-го конгресу.
5. Конгрес США, 115-й Конгрес, 2-а сесія, Резолюція Сенату 435.
6. Конквест, Роберт, “Жнива Смутку”, 1986, Oxford University Press, Нью Йорк, Оксфорд.
7. Кульчицький, Станіслав, “Голодомор, 1932-1933 рр. як Геноцид: труднощі усвідомлення”, “Наш час”, Київ, 2008.
8. Лемкін, Рафаель, “Радянський Геноцид в Україні”, 2009. Видавництво “Майстерня книги”.
9. Лозинський, Аскольд, “Світовий Конгрес Українців та ООН: заради справедливості”, 2013, Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, Київ.
10. Міжнародна комісія дослідження 1932-1933 Голоду в Україні, Кінцевий звіт. 1990.
11. Об’єднані Нації, Генеральна Асамблея, 58-а сесія, 3-ій комітет, “Лист з датою 7 листопада 2003 від Постійного представництва України до Об’єднаних Націй заадресований до Генерального Секретаря”.
12. Сергійчук, Володимир, “Голодомор — Український Геноцид: Пам’ятаємо і рахуємо жертви”, “The Ukrainian Weekly”, 9 лютого 2018.

* * * * *

⁹³ Конгрес США, 115-й Конгрес, 2-а сесія, Резолюція Сенату 435.

ДО ПРОБЛЕМИ СУДУ НАД МОСКОВСЬКОЮ КОМУНІСТИЧНОЮ ОКУПАЦІЄЮ В УКРАЇНІ (спроба організації Міжнародного суду над КПРС–КПУ за злочини проти українського народу)

Політв'язні російських комуністичних концтаборів вірили в перемогу демократії над Московською імперією зла і не раз думали про суд над катами. Після першої фази дезінтеграції імперії СРСР та проголошення 1991 року Незалежності так званими союзними республіками з'явилися можливості розпочати роботу з підготовки суду над КПРС.

21.03.1996 року в Києві в Будинку літераторів представники 23 політичних партій і громадських організацій заснували Український комітет з організації міжнародного суду над КПРС за злочини тоталітарного режиму (Нюрнберг-2). Засновники обрали президію і секретаріат Комітету. До Президії обрали 12 осіб. Головою Комітету обрали мене, Левка Лук'яненка, та двох заступників: професора Степана Павлюка та народного депутата України Івана Біласа. Комітет ухвалив Положення про регламент, Звернення до громадян України, Інструктивний лист про документування доказів комуністичних злочинів. У ВР України створили неформальну групу з 68 депутатів для розгортання роботи по всій Україні. З'ясували міжнародно-правові аспекти організації міжнародного суду і сформулювали попереднє звинувачення (скорочено):

«Комуністична партія Радянського Союзу (РСДРП, ВКП(б), КПРС) в особі її керівника – ЦК КПРС, включаючи керівництво української філії КПРС – членів Центрального Комітету КПУ, в тому, що тричі розв'язала проти Української народної республіки (УНР) агресивну війну і окупувала Україну.

Окупувавши Україну, Російський комуністичний уряд:

- знищив Українську державу та запровадив свої закони;
- придушуючи збройний опір українського народу, комуністи широко застосовували вбивства, заслання і катування;
- організували в 1921-1923, 1932-1933 і 1946-1947 рр. голодомори українського селянства і умертвили понад 13 млн осіб, враховуючи і дітей.
- КПРС репресувала і нищила інтелектуальний потенціал нації;
- на підставі політичних, релігійних та соціальних ознак депортувала з України мільйони українців і для підризу етнічного складу нації поселила в Україні мільйони росіян;
- КПРС витісняла українську мову і примусово нав'язувала російську».

Коли вже треба було звертатися до репресованих колишніх держав, що постраждали від комуністичних репресій, наш Комітет не знайшов для цього грошей. У ВР і Кабінеті міністрів України домінували комуністи, які, ясна річ, були проти нашої діяльності. Довелося зупинити на якийсь час діяльність Комітету.

Тим часом проблема з прав людини та суспільної справедливості набирала все більшої міжнародної ваги. 27.06.1996 року Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила Резолюцію «Про заходи з демонтажу спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем». 6.11.1997 року Сейм Литовської республіки ухвалив резолюцію « Про розслідування масових репресій, геноцид та інших злочинів проти людяності та військові злочини, скоєні в час окупації». Чеська і Польська республіки ухвалили подібні документи.

Литовська ініціатива

У Литві створили Комітет з підготовки й проведення Вільнюського міжнародного громадського трибуналу з оцінки злочинів комунізму на чолі з Вітасом Міляускасом.

Литовці звернулися до українців з пропозицією співпраці. Асоціація дослідників голодоморів в Україні (АДГУ) створила Українське громадське представництво на Вільнюському трибуналі в складі 10 осіб – патріотичних учених. На основі розробок докторів С. Білоконя та тексту українського звинувачення Комітету 1996 року, я, Левко Лук'яненко, як голова АДГУ, склав Звинувачувальний висновок для представлення Вільнюському трибуналу.

Перша сесія Вільнюського міжнародного трибуналу відбулася 12–14 червня 2000 року. На трибуналі були представлені 23 постколоніальні країни. Сесія трибуналу ухвалила резолюції:

- про засудження комуністичної ідеології;
- про запобіжні заходи проти відновлення (реставрації) комунізму;
- про духовні наслідки геноциду;
- про міжнародну співпрацю в розслідуванні та юридичній оцінці злочинів комунізму;
- розширення поняття «геноцид»;
- про компенсацію за шкоду, заподіяну комуністичним окупаційним режимом.

Сесія тоді ж ухвалила звернення:

- до Організації Об'єднаних Націй, парламентів і урядів про заснування міжнародного трибуналу для засудження комуністичних злочинів та людей, що скоїли ці злочини;
- до світової спільноти та міжнародних громадських організацій про заснування міжнародного трибуналу для тієї ж мети.

Друга сесія Вільнюського міжнародного громадського трибуналу з оцінки злочинів комунізму

відбулася 5–8 вересня 2000 року. Від України на ній були дві особи: член трибуналу Микола Кульчицький та звинувачувач Левко Лук'яненко. На сесії я подав додаткові доказові матеріали на підтвердження Українського обвинувального висновку.

Виступаючи 6 вересня 2000 року в трибуналі з представлення додаткових доказів комуністичних злочинів в Україні та проти українців на території інших держав, я в дусі резолюцій, схвалених Трибуналом 12–14 червня, запропонував до вердикту трибуналу такі формулювання:

«З огляду на те, що після насильницького встановлення в Україні комуністичного диктаторського режиму український народ позбавили змоги виявляти свою політичну волю через процедуру демократичних виборів, прошу Високий трибунал виходити з того, що Україна була колонією Російської імперії в її комуністичній стадії з 1920 до 1991 року і в оцінці злочинів КПРС на українській території виходити саме з цього колоніального статусу.

У розвиток Резолюції 12–14 червня пропоную до вердикту Вільнюського трибуналу такі формулювання: «Розглянувши подані представниками 23 постколоніальних народів обвинувальні висновки, заслухавши покази потерпілих і свідків, а також промови обвинувачів і захисників трибунал ухвалює:

звернутися до вищих державних органів країн, що представлені на Вільнюському міжнародному громадському трибуналі з клопотаннями:

а) укласти міждержавну угоду про створення міжнародного суду («Нюрберг-2») для розслідування та юридичної оцінки злочинів комунізму...;

б) ухвалити закони про визнання злочинною та про заборону комуністичної ідеології й комуністичних партій;

погоджуючись з рішенням держав «Великої сімки» про визнання Російської Федерації за правонаступницю СРСР, Вільнюський міжнародний громадський трибунал закликає владу Російської федерації:

а) з метою морального оздоровлення взаємин між нашими народами покаятись за звірства російського комунізму подібно до того, як Федеративна Республіка Німеччина покаялася за звірства націонал-соціалізму;

б) вчинити, як це вчинила ФРН, справедливу фінансову компенсацію жертвам комуністичної диктатури чи їхнім законним спадкоємцям».

В Україні

Голова організаційного комітету Вільнюського міжнародного громадського трибуналу з оцінки злочинів комунізму пан Вітас Міляускас надіслав 15 червня 2001 року Асоціації дослідників голодоморів в Україні листа з пропозицією створити Міжнародний координаційний комітет для продовження роботи та делегувати своїх представників до нього.

Пропозицію пана Міляускаса Українське громадське представництво та АДГУ підтримали й визначили професора Арсена Зінченка своїм представником до Комітету В. Міляускаса. Однак з 2001 року патріоти всю увагу від Міжнародного вільнюського трибуналу спрямували на внутрішньоукраїнську діяльність з метою піднесення справи голодоморів на рівень Верховної Ради України – на шлях до українського імперативного (державного) суду над комунізмом.

5 квітня 2001 року ВР України ухвалила Закон про політичні партії в Україні і АДГУ почала добиватися заборони КПУ як такої, що не відповідає вимогам цього закону.

У ВР була велика фракція Комуністичної партії України і її опір ми не змогли подолати.

2003 року патріотичні сили домоглися з нагоди наближення 70-річчя голодомору 1932-1933 рр. провести парламентські слухання та обговорити трагедію на сесії ВР України. Сесія ухвалила Звернення до українського народу. У Зверненні жили слово «геноцид», але окремий документ про геноцид ухвалити не вдалося. Це негативно вплинуло на міжнародній арені. (В ООН українська дипломатія добивалася ухвалення резолюції з осудом геноциду української нації. Московська дипломатія блокувала українські зусилля простим аргументом: як може ООН ухвалювати таку резолюцію, коли в самій Україні парламент не визнав голодомор 1932-1933 рр. геноцидом).

З приходом на посаду президента України В. Ющенка ВР України ухвалила 28.11.2006 року закон, яким Голодомор 1932-1933 рр. визнала геноцидом українського народу.

2008 року створена Національна комісія, яка встановила відповідність фактів голодомору визначенню геноциду в Конвенції ООН 1948 року «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього».

Комісія ухвалила порушити кримінальну справу за фактом геноциду. Слідче управління СБУ 22.05.2009 р. порушила кримінальну справу за ст. 442 ч. 1 ККУ за фактом скоєння геноциду. Апеляційний суд м. Києва 13 січня 2010 р. іменем України постановив закрити справу, порушену проти Сталіна, Молотова, Кагановича, Постишева, Косіора, Чубаря та Хатаєвича з огляду на їхню смерть.

Це – страусове рішення

Історія намагань патріотичних сил України заборонити КПУ, як і суд над злочинцями за геноцид української нації, свідчать про залежність правоохоронних органів України від політичної кон'юнктури та морального тиску московсько-імперської ідеології та звички українських урядовців оглядатися на Москву.

Суд зневажив 300-томну працю слідчих і, скориставшись фактом смерті сімох керівних діячів

імперії, уникнув розгляду справи по суті. Суд держави української нації, що зазнала від Москви геноциду і знищення третини складу нації, зобов'язаний був проаналізувати імперську ідеологію і мораль з огляду на *corpus delicti* (склад злочину), бо ж ця ідеологія і ця злочинна мораль формували суб'єктивну сторону складу злочину і саму особу суб'єкта злочину. І не міг суд у справі про нищення українців як нації обминути потребу відповіді на питання про показники національності тих, хто убивав нас. Ось кілька настановчих вольових висловлювань вождів – творців Російської комуністичної імперії.

Ленін: «Безпощадная война против кулаков! Смерть им!» (Ленін т. ст. 39–41). І далі Ленін: «Чем больше представителей реакционного духовенства и реакционной буржуазии будет расстреляно, тем лучше».

Другий вождь більшовицької революції Лев Троцький, звертаючись до своїх активних діячів, писав: «Мы должны превратить Россию в пустыню, населенную белыми неграми, которым мы дадим такую тиранию, какая не снилась никогда самым страшным деспотам востока... Если мы выиграем революцию, раздавим Россию, то на погребальных обломках ее укрепим власть сионизму» (Олексій Добко «Слідами тиранів», с. 16).

Для народних мас ці вожді проголошували гасла «Фабрики трудящим», «Земля селянам». Російську імперію Ленін називав тюрмою народів і проголошував право націй на самовизначення, а насправді спрямовував війська на придушення Української народної республіки та національно-визвольних рухів московських колоній.

Більшовикам-сіоністам удалось захопити владу і втримати імперію від розвалу. Одначе в ході громадянської війни російській імперській чинник поступово бере верх і імперія стає Російською імперією, взявши собі для ідейного озброєння міжнародне з претензією на глобальне марксистсько-комуністичне вчення.

Сталінське тридцятиріччя – це не сіонізм, це російський імперіалізм. Сталін зосередив всю владу у своїх руках. Знаючи вміння євреїв просувати своїх людей до вершин влади, він зі страху обмеження своєї необмежено-свавільної влади вирішив зосередити їх далеко від Москви і 1928 року створив Бірбіджанський автономний округ у складі Амурської області. І тільки смерть Сталіна врятувала євреїв від переселення в цей віддалений район Росії.

До українців у Сталіна була особлива патологічна ненависть і все життя він намагався знищувати нас. Черчилль у спогадах згадував, що Сталін сказав йому, що «ліквідував у 30-х роках десять мільйонів селян». Йдеться про українських селян.

22.06.1944 року з'явився наказ Берії та Жукова про виселення всіх українців із України до Сибіру. Виселення тоді не змогли здійснити, але прагнення знищити українців залишалось. Ось що вірний сталінець маршал К. Жуков сказав на генеральській нараді: «Зачем мы, друзья, здесь головы морочим? На х... обмундировывать и вооружать этих хохлов? Все они предатели! Чем больше в Днепре потопим, тем меньше придется в Сибир после войны ссылать».

І після війни із Західної України вивезли до Сибіру понад мільйон родичів і близьких воїнів Української повстанської армії.

1946–1947 рр. Москва організувала третій у ХХ столітті голодомор і загнала в могилу близько півтора мільйона людей. Теперішній з кінця 2013 року наступ Московії проти України і безупинні слова зневаги до українців і нашої держави з уст самого президента Російської Федерації є нічим іншим, як продовженням імперської політики, спрямованої на знищення України і перетворення українців на московитів.

70 років – майже три покоління – українці чинили опір безбожній кривавій хижій московській тиранії. Не знала нація жодного відпочинку від контролю за словами й думками українців, не було жодної в'язниці чи концтабору, де було б українців менше половини, не було одного такого року, коли б з України імперія не спроваджувала своїх українських ворогів до концтаборів.

Можемо гордитися нашою щирою любов'ю до неньки-України й зятятістю боротьби супроти агресорів. Аби молоде покоління сучасної самостійної України уважніше шанувало людське життя, необхідно розкопати всі місця, де імперські душогуби, закопували, наче худобу, тіла наших попередників – носіїв української мови, звичаїв, традицій, носіїв нашого національного духу.

Нація, яка ступає своїми ногами по землі, усіяній мільйонами безвинно закатованих українців, які волають до нас живих, про пам'ять і помсту, не може задовольнитися рішенням суду 13 січня 2010 року, не може залишатися байдужою до цього воляння, бо ж воно про збереження безперервності нашого українського роду.

Таким чином задля відновлення справедливості та підвищення почуттів національної солідарності держава зобов'язана дослідити:

- міжнародний аспект московського комуністичного імперіалізму;
- його ідеологію і мораль;
- покарати тих партійних і адміністративних посадовців, які причетні до організації чи безпосередньої участі у скоєнні злочинів.

* * * * *

ГОЛОДОМОРИ – ПЛАНОВА АНТИУКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА МОСКВИ

Спосіб винищення людей голодомором винайдено давно, ще до нової ери, у Єгипті фараоном (прем'єр-міністром Йосипом).

Російські більшовики за допомогою царських офіцерів, що влилися до Червоної армії для відновлення окупації України, 1920 року переважно розбили Українську народну республіку та її молоду і ще слабку армію. Проте в народі за 6 років війни ідея незалежності України поширилася доволі широко, і тепер Україна чинила шалений опір окупантам уже не регулярною армією, а величезною кількістю збройних партизанських загонів. Загонами командували отамани, або по-сучасному кажучи, польові командири. Загони були невеликі, по сотні бійців, і великі, по кілька тисяч вояків, проте це були щирі патріоти, вони люто ненавиділи російських більшовиків та їхніх єврейських комісарів і воювали сміливо й надзвичайно затято.

У 1921 році в Наддніпрянщині діяло кілька сотень великих загонів, причому цей народний збройний опір збільшувався. І тоді керівники більшовицької Росії Ленін і Троцький вирішили скористатися досвідом Йосипа Єгипетського, щоб приборкати Україну за допомогою голоду, при цьому українські лакузи їм допомагали. Так, ЦК КП(б)У на виконання директив Москви з викачування хліба з України, в липні 1921 року зобов'язав місцеву владу **“докласти надлюдських зусиль для підняття продзаготівлі й виконання нарядів Наркомпроду навіть на шкоду задоволенню місцевих потреб”**. Щоб не було жодних сумнівів щодо пріоритетів московського уряду, голова ВУЦВК Г. Петровський у телеграмі керівникам Чернігівської губернії прямо заявив: **“Надзвичайно важкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії... Москви й Пітера, зокрема в останні місяці, до нового врожаю зобов'язують радянську Україну прийти на допомогу, урізуючи до останнього ступеня власні потреби”** (О. М. Веселова та ін. Голодомори в Україні. – Київ ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000, с. 11).

Останній ступінь – це могила

Центральний комітет допомоги голодним ВУЦВК на VII Всеукраїнському з'їзді рад (грудень 1922 р.) повідомляв: “тільки у Миколаївській губернії з січня по жовтень 1922 року померло 37,3 тис. голодних”. “Проте, скільки голодуючих було в Україні, невідомо: “За офіційними даними, їх налічувалося близько 1,9 млн осіб на початку року (Збірник документів і матеріалів “Голод 1921–1923 років в Україні”. – К. : Наук. думка, 1993. – с. 17).

Це типовий злочин геноциду українського народу. Знаєте, хто його коїв? Головою Миколаївського Губвиконкому був **Шелехес**, секретарем – **Геллер**. Таким чином 1921 року в Україні було вперше запроваджено терор голодом. Цей метод геноциду здійснювали не тільки продовольчі загони, які на підставі урядових постанов забирали в людей харчі, але це був також великомасштабний державний бандитизм із застосування регулярних червоних військ.

У донесенні командуючого Київською військовою округою Йони Якіра до Раднаркому УСРР з 25.12.1921 р. з гордістю повідомлено про успішне проведення “продмобілізації” військових частин на боротьбу проти збройного опору населення супроти продзагонів, мобілізовано до Волинської губернії 800 багнетів, Подільської – крім багнетів, кінний корпус до 24 ескадронів, Київської – понад 2,5 тис. багнетів, до Кременчуцької – 200 багнетів. Командувач гарантував “подальше сприяння” продзагонам до **“остаточного вилучення зерна”** (О. М. Веселова та ін. – Там само. – с. 31).

Отже, це справжня війна окупантів проти українського народу. І мета її одна – підкорити Україну більшовицькій Москві з її міжнародними авантюристичними вождями, що прагнули врятувати Російську імперію і з її допомогою підкорити собі цілий світ. Гімн Інтернаціонал Єжена Потьє, червоний кривавий прапор, п'ятикутня масонська зірка й гасло “Дайош мировую революцію!” – ось чад, навіяний міжнародними авантюристами московській імперській свідомості, що задля великої облуди винищив мільйони українців 1921–1923 років.

Додатковим доказом навмисного убивства українців голодом є факт, що московські комуністи хліб з України і 1921, і 1922 років експортували за кордон. Ця антилюдська політика примушувала народ братися за зброю і війна повстанських загонів проти більшовиків продовжувалася до 1925 року. Поповнення повстанських загонів відбувалося із селянського середовища. Воно не хотіло комуни. Тоді окупанти поділили селян на куркулів, підкуркульників і незаможних. Куркулів оголосили ворогами соціалістичного ладу, контрреволюціонерами й почали винищувати.

Ось визнання одного із вождів імперії: «У 1933 році член політбюро ЦК КП (б) Хатаєвич наголосив: «Жорстока боротьба точилася між селянами і нашою владою. Це боротьба на смерть. Цей рік був вирішальною перевіркою нашої сили і міцності. Знадобився голод, щоб показати їм, хто тут господар. **Це коштувало мільйон життів, але колгоспну систему створено, ми виграли війну»**.

Наступ на Україну продовжувався.

30.12.1927 р. до Харкова приїхав секретар ЦК ВКП(б) Молотов, який вимагав від політбюро ЦК КП(б)У форсувати темпи хлібозаготівель. Саме тоді для України визначили хлібозаготівельний план обсягом 265 млн пудів, що означало забрати у селян увесь хліб.

Продрозкладку 1928 року оснастили новими репресивними заходами

і боротьба за хліб знову стала боротьбою за соціалізм. НЕП замінила нова система визиску, що викликало у селян переполох і опір. З весни 1928 року почалося недоїдання, а з ним і селянські заворушення. У цей же час більшовики повели наступ на Українську автокефальну православну

церкву: вилучали срібне й золоте начиння, кошти, здіймали хрести й дзвони і перетворювали церкви на комори, репресували десятки тисяч священників.

Московських вождів непокоїла волелюбність та ініціативність українських селян і вони вирішили для зручності викачування хліба усі п'ять мільйонів одноосібних селянських господарств загнати в кілька десятків тисяч колгоспів. Колективізація – це створення державного сектору економіки, це знищення споконвічної української хліборобської культури.

Сталін на XVI з'їзді у червні 1930 року навчав свої грабіжницькі орди: “Ви можете арештувати й вислати десятки й сотні тисяч куркулів”.

1931 року з урожаю в 17,6 млн тонн з України вивезли 7 млн тонн. В одноосібників силою забрали 1,6 млн тонн, тобто 76,2% валового збору. Такою є арифметика творення голодомору. До прикладу, у с. Березні Володарського району на Київщині у селян забирали не тільки землю і худобу, а також ложки, миски, білизну, подушки, нитки. Терористичний закон 7.08.1932 р. легалізував розстріли та запроторення до концтаборів смерті селян за “крадіжку” вирощеного ними зерна. Запровадили паспортну систему міського населення і тим самим позбавили селян змоги шукати порятунку від смерті в містах.

Про те, що голод був умисним геноцидом українців, свідчить і такий факт – продаж українського зерна за кордон: у 1932 р. продали за кордон 10700 тис. ц зерна, у 1933 році – 10840 тис. ц зерна.

Терористичний режим організував військову блокаду на кордонах Росії і Білорусі з Україною. На залізничному транспорті встановили суворий контроль і не давали можливості українцям виїхати з України. За методикою Йосипа Єгипетського спочатку забрали в селян хліб, а потім організували “Торгсіни” (крамниці для торгівлі з іноземцями), в яких селяни обмінювали своє ритуальне золото за хліб.

Села перетворювали на руїни. Націю четвертували, убивши **за 1932-1933 роки голодом до 10 млн селян – носіїв етнічних рис української нації.**

А потім Друга світова війна. Наказ Берії і Жукова №007/42 від 22.06.1944 р. “По народному комиссариату внутрішніх дел Союза и народному комиссариату оборони Союза ССР” про виселення всіх українців з України у віддалені краї РСР.

Вивезти всіх до Сибіру не вдалося. Завадила Українська повстанська армія та змінилися міжнародні плани диктатора.

І тоді сатанинський режим організує в 1946–1947 роках новий, третій у ХХ сторіччі, голодомор.

Головним інструментом здійснення політики центру був партійно- державний апарат. Через нього й почали творити голодомор тотальною викачкою хліба з України.

Сталін – диктатор ССРСР і ненависник України – був головним режисером і диригентом творення голодомору. Він діяв через своїх безпосередніх соратників і однодумців – Кагановича, Маленкова, Молотова, Жданова та ін. План заготівлі зерна встановлювали не з того, що виростили, а з того, що можна вибити з народу в засіки держави.

Урожай 1946 року становив 325 млн пудів. Це – недорід на 180 млн пудів. Тим не менше Москва вимагала не зменшувати поставку хліба. У численних постановах ЦК КП(б)У невиконання планів зернозаготовок було оголошено “злочином” перед партією і державою.

Штат Міністерства заготівель ССРСР у 1946 р. був збільшений з 5 до 11,5 тис. осіб, чисельність працівників апарату заготівель у 1946 р. становила близько 400 тис. осіб. З районів були прислані в села спеціальні уповноважені, які контролювали здачу хліба. У 1946 р. весь урожай у селян забрали і їх залишили без нічого (О. М. Веселова. Голодомори в Україні. – Київ ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 157–161).

За невиконання плану заготівель зерна карали. Так, у Чернігівській області 1946 року змінили 728 голів колгоспів, причому в 659 господарствах по 1 разу, в 66 – по 2, в 3 – по 3 рази.

Кожен 16-й голова колгоспу України був ув'язнений. За 1946 – перший квартал 1947 рр. засудили 1312 голів колгоспів, з них на 3 роки ув'язнення 513 осіб, на 5 – 219, на 10 – 112, до розстрілу – 2 особи.

Ще приклади. Голову колгоспу “16 років РККА” Брусилівського району Житомирщини Мандрику арештували за те, що скопив і намолотив 16 кг жита та розподілив серед колгоспників.

У довідці керуючого Українською конторою Південзахідзерно Зарічняка від 18 серпня 1946 року причина голодних смертей пояснювалася тим, що за розпорядженням Міністра заготівель пшеницю позачергово відвантажували з Херсонської області до Москви й Ленінграда, а з Кіровоградської – до Курської й Тамбовської областей РРФСР (ЦДАГО України. – Ф. 1., оп. 23, спр. 3550. – Арк. 5).

27 липня 1946 року заст. Уповноваженого Міністерства заготівель СРСР по УРСР А. Золотар повідомив М. Хрущову про відвантаження станом на 25 липня до Смоленської області 340 т. зерна з Херсонщини і 270 т. з Кіровоградщини, а також про вказівку конторам обох областей про посилення цього (ЦДАГО України. – Ф. 2, оп. 7, спр. 3096. – Арк. 5).

У довідці інструктора сільгоспвідділу ЦК КП(б)У Дубчака, датованій 8 серпня 1946 року, зазначено про відвантаження до Смоленська 3 тис. т зерна (ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3550. – Арк. 4).

Незважаючи на те, що Кіровоградська, Кам'янець-Подільська, Чернігівська, Київська, Вінницька, Одеська, Херсонська, Житомирська й Тернопільська області виконати план хлібопоставок

Ленінграду були неспроможні, тиск на них не припинявся.

У тому ж 1946 році, незважаючи на голод, що доводив людей до людоїдства, Москва експортувала зерно з України. Так, до Франції 1946 року було вивезено 500 тис. тонн зерна. За 1946–1947 роки до Польщі вивезли понад 700 тис. тонн, до Чехословаччини вивезли 600 тис. тонн. Значну кількість зерна відправили до Албанії, Болгарії, Румунії, Угорщини.

Для вивезення картоплі й овочів з України до Москви й Ленінграда створили були оперативну групу під керівництвом заступника голови Київського облвиконкому.

У с. Ставицька Козелецького району Чернігівської області громадянки Марфа Гайдамака і Ірина Гавриленко нарізали на колгоспному полі 35,5 кг. колосків жита і були засуджені на 6 років позбавлення волі кожна. У с. Коломийцівка Лосинівського району Чернігівської області гр. Годун П. П. нарізав у колгоспі ім. Тельмана 7 кг колосків жита. Засуджений на 8 років позбавлення волі. Жінка колишнього румунського жандарма Леско Н. в Чернянському районі Одеської області за крадіжку 3 кг колосків засуджена до 8 років позбавлення волі.

Польовий колгоспу ім. Шевченка Великокринківського району Полтавської області Чайка украв на колгоспному полі 20 кг колосків. 5 червня 1947 р. засуджений до 5 років позбавлення волі.

Лищевенко і Тютюнник у колгоспі “КИМ” Миргородського району Полтавської області зрізали 45 кг колосків. Засуджені на 8 років позбавлення волі кожен.

Сторож колгоспу Чернобайвського району Полтавської області Яценко украв на полі 16 кг гороху. Засуджений до 8 років позбавлення волі.

На 10 років позбавлення волі засуджена Соломаха З. С. за крадіжку 5 кг колосків з поля колгоспу “20-років Жовтня” Беловодського району Ворошиловградської області. (Див. Голод в Україні 1946–1947 рр. – Київ ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1946. – с. 257).

Для активізації викачки хліба Сталін спрямував до України Кагановича, який з 3 березня 1947 року став секретарем ЦК КП(б)У і геноцид народу ще більше посилювався.

Міністр Держбезпеки УРСР Савченко у березні 1947 року в ЦК КП(б)У Кагановичу доповідав: “В МГБ УССР в последнее время поступили новые сведения о девяти случаях употребления в пищу человеческих трупов, из них в Измаильской области – 7, Запорожской – 1 и Черновицкой – 1”.

Окупаційна комуністична влада не просто цинічно ставилася до населення України, вона навмисно його знищувала. Як зазначають учені О. Веселова та ін., автори збірника “Голод в Україні 1946–1947 рр.” (Вид-ва М. П. Коць, Київ ; Нью-Йорк, 1996 р.) у передмові: **“Пік голоду припав на зиму 1946 та весну й літо 1947 року”. Цей голод поглинув понад мільйон українців.**

Російські політики доби імперії Романових і комуністичної доби вважали Україну головним своїм складником, без якого Великоросія не може бути по-справжньому великою імперією. Період Другої світової війни дав можливість Москві посунути свої західні кордони далеко на Захід. Ця смуга середньоевропейських країн могла перетворитися на трамплін для нападу на Західну Європу або таким не стати – залежно від політичного становища всередині Союзу. А в середині Союзу стабільність найбільше залежала від приборкання України. І її приборкували: в Західних областях вели жорстку війну проти Організації українських націоналістів та Української повстанської армії (до 1956 року), а в усіх інших областях, окрім західних, організували 1946–1947 рр. голодомор для зменшення українців та залюднення української землі чужорідним етнічним людом.

В інформаційній війні проти України проблема голодоморів знову стає помітною. Російські пропагандисти, відбілюючи антиукраїнські злочини комуністичної імперії та деякі українські вчені – симпатизи закордонної батьківщини, намагаються применшити українські жертви. Голодомори 1921–1923-х та 1946–1947 років вони не вважають геноцидом, а жертви голодомору 1932–1933 років зводять до 3,5–4,0 млн душ.

Доктор історичних наук Василь Марочко якось зауважив: не етично змагатися про кількість українських жертв, коли йдеться про мільйони, бо й один мільйон – це неймовірно велика національна трагедія.

Можна би з цим погодитися, коли б розмір жертв не став важливим чинником світової політики після Другої світової війни. А коли так, то обов’язок українців, по-перше, очиститися від штучного прив’язування українців до німецьких розстрілів євреїв і, по-друге, показати справжні розміри українських жертв, згадавши при цьому й про єврейські жертви.

Журнал «Український меморіал» повідомляє: «У протоколах Нюрнберського процесу на першому місці щодо кількості страчених євреїв стоїть місто Львів (Янівський концтабір), потім Крим, Одеса, Славута і тільки останній Бабин Яр у Києві. Навіщо євреї останній, київський, концтабір зробили найважливішим? (До речі, з Бабиного Яру німці дозволили виїхати близько 10 тисячам багатих єврейських сімей). Група експертів дійшла висновку, що в Бабиному Яру загинуло понад 30 тисяч євреїв, а не 500 тисяч, як кажуть деякі єврейські історики. У тому ж Бабиному Яру німці за два роки окупації стратили понад 2 тисячі українських націоналістів, тому спроби деяких євреїв представити українців співучасниками німців у знищенні євреїв – це однаково, що з факту участі деяких євреїв у геноциді українців їхню вину перенести на всіх євреїв.

Тепер зупинюся на кількості українських жертв Голодомору 1932–1933 років.

Національна комісія із зміцнення демократії та утвердження верховенства права подає переписи населення 1926 та 1939 років. У Росії відповідно було 77,791 і 99,591 млн, приріст на 28%. У Білорусі було 4,439 і 5,275 млн, приріст на 11,2%. В Україні було 31,195 і 28,111 млн. Зменшення на 9,9%.

Як з Росії, так і з Білорусі переселяли селян в українські обезлюднені села. Відсоток приросту

населення Росії міг збільшитися за рахунок втікачів з України, Кубані, Північного Кавказу та інших місць поселення українців. Цей приплив очевидячки був більшим за кількість переселених із Росії в Україну, тому цифру 28 можна зменшити до 25%.

Показник приросту населення Білорусі в 11,2% зменшений за рахунок переселення білорусів до обезлюднених українських сіл.

Природний приріст населення в Україні й Росії однаковий. Наскільки зросла б кількість українців, коли б від 1926 року Україна розвивалася без голодомору 1932-1933 років?

1926 року українців було 31,195 млн. Кофіцієнт приросту в Росії 25%. За зростання українського населення на 25%, тобто на чверть, його було б: чверть від 31,195 = 7,8 млн, тобто на цю кількість зросло б

населення України: $31,195 + 7,8 = 38,995$ млн.

За переписом 1939 року українців було 28,111 млн.

Скільки не вистачає? $38,995 - 28,111 = 10,884$ млн. Це та кількість, яка померла від голоду до 1939 року.

Італійський консул у Харкові Граденіго 31 травня 1933 р. доповідав своєму уряду про голод і українське питання: «Насправді ж немає сумніву: 1) що цей голод походить зі свідомо організованого неврожаю «щоб провчити селянина»; 2) що жоден єврей не знаходиться серед загиблих...».

«Етнографічний матеріал» буде змінений, цинічно сказав один єврей, «велика» риба місцевого ГПУ. Сьогодні можна передбачити смерть цього «етнографічного» матеріалу; він має бути знищений...».

Метою «було, жертвуючи 10–15 мільйонами осіб, ліквідація української проблеми протягом кількох місяців. Нехай ця цифра не здається перебільшеною... катастрофа обмежена винятково Україною, Кубанню і Середньою Волгою» (Злочинна суть КПРС-КПУ Нюрнберг-2.– К., 2013. – С. 70).

Граденіго наголошує, що він не перебільшує, тому я сприймаю його слова за свідчення сумлінного свідка. Він каже: «влада свідомо убила голодом 10 млн українців. Вінстон Черчилль у спогадах згадував, що Сталін сказав йому, що «ліквідував» у 30-х роках десять мільйонів селян». Йдеться про українських селян.

Черчилль стороння особа. У нього немає інтересу збільшувати чи зменшувати цифру, яку він почув із уст Сталіна. Я сприймаю її за свідчення об'єктивного джерела.

Стеттінус згадував слова Сталіна, в яких він шкодував, що йому так і не вдалося виселити українців з України.

З огляду на вище наведені три свідчення про загибель від голодомору 1932-1933 років та його наслідки до 1939 року в розмірі смерті 10 млн українців, вважаю за доведеність цієї цифри.

Це міжнародний злочин геноциду.

Українська нація його витримала, хоча й зазнала великих втрат у вигляді скорочення населення на кільканадцять мільйонів, кілька мільйонів зрусифікованих і багато мільйонів ідейно дезорієнтованих. Постійні коливання в умовах самостійності між Сходом і Заходом, між різними векторами майбутнього розвитку України – це наслідок жорстокої імперської політики, геноциду і, зокрема, трьох голодоморів ХХ сторіччя.

Батьки, що їли своїх дітей, діти, які їли своїх батьків, ніколи цього не забудуть. Вони так глибоко травмовані психічно, що поняття нормального життя у них посунулося аж туди, де лежить краєць хліба або глибока могила. Поняття честі, гідності, національної гордості у них опущені до рівня туманної абстракції, а думки про голод та як його запобігти, не покидають їх. Тому тільки демократичні свободи, державна незалежність та почуття безпечного існування народить покоління українців, вільних від наслідків комуністичного рабства та гідних своєї великої землі і своїх звияжних пращурів.

* * * * *

ЖОРЖ ЛЮСІЯНІ – ФРАНЦУЗЬКИЙ ЖУРНАЛІСТ, ЯКИЙ ГОВОРИВ ПРАВДУ ПРО ГОЛОДОМОР

Розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з Україною на початку 1930-х рр. на тлі історичних взаємин України та Франції. Здійснено комплексний аналіз повідомлень французького журналіста, кореспондента агентства «Авас» у Москві Жоржа Люсіяні. З'ясовано причини цікавості французьких сучасників до Радянської України. Головним предметом дослідження є висвітлення проблеми Голодомору 1932-1933 рр. у французькій публіцистиці.

Ключові слова: Жорж Люсіяні, Україна, Франція, Сталін, голодомор.

Ім'я Жоржа Люсіяні (1903–1981), французького журналіста, історика та славіста, професора російської філології з університету Бордо, нині маловідоме на його батьківщині. Ще менше знають про нього в Україні. Втім, хотілося б, щоб ім'я цієї людини було знане в нашій країні, оскільки значну частину свого наукового доробку Люсіяні присвятив саме Україні. Насамперед варто згадати його наукову розвідку «Книга буття українського народу» (1956), в якій проаналізовано діяльність та ідеологію Кирило-Мефодіївського товариства [9].

У 1943–1944 рр. Люсіяні студіював українську мову на курсах професора Андре Мазона в паризькому Колеж де Франс, а згодом вдосконалював володіння нею під керівництвом Ілька Борщака. Саме цим двом науковцям дякував він згодом за своє навернення до української тематики [9, с. 12]. У повоєнний час Люсіяні працював на кафедрі слов'янської словесності в університеті Бордо. 19 лютого 1949 р. він успішно захистив у Сорбонні дві докторські дисертації, одна з яких була присвячена діяльності Товариства з'єднаних слов'ян, а інша розгляду «Книги буття українського народу» [1, с. 131–132; 2, с. 378–385; 9, с. 12, 23–24].

Проте було б несправедливо вважати, що до української тематики Жорж Люсіяні звернувся лише в 1940-ві рр. У цьому зв'язку слід звернутися до вивчення його діяльності як співробітника французького Міністерства закордонних справ і кореспондента інформаційного агентства «Havas» («Авас») у Москві в 1931–1937 рр., який регулярно надсилав свої репортажі до наймасовіших газет «Le Temps» («Ле Тан») і «Le Petit Parisien» («Ле Петі Парізьєн») під псевдонімом П'єр Берлан. Вочевидь, цей псевдонім обрано невипадково. Реальний П'єр Берлан (бл. 1370–1458) – архієпископ Бордо й організатор у цьому місті університету. Саме з Бордо Люсіяні був завжди пов'язаний, і в місцевому університеті він працював у повоєнний час.

До Москви молодий Люсіяні потрапив у 1930 р. після Праги, де працював після отримання славістичної підготовки у Франції. «Країна Рад» викликала інтерес і симпатії у журналіста. Однак досить швидко він пережив розчарування у радянській дійсності. Люсіяні став свідком тотального терору держави над суспільством, руйнування традиційного способу життя, насадження комуністичної ідеології й унеможливлення жодної альтернативної думки всупереч позиції більшовицької партії. Він описував тяжке безправне становище людей, перетворених сталінським керівництвом на гвинтики системи державного механізму. З особливою гіркотою журналіст відзначав становище селян, яких примусово було загнано до колгоспів, фактично закріпачено [6, с. 223–224].

Знаючи російську мову, Люсіяні намагався спілкуватися з людьми, хоча зауважував, що населення залякане й боїться говорити правду, щоб не зазнати репресій [6, с. 179, 272].

Спостережливий журналіст одразу помітив симптоми наближення в СРСР масового голоду. Вже навесні 1932 р., пишучи для «Le Temps», Люсіяні згадував про різке падіння сільськогосподарського виробництва та зникнення щонайменше двох третин поголів'я худоби. Він анонсував, що «країна є на межі харчової катастрофи», не вірячи у можливість поновлення непу: «Нам варто очікувати, щойно вдасться уникнути цієї катастрофи, нової лихоманки соціалізації» [10, р. 124–131].

У 1932-1933 рр. прояви кризи у сільському господарстві були відомі й відзначалися в радянській пресі, їх також зауважували французькі мандрівники. Підприємець Віктор Боре (1872–1952) у книзі «Пекельний рай» (1933) і політик Івон Дельбо (1885–1956) у нарисі «Червоний експеримент» (1933) повідомляли про запровадження смертної кари за крадіжки зерна з колгоспного поля [5, с. 289; 7, с. 117].

Журналіст Анрі Т'єрі згадував, як його вагон оточила сотня злидених селян, які, клянуци іноземців, протягували до них своїх дітей під час цієї непередбаченої зупинки [11, с. 28–35].

СРСР намагався приховати масовий голод.

У липні 1933 р. Жорж Люсіяні надіслав з Москви чіткі повідомлення:

«Якщо з 1928 р. недоїдання серед населення стало хронічним, жодного іншого слова, крім «голод», у його найточнішому сенсі, не може бути застосовано до поточної ситуації... З виснаженого голодом України селяни намагаються дістатися столиці, щоб знайти в ній хоч трохи хліба. Злиденність досягла вражаючих пропорцій у межах усїєї країни. Біля будинків постійно юрмляться ці нещасні, котрі намагаються вимолити хоч шматочок хліба» [10, р. 136–138].

У серпні-вересні 1933 р. він разом з колишнім французьким прем'єр-міністром Едуаром Ерріо

(1872–1957) зробив поїздку Україною [3, с. 1, 15; 4, с. 241–242]. Подорож цією країною тривала з 26 серпня по 9 вересня. Усі маршрути подорожників були чітко визначені, а відхилення від них заборонене [6, р. 171–173]. На відміну від Ерріо, який не побачив або не хотів побачити голодуючого селянства в «Країні Рад», порівнявши Україну з квітучим садом, Люсіані переконався в тому, що в країні відбувся страшний голод, який радянська влада з усіх сил намагалася приховати. Втім, на заході прагнули мінімізувати факт цього голоду, тим більше, що не було практично жодного фотодоказу його існування. Зі запереченням факту масового голоду в СРСР виступила низка журналістів і відомих діячів культури та політики. Активно працювала на заході й радянська контрпропаганда [6, р. 225].

З іншого боку, всупереч поширеній у Європі думці про неміцність більшовицького політичного режиму, Люсіані зауважував, що в умовах жорсткого придушення будь-якої опозиції та тотального залякування населення сталінський уряд може почуватися доволі впевнено. Ще в 1932 р. він зазначав: «Утримаємося від наслідування пророків-невдах, котрі впродовж півтора десятиріччя передвіщають крах радянського режиму» [6, с. 233].

Згодом журналіст писав про наростання хвилі терору в СРСР. Якщо до приїзду в СРСР Люсіані мав певні радянофільські ілюзії, то вони розвіялися з його ознайомленням з комуністичною дійсністю [6, с. 236, 272, 284].

У 1937 р., у переддень початку Великої світової війни, Люсіані спробував поінформувати французький уряд про можливе зближення СРСР з гітлерівською Німеччиною, обережні контакти між якими почали проявлятися саме тоді. Цю інформацію він отримав від наркома закордонних справ СРСР Максима Максимовича Литвинова, котрий був противником радянсько-німецького зближення й виступав за тісний союз з західними державами [12]. Того ж року кремлівський уряд домігся виїзду Люсіані з Москви. Своє невдоволення діями журналіста радянська влада висловлювала й раніше, вимагаючи від агентства «Navas» замінити Люсіані на якогось іншого кореспондента, і навіть чинила перепони під час повернення його до Москви після однієї з поїздок до Франції. Попри все, Люсіані прожив у СРСР шість років, наслідком яких стали його правдиві репортажі про ситуацію в країні та книга спогадів «Шість років у Москві» (1937).

Пережите і побачене в СРСР поселили у Люсіані симпатії та співчуття до українського народу. В 1945 р. він захоплено вітав об'єднання всіх українців у межах Великої України, хоча й розумів, що таке радянська дійсність [8, с. 13].

Люсіані і надалі продовжував спостерігати за порушенням прав людини в СРСР. Зокрема, в 1970 р. Люсіані виступив на захист радянського дисидента, публіциста та письменника Андрія Олексійовича Амальрика (1938–1980) [13].

Отже, Жоржа Люсіані можна визнати одним з небагатьох західних кореспондентів у СРСР, якому в 1932–1933 рр. довелось певною мірою стати очевидцем найстрашнішого голодомору в Україні. Звичайно, він не бачив найстрашніших жахів цієї гуманітарної катастрофи, втім чітко усвідомлював її грандіозні масштаби та згубні наслідки. До честі Люсіані як журналіста треба зарахувати те, що він не замовчував цю велику трагедію, а намагався правдиво поінформувати про неї західноєвропейського читача, хоча політикум цих країн був налаштований на співпрацю зі більшовицьким режимом і заплющував очі на політику геноциду українців, яку здійснювало радянське керівництво на чолі із Сталіним.

Список літератури

1. Борщак Ілько. «Книги биття українського народу» в Сорбонні // Україна. – 1949. – Ч. 2. – С. 131–132.
2. Борщак Ілько. Рауль Лябрі. // Україна. – 1951. – Ч. 5. – С. 378–385.
3. Зінченко Олександр. Люди Правди, кремлівська пропаганда і корисні ідіоти // Дзеркало тижня. – 2015. – 28 листопада – 4 грудня (№46). – С. 1, 15.
4. Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид / Кульчицький Станіслав // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – 14. – С. 225–300.
5. Boret Victor. Le Paradis Infernal. – Paris : Librairie Aristide Quillet, 1933. – 420 p.
6. Coeuré Sophie. La grande lueur à l'est. Les Français et l'Union soviétique. 1917– 1939. – Paris : Éditions du Seuil, 1999. – 364 p.
7. Delbos Yvon. L'expérience rouge. – Paris: Au Sans Pareil, 1933. – 246 p.
8. Luciani Georges. Les étapes de la renaissance slave (essai de vue d'ensemble). – Bordeaux: Faculté des letters; Institut d'études slaves, 1958. – 14 p.
9. Luciani Georges. Le livre de la genèse du peuple ukrainien. – Paris : Institut d'études slaves de l'université de Paris, 1956. – 149 p.
10. Luciani Georges. Six ans a Moscou. – Paris : Librairie Picart, 1937. – 431 p.
11. Thiéry Henry. Derrière le Décor Soviétique. – Paris : Éditions des Portiques, 1933. – 245 p.
12. <http://testlib.meta.ua/book/127822/read/>
13. <https://memo-projects.livejournal.com/161802.html>

References

1. BORSHHAK IL'KO. «Knyhy bytiya ukrayins'koho narodu» v Sorbonni // Ukrayina. – 1949. – Ch. 2. – S. 131–132.
2. BORSHHAK IL'KO. Raul Lyabri. // Ukrayina. – 1951. – Ch. 5. – S. 378–385.
3. ZINCHENKO OLEKSANDR. Lyudy Pravdy, kremlivs'ka propahanda i korysni idioty // Dzerkalo tyzhnya. – 2015. – 28 lystopada – 4 hrudnya (№46). – S. 1, 15.
4. KUL'CHYC'KYJ STANISLAV. Holodomor 1932–1933 rr. v Ukrayini yak henocyd / Kul'chyc'kyj Stanislav // Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky. – 2005. – 14. – S. 225–300.
5. BORET VICTOR. Le Paradis Infernal. – Paris: Librairie Aristide Quillet, 1933. – 420 p.
6. COEURÉ SOPHIE. La grande lueur à l'est. Les Français et l'Union soviétique. 1917– 1939. – Paris : Éditions du Seuil, 1999. – 364 p.

7. DELBOS YVON. L'expérience rouge. – Paris: Au Sans Pareil, 1933. – 246 p.
8. LUCIANI GEORGES. Les étapes de la renaissance slave (essai de vue d'ensemble). – Bordeaux : Faculté des letters; Institut d'études slaves, 1958. – 14 p.
9. LUCIANI GEORGES. Le livre de la genèse du peuple ukrainien. – Paris : Institut d'études slaves de l'université de Paris, 1956. – 149 p.
10. LUCIANI GEORGES. Six ans a Moscou. – Paris : Librairie Picart, 1937. – 431 p.
11. THIÉRY HENRY. Derrière le Décor Soviétique. – Paris : Éditions des Portiques, 1933. – 245 p.
12. <http://testlib.meta.ua/book/127822/read/>
13. <https://memo-projects.livejournal.com/161802.html>

Y. LUNIAK,
doctor of historical sciences,
professor of the Department of history of Ukraine,
Nizhyn Gogol State University (Ukraine, Nizhyn)

GEORGES LUCIANI – FRENCH JOURNALIST, WHO SPOKE THE TRUTH ABOUT THE HOLODOMOR

The acquaintance's state of the French public with Ukraine in the beginning of the the 1930's against the background of historical mutual relations of Ukraine and France in the article is covered. The complex analysis of reports of the French journalist, correspondent of the agency "Havas" in Moscow Georges Luciani is made. The reasons for the interest of French contemporaries to the Soviet Ukraine is analyzed. Principal subject of investigation is treatment of questions related to the Holodomor in French journalism.

Key words: Georges Luciani, Ukraine, France, Stalin, Holodomor.

* * * * *

В. ЛЮБИВИЙ,
помічник ректора Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка, м. Глухів, Україна

ГОЛОДОМОРИ В УКРАЇНІ ТА РОЛЬ ЇХ ОСМИСЛЕННЯ В ПРОЦЕСІ ВИХОВАННЯ МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ

Проблема виховання як об'єкт наукового дослідження та предмет докладання зусиль колективу університету в контексті поширення правдивої інформації про голодомори в Україні, які були інструментом винищення непокірної нації українців за часів СРСР, не може бути локалізованою і потребує виходу на рівень всеукраїнського, якщо не міжнародного дискурсу.

«Сучасна українська освіта не мала переконливої і позитивної традиції, досвіду щодо виховання патріотизму в дітей та молоді, у попередні часи боялися взагалі терміна «національний», а «патріотичне виховання» сприймали винятково в етнопольовому або неорядянському вимірі. Протягом останніх десятиліть розроблено низку концепцій: Національна програма виховання дітей та шкільної молоді (1994); Концепція національної системи виховання (1996); Концепція національно-патріотичного виховання (2009); Концепція Загальнодержавної цільової програми патріотичного виховання громадян на 2013–2017 рр.; Концепція громадянської освіти та виховання в Україні (2012) тощо. Проте жодна з них не була розгорнута і не втілювалася в конкретні кроки з реалізації через зміну векторів розвитку держави і, відповідно, освітньої політики, через різні погляди правлячих еліт на ідеологію і напрями розвитку освіти.

На сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза денационалізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання дітей та молоді – формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей:

- повага до національних символів (Герба, Прапора, Гімну України);
- участь у громадсько-політичному житті країни;
- повага до прав людини;

- верховенство права;
- толерантне ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, а також до регіональних та національно-мовних особливостей;
- рівність усіх перед законом;
- готовність захищати суверенітет і територіальну цілісність України.

Тому, враховуючи всі обставини, виникає гостра потреба у розробленні концепції, яка б визначала нову стратегію цілеспрямованого й ефективного процесу виховання суб'єкта громадянського суспільства, громадянина-патріота України [1]. Трагічні сторінки української історії мають відігравати роль дороговказу «недопущення повторення», що ґрунтуються на правдивих фактах і незаполітизованих висновках, здійснених на основі наукового аналізу.

Водночас потрібно усвідомити та сприйняти освітянам, що виховання мусить ґрунтуватись на розвитку критичного мислення підростаючого покоління, здатності аналізувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, робити висновки та бути відповідальними перед суспільством. Сьогодні ми маємо уникнути політизації питання голодоморів в Україні, сконцентрувати увагу на історичних фактах, встановлювати нові, ліквідуючі «білі/чорні плями» національної історії. «Успадковані Україною номенклатурні еліти використали тему голоду 1932-1933 років для власної легітимації. Голодомор перетворився на громадянську релігію зі своїми канонічними текстами, сакральними об'єктами, святими, іконами, обрядами і церемоніалами. Це значно ускладнює обговорення теми в термінах наукового аналізу. «Історична Правда» з люб'язної згоди автора друкує уривки з праці доктора історичних наук, завідувача відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАНУ, професора кафедри історії Могилянки Георгія Касьянова «Danse Macabre. Голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)». Ця робота – приклад фахової наукової діяльності, яка піддається критиці, бо претендує на правду в розрізі трагічного історичного минулого. Автор розглядає Голодомор з погляду його інструменталізації сучасними політиками. Тож не поспішайте звинувачувати науковця у замаху на святе» [2].

Ці тези не є прагненням ліквідувати конфліктування навколо виховної роботи і способів її здійснення не лише в освіті, а й у політичному житті, діалозі держави і народу, вони «не пов'язані з поточними політичними дискусіями довкола проблеми голодомору 1932-1933 років. Намагання вивести тему поза межі ідеологічного дискурсу в цьому разі – це свого роду досвід інтелектуальної деконструкції певних дискурсивних форм та ідеологічних/політичних практик, які усталилися впродовж 1980–2000- х років та перетворилися на соціально, культурно і політично значуще явище. Саме через це варто наголосити на тому, що міркування, висновки і узагальнення, наведені тут, призначені винятково для академічної дискусії. Враховуючи рівень політизації цієї проблеми, рівень загальної і політичної культури значної частини наших політиків, громадських діячів і журналістів та можливу перспективу інтерпретацій матеріалів цього нарису в політичних дискусіях, наголошую на тому, що морально відповідати за якість, політичну спрямованість та культурний рівень цих інтерпретацій мають їхні автори.

Не належачи до жодної політичної партії чи руху, не виконуючи політичних чи ідеологічних замовлень, не вважаючи судження, висновки та узагальнення, сформульовані в цій книзі, придатними для вжитку у сфері історичної політики, громадянського виховання, пропаганди, зроблено спробу аналізу трагедії. Предметом дослідження в книзі Г. Касьянова є не сам голод 1932-1933 років (тобто події і факти цієї трагедії), а уявлення про нього, оформлені в наукові й публіцистичні наративи, дискусії (наукові, політичні, міжнародні) та ідеологічні форми і суспільні практики, визначені цими уявленнями. Інакше кажучи, йтиметься не про події минулого, а про їхні сучасні репрезентації. Йдеться про «інструменталізацію» історії та історичної пам'яті як чинників формування «колективної самосвідомості» нації; про роль історії (під якою розуміємо упорядкований набір знань і відомостей про минуле) та істориків у конструюванні історичної пам'яті та панівного історичного наративу, у творенні стереотипних уявлень про події та явища, які донедавна були у цій пам'яті відсутні або існували у вигляді «пригніченої пам'яті»; про взаємодію та взаємовпливи політики (ідеології), історичної науки та масової свідомості.

Зазначені проблеми розглянуто на прикладі конструювання в політико-ідеологічному (публічному) та науковому дискурсах кінця 1980- х – початку 2000-х образу голоду 1932-1933 рр. в Україні, і Голодомору як одного з ключових символів у переосмисленні і переоцінці радянського періоду в Україні, у формуванні нового варіанта «колективної пам'яті», у «націоналізації історії» та її використанні в «проекті» побудови нації.

...Історія забуття і повернення в суспільну свідомість голоду 1932– 1933 років в образі Голодомору є показовою, в чомусь досить типовим, у чомусь унікальним прикладом для науковців, які цікавляться проблемами взаємодії колективної пам'яті та історії, історіографії та ідеології, історії та політики... Цей конструкт, який отримав назву Голодомор, виконує пізнавальні, пояснювальні, виховні, мобілізуючі функції в різних сферах суспільного життя – від науки до освіти, від повсякденної свідомості до політики.

Певні стереотипні уявлення про голод 1932-1933 років, яким судилося стати масовими, набути статус «історичної пам'яті» і «наукового знання», було сконструйовано і трансльовано в суспільство спочатку зусиллями громадських і політичних діячів української діаспори Північної Америки, а згодом легітимовано через наукові праці дослідників українського та неукраїнського походження, об'єднаних спільною метою та ідеологемою: йшлося про відновлення «історичної справедливості».

Створений у такий спосіб інтелектуальний продукт було імпортовано в Україну в другій половині 1980-х років і вже тут його легітимізували спочатку громадсько-політичні організації та суспільні діячі під час «перебудови», а потім і через праці українських істориків, які мали стосунок до формування та формулювання офіційної політики пам'яті та історичної політики. Ці уявлення поширено в українському суспільстві через офіційні та громадські комеморативні практики, визначені домінуючим дискурсом, через освітню систему (курс з історії України в школах і вишах), через засоби масової інформації. Вони знайшли відгук у тій частині суспільства, для якої згадування про голод 1932-1933 років було частиною особистого життєвого досвіду (здебільшого уявленого, такого, що передавався у спогадах родичів чи знайомих, бо реальних живих свідків реальних подій залишилося на цей час вже надто мало)» [2].

Виховання молоді і знання про голодомори як жакливі прояви тоталітаризму, що стали глобальними злочинами проти гуманізму мають чітку інтегративну платформу сприйняття, яка базується на правді, недопустимості афірмативності історії, про що стверджує Г. Касьянов, оскільки тільки за умови наявності політичного плюралізму в історичній політиці можливий баланс між афірмативною і дидактичною історією.

Раціональною спробою буде завершення складними запитаннями від історика Ігора Сюдюкова, які породжує наукова розвідка Г. Касьянова в контексті виховання молодого покоління українців: історія Голодомору-Геноциду в Україні (через відомі всім причини це – Спогади, Пам'ять, здебільшого усна) передбачає, який саме вид історіографії? Афірмативний? Дидактичний? Аналітичний? А може тут ідеться про щось зовсім інше? Науковий дискурс і виховний процес у випадку їх фокусування на темі голодоморів перетворюються на балансування форми і змісту, що потребує актуального знання, підкріпленого чіткою логікою суджень та переконливістю фактів, натхненної наукової і освітньої праці. Єдиний спосіб, що є дієвим на цьому шляху – критичне мислення як на загальному, так і на конкретному рівні соціальної культури нації.

Список літератури

1. Бібліотека в освітньому просторі. Національно-патріотичне виховання в бібліотеках ВЗО Хмельниччини [Електронний ресурс] http://lib.khnu.km.ua/about_library/metodob/Buletyn19/buletyn19.htm : інформ. бюл. для працівників бібліотек ВНЗ III–IV рівнів акредитації державної форми власності Хмельницької області. №19 / редкол.: О. О. Мацей, С. А. Молчанова, О. О. Костюк ; гол. ред. О. Б. Айвазян. – Хмельницький : ХНУ, 2015. – 74 с.
2. Історична правда (портал «Українська правда»). Стаття Георгія Касьянова «Danse Macabre. Як політики використовують Голодомор» [Електронний ресурс] <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/12/101521/>

* * * * *

УДК 930(477): 336.74:33.021.8 “1922/1924”

О. МАЛАНЯК,
студентка Вишнянського коледжу ЛНАУ с. Вишня

ШТУЧНИЙ ГОЛОД В УКРАЇНІ 1932-1933 РОКІВ

Голодомор 1932-1933 років в Україні – не лише найбільша гуманітарна катастрофа в історії людства, а й незагоєна рана вітчизняної історії, ще одна «вічна» проблема української політичної й публіцистичної думки.

Ставлення до Голодомору (а воно зовсім не однозначне в сучасному суспільстві) – своєрідний критерій морального, духовного, ідейного розвитку людей, своєрідний іспит на патріотизм для політичних партій і громадських організацій.

«В Україні комуністична влада зуміла виховати генерацію людей, які не тільки не знають історії своїх дідів і прадідів, а навіть навчила їх ненавидіти свій народ і свою мову. Сьогодні в тих регіонах, де найбільше вимерло українського населення внаслідок штучного Голодомору, існує найбільша опозиція проти оприлюднення правди про геноцид», – так, на жаль, цілком слушно констатує вихідець з Полтавщини Микола Міценко, голова Фондації Українського Геноциду-Голодомору в США (Ukrainian Genocide Famine Foundation – USA, Inc.), яка зробила надзвичайно багато для поширення у світі Правди про цю трагедію. Треба зазначити, до українська діаспора робила все можливе для збереження пам'яті про геноцид українського народу. Принагідно відзначимо подвижницьку діяльність Фондації імені Івана Багряного, зокрема у виданні літератури про Голодомор.

Ключові слова: голодомор, геноцид, штучний голод, смерть, трагедія.

А тепер трішки історії... 1930 року СРСР входить у глибоку економічну кризу, спровоковану Великою депресією. Ціни на продовольство на Заході стрімко впали. Критичний дефіцит валюти

різко скоротив імпорт. Тому треба було більше експортувати зерно, щоб розвивати індустрію. «Великий стрибок» тихо було визнано помилковою стратегією.

1931 року хлібозаготівлею у селян конфісковують 400 млн пудів зерна. Разом із посівним фондом. Тому 1932 року засівають ледве більше половини запланованих площ, що теоретично могло б забезпечити населення України мінімумом хліба. Восени збирають 912,5 млн пудів зерна або 16,6 млн тонн. Це менше на 306,3 млн пудів, ніж 1931 р. Питома вага українського зерна становить третину від валу у СРСР й перевищує план для Північного Кавказу, Центрально-Чорноземного регіону, Казахстану та Московської області разом узятих.

Це лише початок. Молотов і Каганович у Харківській державній опері 6–9 липня 1932 р. на III конференції ЦК ВКП(б)У затверджують стратегію хлібозаготівлі в Україні. Їх не турбує, що врожайність впала на 43%, а приріст хлібозаготівлі зріс до 36,7%. В Україну направляються численні озброєні загони із чітко визначеними планами хлібозаготівлі. Вони заносять окремі регіони «на чорну дошку», у яких забираються практично усі продовольчі ресурси. Загороджувальні загони ДПУ унеможливають будь-яку втечу. Україна стає суцільним концтабором. Немає тільки газових печей. Результат перевершує очікування. Із України масово йдуть «Зелені ешелони» для забезпечення промислів Росії продовольством до жовтневих свят. Вивозять навіть усе соління.

Розпорядженням уряду заборонено будь-яку торгівлю у сільській місцевості, навіть помол зерна. Припиняється будь-яке продовольче забезпечення села. 10 років тюрми або розстріл за використання хліба на трудодні.

У селах, які не виконують хлібозаготівлю, вилучають увесь насіннєвий фонд.

1932 року один трудодень коштує від 1 до 1,5 кг хліба. Один селянин за рік міг заробити 143 трудодні. У цей час 81,6% колгоспників Харківської області не мали жодного грама хліба. Бездушна статистика трагічна. Із 20 млн сільського населення України працездатних колгоспників – 6,3 млн осіб. Половина із них нічого не отримувала за заробленими трудоднями. 13 млн непрацездатних, враховуючи дітей. Їх взагалі не забезпечували із фондів колгоспів. Смерть колгоспника була і смертю його трудоднів і, одночасно, родини.

Приїхав Молотов. За наказом політбюро основним методом хлібозаготівлі стають репресії. Постійно нарощуються обсяги вилучень продовольства. У кожній області додатково створюються 5–10 роз'їзних мобільних судових груп, які розглядають «хлібні» справи швидко, позачергово, на місці із застосуванням «крутих репресій».

Не допомагає. Молотов у Харкові проводить постанову «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель». Вижити українське селянство шансів не має.

Сталін туго затягує зашморг. У нього дві альтернативи: влада або смерть. Обирає другу. 27 грудня 1932 року запроваджує паспортну систему. Селян вилучають із категорії паспортизованих громадян. Вони приречені, вигнанці на своїй землі.

На початку 1933-го в Україні не залишається запасів їжі.

Апогей Голодомору припадає на червень 1933-го. Смертність у селах зростає вдсятеро – помирає 3 млн 238 тис осіб. З'явилися масові випадки канібалізму, трупожерства. У цей час на залізничних станціях, під збройною охороною, складають десятки тисяч пудів зерна для вивозу. Зокрема й за кордон.

Очевидці цього голодомору так згадують ті часи...

«Досі уявляю перед очима картини голодомору, які розповідав мені дідусь. Він відчув на собі, що таке голод: коли немає, що їсти і тобі ніхто не допоможе. Ми можемо тільки уявити, що пережили наші предки, адже, на щастя у нас немає такого, яке у 1932-1933 роках. Важко повірити, що в Україні раптово зник хліб і люди залишилися без жодної зернини у врожайний 1932 р. Українці вимирали цілими родинами і селами.

Ніде у світі не було такого голоду як в Україні, на одній з найродючіших країн планети. До людських будинків, як розповідав мені дідусь, вривались бійці продовольчих законів та забирали все: не залишали ні крихти, ні зернинки. Різними способами люди хотіли врятувати своє життя: вони закопували зерно, картоплю в землю, та у більшості сімей знаходили схованки і забирали їх. Від голоду люди втрачали розум, були такі випадки, що мати зарізувала і з'їдала власних дітей. Людське життя насправді перетворилось на пекло.

У той час, коли вмирало українське село, більшовики заявили про розквіт соціалістичного будівництва. Саме під час голоду Сталін проголосив знамените своїм лицемірством гасло: «Жити стало краще, жити стало веселіше!». Померлих від голодомору закопували у великі могили, а траплялося й так, що закопувати було вже нікому. Багато різних історій розповідав мені дідусь та найкраще мені запам'яталась історія про те, як жінка хотіла зірвати три колоски, щоб діти вижили, та, зірвавши їх, вона була посаджена до в'язниці на 10 років...

Голодомор – це одне із найстрашніших подій, які відбувалися в Україні. «Мета голодомору

була така: знищити наш народ», як зазначає Станіслав Базелюк.

«Великий голодомор 1933 р. Із розповіді моєї мами Штогрин Юхими Степанівної. Мама розказувала, що люди пухли з голоду і кожний день помидали. З однієї хати помидали разом двоє-трьох людей. У нас навесні померло двоє хлопців, братів мого батька. Вони наїлися листя і цвіту черешень. Померлих людей вивозили на кладовище підводою. Люди були настільки безсилі і опухлі з голоду, що невмозі були погрузити трупи на воза, тому його звертали на одну сторону.

Не робили домовин, і людей хоронили в одну яму по кілька людей. Так і на кладовищі людей висипали прямо в яму, звертали воза. Засипали яму, як могли, просто загортали зверху землею. Коли з ями виглядали чийсь ноги їх притамовували і засипали. З кладовища додому повертались не всі люди, помидали прямо по дорозі. Їли ми лободу, яку мама нам варила. З дому забирали всі харчі, десь для того, щоб ми помидали», згадує Штогрин Євгена Леонтівна.

«Голод – це страшне лихо! Голод був створений штучно. У людей забирали останнє зерно, витрушували з горнят, мішечків, ледь не мітлою вимітали. Для цього створено спеціальний загін. Люди мерли, лежали як солома, не було кому їх ховати. Була підвода, на неї скидали мертвих, кидали і тих, хто був при смерті, щоб другий раз не вертатися. Везли і ховали, без домовини, без нічого.

У нашому селі був пункт, у якому видавали який грам хліба, але не всім, допомагали лише колгоспникам, а в тих чергах люди вмидали. Люди їли лободу, коріння, шукали в полях мерзлу бараболю, збирали колоски, та, не знайшовши, там і падали. Особливо було тяжко зимою, збожеволівши з голоду їли трупи. Хто був багатший їхав в Молдавію за кукурудзою, та зерно в них відбирали і вони верталися з нічим до голодних родин.

Вмидали з голоду цілими сім'ями. Були навіть випадки, коли матері вбивали своїх дітей. До якого відчаю треба було довести матерів, щоб вони пішли на таке.

Усе державі, останнє зерно під мітлу виметуть, ніби від жмені зерна вона розбагатіє. А воно в засіках псувалося. Скільки людей вмерло голодною смертю!

Війна – це страшно, а голод – ще страшніше», наголошує **Шлапак Ганна Степанівна**.

«... Я пам'ятаю, з чого починався голод. Їздили підводи і забирали усе під мітлу. У нас було багато квасолі. Мама так її перемішала зі сміттям, що коли узяти жменю, то дві-три квасолини вибереш. І те катюги забрали. Люди пухли від голоду, не було що їсти. Їли сухий жом, гнилі бараболі, лободу. Варила нам мама волок з лободи, так і виживали. Люди помидали навіть на вулицях. Не було кому їх хоронити, рідні або повмидали, або були знесилені. Трупи збирали по селі і везли на голому возі, скидали їх в одну яму. Опухлі люди сиділи попід заборами, деякі там і помидали. Вже навесні їли зелепухи, але від них ще більше було трупів. Хоронили цих трупів по 10–15 осіб у яму.

33 рік був урожайний, але тоді навесні померло найбільше людей з нашого села. Важко було і моїй сім'ї в цей час. Я ходила на роботу голодна, холодна. Але Бог дав мені і моїй родині вижити. А у сусідки, що жила нижче за нас, була дочка Горпинка, їй було рочків шість, то вона все сиділа на дорозі і просила їсти. Не дуже й хто давав у той час їсти, бо самі не мали, то вона незадовго померла під забором. Ось так ми і виживали в ці важкі часи», – Розгін Євдокія Данилівна.

«У роки голодомору мені було всього 6 років, тому половину страшної історії розказувала мати. В сім'ї нас було 5: батько, мати, я та два брати Мішка та Павло.

На початку голоду жили за рахунок корови та бараболі. Восени викопали половину картоплі і заховали до льоху, а другу – закопали на городі, землю розрівняли, ніби на грядках, думали, що хоть там не знайдуть, та де там. Ці люди приходили і перекопували весь город, забирали знайдене. Обчищали хати, виносили одягу, харчі, навіть насіння. Картоплю, яку приховали ми з'їли, а корову мама продали сусідці, щоб було за що купити кусок хліба і прогодувати дітей. Але надовго цих грошей не вистачило.

Одного ранку стоїмо коло вікна і бачимо, як забирають квочку від курчат. Мішка, мій брат, курчат позбирав і втік за хату, а мама за квочку билася, то її так штовкнули, що вона відтоді й захворіла.

У коморі полу в нас не було, які крупи мама куплять або заміняють за що, все туди закопували. Раз прийшли, знайшли нашу хованку в коморі, а на другий раз вже знали куди йти.

Уже в 1933 році мама пекла маленькі хлібці, щоб не забрали, то ми їх з'їдали зразу. Ходила пішки в Верхівці до батькового брата, носила йому їсти. Одного разу приходять, а він помер, не дочекався її. А вже в жнива 1933 року не стало й мого батька, помер. У ці тяжкі роки нікому не було добре, кожна родина понесла важку втрату – смерть своїх рідних. Дай Боже вам, діти, не побачити на власні очі такої біди. Живіть у мирі і в достатку», – зазначає Василишин Лідія Федорівна.

Про голодомор вустами і серцями молодих...

...Це наш біль, наша скорбота, наша Голгофа!

Голодомор. Що розумію під цим словом? Які емоції викликає оте, здавалося, просте поєднання літер? Співчуття чи жаль, скорботу чи страх? А може – лише байдужість у наших серцях і намагання закрити очі й вуха і мовчати... забути і вкотре вбити наших дідів і прадідів? Адже саме так зробили деякі народні депутати кільканадцять місяців тому, не визнавши Геноцидом навмисне зморення голодом 10 мільйонів ні в чому не винних селян. Ні, не дозволю... Не за це боролися воїни ОУН-УПА, не за цим ми вистояли довгі роки в черзі за своєю Незалежністю. Не це шукали в полі по ночах голодні спухлі діти у далекому 1932-му. Сором тим, хто так вчинить, але Бог є на світі і він їм суддя.

Мені болить це, мені не байдуже. Я пронесу пам'ять про Геноцид через ціле життя і докладу максимум зусиль, щоб люди дізналися. Бо чимало є таких, котрі не ідентифікують Голодомор як національну трагедію через недостатність інформації, а є й такі, що просто відмовляються вірити в це

страшне лихо, бо підсвідомо надіються, що такого не було. Навряд чи нормальна людина витримала б психологічно таке жахливе видовище... Голодомор був. Люди гинули, падали на дорозі і їх потім підбирали і везли скидаючи в одну могилу... і матері помирали під тинами, а немовлята смоктали ще тепле материнське молоко, не розуміючи, що воно останнє в їхньому такому короткому житті...

І що б там не казали захисники тоталітарного режиму, прихильники колишнього Союзу, – не повірю жодному слову. Чимало людей стверджує про «медове» життя в СРСР і воліли б повернутись назад у часі. Панове, минулого не повернути! Та й боронь, Боже, від такого минулого! Погоджуюсь – це були найкращі роки вашої молодості, розквіту. Змиритесь, ви не помолодшаєте вже ніколи, але ви тепер незалежні. Невже не варто цим пишатися? Труднощі, звичайно, є, але як без них? Ми молода держава, нам лише 18... на жаль, як майже всі в такому юному віці, ми наївні, вчимося не на чужих, а на власних помилках і платимо за це дуже дорого. Та я не про це. Як можна любити вбивць? Може ти не знаєш, чи знаєш, але не хочеш в це повірити? Так ось докази! У свідченнях очевидців, у людських кістках, у братніх могилах, у зарізаних дітях, у зварених головах, у спухлих трупах... Не можна закривати очі! Не можна забувати! Це наш біль, наша скорбота, наша Гологофа!..

На душі щем, а на очах сльози – прикро... Боляче за наш народ, що пережив не лише демографічний, а й національний удар. Українців поставили на коліна, зламали, витиснули всі соки, подерли пазурами до крові, вийняли серце і розтоптали. І це хвилює мене. Я не дозволю нехтувати душами тих, хто загинув голодною смертю... Вірю, молюся, пам'ятаю і запалюю свічу – свічу скорботи...

Запалюючи свічку, молюся про спокій...

Похоронним дзвоном по всій нашій землі прокотилася страшнюча чума Голодомору. Ніколи-ніколи світ не бачив такого штучно створеного лиха. Ніколи-ніколи про горе настільки великого масштабу так голосно не мовчали в той час, коли 10 мільйонів людей просто шезли з лица землі, ніби й не народжувалися, не росли, не кохали, не плакали, не сміялися, не жили...

...Лихо. Горе. Біль. Кров. Смерть... Це те, що залишає по собі слово Голодомор в моїй душі. Це те, що знищує свідомість і роз'їдає всю мене. Це страшно. Це боляче до самих кісток. Але це те, про що потрібно пам'ятати і не уникати. Не можемо ще раз такого допуститися. Це те, що точить нашу країну зсередини наче хробак яблуку. Адже скільки під час голоду висохло людей, які б мали стати батьками тих, хто мав би боротися за єдність, братерство і добробут України.

І нині, запалюючи свічку, я думаю про них, тихенько молюся за їхній спокій, за світлу пам'ять. Знаю, що головне не забувати їх – невинних жертв Сталінського терору, що так і не дожили до весни тридцять третього. Вони для нас – зразок волі і терпіння, приклад святих мучеників на землі. Вони варті частинки серця істинного українця, а також пошани кожного, хто може назвати себе Людиною!

Погляд у майбутнє ... з історичною пам'яттю

Визнання в парламенті Голодомору геноцидом українського народу я підкреслюю для себе як один з небагатьох пунктів, за який нашу теперішню владу можна похвалити. Наша політична еліта все-таки спромоглася прийняти це історичне рішення, та декому просто байдуже... Приміром, спорудження меморіальних комплексів Пам'яті жертв Голодомору називають марним викиданням коштів на вітер у час економічної кризи. На мою думку, такі «політики» не мають права називатися політиками своєї держави, публічно виголошувати свою позицію, у якій стільки фальшу та наклепів, що здатні остаточно зробити кожного українця ворогом іншого. Врешті, кому це вигідно? Владі одного «братерського» народу...

Проте мені набагато приємніше спостерігати за позицією українських демократичних сил, які не цураються важких шляхів, лиш би своєю працею донести до всіх українців правду, яка повинна нас об'єднати. Не могу не згадати Президента України Віктора Ющенка, який, на мою думку, і є уособленням сучасного українця зі здоровим та об'єктивним поглядом на Голодомор як на акт геноциду, здійснений над українцями.

Як я ідентифікую проблему Голодомору для себе? Погоджуюсь з уже не раз доведеним фактом, що Голодомор 1932-1933 років ХХ століття – це геноцид української нації. Погоджуюсь, що вся історія українсько-російських відносин просякнута нестерпною жорстокістю та несправедливістю, тим паче, коли говорити про Україну в складі Радянського Союзу. Але чи є хоча б якась пояснення цього злочину проти людства? І як сприймати Голодомор сьогодні: як урок, повчання, покарання чи засіб зміцнитися духовно? Щодо відповідей, то можемо робити лише голослівні припущення, бо ніхто не знає за якими принципами складається у ланцюжок світова історія.. Сьогодні я впевнено дивлюся у світле майбутнє України, а воно неможливе без історичної пам'яті нації. Мусимо знати всі свої криваві прочитані сторінки, аби з гордістю за свій народ продовжувати писання у цій книзі життя.

Перемогла правда... історична справедливість.

Голод... Страх... Розпач... Забуття... Смерть... Цей логічний ряд можна довго продовжувати. Та чи варто? Адже що це дасть, до чого приведе? Кожен впевнений, що навіть якщо він і знає про геноцид 30-х, це не настільки важливо, адже що «я» могу вдіяти один, як допоможу своїй нації. Для цього потрібні «ми». Тільки разом твориться історія. Лише разом відродимо пам'ять про страшну історичну трагедію у житті України! Проте, якщо кожен скаже собі: що моя думка, моя позиція не важлива і нічого не значить, то ні до якого висновку не дійти. Кожен з нас особистість, а усі разом ми просто зобов'язані змінити світ на краще!

Говорючи сьогодні про геноцид, ми знаємо, наскільки важливішою віхою життя українців він став власне завдяки президенту Віктору Ющенку. Саме в останні роки Голодомор згадують не як

чергову трагедію, але як величезну державну втрату! Беззаперечним фактом є те, що голод в Україні був не інакше, як штучним, спланованим політикою проти українських селян – найбільш самодостатньої верстви суспільства 1930-х років. Процитую слова, сказані Главою держави: «Найголовніше: Україна вистояла і Україна перемогла. Перемогла правда, перемогла історична справедливість. Так є, і так, безумовно, буде. Народ мій є. Народ мій завжди буде. Навіки вічні». Чи не правда це? Ми сильні і правда за нами. Чого ще треба для визнання своєї історії. Залишаймося українцями.

«Тіні» у надії жити

...Розсипану в попіл суспільну ідею кілька років носив вітер степами. Не було більше віри, надії, щастя ... Страх оселився в кожному домітку, навіть найвідчайдушнішого, гарячого серця українця. Чого ще захотів кат слов'янських народів? Чого не вистачало для повного щастя Сталіну?

1932 рік – не кров'ю залита, а трупами покрита Україна. Життя перетворилось на повільну, непереборну, жахливу смерть під назвою Голодомор. Політика російської колективізації закувала українців у кайдани не на чужій стороні, а в своїй рідній хаті.

Справді, рік видався неврожайним, не було селянам чим навіть худобу годувати. Люди масово винищували її, щоб не втрачала у вазі, з'їдали швидше, ніж у тому була потреба. Восени, на різні податки, вигрібали з села все до зернини, не залишаючи навіть на насіння. Люди нічого не отримували за трудовні, пропрацювавши рік задарма. Мізерні запаси з домашнього господарства танули з кожним днем. Замість борщу, вареників люди почали їсти листя на фруктових деревах, діти тоненькими пальчиками вискубували молоденьку травичку і відразу пхали до рота... Так почались жахливі роки українського геноциду.

Хтось сумнівається, що Голодомор – це геноцид проти українського народу. А що ж це? Може чийсь невдалий жарт? Голодне лихоліття 1933 р. – не лише історична минувшина, а незагоєна фізична і духовна рана українського народу, яка пекучим боєм пронизує пам'ять багатьох поколінь. Сьогодні треба говорити про минуле задля майбутнього, адже безпам'ятність породжує бездуховність, котра, наче ракова пухлина, роз'їдає тіло й душу нації – перекреслює її історію, паплюжить традиції й руйнує соціокультурну самобутність народу.

Пам'ять бережемо в душах

...Смерть стукала в кожную хату, скреготала ненаситними зубами, вона просочувалась крізь стіни, вилізала з-під підлоги. Від неї було не можливо схватись. Людей прирекли на смерть, заперши у клітці під відкритим небом, яке й саме відверталось, не зносячи благальних поглядів. Нація пухла, гнила, трупішала на власній землі, яка так щедро дарувала її врожаєм, на якій люд колись так весело працював, співав пісень, трудився, народжував дітей. А тепер це все здавалось міфом, аномалією, а самі люди перетворились на примар, у живих мерців. Холодний морок привів з собою канібалізм... Єдиний, хто міг зупинити цей жах, стояв осторонь і спокійно віддавав накази, поглинаючи щогодинну інформацію про наступну кількість жертв...

Пам'ятати і знати про жахливу трагедію Голодомору – мало. Її потрібно носити у душі, у серці. Бо ті нещасні люди не вмерли за щось, вони не боролися, не воювали і не відстоювали своє право на життя. Їм не дали такої змоги. Більшість просто згасла на очах. І не тому ми маємо пам'ятати про це, бо так треба, бо воно колись було, а тому – що це наша історія, наша правда, наш шлях, який нам довелося пройти. Нас нищили, вбивали, морили голодом, а ми йшли, спотикались, падали, але вставали, піднімали один одного і ступали далі...

Скільки людей загинуло від Голодомору 1932-1933 років складно сказати, адже СРСР знищували сліди своєї жорстокої політики проти українців. Архівні дані про загиблих у цей період були або знищені, або сфальсифіковані. Загиблим у результаті голоду в мартиролог масово приписували смерть від серцевих хвороб, або від будь-яких інших, не пов'язаних з виснаженням організму. Вже зараз знаходять свідчення про смерть людей, де вказано неймовірну причину смерті «українець»... У цей час гинули цілі сім'ї людей, які на той час були переважно багатодітними (в багатьох було по 10 дітей).

7 серпня 1932 року з'явилася постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», відома під назвою «Закон про п'ять колосків». Розкрадання майна колгоспів каралося розстрілом, за «пом'якшуючих обставин» – позбавленням волі на строк не менше ніж 10 років. «Законом про п'ять колосків» фактично людям було заборонено володіння їжею. За перший рік дії нового закону за ним засудили 150 000 осіб.

Факт політично організованого Голодомору в Україні визнаний у понад ста державах світу. У 1988 році Конгрес США офіційно визнав Голодомор 1932-1933 рр. актом геноциду проти українського народу. Але незважаючи на це, Верховна Рада України лише 28 листопада 2006 р. визнала Голодомор 1932-1933 рр. актом геноциду проти українського народу, що його свідомо організував сталінський режим. Чому світ раніше визнав Голодомор актом геноциду, ніж Україна? Мабуть, для влади це питання не першочергове...

Список літератури

1. <http://universum.lviv.ua>
2. <http://www.yarmrda.gov.ua>
3. <http://ukrainianpeople.us>

СЛУЖБОВЕ ЛИСТУВАННЯ ТА АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНА СПРАВА О. М. АСАТКІНА – ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СТАТИСТИКИ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ

Політична та номенклатурно-посадова діяльність Олександра Миколайовича Асаткіна висвітлювалась мною на сторінках «Українського історичного журналу» у 2017 р.⁹⁴ В Україні він працював 4 роки: начальником політсектору МТС Наркомзему УСРР (1933–1935) та начальником Управління народногосподарського обліку УСРР (УНГО УСРР) з березня 1935 р. до арешту 4 липня 1937 р. Він був головним статистиком в УСРР, керував державною інституцією, професійними кадрами, які займалися обліком худоби, відстеженням природного руху населення, володіли поточною демографічною статистикою.

Службове листування О. Асаткіна стосувалося повсякденного функціонування УНГО УСРР: кадрових призначень, підготовки до друку статистичних щорічників, здійснення обліку худоби у січні та червні 1935 р., безпосередньої участі в організації та проведенні всесоюзного перепису населення на території УСРР 6 січня 1937 р., оформлення його попередніх підсумків. За формою самих джерел – це протоколи засідань центрального апарату УНГО УСРР, накази його начальника та заступників, службові розпорядження, доповідні та аналітичні довідки партійним органам, звіти, статистичні огляди, циркуляри. Вони є цінним джерелом вивчення історії становлення і функціонування радянських органів статистики, а не лише соціально-економічних явищ і процесів.

Історикам вдалося виявити дві доповідні записки О. Асаткіна, які безпосередньо вказують на соціально-демографічні наслідки Голодомору 1932-1933 рр. в Україні: 22 квітня 1935 р. та 15 січня 1937 р. Аналітично-службова записка «Стан обліку населення в УСРР», яку він надіслав «цілком таємно» С. В. Косіору та П. П. Постишеву, загалом відома дослідникам⁹⁵. Чому раптом начальник УНГО УСРР поклавився доповісти керівництву про катастрофічний стан з природним рухом населення? Якщо рух був би справді природним, то наслідки мали б бути іншими. Штучно організований голод вніс суттєві корективи. Документ частково дає відповідь на поставлене риторичне запитання: апарат УНГО розпочав підготовку до всесоюзного перепису населення у січні 1936 р. Тому постала необхідність виявлення соціально-демографічної ситуації в Україні, особливо після Голодомору та локального голоду у Вінницькій області взимку-навесні 1935 р. Очевидно вплинула і підготовка нової системи реєстрації народжень. Зазначені версії мають історично-фактологічне підґрунтя.

Отже, «стан обліку населення» був основним мотивом службового звернення О. Асаткіна до центральних партійних органів. Але для науково-історичного дослідження важливий не мотив, а конкретна статистично-демографічна інформація в контексті виявлення загальної кількості жертв Голодомору. Довідка розпочинається з викладу статистики загальної людності в УСРР, якої у січні 1933 р. виявилось 31,9 млн, у 1934 р. 30,6 млн, у 1935 р. 30,7 млн осіб⁹⁶. Він подав статистичний матеріал УНГО УСРР. Однак похлоливо зазначив: «Правильність цих чисел викликає великий сумнів через зовсім незадовільний стан існуючих статистичних джерел: поточна реєстрація актів цивільного стану та обліку переміщення населення»⁹⁷. Начальник УНГО дуже критично поставився до діяльності органів ЗАГСів, назвав її недоліки (відсутність реєстраційних бланків, звичайного паперу, бюрократична плутанина, «засміченість класово- ворожими елементами»). Піддаючи сумніву зазначені ним цифри, він вказав на можливі причини: банальні помилки, «свідоме викривлення дійсності», «пряме шкідництво», наявність подвійного запису смерті. Спостерігаємо номенклатурно-інституційні відмежування О. Асаткіна від очевидних наслідків Голодомору, свідком і співучасником якого він був, адже політвідділи МТС займалися відбиранням хліба у селян.

Сумнів О. Асаткіна стосовно вичерпності та достовірності викладеної демографічної статистики засвідчує його значно глибшу службову обізнаність. Він визнав наявність «значних розмірів» недообліку населення, позаяк «...1933 р. показує не лише відсутність природного приросту, але надзвичайне зменшення населення, а саме, у кількості 1379571 осіб»⁹⁸. Дивує номенклатурна прискіпливість начальника УНГО, ніби йому нав'язали цифри, а не подали його підлеглі. «Достовірність цієї цифри сама по собі сумнівна, – наголошував він, – але ці сумніви ще більш посилюються, якщо врахувати, що кількість померлих у 1933 р., яку підраховали у 1850256 осіб подано на основі даних кон'юнктурної звітності УНГО УСРР, розроблення ж матеріалів ЗАГС показує за той самий рік кількість смертей 1908, 9 тис., тобто ще більше на 158644 особи (1908900–1850256) на противагу кон'юнктурної звітності УНГО УСРР»⁹⁹. Сумніви О. Асаткіна, але одночасно з визнанням катастрофічних наслідків голоду, є службовим застереженням. Таблиця динаміки народжених та померлих у 1926–1934 рр., яку він долучив до записки, справді унікальна.

⁹⁴ Марочко В. І. Асаткін О. М. – вигаданий «фальсифікатор» перепису населення 1937 р. / В. І. Марочко // Український історичний журнал. – 2017. – №4. – С. 129–149.

⁹⁵ Кульчицький С. Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні / С. Кульчицький ; підбір документів Г. Єфіменко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 142–146.

⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6762. – Арк. 2.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Там само. – Арк. 3.

Кількість народжених і померлих в УСРР 1926–1934 рр.¹⁰⁰

Роки	1926–1929	1930	1931	1932	1933	1934
Народжені	1 153 125	1 022 952	975 320	782 042	470 685	571 567
Померлі	518 913	538 080	514 744	668 138	1 850 256	483 382
Приріст	534 212	484 872	460 576	113 884	- 1 379 571	88 185

Її унікальність полягає у динамічному викладі поточної статистики, навіть і «сумнівної», яка належала до категорії не гіпотетичної, а реальної реконструкції. Цілком логічно виглядає демографічна статистика для 1932–1934 рр. Вона засвідчує неухильний спад приросту населення внаслідок руйнівної соціально-економічної політики більшовиків в Україні (колективізації, хлібозаготівлі, Голодомору), а з іншого боку взаємодію двох залежних соціально-біологічних явищ – народжуваності і смертності. У зв'язку з цим нагадаю про застережливі передбачення демографа А. П. Хоменка у лютому 1929 р.», якщо «...не зростатиме народжуваність, то швидко почне кількість померлих перевищувати кількість народжених, не буде приросту, буде убиток, зменшення людности»¹⁰¹. Учений і практик демографічної справи вважав зменшення народжуваності, яке розпочалося в Україні з четвертого кварталу 1928 р., дуже «небезпечним явищем». Він також додав, що демографічний метод «на 1000 людности дає не досить виразні наслідки», тому пропонував шукати інших «способів вимірювання». За 1926–1929 рр. народжуваність зменшилася на 200 тис. осіб¹⁰².

Сумна тенденція падіння рівня народжень постає у доповідній записці начальника ЦУНГО СРСР В. Осинського «Про рух народжуваності і приріст населення СРСР», яку надіслав Й. Сталіну та В. Молотову 4 травня 1932 р. Народжуваність у селах за 1926–1930 рр. зменшилась на чверть¹⁰³. Тому 1926–1931 рр. не були «безкризовими» для соціально-демографічних явищ. Спад народжень продовжувався у 1930–1934 рр., якщо проаналізувати таблицю О. Асаткіна. У 1933 р. порівняно з 1926–1929 рр. кількість народжених зменшилася у 2,4 раза, а померлих виросла у 3,5 раза. Природний приріст населення у 1932 р. скоротився у 4,7 раза порівняно з попередніми роками, а 1933 р. мав негативні показники.

У службовій доповідній записці О. Асаткіна не згадано відсоток «недообліку» населення загсами, але він висловив сумнів щодо 31,9 млн осіб в УСРР 1933 р. Дивно, але вона постає в офіційному щорічнику за його редакцією¹⁰⁴. Головний статистик критично оцінив підрахунки «сільськогосподарського податкового обліку» Наркомфіну УСРР – 19,3 млн осіб станом на червень 1934 р., тому що УНГО нарахувало 23,5 млн осіб¹⁰⁵. Обидва джерела, на його переконання, були «низької якості». У лютому–березні 1932 р., як свідчила відомча статистика, сільське населення становило 25,5 млн осіб, а загальна людність в УСРР – 32,5 млн осіб¹⁰⁶.

Доповідна записка О. Асаткіна не була випадковою. Опираючись на первинні статистичні матеріали, його підлеглі і колеги фактично зафіксували трагічні соціально-демографічні наслідки Голодомору. Вони мали статус попередніх підрахунків: 1,8 млн померлих за даними УНГО УСРР та 1,9 млн осіб за реєстрами загсів. Начальник УНГО висловив сумнів стосовно їхньої достовірності та вичерпності через недооблік загсами. Він мав рацію. У доповідних записках, службових листах партійно-радянської номенклатури за 1933 р. також чимало нарікань стосовно припинення реєстрації смертей загсами. Навесні 1933 р. у Калиновському районі Вінницької області селяни відмовились «...реєструвати випадки смерті, а інколи у господарствах нікому зареєструвати смертні випадки». Секретар Козятинського району М. Грибанов повідомив Вінницький обком КП(б)У про те, що органи ГПУ охоплюють власним обліком лише 25–30% випадків смертності, тому «...кількість смертних випадків від голодовки у крайньому випадку необхідно подвоїти, потроїти»¹⁰⁷. 30 травня 1933 р. голова Харківського облвиконкому І. Шелехес зазначив зростання смертності, а також те, що у «...більшості випадків смерть зовсім не реєструється в органах Загсів»¹⁰⁸. Наркомат охорони здоров'я УСРР, оперуючи цифрами смертності у районах Київської області наприкінці травня 1933 р., констатував факт:

«...безсумнівно треба вважати значно заниженими цифри померлих, позаяк перевірка на місцях і ретельне вивчення місцевих матеріалів свідчить про значно більші цифри»¹⁰⁹. Так званий «недооблік», про який доповідав О. Асаткін становив в окремих районах 1933 р. від 55 до 75%¹¹⁰. Сучасні демографи вважають, що кількість зареєстрованих смертей сільського населення

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ А. Х. Про сучасну народжуваність на Україні / А. Х. // Радянський статистик. – 1929. – 8 лютого.

¹⁰² ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 176. – Арк. 1.

¹⁰³ РГАСПИ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Спр. 538. – Арк. 3.

¹⁰⁴ УСРР в цифрах (статистичний щорічник) / за ред. О. М. Асаткіна. – Харків, 1936. – С. 388.

¹⁰⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6762. – Арк. 3

¹⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 6.

¹⁰⁷ Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. 36. док. і матер / авт.-упоряд.: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв. – Вінниця, 2007. – С. 392, 406.

¹⁰⁸ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд.: Р. Пиріг. – Київ, 2007. – С. 857.

¹⁰⁹ Там само. – С. 872.

¹¹⁰ Там само. – С. 872–873.

збільшилося за січень–червень 1933 р. від 4 до 11 разів в УСРР, але посилаються на директиви ЦК ВКП(б)¹¹¹. Однак у 2015 р. вони зазначали високий відсоток незареєстрованих смертей вікової групи дітей до одного року – 66% у 1933 р., а також «...приблизно кожного п'ятого померлого» (21,9%) у 1932 р.¹¹² Очевидно про цей «недооблік» писав О. Асаткін, тому достовірним та історично справедливим було б «подвоїти» і «потроїти» загальну цифру 1,9 млн померлих лише у 1933 р.

Не викликає жодного сумніву, що доповідна записка О. Асаткіна свідчила про початок номенклатурної підготовки до чергового перепису населення, а також формування нової системи обліку народжених. Невипадково 28 вересня 1935 р. опублікували постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про постанову обліку природного руху населення»¹¹³. Вона започаткувала персоналізований документ на гербовому папері – свідоцтво про народження.

До архівної службової документації належать протоколи засідань центрального апарату УНГО УСРР. 2 листопада 1935 р. на його засіданні вирішили опублікувати матеріали «січневого перепису» та червеневого обліку поголів'я худоби в Україні. Експеримент «на худобі» приголомшив його організаторів: загальна кількість худоби в Україні з 1928 до 1934 р. зменшилася майже в 13 разів, а за роки Голодомору селяни втратили половину власної худоби та 51,7% великої рогатої худоби¹¹⁴. О. Асаткін особисто контролював підготовку, проведення та опрацювання матеріалів перепису, вносив пропозиції стосовно поліпшення його достовірності. Наслідки примусової колективізації, політики хлібозаготівлі, яка зруйнувала класичні принципи формування хлібофуражного балансу, застосування натуральних штрафів (15-місячна норма здавання м'яса, нарешті «фактор впливу голоду» – призвели до занепаду тваринництва, катастрофічного стану з продовольством у селянських родинах.

Облік населення провели без особливої підготовки, використавши попередню податкову статистику, поточний реєстр у колгоспах та подвірному селянському секторі. До перепису «людності» поставились поважніше і відповідальніше. Особисто О. Асаткін довіряв перепису населення, який «...покаже з вичерпною повнотою і достовірністю наявність населення на дату проведення»¹¹⁵. Він мав на увазі можливе проведення перепису у січні 1936 р., але його перенесли на 6 січня 1937 р. Статистично-демографічні служби в Україні дуже ретельно готувалися до перепису. Службове листування і поточна документація УНГО УСРР за січень–грудень 1936 р. засвідчують основний пріоритет його роботи – організація всесоюзного перепису населення в УСРР. 17 січня 1936 р. О. Асаткін підписав наказ «Про стан роботи Бюро перепису населення на I квартал 1936 р. УНГО УСРР». Передбачався «учбовий перепис», тобто не теоретичне прогнозування, а реальна реконструкція руху населення. Розробляли структуру і зміст облікових карток, їх переклад українською мовою, готували програми та складали списки. Кадровий склад УНГО терміново відправляли у відпустку до вересня 1936 р., тому що ЦУНГО СРСР заборонило республіканським статуправлінням відпустки з 1 жовтня 1936 р. до 15 лютого 1937 р. Заступник начальника УНГО УСРР Є. О. Кустолян оголосив працівникам наказ начальника ЦУНГО І. А. Краваля від 14 вересня 1936 р. про необхідність складання технічного мінімуму з питань обліку населення. Готувалися системно і відповідально, залучали демографів, обліковців, надсилали накази, інструкції, розпорядження.

Всесоюзний перепис населення відбувся 6 січня 1937 р. Упродовж тижня до УНГО УСРР надходили телефонограми від обласних статистичних бюро про його попередні підсумки. 15 січня 1937 р. О. Асаткін надіслав до ЦК КП(б)У службового листа «Про попередні дані перепису населення», який мав форму аналітично-статистичного звіту. Головний статистик знав про гіпотетично-очікуване «демографічне диво», на яке сподівався і Й. Сталін (щорічне зростання населення в СРСР на 3 млн осіб), але не став фальсифікувати наслідки перепису. Тому назвав реальні попередні підсумки загальної кількості населення в УСРР: за телефонними повідомленнями облУНГО – 27,9 млн, а без складу НКВС та РСЧА – 28,2 млн осіб¹¹⁶. У підрозділі документа «Стан і підсумки природного руху населення УСРР за десять років (в тисячах)» збережено цифри, які фігурують у доповідній записці від 22 квітня 1935 р., О. Асаткіна. Він враховує міграційні переміщення між республіками (50–60 тис.), першим назвав цифру виселених куркульських господарств з УСРР – 286 тис. з населенням 1 млн осіб, подав наслідки «планового переселення» нацменшин – 200 тис. осіб, тому поза Україною опинилося понад 2,4 млн осіб. Номенклатурний статистик підкреслив «фактор впливу голоду», тому виокремив «посилений виїзд» людей з України у 1932–1933 рр. Формально-арифметично загальна кількість населення в УСРР за 10 років зменшилась: 28,9 млн у 1926 р. і 28 млн 67 тис. у січні 1937 р. Стався дивний недооблік – 859 тис. осіб. А куди поділися щорічний природний приріст, його коефіцієнти, передбачені демографічною наукою, оптимістичні рівні народжуваності.

Висновок відповідального службовця О. Асаткіна про те, що «... матеріали і підсумки перепису цілком достовірні», позаяк були звірені з контрольними обходами та книгами обліку населення у

¹¹¹ Воловина О. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні / О. Воловина, Н. М. Левчук, О. П. Рудницький, А. Б. Ковбасюк, П. Є. Шевчук // Український історичний журнал. – 2017. – №2. – С. 107.

¹¹² Левчук Н. М. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки / Н. М. Левчук, О. Воловина, Т. Г. Боряк, О. П. Рудницький, А. Б. Ковбасюк // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С. 87.

¹¹³ Правда. – 1935. – 28 січня.

¹¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 66–67.

¹¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 436. – Арк. 86.

¹¹⁶ Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7163. – Арк. 14.

сільрадах і «спеціальною перевіркою ЦУНГО СРСР» – надзвичайно важливий. Цифру, якщо вона одна, можна фальсифікувати. Але існували первинні матеріали в облУНГО. Виявилось, що із 525 районів в УСРР лише у 85 районах населення перевищувало підсумки перепису 1926 р., у 93-х районах – менше ніж 30%. Отже, опираючись на зазначені цифри, маємо демографічний колапс у 440 районах (525 відняти 85), тобто трохи більше від їхньої кількості у роки Голодомору. Вони становили епіцентр території Голодомору, а не абстрактного «загальносоюзного голоду».

28 січня 1937 р. О. Асаткін видав наказ №22, яким зобов'язав Сектор обліку населення та охорони здоров'я УНГО УСРР на чолі з І. Вейцблїтом – ...зібрати і систематизувати усі матеріали з обліку та статистики населення та охорони здоров'я, починаючи з 1913 р., які знаходились у розпорядженні УНГО, з встановленням наступного порядку їх збереження»¹¹⁷. До переліку документів потрапила основна група джерел з демографічної статистики (зведення, таблиці природного і механічного руху населення з одноразового обліку, спеціальних переписів та обстежень, матеріали за формами А.1,1-а). Усі вони передавалися до відомчого архіву УНГО УСРР, а не державного центрального архіву. Без дозволу О. Асаткіна їх нікому не видавали. Там опинилися і матеріали перепису населення 1937 р. Службовий архів УНГО УСРР, який знаходився на вул. Короленка, 24 у Києві, потрапив до аналітиків робочої групи «Україна» і «Наука» Оперативного штабу Розенберга в Україні, який діяв до 1944 р.¹¹⁸ В архівному фонді Оперативного штабу Розенберга зберігаються аналітично-статистичні розробки С. Соснового та Б. Руденського, які безпосередньо стосуються демографічного дискурсу кількості жертв штучного голоду 1932-1933 р. в Україні. Зокрема, С. Сосновий обґрунтував власну цифру – 7,5 млн осіб, а Б. Руденський використав класичні методи демографічного дослідження, відтворюючи процеси руху населення з 1939 р. і зворотному напрямку – до перепису 1926 р.¹¹⁹ Їхні аналітичні довідки, які були у 1943–1944 рр. перекладені німецькою мовою та відправлені до Берліна, є унікальним джерелом для вивчення статистики жертв Голодомору, тому мають стати предметом окремого його дослідження.

Архівно-кримінальна справа О. Асаткіна, як історичне джерело, подібна десяткам тисяч репресованих осіб. Його арештували 4 липня, два місяці поспіль допитували, накопичуючи протокол за протоколом, а 2 вересня 1937 р. розстріляли. Від каральних органів полягли і його колеги – І. Вейцблїт, С. Кустолян, М. Варфоломєєв, начальники обласних статуправлінь, рядові обліковці. Репресований перепис населення поглинув його організаторів. Чому влада застосувала до них такий жорстокий вирок? Відповідь постає у матеріалах допиту – «шкідницька діяльність» у царині прикладної статистики: «спеціальний підбір фальсифікованих статистичних даних» з метою «дискредитації політики партії і радянської влади», насаджування «контрреволюційних троцькістських і націоналістичних кадрів». Стандартний набір ідеологем, термінів, схем, якими таврували «ворогів народу». Абсурдне припущення і звинувачення стосовно О. Асаткіна, який став українським націоналістом і насаджував їх в УНГО. Якщо вивчити національний склад провідних фахівців статистичного управління, то питання про «українських націоналістів» в центральному апараті та в обласних управліннях статистики – відпадає. УНГО УСРР очолював етнічний росіянин з Костромської губернії, делегат 5-го з'їзду РСДРП (б) у Лондоні (1907 р.), перший секретар комуністичної партії Білорусі, політпрацівник, торгпред СРСР в Японії. Якщо і була «шкідницькою» його діяльність в Україні, то лише на посаді начальника політсектору Наркомзему УСРР, коли він впливав на репресивну політику політвідділів МТС.

Оперуповноважений 4-го відділу Управління державної безпеки НКВС УСРР М. Хаєт, розпізнавши у ветеранові більшовицької партії зятятого «українського націоналіста», схилив його до зізнання: «... найбільшим моїм злочином є по-шкідницькому організований і проведений перепис населення на Україні». О. Асаткін продовжував «зізнаватися»: На початок перепису мною були подані до ЦК КП(б) У наперед неправдиві, роздуті орієнтовні дані про кількість населення на Україні. Йшлося про подану мною цифру у 35 мільйонів. Цю цифру я подав, знаючи, що підсумки перепису дадуть зовсім іншу картину різкого зниження кількості населення, чим це мало місце насправді. Я переслідував одну мету – підтвердити на Україні відсутність природного приросту населення»¹²⁰. Про колапс приросту населення він писав 22 квітня 1935 р., але не згадував цієї цифри.

Вона постає у гіпотетичному прогнозі «загальної людності» населення українського демографа А. П. Хоменка – 35,6 млн¹²¹, дуже близька у науковому розрахунку демографа, академіка М. В. Птухи – 34,6 млн на 1938 р.¹²² Статистик К. Г. Воблий, досліджуючи у 1931 р. «гіпотези руху населення», сподівався на 34,3 млн у 1937 р.¹²³ Отже, за п'ять років до «фальсифікатора» О. Асаткіна, авторитетні учені і практики статистично-демографічної справи в Україні, застосовуючи класичні методи, прогнозували загальний приріст населення, його підсумковий стан на 1937–1938 рр. можливо і вони помилялися та фальсифікували? Чому їх, крім К. Воблого, запроторили до концтаборів Гулагу?

У протоколах допиту О. Асаткіна та його колег цифра 35 млн згадується чотири рази. Вона трапляється також у протоколі допиті І. Кравалія. Тому її дражливість є закономірною, позаяк у зі-

¹¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 255.

¹¹⁸ Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940 – 1945). Частина 1. Джерелознавче дослідження. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 330–331.

¹¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 36, 197.

¹²⁰ Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 6. – Спр. 43187-фп. – Т. 1. – Арк. 91.

¹²¹ Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні // Профілактична медицина. – 1932. – №11/12. – С. 48.

¹²² Корчак-Чепурковський Ю. А. Избранные демографические исследования / Ю. А. Корчак-Чепурковский. – Москва, 1970. – С. 320.

¹²³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. XXXVIII. – Спр. 414. – Арк. 1.

ставленні з наслідками перепису 1937 р. викриває наявність «мертвих душ»: за формулою Асаткіна (35 відняти 27,9 млн) – 7,1 млн, Хоменка (35,6 – 27,9) – 7,6 млн осіб. Вони є жертвами політики штучно організованого голоду в Україні. Принагідно зазначу, що французькі демографи (Я. Валлін, Ф. Месле, С. Адамець) та український статистик-демограф С. І. Пирожков дійшли висновку: за умов безкризового розвитку населення УРСР у 1939 р. становило б 35,5 млн, а не 30,9 млн осіб¹²⁴. 11 червня 1937 р. Є. Кустолян зізнався, що УНГО УСРР повідомляло ЦК КП(б)У про можливу цифру – не більше 29,5 млн осіб в УСРР через наслідки високої смертності населення у 1933 р. Виявляється, що вони попереджали ще у грудні 1936 р., що «...перепис на Україні внаслідок голодовки 1933 року і вимирання населення не дає більше ніж 28–29 мільйонів осіб і що нами будуть прийняті усі заходи до того, щоб такий підсумок був»¹²⁵. Можливо, опираючись на «учбовий перепис», про використання якого він тоді зазначав, статистики України мали сумний прогноз на підставі вибіркового обліку населення.

Серед протоколів допиту згадано цифру «недообліку населення в Україні – 3%, а в Одеській області – 6%»¹²⁶. За оцінками російських демографів, які опиралися на матеріали перепису населення 1937 р., він становив 0,3–0,4%, а сам І. Краваль вважав 0,5%¹²⁷. Протоколи допиту працівників центрального апарату УНГО УСРР засвідчують цікаві зізнання: «задовго до початку перепису» вони знали про «...зменшення населення, яке значно перевищує природний приріст». Знали також і працівники облстатуправлінь, статистики 1930-х рр. – Г. Вільна, Д. Соловей, С. Сосновий, які опублікували статті у 1940-х – початку 1950-х рр.

Отже, опираючись на архівно-документальні джерела, вважаю появу цифри 35 млн в архівно-кримінальній справі О. Асаткіна не випадковою і «фальсифікованою», а цілком логічною достовірною. Голодомор вніс корективи, але дискретно у 1932–1933 рр. через високу смертність. Очікуване прогнозування 34,6–35,6 млн осіб, напрацьоване демографами 1930-х рр., було очікуваним, науково виваженим. Вони використовували демографічну статистику попередніх («безкризових років»), особливо 1926–1931 рр., хоча знали про її недоліки і прорахунки. Демограф і співробітник ЦСУ УСРР А. Хоменко публічно писав про спад народжуваності в УСРР, про його загрозу. Для учених і статистиків 1930-х рр. очікувана цифра 35 млн «загальної людності» не була «демографічним дивом», а наслідком природного приросту і руху населення. Тому її можна вважати базовою для сприйняття підсумкових матеріалів перепису населення 1937 р., важливим критерієм оцінки кількості жертв Голодомору.

Список використаних джерел та літератури

1. А. Х. Про сучасну народжуваність на Україні / А. Х. // Радянський статистик. – 1929. – 8 лютого.
2. Валлін Я. Нова оцінка втрат населення України протягом кризи 1930-х та 1940-х років / Я. Валлін, Ф. Месле, С. Адамець, С. Пирожков // Демографія та соціальна економіка. – 2005. – № 2. – С. 45–64.
3. Воловина Олег. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні / О. Воловина, С. М. Плохій, Н. М. Левчук, О. П. Рудницький, А. Б. Ковбасюк, П. Є. Шевчук // Український історичний журнал. – 2017. – № 2. – С. 76–116.
4. Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Общие итоги: Сборник документов и материалов / Состав.: В. Б. Жиромская, Ю. А. Поляков. – М.: РОССПЭН, 2007. – 318 с.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Спр. 43187-фп. – Т. 1.
6. Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Автор-упоряд.: Р. Ю. Поджур, В. Ю. Васильєв. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 703 с.
7. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд.: Р. Я. Пиріг. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1125 с.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. XXXVIII. – Спр. 412.
9. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) / Н. Г. Кашеварова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – Ч. 1. Джерелознавче дослідження. – 552 с.
10. Корчак-Чепурковський Ю. А. Избранные демографические исследования. – Москва: Статистика, 1970. – С. 299–321.
11. Кульчицький С. В. Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 191 с.
12. Левчук Н. М. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки / Л. М. Левчук, Т. Г. Боряк, О. Воловина, О. П. Рудницький, А. Б. Ковбасюк // Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С. 75–94.
13. Марочко В. І. О. М. Асаткін – вигаданий «фальсифікатор» перепису населення 1937 р. // Український історичний журнал. – 2017. – № 4. – С. 129–149.
14. Правда. – 1935. – 28 сентября.
15. Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 82. – Оп. 2. – Дело 538.
16. УСРР в цифрах (статистичний щорічник) / за ред. О. М. Асаткіна. – Харків: Народне господарство та облік, 1936. – 741 с.
17. Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні / А. Хоменко // Профілактична медицина. – 1932. – № 11/12. – С. 42–55.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 46, 281.
19. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 176.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234.
21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 436.
22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6762.
23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7163.
24. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 36, 197.

¹²⁴ Валлін Я. Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930-х та 1940-х років // Демографія та соціальна економіка / Я. Валлін, Ф. Месле, С. Адамець, С. Пирожков. – 2005. – № 2. – С. 43.

¹²⁵ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 43817-фп. – Т. 1. – Арк. 142.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сб. док. и матер. – Москва, 2007. – С. 23.

АРХІВНИЙ ФОНД ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РЕЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА – ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СТАТИСТИКИ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ

В архівному фонді Оперативного штабу імперського керівника А. Розенберга в Україні, який зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади України (ЦДАВО України), зосереджено аналітичні розробки істориків, економістів, статистиків про соціально-економічні і демографічні проблеми розвитку УСРР 20–30-х рр. ХХ ст. Частина української інтелектуальної еліти, яка зазнала утисків від радянської влади і світоглядно не сприйняла її ідей, опинившись на окупованій території, почала співпрацювати з нацистською адміністрацією. У підпорядкуванні Оперативного штабу Розенберга діяли Головні робочі групи – «Україна», «Наука». У їхньому складі працювали відомі науковці, статистики, економісти, педагоги – О. Оглоблин, С. Сосновий, Б. Руденські, К. Кононенко, О. Моргун, С. Драгоманов, Г. Ващенко, М. Ветухів та інші¹²⁸. Їхні науково-аналітичні розробки, які були тоді перекладені німецькою мовою, становлять важливе джерело з вивчення історії України першої половини ХХ ст., причинно-наслідкових зв'язків більшовизації українського суспільства, його трагічних змін у 1930-х рр.

Об'єктом мого джерелознавчого дослідження є демографічна статистика жертв штучно організованого голоду 1932-1933 рр. в Україні, а предметом, якщо і надалі дотримуватись формально-бюрократичної термінології, аналітичні розробки С. Соснового та Б. Руденського. Вони працювали у радянських органах статистики 1930-х рр., знали специфіку їх функціонування. Джерелом інформації та документом водночас постають аналітичні розробки С. Соснового: «Гарантії єдності радянської держави», «Населення України у 1917–1941 рр.», «Результати більшовицької аграрної політики в Україні», «Соціально-класова структура населення УСРР», «Таблиці щодо вікового складу населення УСРР у 1920, 1930, 1939 рр.», «Урбанізація в СРСР», «Динаміка народонаселення на Україні в період з 1917 по 1941 рік». Для дослідників «демографічних втрат» Голодомору С. Сосновий відомий за публікацією його статті у газеті «Нова Україна» (Харків, 1942), або її пізнішого перекладу на початку 1950-х рр. та згадуванням у праці Д. Ф. Соловоя.

Статистично-аналітичні праці професора і статистика Б. Руденського, які збереглися в архівному фонді, стосувалися демографічних аспектів руху населення міжвоєнної доби, порівняння його особливостей в СРСР та УСРР, з'ясування фактору впливу голоду на пропорції природного приросту – народжень та смертності. Машинописні матеріали мали форму завершених праць, перекладених німецькою мовою: «Динаміка кількості населення та його рух в Україні у 1924–1941 рр.», «Динаміка кількості населення і природного руху населення в СРСР 1924–1941 рр.». Аналітичних розробок С. Соснового та Б. Руденського, які є архівними документами, історики і демографи не використовували. Тому вони постають уперше у моєму історично-демографічному дискурсі статистики жертв Голодомору, епізодичного цитування у 2017 р.¹²⁹

Особливу наукову цінність становить праця С. Соснового «Динаміка народонаселення на Україні в період з 1917 по 1941 рік». Вона перекладена німецькою мовою, а датою її остаточної готовності є 25 травня 1944 р., місцем зосередження – м. Белосток. Робота писалась російською мовою, судячи з кількох титульних аркушів, а переклали німецькою у 5-ти примірниках, кожен з яких підлягав контролю з боку керівника групи Р. Прокша. Аналітична розробка має 8 розділів, присвячених окремому періоду соціально-демографічних явищ: стану населення в Україні до початку 1914 р., змінам, що відбулися з населенням внаслідок Першої світової війни і «громадянської війни» до 1926 р. включно, впливу політично-господарських факторів на динаміку і класово-соціальну структуру населення, стосувалися динаміки поселення у містах і селах України 1926–1941 рр., поділу міського населення за його соціально- професійною структурою 1926, 1931 і 1939 р., посад і професій серед міського населення, місця і ролі окремих націй у містах України¹³⁰. Соціально-демографічні процеси в Україні цікавили Оперативний штаб Розенберга, тому Головна робоча група «Україна» займалася відповідними завданнями.

Авторство С. Соснового, як і його прізвище, не викликають сумніву. У правому куті титульного аркушу документа є напис від руки: «При виданні прізвища автора не називати, лише «проф.» Со.». Його повна назва згадується у переліку підготовлених аналітичних розробок, які мали гриф «цілком таємно». У передмові він згадав про голод 1921, 1932, 1932/1933 р. (та у тексті – В. М.), підкреслив штучне походження («der Inszenierung der Hungersnot im Jahre 1932/33»). Дати 1932 і 1933 р. постають у С. Соснового хронологічними межами штучно організованого голоду. Він локалізує їх розгляд під кутом зору демографічних наслідків, використовує поняття «природний приріст», «цифри народжень», «цифри смертності». Дефіцит населення, за його підрахунками, становив у 1939 р. – 7 466 000 осіб, які загинули в Україні «...внаслідок голоду, організованого більшовиками у 1932/33

¹²⁸ Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Частина 1. Джерелознавче дослідження / Г. Г. Кашеварова. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – 550 С. ; Частина 2. Документи. – К., 2014. – 991 с.

¹²⁹ Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс // Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С. 131.

¹³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 2.

р.»¹³¹. Зазначу, що матеріали перепису населення 1937 р. він не згадує. Учений і практик опирався на статистику демографічних процесів в Україні довоєнного періоду, встановив коефіцієнти природного приросту для 1914–1917 рр. – 1,9%, обрав як «зразок» 2,4% для 1924–1927 рр., зумовлених непом, який був «тихим» («ruhig») періодом розвитку. Отже, обравши коефіцієнт приросту населення 2,4% упродовж 1927–1939 рр., тобто за 12 років, С. Сосновий встановив його «дефіцит» 7,4 млн осіб (опорною цифрою взяв загальну кількість населення в Україні за переписом 1939 р. – 30,9 млн осіб). Він оперує цифрами 32,6 млн для 1932 р., 31,9 млн для 1933 р., тобто володів офіційною радянською статистикою «загальної людності» в УСРР. Проста арифметична дія (32,6 мінус 31,9) видала 779,3 тис. Осіб «дефіциту» населення, яку він відносив до жертв голоду у 1932 р., але не вважав цю цифру остаточною. На його переконання вони сягнули 1,5 млн осіб. У 1933 р. «прямі втрати» («der direkte Bevölkerungsverlust»), за підрахунками С. Соснового, становили від 3 до 3,5 млн, а відтак у 1932–1933 р. в Україні померли 4,5–5 млн осіб. До них він додав суттєву і цілком закономірну антропологічну складову – 2,5 млн осіб, пояснивши цю цифру «...зменшенням кількості народжених у наступні роки внаслідок голоду»¹³². Фактично жертвами Голодомору були безпосередньо померлі у 1932–1933 рр., а також ненароджені.

Статистично-демографічна розробка Б. Руденського «Динаміка кількості населення і природного руху населення в СРСР 1924–1941» вирізнялася академічністю суджень, використанням класичних методів і принципів демографічної науки, цитуванням статистичних джерел і літератури. Вона була написана у Києві 8 серпня 1943 р., мала 52 сторінки тексту, 8 діаграм, 3 таблиці¹³³. Його цікавили конкретні питання, а можливо отримав конкретні завдання: якими були наслідки голоду 1933 р., чому у 1936 р. заборонили аборти, скасували радянську демографічну статистику у 1935 р. і визнали небезпечним перепис 1937 р., якою була загальна кількість населення на початку «Східної війни» у 1941 р. Він цитував праці радянських статистиків 1930-х рр., які стосувалися демографічних процесів, підсумків перепису населення 1939 р.

Фактологічна складова його розробок висвітлювала переважно демографічні явища в СРСР 1924–1926, 1927–1932, 1931–1933, а також у наступні роки. Б. Руденські застосував власний підхід, аналізуючи їх у зворотному порядку, тобто від перепису 1939 р. до попереднього року і так далі. За умови «нормальної смертності» (його вираз – В. М.) у населення СРСР у 1930–1932 рр. мало б щорічно зростати на 3,07–3,45 млн осіб. Однак, через вплив голоду 1933 р., стався не приріст за 12 років, а спад – до 11 млн осіб. Учений професійно і вдало оперує понятійним апаратом демографічної науки, коефіцієнтами народжуваності і смертності, природного приросту, тобто надбанням класичної методології демографічної науки. За роки другої п'ятирічки коефіцієнт природного приросту, на думку Б. Руденського, мав становити 2,8%.

В архівному фонді Оперативного штабу Розенберга, крім уже згаданої розробки Б. Руденського, є інша – «Динаміка кількості населення і руху в Україні 1924–1941 рр.». Очевидно вона була частиною його попередньої розробки, але у будь-якому випадку «українське питання» наявне. Привертає увагу те, що він згадав про службову довідку типографічного зразка – «Наслідки репродукції населення в Україні 1926–1931 рр.», яка мала «штємпель» – «таємно» («geheim»). Демографічну специфіку України, на думку Б. Руденського, становила низька динаміка народжуваності у 1931–1934 рр. порівняно з іншими республіками СРСР, а протягом 1926–1930 рр. була майже однаковою. У 1934 р., але після масової смертності («nachdem Massensterben») 1933 р., спостерігалось зменшення рівня народжуваності. Отже, як і С. Сосновий, він вказав на деструктивні соціально-демографічні наслідки – зменшення динаміки народжень, яку суттєво не змінила і заборона абортів у 1936 р. Найвища смертність від голоду, за підрахунками Б. Руденського, була в Україні і на Північному Казахстані. Він використовував статистику кількості населення в УСРР 1931 р. – 31,6 млн, 1932 р. – 32,6 млн, 1933 р. – 31,9 млн, а також 1939 р. – 30,9 млн осіб¹³⁴. Пересічний коефіцієнт народжувань у 1932–1934 рр. в межах СРСР, за підрахунками Б. Руденського, сягав 25 на 1000 населення, а смертності у 1933 р. 91,7 на 1000 населення. Вони належали до рівнів його «робочої гіпотези», а не прикладної. Розробки обох статистиків вирізнялися належним професійним рівнем, а не яскравими і гучними ідеологемами. Від них вимагали прагматичних висновків і конкретних показників, а не фальшивих цифр, тому що на підставі статистично-демографічних оцінок ухвалювалися відповідні стратегічні рішення у Берліні, які стосувалися перспектив розвитку «східного простору».

Для дослідників Голодомору є важливим і пізнавальним висновок Б. Руденського від 1933 р. про те, що у 1933 р. щонайменше 30% померлих була похована без реєстрації Загсами. Дивно, але 10 років тому органи ГПУ, «охорони здоров'я» в УСРР також повідомляли про відсутність реєстрації смерті, яку необхідно було збільшити у 2–3 рази¹³⁵. Врахувавши власну поправку (30% незареєстрованих осіб серед померлих), статистик-емограф Б. Руденські дійшов остаточної висновку, що на території СРСР від голоду у 1933 р. померли не 11 млн, а лише 7 млн осіб. В Україні, за його підрахунками, від голодної смерті загинуло 5,5 млн осіб⁶¹. Отже, здійснюючи самостійне демографічно-статистичне дослідження, він також вийшов на цифру жертв Голодомору в Україні у

¹³¹ Там само. – Арк. 29.

¹³² Там само. – Арк. 30.

¹³³ Там само. – Спр. 197. – Арк. 3.

¹³⁴ Там само. – Спр. 607. – Арк. 627, 633.

¹³⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 519; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів і матеріалів / автор-упоряд.: Р. Ю. Поджур, В. Ю. Васильєв. – Вінниця, 2007. – С. 404. 61 ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 607. – Арк. 615.

1933 р., яку встановив і С. Сосновий.

Аналітичні розробки С. Соснового і Б. Руденського, які мали гриф «таємно» і значення оперативно-службового документа, становлять наукову цінність. Достовірність та вичерпність їхньої демографічної статистики, як і будь-якої іншої, мають підтвердити дослідники. Вона суголосна з іншими службово-відомчими джерелами, особливо з інформацією в архівно-кримінальних справах начальника УНГО УСРР О. М. Асаткіна, українського демографа А. П. Хоменка. В аналітичних розробках Б. Руденського згадано прізвища демографів М. В. Птухи, Ю. О. Корчака-Чепурківського. А вони також практикували гіпотетичні прогнози і передбачення природного руху населення, якими користувалися С. Сосновий і Б. Руденські. Обоє ставилися критично до радянської статистики. Тому їхні розробки, як статистичне джерело, особисто у мене викликають довіру, але важливо порівняти з іншими методиками та дискурсами, особливо щодо відповідності «робочої гіпотези» і справжнього відтворення руху населення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К. : Політвидав України, 1990. – 605 с.
2. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів і матеріалів / авт.-упоряд.: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 703 с.
3. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору». Частина 1. Джерелознавче дослідження / Н. Г. Кашеварова. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – 551 с.
4. Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс // Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С. 112–132.
5. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 36, 197, 607.

* * * * *

УДК 94:323.25(477) “1922\1923”

А. МАРЧЕНКО,
асп. Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, м. Київ

М. ШАПОВАЛ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ БІЛЬШОВИЦЬКИМ РЕЖИМОМ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ 1921–1923 РР.

Проаналізовано дослідження М. Шаповала, громадсько-політичного діяча, одного із перших вчених, який порушив тему голоду, та розглянуто його працю, в якій науковець описує головні причини та наслідки голоду в Україні 1921–1923 рр. Досліджено також погляди інших вчених стосовно цієї тематики. Тема голоду 1921–1923 рр. в радянські часи не була під забороною, але вивчення об'єктивних причин та наслідку для українського населення залишається під питанням. Багато фальсифікації, завідомо неправдивих даних, використання сумнівних документів – це не весь перелік проблем, з якими можна стикатись, читаючи радянські матеріали з цієї теми. Одним із перших, хто спробував об'єктивно висвітлити цю проблему, став відомий вчений, соціолог, громадський діяч та найважливіше патріот своєї Батьківщини – М. Шаповал. Уже, перебуваючи в еміграції, він міг вільно висвітлювати проблеми, що стосувалися України. Однією з таких був голод, спричинений багатьма факторами, також багато сучасних вчених серед яких відомі дослідники з питань голодомору в Україні (О. Мовчан, П. Брицький, О. Веселова, В. Марочко та ін.) вважають: воєнні дії, Перша світова війна, неврожай, який був спричинений зокрема посухою, криза сільського господарства, податки, та більшовицький терор загалом.

Ключові слова: М. Шаповал, вчений, голод, Україна, більшовицька влада.

Постановка проблеми. Сама тема голоду в Україні 1921–1923 рр. достатньо опрацьована, але звернення до М. Шаповала як одного із перших українських вчених, який надрукував статтю за кордоном, у якій описав причини та наслідки голоду, залишається мало дослідженим, тому варто звернути увагу на його записи та публікації з цієї теми як однією з перших джерел інформації, яка не зазнала цензури більшовицької влади.

Історіографія. Тема голодомору в Україні досить актуальна завжди, багато вчених, науковців, серед яких: М. Шаповал [5], П. Брицький [1], О. Мовчан [3], О. Веселова, В. Марочко [2] та ін., інколи розходяться у подачі даних, кількості жертв, масштабів голоду, але у найголовнішому, що

стало причиною голоду в Україні, вчені впевнено стверджують – більшовицький терор та ведення ним політики знищення, геноциду нашого українського народу. М. Шаповал під псевдонімом М. Сріблянський у своїй статті в безпартійному двохтомнику “Нова Україна” розписує кожен з можливих причин голоду, та приходить до висновку, що прихід до влади більшовиків став вирішальним фактором у формуванні голоду на території нашої країни в 1921–1923 рр.

Головні завдання цього дослідження: розглянути приклад праці М. Шаповала “Голод, його причини і боротьба з ним”, який одним із перших вчених порушив цю тему, перебуваючи в еміграції він мав змогу, не боячись переслідувань та цензури та вільно висвітлювати ці події; дослідити та проаналізувати низку об’єктивних причин та дійти до висновку, що ж стало головним фактором, який спричинив виникнення голоду в Україні 1921–1923 рр. на основі праць інших науковців: О. Мовчана, П. Брицького, О. Веселової, В. Марочко та ін.

Виклад основного матеріалу. Голод 1921–1923 рр. був одним з перших, який радянська влада застосувала проти українського народу, щоб підкорити собі та зменшити кількість патріотично налаштованого населення та уникнути революційних настроїв.

Стосовно головних причини, як записав “за даними людей”, тобто самих очевидців, які спричинили голод, науковець виділив такі основні фактори та провів аналіз кожного із них: “Винуваті білогвардійці, друге більшовики, а третє Бог, блокада, революція, егоїзм Європи і т. д. Світова війна (під питанням)” [5, с. 1]. Насамперед варто звернутися до масштабу голоду. За даними М. Шаповала: “На Україні голодує 9 млн осіб, а вся голодуюча людність на Сході Європи сягає 35 млн осіб. Порятунком від голоду можливий лише при допомозі од Європи й Америки. Ані Росія, ані Україна окремо, ані вони разом не можуть в собі змоги врятуватись самі” [5, с. 1–2].

Такі дані трошки різняться із сучасними дослідниками. Наприклад дослідник О. Мовчан у праці наводить такі цифри – “Протягом грудня 1921 – травня 1922 кількість селян. господарств, визнаних державою голодуючими, збільшилася втричі. Уряд оголосив голодуючими нові місцевості Пд. України – Єлисаветгр. пов. Микол. губ.; Верхньодніпров., Микол., Криворіз., Павлоград. – Катеринослав. губ.; Тираспол. і Вознесен. – Одес. губ.; Олександрій., Чигирин., Хорол., Золотоніс., Кременчуц., Черкас. – Кременчуц. губ.; Изюм., Зміїв., Куп’ян. – Харків. губ. У розпал голоду (весна 1922) в республіці голодувало 3,8 млн осіб (15% насел.), причому в офіц. визнаних голодуючими губерніях – 3,5 млн осіб (36% мешканців)” [4].

Однією з перших передумов, що спричинили голод вчений вважав ведення Першої світової війни 1914–1918 рр. Хоча дивлячись на інші країни, які безпосередньо брали участь у воєнних сутичках, такої тенденції не виявилось.

Як зазначає дослідник О. Мовчан, що, крім людських жертв, війна завдала величезної шкоди народному господарству, промислове виробництво зменшилось в 10 разів, було виведено із ладу третину залізниць, мостів, доріг та інших інфраструктур [4].

Військові дії також негативно вплинули на розвиток землеробства та тваринництва. Основну масу селян було мобілізовано, за даними М. Шаповала близько третини дорослого чоловічого населення. З цього числа було вбито, поранено і потрапило у полон 1 млн 338 тис. осіб. Це, своєю чергою, негативно позначилось на подальшому веденні господарства, обробки землі та зменшення кількості врожаю, що і стало однією з причинною голоду [5, с. 2].

Далі науковець апелює таким природним явищем, який став причиною голоду. Дослідник зазначає: “Спека спричинила неврожай, а від того ставсь голод”. У цьому підпункті, вчений наводить приклади Європи та Америки де також була спека, але не було голоду. Тому М. Шаповал приходить до висновку, що: “Голод на Росії Україні і Кубані не можна розглядати як наслідок світової війни” [5, с. 2–3].

Такої ж думки і дослідник, О. Мовчан, яка зазначає: “В 1922 р, незважаючи на недосів і повторну посуху в степ. губерніях, урожай у ін. місцевостях був непоганий – валовий збір хлібів давав можливість задовольнити власні потреби. Однак до 1923 у сусідні рад. республіки було вивезено 9 млн пудів хліба, експортовано за кордон ще 13,5 млн пудів” [4].

Наступний сумнівний фактор, який виділяє М. Шаповал, є – “Революція (під час революції 1917 року голоду не було, наступні роки 1918, 1919 та 1920 рр., також голоду на Україні не було”. [5, с. 2–3].

Вчений наводить приклад сусідніх держав, наприклад Грузії. “Голод в Грузії стався через ограбування її окупантами – більшовиками. При німецькій окупації на Україні, в Криму на донині, Кавказу голоду не було” [5, с. 2–3]. Науковець також звертає увагу на країни Болгарії, Австрії, Німеччини, де також були революційні події, але голоду в цих державах не було.

Як зазначав М. Шаповал: “Більшовицький режим приводить за собою голод. Такий емпіричний досвід, але ми мусимо зрозуміти через що саме цей режим спричиняв голод” [5, с. 3].

Продовольча політика більшовиків мала руйнівні наслідки – такої думки притримуються і інші вчені, зокрема О. Веселова, О. Мовчан, В. Марочко у своїй праці “**Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу**” [2, с. 273].

Через те, що право працюючих людей на продукти їх праці були під заборону, вони не мали можливості вільно обмінюватися товарами, що і привело до голоду.

Потім більшовики почали проводити політику воєнного комунізму. З України, яка була багата на природні ресурси, почали вивозити все, від продуктів харчування, овочі, фрукти, худобу, до устаткування для ведення сільського господарства, що також мало негативний вплив під час засухи. У людей не вистачало самих знарядь праці для обробки землі та збору врожаю.

Дослідник акцентує увагу на факторі товарообміну. “За два роки Росія пограбувала Україну дотла, товари, худобу, продукцію, сільськогосподарську галузь зруйновано. Земля є, а немає засобів проводити господарство. 1160 млн пудів Україна давала врожаю на 1921 р. 450 млн забрала Москва”. “Вільгельм Герцег “Das Forum” – всю вину за голод поклав на світову буржуазію, яка не дала радянському уряду кредит і тим позбавила його можливості вжити рятункових заходів. Так може думати людина цілком не знайома з дійсністю тих країн, де панує “комунізм”. Кредити не врятували б. Найширші кредити всього світу врятувати від голоду не спроможні. Вони лише відсунуть катастрофу на деякий час. Але не врятовують від неї.” [5, с. 3–4].

Відсутність товарної продукції у більшості селянських господарств внаслідок посухи зумовлена повернення до адміністративно-примусових засобів хлібозаготівель [3, с. 44]. Більшовики тільки брали продукти в селян. Нічого не даючи їм в замін, а лише обіцяли. Таку політику грабунку вони назвали продналогом, яку ввели в 1921 р.

Як зазначає М. Шаповал: “Більшовики монополізували собі права торгівлі, обміну, але нічого не мають дати в обмін на європейські продукти. Вони вже пограбували народ так, що дали грабувати нікуди. Немає нічого. Допомога Європи та некапіталістичної країни для Росії та України” [5, с. 4].

Усі спроби прояву допомоги з сусідніх країн, зокрема Європи та Америки ігнорували, а коли почав її отримувати після оприлюднення фактів голоду в Україні, спрямували її на користь голодуючих РСФРР [2, с. 61]. Характер і напрямки державної допомоги голодуючим селянам України 1922/23 р. визначалися не стільки проблемами їх продовольчого забезпечення, скільки господарськими інтересами держави, і насамперед, рішенням поновити хлібний експорт [2, с. 64]. Як будь-яка влада, яка тримається на терорі та залягування населення, більшовики повинні мати міцну опору у вигляді армії. М. Шаповал наводив дані, що для утримання більшовиками влади потрібна армія, яка має кількість 1 млн 500 тис. військовослужбовців. До іншої когорти, без якої влада швидко втратить свою силу, можна зарахувати державних службовців, чиновників, урядовців. На всіх них треба витрачати гроші, які беруть з бюджету, а головними платниками податків виступають українські селяни.

Висновки. Посуха, неврожай, складна економічна ситуація після революційних подій – це все другорядні фактори, які також мали значення у формуванні дефіциту продуктів і як наслідок, спричинили голод, але саме через прихід до влади більшовиків, ситуація стала такою катастрофічною. Штучний голод був запланованою акцією, яка мала на меті знищення як морально, так і фізично якнайбільшої кількості населення серед українців, які, своєю чергою, були суттєвою загрозою комуністичній партії та більшовицькому режиму загалом. **За висновками дослідника П. Брицького перший радянський голод відбувся внаслідок об’єктивних і суб’єктивних причин, якими були посуха і продрозкладка з її надмірним викачуванням хліба за межі України в неврожайні роки [1, с. 312].** Нешадна хлібозаготівельна політика була в своїй основі терористичною. Тоталітарний режим для придрушення опору повною мірою використовував терор голодом [2, с. 68]. М. Шаповал зазначає, що головне завдання для українців стоїть позбутися більшовицької влади на території України. “Соціальна гігієна вважає єдиним раціональними ліками – усунення причин. А не тільки боротьбу з наслідками. З погляду соціальної гігієни єдиним ліком проти голоду при даних умовах може бути тільки усунення більшовицького режиму і окупації” [5, с. 5].

Отже, можна дійти до таких узагальнень, що голод 1921–1923 рр. в Україні був спричинений низкою факторів: неврожаєм, посухою, наслідками воєнних дій, падінням економіки, товарообігом, але головним з яких був більшовицький режим та ведення загарбницької політики стосовно населення України. М. Шаповал, який у той час перебував за кордоном, міг вільно та правдиво висвітлювати події та надавати точні дані про голод, знаючи, що його праці будуть опубліковані, а не спалені, як тисячі інших “неугодних” радянській владі публікацій.

Список літератури

1. Брицький П. П. Голодомори в радянській Україні у XX столітті / Петро Брицький. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2013. – 312 с.
2. Веселова О. М., Марочко В. О., Мовчан О. М. Голодомори в Україні: 1921–23, 1932–33, 1946–47. Злочини проти народу / О. М. Веселова, В. О. Марочко, О. М. Мовчан. – Дрогобич : Видавнича фірма “Відродження”, 2008. – 273 с.
3. Мовчан О. М. Голод 1921–1922 рр. на Україні / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1990. – №10, 12. – С. 38–46.
4. Мовчан О. М. ГОЛОД 1921–1923 РОКІВ В УСРР [Електронний ресурс] / О. М. Мовчан // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2004. – 688 с. : іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Golod_1921_1923
5. ЦДАГО України ф. 269, оп. 2, спр. 38, арк. 18, с. 1–5

References

1. Bryckyj P. P. Holodomory v radyanskij Ukraini u XX stolitti / Petro Bryckyj. – Chernivci : Cherniveckyj nac. un-t imeni Yuriya Fedkovycha, 2013. – 312 s.
2. Veselova O. M., Marochko V. O., Movchan O. M. Holodomory v Ukraini: 1921–23, 1932–33, 1946–47. Zlochyny proty narodu / O. M. Veselova, V. O. Marochko, O. M. Movchan. – Drohobych : Vydavnycha firma “Vidrodzhennya”, 2008. – 273 s.
3. Movchan O. M. Holod 1921–1922 rr. na Ukraini / O. M. Movchan // Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal. – 1990. – №10, 12. – 38–46.
4. Movchan O. M. HOLOD 1921–1923 ROKIV V USRR [Elektronnyj resurs] / O. M. Movchan // Encyklopediya istoriyi Ukrainy : T. 2: H-D / Redkol.: V. A. Smolij (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istoriyi Ukrainy. – K. : Nauk. dumka, 2004. – 688 s. : il. – Rezhym dostupu: http://www.history.org.ua/?termin=Golod_1921_1923
5. CDAHO Ukrainy f. 269 op. 2, spr. 38, ark. 18, s. 1–5.

M. SHAPOVAL ABOUT THE ORGANIZATION OF THE BOLSHEVIK REGIME OF HOLODOMOR IN UKRAINE IN 1921–23

The research of M. Shapoval, a sociologist, as one of the first scholars who raised the subject of hunger, is analyzed, and his work, in which a scientist describes the main causes and consequences of the famine in Ukraine from 1921 to 23, is also examined. Other scientists' views on this issue are also researched themes. The subject of the 1921–1923 famine was not prohibited in Soviet times, but the study of objective causes and consequences for the Ukrainian population remains questionable. Many falsifications, knowingly false data, the use of questionable documents, is not the whole list of problems that can be encountered when reading Soviet materials on this topic.

One of the first who made an attempt to objectively highlight the problem was a well-known scientist, sociologist, public figure, and most importantly, the patriot of his homeland – M. Shapoval. Already in exile, he was able to freely cover the problems affecting Ukraine. One of them was the hunger caused by many factors, and many modern scholars, among whom well-known researchers on the Holodomor in Ukraine (O. Movchan, P. Britsky, O. Veselova, V. Marochko, etc.) believe that the hostilities, the First World War, crop failure, which was caused in particular by drought, agricultural crisis, taxes, and Bolshevik terror in general.

* * * * *

УДК 94(477.63) «1932-1933»

О. НІКІЛЄВ,
доктор історичних наук, професор,
Дніпровський національний університет ім. Олесь Гончара

«НАЦІОНАЛЬНА КНИГА ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932- 1933 РР. ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ»: ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В РЕГІОНІ

Проаналізовано стан вивчення проблеми кількісних втрат від Голодомору 1932-1933 рр. у Дніпропетровській області. Виявлено, що мається обмежене коло досліджень з цієї проблематики. Переважно вони присвячені висвітленню конкретної ситуації в селах області. Лише в окремих з них зроблена спроба аналізу демографічних наслідків Голодомору. Практично невідомими залишаються втрати населення в кожній її адміністративній одиниці як загалом, так і в соціальному, статевому, національному, віковому аспектах, зокрема. Предметом дослідження обрано загальноукраїнський археографічний збірник, який складений на основі матеріалів книг записів цивільного стану населення. Він єдиний сьогодні в Україні містить зафіксовані свідчення про особу померлих. Це «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. Дніпропетровська область». Під час дослідження виявлено, що він відображає загальноукраїнські тенденції. У такому разі містить і низку особливостей. За вміщеними в ньому матеріалами більшість померлих в області становило міське населення. В містах найбільшу категорію загиблих становлять робітники. Другою соціальною категорією померлих були селяни. Службовці були на третьому місці. У селах проживали також робітники і вони становили другу, хоч і значно меншу порівняно з селянами категорію померлих. За національним складом більшість жертв Голодомору становили українці, потім росіяни, на третьому місці були євреї. Проте в місцях компактного проживання представників якоїсь з національностей більшість була за ними. У графі про причину смерті, відносно більшість порівняно з записами видів діагнозів і в містах, і в сільській місцевості становили пробіли. Значним був відсоток діагнозів, що непрямо вказували причину летального випадку – голод. Виявлено і декілька десятків записів про голод як безпосередню причину трагічного факту.

Ключові слова: Голодомор 1930-х рр., Дніпропетровська область, демографічні наслідки Голодомору.

Проблема Голодомору 1930-х рр., попри значну історіографію, має ще чимало аспектів, що потребують ретельного дослідження. Одним з таких аспектів – це кількість жертв трагедії. Це

питання розглядали як українські дослідники, насамперед: С. В. Кульчицького [5], В. І. Марочко [6], так і зарубіжні: Р. Конквест [4], Дж. Мейс [7]. Проте, незважаючи на значний доробок на загальноукраїнському рівні, на регіональному – ця проблема не стала предметом прискіпливої уваги дослідників. І хоча в цьому аспекті є певне коло наукових праць, воно доволі обмежене і представлене лише роботами істориків Дніпропетровщини В. В. Іваненка [3], О. Ф. Нікілева [9], Н. Р. Романець [10]. У їхніх працях висвітлено конкретні події, що відбувалися в сільській місцевості області, описано конкретні випадки смертності, демографічні втрати в області загалом, показано тенденції перебігу цієї трагедії. Через це сьогодні маємо лише далеко неповні дані про кількість жертв Голодомору в області загалом. Практично залишаються невідомими втрати населення в кожній її адміністративній одиниці як загалом, так і в соціальному, статевому, національному, віковому аспектах, зокрема. Наявна історіографічна ситуація і визначила вибір теми нашого дослідження.

Ми зробили спробу до певної міри заповнити наукову лауну і на основі аналізу даних «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. Дніпропетровська область», яка містить поіменний мартиролог жертв трагедії, підрахунки як у кількісному, так і у соціально-демографічному вимірі наслідків трагедії як по області загалом, так і по її містах та сільських районах. Для реалізації цієї мети розроблено спеціальну програму, яка дала змогу зробити підрахунки по всім адміністративним одиницям та за вміщеними в супроводжувальних записках про загиблих параметрами.

Сама Книга пам'яті складена на основі книг актів цивільного стану населення сільських населених пунктів, селищних, міських та у містах районних рад. Усі вони містять необхідний комплекс даних про загиблих: рік народження, вік, стать, національність, соціальний стан, дату та причину смерті. Це дає змогу систематизувати і типологізувати за визначеними параметрами ситуацію в області.

Проте особливістю Книги є те, що інформація, яка міститься в ній, є неповною. Насамперед щодо наявності книг актів цивільного стану, що її складають. Збереглося лише 259 книг по 247 сільських, селищних, районних у містах та міських радах, тоді як у 1933 р. їх нараховувалося 1113 [1, с. 6], тобто 22,2% від їх загальної кількості. Взагалі бракує матеріалів з низки тогочасних районів, а саме Божедарівському (тепер – частина Криничанського), а також – з двох сучасних – Апостолівського та Магдалинівського. Щодо деяких районів збереженість документації є вкрай обмеженою. Наприклад, щодо П'ятихатського району у наявності є матеріали чотирьох сільрад [8, с. 914–926], щодо Криворізького [8, с. 501] – двох, щодо Софіївського – однієї [8 с. 940]. Проте збережений матеріал також не повний. Щодо 65 сільрад та міських РАЦСів дані є лише за один з досліджуваних років. Є сільради, де хоч і подано дані про смертність по всіх селах за обидва роки, проте ця інформація вкрай неповна. Так, наприклад, по Щербатівській сільраді Томаківського р-ну зафіксовано смерть лише трьох людей [8, с. 955].

Обстеження 22 сільрад області, здійснене працівниками Центрального управління народногосподарського обліку (ЦНГО) при Держплані СРСР та представниками ЦНГО УРСР у 1934 р., показало, що книги обліку смертей були повністю заповнені вже в перші місяці 1933 року. Надалі записи робилися в зошитах або на окремих клаптиках паперу, які в силу різних причин, насамперед через смерть осіб, що фіксували загиблих, велася невідповідним чином: на окремих папірцях, нерегулярно. Коли ж було видано нові книги (а це були документи суворої звітності, тож видавалися централізовано), ніхто не перевіряв правильність перенесення в них раніше зроблених записів [3, с. 92].

Про неповне фіксування смертей свідчить і лист завідувача Дніпропетровським облздоровідділом Шрайбера від 11 квітня 1933 року до Павлоградського райздоровінспектора, де він вказує на відсутність у низці сільрад району реєстрації померлих [2, арк. 2].

Особливістю матеріалу, що містить Книга пам'яті, є ще й те, що нерідко інформація про загиблу особу містить не повний комплекс необхідних даних. Часто є відсутніми дані про його вік, рік народження, національність, соціальний стан, причини смерті. Як у комплексі цих складових, так і якоїсь окремої з них. Нерідко замість соціального походження дитини записано її соціальний стан: робітник, селянин. Інколи записи про померлого є нелогічними. Наприклад: «34 роки, пенсіонер», «8 років, старість». Багато смертельних випадків записано без встановлення особи.

Щодо діагнозу, то у значній масі випадків записувалися захворювання, не пов'язані напряму з тогочасною соціально-економічною ситуацією, це – серцеві, легеневі, мозкові, або ж взагалі нічого не писалося. Книга пам'яті жертв Голодомору в області містить лише дані, що збереглися у наявних сьогодні книгах запису цивільного стану осіб. Аналізу було піддано саме цей масив інформації.

Загальна кількість жертв зафіксованих у ній, за нашими підрахунками, становить 65 280. Особливістю її є те, що кількість померлих у містах перебільшує кількість померлих у сільській місцевості, та становить 36 872 тис. осіб. В районах кількість померлих становить 28 408 тис. осіб. Але це можна пояснити тим, що у містах була краща збереженість книг реєстрації. Найбільша кількість збережених книг по Дніпропетровську – 47.

Відомості про соціальний стан також мають свої особливості. У книзі він не вказаний у нашому сучасному тлумаченні. Дані, які там містяться, були узагальнені й об'єднані у такі великі групи, як: «селяни», «робітники», «службовці», «кустари», «пенсіонери», «утриманці», «безпритульні», «безробітні». Пенсіонери, безробітні та безпритульні зафіксовані лише в містах. У сільській місцевості стан або не вказувався, або вказувався як селянин.

Під час проведеного дослідження виявлено, що в області, як у містах, так і в селах, гинули

представники всіх соціальних категорій. У містах найбільшу категорію загиблих становлять робітники – 14 485 осіб, або 63,3% від загиблих там. Тобто, проблеми з продовольством суттєво позначилися на людях робітничих професій міста. Слід зауважити, що у містах значну частку померлих становили селяни – 16,8%. Це була друга за кількістю категорія. Можна припустити, що вони працювали в колгоспах, що функціонували у селах, розташованих у межах міст, як, наприклад, у Дніпропетровську чи Кривому Розі. Найбільша кількість селян знаходилась у місті Марганець. Це можна пояснити тим, що на момент 1933 року ще він ще не набув статусу міста. До інших категорій, які зазнали значних втрат у містах належать службовці (6,1%), утриманці (5,6%) та пенсіонери (6,9%). Такі категорії, як «безпритульні» та «безробітні» становлять значну меншість у складі померлих. Відповідно 0,1% та 0,5%. Кустарів також зафіксовано незначний процент – 0,5%.

У сільській місцевості більшість загиблих становили селяни – 23 275 осіб. Але в селах були присутні не лише селяни, а й робітники, які йшли працювати на заводи щоб вижити. Їхній відсоток становить 9% і це переважно на Криворіжжі, де поряд з селами розміщувалися копальні. Невелика кількість серед померлих були службовці – 79 осіб. Можна припустити, що це працівники державних структур у сільській місцевості та вчителі. У небагатьох випадках у графі «соціальний стан» людям похилого віку зазвичай записували «на утриманні». Таких зафіксовано 1,4%.

Стосовно національного складу померлих, можна сказати, що більшість із зафіксованих Книгою пам'яті 28408 загиблих у сільській місцевості становили українці – 94,1%, оскільки вони становили основну масу сільського населення області. На другому місці були росіяни – 5,2%. Решта були євреї (0,1%), німці (0,4%) та представники інших національностей. Проте в тих населених пунктах, де компактно проживали представники інших національностей, основну масу загиблих становили вони.

Так, наприклад, у Веселівській сільраді Синельниківського району з 44 загиблих 36 були німці, 2 – росіяни, 6 – українці, в Катеринівській сільраді Солонянського всі загиблі – німці, у с. Кільманстальське Васильківського району з 52 померлих у цей період 40 осіб були німці, 1 голландець, 9 українців. У Новозорінській сільраді Криворізького району з 24 померлих 15 осіб становили представники єврейської національності [9, с. 102]. У Нікопольському та Павлоградському районах мешкало досить багато росіян, тому і кількість померлих, з загальної кількості зафіксованих по районах, у них була більшою, 2051 осіб у першому та 4546 – у другому, становили відповідно 18,8% та 17,3% при 79,9% та 82,6% померлих українців.

У містах серед померлих також переважали українці – 19668 осіб, або 79,9% загиблих. Представників інших національностей і кількісно, і за питомою вагою було значно більше, ніж у селі. У першу чергу – росіян 12,9%. Третьою національністю міста, що найбільше представлена у Книзі пам'яті, були євреї – 4,9%. Представники інших національностей, а це білоруси, поляки, німці, латиші, грузини, вірмени татари разом становлять 2,3%. У Дніпропетровську, з загальної кількості 14160 померлих у місті, українців зафіксовано 57,7%, росіян – 24,2%, євреїв – 15,2%, білоруси становили – 1,1%, поляки – 0,9%. Серед померлих зафіксовано представників і інших національностей – німці, латиші, грузини, татари, вірмени тощо. Але їх питома вага становить 0,9%. У Кам'янському, другому за розмірами і промисловим потенціалом міста області, співвідношення практично було аналогічним, тільки третю позицію, на відміну від обласного центру, займали поляки.

Щодо причин смерті, то матеріали Книги пам'яті містять їх самий широкий спектр. Від абсолютно професійних і загальноприйятих у медицині до найнеймовірніших, як от: «розширення серця», «туберкульоз позвоночника», «хронічний катар кишок», «катар шлунку», «токсичний коліт», «інвагінація кишок», «туберкульоз кишок», «параліч головного мозку», «зараження мозку». Для аналізу ми обрали ті причини, які найчастіше трапляються. Однотипні причини смерті були об'єднані в одну групу. Наприклад, «міокардит», «серцева недостатність», «параліч серця» тощо узагальнили в групу хвороби серця. За таким принципом були сформовані і інші. Загалом хвороби об'єднані у 25 груп. Підрахунок по цій складовій Книги пам'яті дали змогу виявити важливу особливість у реєстрації померлих в області. Попри загальноприйняте уявлення, що завжди вказувалося, хоча й невідповідні діагнози, були виявлені діагнози, що прямо зазначали причиною смерті голод. Таких по містам нараховується 75 записів, а в селах – 208.

Ще одним моментом, раніше не зафіксованим дослідниками, було виявлення надзвичайно великої кількості записів, де діагноз не вказувався. У загальній кількості зафіксованих по області смертей вони стоять на першому місці. Ця особливість характерна як для міста, так і для села. У містах загалом вони становили 14%, а в сільській місцевості – 45,9%. Ця ситуація потребує осмислення. Другу позицію, значно поступаючись першій, займала причина смерті – запалення легенів. У містах – 6,2%, у сільській місцевості – 6,3%. Третій рядок посідають діагнози, де записано причиною смерті серцеві захворювання. У місті вони становили 6,1%, у селі – 5%. Виявлено, що записувалася ця причина смерті померлим різних вікових категорій, досить часто – дітям.

Не менш важливим результатом дослідження матеріалів Книги пам'яті стало виявлення такої групи діагнозів, що опосередковано вказують на тодішню трагічну ситуацію в області. Це такі, як «виснаження», «слабкість», «набряки», «запалення шлунку», «запалення кишковика», «дизентерія», «отруєння», «інтоксикація», «недохарчування», «аліментарні набряки», «худість» та інші. Ці діагнози фіксувалися як у місті, так і в селах. Це може свідчити про те, що населення області незалежно від місця проживання масово вживало в їжу шкідливі для здоров'я продукти, так звані сурогати, що призводило в результаті до смерті. По сільській місцевості таких ми виявили 10,6% діагнозів, у містах – 13%.

Таким чином «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 р. Дніпропетровська область», попри неповноту матеріалу, дає змогу виявити загальне та особливе у тогочасній ситуації. По-перше, вона містить тенденції, що не суперечать загальноукраїнським. По-друге, вона переконливо свідчить про те, що голодомор в області лютував як у селах, так і містах області. Жертвами його були представники всіх національностей та соціальних груп, що мешкали на її території. Більшість загиблих становили українці як основна і найчисленніша національність області, а також росіяни та євреї. Проте на територіях, де більшість становили представники інших національностей, серед померлих більшість становили саме вони. У загальній кількості записів про померлих переважали матеріали, в яких діагноз про причину смерті людини був відсутній. Значний відсоток становили діагнози, що непрямо вказували голод як причину смерті. Були також, хоч і мінімальною мірою, діагнози, де голод прямо вказувався причиною летального випадку. Важливо здійснити подібний аналіз по всіх областях України.

Список використаних джерел

1. Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 р. – Харків, 1933. – С. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/AdmTerPod_1933/AdmTerPod_1933.pdf
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19. – Оп. 1 – Спр. 90.
3. Іваненко В. В. Зміна духовних орієнтирів і соціальної поведінки селянства в умовах суцільної колективізації та голодомору: (на матеріалах Дніпропетровщини) / В. В. Іваненко, Н. Р. Романець // Наддніпрянська Україна. – 2008. – №6. – С. 355–363.
4. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. Пер. з англ. – К., 1993.
5. Кульчицький С. В. 1) Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2008; 2) Історичні зошити: Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. Препринт №4 / Академія наук Української РСР. Інститут історії. – К., 1989; 3) Ціна «великого перелому». – К., 1991.
6. Марочко В. І. 1) Голодомор 1932-1933 рр. – К., 2007; 2) Територія Голодомору 1932–33 рр. – К., 2014; 3) Територія Голодомору 1932-1933 рр. в Україні: етнорегіональний та соціально-демографічний контекст / Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : матер. Міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 99–106.
7. Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933) / Д Мейс // Студії з україністики : зб. наук. праць [за ред. Р. Радишевського]. 2004. – №5. – С. 273–292.
8. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. Дніпропетровська область. – Д., 2008.
9. Нікілев О. Ф. Трагедія голодомору на Дніпропетровщині: до проблеми демографічних втрат / О. Ф. Нікілев // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – 2008. – Вип. 5. – С. 98–102.
10. Романець Н. Р. Демографічні та соціально-економічні наслідки Голодомору 1932-1933 рр. у Дніпропетровській області / Н. Р. Романець // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – 2008. – №5. – С. 90–96.

References

1. Administratyvno-terytorial'nyj podil USRR. Za stanom na 1 hrudnia 1933 g. (1933), Kharkiv, p.6. [in Ukrainian]. Retrieved from: http://history.org.ua/LiberUA/AdmTerPod_1933/AdmTerPod_1933.pdf
2. Derzhavnyj arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti [State Archives of Dnipropetrovsk region]. – F.19, des.1, af. 90.
3. IVANENKO V. V. & ROMANETS' N. R. (2008). Zmina dukhovnykh oryentyriv i sotsial'noi povedinky selianstva v umovakh sutsil'noi kolektyvizatsii ta holodomoru: (na materialakh Dnipropetrovschyny). *Naddnyprians'ka Ukraina*. 6, 355–363. [in Ukrainian].
4. KONKVEST R. (1993). Zhnyva skorboty: Radians'ka kolektyvizatsiia .Kyjiv. [in Ukrainian].
5. KUL'CHYTS'KYJ S.V. 1) (2008). Holodomor 1932-1933 rr. jak genotsyd: trudnoschi usvidomlennia [Terror-famine 1932-1933 as a genocide: difficulties of realization] Keiv. [in Ukrainian]; 2) (1989). Istorychni zoshyty: Demohrafichni naslidky holodu 1933th. na Ukraini. Preprynt №4 . Kyiv: Academies of sciences of Ukrainian SSR. Institute of history. [in Ukrainian]; 3) (1991). Tsina «velykoho perelomu» Kyiv. [in Ukrainian].
6. MAROCHKO V. I. 1) (2007). Holodomor 1932-1933 rr. Kyiv. [in Ukrainian]; 2) (2014). Terytoriiia Holodomoru 1932-33 rr. Kyiv, [in Ukrainian]; 3) (2013). Terytoriiia of golodomoru 1932-1933 rr. v Ukraini: etnorehional'nyj ta sotsial'no- demohrafichnyj kontekst. Holod v Ukraini u pershij polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947), 99–106, Kyiv. [in Ukrainian].
7. MEJS D. (2004). Politychni prychny holodomoru v Ukraini (1932–1933). *Studij z ukrajinstycy*. 5. 273–292 Kyiv. [in Ukrainian].
8. (2008). Natsional'na knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932-1933 rr. Dnipropetrovs'ka oblast'. Dnipropetrovs'k. [in Ukrainian].
9. NIKILJEV O. F. (2008). Trehediiia holodomoru na Dnipropetrovschyni: do problemy demohrafichnykh vtrat. *Prydniprovia: istoryko-kraeznavchi doslidzhennja*. 5, 98–102. [in Ukrainian].
10. ROMANETS' N. R. (2008). Demohrafichni ta sotsial'no-ekonomichni naslidky Holodomoru 1932-1933 rr. u Dnipropetrovs'kij oblasti. *Prydniprovia: istoryko- kraeznavchi doslidzhennia*, 5, 90–96. [in Ukrainian].

O. NIKILIEV

**doctor of historical sciences, Full Prof.
The Oles' Honchar Dnipro national university**

«NATIONAL BOOK OF MEMORY OF VICTIMS OF TERROR- FAMINE 1932–1933. DNEPROPETROVS'K AREA»: REFLECTION OF SOCIALDEMOGRAPHIC SITUATION IN REGION

The state of study of problem of quantitative losses is analysed from Golodomor 1932-1933 in the Dnepropetrovsk area. It is educed that a limit circle of researches is from this range of problems. In the majority they are sanctified to illumination of certain situation in rural locality of area in general. A city in general remained out of eyeshot researchers. Only in separate publications the done attempt of analysis of demographic consequences of terror-famine in general for areas. Practically the unknown are remained by the losses of population in each her to administrative unit both on the whole and in social, sexual, national, age-old aspects, in particular. As the article of research all Ukrainian archaeography collection that is made

on the basis of materials of books of records of the civil state of population is select, and only for today in Ukraine contains the fixed testifying to the dead, «National book of memory of victims of terror-famine 1932-1933 the Dnepropetrovsk area». It was educed during research, that Book of memory is made on the basis of books of acts of the civil state of population rural inhabited points, settlement, municipal and in the cities of district soviets. All of them contain the necessary complex of data about lost: year of birth, eyelids, sex, nationality, social state, date and reason of death. The table of contents of her represents all Ukrainian tendencies. The row of features contains thus. Main is that information that is contained in her, is incomplete. In the first turn, on the presence of books of acts of the civil state, that she is folded. In general materials failing on the row of that time districts. After the materials contained in her the most in area of dead was presented by an urban population. It can be explained by the best stored of books to civil registration their population. In cities the most category of lost is folded by workers. The second social category of the dead were peasants. Office workers were on the third place. In villages, workers lived also and they presented the second, though considerably less comparatively with peasants, category of the dead. The analysis of book showed that after national composition most victims of terror-famine were presented by Ukrainians, as prevailing part of population of republic, then Russians, there were jewries on the third place. The row of features contains thus. Main is that information that is contained in her, is incomplete. In the first turn, on the presence of books of acts of the civil state, that she is folded. In general materials failing on the row of that time districts. After the materials contained in her the most in area of dead was presented by an urban population. It can be explained by the best stored of books to civil registration their population. In cities the most category of lost is folded by workers. The second social category of the dead were peasants. Office workers were on the third place. In villages, workers lived also and they presented the second, though considerably less comparatively with peasants, category of the dead. The analysis of book showed that after national composition most victims of Golodomor were presented by Ukrainians, as prevailing part of population of republic, then Russians, there were jewries on the third place.

Key words: terror-famine of 1930th, Dnipetrovsk area, demographic consequences of terror-famine.

* * * * *

**В. ОГРИЗКО,
Міністр закордонних справ України (2007–2009 рр.)**

ПРО ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ У ДОНЕСЕННЯ ПРАВДИ ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. ДО СВІТОВОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ (виступ на Міжнародній конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття», Київ, 16 травня 2018 р.)

Почну з двох відомих фактів: 15 травня 2003 року Верховна Рада України в офіційному зверненні до народу України визнала Голодомор актом геноциду, а 28 листопада 2006 року Верховна Рада України ухвалила закон «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», який трактує події 1932-1933 років як геноцид українського народу.

Саме з цього моменту змінилися правові оцінки трагедії, яка сталася у 1932-1933 рр., і **перед українською дипломатією постало питання** про забезпечення її визнання на міжнародному рівні геноцидом українського народу та відповідного вшанування.

З чого починала українська дипломатія цю роботу? **Про Голодомор 1932-1933 рр. писало кілька десятків західних авторів.** Це і Роберт Конквест, і Рафаель Лемків, і Джеймс Мейс, і ще кілька **Людей Правди**. Та чи активно читали їхні книги і статті про Голодомор у світі? Мабуть, ні, на жаль.

Чи знали про ці жахливі факти уряди західних країн? Знали, але мовчали. Чому? З одного боку, з економічних причин, бо експорт до технологічно відсталого СРСР завжди давав західним компаніям надприбутки. З іншого боку, очевидним було небажання псувати політичні відносини з Москвою у силу тих чи інших тактичних чи стратегічних міркувань, тим більше, що Москва завжди тотально заперечувала свою причетність до Голодомору. А ще – банальна купівля Москвою західних журналістів, які все бачили, але писали, що нічого не бачили.

Уже значно пізніше, у 1984 році Всесвітній конгрес вільних українців міжнародної спільноти створив Комісію з розслідування голоду в Україні. На рік пізніше, у 1985 році, Конгрес США створив спеціальну комісію з дослідження фактів голоду в Україні, виконавчим директором якої був Джеймс

Мейс. З'явилися нові публікації на цю тему. Це були важливі, але, але все ж таки лише окремі епізоди, які не давали світовій громадськості всієї повноти картини цього жахливого злочину проти людяності.

Тому візьму на себе сміливість сказати, **що в інформаційному аспекті ми починали практично майже з нуля.**

Для зрушення проблеми з місця потрібна була політична воля керівництва держави і вона з'явилася з приходом до її керма В. Юшенка.

Тоді мені, як Першому заступнику Міністра закордонних справ України, було доручено розробити відповідний **план заходів**. Але йшлося не лише про інформування міжнародної громадськості про цей злочин московського режиму. Ставилася значно серйозніша і складніша задача: **про визнання державами світу Голодомору як геноциду українського народу**. Хоч політичне керівництво держави не обмежувало МЗС якимись термінами, всі розуміли, що на листопад 2007 р. припадуть 75-ті роковини від початку Голодомору.

Проект плану був розглянутий, обговорений і затверджений на засіданні Колегії МЗС України 23 березня 2007 р. Які **напрями роботи** було визначено як **пріоритетні**?

По-перше, було визначено заходи, які відбудуться на рівні Президента, Уряду і парламенту;

По-друге, було визначено дружні для нас країни і заплановано проведення з ними політичних консультацій на можливо високому рівні;

По-третє, було визначено перелік міжнародних організацій, де МЗС мало розпочати роботу з метою прийняття відповідних резолюцій;

По-четверте, окрему і особливу увагу було звернено на підготовку інформаційних матеріалів, бо, як з'ясувалося, йти до світу не було з чим.

Посольства були зорієнтовані на посилену політичну та інформаційну роботу у країнах перебування, починаючи від візитів до найвищих політичних осіб держави і до організації тематичних заходів (конференцій, семінарів, публікацій у ЗМІ, активізації співпраці з діаспорою) та з'ясування можливостей встановлення пам'ятників жертвам Голодомору.

Дуже важливим моментом стало **створення в МЗС спеціальної робочої групи, – своєрідного штабу**, який у кінці кожного місяця аналізував стан справ і розробляв подальші інструкції усім залученим структурам. Чому я про це так детально розповідаю? Відповідь дуже проста: **як посієш, так і пожнеш**. І це справедливо не лише для сільського господарства.

Чи було легко працювати? На жаль, ні. З двох причин: **шаленого спротиву Росії** по всіх азимутах, а також через **певні ревнощі окремих єврейських структур**, які побачили у цьому загрозу зменшення уваги до Голокосту, хоч як би не надумано це звучало.

У підсумку проведеної справді **системної та детально продуманої роботи** ми вийшли на максимум можливого станом на той час.

Але, говорячи про результати, маємо розрізнити дві речі:

а) **юридичні акти** країн чи регіонів **про визнання** Голодомору геноцидом;

б) **політичні документи**, прийняті країнами або регіонами, в яких **вшановується пам'ять** жертв геноциду.

Отже, вдалося домогтися, що Голодомор 1932-1933 рр. в Україні визнано геноцидом українського народу на парламентському рівні в Грузії, Еквадорі, Естонії, Колумбії, Латвії, Литві, Мексиці, Парагваї, Перу, Польщі, Угорщині, а на парламентському і **регіональному** також в Австралії, Канаді, Португалії.

Визнав геноцид українців і Ватикан.

На **регіональному** (муніципальному) рівні відповідні рішення ухвалено в Аргентині, Бразилії, Великій Британії, Іспанії, Італії, США.

Щодо міжнародних організацій: Європейський Парламент визнав Голодомор злочином проти Українського народу та проти людяності. Відповідну резолюцію ухвалено 23.10.2008 р.

Геноцидом Голодомор визнала **Балтійська Асамблея** (об'єднання Естонії, Латвії та Литви). 24.11.2007 р. на сесії Асамблеї прийнято Заяву "Про пам'ять жертв геноциду та політичних репресій в Україні в 1932– 1933 роках".

Пам'ять жертв Голодомору **вшановано** у низці країн та міжнародних організацій.

Законодавчими органами Іспанії, Франції, Чилі, Чехії, Словаччини, Андорри, Аргентини, Мексики (Сенат) ухвалені резолюції щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору.

Цей процес не зупиняється і сьогодні.

Відповідні резолюції прийняли й у найважливіших міжнародних організаціях.

Так, 7 листопада 2003 р. прийнято **Спільну заяву делегацій держав-членів ООН щодо 70-ї річниці Голодомору в Україні 1932-1933 рр.** Всього заяву підтримали 65 держав. За ініціативою України була відкрита до підписання Декларація «Про вшанування 75-ї річниці Голодомору 1932– 1933 рр. в Україні» (офіційний документ 63-ї сесії ГА ООН), співавторами якої стали 32 країни.

1 листопада 2007 р. 193-ма країнами була одногосно прийнята резолюція **Генеральної конференції ЮНЕСКО**, внесена Україною у співавторстві з 45 країнами.

30 листопада 2007 р. делегацією України від імені **32 держав-учасниць ОБСЄ** виголошено Заяву щодо 75-ї річниці Голодомору під час Міністерського засідання ОБСЄ у м. Мадрид. Парламентська Асамблея ОБСЄ ухвалила відповідну резолюцію 3 липня 2008 р.

28 квітня 2010 р. **Парламентська Асамблея Ради Європи** ухвалила Резолюцію 1723 (2010) «Вшанування жертв Великого голоду (Голодомору) у колишньому СРСР» визнала Голодомор

«злочиним Радянського режиму проти власного народу» та злочиним проти людяності.

Які попередні висновки можна зробити? Маємо говорити про важливі, але лише перші кроки. Треба усвідомлювати, що у світі ще все-таки мало знають про Голодомор. Україна повинна подвоїти свої зусилля.

Тим більше, що маємо для цього унікальний інструмент. Маю на увазі вже згадану резолюцію Генеральної конференції ЮНЕСКО від 1 листопада 2007 р., яка містить заклик до країн-членів цієї організації «...поширювати інформацію про Голодомор за допомогою включення цих знань до навчальних та дослідницьких програм для ознайомлення майбутніх поколінь з уроками цієї трагічної сторінки історії...».

Добре, що теперішня влада знову повернулася до цього питання. На подяку заслуговує робота МЗС з систематизації підходів до продовження дипломатичного наступу України. Позитивом слід вважати і запровадження окремого інформаційного блоку щодо Голодомору на сайті МЗС, хоча він потребує свого подальшого вдосконалення.

У бюджеті МЗС варто було б передбачити окремим рядком видатки на роботу з просування теми Голодомору за кордоном. До того ж такі заходи не слід прив'язувати до якихось роковин, їх потрібно проводити постійно.

Саме за такого підходу можна розраховувати на те, що вже невдовзі ми зможемо говорити не лише про широку політичну підтримку з боку світової спільноти, але і про юридичне визнання Голодомору геноцидом українського народу більшістю її членів.

* * * * *

С. ОРЕЛ
журналіст, власний кореспондент газети «Дзеркало тижня»
у Кіровоградській області

ІСТОРІЯ СВОБОДИ – ЦЕ ІСТОРІЯ СПРОТИВУ

*«Коли б окремі вибухи ненависти й боротьби скласти разом,
були б Гімалаї українського опору»
О. Семененко, «Харків, Харків...»*

*«Коли беззаконня стає законом, спротив стає обов'язком»
Віктор Чміленко, герой Небесної Сотні*

Історія свободи – це історія спротиву. Ці слова Вудро Вільсона цілком стосуються і нашої, української, свободи. Наша історія надзвичайно трагічна і без спротиву, хай навіть такого, який не давав нам одномоментної перемоги, від нас як від нації залишились уже б тільки згадки.

Голодомор – одна з найтрагічніших сторінок нашої історії. Ідуть роки, а він залишається кривою раною на тілі і свідомості нашого народу. Вона занадто велика, щоб затягнутися й не кровоточити, звідколи ми лікуємо її вшануванням померлих, пам'ятниками і меморіалами, панахидами й промовами. Занадто довго вона гноїлася замовчуванням та страхом, у багатьох місцях потворно зарубцювалась яничарством та безпам'ятством, розплодилась виразками втрати совісті та моральних законів.

Зі здобуттям незалежності ми ще встигли зафіксувати свідчення тих, хто пережив той жах, але тільки через десяток років ця тема почала підніматись в українському суспільстві на повен зріст. Лише на початку 2000-х громадські активісти нашого міста, всупереч волі тодішньої міської влади, встановили саморобний дерев'яний хрест, який лише через півтора десятиліття вже з допомогою владних чинників зодягнули у граніт і камінь. Це ілюстрація того, як повільно, але неухильно Голодомор-33 як явище, вхорив і утверджувався у суспільній свідомості.

Записано спогади, досліджено документальну базу. Але чомусь усталеною залишається думка, що українці помирили мовчки, покірно, без спротиву. Чи могла так себе вести нація, яка у ментальній характеристиці має слово вільнолюбна і яку, власне, за це і вбивали?

Де можна знайти ці свідчення? Адже людське життя коротке, і вже майже не залишилось серед живих навіть свідків Голодомору-33, не кажучи про тих, хто міг тоді чинити якийсь спротив. Але у кожній області ми маємо велику кількість справ репресованих, де документально засвідчено багато фактів і навіть конкретних висловлювань сотень і сотень людей, які мали сміливість протистояти владному монстру, що наступав.

Серед 20-тисячного масиву справ репресованих Радянською владою та зафіксованих редакцією «Реабілітовані історією. Кіровоградська область», приблизно третина тих, що покарані за ті ж волинки, спротив колективізації, непомірним хлібозаготівлям, наступаючому голодомору, який став вирішальним аргументом більшовиків у боротьбі з українцями. Не варто забувати, що впродовж кількох років перед Голодомором українське село планомірно знекровлювалось. Потужним ударом по українцях стало розкуркулення, бо було воно не стільки класовим, скільки національним. Знищували господарів, тих, хто здатен творити природну економічну потугу нації, носіїв її моральних та духовних основ. Поділ куркулів на три категорії, виселення за межі сіл на землі, непридатні для обробітки тих, хто мав хоч якісь статки та співчував розкуркуленним (виселки), позбавлення громадянських прав (так звані лишенці) на роботу, зведення житла, навіть навчання дітей у школі тих, хто хоч раз смів підняти голос проти влади. І навіть у цих умовах уже колгоспники, швидко розчарувавшись у ефективності колективного господарства, забирали свій реманент та худобу і виходили з колгоспів. Це явище дістало назву «волинки» і було поширеним у наших краях. Воно датується переважно 30-м роком.

Але навіть за період 1932-1933 років маємо чимало справ, які свідчать, навіть у ті дні й місяці, коли люди жорстко страждали від голоду, що вогник спротиву не гас. Хто ж його чинив? Звісно, найбільш ненависними у селі Радвладі були так звані куркулі. Їх оголосили ворожим класом і тих, хто справді мав певні статки, розкуркулили, багатьох вислали до Сибіру, когось за межі України чи села. Але хтось тікав, хтось повертався з-під арешту, та й було багато таких, хто за майновим станом ніяк не могли належати до куркулів, але бачили, де правда і тягнули руку за хліборобів-господарів. Таких теж відразу ж зараховували до куркулів чи підкуркульників. Саме ці люджи найтверезіше оцінювали все, що відбувалося тоді в селі, Застерігали односельців, закликали до єдності та спротиву..

«Живими залишаться тільки ті, хто зуміє сховати хліб», – так фактично пророкував односельця Остап Григорович Загорулько із села Казимирівки (нині село Чистопілля) Вільшанського району. Колишній стражник при Гетьмані і доброволець Петлюрівської армії. 11 березня 1933-го його арештували як куркуля, який агітував проти посівної кампанії і засипки посівматеріалу. Відкрито виступав проти плану хлібозаготівель. Закопав близько 40 пудів різних культур. Винним себе не визнав і все заперечував.

Розкуркуленого Василя Івановича Давидова із села Добрянки арештували ще навесні 1932 р. За те, що гальмував хлібозаготівлю. У присутності членів бригад, яких посилали по селу заготовляти хліб, казав: «Приймайте-приймайте свої плани, та чи виконаєте їх? Нащо нам ці плани, коли ви й так усе пограбували і примушуете людей голодувати? Ви тільки й знаєте, що хліб забирати і за кордон його відправлять». Звинувачували Давидова й у тому, що він розпускав чутки про загибель Радвлади, колгоспів. Казав людям: «Ось вам і ваші колективи, хліб весь забрали, ви голодні, як собаки, коні дохнуть – нічим годувать, скоро усі з голоду попухнем...». Підбивав конюхів не годувати коней, а віддавати той корм людям.

Розкуркулений у 1929 році, Юхим Поправка влаштувався на станцію Долгінцево ремонтним робітником. Але постійно бував у своєму рідному селі Когушівка Катерининської сільради Долинського району. І не мовчав: «Майно в людей забирають, платежі накладають такі, що їх не в силах платити. Жити буде тоді добре, коли загине Радвлада. Колгоспи розбігаються, жити в колгоспах неможливо, їсти нічого. Держава у селян весь хліб забрала, самі сидять у Москві, білий хліб їдять. А селян розорили, примусили голодувати, селяни пухнуть від голоду, їдять дохлих коней». У грудні 1932 року згуртував навколо себе групу робітників, які вимагали, аби додали хліба, голодними, мовляв, працювати не будемо. Юхим Аврамович казав: «Влада давить і робітників, і селян, які мають хліб. Не дають жити, висилають на Соловки. Роботящих морять голодом, а залишають ледацюг».

Родина Галатів із села Інженерівки, очевидно, належала до заможних селян. У справі Івана Семеновича Галата вказано, що він вів разом з батьком куркульське господарство, мали чотири пари коней, дві волів, 40 десятин землі. Але Іванові Семеновичу було про кого й дбати -- мав аж п'ятеро дітей. Мусив вступити до колгоспу імені Жовтня, працював ковалем. Звісно, Галатів розкуркулили. І, ясна річ, Іван Семенович не мав за що любити Радвладу. Тож скрізь і всюди пророкував їй скору загибель. Восени 1932 р., коли голод уже показав свою хижу пащу, казав: «Однак ми від держави хліба не отримаємо. Люди минулого року здихали з голоду і зараз знов доведеться». А то якогось разу прийшов на колгоспні збори і зірвав їх: «Що це за грабіжники? Забирають наш хліб, вивозять кудись, а ми залишаємось голодні!».

Іван Спиридонович Баранов із села Грузьке вважався бідняком. Але, на думку ДПУ, потрапив під вплив куркульсько-попівського елемента, саботував політичні кампанії, виступав проти хлібозаготівель і колективізації, не вступав у колгосп, не виконував зобов'язань перед державою. Його арештували у січні 1933 р. на основі даних, що він закопав 12 пудів зерна. 31 січня таку яму із житом у його дворі таки справді знайшли. Він виростив жито на своїх 25 сотках землі і закопав, аби прогодувати свою родину – п'ятеро душ. Він вперто не признавався у цьому і навіть під арештом говорив: «Радянська влада робить це з тією метою, аби усі колгоспники померли з голоду. Краще б усі комуністи разом зі Сталіним повісилися, тоді б нам краще жилося».

Федора Йосиповича Панасенка у селі Софіївці Новомиргородського району вважали куркулем-експертником. Схоже, не за кількістю статків, а за рівнем несприйняття Радвлади та нав'язуваної нею форми організації праці – колгоспів. Казав: «Одні тільки дурні працюють в артілі. Однак хліба не

їстимуть, його вивезуть, а люди пухнутимуть з голоду». У його похмурих прогнозах звучали й погрозливі нотки: «Скоро ми будемо заготовляти м'ясо з тих, хто проводить м'ясозаготовки, бо вони поїли наших корів». Федір Йосипович у 1932 році не сплатив вчасно податки, тож бригада на чолі з уповноваженим Василем Коломійцем прийшла описувати його майно. На той час самого Панасенка не було вдома, але коли він дізнався, хто приходив, напав на Коломійця з кулаками і порвав на ньому одяг.

На початку 1930-х років маховик репресій ще не набув такого розмаху, аби знищувати повністю усю родину. Тож часто дорослі сини куркулів поверталися у рідне село, намагаючись зацепитися за життя, таки йшли в колгосп чи влаштовувалися на роботу на ближні підприємства, залізницю, в якусь установу. І, звісно, їм, хто на собі відчув «доброту та турботу» Радянської влади, змовчати було найважче.

Безкоровайні Григорій та Михайло були синами навіть не куркуля чи якогось багатія, а колишнього поліцей-стражника. Жили у селі Любомирка. Арештовані у грудні, напередодні нового, 1933-го, року. Григорій працював трактористом. Але був незадоволений колгоспним ладом та планами хлібозаготівель. Нібито не раз зривав оранку та молотьбу, навіть псував трактор, аби не виходити у поле. Григорій Кирилович звинувачення щодо шкідництва назвав наклепом, і будь-яку свою вину не визнав. Михайло відповідав у колгоспі за тяглову силу – коней. Але, як вважали в ДПУ, довів їх до повного виснаження. Вони дохли, але й ті, що були ще живі, уже працювати не могли. Казав: «Що ж робить у колгоспі, коли ми голодні, їсти не дають. На чорта така робота, краще їхати десь на виробництво». Братів відправили у Північний край.

4 квітня 1933-го року у колгоспі імені Молотова, що у селі Аджамці, був зірваний вихід у поле першої бригади. Винним у цьому визнали сина куркуля Павла Леонтієвича Бойка. Він казав людям: «Ну, що, як воно вам здається? Хто з вас пам'ятає панщину, то знає, що тоді хоч годували добре і жили вільно, а тепер у колгоспі гонять на роботу, а їсти не дають. Голодом нас морять, он люди мруть, як мухи, скоро усі вимруть і ніхто не звертає уваги!». Ці слова Павла підтримала його сестра Берестовенко Оксана та її подруга Євдокія Демешко: «Доки ж ми будемо робить голодні, хай нас нагодують, тоді ми працюватимемо!». На колгоспних зборах Павло відверто заявляв: «Скільки у колгоспі не роби, прийде осінь, хліб заберуть, так, як у прошлому році, і прийдеться голодувати. То треба запасатись харчами, бо прийде зима, то з голоду здохнем...»

Серед тих, хто намагався протистояти натиску Радянської влади, колгоспної системи, голоду, що насувався, помітні люди, що мали стосунок до релігії. Як відомо, Радвлада з перших років свого існування оголосила їй війну, і не лише вірі, а й совісті, як такій. Тож, люди, які зуміли в серцях зберегти віру, ясна річ, підіймали голос проти наступу смерті на українське село.

Це влада сатани... Саме так сприймав Радянську владу мешканець села Троянка Голованівського району сектант-євангеліст Юхим Васильович Наконечний. Не дивно, що у лютому 1933 року він категорично відмовився підтримувати прийняття плану хлібозаготівель і засипки посівматеріалу. Збирав людей і розповідав, що це влада не наша, це влада сатани. І сіяти, мовляв, не треба, бо хліб однак заберуть, як забрали минулого року, а нам доведеться голодувати. На 1 березня у Троянці було засипано тільки дев'ять відсотків посівматеріалу.

У селі Плоско-Забузькому Вільшанського району представникам Радвлади доводилося не з медом. Тут здавна існувала євангельська громада. А десь у середині 1920-х у селі з'явився такий собі Андрій Дем'янович Дворський, як потім виявилось, уродженець села Дружелюбівки Арбузинського району Миколаївської області. Він об'єднав навколо себе віруючих і проповідував євангельське вчення. Його підтримали заможніші селяни і сформувалась чимала громада – кілька десятків осіб. Але вони не лише молились Богу, а й відмовлялись брати участь у заходах Радвлади, мотивуючи це власною релігійністю. Саботували посівну, копання буряків, хлібоздачу: «Якщо Бог велів забрати, забирайте, а самі ми нічого не здамо». Дворський трактував Євангеліє так, що воно забороняє визнавати Радвладу, а усі її заходи слід ігнорувати. Він відкрито закликав не підкорятися Радвладі, бо вона – антихрист, який знущається над людьми, доводить до голоду.

На початку квітня 1932-го року уповноважена по посівкампанії Чужинова та голова сільради Іваницький проводили куткові збори. У першому районі села мешканці зібрались на молитву. Керівники попросили не розходитись і обговорити питання посівної кампанії. Але Дворський заявив, що він не дозволить проводити зустріч, бо ви, мовляв, антихристи і мерзотники і нічого говорити з антихристами, які в очі лестять, а насправді душать народ. Люди розійшлися і до посівної не приступають. Дворський же каже, що скоро влада антихриста буде знищена і тоді земля буде оброблятися. 27 квітня ДПУ порушило проти Дворського кримінальну справу, але він із села зник.

Через кілька днів, 2 травня, коли задощило і селяни не виходили у поле, група віруючих, серед них більшість розкуркулених, стали вимагати відкрити храм, який був закритий через відсутність священика і несплату церковного податку. Самоправно храм відкрили, люди співали різні церковні пісні. Користуючись нагодою, колишні куркулі почали вимагати розпустити колгоспи. Більше ста людей попрямували до контор колгоспів імені Блюхера і імені Косіора, але безчинств не творили, тільки звертались до членів правління з вимогою повернути їхнє майно. Розкуркулена Олена Семенець закликала забирати майно силою, бо однак обмануть і доведеться помирати з голоду. Кілька чоловік вивели своїх коней, інші пішли за ними і так розібрали 164-х коней.

Розкуркулені Семенці, Онопрієнки, Слюсаренки і Задорожні повернули собі свої хати, які були у них відібрані. Такий бунт у селі тривав десь три тижні. У Плоско-Забузькому на той час було 397 дворів, воно вважалось бідняцько-середняцьким, колективізація охоплювала 56 відсотків мешканців.

Олена Семенець: «Дайте нам і нашим дітям їсти! Доки це правління буде нас мучить? Догосподарювались, що й коні здихають. А ще примушують сіяť. Ми колективно сіяť не будемо, роздайте нам начиння кожному окремо!» Ірина Онопрієнко: «Дивіться люди, коні кожен день дохнуть, так буде й з нами. Що це за влада – не дає нам молитися, храм закрили. У день Паски примушують працювати. Це влада антихриста, з нею треба боротися і покласти їй кінець!». Та, ясна річ, подолати тодішню владу у селян не було сил і можливостей. Працівники ДПУ, які прибули в село, арештували заводіїв, коней повернули в колгоспи.

Священик Михайло Діяковський до останнього сподівався, що його родина зможе пережити тяжкий час. А він почався у нього ще до голодомору, звідтоді, як у селі Татарівці (нині – Комишувате Новоукраїнського району) червона влада закрила сільський храм, де раніше правив його батько. До 1926 року Михайло Петрович був тут дяком, потім отримав сан священика. У 1930-му році більшовицькі активісти опечатали храм, і йому довелося шукати приходи у інших місцях. Помінявши їх кілька, зупинився аж у селі Андронівка Скадовського району. Перебрався туди з дружиною Дариною та молодшим сином Леонідом. А троє дочок – Клавдія, Тамара і Валентина та син Євген залишились у Татарівці. Навесні 1933-го, коли голод уже став нестерпним, Михайло Петрович запропонував Леонідові перепливти Дністер і перейти на румунський бік, очевидно, сподіваючись знайти там порятунок для себе, а, може, й можливу підтримку для родини. Вони вирушили у місто Тираспіль, де на березі Дністра, сховавшись у видолинку, відслідковували маршрут прикордонного наряду. Влучивши потрібний момент, кинулись у воду. Пізніше Леонід на допиті розповість, що батько зміг подолати десь три чверті водного шляху, а потім крикнув йому, що більше не має сил. Леонід дістався румунського берега і відразу звернувся до місцевої влади. Його направили у місто Бендери, де він перебував під вартою, а потім передали якомусь МСК (розшифрування цієї абрєвіатури у справі немає), яке й переправило Леоніда Діяковського у Молдову. Це сталося усупереч його волі, бо він просив румунську владу не повертати його в СРСР. Розповідав, що там страшний голод, люди мруть на очах, розбігаються із сіл, земля не засівається, хліб дуже дорогий. Але румунам, очевидно, це було нецікаво, на відміну від нашого ДПУ, яке відправило юнака у виправно-трудова табори.

На початку 1930-х жінки були основною рушійною силою спротиву проти колективізації. Волинки (коли розбирали майно із тільки-но створених колгоспів) стали масовим явищем у всіх куточках області. І перед у них вели жінки. Очевидно, ними керував природний інстинкт збереження роду й народу, а ще й те, що тоді влада все-таки набагато рідше арештовувала і карала жінок. У 1932-1933 роках жіночий спротив став набагато рідшим. Виглядає, що жіноцтво намагалося в міру сил зберігати власну родину, розуміючи, що сил для боротьби із колгоспно- комуністичним монстром замало. І все ж він був.

П'ять десятин землі, двоє коней, корова, дрібний сільгоспінвентар – таке господарство мала, як записано у справ, арештована у грудні 1932- го р. мешканка села Любомирка Добровеличківського району Ганна Йосипівна Бадрак. Вона, колгоспниця, систематично займалась агітацією проти колективізації та інших заходів Радвлади. Казала: «Колгоспи – це руйнівники селянства. Правління в них – одні злодії і бандити». Підбурювала жінок не виходити на роботу, зривати трудову дисципліну та план хлібозаготівель: «У нас однак хліб заберуть, а ми будемо їсти бур'яни, хай він краще погниє на полі».

Виключена з членів колгоспу «8-е Березня». Сама ця назва колгоспу, коли йдеться про репресії щодо жінки, звучить як знущання. Очевидно ж, несвятковий настрій, подарунки та увага сприяли тому, що Наталя Грицієнко вступила у колгосп. Пишуть, що вона – дочка куркуля, але більше жодних даних про розмір статків її чи родини, немає. Власне, для більшовицького люмпену кожен, хто хоч трохи намагався жити по-людському, уже був куркулем. У 1933-му р. Наталці виповнювалося 28. Її чоловіка на той час влада вже засудила «за розбазарювання колгоспного хліба». Саму ж Наталку 12 січня 1933 виключили з колгоспу за розкладницьку роботу і клопотали перед сільрадою про її виселення за межі України. За що? За те, що закликала не виходити на роботу в колгосп, бо селян морять голодом, говорила, що навіть виселені куркулі живуть краще, ніж колгоспна біднота, яка помирає від голоду.

Серед переконаних партійців, звісно, було небагато тих, хто хоч якось намагався противитися жахам Голодомору. Але й серед них траплялися ті, хто не міг закривати очі на жахливу правду.

Матвій Іванович Гнатков був родом із села Новиця Калушського району. Як його доля занесла на Бобринеччину невідомо. Очевидно, відданий комуніст, інспектор районного комітету Компартії, випробування українським голодомором не витримав. У 1932 році півроку він був уповноваженим райпарткому в Роцахівській сільраді.

План тут було виконано лише на 65 відсотків, а у грудні зібрано тільки 300 центнерів. Матвій же Іванович, замість того, аби жорстко вимагати збільшення здачі хліба, діяв, як оцінили його товариші по партії, на зрив заходів: підтримував настрої, що план хлібоздачі нереальний і його неможливо виконати. Говорив: «Люди не дурні, вони голодні працювати не будуть. Вони бачать, що їх обманюють. Весь час обіцяли, що життя стане кращим, а тепер і їсти не дають». Гнатков розповідав, що дружина його була на мітингу на честь 15-х роковин революції і чула, що люди шепочуть між собою: «Доки ж ви будете брехати?»

Гнатков відверто говорив своїм колегам: «Як ти будеш примушувати колгоспника працювати, коли він голодний?». Голові сільради Юрченку Матвій Іванович казав: «Доки ти будеш тягнути з цих одноосібників? Це ж сама біднота. У них уже нічого брати. План виконувати нічим». Відмовлявся

йти разом з бригадою збирати хліб у людей. У постанові бюро РПК «Про саботаж хлібозаготівель» сформульовано чітко: «Плач Гнаткова про голодних розмагнічував партійців, бачачи такий настрій районного працівника, вони фактично припинили боротьбу за хліб. А у грудні ще й роздавали хліб людям».

Гнаткова з рядів Компартії виключили, як такого, що втратив обличчя партійця остаточно. Його арештували. Але навіть, знаходячись у камері, як сказано у справі, він продовжував вести контрреволюційну агітацію, говорив, що районом керують диктатори, які не дотримуються законів, а роблять, що хочуть.

Уродженець села Новогригорівки Долинського району Костянтин Петрович Дорош у партію вступив уже у зрілому віці. Чи за переконаннями, чи отримав пропозицію, від якої не міг відмовитися, бо очолював сільську споживкооперацію. А тут ще й став головою партосередку. Та побув він у партії недовго. Звинуватили його у тому, що стримував виключення з колгоспу «Червоний незаможник» куркулів Луку Іванцова та Григорія Омельянчука. Збори колгоспників вирішили виключити, а Дорош хотів ще узгодити це із райпарткомом, бо сини «куркулів» служили у Червоній армії. Ну, і план хлібозаготівель у селі виконали на 38 відсотків. Ось що казав про це Дорош: «Невиконання плану хлібозаготівель пояснюється моєю невпевненістю у можливості його виконати. План, зокрема по пшениці, вважав нереальним. Отож, не мобілізував колгоспників на його виконання, ведучи опортуністичну лінію». Слідство звинуватило його ще й у тому, що він не приховував свою позицію від рядових колгоспників, більше того, не форсував перевівання половини і переобмолот соломи, а також відмовлявся збирати по хатах розкрадений хліб і незаконно видані аванси. Замість припиняти розбазарювання хліба, особисто роздав колгоспника 10–12 пудів зерна.

Робсількоріфвський рух, як правило, у ті часи був провладним. Але жахливі реалії життя змушували багато чого оцінювати по-іншому. Зоя Борщева із села Казарні Знам'янського району писала до всеукраїнської газети «Радянське село», критикувала місцеву владу, вказувала на недоліки. Але арештували її за лист-крик душі секретареві обкому, який вона написала у розпал Голодомору: «Товаришу секретар! Для чого ж ти допустив таке у своїй області? За що ж ми повинні страждати, пропрацювавши чесно усе літо на колгоспних нивах? Де твої очі? ... А це хіба закон, щоб люди пухли від голоду, проробивши зиму і літо в артілі? А це хіба закон, щоб іти щодня на роботу і хліба не дають? А це хіба закон, що зменшують трудовні без постанови загальних зборів? А це хіба закон, щоб сім'ям червоноармійців накладати план до двору? А це хіба закон, щоб свині їли гарну пшеничку в радгоспах, коли поряд люди не їдять хліба і діти плачуть щодня: "Дай хліба!"». А це хіба закон, коли люди не змогли виконати план хлібозаготівлі через недорід та загибель посівів, накладати штраф? Нащо ти допустив таке неподобство в своїй області? Гадюко ти косолапа, розгільдяй ти патентований, безгосподарник ти всесвітній. Щоб тобі повилазило, коли ти це не бачиш, чортяко ти більмувата. Коли так, то ледарюка ти одеська, а не секретар. Зараз же зніми мені з чорної дошки село Кучерівку! Зараз же мені ту пшеницю, яку привезли на корм свиням, віддай людям, що ту зиму пухли від голоду, а цю зиму збираються вже вмирати».

Не залишалося наше українське село та й українці загалом безмовними перед обличчям голодомору. Голови колгоспів, члени правлін та райпарткомів, голови ревізійних комісії, рахівники, агрономи, робітники, службовці залізниці, пошти, пекар, колишні куркулі, сини куркулів, середняки і колгоспники, червоноармійці, віруючі різних кофесій, жінки й чоловіки. Тисячі архівних справ, історій про тих, хто не мовчав, застерігав односельців про неминучий голод, пояснював, намагався перешкодити вбивчій для села хлібоздачі, а то й кидався у бійку чи брався за обріз. А ще ж є масив справ розкуркулених, який знаходиться в архівах поліції і робота над яким розпочалась не так давно. Воістину Гімалаї українського спротиву. Мусимо про це знати і пам'ятати.

* * * * *

УДК 94(477.65):[323.2+341.485]«1946/1947»

І. ПЕТРЕНКО,
головний архівіст, Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький

ПОВОЄННИЙ ГОЛОД НА КІРОВОГРАДЩИНІ – ЗАКОНОМІРНИЙ НАСЛІДОК ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Висвітлено історію післявоєнного голоду 1946–1947 рр. на території Кіровоградської області, для якої були характерними масове голодування, що супроводжувалося смертністю насамперед селян-колгоспників. Закцентовано увагу саме на регіональних особливостях виникнення післявоєнного голоду, проаналізовано загальну ситуацію в області наприкінці Другої світової війни, перебіг

виконання планів продовольчих заготівель, особливості поведінки обласного, районного партійного та радянського керівництва.

Досліджено методи проведення хлібозаготівель у 1945-1947 рр., стан колгоспників, формування умов для виникнення голодування у середовищі як українського селянства, так і міських мешканців, важкі умови існування радянського начальства низових рівнів. Визначено основні наслідки відповідної політики радянського керівництва, наведено статистичні дані, що характеризують поступове зниження рівня виробництва сільськогосподарської продукції, а також пов'язане з ним падіння ефективності виробництва й життєвого рівня населення області. Підсумовано цей історичний період.

Ключові слова: економічна історія УРСР, сільське господарство, повоєнний період, відновлення народного господарства, конфіскація, хлібозаготівлі, голод 1946-1947 рр., дистрофія, масова смертність.

Голодування 1946–1947 рр. недаремно ставлять в один понятійний ряд поряд з голодом 1921–1923 рр. і Голодомором 1932-1933 рр. З ними його зближує як масштабна смертність селян, так і політика радянської влади, що у розпал голодування наполегливо продовжувала хлібозаготівлі, а у смертності селян звинувачувала антирадянські та класово чужі елементи, які ніби влаштовували саботаж сільськогосподарських робіт і заготівель сільськогосподарської продукції. Проблема полягала лише у тому, що у 1946–1947 рр. на території голодування не було ворогів у достатній кількості, аби списати на них проблеми голоду та масової смертності.

Проблема післявоєнного голоду неодноразово ставала об'єктом вивчення. Її розглядали такі українські історики, як Ю. Шаповал, О. Веселова, В. Пахаренко, І. Маковейчук, Ю. Пилявець, професор Амстердамського університету Майкл Еллман, російські історики В. Зима та І. Волков, українські демографи О. Перковський та С. Пірожков та інші дослідники. Про голод 1946–1947 рр. у Кіровоградській області йдеться, зокрема, у роботах старшого наукового співробітника відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України О. М. Веселової. Регіональні аспекти голоду час від часу підіймали краєзнавці-аматори з багатьох районів області. Водночас стан дослідження причин виникнення та перебігу самого голоду далекий від завершення. Недостатньо висвітлені як документальні матеріали Державного архіву Кіровоградської області, так і численні спогади очевидців, зібрані у колекціях архіву та низки музеїв області.

Голод 1946–1947 рр. на Кіровоградщині є найменш дослідженим серед випадків голодування неприродного або ж частково неприродного походження. Причиною є певна складність вивчення його через розпорошеність інформації серед значної кількості окремих статистичних та управлінських документів. Якщо перебіг голодування 1921–1923 рр. на Кіровоградщині можна досить ретельно висвітлити за допомогою фондів радянських і партійних установ, а також повітової та волосної преси, перебіг Голодомору 1932-1933 рр. висвітлений у зведеннях партійного керівництва Зінов'євської округи і м. Зінов'євська, що правив за центр імпровізованого «Слісаветградського району», що змінив округу після чергової адміністративної реформи, то голод був фактично замовчаний і радянським, і партійним апаратом, а також місцевою пресою. Характерно, що навіть у протоколах засідань I сесії обласної Ради депутатів трудящих другого скликання, що відбулася у 1946 р. немає найменшої згадки про голодування мешканців області.

Метою цієї статті є висвітлення причин виникнення голоду 1946–1947 рр. та перебіг розгортання голодування на теренах області.

У міру вигнання нацистів з території Кіровоградщини у області розпочалися надзвичайні хлібозаготівлі, що викликали у селян певне занепокоєння, адже фактично повторювалася ситуація зимових хлібозаготівель 1932-1933 рр. Щоб виконати плани із заготівлі хліба, посіяного та зібраного ще в умовах нацистської окупації, численні «уповноважені» пішли взимку та навесні 1944 р. по-під хати колгоспників. Проте перші завдання із забезпечення державних заготівель та заготівель у фонд Червоної Армії виконано порівняно легко. Станом на 19 березня 1944 р. колгоспники області, особливо не напружуючись, здали державі 3 млн 327 тис. 855 пудів хліба [2]. Остаточне завдання 1943/1944 рр. було виконане станом на 5 травня 1944 р. – під час весняної сівби. Хлібоздача до Фонду Червоної Армії становила 705590 ц (103,3% плану), обов'язкові закупівлі хліба – 191600 ц, що становило 105,4% запланованого [2, арк. 109].

Треба зауважити, що із звільненням нових районів план продовольчих заготівель збільшувався, а можливості господарства області зростали досить повільно. Водночас навіть надзвичайний характер заготівель 1943–1944 рр. ще не призвів до голодної смертності. Проте далі ситуація у сільському господарстві значно ускладнилася. Насамперед до лав радянської армії за роки війни було призвано більш ніж 197 тис. осіб працездатного віку, що суттєво скоротило людський ресурс, насамперед сільського господарства області [3, арк. 3]. Ще 52 тис. осіб було вивезено на примусові роботи до Німеччини за часів німецької окупації. У часи окупації у сільському господарстві області працювала значна кількість військовополонених, що певною мірою компенсували дефіцит працездатних чоловіків, проте з початком визволення області і їх було призвано до лав Червоної Армії. Катастрофічною залишалася ситуація з сільськогосподарською технікою і транспортом – промисловість усе ще працювала на війну, а господарство мусило обходитися залишками довоєнної техніки та жалюгідними подачками від армії у вигляді радянських та трофейних автомобілів. За підсумками 1945 р. колгоспи області завдання з обов'язкової здачі хліба державі не виконали. Зокрема, якщо у 1944 р. із 1712 колгоспів області виконали план 1698, то у 1945 р. – лише 358 [11, арк. 5].

Проте плани хлібозаготівель на наступний рік не були ні зменшені, ні якимось чином скореговані. У жовтні 1945 р. газета «Кіровоградська правда» закликала всі колгоспи здавати хліб понад план ще й до Фонду Червоної армії, хоча війна на той час закінчилася і в Європі, і в Азії. До цього фонду колгосп ім. Горького Знам'янського району вивіз додатково до плану 300 пудів зерна, а колгосп ім. Ворошилова – 222 пуди. Хліб до Фонду Червоної армії здавали не тільки з колгоспних комор: колгоспники артїлі ім. Леніна закликали всіх колгоспників здавати державі хліб з власних запасів, отриманих на трудодні, що й зробили самі та вивезли у державні засіки 120 пудів хліба. «Патріотичний почин підхопили всі колгоспники району та області!» – патетично стверджувала газета «Кіровоградська правда» в номері від 21 жовтня 1945 р.

На великий оброк для колгоспів області в 1945 р. перетворилася здача сортового насіння на склади «Дерсортфонду». Станом на 20 серпня 1945 р. на пункти «Дерсортфонду» Кіровоградської області надійшло лише 2 987 ц сортового зерна, що становило 7,4% від плану. 23 серпня 1945 р. питання про заготівлю сортового насіння розглянули на засіданні облвиконкому. Обласний виконавчий комітет ухвалив, що в усіх випадках використання сортового насіння не на посівні цілі справу передавати до прокуратури [10, арк. 23].

Таким чином майже все наявне зерно колгоспи в 1945 р. віддали: на обов'язкові поставки державі, у Фонд Червоної армії, Держсортфонду, за послуги МТС, у фонд допомоги фронтовикам та їхнім сім'ям, до учительського фонду, на потреби патронатів та дитячих будинків. У жовтні 1945 р. влада наказала здавати хліб ще й понад план, залучаючи до цього не тільки колгоспні резерви, а й збираючи його з особистих господарств колгоспників.

Наприкінці 1945 р. розпочалася масова демобілізація бійців Червоної армії та повернення остарбайтерів. Проте додому повернулися далеко не всі і не одразу, їхнє місце мусили заступити жінки, літні та неповнолітні громадяни. Колгоспники, які становили більшість населення повоєнної Кіровоградщини, і надалі залишалися найбільш експлуатованою і безправною частиною тогочасного населення. У результаті ефективність праці знизилася.

Страшним ударом по сільському господарству не тільки України, але й всього Радянського Союзу стала посуха 1946 р. Особливістю цього стихійного лиха було те, що воно вразило одночасно майже усі області СРСР, що були головними постачальниками зерна до загальносоюзного фонду. Отже, вийти з трагічної ситуації в УРСР за рахунок інших регіонів Союзу не було можливості. У такій самій ситуації опинилися і території середньої та нижньої течії Волги, Північного Кавказу, Центрально-Черноземної області РСФРР. У Молдові ж та Одеській області посуха розпочалася традиційно на рік раніше, ніж загалом в Україні та Російській Федерації. За масштабами та силою стихійне лихо перевищувало посуху 1921–1922 рр. і наближалось до великої посухи 1891 р. [17, с. 3].

Як наслідок – селяни почали голодувати ще влітку 1946 р., що не могло не позначитися на виробництві сільськогосподарської продукції. Так у 1945 р. чоловіки відпрацювали у середньому 349 трудоднів, а у 1946 р. – лише 320. Для жінок цей показник становив 225 трудоднів у 1945 р. та 183 трудодні у 1946 р. Відповідні показники для підлітків становили 88 та 74 трудодні. Серед непрацевдатних, літніх і хворих більшість не виконала обов'язкову норму у 50 трудоднів. Таких налічувалося 22063 особи. Тих хто заробив 51–100 трудоднів налічувалося 14216, 101–200 трудоднів – 11433, 201–300 трудоднів – 6024, більше ніж 300 заробили 2307 осіб, і 2252 особи напрацювали більше ніж 400 трудоднів [12, арк. 1 зв.].

Складним залишався стан забезпечення МТС технікою. Внаслідок нестачі робочої худоби колгоспники у багатьох випадках орали коровами, що призвело до зменшення надоїв молока. У такій ситуації логічним виглядало б зменшення планових завдань, введення громадського харчування, залучення до сільськогосподарських робіт численних армійських підрозділів. Вони були забезпечені продуктами значно краще, ніж цивільне населення і насичені дефіцитним транспортом та різноманітною технікою, що могла б замінити тяглових корів та виснажених коней і волів. Проте реакція партійного керівництва та бюрократичного апарату виявилася прямо протилежною.

Ще з 13 квітня 1942 р., відповідно до постанови Ради народних комісарів і ЦК ВКП(б) «Про підвищення для колгоспників обов'язкового мінімуму трудоднів», встановлювався обов'язковий мінімум трудоднів на рік також і для дітей та підлітків віком від 12 до 16 років – членів сімей колгоспників. Сільських дітей держава зобов'язувала виробити в колгоспі протягом року не менше ніж 50 трудоднів. Проте до праці в колгоспі їх примушувала не тільки ця постанова, а й неможливість батьків прогодувати своїх дітей через відсутність достатньої кількості продуктів харчування, які вони отримували як заробітну плату з колгоспної комори. Окрім того, обов'язкові норми поставок сільськогосподарської продукції, що вироблялася на селянських подвір'ях та присадибних ділянках, держава встановила максимальними, тож діти змушені під тиском післявоєнних обставин заробляти для себе хліб тяжкою і виснажливою працею. Аналогів цьому на післявоєнному європейському просторі не спостерігалось, хоча й тамтешнім дітям теж довелося тяжко працювати [1, арк. 1].

Оплата праці колгоспників у 1945 р. виявилася жалюгідною. У кожному четвертому господарстві області колгоспникам нараховували до 300 г зерна на один трудодень. Особливо складне становище було з наявністю хліба в 111 колгоспах області, де кількість нарахованого зерна на трудодень виявилася меншою від будь-якого мінімуму – до 100 г. У майже 30% господарств нараховували 0,5 кг хліба. Зокрема, в Новоукраїнському районі на один трудодень припадало в середньому по 560 г зерна, у Великовокиївському – по 529 г, у Кіровоградському – по 490 г, у Бобринецькому – по 472 г, в Знам'янському – по 440 г. Найменша оплата праці зерном на трудодні зафіксована в Олександрійському (міському) районі – в середньому 183 г на один трудодень,

Підвисоцькому – 132 г, Долинському – 150 г, Петрівському – 160 г, Златопільському – 190 г. Беззаперечно, що цього не могло вистачити для того, щоб колгоспникам цих районів можна було дожити до нового врожаю. Окрім того, у 30% колгоспів області, а це близько 500, колгоспники не отримали жодного грама зерна на трудовень [12, арк. 4].

Але і заявлені нарахування дуже часто були тільки на папері. Практика видачі заробленого на трудовні в 1945 та 1946 рр. виявилася надзвичайно цинічною: колгоспники ніколи не отримували всього їм належного за важку й виснажливу працю на землі. Реальне наповнення трудовнів зерном, грошима та іншою продукцією завжди були набагато нижчими від декларованого. Це називалося так: колгосп заборгував колгоспникам. Аналогічна ситуація склалася і з виплатою грошей колгоспникам: виявилось багато таких колгоспів, де на трудовень за результатами роботи в 1946 р. нарахували від 2 до 5 копійок. Були й такі господарства, де на трудовні селянам не нарахували жодної копійки.

Зокрема, в господарствах Олександрівського району відповідно до звітів перших по списку 11 колгоспів з 41, що на той час діяли в районі, колгоспникам нарахували на трудовні в 1946 р. від 29 коп. до 1 крб. 18 коп. на трудовень, а також від 200 до 520 г зерна. У колгоспі «Борець» селяни отримали ще по 150 г овочами на трудовень, а у колгоспі «Перемога» – по 219 г соломи. У деяких господарствах Олександрівського району, як от у колгоспі ім. Леніна (с. Китайгород), «Червоний сіяч» (с. Нижчі Верещаки) на 1 трудовень нарахували по 70 г зерна; в колгоспі «Нове життя» (с. Нижчі Верещаки) визначили на 1 трудовень по 35 коп.; в колгоспі «Червоний сіяч» (с. Нижчі Верещаки) на 1 трудовень установили по 12,5 коп. [8, арк. 23, 28]. Подібна ситуація спостерігалася також у господарствах Маловисківського району, де колгоспники отримали від 2 до 78 коп. на трудовень, також від 100 до 400 г зерна [9, арк. 74–75].

Отже, форма оплати праці колгоспників у трудовнях призвела до того, що селянин працював фактично задарма, а якість і кількість його роботи не була пов'язана з матеріальним станом працівника.

Радянська кріпаччина знову голосно заявила про себе після війни, адже невироблення норм спричинило до переслідування колгоспників владою їх всіляко цькували на загальних зборах, відраховували з господарств, відбирали городи, віддавали до суду. Розпочалися ці судилища ще в 1944 р. – після звільнення краю від німецьких загарбників. А станом на травень 1946 р. по 8 районах області до суду відповідно до Указу від 15.04. 1942 р. віддали 187 колгоспників. Покарання народні суди призначили 136 особам, або 72,7% від усіх справ завершилися звинувачувальними вироками. 46 виправдали, решту справ відправили на дорозслідування [13, арк. 31].

Всупереч жорстоким покаранням протягом 1946 р. обов'язкового мінімуму трудовнів не виробили 58207 колгоспників, або 16,3% усіх працездатних. Не виробили мінімуму трудовнів 40525 жінок та майже 1,5 тис. літніх, непрацездатних і хворих та чимало чоловіків і дітей. Хвороби, вік, каліцтво не завжди слугували підставою невиходу на колгоспне поле, на ферму, в конюшню, кошару чи майстерню, тож працювати в селі зобов'язані були всі, бо драконівські закони виявилися такими, що не працювати в тогочасних колгоспах мали право лише немовлята та абсолютно немічні.

За невиконання мінімуму трудовнів у 1946 р. з колгоспів відраховували 1461 осіб. Ще 2072 особи вигнали за різні провини [12, арк. 17]. На той час це вважалося важким покаранням – відрахований відразу зараховувався до категорії одноосібників, від чого втрачав присадибну землю та обкладався неймовірно великими податками. А відсутність паспорта, бо їх, як відомо, колгоспникам взагалі не видавали, позбавляла можливості залишити село щоб влаштуватися на роботу на заводі чи фабриці.

Навесні 1947 р., коли для багатьох колгоспників порятунком від голодної смерті були пайки хліба, які вони отримували за роботу під час весняно-польових робіт згідно з постановою Кіровоградського обласного виконавчого комітету від 17 березня 1947 р. №53 – по 300 г хліба на працюючого в полі та гаряча страва, в якій для приварку було 60 г борошна (для зайнятих на інших роботах у колгоспі норма хліба становила 250 г), кількість невиходів на роботу різко скоротилися, тож суттєво зменшилася кількість судових справ щодо колгоспників, які не виробили обов'язкового мінімуму трудовнів [7, арк. 148].

Методи хлібозаготівлі, до яких вдавалася більшовицька влада в післявоєнний період, майже нічим не відрізнялися від хлібозаготівлі 30-х рр.: хліб з колгоспів та господарств колгоспників відбирався майже весь. Тож з початком 1946 р. голод, а мовою влади – це лише «продовольчі труднощі», настирливо стукав до кожної оселі, не дуже додивляючись, колгоспна, робітнича це оселя, чи тут проживає радянський службовець.

З перших тижнів нового, 1946 р., тривожні телеграми про відсутність хліба та з проханням допомогти полетіли до Кіровоградського облвиконкому з районів області. 11 січня 1946 р. голова Златопільської РСС Дрюченко в телеграмі на ім'я заступника голови облвиконкому Антоненка сповіщав: «На Новомиргородському елеваторі немає муки, зривається постачання контингенту». Голова Великоисківського райвиконкому Бабенко 20 січня 1946 р. в телеграмі до облвиконкому скаржився: «Заготзерно Помічної припинило видачу борошна» [4, арк. 5].

28 січня 1946 р. телеграму на ім'я заступника голови облвиконкому Антоненка відправили з Малої Виски. У ній голова РВК Безпалій повідомив: «Маловисківський пункт «Заготзерна» відмовляється забезпечити 2500 кг борошна. Борошно відсутнє». Голова президії облспоживспілки М. С. Колов у січні 1946 р. направив голові облвиконкому Іщенку доповідну записку, в якій навів такі дані щодо постачання сільського населення області хлібом на картки: «На протязі 1945 р., – писав Колов М. С., – з 6175 т борошна для постачання сільського населення отримано 1881 т, тобто 30,5%. У грудні 1945 р. Маловисківський район борошна не отримав: з 33 т отримано 2 т борошна і 7 т

зерна...» [4, арк. 108].

8 лютого 1946 року забили тривогу в Новоукраїнському районі – заврайторгвідділом Татаров у телеграмі на ім'я голови облвиконкому Іщенка просив надати допомогу району: «Новоукраїнське «Заготзерно» зриває отоварення нарядів борошно, через що зривається постачання контингенту борошно». Інформація про відсутність борошна для постачання «контингенту» надійшли в облвиконком з Піщанобридського, Рівненського, Златопільського та ін. районів області. Зокрема, зі Златополя 11 лютого повідомили, що «млини не працюють, Новомиргородське «Заготзерно» борошна не видає, постачання «контингенту» хлібом зривається» [6, арк. 25].

Сигнали з районів про відсутність хліба примусили голову облвиконкому Іщенка звернутися 8 лютого 1946 р. до заступника голови РНК УРСР Караваєва з проханням про виділення додаткових фондів хліба для Кіровоградської області. 16 лютого з Києва надійшла відповідь.

«...Питання про виділення для Кіровоградської області додаткових фондів борошна на лютий місяць може бути розглянуте тільки після позитивного вирішення союзним урядом», – повідомив нарком торгівлі УРСР Дрофа [4, арк. 111].

Голод відчули на собі не тільки «рядові» жителі області, а й представники т.зв. «номенклатури». 8 лютого 1946 р народному комісару м'ясної і молочної промисловості УРСР П. І. Старигіну та голові Кіровоградського облвиконкому В. Г. Іщенку надійшла досить типова для того часу заява від головного інженера Кіровоградського тресту «Укрголовмаслопрому» Михайла Петровича Бусигіна такого змісту (подається мовою оригіналу зі скороченнями. – Авт.): «С такой мелкой просьбой в другое время и при других обстоятельствах я не осмелился бы отвлекать Ваше внимание... До февраля месяца с/года я как главный инженер и заместитель начальника треста, получал литерное снабжение по первой категории, но в феврале по неизвестным для меня причинам с меня снято литерное снабжение. Для меня этот случай явился совершенно неожиданным и новым... Я, как главный инженер, должен возглавлять производство, а не ходить по городу и искать себе средства к существованию. Питаться и снабжаться с семьей с рынка на полученную мною зарплату я не в состоянии...».

Тож головний інженер просив відновити для нього літерне постачання. 18 лютого 1946 р. М. П. Бусигін отримав від заступника голови облвиконкому Антоненка таку відповідь: «Додатково виділити для вас літерне постачання облвиконком не має можливості» [4, арк. 122].

Головний інженер тресту належав на той час до привілейованої частини суспільства, але і його голод примусив звертатися з принизливим проханням до органів влади про поліпшення постачання продуктами харчування його сім'ї, але він, як і сотні йому подібних, отримав негативну відповідь, тож керівник обласного рівня та його сім'я жили впроголодь. Десятки тисяч робітників області, т.зв. «контингент», хліба недоотримували, тож теж голодували. Декілька сотень тисяч колгоспників Кіровоградщини майже ніякої допомоги ні від кого не отримували і по неї не зверталися – тож голод для них був особливо важким та нестерпним.

У лютому 1946 р. голод відчули на собі також усі жителі обласного центру – голова Кіровоградської міської ради Луценко в листі на ім'я голови облради писав, що «... в лютому місяці для контингенту м. Кіровограда недодані 44 т борошна, внаслідок чого для частини населення немає чим видавати хліб на хлібні карточки за увесь місяць» [12, арк. 168].

Жителі області, ті, які мали право на отримання хліба по картках, скаржилися на відсутність хліба, відправляючи листи до Ради Міністрів УРСР, до Верховної Ради, до ЦК КП(б)У особисто М. Хрущову впродовж зими, весни та літа 1946 р.

Типовою є скарга М. М. Барабаша – заступника керуючого Кіровоградською обласною «Заготживконторою» при облземвідділі, учасника війни, нагородженого орденами Червоного прапора, Червоної зірки та 8 медалями. Її він написав 13 квітня 1946 року: «8 лютого 1946 року після 4-х років перебування на фронтах Великої Вітчизняної війни, – писав у заяві Барабаш, – я демобілізувався як спеціаліст сільського господарства і працюю на попередньому місці роботи... На фронтах урядом 10 разів нагороджувався, маю 2 поранення, в Червоній армії служив у гвардійських підрозділах офіцером. За своїм становищем (тобто по займаній посаді) повинен отримувати, але ніяк не можу добитися отримати картки на літерне харчування. ...Я вкрай потребую допомоги, але її не отримую...» [13, арк. 7].

Голодували навіть і старі партійці. Зокрема, Т. Є. Косаковська, член ВКП(б) з січня 1918 року, в своїй заяві 25 квітня 1946 р. до голови облвиконкому писала: «Я прошу надати мені допомогу в отриманні літерної картки. ...За роки війни загинуло все моє майно. Я просто роздягнена і роззута до такої міри, що майже не пристойно виходити до людей... Без допомоги я не в змозі подолати бідність і не маю що їсти, немає в чому працювати. Мені 57 років, я майже все своє свідоме життя віддала партії і роботі» [5, арк. 158].

«Прошу виділити борошно у червні за рахунок липневих фондів», – просив голова облвиконкому Іщенко міністерство заготівлі УРСР і пояснював: «... в червні населення міст і деяких районів залишилося без хліба» [6, арк. 31].

У червні 1946 р., вперше від початку року, в області згадали про таких своїх громадян, як колгоспники та виділили для них борошно. Воно й не дивно – на порозі чекали жнива, тож з'явилася потреба в робочій силі.

Її вирішили підгодувати. Наскільки об'ємним був цей раціон, свідчить, зокрема, таке: 12 червня виконком Новопраської районної ради ділив між колгоспами району 30 ц борошна, відпущеного облвиконкомом для постачання колгоспників. Райвиконком вирішив розподілити борошно кожній

колгоспній родині тільки «після перевірки і встановлення такої необхідності» [6, арк. 158]. Цю жалюгідну кількість борошна роздали тим, хто десятки тисяч центнерів хліба виробив у 1945 році та звів до пунктів «Заготзерна», майже нічого не залишивши собі на прогодування.

Зерно врожаю 1945 р. на території області було – воно непорушно знаходилося на глибинних складах «Заготзерна». 30 грудня 1945 р. керуючий обласною конторою «Південьзаготзерно» Лебеденко написав голові облвиконкому Іщенку доповідну записку, у якій відзначив, що «...на глибинних пунктах Кіровоградської області зберігається 101296 ц зерна, яке в більшості випадків перебуває в непристосованих приміщеннях, в результаті чого останнім часом його якість погіршується, а в деяких випадках навіть псується, особливо зерно, невивезене в попередні вивозки». В Олександрійському районі на глибинних пунктах зерна було 1289 ц, в Бобринецькому – 3766 ц, Устинівському – 3837 ц, Олександрівському – 3788 ц, Новоукраїнському – 1535 ц тощо [6, арк. 9, 10].

Незаперечно, що конфіскаційне спрямування хлібозаготівель, до якого вдалася держава, призводив до голодування жителів області, та, особливо, колгоспників, вже взимку, навесні та влітку 1946 р.

16 червня 1946 р. комісія, до якої увійшли заврайздороввідділу Бобринецького райвиконкому Жук, лікар Романович та інспектор ОММ Мельниченко, здійснили медичний огляд дітей дитячих ясел №1 міста Бобринця, про що склали відповідного акта. Вони оглянули 57 дітей – вихованців дитсадка. 20 дітей відразу визнали дистрофіками, а саме: Головченка Ю., віком 1 р. 8 міс., Іванченка Валерія – 3 р., Новіцького Вітю – 4 р., Мудрівського Котю – 4 р., Таран Валю – 4 р., Богуславську Світлану – 3 р., Трегуб Олю – 1 р. 4 міс. та інших. У ще одних яслах – радгоспних, дистрофіками виявили 50 дітей, а всього важко хворих від постійного голоду – 70 дітей дошкільного віку, що перебували в дитячих яслах м. Бобринця – райцентрівському та радгоспному [14, арк. 5]. Долі цих дітей невідомі, проте для декого прогнозовані – протягом 1947 р. в дитсадках тільки м. Кіровограда померли від дистрофії та запалення легенів 34 дитини [15, арк. 69].

Відповідно до практики, що встановилася в тогочасній державі, хліб вилучався не тільки з колгоспів, а й особистих господарств селян, робітників та службовців шляхом т.зв. «зобов'язань на поставку державі зерна». Ця робота покладалася на уповноважених наркомату (міністерства) заготівлі СРСР, які діяли в кожній області та кожному районі.

Реальне виконання цих планів були для уповмінзагів невтішними, оскільки станом на 20 жовтня 1946 р. колгоспники, робітники і службовці області, замість понад 300 тис. пудів хліба, фактично здали державі тільки 81 тис. пудів, за що уповноважений міністерства заготівлі СРСР по УРСР Калашников направив уповмінзагу СРСР по Кіровоградській області гнівного листа за №30410 з вимогою «встановити суворий контроль за поставками хліба з цих господарств в кожному районі, а в районі – в кожній сільській раді» та вкотре вказав на вжиття суворих заходів до не здавачів хліба [11, арк. 17].

Заходи справді вживалися, бо 20 листопада заступник уповмінзагу СРСР по Кіровоградській області Косенков направив до Києва «Звіт по перевірці виконання обов'язкових поставок і заходах впливу вжитих до боржників по зерну станом на 20 листопада 1946 р.». Згідно зі звітом протягом року було вручено 131514 зобов'язань. У такому разі до хлібоздачі не приступили 31801 господарство. За це 5185 господарствам було вручено судові приписи і описано майно, 2034 господарства було беззастережно вилучено, до суду передано 397 справ, засуджено 213 осіб [11, арк. 84].

Усі способи вилучення зерна в колгоспах, колгоспників, робітників та службовців, до яких влада вдалася в 1946 р., були переважно насильницькими. Незаперечно, що саме нещадні методи хлібозаготівельної кампанії 1946 р., а не погодні умови, призвели до голоду в зиму-весну 1946–1947 рр на Кіровоградщині. А планів поставок зерна державі область так і не виконала. Вони виявилися нереальними. І ось чому: за планом хлібозаготівель, доведеним області постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 червня 1946 р. та постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про план хлібозаготівель з урожаю 1946 р. по областях», затвердженої 4 липня 1946 р., Кіровоградщину спочатку зобов'язали здати державі 26748 тис. пудів зерна. Проте у липні та серпні 1946 р. план для області підвищили на 1300 тис., потім ще на 1500 тис. пудів. Це були одні з найбільших підвищень завдань для областей України. Тож область повинна була здати з урожаю 1946 р. 29 млн 548 тис. пудів хліба, тобто 4 млн 727 тис. 680 ц [16, с. 433].

Фактично план здачі державі зерна виявився більшим на понад 1 млн ц від валового його збору. Виконати нереальний план здачі хліба державі радянські та партійні органи області вимагали від господарств будь що. Майже всі жителі Кіровоградщини, а особливо колгоспники, вже знали хронічного недоїдання протягом 1946 р. Надії на покращення рівня їхнього життя, принаймні, щодо забезпечення продуктами харчування з нового врожаю, розвіялися, адже держава примусила здавати майже все вирощене зерно, навіть те, яке колгоспи залишали на насіння.

«В новому 1947 р. будемо працювати так, як учить нас товариш Сталін!» – закликала на своїх сторінках Маловісківська районна газета «Червоний прапор» у номері за 1 січня 1947 р. Нині це сприймається як неймовірний цинізм влади у ставленні до селян, адже методи господарювання в області, як, проте, і по всій Україні, були надзвичайно жорстокими і немилосердними передовсім щодо тих, до кого зверталася районна газета – колгоспників. Як їм залишалося жити, коли хліб у них відібрали саме за вказівкою Сталіна? Влада ніби навмисне створила абсурдну ситуацію: силою оббирала всіх без винятку колгоспників, а потім закликала і надалі «працювати так, як вчить т. Сталін!».

Список літератури

1. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. – Ф. П-429. Кіровоградський обком КПСС, 1939–1991 рр. – оп. 4.
2. Спр. 23. Протоколи засідання бюро обкома КП(б)У, №38-40, 103 арк.
3. Спр. 34. Отчеты, информации, отчеты обкома КП(б)У о ходе хозяйственных компаний, 190 арк.
4. Спр. 80. Информации, доклады обкома КП(б)У о работе военных отделов, о государственном обеспечении и бытовом устройстве семей военнослужащих, 27 арк. – Ф. Р-2860. Виконавчий комітет Кіровоградської обласної Ради депутатів трудящих (облвиконком). – Оп. 1.
5. Спр. 586. Листування з обласними і міськими установами про організацію постачання робітників і службовців продовольством, 343 арк.
6. Спр. 587. Листування з обласними і міськими організаціями і установами про стан торгівлі в магазинах області. Постачання робітників і службовців продовольством, 260 арк.
7. Спр. 588. Листування з обласними і міськими організаціями і установами про забезпечення населення продовольством і паливом, 246 арк.
8. Спр. 637. Постанови облвиконкому та бюро обкому КП(б)У. 3 січня-12 травня 1947 р., 269 арк. – Ф. Р-2875. Кіровоградський обласний земельний відділ. – Оп. 4.
9. Спр. 30. Годовые отчеты колхозов. Александрийский район. 356 арк.
10. Спр. 41. Годовые отчеты колхозов. Маловишковский район, 175 арк. Ф. Р-3035. Кіровоградська обласна контора госсортфонда. – Оп. 2.
11. Спр. 5. Постановления Исполкома Облсовета деп. Трудящихся, 369 арк. – Ф. Р-3084. Уполномоченный Министерства заготовок СССР по Кировоградской области. – Оп. 1.
12. Спр. 478. Переписка по заготовке полеводческих культур в 1946 году, 97 арк. – Ф. Р-3191. Уполномоченный госплана СССР по Кировоградской области. 1944–1948 гг. Статистическое управление Кировоградской области. 1948–1958. – оп. 4.
13. Спр. 92. Сводный годовой отчет по колхозам области за 1946 год, 130 арк. – Ф. Р-5037. Кіровоградський обласний суд. – Оп. 4.
14. Спр. 3. Акты ревизии работы облсуда по материалам ревизии Наркомата Юстиции. 5.Х-44 г. 10.ХІ-55 г., 9 арк. – Ф. Р-5983. Кіровоградський обласний відділ здравоохорони виконкома обласного ради депутатів трудящих; г. Кіровоград. – Оп. 1.
15. Спр. 47. Годовой отчет об оздоровительной кампании в 1946 г. Январь-декабрь 1946, 29 арк.
16. Спр. 61. Текстовый отчет Облздравотдела за 1947 г. Январь 1947 г. Декабрь 1947 г. 110 арк.
17. Веселова О. Голод 1946–1947 років в Кіровоградській області // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : ІУ НАН. – 2005. – №13. – С. 433.
18. Волков И. М. Засуха, голод 1946–1947 годов // История СССР. – 1991. – №4. – С. 3–19.

References:

1. Derzhavnyi arkhiv Kirovogradskoi oblasti, m. Kropyvnytskyi. – F. P-429. Kirovogradskiy obkom KPSS, 1939–1991 rr. – Op. 4.
2. Spr. 23. Protokoly zasedaniia biuro obkoma KP(b)U, No. 38-40, 103 ark.
3. Spr. 34. Otchety, informacii, otchety obkoma KP(b)U o hode hoziaistvennyh kompanii, 190 ark.
4. Spr. 80. Informacii, doklady obkoma KP(b)U o rabote voennyh otdelov, o gosudarstvennom obespechenii i bytovom ustroistve semei voennosluzhashchih, 27 ark. – F. R-2860. Vykonavchyi komitet Kirovogradskoi oblasnoi Rady deputativ trudiashchih (oblvikonkom). – Op. 1.
5. Spr. 586. Lystuvannia z oblasnymy i miskymy ustanovamy pro orhanizaciiu postachannia robitnykiv i sluzhbovciv prodovolstvom, 343 ark.
6. Spr. 587. Lystuvannia z oblasnymy i miskymy orhanizaciiamy i ustanovamy pro stan torhivli v mahazynax oblasti. Postachannia robitnykiv i sluzhbovciv prodovolstvom, 260 ark.
7. Spr. 588. Lystuvannia z oblasnymy i miskymy orhanizaciiamy i ustanovamy pro zabezpechennia naseleennia prodovolstvom i palyvom, 246 ark.
8. Spr. 637. Postanovy oblvikonkomu ta biuro obkomu KP(b)U. 3 sichnia–12 travnia 1947 r., 269 ark. – F.R-2875. Kirovogradskii oblasnoi zemelnyi otdel. – Op. 4.
9. Spr. 30. Godovye otchety kolhozov. Aleksandriiskii raion, 356 ark.
10. Spr. 41. Godovye otchety kolhozov. Malovishkovskii raion, 175 ark. –F. R-3035. Kirovogradskaia oblasnaia kontora gossortfonda. – Op. 2.
11. Spr. 5. Postanovleniia Ispolkoma Oblsoвета dep. Trudiashchihsia, 369 ark. – F.R- 3084. Upolnomochennyj Ministerstva zagotovok SSSR po Kirovogradskoi oblasti. – Op. 1.
12. Spr. 478. Perepiska po zahotovke polevodcheskih kultur v 1946 godu, 97 ark. – F. R.3191. Upolnomochennyi gosplana SSSR po Kirovogradskoi oblasti. 1944–1948 gg. Statisticheskoe upravlenie Kirovogradskoi oblasti. 1948–1958. – Op. 4.
13. Spr. 92. Svodnyy godovoi otchet po kolhozam oblasti za 1946 god, 130 ark. – F. R-5037. Kirovogradskii oblasnoi sud. – Op. 4.
14. Spr. 3. Akty revizii raboty obsuda po materialam revizii Narkomata Yusticii. 5.H-44 g. 10.HI.-55 g., 9 ark. – F. R-5983. Kirovogradskii oblasnoy otdel zdravoohraneniia ispolkoma oblasnogo soveta deputatov trudiashchihsia; g. Kirovograd. – Op. 1.
15. Spr. 47. Godovoi otchet ob ozdorovitelnoi kampanii v 1946 g. Yanvar-dekabr 1946., 29 ark.
16. Spr. 61. Tekstovyi otchet Oblzdravotdela za 1947 g. Yanvar 1947 g. Dekabr 1947 g., 110 ark.
17. Veselova.O. Holod 1946-1947 rokov v Kirovogradskii oblasti. // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. – K. : IIU NAN. – 2005. – №13. – S. 433.
18. Volkov Yu. M. Zasuha, golod 1946–1947 godov // Istoriia SSSR. – 1991. – №4. – S. 3–19.

I. PETRENKO,

Chief archivist, State Archives of Kirovograd Region, Kropyvnytskyi

POSTWAR FAMINE IN KIROVOGRAD REGION – LOGICAL OUTCOME OF STATE POLICY

The article addresses the history of the postwar famine of 1946–1947 in Kirovograd region, which was characterised by massive starvation, accompanied by mortality first among peasants. Attention is centered on the regional specific features of the origin of this famine, the general situation in the region at the end of WWII is analyzed, as well as the process of fulfilment of plans for feedstock, peculiarities of behavior of regional and district party and Soviet leaders.

Methods of grainstocking in 1945–1947; state of collective farmers, producing conditions for starvation among Ukrainian peasantry as well as city dwellers; hard living conditions of lowlevel Soviet leaders are researched. Main consequences of the respective policies of Soviet leadership are determined;

statistics data, that characterise a steady decline of agricultural production level are given, as well as resulting drop in production effectiveness and standards of living of the population of the region. Sad results of this period in history are summarised.

Key words: economic history of the UkrSSR, agriculture, postwar period, restoration of national economy, confiscation, grainstocking, famine of 1946– 1947, dystrophy, mass mortality.

* * * * *

Т. ПОЛЩУК,
Директор Валківського краєзнавчого музею
(Харківська область), заслужений працівник культури України

ПЕРСОНАЛЬНІ ДАНІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ ПРИХОВУВАЛИ 75 РОКІВ

На думку автора статті, однією із основних джерельних баз для встановлення втрат української нації під час штучного голоду 1932-1933 рр. є архіви районних установ запису актів громадського стану, до яких дослідники не мали доступу понад 75 років. Документи цих архівів за 1932-1933 рр., наведені у статті, дають змогу не лише скласти поіменний список померлих під час Голодомору, а й простежити за календарем наростання смертності у містечках та селах Богодухівського і Валківського районів Харківської області, проаналізувати вік і стать померлих, класифікувати дані про причини смертей, скласти уявлення про методи приховування та маскування втрат.

Ключові слова: Голодомор, Харківська область, архіви ЗАГСів, книги обліку померлих, приховування, замовчування.

“...Поіменний список жертв Голодомору в Україні не складено й досі. Дехто намагається переконати, що із плином часу зробити цього вже неможливо. Але не вірте їм! Збереглися архіви районних ЗАГСів (установ запису актів громадського стану) – дивом уцілілі документи величезної вибухової сили, здатні пролити світло на прогалини в нашій історичній пам’яті. Гортаєш вицвілі від часу, інколи наспіх і з великим запізненням заповнені бланки довідок про смерть земляків, – і майже фізично відчуваєш страждання приречених на передчасну загибель людей: старих і малих, батьків і їхніх дітей, безвісних жебраків і сиріт із місцевого дитячого будинку...” [1, с. 267].

Ці слова належать відомому на Харківщині краєзнавцеві, одному із дослідників трагедії 1932-1933 рр. у нашому краї, кавалеру бойових і трудових нагород, заслуженому вчителю України М. С. Беляєву. На жаль, Миколи Семеновича, світла йому пам’ять, вже немає серед нас, але його ґрунтовні дослідження продовжують утверджувати правду про Голодомор в Україні, допомагають осягнути масштаби і наслідки навмисної катастрофи у харківському регіоні та у всій державі.

М. С. Беляєву свого часу неабияк пощастило, адже його, чи не єдиного серед харківських дослідників, допустили до «святилища», куди іншим вхід був заборонений, – до архіву колишнього Богодухівського ЗАГСу перейменованого тепер на РАЦС (установу реєстрації актів цивільного стану), у якому зберігалися книги обліку померлих у 1932-1933 рр. жителів Богодухівського району.

Вивчений Миколаю Семеновичем, а згодом переданий автору цих рядків та оприлюднений у документальному збірнику «Столиця відчаю» архівний матеріал, дає змогу не лише простежити за календарем наростання смертності у райцентрі Богодухів та прилеглих до нього селах, а й проаналізувати вік померлих, класифікувати дані про причини смертей, звірити цю офіційну статистику із свідченнями земляків, які пережили моровицю.

Висновок, до якого дійшов дослідник, для непосвячених є несподіваним. М. С. Беляєв на конкретних прикладах довів, що великі втрати людей від голоду колишніми чиновниками (звісно ж, не з їхньої власної волі) старанно приховувалися й маскувалися. Досить часто графа про причину смерті у реєстраційних бланках або взагалі залишалася порожньою, або заповнювалася незрозумілою аббревіатурою. Записи про те, що смерть настала від голоду чи недоїдання, виявлено лише в документах Забродівської сільради – 121 людини із 378 померлих у 1933 р. [1, с. 300–307].

У сусідніх селах, із документами яких ознайомився М. С. Беляєв, правдиву причину смерті реєстратори не наважилися зазначити жодного разу. Наприклад, у селі Крисине того страшного року зареєстровано 252 покійники, але в жодному випадку графа про причину смерті не заповнено [1, с. 310–314].

У Вінницько-Іванівській сільраді помер 431 селянин і лише проти імен 4 покійників із загального списку було вказано діагноз позначений латиною. Майже половину померлих у 1933 р. становили неповнолітні, 17 із яких не прожили на світі й одного року [1, с. 292–300].

У селі Кручик від різних хвороб та „старості” (до старих тут були зараховані люди вже у віці 55 років) померло 23 людини, у графі про причину смерті решти 195 покійників вписане те саме слово – „невідомо”, у 20 випадках будь-які записи відсутні взагалі [1, с. 314–319].

У невеликому селі Корбині Івани, де за рік померло 137 мешканців, причина смерті 45 також виявилася „невідомою”, у решті випадків відповідна графа реєстраційного документа або взагалі лишилася незаповненою, або заповнена незрозумілою аббревіатурою типу „от.”, „с/р”, „ст.” [1, с. 307–309].

Великих втрат у роки Голодомору зазнало село Сінне, але тільки люди, посвячені у таємниці тодішніх записів, зроблять висновок про те, що більшість із 400 померлих тут звів у могилу голод. Щоб не називати речі своїми іменами, реєстратори у цьому селі вказали причиною смерті майже половиною мешканців якийсь хитрий діагноз під назвою „ББО”. Як відкрилося значно пізніше, таємниче „ББО” означало не що інше, як „більшіе безбелковие отьоки”, тобто опухання тіл від голоду. Кончина решти сіннянців була викликана, очевидно, тією самою причиною, але позначалася вже інакше: „виснаження” або „хвороба шлунково- кишкового тракту” (найчастіше так позначався кривавий понос голодуючих). У 32 довідках інформація про причини смерті знову була відсутньою.

А ось як виглядала трагедія Сінного в конкретних особах. У червні 1933 р. (цей місяць, а також квітень і травень, стали на Богодухівщині, як і в усій Україні, піком смертності під час Голодомору) відійшли у вічність 113 селян (у двох попередніх місяцях – відповідно 99 і 71). Поіменно втрати цього села виглядали так: у сім’ї Никифора Хуповця за тиждень померли четверо малолітніх дітей, а згодом – і п’ята доросла донька; по двоє в день померло четверо дітей Михайла Тютюнника (6, 7, 10 і 12-ти років); пішли із життя 25-річний Андрій Усатий і дві його доньки; відійшов у вічність Савелій Шуба із двома дітьми. По трое дітей у ті трагічні дні втратили Леонтій Мошенський, Олександр Левашов, Пилип Торяник, Никифор Шуба. В один день померли 38-річний Тихін Лавров, його 4-річний син і 7-річна донька, а трохи згодом – останні двоє неповнолітніх сиріт. Упродовж 9 днів не стало родини Перевозіних (помер батько Яків Петрович, четверо його дітей віком від 5 до 25 років, а також 3-річна онучка Віра). У довгому списку жертв штучного голоду також сім’ї Ольховських, Білух, Пашенків, Жулинських, Гузеватих та інших. Третина всіх померлих у Сінному (141 особа) були дітьми [1, с. 328–336].

У селі Кручик замість запису про причину смерті більшості жителів стояв або прочерк, або значився той же запис – „невідомо”. Найбільше втрат зазнало це село у травні, коли було зареєстровано 101 небіжчика. Лише один день того місяця не містив даних про померлих, у решту днів гинуло 2–5, а то й 6–8 селян. З 6 по 16 травня не стало двох доньок і двох синів Івана Котка. 27 травня помер 52-річний Павло Іванов та трое його дітей. Вимерла багатодітна сім’я Василя Засядька, найменшій доньці якого виповнився 1 рік, а старшому синові – 19 [1, с. 314–319]. Найвищий рівень смертності зареєстровано у самому райцентрі Богодухів – 917 осіб [1, с. 276–292]. У решті сіл району статистика Голодомору виглядає так: Полкова Микитівка – 524 жителя [1, с. 319–336], Вертіївка – 102, Дмитрівка – 208, Матвіївка – 180, Павлівка – 226 [1, с. 273].

Злочин Голодомору, зафіксований у документах районних ЗАГСів, потребує ретельніших досліджень. У цьому переконалася, коли взяла до рук книги реєстрації смертей у сусідньому Валківському районі.

На початку 1990-х років, під час підготовки до друку свого першого документального збірника про Голодомор на Харківщині „Чорні жнива”, (тобто у той самий час, коли з архівом свого району працював М. С. Беляєв), автору цих рядків випала нагода ознайомитися, щоправда, вибірково, із документами трагічних часів, котрі зберігалися в архіві Валківського РАЦСу. Картина була подібною до тієї, яку відтворив Микола Семенович.

Після аналізу валківських документів стало очевидним, що деякі сільради у пік Голодомору просто перестали реєструвати небіжчиків. Помічено це, зокрема, у Ков’язькій, Огульцівській, Черемушнянській сільрадах. Порущувалася й черговість реєстрації померлих, коли, приміром, між червневими записами траплялися лютневі, березневі тощо. Очевидно, фіксували смерть лише тих людей, про яких було кому сповістити. Коли ж вимирали усі родичі, сусіди чи навіть увесь хутір, то, цілком ймовірно, що імена покійних у смертний реєстр і взагалі не потрапляли. Щоправда, було й таке, коли одного померлого реєстрували двічі: спершу самого, згодом – у складі всієї сім’ї.

Варто також зазначити, що лише у виняткових випадках, мабуть, через чийсь недосвідченість чи недогляд, у тодішніх документах вказувалася справжня причина масової загибелі людей – голод (такі записи трапляються, приміром, у Книзі реєстрації померлих Гонтово-Ярської сільради). У більшості ж випадків у графі про причину смерті державні службовці здебільшого писали: „малокровіє”, „водянка” чи „гідромія” (подекуди ці два останні слова вживали одночасно, через дефіс), „старість” (це про людей 40-річних і старших), „слабість”, „причина невідома”, „хвороба невідома”, „порушення серцевої діяльності”... А в кого рука не піднімалася писати неправду, то в графі про причину смерті ставили ризику чи зазначали – „вдома”.

Для ілюстрації сказаного наведу приклади реєстрації смертей у 1933 р. у Перекопській сільській раді. 18 лютого: Гришко Ганна Данилівна (вік 50 років), Гришко Олександр Петрович (28 років) – „померли від недокрів’я”. 1–9 березня: Діденко Яків Тимофійович (67 років), Діденко Кузьма Якович (25 років), Діденко Михайло Якович (17 років) – „померли від недокрів’я”. 25 травня: Гришко

Ганна Захарівна (7 років), Гришко Явдоха Захарівна (12 років) – „померли від гідромії-водянки”. 2–9 травня: Назаренко Тетяна Лук’янівна (7 років), Назаренко Марія Василівна (25 років), Назаренко Петро Лук’янович (9 років) – „всіх забито вдома”. 3 березня – 7 травня: Дубовик Іван Пилипович (11 років), Дубовик Микола Пилипович (5 років), Дубовик Олексій Пилипович (7 років), Дубовик Михайло Пилипович (13 років), Дубовик Пилип Андрійович (48 років), Дубовик Василь Пилипович (9 років) – „від недокрів’я”...

А ось у Баранівській сільській раді, судячи із записів, зроблених із 17 липня 1932 р. до 30 серпня 1933 р., 76 із 79 селян померли із „невідомих” причин. Із діагнозом “невідомо” тут гинули цілі родини. Наприклад, 12 квітня 1933 р. у хуторі Росохівка померли: Гончаренко Улас Сидорович (30 років), Гончаренко Орина Степанівна (30 років), Гончаренко Іван Уласович (8 років), Гончаренко Катерина Уласівна (6 років), Гончаренко Тетяна Уласівна (4 роки). Того ж дня зареєстрована смерть з „невідомих” причин ще 14 жителів Росохівки. А для хутора Гузівки цієї ж сільради фатальним став день 28 червня 1933 р. Тоді тут було зареєстровано 8 покійників віком від 5 до 60 років (всі із прізвищем Гузь). Причина смерті цих людей також виявилася „невідомою” [2, с. 15–17].

Зрозуміло, що статисти так дружно і старанно приховували причини і наслідки масової загибелі людей не із власної волі. За офіційними даними Харківського обласного ЗАГСу, котрі, на жаль, через уже названі причини важко назвати повними, під час Голодомору смертність у всіх районах тодішньої столичної області була у кілька разів вищою, ніж реєструвалася у попередні роки [2, с. 16]. Прагнучи до замовчування голодного мору в Україні, уряд СРСР ще 1934 р. передав відділи ЗАГСів у відання Народного комісаріату внутрішніх справ (скорочено – НКВС), а статистичні дані про природний рух населення повністю засекретив. У кінці 1932 р. також було припинено видачу свідоцтв про смерть [2, с. 17].

За офіційними даними Харківського обласного відділу РАЦСу, котрі через уже названі причини, важко назвати повними, під час Голодомору смертність у всіх районах тодішньої столичної області у кілька разів перевищувала ту, що реєструвалася у попередні роки [2, с. 16].

Як у Богодухові, так і у Валках, облік померлих під час Голодомору вівся несистематично, факти загибелі людей нерідко фіксувалися із запізненням, а то і взагалі процес реєстрації обривався. І не треба думати, що два згадані райони були винятковими, – скрізь було однаково. На підтвердження сказаного варто процитувати одного із місцевих «командирів» Голодомору голову Харківського обласного виконавчого комітету І. Шелехеса. У листі на адресу ЦК КП(б)У, датованому 30 травня 1933 р., цей високопоставлений чиновник повідомляв: „За даними районів (неповними) у зв’язку з тим, що в більшості випадків смерть зовсім не реєструється в органах ЗАГСу, є села, в яких за останні 3 місяці померло 450–600 чоловік...” [2, с. 17].

Та якими б неповними видавалися дані архівів колишніх ЗАГСів, їх треба ретельно вивчати, узагальнювати і використовувати як одну із основних джерельних баз у встановленні реальних масштабів вселенської української катастрофи. Дійшовши такого висновку, починаєш розуміти, чому влада колишнього Радянського Союзу, яка у всі роки свого існування зухвало заперечувала Голодомор, примушувала так ревно оберігати від стороннього ока документи районних ЗАГСів. У Державному архіві Харківської області зберігається таємна депеша обласного управління народно-господарського обліку, яку Харківський облвиконком під грифом «цілком таємно» надіслав головам міських рад і райвиконкомів 30 квітня 1934 р. У ній містися сувора вимога про вилучення із сільрад і ЗАГСів книг реєстрації смертей за 1932–1933 рр. для подальшого їх зберігання у таємній частині райвиконкомів. У зазначеній директиві читаємо, зокрема, таке (цитовано мовою оригіналу):

«Регистрация актов гражданского состояния поставлена в сельсоветах и ЗАГСах безобразно, это отражается на результатах учета естественного движения населения.

В ряде с/советов, по имеющимся в Облисполкоме данным, регистрация актов гражданского состояния фактически находится в руках классово- враждебных элементов – кулаков, петлюровцев, административно- высланных и т. п. ...

Областной исполнительный комитет требует от вас очистить сельсоветы и ЗАГСы от классово- враждебных и чуждых элементов, установив регулярное наблюдение за делом регистрации актов. Для этого организуйте сплошную проверку по всем сельсоветам района всех лиц, кому фактически поручается ведение записей в книгах ЗАГС, и выясните, как поставлено дело регистрации.

Все книги регистрации смертей за 1933 год и за 1932 год, начиная с ноября месяца, Областной исполнительный комитет требует изъять из сельсоветов и передать для хранения в секретную часть райисполкомов...» [3, с. 213].

Злочинці замітали сліди – це зрозуміло. Але дивує інше: чому заборони, запроваджені владою СРСР, продовжували діяти вже за часів незалежної України? Скажімо, навіть через 75 років із часу заповнення книг реєстрації померлих чиновники Міністерства юстиції України продовжували зводити бар’єри на шляху дослідників Голодомору.

У цьому переконалася особисто, домагаючись у 2007 р. офіційного дозволу для роботи в архіві Валківського районного РАЦСу. Чиновники із Міністерства юстиції не взяли до уваги ні мого досвіду музейної роботи, відзначеного державною нагородою, ні тривалого членства в Асоціації дослідників Голодомору, ні авторитету пошуковця, на рахунок якого були вже два наукові видання про Голодомор, ні, зрештою, бажання моїх земляків вмістити список померлих у 1932–1933 рр. на Меморіалі, який громадою вирішили спорудити у Валках. Відмова за підписом тодішньої заступниці міністра юстиції В. Лутковської була суворою і категоричною «Не можна! (Додаток 1)». Офіційна відповідь, що надійшла із Києва через два тижні після звернення, розвіювала будь-які ілюзії щодо

того, що чиновники Міністерства перейняли проблемою великої державної ваги і готові взятися за її вирішення.

Наведу текст відповіді із незначними скороченнями: «У Міністерстві юстиції розглянуто Ваше звернення стосовно надання дозволу для роботи з книгами реєстрації актів цивільного стану за 1932-1933 роки, які знаходяться на зберіганні в архіві районного відділу реєстрації актів цивільного стану Валківського районного управління юстиції, та повідомляється..., – далі наведено детальну аргументацію неможливості задоволення прохання. – Згідно зі статтею 4 Закону України «Про органи реєстрації актів громадського стану» діяльність цих органів ґрунтується, зокрема на принципах додержання законності та таємниці реєстрації актів цивільного стану. Інформація, яка міститься в акті цивільного стану, є конфіденційною, має обмежений доступ і розголошенню не підлягає.

Відповідно до статті 23 Закону України «Про інформацію» інформація про особу охороняється Законом. Основними даними про особу є, зокрема національність, сімейний стан, дата і місце народження. Конституційний суд України рішенням від 30 жовтня 1997 року №5-зп у справі №18/203-97 постановив, що вказані свідчення про особу належать до конфіденційної інформації.

Згідно зі статтею 31 Закону України «Про інформацію» забороняється доступ сторонніх осіб до відомостей про іншу особу, зібраних відповідно до чинного законодавства державними органами, організаціями і посадовими особами.

Не підлягають обов'язковому наданню для ознайомлення за офіційними запитами офіційні документи, які містять конфіденційну інформацію, що передбачено статтею 37 даного Закону.

Відповідно до наведених вимог наказом Міністерства юстиції України від 04.11.2002 р. №9415 затверджено Умови зберігання книг реєстрації актів цивільного стану та порядку передачі цих книг та порядку передачі цих книг на зберігання до державних архівів, якими, зокрема, визначено, що вхід у приміщення архівосховища та ознайомлення із записами в книгах реєстрації актів цивільного стану та метричних книгах дозволяється тільки працівникам органів реєстрації актів цивільного стану.

Даними умовами визначено, що книги реєстрації актів цивільного стану є однією із складових Національного архівного фонду України.

Відповідно до частини четвертої статті 16 Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» доступ до документів Національного архівного фонду, що містять конфіденційну інформацію, а також створюють загрозу для життя чи недоторканості житла громадян обмежується на 75 років від часу створення цих документів, якщо інше не передбачене законом.

З урахуванням викладеного, вирішити порушене Вами питання до передачі книг реєстрації актів цивільного стану до державного архіву не є можливим. З повагою, заступник Міністра (підпис) В. Лутковська».

Зважаючи на значний інтерес української та всієї світової спільноти до матеріалів, які стосуються однієї з найбільших трагедій людства, Міністерство юстиції України могло б виступити із законодавчою ініціативою та запропонувати власний спосіб оприлюднення безцінних документів періоду 1930-х років, які перебували у його віданні, ініціювати прискорення передачі Книг реєстрації померлих у 1932-1933 рр. до державних архівних установ. Однак замість зусиль, які б підтверджували зацікавлене ставлення відомства до справи великої державної ваги виявлено цілковиту байдужість та відстороненість, вірність традиціям колишньої тоталітарної системи.

Лише 2009 р. документи про реєстрацію смертей у 1932-1933 рр. почали надходити до державних архівів України, але повного аналізу відомостей, що містяться в них, досі так і не зроблено. Маю впевненість, що цей аналіз міг би пролити багато світла на трагічні події та охолодити ініціаторів спекулятивних дискусій про кількість жертв Голодомору, мета в яких одна – заперечити геноцид українського народу.

Список літератури

1. Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933рр. на Харківщині вустах очевидців. Свідчення, коментарі / упоряд. Тамара Поліщук. – Видання часопису «Березіль». – Харків ; Нью-Йорк ; Львів : Видавництво М. П. Коць, 2006. – 415с.
2. Чорні жнива. Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. (Документи, спогади, списки померлих) / упоряд. Тамара Поліщук. – Київ ; Харків ; Нью-Йорк ; Філадельфія : Видавництво М. П. Коць, 1997. – 465 с.
3. *Цит. за:* Голодомор 1932-1933 років на Харківщині. – Х., 2008. – 270 с.

* * * * *

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ СУСПІЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Йдеться про морально-етичні аспекти репрезентації теми Голодомору під час викладання дисциплін суспільно-гуманітарного циклу у закладах вищої освіти. Зокрема, проаналізовано досвід участі студентів у польових етнографічних практиках зі збирання джерел усної історії Голодомору на Кіровоградщині (на матеріалах факультету історії та права Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка). Окрім того, розглянуто окремі виклики колективної історичної пам'яті про Голодомор.

Ключові слова: Голодомор, етнографічна практика, усна історія, етнологія, історична пам'ять.

Відправною точкою у дослідженні теми Голодомору 1932-1933 рр. була науково-дослідницька робота кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка з вивчення та оприлюднення архівних джерел Голодомору на Кіровоградщині. Так, на початку 2000-х Олександр Житков упорядкував та видав друком збірку документів з Державного архіву Кіровоградської області «Безкровна війна» [1], а Нінель Бокій виступила на міжнародних наукових конференціях у Львові та в Будапешті з доповідями на тему «Колективізація в Центрально-Українському регіоні як передумова Голодомору» [2].

Взявши участь у кількох засіданнях Асоціації дослідників Голодоморів в Україні, я оцінила стан вивчення проблеми в регіонах та загалом у країні. Спілкування з відомим етнологом Валентиною Борисенко спонукало мене залучити до дослідницької роботи студентську молодь, для якої подібна робота мала ще й неабияке виховне значення. Поради Валентини Кирилівни, упорядника програми для записування студентами усних свідчень та кількох збірників усної історії Голодомору [3], знадобились під час польових досліджень.

З 2006 року, як викладач курсів етнології, етнографії та демографії, я безпосередньо організовую польові дослідження в межах етнографічних практик студентів. Тоді ж вперше апробувала запитальники для збирання джерел усної історії Голодомору на Кіровоградщині.

Запрошення взяти участь у проекті Українського інституту національної пам'яті з фіксації джерел усної історії Голодомору прийняла одразу як можливість реалізувати свої задуми. Протягом 2007–2008 років наш факультет взяв участь у реалізації програми «Усна історія про Голодомор 1932-1933 років» через проведення етнографічних практик студентів у формі польових експедицій у Новоукраїнському та Бобринецькому районах Кіровоградської області.

Перед керівником практики стояла проблема чіткого визначення принципів взаємин із сільською громадою та подолання психологічного бар'єру між практикантами і респондентами. Адже відсутність емпатії, зневага, некоректна поведінка могли викликати негативну реакцію членів громади, що могло призвести до зриву реалізації дослідницького проекту. В практику роботи впроваджено ознайомлення студентів із Кодексом професійної етики етнографа, що його прийняло Міжнародне наукове братство українських антропологів, етнографів і демографів 1992 року, та з Кодексом етики Американської антропологічної асоціації.

Метою експедиції визначено фіксування усних свідчень осіб, які пережили Голодомор. Учасники експедиції опитали понад 100 респондентів – безпосередніх свідків Голодомору 1932-1933 років, які мешкали у 40 населених пунктах Новоукраїнського та Бобринецького районів. Зібрані свідчення дали розгорнуту картину масштабної трагедії, якою були охоплені сусідні досліджувані райони Кіровоградської області.

Джерела усної історії Голодомору 1932-1933 років, зібрані під час експедицій, опубліковано у кількох збірниках [4–6]. Вони підтвердили і доповнили відомості, що містяться в документальних джерелах, а саме: про причини та наслідки штучного Голодомору; про методи і безпосередніх виконавців злочину, скоєного в 1932-1933 роках радянською владою проти українського селянства; про масовий терор голодом, реквизиції продовольства та майна (зокрема про діяльність приймальних пунктів контори «Торгсин», через які у населення фактично «викачувалися» цінності); нещадну експлуатацію колгоспників; масову смертність, зокрема серед дітей; про девіантну поведінку окремих осіб під час виживання, зокрема, про факти канібалізму; про людяність, прояви людської солідарності й самопожертви, факти спротиву [4–6].

Наприклад, респондент Івчик Віра Петрівна, 1922 року народження, с. Рівне Новоукраїнського району, розповіла про неприйняття селянами нової влади: «Як у сусідньому хуторі встановили совєтську владу, то там лєнінці на тракторі їздили у вінках і ті комсомольці співали «Інтернаціонал», а ми бігли слідом і кричали: «Чорт їде, чорт їде!». У колективізацію забирали у кого коняку, у кого вола, а до мами прийшли оці лєнінці за хлібом, це перед 33-м, ну а мама схватила вила і каже: «Я січас поколю і вас, і дітей, і сама заколюсь. Що це ви до мене приїхали викачувать хліб (тоді це називалось викачка хліба). Та не дала. А як у голодовку приходили викачувати, то ми заховали два

мішки хліба. У степу. То ми ще до Різдва не так голодували».

Про вилучення продовольства, про репресивні заходи влади:

«Комсомольці здівалися, тягали людей, забирали у контору, «ну признайся, де в тебе що заховане». І були маму забрали тоже, два дні не було. Ми сильно боялись.»

«Колхоз чи сельсовет позначали, яких саме людей. То забирали все. В когось може була яка каструлька зерна там, то я кажу, де вал, де конопля (*сировина для домашнього ткацтва*), все, що не є, греблі.

Моя тітка пішла колосок м'яти, а тут об'єжчик, і забрали її і так по сей день. Били її сильно і забрали за той колосок, забрали і вона не вернулася.

Садили і за колоски, і за все садили. Знаю, моя свекруха та кукурудзу збирала у клумочок, а об'єжчик сказав, що вона з кучі десь набрала, то її забрали десь, каже, везли вузькокалейками десь далеко в тайгу з собаками. Крига, мороз. Каже, замерзну тут. На восьм'ять год засудили за ті качани. Каже, хіба я вернуся, вже тут і помру. А вдома ж осталися діти і чоловік. А тільки там люди хороші були, то сказали, що ми ніколи не ждали, що за качан кукурудзи дають восьм'ять год. То вони клопотали і відпустили її. То вона тільки восьм'ять місяців пробула. Клопотались ті робочі, суджені. Важко було...».

Про колгоспи згадує: «Ну ті, що їх розкуркулювали, то вони не були в колгоспі, а бідні вже були. А у Григорівці тамечки була, називалась комуна. Ще й співали: «Живо, живо, дайош колектів, комуна поскорей, щоб било веселей!» Зробили комуна, то позабирали геть усе у хазяїнів у дворах. Їсти ходили в столову. Ну воно там довго не було. В кого родичі у селах були, то йдуть та розживуться там крупною якою, картоплинкою. Не довго була, розійшлася та комуна, бо там дуже важко було».

Про винуватців Голодомору: «Хто тоді, Сталін же був, а чого ж він допустив так, що люди мерли з голоду?»

Респонденти згадували голів колгоспу, які виявляли гуманізм стосовно односельців, ризикуючи власним життям.

Котова Тетяна Іванівна, 1929 року народження, хутір Шевченко (село Травневе) Компаніївського району, розповіла, що у їхньому хуторі жодна душа не вмерла у Голодомор 1932-1933 рр. завдяки голові колгоспу Романенкові Никифору Несторовичу, який наказав колгоспному комірникові видавати людям зерно з комори по списку.

Савенко Неля Анатоліївна з с. Новомиколаївка Новоукраїнського району пам'ятає розповіді бабусі про Голодомор: «У 1935 році нашого голову колгоспу Ляшенка Олександра Калениковича засудили за те, що перегодував людей, помагав людям. Вислали на 3 года «за переїд». Людей рятувало те, що помагали одне одному: сходилися в одну хату до діда, хоча у самого було 5 дітей, ділили все порівно».

Руденко Марія Феодосіївна, 1926 року народження, с. Глодоси Новоукраїнського району: «Лебідь, голова колгоспу, добрий був, помагав... Годував у колгоспі людей і померло не багато. Його засудили «за переїд».

Росоловщук Параска Семенівна, 1923 року народження: «Голова колгоспу Захтон організував столову, де варили супи та ополониками давали людям, щоб не мерли, а тоді виписав послідів (відходів від зерна), давав по 200 грам, щоб піддержать людей. Його теж вислали «за переїд».

Балагура Олена Павлівна, 1919 року народження, в 1932-1933 рр. проживала в Первомайському районі Миколаївської області: «В селі стояв великий амбар, повний пшениці, але її не давали людям. Завідував ключами директор школи, до нього ходили і просили, щоб він віддав ключі. Він говорив, що «мене розстріляють, а поставлять другого». Кругом амбару були великі бур'яни, то люди ночами зробили дірочку завбільшки як товщина ручки і спеціальним крючком точили пшеницю, хто стаканчик, хто баночку, а директор знав і мовчав. Говорив, «я нічого не знаю і не бачив», як хто питав. Так допомагав людям».

Російський письменник Василій Гроссман, який був очевидцем «Великого голоду», в романі «Життя і доля» («Жизнь и судьба»), викриваючи та засуджуючи злочини тоталітаризму, звернув увагу на таку питому рису сталінського тоталітарного режиму, як його прагнення позбавляти цілі соціальні групи права на людське потракування [8].

Спогади очевидців Голодомору наочно ілюструють цю тезу. Так, майже в кожному інтерв'ю містяться відомості про девіантну поведінку людей, про фактичне «розлюднення» людності.

Балагура Олена Павлівна: «В Синюшному Броді вимерло півсела. По селу їздив їздовий на біндюгу і кричав під хатами, і збирав мертвих, і звозив до спеціально виритої ями. Пам'ятаю сусіда дядька Степана. Сидить той під хатою, схиливши голову, пухлий від голоду, а їздовий остановив коней біля воріт і говорить: «Гей, Степане, сідай відвезу до ями, то там вмирай, щоб я ще й завтра до тебе не зайжджав». Дядько заплакав і пішов у хату, тримаючись за стіну.

...По сусідству жили дві сестри 16 і 17 років. Коли дівчата не зайшли до нас, мати послала подивитись, що з ними. Я побігла до їхньої хати, підійшла, дивлюсь, вибите вікно. Я стала на призьбу і заглянула, а вони лежать голі і мертві посеред хати.

...Було й таке, що їли своїх дітей. Якщо в сім'ї вмирала дитина, її не віддавали до ями, а розчленили, солили в ящики і їли.

...В селі поїли собак, котів, їли крис, мишей. Коли люди їздили мінять продукти, то додому могли і не приїхати назад, було багато банд, жуліки, вони оббирали і вбивали».

Рожкова Марія Юхимівна, 1922 року народження, уродженка с. Федіївка Бобринецького району: «Був приказ, щоб забирали увесь хліб у людей. Пшеницю в амбарах оставляли тільки на

семена. Забирали все – свиней, корову, гарбузи. Трусилі по хатах, даже шукали по печачах, у вузликках забирали квасолі, біб. Люди ховали в ямах з-під буряків пшеницю, квасолі, буряк та інше. При обшуках людей били. Цих, що трусили, люди називали бригадами. Дохлу конину обливали керосином, а люди все рівно їли її. Головки з льону терли на муку, добавляли білу глину, пекли оладки і їли, або продавали».

Безпосередні свідки Голодомору у деталях пам'ятають, як відбувалися ревізії продовольства та майна, згадують про діяльність приймальних пунктів контори «Торгсин», через які у населення фактично «викачували» цінності.

Зубенко Марія Іллівна, 1919 року народження, с. Мирне Бобринецького району: «Згадувати про той час дуже боляче, бо з ним приходять на спомин і той біль, і той страх. Сільрадівська бригада прийшла до хати. Обшукали всі закутки. Забрали все. Мабуть, через те, що батьки більшу частку скудного харчу віддавали нам, самі виснажились бистріше. Спочатку помер батько, потім мама, а потім і молодший брат. Залишились ми з сестрою. Ходили в поле шукати хоч що-небудь – чи картоплю, чи буряк. У скирдах рились та знаходили зерно. Вжили, мабуть, дивом».

Малик (Максюта) Тетяна Андріївна, 1924 року народження, с. Кірове Бобринецького району: «На той час мені було вісім років. Мої батьки мали корову, коня, свиней. Але восени 1932 року прийшли активісти Олексієнки Степан та Ольга, Ткаченко Люба, Дубина Василь, забрали у нас усе, а нас голих і босих вигнали надвір. Ми, діти, сильно плакали. Шукали в нас пшеницю, заглядали у різні дірки, навіть зірвали підлогу. Але в нас нічого не знайшли. Від голоду померли дід, баба, сестра Оля. Ми з братом ходили красти, бо хотілося їсти. Намагались щось принести додому – чи гнилу картоплю, чи буряк, чи колоски. А коли нас спіймають, то сильно били, закривали до льоху. Пам'ятаю, як вночі прийшли якісь люди і забрали тата, так ми його більше не бачили. Від цих спогадів важко. Зараз я аналізую, чому безвісти пропав тато, померли баба, дід, сестра. Приходжу до висновку – це було навмисне знищення українського народу. Комуністи і зараз кричать, що голодомору не було, та бог їм суддя».

Балагура Олена Павлівна: «В селі був магазин, але в ньому майже нічого не було з їжі, а що й було, то відпускалось тільки за гроші і в малій кількості – це в перший час, а потім зовсім нічого не стало. Люди з села їздили в міста, міняли хороші речі на продукти – це в кого було що міняти, а в кого не було що міняти, то вмирили зразу, бо їсти не було що. Ще пам'ятаю, були такі магазини «Торсини», це як ломбард, так там за одну золоту річ давали кілограм білого-білого борошна. В кого було золото, то міняли.»

Дитячі спогади респондентів містять подробиці повсякденного життя селянських родин в екстремальних умовах, практик виживання, пошуку їстівних продуктів у голодні роки, відомості про смерті членів родини від голоду. Вони є свідченням дитячих психологічних травм від втрати батьків, рідних братів і сестер, родичів, сусідів, односельців від голодної смерті.

Рожкова Марія Юхимівна, 1922 року народження, с. Федіївка Бобринецького району: «Мій батько вчителював у школі, ходив геть пухлий. В школі дітям давали латуру – це парена крупа кукурудзи із великою кількістю води. Між собою люди називали її похльобка. Їли трави – какиш, лобода. Какиша було мало, а лобода була велика і її було багато, поки була, її подрібнювали, парили кип'ятком, змішували з посідом (які-небудь відходи), зліплювали до купи, пекли і їли... Як уродив урожай, люди лізли на поля в колоски, наривали, мняли їх і зразу ж їли, то багато вмирили прямо на полі... Коли з'явилися трави, їли їх, особливо какиш, від цього теж вмирало багато. Мій брат працював на заводі в Первомайську, там раз в день давали кусочок чорного хліба, як земля, важив він 400 г. Брат ходив пішки додому, з'їдав кусочок по дорозі, не вдержував від голоду, а то приносив додому».

Пшенік Любов Петрівна, 1927 року народження, с. Буховецьке Бобринецького району: «В сім'ї було дев'ятеро дітей, шестеро померло, а троє осталося. Збирали мерзлу картошку і варили. Збирали колоски зернові крадькома. Якщо зловлять, давали 10 год тюрми. В селі були амбари, які були забиті зерном, а людям не давали. Ходили голі і босі пухлі від холоду. Їздили об'єзчики, які забороняли збирати зерно, мерзлу картошку, дуже били людей. Їли лопухи. Під скирдами соломи ходили і збивали зерно. В Буховецькому 38 чоловік вмерли від голоду».

Войнаровська Любов Григорівна, 1925 року народження: «Батько працював в колгоспі чабаном. Робив бринзу, відправляв у Бобринець, а сироватку приносив додому. У батьків нас було четверо дітей. Сестра ходила в школу в Витязівку, по дорозі через поле збирала миші і з нього пекли маторженики. Мама з братом ходили в село Бронзове Братського району Миколаївської області і міняли нитки з вовни на буряк. У 1932 р. приходили із сільради 4–5 чоловік, називалась «буксирна бригада», і забирали капусту, кислий сир, квасолі. Весною стало легше. Збирали траву – сусай, козеліки, бабки, з лободи варили суп. Весною 1933 р. гриби з'явилися, дуже гарні, більше таких грибів не було. Люди відрами вибирали. Багато вимерло. Вмерли тьотя рідна, брат двоюрідний, двоюрідна сестра. ...Дід помер, а бабу теж викинули на бендюг (бричку)».

Сорочан Аркадій Терентійович, 1922 року народження, с. Кірове Бобринецького району: «Сім'я в нас була дуже велика – дід і баба, батько, мати і 20 дітей. Голод був страшний. Їли кропиву, калачики, цвіт акації. Але від такої їжі сильно боліла голова. Ходили в степ по гнилий буряк. Від голоду почали вмирати брати і сестри – брат Женя 1918 року, брат Гриша, сестра Катя. І так померло 15 моїх братів і сестер, які поховані в селі Кірове. Вскорі померли дід з бабою. ...В селі Кірове проживав Шовкопляс Федей, у якого було троє сестер і братів, які померли від голоду, і їх зарили в погрібі...».

Нестеренко Олена Карпівна, 1922 року народження, с. Глодоси Новоукраїнського району: «І пухлі ходили, і голодні. Їли молочай. Я з двох років сирота. Двоє старших братиків отруїлись травленою макухою, тоді ж макуха була за хліб, не врятували їх. А двох молодших братиків водила у садік, і вони там, бідненькі, з голоду померли...».

Чуприна Ольга Кіндратівна, 1924 року народження: «Мама була фельдшером, ходила помагала людям, а за це давали хто жменню пшона, хто насіння... А бувало, що й нічого вона не приносила, тоді йшли на толоку собирали різні корінці, ходили до свиней, просили свинячої каші, хто кине трохи, а бувало, і не давали... Дерли (*ловили*) в стрісі горобців, варили юшку, а ще ходили на річку собирали ракушки. Тим і жили, не знаю, як вижили, але вижили...».

Можливо, метод усної історії один із найефективніших способів «олюднення» історії: одні «гвинтики» сталінського режиму перетворюються на злочинців, зазнаючи хоча б морального осуду, за відсутності справжнього суду над сталінським режимом і його виконавцями. А їхні жертви, яких сприймали раніше винятково як статистичні одиниці, зусиллями дослідників персоніфікуються, набувають людських рис, біографічних, психологічних, портретних характеристик.

Розвиваючи думку Андрія Портнова щодо стратегії і стилю написання бестселера Тімоті Снайдера «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталінін», можемо стверджувати, що джерела усної історії Голодомору здатні «увиразнити індивідуальний вимір горя, що охопило мільйони людей, розвинути у читача розуміння індивідуальності кожної жертви», зрештою, «викликати у читача емоційний зв'язок з описуваними подіями» [8, с. 296].

Одним із завдань експедицій було також ознайомлення зі станом упорядкування місць масових поховань жертв Голодомору. На жаль, поодинокі приклади гідного вшанування пам'яті селян, замучених голодом, ми спостерігали лише в окремих населених пунктах. Уже пізніше було відкрито пам'ятники в Новоукраїнці та Бобринці.

Результати експедицій мали певний суспільний резонанс. Зокрема, матеріали, зібрані студентами, оприлюднено на кількох науково-дослідних конференціях, а відеоматеріали використала обласна державна телерадіокомпанія для створення теле- і радіопередач до Національного дня пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій.

У зв'язку з потребою широкого залучення навчальних закладів до гуманітарної дослідницької програми Українського інституту національної пам'яті «Усна історія про Голодомор 1932-1933 років», на кафедрі історії України адаптовано і розповсюджено в мережі Інтернет програму-запитальник для записування усних свідчень про Голодомор в Україні.

У 2009–2014 роках факультет історії та права продовжив польові етнографічні дослідження зі збирання джерел усної історії, зокрема Голодомору, у Вільшанському, Світловодському, Олександрівському, Добровеличківському та Долинському районах Кіровоградської області.

З кожним роком безпосередніх свідків Голодомору стає все менше, тож, на жаль, мусимо констатувати, що потенціал досліджень усної історії Голодомору майже вичерпано. Отже, перед сучасними дослідниками проблеми стоять насамперед завдання систематизації та аналізу здобутих джерел, а також переосмислення та репрезентації історичної пам'яті про Голодомор.

Викладання курсів етнології та демографії, а також керівництво під час написання студентами та учнями Малої академії наук наукових робіт спонукали мене до опрацювання зарубіжної і вітчизняної історіографії (А. Граціозі, Р. Конквест, Г. Куромія, Р. Лемкін, Дж. Мейс, Т. Снайдер, В. Борисенко, Я. Грицак, С. Кульчицький, Ю. Мицик, Ю. Шаповал, Л. Нагорна та ін.) та широкого комплексу джерел з проблеми.

Пошук статистичних джерел щодо втрат від Великого голоду привів до інформації про доробок вчених Інституту демографії ім. М. Птухи (заснованого 1919 року) М. Птухи, Ю. Корчак-Чепурківського, А. Хоменка, І. Вейцблїта, Є. Кустоляна та ін. Відомо, що зазначені дослідники брали участь в організації переписів населення УСРР (УРСР), а також працювали над аналізом демографічних втрат населення України внаслідок голоду 1930-х років. Усі вони стали жертвами сталінських репресій, а їхні праці про Великий голод досі не опубліковані в Україні [9]. На жаль, статистика демографічних втрат від голоду і досі є предметом дискусій в історичній та демографічній науках. Так, на підставі аналізу статті демографа Арсена Хоменка, сучасника Великого голоду «Людність УСРР у перспективному обчисленні» (1932 р.) історик В. Сергійчук робить висновок про те, що «демографи враховують не всі жертви Голодомору» [10].

Тема вшанування пам'яті статистиків і демографів, які наважилися в умовах тоталітарної влади фіксувати статистику втрат від голоду, потребує подальшого висвітлення. Їхня участь у переписі населення УРСР 1937 р. стала трагічною сторінкою в історії української демографії. Кількість обрахованого в 1937 році населення УРСР засвідчила жахливі демографічні втрати за 11 років після попереднього комплексного перепису 1926 року. Тоталітарна влада пішла на безпрецедентний крок – скасування результатів перепису населення 1937 р., жорстокі репресії проти вчених, фактичне знищення демографічної науки і статистики [11, с. 6–63].

Є ще один надзвичайно драгливий аспект проблеми, яким ми часто, на жаль, нехтуємо, – етичний. Тема Голодомору належить до травматичних, стресогенних як для респондентів, так і для студентів-інтерв'юєрів. Тому, на нашу думку, звернення до цієї тематики науковця, насамперед молодого дослідника, а тим паче чиновника вимагає від них неабиякої тактовності та делікатності.

Варто прислухатися до думки української дослідниці історичної пам'яті Лариси Нагорної, яка пропонує кожну подію, навіть трагічну, репрезентувати в ключі «подоланої трагедії», стояти на перепоні «страждальницького дискурсу», подолання «комплексу жертви», стежити за тим, щоб

робота з висвітлення проблематики Голодомору мала на меті «вести людину від «світлої печалі» до усвідомленої радості подолання й торжества життя у найрізноманітніших його проявах» [12, с. 141].

Репрезентація теми Голодомору в Україні мусить мати на меті формування в суспільстві загальнолюдської солідарності, утвердження демократичних цінностей, повернення «справедливої» пам'яті про пережиту трагедію як основи для поступу вперед.

Список літератури

1. «Безкровна війна». Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр. : Збірник документів і матеріалів / авт.-упоряд.: О. Житков. - Кіровоград, 2005.
2. Бокій Н. Примусова колективізація як головна передумова голодомору 1932–1933 років в Україні (за матер. Кіровоградщини) // Пам'яті невинних жертв (Матер. Міжнар. наук. конф. істориків «Голодомор в Україні в 1932–1933 роках»). – Будапешт, грудень 2003 року) / упоряд. Я. Хортяні. – Будапешт, 2007.
3. Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К., 2007.
4. Проскурова С. «Зазирнімо в обличчя трагедії...» (Щодо результатів етнографічної експедиції студентів факультету історії та права КДПУ імені В. Винниченка 2007 року) / С. Проскурова // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. – Вип. II. – Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2008. – С. 122–164.
5. Проскурова С. Матеріали експедиції до Бобринецького району / С. Проскурова // Усна історія Голодомору та Другої світової війни на території Кіровоградщини. – Кіровоград : Кіровоградський інститут розвитку людини «Україна», 2009.
6. Проскурова С. Записи працівників соціальної служби Новоукраїнського району Кіровоградської області (підготувала до друку Світлана Проскурова) / С. Проскурова // Наукові записки Міжнародної асоціації українців. Вип. 2 / [гол. ред. Г. Скрипник] ; МАУ, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2013. – С. 242–252.
7. Гроссман В. Жизнь и судьба / В. Гроссман. – М. : Книжная палата, 1990.
8. Портнов А. Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті / А. Портнов. – К. : Критика, 2013. – 344 с.
9. Статистика населення в Україні в 1920–1930-ті роки / О. М. Гладун, О. П. Рудницький // Демографія та соціальна економіка. – 2009. - №2. - С. 48–57.
10. Сергійчук В. Демографи враховують не всі жертви Голодомору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2181905-demografi-vrahovuut-ne-vsi-zertvi-golodomoru.html. – 27.02.2017.
11. Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы // Экспресс-информация. Серия «История статистики». Вып. 3-5 (часть II). - М., 1990.
12. Нагорна Л. Політика пам'яті та її орієнтаційна місія / Л. Нагорна // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко] ; за гол. ред. Ю. Шаповала. – К., 2013. – 600 с.

References

1. «Bezkrivna viina». Movoju arkhivnykh dokumentiv pro holod 1921–1923, 1932–1933 rr. : Zbirnyk dokumentiv i materialiv / avt.-uporiad.: O. Zhytkov. – Kirovohrad, 2005.
2. Bokii N. Prymusova kolektyvizatsiia yak holovna peredumova holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini (za mater. Kirovohradshchyny) / N. Bokii // Pamiati nevinnykh zhyrtv (Mater. Mizhnar. nauk. konf. istorykiv «Holodomor v Ukraini v 1932–1933 rokakh»). Budapesht, hruden 2003 roku) / uporiad.: Ya. Khortiani. – Budapesht, 2007.
3. Borysenko V. Svicha pamiati. Usna istoriia pro henotsyd ukraintsiu u 1932–1933 rokakh / V. Borysenko. – K., 2007.
4. Proskurova S. “Zazyrnimo v oblychchia trahedii...” (Shchodo rezultativ etnografichnoi ekspedytsii studentiv fakultetu istorii ta prava KDPU imeni V.Vynnychenka 2007 roku) / S. Proskurova // Kraieznavchyi visnyk Kirovohradshchyny. – Vyp. II. – Kirovohrad : Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo, 2008. – S. 122–164.
5. Proskurova S. Materialy ekspedytsii do Bobrynetskoho raionu / S. Proskurova // Usna istoriia Holodomoru ta Druhoi svitovoi viiny na terytorii Kirovohradshchyny. – Kirovohrad : Kirovohradskiy instytut rozvytku liudyny «Ukraina», 2009.
6. Proskurova S. Zapysy pratsivnykiv sotsialnoi sluzhby Novoukrainskoho raionu Kirovohradskoi obl. (pidhotuvava do druku Svitlana Proskurova) / S. Proskurova // Naukovi zapysky Mizhnarodnoi asotsiatsii ukrainistiv. Vyp. 2 / [hol. red. H. Skrypnyk] ; MAU, NAN Ukrainy, IMFE im. M. T. Rylskoho. – K., 2013. – 320 s. – S. 242–252..
7. Grossman V. Zhizn i sudba / V. Grossman. – M. : Knizhnaya palata, 1990.
8. Portnov A. Istoriia dlia domashnoho vzhytku: Esei pro polsko-rosiisko-ukrainskyi trykutnyk pamiati / A. Portnov. – K. : Krytyka, 2013. – 344 s.
9. Statystyka naseleniya v Ukraini v 1920–1930-ti roky / O. M. Hladun, O. P. Rudnytskyi // Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. – 2009. - №2. - S. 48–57.
10. Serhiichuk V. Demohrafi vrahovuuiut ne vsi zherty Holodomoru / V. Serhiichuk [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2181905-demografi-vrahovuut-ne-vsi-zertvi-golodomoru.html. – 27.02.2017.
11. Perepis naseleniya SSSR 1937 goda. Istoriya i materialy / Ekspres-informatsiya. Seriya «Istoriya statistiki». Vyp. 3–5 (chast II). M., 1990.
12. Nahorna L. Polityka pamiati ta yii orientatsiina misiia / L. Nahorna // Kultura istorychnoi pamiati: yevropeiskiy ta ukrainskyi dosvid / [lu. Shapoval, L. Nahorna, O. Boiko] ; za hol. red. Yu. Shapovala. – K., 2013. – 600 s.

S. PROSKUROVA,

candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Volodymyr Vynnychenko, Central Ukrainian State Pedagogical University, Kropyvnytskyi

REPRESENTATION OF HOLODOMOR IN THE PROCESS OF TEACHING HUMANITIES AT HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article deals with moral and ethical aspects of Holodomor representation in the process of teaching humanities at higher educational institutions. In particular, the participation of students in ethnography field practical training to collect Holodomor oral history sources in the Region of Kirovohrad (based on the materials of the History and Law Department of Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University). Moreover, the article represents specific challenges of collective historic memory of Holodomor.

Key words: Holodomor, ethnography practical training, oral history, ethnology, historic memory.

* * * * *

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ НА СУМЩИНІ (ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ)

1 етап. 1930-ті роки. Перші відомості про голод на Сумщині з'явилися в емігрантській періодичних виданнях – паризькому тижневику «Тризуб» та празькому «Гуртуймося» (Прага). Другий журнал видавався уродженцем Сумщини, колишнім військовим комендантом Сум у 1918 р. Василем Филоновичем.

2 етап. 1941–1943 рр. Відомості у пресі окупаційного періоду – газети «Сумський вісник», «Голос Охтирщини», «Визволення», «Відродження», «Лебединський вісник», «Путівлянин».

3 етап. 1950–1970-ті рр. Публікації українських емігрантів – уродженців Сумщини – Івана Багряного, Григорія Ващенко, Олекси Калиника, Костянтина Кононенка, Євгена Онацького та інших, пізніше дисидента Володимира Малинковича.

4 етап. 1980-ті. Поодинокі згадки про продовольчу проблему у публікаціях про колективізацію.

5 етап. Період перебудови в СРСР та початку української незалежності. З'являються перші статті про Голодомор. Від 1989 до 1992 р. вийшло 21 стаття, переважно у пресі.

6 етап. З 1993–2005 рр. Виходять перші науково-публіцистичні збірки. 1993 р. – «Голодомор на Сумщині», 1994 р. книга Бориса Ткаченка «Під чорним тавром». За цей період у пресі надруковано – 112 статті, найбільше у 1993 р. – 35 та 2003 р. – 29. Побачив світ 1 збірник документів про Голод.

7 етап. З 2006 р. і по нині. Після визнання Верховною Радою України Голодомору геноцидом кількість публікацій збільшується. Кількість публікацій у пресі – 283. Найбільше вийшло у 2007 р. – 79, 2008 р. – 112. Крім того, побачило світ 10 книг і брошур, а також збірник документів і матеріалів Державного архіву Сумської області (2006) та «Книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. Сумська область». Над другою книгою працювала робоча група. Вийшла низка збірників спогадів свідків трагедії. Але за часів президентства В. Януковича інтерес до проблеми зменшився. У 2011–2013 рр. вийшло загалом 25 статей у місцевій пресі. І це у 80-ті роковини трагедії.

У 2007–2008 рр. дослідники Голодомору із Сумщини Микола Бондаренко, Валерій Власенко, Генадій Іванущенко, Сергій П'ятаченко, Борис Ткаченко, Ірина Федоренко відзначилися на всеукраїнському рівні.

Але нині постійної, цілеспрямованої та наполегливої роботи з вивчення Голодомору 1932-1933 рр. на території Сумщини бракує. Окрім періоду президентства В. Ющенка, вивченням трагедії займаються лише поодинокі дослідники: краєзнавці-ентузіасти (Б. Ткаченко), архівісти (Г. Іванущенко) та викладачі ВНЗ (В. Власенко, С. П'ятаченко). Загалом інтерес до вивчення національної трагедії є нерівномірним. Піки зацікавленості припадають на круглі дати – 70-ті, 75-ті роковини трагедії. В інші періоди – лише поодинокі публікації і то у місцевих газетах, які є не науковими, а популярними. Тема Голодомору – глобальна і багатоаспектна. Її дослідження – справа не окремих ентузіастів, а, радше, загальнодержавна.

Пропозиції:

1. Відновити діяльність робочих груп. Їх було кілька – з дослідження Голодомору («Книга пам'яті жертв Голодомору»), політичних репресій («Реабілітовані історією»), підготовки «Зводу пам'яток історії та культура. Сумська область» та інші. Або хоча б одну групу – 2–3 особи. Вона б виконувала великі державні проекти по області, оскільки історики і краєзнавці мають здебільшого свої власні наукові інтереси, які не завжди збігаються з темами державних проектів.

2. Терміново розпочати чи відновити роботу з вивчення Голоду 1946–1947 рр. Свідки відходять у вічність. З цією справою явно запізнилися, але надолужувати треба.

3. Розпочати проект «Українська діаспора і Голодомор 1932-1933 рр. в Україні» або «Українська діаспора і голодомори в Україні (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.)». Йдеться про те, як українці в світі порушували питання про трагедію в Лізі Націй, перед римсько-католицькою і греко-католицькою церквами, волали про допомогу голодуючим в Україні у зарубіжній пресі, збирали кошти і пересилали їх в Україну, українські митці-емігранти про Голодомор тощо.

* * * * *

А. РЕДЬКО,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри управління та бізнес-адміністрування,
ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ОЦІНКА ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. В УКРАЇНІ

Обґрунтовано історико-правову оцінку голодомору 1932-1933 рр. в Україні з погляду міжнародного права та українського законодавства. Взято до уваги історичний та політичний контекст досліджуваної події. Врахування зазначених обставин і чинників, забезпечує адекватність і збалансованість історико-правової оцінки цього явища. Джерельна база дослідження представлена працями відомих дослідників з української діаспори, російських та українських істориків, американських вчених. Особливість роботи полягає в тому, що аналіз історіографічних джерел здійснюється за територіальним та хронологічним принципами. Зазначено, що важливим завданням сучасної історико-правової науки України є обґрунтування правової кваліфікації злочинів сталінського тоталітаризму, серед яких чільне місце займає Голодомор 1932-1933 рр.. Наголошено на потребі вирішення проблеми юридичної відповідальності за скоєний злочин та оцінки моральної та матеріальної компенсації за нього.

На підставі проведеного історико-правового аналізу Голодомору 1932-1933 рр. в Україні цей історичний факт кваліфікується як злочин, геноцид проти українського народу, спрямований на знищення його національної ідентичності, його асиміляцію та русифікацію. Крім того, він актуалізує проблему юридичної відповідальності Радянського Союзу та його правонаступниці Російської Федерації, яка повинна морально та матеріально відповідати перед українським народом за скоєні сталінізмом злочини.

Ключова слова: Голодомор, геноцид, юридична відповідальність, сталінський тоталітаризм, збереження національної ідентичності.

Важливим завданням сучасної історико-правової науки України є обґрунтування правової кваліфікації злочинів сталінського тоталітаризму, серед яких чільне місце займає Голодомор 1932-1933 рр. Особливо вирішення потребує проблема юридичної відповідальності за скоєний злочин та оцінки моральної та матеріальної компенсації за нього. Зазначену проблематику відображено в численних статтях та монографіях. Однією з перших історіографічних робіт про голодомор у період незалежності стала стаття В. Калініченка та Є. Яценко «Історіографія голодомору 1932-1933 років в Україні», в межах якої здійснено короткий огляд всього відомого масиву наукової літератури з цієї проблеми. Джерельна база дослідження представлена працями відомих дослідників української діаспори, російських та українських істориків, американських вчених. Особливість роботи полягає в тому, що аналіз історіографічних джерел здійснюється за територіальним та хронологічним принципами. У 2003 році побачила світ фундаментальна монографія вітчизняних науковців «Голод 1932-1933 років в Україні: Причини та наслідки» під загальною редакцією В. А. Смолія. Це перша в історіографії комплексна наукова робота академічного спрямування про Голодомор 1932-1933 рр. Наступною спробою висвітлення сучасної історіографії голоду стала праця В. Васильєва «Голод 1932-1933 рр. в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії». Автор запропонував періодизацію сучасної історіографії голодомору на основі розвитку та змін концептуальних підходів вітчизняних істориків до тлумачення подій 1932-1933 рр.: кінець 1980-х – початок 1990-х рр.; середина 1990-х рр.; кінець 1990-х – початок 2000 рр., підсумовуючи здобутки істориків кожного етапу.

Здобутки української історіографії з проблеми голодомору узагальнив Я. Калакура в статті «Новітня історіографія голодомору 1932-1933 років як геноцид українського народу: надбання і прорахунки». Дослідник обґрунтував необхідність історіографічного осмислення проблеми. Учений запропонував власну періодизацію історіографії голодомору, критеріями для якої стала поява якісно нових підходів до дослідження причин і масштабів голодомору або їх нового трактування, застосування досконаліших методів дослідження. Розвиток досліджень голодомору в Україні прослідкувала Л. Гриневич, виділяючи такі особливості вітчизняної історіографії з цієї проблеми: 1) регіоналізація тематики досліджень; 2) структуралістський підхід до проблеми голоду через вивчення колективізації при одночасному аналізі соціально-економічних та політико-ідеологічних особливостей; 3) співпраця українських істориків з науковцями діаспори та вченими зі США та Канади [1, с. 262–263].

На сучасному етапі з'являються регіональні узагальнювальні праці, присвячені історіографії проблеми. У 2008 р. вийшла монографія відомих миколаївських істориків В. Шкварця, Є. Горбурова та К. Горбурова «Історіографія та історіософія голодів-людоморів на Миколаївщині». Вчені визначили теоретико-методологічні засади дослідження, висвітлили історіографію трьох радянських голодоморів, подали широкую хронологію історії області, упорядкували бібліографічний показник. Автори розглядають голодомор 1932-1933 років як геноцид українського народу, зазначаючи, що фізичне знищення українських селян штучним голодом – свідомо терористична акція комуністичного режиму в Україні. Особливого значення мали праці М. Шитюка та В. Шкварця як провідних

дослідників голодомору на території Півдня України. Праці істориків української діаспори та російських колег також стали історіографічними джерелами цього дослідження. Однією з перших робіт із зарубіжної історіографії Голодомору стала стаття В. Савельєва «Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії», що вийшла в 1990 році в збірнику архівних документів та матеріалів «Голод 1932-1933 років на Україні очима істориків, мовою документів». Автор уперше здійснив спробу аналізу тогочасної зарубіжної історичної літератури про трагічні події 1932-1933 років в Україні. [1, с. 263–264]. До історіографічного аналізу зарубіжних наукових праць з проблеми Голодомору звертається низка українських науковців. Серед них В. Марочко. Вчений провів історіографічний аналіз праць відомих російських істориків В. Данилова, І. Зеленіна, М. Івницького, Д. Волкогонова, В. Цапліна, О. Осокіної, Н. Араловець, В. Кондрашина, Є. Осколкова, застосовуючи проблемний підхід [1, с. 264].

Враховуючи рівень розроблення проблеми дослідження Голодомору 1932-1933 рр. в Україні та недостатності розроблення її історико- правового аспекту, метою цієї статті є усунення названого недоліку та наведення історико-правової аргументації щодо низки правових проблем. Це, зокрема, правова кваліфікація і правова оцінка Голодомору, визначення міри юридичної відповідальності тощо. Перелічені завдання виконано в основній частині статті.

Насамперед розпочнемо розгляд цієї проблеми з погляду міжнародного права, реакції на інформацію про Голодомор міжнародної спільноти. Голодомор визнали геноцидом українського народу у резолюціях та деклараціях парламенти таких держав, як Австралія, Грузія, Еквадор, Естонія, Канада, Колумбія, Латвія, Литва, Мексика, Парагвай, Перу, Польща, Угорщина. Парламенти Аргентини, Іспанії, Словаччини, США, Чехії, Чилі визнали голодомор як злочинний акт сталінського режиму, не використовуючи самого терміна «геноцид».

Щодо визнання голодомору геноцидом у межах міжнародних організацій, то така кваліфікація Голодомору ускладнюється внаслідок протидії цьому процесу з боку Російської Федерації, яка, як відомо, розглядає голод у СРСР 1932-1933 рр. як спільну трагедію народів СРСР, що стала результатом засухи та політики колективізації та розкуркулювання, що її проводили щодо всієї країни, а не тільки щодо України. Визнання голодомору геноцидом міститься у Заяві «Про вшанування пам'яті жертв геноциду та політичних репресій в Україні, скоєних у 1932 та 1933 роках», прийнятій у Ризі 24 листопада 2007 року на сесії Балтійської асамблеї.

Однак більшість міжнародних організацій, які в своїх документах заторкували питання історичної та юридичної оцінки Голодомору 1932-1933 років в Україні, уникають вживання терміна «геноцид», кваліфікуючи голодомор як злочин проти людяності. Зокрема, 7 листопада делегації 25 держав-членів ООН (Азербайджану, Бангладеш, Білорусі, Беніну, Боснії та Герцеговини, Гватемали, Грузії, Єгипту, Казахстану, Канади, Катару, Монголії, Науру, Об'єднаних Арабських Еміратів, Пакистану, Республіки Молдова, Російської Федерації, Саудівської Аравії, Сирійської Арабської Республіки, Сполучених Штатів Америки, Судану, Таджикистану, Тимора-Лешті, України, Ямайки) на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН підписали Спільну заяву з приводу 70-ї річниці Великого голоду – Голодомору 1932-1933 років в Україні. Тематику Голодомору українська делегація порушувала також на 63-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 2008 року, однак внаслідок протидії з боку делегації Російської Федерації це питання не ввійшло до порядку денного Генеральної Асамблеї ООН.

Водночас чимало впливових міжнародних організацій дало свою оцінку злочину сталінського тоталітарного режиму. Європейський парламент у резолюції від 23 жовтня 2008 року зазначив, що «а) визнає Голодомор (штучний голод 1932-1933 років в Україні) жакливим злочином проти українського народу та проти людяності; б) рішуче засуджує ці дії, спрямовані проти українського селянства, що відзначались масовим знищенням та порушення прав і свобод людини; в) висловлює співчуття українському народові, який постраждав у цій трагедії і вшановує пам'ять тих, хто загинув у результаті штучного голоду 1932–1933 років; г) закликає країни, які виникли після розпаду Радянського Союзу, відкрити свої архіви про Голодомор в Україні 1932-1933 років для всебічної перевірки», щоб всі причини і наслідки виявити і детально дослідити. Отже, резолюція Європарламенту чітко кваліфікує Голодомор як злочин проти людяності. Парламентська Асамблея Ради Європи 28 квітня 2010 року ухвалила Резолюцію 1723 (2010) «Вшанування пам'яті жертв Великого Голоду (Голодомору) в колишньому СРСР». У резолюції ПАРЄ зазначено, що «тоталітарний сталінський режим у колишньому Радянському Союзі призвів до страхітливих порушень прав людини, позбавив їх права на життя», масовий голод у зернових районах країни охарактеризовано як «одну з найтрагічніших сторінок в історії народів колишнього Радянського Союзу». У пункті 4 цієї Резолюції зазначено, що «мільйони невинних людей у Білорусі, Казахстані, Молдові, Росії та Україні, які входили до складу Радянського Союзу, загинули внаслідок масового голоду, викликаного жорстокими та умисними діями та політикою радянської влади». Отже, тут наголошено, що масовий голод на початку 1930-х років був не лише в Україні, а практично в усіх зернових районах країни; водночас зазначено особливості цього жакливого явища, які мали місце в різних регіонах колишнього СРСР [3, с. 59–60].

Серед величезної кількості досліджень Голодомору більшість як в Україні, так і поза її межами здійснили представники історичної науки з використанням притаманних їй методологічних прийомів. Специфіка злочину геноциду як особливого міжнародного злочину вочевидь зумовлює необхідність правової оцінки Голодомору в світлі Конвенції ООН 1948 р. про запобігання злочину геноциду і покарання за нього із застосуванням методів юридичної науки та практики. Такий підхід передбачає

комплексну оцінку здобутків історичної науки в контексті вимог юриспруденції, що необхідно для одержання надійних наукових результатів у визначенні природи Голодомору та кваліфікації його як найтяжчого міжнародного злочину [2, с. 14].

Геноцид і винищення є найтяжчими міжнародними злочинами відповідно до загальновизнаних звичаєвих норм міжнародного права, які відображено у міжнародних договорах, зокрема в Конвенції ООН 1948 р., про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, в Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р., а також у Статуті Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії (МКТЮ), затверджену Резолюцією Ради безпеки ООН №827 від 25 травня 1993 р. про заснування Міжнародного трибуналу для переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії, та в Статуті Міжнародного кримінального трибуналу для Руанди (МКТР), затверджену Резолюцією Ради Безпеки ООН №955 від 8 листопада 1994 р. про заснування Міжнародного трибуналу для переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території Руанди [2, с. 15].

У Римському Статуті, у окремії ст. 6 відтворено склад злочину геноциду, як його викладено у Конвенції ООН 1948 р., а у ст. 7 наведено перелік інших міжнародних злочинів під загальною назвою «злочини проти людяності», до яких зараховано і такий злочин, як винищення. Аналогічний підхід застосували розробники статутів згаданих спеціалізованих міжнародних трибуналів. Так, у статтях 2, 3 та 5 Статуту МКТЮ подано перелік грубих порушень Женевських конвенцій 1949 р. про захист жертв війни, порушень законів і звичаїв війни та злочинів проти людяності, серед яких згадано і злочин винищення (п. «в» ст. 5), а ст. 4 відтворює кваліфікацію злочину геноциду відповідно до положень Конвенції ООН 1948 р. Статут МКТР у ст. 2 виокремлює склад злочину геноциду, як його сформульовано у Конвенції ООН 1948 р., а у статтях 3 та 4 міститься перелік злочинів проти людяності і порушень Женевських конвенцій 1949 р. та Додаткового протоколу II до них, до яких зараховано і злочин винищення (п. «в» ст. 3). Отже, геноцид не є єдиним міжнародним злочином або злочином проти людяності, а одним із них. Проте цей злочин вирізняється серед інших особливим характером, правовою специфікою та наслідками. Тому в доктрині міжнародного права геноцид називають «злочином злочинів» [2, с. 15–16].

У дослідженнях про Голодомор досить часто трапляються нарікання на недосконалість правового визначення поняття «геноцид» і недоліки Конвенції ООН 1948 р., а інколи – й закиди, що юридичним нормам, сформульованим у цьому документі, відповідав лише Голокост часів Другої світової війни і що ці норми «не давали 100-процентної гарантії на ідентифікацію усіх випадків масового знищення людей як геноциду». Такі оцінки Конвенції ООН 1948 р. хибні, принаймні з трьох міркувань. По-перше, норми цього документа не розраховані на кваліфікацію всіх випадків масового знищення людей як геноциду. Відповідно до ст. II Конвенції ООН 1948 р., геноцидом вважають злочинні дії, спрямовані проти будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої, а не просто випадки масового знищення людей. Як уже зазначено, масове знищення людей становить окремії міжнародний злочин під назвою винищення. По-друге, хоч норми Конвенції ООН 1948 р. і сформульовані під впливом трагічних подій часів Другої світової війни, вони є нормами загального міжнародного права і розраховані на кваліфікацію актом геноциду всіх випадків злочинних дій, які відповідають юридичним критеріям, визначеним цим документом, і лише цим документом. По-третє, подобаються окремії дослідникам чи ні наслідки відомих перипетій під час її розробки, Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього у тому вигляді, як вона була підписана 9 грудня 1948 р., є автентичним і юридично чинним міжнародно-правовим актом. Жодна держава і міжнародне співтовариство загалом не ставлять під сумнів її правоякісність. Це, зокрема, було переконливо підтверджено через 50 років після підписання Конвенції, коли її ст. II, в якій відображено суть і зафіксовано змістові елементи злочину геноциду, була дослівно відтворена у ст. 6 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, а згодом і у ст. 4 Статуту Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії та у ст. 2 Статуту Міжнародного трибуналу для Руанди [2, с. 16–17].

Відповідно до принципів права міжнародних договорів Конвенцію ООН 1948 р. потрібно сприймати такою, яка вона є, і застосовувати її норми для кваліфікації будь-яких злочинних дій як геноциду у суворій відповідності лише до визначених нею критеріїв, а не критеріїв, які комусь заманулося використати, оскільки вони вписуються у рамки його/ її суб'єктивного бачення і є для них зручними. Суть злочину «геноцид» викладено у формулі початкової частини ст. II Конвенції, відповідно до якої «геноцид означає... акти, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». У доктрині і практиці міжнародного права загальновизнаним є розуміння того, що для кваліфікації злочинних дій геноцидом необхідно довести наявність у суб'єкта злочину *спеціального наміру* (*dolus specialis*) знищити лише визначену у Конвенції групу і спрямованість його злочинної поведінки проти визначеної групи як такої.

Вирішальним і критичним для юридичної оцінки тієї чи іншої поведінки як злочину геноциду є встановлення спеціального наміру знищити певну групу і доведення того, що цей намір стосувався саме цієї національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої, а не пошуки відповіді на запитання, чому, з яких причин і мотивів, де й коли було вчинено злочин, або щодо так званого кількісного порогу, тобто чисельності жертв злочину. Водночас слід наголосити, що відповіді на ці запитання є важливими як для встановлення спеціального наміру, так і для з'ясування інших

обставин злочину, зокрема його спрямованості проти певної групи, визначеної Конвенцією ООН 1948 р.

У Конвенції закріплено вичерпний перелік як груп, котрі є об'єктом геноциду, так і геноцидних дій, спрямованих проти якоїсь із них, а саме:

- a) вбивство членів такої групи;
- b) спричинення тяжких тілесних ушкоджень або розумового розладу у членів такої групи;
- c) навмисне створення для такої групи життєвих умов, які розраховані на цілковите або часткове її фізичне знищення;
- d) заходи, розраховані на цілковите або часткове недопущення дітонародження у середовищі такої групи;
- e) насильна передача дітей з такої людської групи до іншої.

Отже, геноцид відрізняється від інших злочинів проти людяності, по-перше, якістю наміру, а не кількістю жертв, по-друге, спрямованістю не проти людей узагалі, а проти чітко окресленого кола різновидів людських груп, по-третє, націленістю чітко визначених геноцидних дій не проти окремих членів таких груп, а проти груп як таких. Поведінка, яка не має згаданих ознак, не є злочином геноциду, навіть якщо її наслідком є знищення якоїсь людської групи.

Інакше кажучи, для геноциду характерним є те, що члени визначених у Конвенції ООН 1948 р. груп знищуються через їхню належність до якоїсь із таких груп і що метою ліквідації її членів є знищення, повне або часткове, групи як такої [2, с. 18].

З погляду сучасної української історичної та історико-правової науки, український Голодомор став складником багатоходової превентивної каральної операції, спрямованої проти української нації як такої, оскільки її відродження становило загрозу єдності і самому існуванню радянської імперії. У ході цієї операції за допомогою штучно організованого голоду було завдано нищівного удару по українському селянству з метою фізично знищити питому частину нації і, отже, підірвати її визвольний потенціал. Адже більшість сільської людності становили українці, а більшість українців – селяни. За всесоюзним переписом населення 1926 р. з 31,2 млн жителів України сільське населення становило 23,3 млн, тобто більше ніж 81%, а серед сільського населення українці становили 20,6 млн, тобто 87,6%. На початку 1932 р. населення України становило 32,5 млн, з яких у сільській місцевості проживали 25,5 млн. Як і раніше, серед сільського населення українці становили більшість, а у деяких сільських регіонах їхня численність перевищувала 90%. Досить часто твердять, що український Голодомор не мав винятково українського національного виміру, а отже, не є злочином геноциду, оскільки від голоду гинули не лише українці, а й представники національних меншин, які на той час жили в Україні. Із цим твердженням перегукується досить парадоксальна теза С. Кульчицького, яку він сформулював так: «Застосований Сталіним терор голодом в Україні і на Кубані був геноцидом українських громадян, а не українців». Він аргументує свою позицію тим, що: а) Сталін мав підстави побоюватися громадян УСРР; б) нікому — ні онукам громадян України, померлим від голоду, ні світовій громадськості – неможливо довести, що знищення українців відбувалося подібно до знищення вірменів в Османській імперії у 1915 р. чи євреїв у країнах Європи, окупованих нацистами. З таким підходом не можна погодитися, оскільки він не відповідає критеріям Конвенції ООН 1948 р. і є хибним у своїй основі.

По-перше, відповідно до Конвенції ООН 1948 р. геноцидом вважаються злочинні дії з наміром знищити певну національну, етнічну, расову або релігійну групу, а не громадян. Тобто людей знищують саме через їхню належність до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи, яка, власне, і є об'єктом злочину.

По-друге, населення Кубані, яка була частиною РРФСР, на три чверті складалося з українців, котрі були громадянами Російської Федерації, а не України.

По-третє, Сталін боявся не громадян України, він вбачав грізну небезпеку в українському національному відродженні та національно-визвольному русі, який міг охопити і Україну, і населену українцями Кубань. Тому й завдав превентивного удару, і цей удар був спрямований проти української нації як такої. Саме через це українці в Україні і на Кубані стали жертвами його злочинних акцій, а не тому, що вони лише були або могли стати громадянами УСРР.

По-четверте, для юридичної характеристики природи українського Голодомору неадекватно вживати запозичений у Р. Конквеста термін «терор голодом», оскільки комуністична влада використовувала штучно організований голод не як інструмент залякування, а насамперед як знаряддя вбивства українців за їхню належність до української національної групи як такої.

По-п'яте, некоректно як протиставляти, так і отожднювати український Голодомор із геноцидом вірмен та єврейським Голокостом, оскільки кожний конкретний злочин геноциду має лише йому притаманні зовнішні матеріальні особливості. З юридичного погляду, істотною є не тотожність чи подібність цих особливостей, а відповідність кожного з таких злочинів критеріям або типовим юридичним ознакам, визначеним Конвенцією ООН 1948 р. Доводити комусь подібність знищення українців, вірмен і євреїв під час національних трагедій кожної з цих національних груп непотрібно, оскільки такої подібності не існує і об'єктивно не може існувати. Натомість необхідно довести, що матеріальні параметри українського Голодомору відповідають правовим вимогам положень Конвенції ООН 1948 р.

Нетотожність українського Голодомору єврейському Голокосту не може бути підставою для заперечення геноцидного характеру української національної трагедії. Нацисти звозили євреїв з усієї Європи до таборів смерті і там знищували в газових камерах. Українців виморювали голодом на їхній

споконвічній етнічній території. Зовнішні матеріальні параметри обох злочинів вочевидь нетотожні. Однак їхній юридичний вимір у світлі Конвенції ООН 1948 р. є однаковим. У зв'язку з викладеним слід визнати юридично некоректним і політично недоцільним застосування терміна

«український Голокост» для означення масового знищення українців комуністами під час Голодомору 1932-1933 рр., а тим більше масових вбивств євреїв нацистами на території України у 1941–1942 рр. під час Другої світової війни [2, с. 40–42].

Одна зі специфічних рис українського Голодомору зумовлена тим, що в перебігу історичного розвитку в деяких регіонах України відбулося вкраплення в тіло української нації національних меншин. Тому під час Голодомору, крім українців, справді гинули і представники національних меншин України. Вони також стали жертвами злочинних дій кремлівського керівництва. Але злочин геноциду було спрямовано не проти них, а проти української нації. Голодомор планувався і здійснювався як один з етапів спецоперації проти української нації як такої, оскільки саме вона, а не національні меншини, виступає суб'єктом державотворчого самовизначення і лише вона могла реалізувати право на самовизначення шляхом виходу з СРСР і утвердження незалежної держави.

Як питома частина української нації українські селяни, а не представники національних меншин, становили живильний ресурс і рушійну силу українських народних повстань та національно-визвольних рухів і відігравали в них чільну роль. Саме тому безпосереднім об'єктом Голодомору став найчисленніший складник української національної групи – українські селяни. Той факт, що від українського Голодомору постраждали представники національних меншин України, аж ніяк не може слугувати підставою для заперечення його антиукраїнської спрямованості. Здійснюючи Голокост проти євреїв, нацисти одночасно знищували циган, поляків, білорусів, українців, представників інших націй, яких вони так само вважали расово-неповноцінними і потенційними ворогами рейху. Про це свідчать трагедії Бабиного Яру й інших місць масового знищення євреїв. Але ж ніхто не заперечує, що Голокост є геноцидом єврейського народу. Представники національних меншин України стали невинними жертвами українського Голодомору не тому, що були росіянами, євреями, поляками, німцями чи болгарами, а тому, що жили серед української нації, проти якої було спрямовано злочин. Вони немовби опинилися на лінії обстрілу, коли планували вбити конкретну особу, а постраждали й інші люди, що опинилися поблизу. Але ж нікому не спаде на думку заперечувати наявність злочину на тій підставі, що внаслідок його вчинення постраждали також особи, яких злочинець не мав наміру позбавляти життя [2, с. 43].

Виокремлення українського виміру Голодомору не означає заперечення або ігнорування факту винищення штучним голодом представників національних меншин України. Про це свідчать розвідки українських дослідників Голодомору, зокрема О. Іванова, І. Іванькова, В. Марочка. Ретельне з'ясування долі національних меншин має стати неодмінним аспектом продовження офіційного розслідування всіх обставин Голодомору на території України [2, с. 44]. В ухваленому Верховною Радою України 28 листопада 2006 р. Законі «Про Голодомор 1932-1933 р. в Україні» об'єктом геноциду визначено український народ, що формально суперечить вимогам як ст. II Конвенції ООН 1948 р., так і частині 1 ст. 442 Кримінального кодексу України, в яких міститься ідентичний перелік людських груп, що можуть бути об'єктом злочину геноциду. Зауважимо, що у проекті цього Закону Голодомор кваліфікувався як геноцид української нації. Під час його обговорення тодішній голова Верховної Ради О. Мороз запропонував замінити слово «нація» на слово «народ». Верховна Рада України погодилася з цією юридично безпідставною і провокативною поправкою, яка створила правову колізію і, по суті, спрямована на заперечення кваліфікації Голодомору як злочину геноциду.

Геноцидний вимір українського Голодомору намагаються поставити під сумнів, спираючись і на той факт, що штучно організований голод спричинив загибель не лише українців в Україні, а й росіян, казахів, татар, башкирів і ще багатьох в інших регіонах СРСР. Такий підхід поклали в основу концептуальної оцінки голоду 1932-1933 рр. російські історики та офіційні чиновники, а також деякі інші дослідники, наприклад, німець С. Мерлем [2, с. 46–47].

Організуючи штучний голод, сталінський тоталітарний режим мав на меті часткове винищення: а) селян як представників соціальної верстви, яку розглядали як ворожу, – з тим, щоб упокорити їх та подолати їхній опір; б) української національної групи як такої, оскільки її розвиток становив потенційну загрозу цілісності і самому існуванню комуністичної імперії та оскільки питому частину української нації становили селяни, які не сприймали політику комуністичної влади і чинили їй найбільший спротив.

Виокремлення українського Голодомору як злочину геноциду, яке спирається на ґрунтовну фактологічну базу, аж ніяк не є запереченням злочинних дій комуністичної влади, що спричинили масову загибель селян інших національностей на території РСФРР. Можливо, злочинні дії, вчинені в той час проти казахів, татар та башкирів, також були актами геноциду. Підтвердити чи спростувати це можуть спеціальні дослідження та офіційні розслідування в Казахстані, Татарстані чи Башкортостані [2, с. 47]. Кваліфікація Голодомору 1932-1933 рр. як геноциду пов'язана з питанням відповідальності за вчинення цього страхітливого злочину. З погляду права така відповідальність лягає на СРСР як «партійну державу», а також на всіх осіб, які брали участь в організації і здійсненні злочину, незалежно від їхніх посад, соціального статусу та етнічної належності.

«Партійна держава» припинила своє існування після дезінтеграції СРСР. Її правонаступниками стали всі колишні союзні республіки, а Російська Федерація, всупереч міжнародному праву, проголосила себе державою – продовжувачкою СРСР. Україна неодноразово заявляла, що не пов'язує визнання Голодомору геноцидом з міжнародно-правовою відповідальністю Російської

Федерації і не висуватиме до неї жодних претензій. Однак це не заперечує права фізичних осіб – нащадків жертв Голодомору висувати претензії до РФ як до держави, яка вважає себе продовжувачкою СРСР. Звичайно, у практичному аспекті реалізація цього права є проблематичною.

Моторошні обставини злочину унеможливають установлення як точної кількості спричинених голодом смертей невинних людей, так і вичерпного поіменного списку жертв. Нині надзвичайно складно знайти людей, які могли б свідчити в конкретних справах. Нарешті, слід зважати і на наявність юрисдикційних труднощів, пов'язаних із тим, що складником тоталітарної «партійної держави» – СРСР – формально-юридично була й УСРР, а відтак виконавцями злочину на республіканському рівні були посадові особи УСРР, які в багатьох випадках діяли самостійно й відповідно до республіканських нормативних актів.

Набагато легше встановити відповідальність головних організаторів і виконавців злочину як на союзному, так і на республіканському рівнях. Однак покарання їх є неможливим, оскільки вони, зокрема Сталін, Каганович, Молотов, померли своєю смертю, а значно більша частина його організаторів і виконавців, зокрема Косіор, Чубар, Постишев, Галицький, Реденс, Хатаєвич, а також керівники всіх обкомів КП(б)У були знищені впродовж подальших сталінських репресій. Парадоксальний історичний факт: злочинці зазнали кари, але не були покарані за участь у здійсненні Голодомору.

Треба особливо наголосити, що багатоетнічний склад ідеологів, організаторів, співучасників, виконавців і пособників злочину як специфічна матеріальна ознака українського Голодомору не є і не може бути підставою для звинувачень відповідних націй – грузинської, російської, єврейської, польської, латиської чи будь-якої іншої – у причетності до його здійснення.

У політичному аспекті відповідальним за Голодомор-геноцид в Україні і винищення селян голодом в інших регіонах СРСР є ленінсько-сталінський комуністичний режим. Саме тому геноцидний вимір Голодомору в Україні, а часто взагалі сам факт голоду в колишньому СРСР намагаються заперечити представники або симпатички КП(б)У, яка є ідейною спадкоємицею ВКП(б)-КПРС.

На позиції активної протидії міжнародному визнанню Голодомору в Україні як злочину геноциду стоять офіційні чинники Російської Федерації. І це не дивно, адже головного організатора злочину – Сталіна – владна російська верхівка вважає «сильним політиком» і «успішним менеджером». Але дивним і незрозумілим є те, що визнання Голодомору геноцидом офіційні речники російського МЗС розглядають як образу пам'яті жертв голоду в інших регіонах колишнього СРСР. Кваліфікація українського Голодомору як злочину геноциду не є і не може бути запереченням злочинності сталінського режиму проти селян Росії, Білорусі, Казахстану, Башкирії та ін. Україна не виступає ні проти вшанування пам'яті жертв сталінського режиму в колишньому СРСР (зокрема і виморених голодом людей), ні проти засудження злочинів сталінізму. Тому насправді наругою над пам'яттю жертв злочинів комуністичного режиму є не позиція України, а глорифікація керманіча цього режиму в Росії [2, с. 62–63].

Істерична реакція російського політичного істеблішменту на історичну правду про український Голодомор пояснюється тим, що виявлення справжньої природи цього злочину, його причин і наслідків підриває позиції антиукраїнських сил як в Україні, так і поза її межами та кличе до дій, спрямованих на зміцнення національної державності, розбудову демократичних інститутів України, продовження її руху шляхом інтеграції до європейських і євроатлантичних структур. Здебільшого російський владний і політичний істеблішмент і надалі розглядає Україну як частину Росії, що має з нею спільну долю і спільну історію. Звідси спроби керівництва Росії нав'язати Україні та світовій спільноті своє бачення української історії. Заперечення права України на власну історію є прихованою формою заперечення її права на незалежне існування.

Нині є очевидним, що саме втрата Україною незалежної державності і панування в ній влади, ворожої українській нації та підпорядкованої кремлівському керівництву, стали передумовою і глибинним підґрунтям Голодомору. Його політичні причини і згубні наслідки промовисто попереджають про смертельну небезпеку для української нації неоімперських планів створення «Русского мира» та відновлення «великої єдиної Росії», відповідно до яких Україна має знову стати її складовою. У новітніх стратегіях розбудови російської неоімперії відверто висувається гасло: «Росії потрібна не проросійська Україна, а російська Україна». Гіпотетично існують принаймні три можливості реалізації таких стратегій: 1) шляхом геноциду української національної групи як такої; 2) шляхом лінгвоциду, тобто знищення мови української нації як її засадничої і визначальної ознаки, що є рівнозначним остаточному і повному знищенню нації як такої; 3) за допомогою кумулятивного застосування цих інструментів націєвбивства.

Варто пам'ятати в цьому зв'язку, що, за винятком дуже коротких періодів, уся історія царської і радянської імперій є історією постійної війни на знищення української мови. Під час Голодомору припинено українізацію і започатковано наступ проти українського відродження й української мови [2, с. 63–64].

Такий наступ триває і після відновлення незалежності України, але тепер у нових, масштабніших, небезпечніших і підступніших формах. На це вказує потужна мовно-культурна експансія, яку нині здійснює Російська Федерація щодо України і яка, по суті, є якщо не прихованою формою, то прелюдією лінгвоциду. У разі відновлення російської неоімперії із зарахуванням до неї України навряд чи відбудеться масове фізичне знищення українців, оскільки в умовах демографічної кризи в Росії, що посилюється, там відчувається і ще довгі роки відчуватиметься гостра потреба у

людських ресурсах. Однак немає жодного сумніву, що сценарій застосування лінгвоциду до української мови з метою знищення української нації стане реальністю. Невід'ємним складником такого сценарію буде переслідування і винищення української еліти.

Унаслідок геноциду проти української нації українське суспільство, за висновком Дж. Мейса, стало і все ще значною мірою залишається травмованим постгеноцидним суспільством. Голодомор у поєднанні з політичними репресіями та депортаціями, які здійснювалися до, під час і після 1932-1933 рр., мав катастрофічний кумулятивний ефект. Нищівного удару зазнав генетичний фонд української нації. Їй було завдано тяжкої психологічної травми внаслідок жахливих картин масової загибелі людей, мученицької смерті рідних та близьких, неймовірних голодних страждань і шокуючих випадків психічних розладів, викликаних боротьбою за виживання в умовах тотального голоду. Відбулося спустошення країни, супроводжуване руйнацією структури українського соціуму та його віковичних традицій. Було серйозно приборкано сили українського визвольного руху, послаблено здатність нації до спротиву і пригальмовано процес її нормального культурного розвитку. В Україні запанувала атмосфера страху, жорстокості, брехні, подвійних стандартів і моральної деградації. Колосальні втрати, яких українська нація зазнала від Голодомору, відчутні й понині [2, с. 64–65].

Отже, актуальним є як засудження злочинів ленінсько-сталінського комуністичного тоталітарного режиму, так і ретельне вивчення і подолання їхніх руйнівних наслідків через вироблення та реалізацію комплексних заходів, необхідних для відновлення історичної пам'яті нації, духовного оздоровлення суспільства, національної консолідації, демократичного розвитку та розбудови успішної України. Такі заходи не повинні бути кон'юнктурними і організованими лише з приводу круглих дат. Їх потрібно здійснювати на постійній, системній основі на загальнодержавному і регіональному рівнях [2, с. 65–66].

В Україні першим правовим актом, що в загальній формі кваліфікував Голодомор як акт геноциду, був Закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», що його ухвалила Верховна Рада України 28 листопада 2006 р. Стаття 1 цього Закону встановила: «Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом українського народу». Закон став політико-правовим підґрунтям для проведення масштабного офіційного розслідування обставин та наслідків вчинення в Україні геноцидного вбивства мільйонів українців штучно організованим голодом. Розслідування розпочалось у травні 2009 р., коли Служба безпеки України порушила кримінальну справу №475 за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. за ознакою злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України. Йому передували ретельний аналіз багаторічних досліджень українських істориків, вивчення введених ними в науковий обіг численних документів радянських архівів та систематизація нових архівних документів, пошук свідків. Теоретичним і методологічним підґрунтям розслідування став творчий доробок українських правників [4, с. 7].

Апеляційний суд не мав процесуальної можливості сформулювати обвинувачувальний висновок та оголосити вирок особам, звинуваченим Головним слідчим управлінням СБУ у скоєнні злочину геноциду, оскільки кримінально-процесуальне законодавство України не передбачає покарання померлих. Відповідно до пункту 8 ч. 1 ст. 6 чинного на той час Кримінально-процесуального кодексу України Апеляційний суд закрити провадження у справі не за обставинами, що є підставою для реабілітації, а лише з огляду на смерть осіб, щодо яких висунуто звинувачення. “Підстав для реабілітації Сталіна Й. В., Молотова В. М., Кагановича Л. М., Постишева П. П., Косіора С. В., Чубаря В. Я. і Хатаєвича М. М. немає”, – зазначено в Постанові суду. З огляду на юридичну специфічність справи та її суспільну вагомість Апеляційний суд, відповідно до глави 23 чинного на той час Кримінально-процесуального кодексу України, здійснив її попередній розгляд і в ході розгляду перевірів відповідність висновків Головного слідчого управління СБУ встановленим слідством фактам, підтвердив обґрунтованість кваліфікації Голодомору як злочину геноциду та ухвалив власну детально мотивовану постанову по справі. “Перевіривши викладені в постанові органу досудового слідства фактичні обставини справи, – йдеться в Постанові суду, – Апеляційний суд на підставі ретельного аналізу та всебічної оцінки зібраних в ній доказів в їх сукупності, зазначає про доведеність та обґрунтованість викладених в постанові висновків про вчинення Сталіним Й. В., Молотовим В. М., Кагановичем Л. М., Постишевим П. П., Чубарем В. Я., Хатаєвичем М. М. злочину, який правильно кваліфіковано за ч. 1 ст. 442 КК України як геноцид частини української національної групи”. Апеляційний суд приділив належну увагу аналізу як нормативних, так і фактичних підстав кваліфікації Голодомору 1932-1933 рр. в Україні як злочину геноциду. Суд встановив, що відповідно до Конвенції ООН 1948 р. про запобігання злочину геноциду та покарання за нього і ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України “геноцид означає ... акти, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку” і що для кваліфікації злочинних дій як геноциду “необхідно довести наявність у суб'єкта злочину спеціального наміру (*dolus specialis*) знищити лише визначену в Конвенції групу і спрямованість його злочинної поведінки проти визначеної групи як такої” [4, с. 8].

Треба зазначити, що порушення СБУ кримінальної справи №475, її розслідування, передання на розгляд Апеляційного суду м. Києва та ухвалення ним постанови, яка підтвердила висновок слідства щодо геноцидного спрямування Голодомору 1932-1933 років в Україні, супроводжувалися спробами окремих представників певних політичних сил, зокрема КПУ та Партії регіонів, поставити під сумнів правомірність дій українських правоохоронних органів. Проте показовим виявився той факт, що жодна зі згаданих політичних сил, жодна громадська організація чи окремі громадяни не оскаржували дії СБУ, позицію Генпрокуратури України, ані постанову Апеляційного суду м. Києва в

офіційному порядку, передбаченому законом. Це є переконливим доказом спекулятивності та неспроможності технологій та маніпуляцій, які використовують для введення в оману громадян України та заперечення юридичної кваліфікації українського Голодомору як злочину геноциду [4, с. 9].

Отже, проведений історико-правовий аналіз Голодомору 1932-1933 рр. в Україні дає підстави для того, щоб кваліфікувати цей історичний факт як злочин, геноцид проти українського народу, спрямований на знищення його національної ідентичності, його асиміляцію та русифікацію. Окрім того, він актуалізує проблему юридичної відповідальності Радянського Союзу та його правонаступниці Російської Федерації, яка повинна нести моральну та матеріальну відповідальність перед українським народом за скоєні сталінізмом злочини.

Список літератури

1. Чернявська К. В. Сучасні історіографічні дослідження проблеми голодомору 1932-1933 рр. в Україні: тенденції та напрямки / К. В. Чернявська // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер. : Історичні науки. – 2013. – Вип. 3.35. – С. 262–268.
2. Василенко В. А. Методологія правової оцінки Голодомору 1932-1933 рр. в Україні як злочину геноциду / В. А. Василенко // Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом / наук. ред.: В. Василенко, М. М. Антонович. – К. : Києво-Могилянська акад., 2013. – С. 13–73.
3. Савчук К. Голодомор – український геноцид / К. Савчук // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2015. – Вип. 37. – Ч. 2. – С. 58–64.
4. Василенко В. Кваліфікація голодомору 1932-1933 рр. в Україні як злочину геноциду і постанова апеляційного суду м. Київ від 13 січня 2013 р. / В. Василенко // Мандрівець. – 2013. – №6. – С. 7–14.

References

1. Cherniavska K. V. Suchasni istoriografichni doslidzhennia problemy holodomoru 1932-1933 rr. v Ukraini: tendentsii ta napriamky / K. V. Cherniavska // Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Ser. : Istorychni nauky. – 2013. – Vyp. 3.35. – S. 262–268.
2. Vasylenko V. A. Metodolohiia pravovoi otsinky Holodomoru 1932-1933 rr. v Ukraini yak zlochynu henotsydu / V. A. Vasylenko // Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini yak zlochyn henotsydu zghidno z mizhnarodnym pravom / nauk. red.: V. Vasylenko, M. M. Antonovych. – Kyiv : Kyievo-Mohylianska akad., 2013. – S. 13–73.
3. Savchuk K. Holodomor – ukrainskyi henotsyd / K. Savchuk // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia mizhnarodni vidnosyny. – 2015. – Vyp. 37. – Ch. 2. – S. 58–64.
4. Vasylenko V. Kvalifikatsiia holodomoru 1932-1933 rr. v Ukraini yak zlochynu henotsydu i postanova apeliatsiinoho sudu m. Kyiv vid 13 sichnia 2013 r. // Mandrivets. – 2013. – №6. – S. 7–14.

A. REDKO,
Assistant Professor of the Department of Management and Business Administration Vasyl Stefanyk,
Precarpathian National University

HISTORICAL AND LEGAL ASSESSMENT OF THE HOLODOMOR (FORCED FAMINE) OF 1932-1933 IN UKRAINE

The historical and legal assessment of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine from the point of view of international law and Ukrainian legislation has been explained in this article. It takes into account the historical and political context of the investigated event. Taking into consideration these circumstances and factors, it ensures the adequacy and balance of the historical and legal assessment of this phenomenon.

The important task of the modern historical and legal science of Ukraine is the explanation of the legal qualification of the crimes committed by Stalin totalitarianism, among which the Holodomor of 1932-1933 takes the leading place. A special attention should be paid to the solution of the problem of legal liability for a committed crime and the assessment of moral and material compensation for it.

Historical and legal analysis of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine gives reasons to qualify this historical fact as a crime, genocide against the Ukrainian people, aimed at destroying its national identity and its assimilation and russification. In addition, it makes actual the problem of legal responsibility of the Soviet Union and its successor - Russian Federation, which must take the moral and material responsibility to the Ukrainian people for the crimes committed by stalinism.

Key words: Holodomor, genocide, legal responsibility, Stalin totalitarianism, preservation of national identity.

* * * * *

ГОЛОДОМОР ЯК ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Голодомор 1932-1933 років – акт геноциду українського народу, організований керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР у 1932-1933 роках через створення штучного масового голоду, що призвів до смерті від голоду 3,941 млн безпосередньо та становив 6,122 млн втрат ненародженими, людських втрат у сільській місцевості на території Української РСР та Кубані, більшість населення якої становили українці. Викликаний свідомими і цілеспрямованими заходами вищого керівництва Радянського Союзу й Української СРР на чолі зі Сталіним, розрахованими на придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян.

Упродовж десятиліть масове вбивство людей штучним голодом не лише навмисно замовчувала радянська влада, а й взагалі забороняла про нього будь-де згадувати.

Щоб дати означення масовому голоду 1930-х років, очевидці й дослідники використовували різні назви. Роберт Конквест назвав свою книгу «Жнива скорботи», Семен Старів свої спогади – «Страта голодом». Широко вживано поняття «штучний голод», а також «навмисно організований голод».

У дослідженнях Джеймса Мейса та Роберта Конквеста автори доводять, що Голодомор відповідає загальноприйнятому визначенню геноциду. 24 країни офіційно визнали Голодомор геноцидом українського народу. Відповідно до соціологічного опитування, проведеного 2015 року, 80% громадян України вважають Голодомор геноцидом. 2003 року Український парламент назвав, а 2006 – офіційно визнав Голодомор геноцидом українського народу. 2010 року судовим розглядом завершилася кримінальна справа за фактом здійснення злочину геноциду. Винними суд визнав сім вищих керівників СРСР та УСРР, а саме генерального секретаря ЦК ВКП(б) Йосипа Сталіна, секретарів ЦК ВКП(б) Лазара Кагановича та Павла Постишева, голову Раднаркому СРСР В'ячеслава Молотова, генерального секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора і констатував, що за даними науково-демографічної експертизи загальна кількість людських втрат від Голодомору становить 3 мільйони 941 тисяча осіб. Також за даними слідства визначено, що втрати українців у частині ненароджених становлять 6 мільйонів 122 тисячі осіб.

Причини й організація Голодомору

З відомих на наш час документів випливає висновок про свідому організацію керівництвом Радянської Росії (пізніше – СРСР) винищення голодом саме українців. Голод організовувався на всіх їх етнічних землях, а не лише в межах УСРР. Організаційні дії та відкритий грабунок селян, який спричинював голод серед селянства, із застосуванням війська, розпочалися не пізніше 1920 року, із часу, коли Україна була, як зараз відверто пишуть, – «завоевана Красной армией в 1920». І першими організаторами й керівниками цих дій були В. Ульянов-Ленін і Л. Троцький.

У 1930 році генсек ЦК ВКП(б) Йосип Сталін дав поштовх новій хвилі колективізації в СРСР. У квітні того року прийнято Закон про хлібозаготівлі, згідно з яким колгоспи мусили здавати державі від чверті до третини зібраного збіжжя. Тим часом внаслідок Великої депресії ціни на сільськогосподарську продукцію на Заході стрімко впали. Радянський Союз став на порозі економічної кризи, адже довгострокових позик йому ніхто не давав, вимагаючи визнати за собою борги Російської імперії. Щоб заробити валюту, було вирішено збільшити обсяги продажу зерна, внаслідок чого хлібозаготівельні плани різко і невмотивовано зростали, з колгоспів забирався майже весь урожай, що мотивувало селян відмовлятися від праці на землі, і породило масову неконтрольовану урбанізацію. Для боротьби із цим явищем у грудні 1932 року в СРСР було запроваджено внутрішні паспорти. На тлі цього продовольче становище українських сіл ставало дедалі важчим. У результаті хлібозаготівель з урожаю 1931 року, що затяглися до весни 1932, в певних сільських районах Української СРР почався голод, унаслідок якого загинуло близько 150 тисяч селян. Він тривав до того часу, поки визрів урожай 1932 року.

З іншого боку, зі збільшенням тиску на селян активізувався селянський рух опору. Тільки за даними ГПУ, від 20 лютого до 2 квітня 1930 року в Українській СРР відбулося 1716 масових виступів, з яких 15 кваліфікувалися «як широкі збройні повстання проти радянської влади». Вони об'єднували до двох тисяч людей і відбувалися під гаслами: «Верніть нам Петлюру!», «Дайте другу державу!», «Хай живе самостійна Україна!», «Геть СРСР!», «Давайте завойовувати іншу свободу, геть комуну!». У ті часи люди організувалися, як могли, озброювалися вилами, лопатами, сокирами, були навіть кінні загони. Натовпи селян зі співом «Ще не вмерла Україна» ліквідували місцеві органи влади. Партійці й комсомольці втікали. Прикладом таких ситуацій, а також методів боротьби Радянської влади із селянами, слугують документально зафіксовані події у селах Устивиця та Федунка на Полтавщині.

Радянська влада не приживалася в Українській СРР. Керівництво СРСР розуміло це. На партійних зборах влітку 1930 року керівник Компартії України Косіор заявив: «Селянин приймає нову тактику. Він відмовляється збирати урожай. Він хоче згноїти зерно, щоб задушити радянський уряд кістлявою рукою голоду. Але ворог прорахувався. Ми покажемо йому, що таке голод. Ваше завдання покінчити з куркульським саботажем урожаю. Ви мусите зібрати його до останньої зернини і відразу відправити на заготівельний пункт. Селяни не працюють. Вони розраховують на попередньо зібране зерно, яке вони заховали в ямах. Ми повинні примусити їх відкрити свої ями».

Розумів це і Сталін. В листі до Кагановича від 11 серпня 1932 року, вождь писав: «Якщо не візьмемося нині за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити... Поставити собі за мету перетворити Україну у найкоротший термін на справжню фортецю СРСР; на справжню зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати».

Таким чином, радянське керівництво ставило перед собою дві мети. По-перше, загнати селян у колгоспи і збільшити обсяги хлібозаготівель. По-друге, зламати класовий і національний рух опору, який на хвилях українізації набував обертів.

Початок репресій. «Закон про п'ять колосків»

19 квітня 1932 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «про насінневу позику Україні». Як виняток, позика відпускаласть безвідсотково, але з «централізованих ресурсів всередині України».

Станом на 17 травня 1932 року в Українській СРР не було запасів борошна, що зафіксовано постановою Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи щодо виконання постанов ЦК ВКП(б) про продовольчу допомогу Україні»: з 6,5 млн пудів зерна, відпущених Українській СРР, Політбюро просило завезти 1,5 млн борошном, «зважаючи на повну відсутність в Україні запасів борошна».

Станом на 30 червня 1932 року з більшості районів Української СРР посівний матеріал вивезли.

Голова РНК УСРР В. Чубар писав В. Молотову та Й. Сталіну про становище в сільському господарстві УСРР (10 червня 1932 р.). За його підрахунками, на той момент в Українській СРР уже можна було нарахувати мінімум 100 районів, замість 61 станом на початок травня, які потребували продовольчої допомоги та зривали план весняної сівби. Ці ж райони, на його переконання, в подальшому зриватимуть оброблення і збирання врожаю.

7 серпня 1932 року з'явилася постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», відома під назвою «Закон про п'ять колосків». Розкрадання майна колгоспів каралося розстрілом, за «пом'якшуючих обставин» – позбавленням волі на строк не менше ніж 10 років. «Законом про п'ять колосків» фактично людям було заборонено володіння їжею.

За кілька днів до того, 4 серпня 1932 року, Й. Сталін, у листі до Л. Кагановича, повідомляв про повернення проекту декрету щодо охорони суспільного майна з правками та додатками, надавав вказівку видати його якомога швидше. У пункті третьому запропоновано ОДПУ (Об'єднане державне політичне управління) залучати озброєних осіб для охорони залізничних вантажів (ешелони із зерном) та надавати їм право розстрілювати на місці осіб, які посягнули на розкрадання залізничних вантажів.

Наприкінці літа газета «Правда» організувала в Українській СРР рейд боротьби з крадіжками зерна. Із 7 по 17 серпня 1932 року в ньому взяли участь 100 тисяч «ударників преси». Метою рейду була боротьба з крадіжками зерна.

Станом на 22 серпня ДПУ зафіксовано 220 випадків відмови колгоспів і сільрад від прийняття планів хлібозаготівель, непогодження з ними місцевих партосередків за мотивами нереальності поставлених завдань; у Харківській області у 20 районах – 91 випадок, у Дніпропетровській у 12 районах – 19, у Вінницькій у 16 районах – 96, в Одеській у 6 районах – 14. Усього у 54 районах – 220 випадків.

Станом на 14 вересня після прийняття закону від 7 серпня (Закон про п'ять колосків) Наркомост УСРР у доповідній записці констатував про 250 вироків на розстріли.

24 вересня постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) відхилено всі пропозиції про видачу насінневої позики, попереджено радгоспи і колгоспи, що «насінпозики не видаватимуться ні для озимої, ні для ярої сівби».

21 листопада надіслана телеграма Молотова, Чубаря, секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У В. Строганова, Кагановича Сталіну – надати спецкомісії ЦК КП(б)У (Косіор, Раденс, Кисельов) повноваження на час хлібозаготівель вирішувати питання винесення вироку про розстріли. Голова ДПУ УСРР Станіслав Раденс 22 листопада розробив план операції з виявлення контрреволюційних центрів, які організують саботаж і зрив хлібозаготівель, спрямованої, практично, на виконання директив Молотова–Хатаєвича. Операція мала охопити 243 райони. Зі санкції ЦК КП(б)У вона розпочалася негайно. 26 листопада у пресі з'явився наказ наркома юстиції і генерального прокурора УСРР, у якому наголошувалося на тому, що «репресії є одним з потужних засобів подолання класового спротиву хлібозаготівлі». Згідно із цими настановами засуджено тисячі людей. Непоодинокими були випадки, коли люди добровільно просили записати їх до переселенців. Як свідчить секретар Краснопільського райкому партії, після закінчення суду в селі Краснопілья середняк Бесараб Олексій Васильович сказав: «Хай судять та везуть звідціля, так хоч з голоду не вмреш, а вдома, коли залишимося, все рівно помремо».

Запровадження натуральних штрафів і чорних дощок, блокада УСРР

18 листопада 1932 року вийшла Постанова ЦК КП(б)У про заходи щодо посилення хлібозаготівель, згідно з якою окремі господарства за невиконання планів хлібозаготівель каралися натуральними штрафами, тобто конфіскацією 15-місячної норми м'яса. Того ж дня постановою політбюро ЦК КП(б)У «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп», доручено Раденсу та Косіору розробити до 23 листопада спеціальний оперативний план ліквідації куркульських та петлюрівських контрреволюційних кубел, ДПУ вилучити з міст ідеологів та організаторів «куркульського саботажу», зобов'язати ДПУ провести чистку та засудження рахівників і бухгалтерів – (наперед визначено 300 осіб). Через два дні вийшло рішення Раднаркому УСРР, згідно

з яким натуральні штрафи дозволено застосовувати також щодо колгоспів. Згодом перелік компенсаційних харчів розширено картоплею і салом, наприкінці року – продуктами тривалого зберігання. Під вилучення підпадали всі колгоспи УСРР за винятком півтори тисячі. Таким чином, практично по всій Україні каральні органи конфіскували все продовольство.

1 грудня Раднаком УСРР заборонив торгувати картоплею у районах, які не виконують зобов'язань щодо контрактації і перевірки наявних фондів картоплі у колгоспах. До цього переліку потрапили 12 районів Чернігівської, 4 – Київської і 4 – Харківської областей. 3 грудня у низці районів заборонено торгувати м'ясом і тваринами. Із 6 грудня ці райони, а також окремі села почали заносити на «чорні дошки». Згодом ці села абсолютно ізолювалися від зовнішнього світу. 11 грудня керівництву УСРР надходить шифрограма В. Молотова і Й. Сталіна з вимогою «негайно судити і дати п'ять, краще десять років тюремного ув'язнення» за невиконання хлібозаготівельних планів колгоспами та селянами.

14 грудня 1932 року. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хід хлібозаготівлі в Україні, Північному Кавказі та у Західних областях», «проблеми» хлібозаготівель в Україні та на Північному Кавказі пов'язувалися безпосередньо з «неправильно проведеною» політикою українізації і наказувалося негайно переводити на російську мову діловодство, навчання і пресу, провести ув'язнення у концтабори і виселення на Крайню Північ та заселення на їх місце червоноармійців.

Крім блокади внутрішніх адміністративних одиниць, наприкінці 1932 – на початку 1933 року запроваджено блокаду самої Української СРР. Справа в тому, що українські селяни втікали в сусідні області Російської СФРР, де не було голоду. Так звана «харчова» блокада України організована силами внутрішніх військ і міліції. Було заборонено виїзд селян з УСРР. Водночас громадянам, які в'їжджали в Українську СРР з Російської СФРР було заборонено провозити харчі без дозволу держави.

Пік Голодомору

16 січня 1933 року Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило остаточний план хлібозаготівель для України – 260 мільйонів пудів без мірчука, котрий підлягав «безумовному і повному виконанню» та «за будь-яку ціну». Після запровадження всіх цих заходів і обмежень, вже на початок 1933 року більшість селян України залишилися без їжі. Згідно зі свідченнями Федора Коваленка з села Лютенька Гадяцького району тодішньої Полтавської області, які зафіксовані в тритомнику свідчень, виданих у 1990 році Комісією з українського голоду 1932-1933 років у Конгресі США:

«У листопаді і грудні 1932 року забрали все зерно, картоплю, все забрали, включно квасоллю і все, що було на горищі. Які дрібні були сушені груші, яблука, вишні – все забрали».

22 січня 1933 року. Директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про запобігання масового виїзду селян, які голодують»: було заборонено виїзд за межі території Радянської України та Кубані.

Дмитро Корнієнко з села Понорниця в Чернігівській області згадував, що батько й мати після розкуркулення сиділи в тюрмі. Дітей, які жили самі, підгодовувала бабуся. У день обшуку вона принесла півстакана пшона, але зварити не встигла. Прийшла бригада з п'яти чоловік з різними за розмірами торбами. Один тримав торбу спеціально для пшона, туди півстакана й висипали.

13 лютого 1933 року. У директивному листі другий секретар ЦК КП(б)У М. Хатаевич визнав, що з низки районів надходять відомості про опухання та голодну смерть колгоспників. Він вимагав «принять решительные меры»: знайти для годування голодуючих «внутри колхозов и в районе необходимое количество хлеба».

Варто зазначити, що обсяги конфіскованого органами ДПУ та міліції зерна були мізерними. Тобто зерно, виявлене при обшуках, які супроводжувалися конфіскацією всього незернового продовольства, становило зовсім маленьку частку в усьому обсязі заготівель. Люди ж, позбавлені будь-якого продовольства, пухнули і помирали від голоду. Більшість померлих не хоронили – не було кому. В кращому разі трупи звозили в братські могили, куди часто потрапляли й живі люди. Доволі поширеним був канібалізм. За словами Надії Рогозянської, якій у 1933-му було 6 років: «Жили всі закрито, мати на засов хвірку закривала і кричала, щоб ми не виходили за цю хвіртку, бо на вулиці, що поряд, їли дітей. Ну, це страшне. А скількох хоронили таких, що ще рухалися. Чому? А щоб не заїжджати. Сьогодні він ще рухається трохи, а завтра знову заїжджати. Не було ні коней, ні підвод, ні тих, хто б їх возив. Тож тих, хто ще живий був валили на той віз і кидали в могилу».

Навесні 1933 року селян привчали працювати в громадському господарстві шляхом організації харчувальних пунктів на польових станах. Для цього держава виділила частину раніше відібраного зерна. З метою налагодження життя у враженому голодомором селі були організовані надзвичайні органи компартійної диктатури – політвідділи МТС і радгоспів. З врожаєм 1933 року тиск на селян значно послабився.

Спогади очевидців

«Тоді був неврожай, засуха. А ще відбирала влада те, що виростили люди. Ті, що відбирали, документів не пред'являли. Люди їм не заперечували... Приходили чоловіки – 4–5 осіб. З'являлися в вечірній час. Забирали зерно, продукти, дивилися по горшках, яка є їжа – і з'їдали або виливали. Приходили щоденно. Люди від них усе ховали, закопували. Але сховати було неможливо. Вони шукали із шомполами, переколювали геть усе. Люди їли, що було: в полі мерзлу картоплю, мишей, котів, липові листки, корінці, ягоди, гриби, їжаків, відростки від калини, які підпікали або їли сирими. Всі голодували. Дуже багато вмирало людей цілими сім'ями. Ховали їх попід хатами. На них нема ні хрестів, ні пам'ятників. Їх згадують ті, хто зостався живим. В їх смерті я виню лише владу».

«Пам'ятаю, тоді у людей все забирала влада – проводила «викачку». Робили це місцеві. Людей

залишали без засобів існування. Виживали хто як міг. З липи здирали кору, сушили і пекли коржі, з сосни ламали відростки, їли шишки, вживали різні корінці, дикий бур'ян, варили борщ з кропиви. Їли горобців, їжаків, собак, котів. У кого було що міняти, то міняли на їжу».

Згідно з даними демографічної статистики можна зробити висновок, що голод 1932 року в Україні був причиною смерті 144 тисяч людей. Цей голод був наслідком конфіскації зерна для хлібозаготівлі з урожаю 1931 року. Він припинився влітку 1932 року, тобто з новим урожаєм. Голод 1933 року став наслідком чергової конфіскації, з урожаю 1932 року. На відміну від 1931 року, у 1932-му, у разі відсутності у селян зерна, проводилася конфіскація їхніх незернових запасів продовольства. У результаті цього перевага смертності над народжуваністю в українських селах почалася вже з жовтня 1932 року. Апогей голодомору припав на червень 1933 року, коли статистичні органи реєстрували десятикратно більшу, ніж звичайно, смертність у селах (тепер також відомо, що насправді було зареєстровано не більше ніж половина смертних випадків). Аналіз статистичних даних вказує на те, що у 1933 році від голоду померло 3 мільйони 238 тисяч людей. Або, беручи до уваги неточність статистики, цифри в діапазоні від 3 до 3,5 мільйонів осіб.

За оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. Птухи НАН України демографічні втрати України внаслідок Голодомору в 1932-1933 роках становлять близько 4,5 млн осіб.

За підсумками судової справи за фактом Голодомору встановлено, що кількість людських втрат від Голодомору 1932-1933 років становить 3 мільйони 941 тисяча осіб. Втрати українців у частині ненароджених, що за даними слідства СБУ становлять 6 мільйонів 122 тисячі осіб, судом не встановлювалися.

Голодомор великою мірою зруйнував українське село, яке зберігало традиції української родини. Високий шлюбний потенціал українського села був зруйнований і вже ніколи не був відновлений. Це означає, що був зруйнований потенціал дітонародження, що в майбутньому призвело до зменшення кількості населення.

Реакція на Голодомор за межами Радянського Союзу

Українці за кордоном СРСР зверталися із протестами до Ліги Націй, до урядів різних держав.

27 вересня 1933 року представник Уряду УНР в еміграції Олександр Шульгин звернувся до 14-ї Асамблеї Ліги Націй з листом, у якому приверталася увага світової спільноти до голоду в Україні.

Керівництво ВКП(б) та уряд СРСР відхиляли будь-яку допомогу з-за кордону голодуючим в Україні. На звернення Української торговельно-кредитної організації Галичини «Центроспілька» до радянського консула у Львові з пропозицією дозволити відправити голодуючим Радянської України один мільйон центнерів зерна за кілька днів із Москви надійшла категорична відмова.

Намагання влади СРСР приховати наслідки Голодомору

БЕРЛІН, 18 травня. (ТАРС). Повірений у справах СРСР у Німеччині тов. Бессонов заявив сьогодні німецькому міністрові закордонних справ протест з приводу антирадянських випадів у промові райхсканцлера Гітлера на «Конгресі праці». Тов. Бессонов зазначив, що заяви Гітлера, які не відповідають дійсності, щодо господарського розвитку і становища СРСР, являють собою втручання у внутрішні справи СРСР, а своєю заявою про вигадані «мільйони, що померли від голоду», Гітлер став на чолі антирадянської кампанії, що провадиться у Німеччині.

УСРСРсамфактмасовихсмертейвідголодузамовчувавкомуністичний режим і навіть старанно приховував його. Кремлівське керівництво заборонило державним органам та закладам фіксувати в документах справжню причину смерті людей від голоду. СРСР застосовував політику інформаційної блокади та дезінформації щодо масового голоду. В Україні вперше голод 1932-1933 років почали визнавати лише в 1988. Того року письменник Олекса Мусієнко вжив слово «Голодомор», яке швидко стало загальноприйнятим в українській публіцистиці, а з неї перейшло і до наукової історичної літератури.

17 вересня 1932 року – постанова політбюро ЦК ВКП(б) про депортацію кореспондента канадської газети «Дейлі Експрес» за публікацію інформації про «повстання та голодні бунти» в СРСР.

Прихильники радянщини стверджують, що, відповідно до численних документів та свідчень, багато селян загинуло не від голоду, а тільки від хвороб. Однак вони не враховують те, що саме масове голодування, викликане конфіскацією продуктів харчування радянською владою, та пов'язані з ним стреси значно ослаблювали організм голодуючих та сприяли поширенню хвороб, які разом з голодом спричинювали масову смертність людей.

Протидія Росії

Головними апологетами заперечення Голодомору виступають офіційні урядові/президентські кола Росії. «Російська форма “правди” боїться оприлюднених документів, – вважає Ярослав Грицак. – Вона не побудована на фактах, а, відтак, і архіви залишаються абсолютно закритими для вивчення».

За мотивацією, що дослідження українських істориків про Голодомор 1932-1933 років «підривають авторитет російської влади», праці деяких українських науковців про Голодомор 1932-1933 років, зараховано в Російській Федерації до «екстремістських видань». До переліку заборонених, що його оприлюднює Міністерство юстиції, включено працю українського правознавця й дипломата Володимира Василенка «Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка» (рос. «Голодомор 1932–33 годов в Украине как преступление геноцида»). А також працю Юрія Шаповала, Володимира Пристайка та Вадима Золотарьова «ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи».

Визначення причетних до здійснення Голодомору

Починаючи з 2008 року, Служба безпеки України почала оприлюднювати списки осіб, причетних до здійснення Голодомору в Україні в 1932-1933 роках. За словами директора архіву СБУ Володимира В'ятровича, для встановлення цих осіб широко застосовують партійні документи, аби визначити відповідальних за Голодомор вже на районному рівні.

15 травня 2003 року Верховна Рада України в офіційному зверненні до народу України визнала Голодомор актом геноциду, але не прийняла постанови, поданої на її розгляд, щодо цього питання, обмежившись лише офіційним зверненням, що майже не має юридичної ваги. Напередодні прийняття звернення, віце-прем'єр-міністр Дмитро Табачник, представляючи депутатам доповідь про Голодомор, зазначив: «Ми мусимо донести до світу, що штучні голодомори радянської епохи були нашим українським Голокостом. Це був свідомий геноцид українського народу, який наклав свій безжалюгідний відбиток на всю нашу історію, на національну самосвідомість».

28 листопада 2006 року Верховна Рада України ухвалила закон «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», який трактує події 1932-1933 років, як геноцид українського народу. Рішення було ухвалене 233 голосами.

Голодомор у мистецтві

Один з варіантів картини «Людина, що біжить» роботи Казимира Малевича, також відомий під назвою «Селянин поміж хрестом і мечем» є звинувачувальним актом Великого Голоду. «Образ селянина, який біжить через пустельний пейзаж, є красномовним свідченням катастрофи».

Тема Голодомору вперше яскраво-трагічно розкрито в художніх творах українських письменників діаспори. Серед українських письменників Олександр Корж вперше порушив тему Голодомору у своєму творі «Степова доля». Так у романі «Марія» (1934) Уласа Самчука показана жахлива картина голодомору та трагедія роду. У той же час Василь Барка, якому вдалося пережити Голодомор, відтворює картину фізичного винищення сім'ї Катранників на Слобожанщині у романі «Жовтий князь» (1963).

За радянської влади тема Голодомору була заборонена, але це не означає, що про неї не писали. Так, нещодавно були розшукані ненадруковані вірші Андрія Малишка, написані ще в 1964 році, в яких згадано Голодомор:

«...Із тридцять третім голим роком,
Голодно-голим та німим,
Та тричі пухлим. Хай би з ним
Поїли б кору і комору,
Траву і шкуру, цвіль і міль,
Та мерли б жовті, як з похміль,
Без трун понесені із двору.
Нізащо. Просто. Без вини».

Також за тими страшними подіями знято художні фільми («Голод-33» (Україна, 1991), «Маленьке життя» (Україна, 2008), «Поводир» (Україна, 2014), «Номер 44» (США, 2015), «Гіркі жнива» (Канада, 2016).

Вшанування пам'яті жертв

Офіційне вшанування пам'яті жертв Голодомору, зокрема, визнання його геноцидом українського народу, розпочалося за ініціативи української діаспори у США та Канаді. Так, починаючи з 1983 року, в столиці канадської провінції Альберта місті Едмонтоні, в мерії міста щорічно проводиться відзначення річниці Голодомору. У 1988 році Конгрес США, а в 1989 році – Міжнародна комісія юристів офіційно визнали Голодомор 1932–33 років актом геноциду проти української нації.

Четверта субота листопада в Україні визнана Днем пам'яті жертв голодоморів. Меморіальні заходи проводяться як в Україні, так і поза її межами. Щорічно цього дня проводять всеукраїнську акцію «Запали свічку».

Як підсумок Голодомор 1932-1933 рр. залишив кривавий слід в історії українського народу, який не дає нам його забути впродовж століття.

Список літератури

1. Барка В. К. Жовтий князь: Роман / В. К. Барка; передм. М. Жулинського. – К. : Київська правда, 2003. – 320 с.
2. Василяшко В. Ф. Чи України ти син?: Вірші / В. Ф. Василяшко; худож. С. Іванов. – К. : Веселка, 1994. – 174 с.
3. Гришко В. Москва сльозам не вірить: Народовбивство по-кремлівськи / В. Гришко; упоряд. О. Коновал; ред. О. Шугай. – К.: Юніверс, 2003. – 246 с.
4. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
5. Якубовський М. Покликаний Богом: [Про книгу О. Волі "Мор"] / М. Якубовський // Вітчизна. – 2004. – №11–12. – С. 131–135.
6. <http://www.ukrajinci.hu/holod/> "Голодомор" На сайті представлено матеріали міжнародних конференцій про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. Вміщено інформацію про масштаби та наслідки трагедії, а також фотогалерею "Світлини". Мова сайту: українська.
7. <http://www.fraza.com.ua/zametki/> "Фраза". Сайт містить публікації з періодичних видань про Голодомор в Україні.
8. <http://www.ukraineinfo.us/> "Ukraine info" Сайт містить відомості щодо Голодомору 1932-1933 рр. в Україні: історичні факти, постанови Верховної Ради України, рекомендації Парламентських слухань України, звернення Президента України, а також архів документів, пов'язаних з Голодомором в Україні.
9. <http://www.archives.gov.ua/> "Голодомор в Україні 1932–1933". Викладено контекст трагедії згідно з офіційними документами з фондів кінофотоархіву України (ЦДКФФА) ім. Г. Пшеничного. Представлено публікації з періодичних видань та огляди інших інформаційних джерел.

ГОЛОД В БССР

Историография украинского Голодомора насчитывает около 20 тыс. наименований, о голоде в Беларуси имеется пара статей, правда, перепечатанные республиканскими СМИ неоднократно¹³⁶, есть несколько фильмов¹³⁷. Безусловно, масштабы явления несопоставимы, однако сама проблема, несомненно, заслуживает большего внимания и прежде всего со стороны белорусских ученых.

В 2007–2013 гг. государственные архивные службы Российской Федерации, Республики Казахстан и Республики Беларусь осуществляли международный проект «Голод в СССР, 1929–1934 гг.»¹³⁸. Предполагалось, что в сборник войдут документы по данной теме центральных и региональных архивов стран участниц. Однако в итоге по Беларуси в сборник попало лишь несколько не самых показательных документов. В итоге, из представленного корпуса невозможно представить себе масштаб явления в Беларуси, в то время, как в партийном фонде Национального архива (опись «Особый сектор») выявлен целый ряд документов по теме и введен в научный оборот еще в начале 2000-х¹³⁹.

На основании имеющихся документов и свидетельств очевидцев¹⁴⁰ попытаемся показать, что происходило в БССР во время голода 1933–1934 гг.

БССР не относилась к зернопроизводящим регионам и первоначальные планируемые темпы коллективизации здесь были несколько ниже. Однако уже в феврале 1930 г. ЦК КП(б)Б (во главе с присланным из центра первым секретарем К. Геом) решило коллективизировать к весеннему севу до 80% крестьянских хозяйств. 10 февраля 1930 г. ЦК КП(б) обратился в ЦК ВКП(б) с просьбой признать БССР республикой сплошной коллективизации. Обоснованием служил «невиданный размах колхозного движения», согласно приводимым данным, к февралю 1930 г. из 100 районов республики в 30 было коллективизировано 86%, в 7–100 % крестьянских дворов¹⁴¹.

Именно те районы Полесья, которые были названы в числе «полностью коллективизированных» – Мозырьский, Петриковский, Лельчицкий, Туровский, Житковичский – стали эпицентром антиколхозных выступлений весны 1930¹⁴². Здесь же голод начала 1930-х годов был наиболее сильным.

Для Беларуси Великий голод начался с прихода сюда украинцев, которые искали здесь спасения. Прибывшие украинцы рассказывали: «Урожай в этом году был очень хороший, но власть весь хлеб забрала и мы остались без хлеба и вынужден променять свою последнюю одежду. Чем объяснить, что у нас все забрали – мы не знаем, но известно только, что ничего не осталось и даже нет семян для посева»; «Мясозаготовки мы выполнили на 100%. Урожай у нас был довольно хороший, а хлеба почему-то нет. Питаемся очень плохо. Мешаем кочаны из-под кукурузы и на этом только живем. Продаем последнюю одежду и на эти деньги едем покупать хлеб. За хлебом мне больше ездить не придется, так как у меня больше нет средств – все уже продал» (Гилех Федор Маркович); «В колхоз отдали все, что имели в своем распоряжении и даже все, что было в распоряжении колхозников. С 1930 года план выполняется только на 77%» (Шаповал); «Несмотря на то, что наш колхоз отдал в заготовка все имеющиеся у него запасы – план заготовок не выполнен полностью, помимо того, что колхоз остался без посевных семян. Поэтому нам приходится самим добывать себе продукты. Я собрал дома две пары ботинок, одну пару брюк, одну рубашку, одно женское платье и головной платок, чтобы променять где-нибудь на хлеб [...] За эти вещи в дер. Путь я получил 2 пуд. 10 ф. ржаной муки и 10 руб. наличными деньгами для того, чтобы купить обратно билет для проезда по железной дороге» (Гора Серафим Васильевич)¹⁴³. Ходоки предупреждали, что такое положение в самом скором времени будет и в Беларуси¹⁴⁴.

¹³⁶ Касцюк М. Годад // Беларуская гістарычная энцыклапедыя : у 6 т. Т. 1. Мінск : БелЭН, 1996. Раманава Ірына. Голод 1932–1934 гг. і БССР // Спадчына. – 2003. – №1–2. – С. 80–90; Романова И. В Беларуси был свой Голодомор [Электронный ресурс] TUT.BY/ 4 декабря 2006 г.

<https://news.tut.by/society/78380.html>; Селицкая Л., Вааилевский Д. Голодомор в Беларуси: Матери варили младенцев, а немцы из Наровли просили помощи у Гитлера [Электронный ресурс] // Комсомольская правда. 19 января 2010 г. <http://www.kp.by/daily/24543.3/721375/>

¹³⁷ Автором сценариев является автор данной статьи, фильмы: «Лебядовыя гады». Белсат. 2008; «Полесский Фатерланд», телеканал ОНТ, 2009; «Бабий бунт: между переломом и перегибом», телеканал ОНТ, 2012.

¹³⁸ Голод в СССР, 1929–1934 : в 3-х т. Т. 1: 1929 – июль 1932 / Отв. сост. В. В. Кондрашин. В 2 кн. Кн. 1. – М. : МФД, 2011. – 656 с.; кн. 2. – М. : МФД, 2011. – 560 с.; Голод в СССР, 1929–1934 : в 3-х т. Т. 2: Июль 1932 – июль 1933 / Отв. сост. В. В. Кондрашин. – М. : МФД, 2012. – 912 с.; Голод в СССР, 1929–1934 : в 3-х т. Т. 3: Лето 1933 – 1934 / Отв. составитель В. В. Кондрашин. – М. : МФД, 2013. – 960 с.

¹³⁹ Данная статья является переработанным вариантом статьи – Ирына Раманава «Голод 1932–1934 гг. і БССР». // Спадчына. – 2003. – №1–2. – С. 80–90.

¹³⁹ К марту 1930 г. в процент коллективизации по БССР упал, согласно официальным данным, до 11%, реальный процент, естественно, был ниже.

¹⁴⁰ Голод у БССР у 1932–1933 і 1946–47 гг. // <http://nashapamiac.org/archive/getrubrics.html?rubricId=4>, также данные о голоде на Мазырьщине собраны автором во время экспедиции, организованной Międzynarodowa Szkoła humanistyczna (ОВТА при Варшавском университете, май 2003 г., сессия “Белорусско-украинское пограничье”). Данная статья является переработанным вариантом статьи – Ирына Раманава «Голод 1932–1934 гг. і БССР». // Спадчына. – 2003. – №1–2. – С. 80–90.

¹⁴¹ К марту 1930 г. в процент коллективизации по БССР упал, согласно официальным данным, до 11%, реальный процент, естественно, был ниже.

¹⁴² В целом за первых три месяца 1930 г. по республике было зарегистрировано более 500 крестьянских выступлений. Сарокін А. М. На ростаннях айчынай гісторыі. – Мн., 1999. – С. 88.

¹⁴³ НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 21. Д. 383. Л. 23–24.

¹⁴⁴ Там же. Д. 357. Л. 55.

Прибывшие, чтобы не быть принятыми за спекулянтов, обзаводились справками, заверенными печатью сельхозартеля, в которой указывалось, что хлеб приобретается ими для личного потребления¹⁴⁵. Председатель правления колхозцентра БССР Митько сообщал секретарю ЦК КП(б) Б Гикало, что в последнее время почти каждый день из колхозов Украины приезжают делегации с отношениями и просьбами районных организаций с тем, чтобы им оказали помощь как в приобретении продуктов питания, так и посевного материала. И далее: «Каждый такой приезд представителей колхозов с вышеуказанными «мотивами» широко используется кулачеством в своей борьбе против нас. И тот факт, что все эти делегации принуждены возвращаться назад без должных результатов, в свою очередь, приносит большой политический ущерб»¹⁴⁶.

Массовый наплыв украинцев, которые ходили по деревням, скупали-выменивали хлеб и рассказывали о голоде, стал стимулом для массовых выходов из колхозов и их развала. Жители Беларуси говорили: «Мы голодные, голые, босые, боимся, что к лету и нам придется идти по миру, как украинцам, но нам никто ничего не даст, потому что у нас нечего продавать»¹⁴⁷. Инструктор ЦК КПБ Голодко сообщал, что в Быховском районе крестьяне заранее шьют котомки¹⁴⁸.

Факты нищенствования квалифицировались большевиками, как диверсии классового врага и агентов Польши с целью агитации против советской власти. Однако, благодаря такому «надежному каналу» информации как слухи, жители БССР даже тех районов, куда украинцы пока не дошли, были хорошо информированы о положении с хлебом на Украине. Власти констатировали: «Почти в каждом колхозе приходится слышать такой вопрос: «А что теперь делается на Украине и верно-ли, что там в колхоз все позабывали – голодают?»¹⁴⁹; «Начинают засыпать вопросами на всех собраниях, как села, так и города, что делается на Украине, почему такая масса колхозников ездят в поисках хлеба»¹⁵⁰. Секретарь ЦК КП (б) Б М. Гикало в докладной, направленной в Москву на имя Сталина и Кагановича, отмечал: «Разговоры о голоде на Украине, о несостоятельности колхозов, в особенности к концу апреля, приняли массовый характер, и районным организациям главное внимание в это время пришлось сосредоточить на этих вопросах»¹⁵¹.

В спецсообщении секретно-политического отдела ОГПУ СССР о наплыве в Беларусь бежавших украинцев от 20 июня 1933 г. сообщалось, что «взрослое население из бежавших скрывается в лесах, производит вооруженные налеты, грабежи и убийства проезжающих по дорогам, занимается кражами и поджогами колхозного имущества». Со стороны белорусского населения были зарегистрированы случаи самосудов над пойманными «преступниками», сопровождавшиеся истязаниями. За период с 1 по 16 июня было зарегистрировано 8 самосудов, в результате которых было убито 5 и находилось при смерти 4 человека¹⁵². Из 500 дел, находящихся на рассмотрении в Житковичском нарсуде на 25-е апреля 1934 г., абсолютное большинство составляли дела о воровстве скота и продуктов питания. Отмечалось, что над пойманными ворами- «чужаками» крестьяне вершили самосуд, «издевательства до смерти»¹⁵³.

Еще одной неразрешимой проблемой стали беспризорники, дети высланных, раскулаченных, бежавших, умерших от голода. Из общего количества – 7000 чел. беспризорных и безнадзорных, прошедших за 1934 год через детские приемники БССР, около 70% составляли дети, приехавшие из сельских местностей БССР, УССР и разных областей РСФСР¹⁵⁴.

Сведения о голоде в ряде районов Беларуси в центр стали поступать еще с лета 1932 г. Из Туровского района писали, что здесь голодает ряд пограничных колхозов (Малишево – 130 хозяйств, колхоз Дзержинский – 140 хозяйств и ряд других, расположенных в 3–5–8 километрах от границы). Отмечалось, что они «совершенно сидят без хлеба [...] опять началось хождение колхозников с сумками по деревне в порядке побираничанья». И далее: «Конец сева в этих колхоз характерен невыходами на работу по причине голодания и невозможности физически работать. В случае непринятия теперь-же решительных мер по оказанию помощи, возможны массовые бегства из колхозов с целью найти работу, где можно было бы пропитаться и полный срыв прополочной и уборочной кампании»¹⁵⁵. По итогам инспекции Наркомата рабоче- крестьянской инспекции этого района сообщалось, что ввиду отсутствия точного учета вымоченных посевов для составления плана заготовок «у части населения забрали последний хлеб и уже сейчас имеются факты голодной опухоли (Тонеж, Бухча)»¹⁵⁶.

С лета 1933 г. сигналы о голоде с мест в центр стали массовыми. В Узденском районе по 8 колхозам насчитывалось 1290 человек, которым требовалась помощь хлебом⁸³; в Ушачском районе «многие колхозники уже теперь не имеют хлеба и питаются разными суррогатами»; в Житковичском районе в тяжелом положении находились 33 колхоза с населением около 4,5 тыс. человек¹⁵⁷; по 68

¹⁴⁵ Там же. Д. 383. Л. 22–23.

¹⁴⁶ Там же. Д. 383. Л. 19.

¹⁴⁷ Там же. Д. 268. Л. 477–481.

¹⁴⁸ Там же. Д. 369. Л. 446.

¹⁴⁹ Там же. Д. 357. Л. 134–135.

¹⁵⁰ Там же. Д. 368. Л. 103.

¹⁵¹ Там же. Д. 322. Л. 64.

¹⁵² Голод в СССР. 1929–1934: В 3 т. Т.2: Июль 1932 – июль 1933 / Отв. составитель В.В. Кондрашин. – М., 2012.

¹⁵³ Там же.

¹⁵⁴ НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 1. Д. 7575. Л. 72–87.

¹⁵⁵ Там же. Д. 368. Л. 491.

¹⁵⁶ Там же. Д. 391. Л. 569.

¹⁵⁷ Там же. Д. 689. Л. 137–138.

колхозам зоны Климовичской МТС из 4200 семей 3000 не имели вообще никаких продуктов¹⁵⁸. В Пуховичском районе «во многих колхозах района положение с недостатком хлеба создалось не важное» (колхозы «Дружба», «Сталинец» и др.), «благодаря чему имеются случаи заболевания от голода, невыход на работу и т. д.»¹⁵⁹.

В Минском районе в колхозе «Победа» «на протяжении последних нескольких месяцев почти совершенно отсутствует хлеб, картофель, крупа и т. д. и колхозники в большинстве случаев питаются травой, которую варят и забеливают молоком. За последнюю неделю имеются случаи опухания у отдельных колхозников ног, рук, лица и во время работы валяются с ног. На сегодняшний день зарегистрированы следующие колхозники, опухшие на почве недоедания: Яркевич Валентин Иванович, Василевская Акси́нья, Яношук Петр Степанович, Косовский Степан Селивестрович, Владик Василий, Барташевич Владимир, Аносино Герасим и ряд других. Вся семья колхозницы Скоромной Маланьи, состоящая из 7 душ, лежат опухшие и не в состоянии подняться с постели. 9 июля с.г. колхозники устроили выходной день и большинство из них отправились в Минск за хлебом [...] в колхозе имеются отказы от работы на почве недоедания [...] Среди колхозников царит упадочное настроение и паника. Ожидают смерти и просят разным лицам забрать у них детей и спасти их от голодной смерти». Отмечалось, что аналогичное положение имело место в колхозах имени Молотова, «Луч социализма» Острошицко-Городецкого сельсовета¹⁶⁰.

Примерно в 45 из 93-х колхозов Гомельщины отсутствовали какие бы то ни было продукты питания. Было зарегистрировано несколько случаев голодных смертей (колхозы «Вольная праца» – 4, «Воля» – 3, «Пески» – 2 человека), отмечалось, что немалая часть колхозников опухли от голода. И далее: «Колхозники прямо таки панически настроены, что не будет чего убирать и ничего не получим. [...] положение с продовольствием чрезвычайно невыносимое. Большинство колхозников-колхозниц, выйдя на работу, особенно по прополке, сенокосению не могут выработать и пол нормы. Такое, разумеется, положение по этим 7–8 неурожайным сельсоветом и единоличному сектору, которые буквально сидят и питаются одним щавелем, корнями растений, листьями и т. д. Подают заявление о переселении в другие места»¹⁶¹.

В Климовичском районе в колхозе им. «Кагановича» голодные колхозники Панасенко Иван Николаевич, Панасенко Анна Авраамовна и Панасенко Софья Елистратовна свырыли и съели труп коровы, которая пала от сибирской язвы. Заразились все, Панасенко Софья умерла, остальные находились на лечении. В колхозе «Чырвоны Край» на почве недоедания среди колхозников свирепствовал сыпной тиф, имелись факты опухания колхозников на почве недоедания: в колхозе им. «Криницкого» опухли колхозники Колдыбаева Акси́ята, Ковалева Анастасия и др. Из колхоза им. Калинина сообщали: «Колхозник ударник Беляев Максим на работе упал в обморок, ввиду того, что последний в течение нескольких дней питается исключительно травой и обморок получился ввиду недоедания. Во многих колхозах колхозники питаются крапивой, травой, листьями липы и лозы, а именно: В колхозе «Парижская коммуна» колхозница Сапсалева Софья, ударница, не имеет хлеба начиная с 10-го апреля с. г., кормится исключительно травой, крапивой. В дни сева таковая была исключительно на работе с утра до позднего вечера, и ей не хватало времени собирать крапиву, и с ней часто на работе бывали обмороки. Таких фактов можно привести еще десятки. В настоящее время в колхозах МТС приступили к сеноуборке, и люди буквально голодные выходят на работу, а поэтому производительность труда очень низкая, и к тому создается угроза в том, что уборочная кампания затянется, что, безусловно, даст большой процент потерь и, к тому же, не обойдется без массового воровства урожая, как-то: стрижки колосьев, несвоевременная копка картофеля и т. д.»¹⁶²

Из писем сыну-красноармейцу Космачёву в г. Бобруйск от родных из села Тихонь Климовичского района: от 12 января 1934 г.: «Праздники справили хорошо, только кушать было нечего [...] [трудо] дней много, около 800, а хлеба получили 3 пуда, а картофель и др. культур совсем не получили, так что обстоятельства наши очень и очень неважные»; от 28 января 1934 г.: «Дальше ты пишешь сынок, сколько мы получили хлеба, жита получили 7 пуд., ячменя 6,5 пуд, 3,5 п. суборы жита. Когда жито стали давать, то пополам с землей и совершенно сырое, то когда пересушили, то получилось 4 п. 7 ф. и так ячмень и другие продукты. Картошки ни фунта не получили, и надежды на получение нет, чтобы получить хлеба. Так что до сих пор хоть жили мякиной и теперь нечего есть». Последнее письмо родители написать сами уже не могли: «Дорогой брат, уведомляю о том, что отец Ваш сильно опух и плох и мать Ваша, а телеграмму послать нет денег, то пожалуйста, проситесь домой, Ваш отец пока жив, но без сознания, то, пожалуйста, проситесь, хотя Вы и служить на военной службе, то пожалуйста извернитесь домой, может быть отца застанете в живых, но а мать не заспеете. Сестра Ваша в больнице, так приезжайте, распорядитесь сами, а то у нас хоронить теперь очень дорого. Ямку рыть - все трудовень пропадает, но мы хотели бумажку оформить, но не было Председателя нашего колхоза, а ежели не отпустят, то, пожалуйста, шлите немедленно письмо»¹⁶³.

Из письма в редакцию Сенненской районной газеты «Коммунар»: «Сами ходим голые поели всю траву, липовый лист, брагу из Оболи и Яново, а с нас требуют молока, мяса [...] не знаю, как передать, как вы издеваетесь над нами, писать есть чево, да некому читать. Это подумать, изголить

¹⁵⁸ Там же. Д. 683. Л. 107.

¹⁵⁹ Там же. Д. 658. Л. 117–119.

¹⁶⁰ Там же. Д. 467. Л. 146–147.

¹⁶¹ Там же. Д. 467. Л. 148.

¹⁶² Там же. Д. 658. Л. 117–119.

¹⁶³ Там же. Д. 698. Л. 73, 74.

Украину, теперь взялись за Беларусь. И послед: смерть Сталину, долой социализм»¹⁶⁴.

Из письма в ЦК ВКП (б) Марка Соболева о положении в Могилевском районе: «Товарищи! Полагая, что вы не в курсе всего того, что происходит на местах, я решил обратить Ваше внимание на некоторые вопиющие факты [...] Станкевич сам умер от разрыва сердца, или вернее от того, что он был безсилён кормить свою семью, теперь осталась жена с четырьмя детьми. Ходит, просит милостыню у соседей, вымаливая по две-три картофельки и, сваривши один горшок, этим живет с детьми целые сутки. Грудной ребенок в 1 ½ года выглядит как трехмесячный, весь черный и высох в орех. Нет нужды добавлять, что на него страшно смотреть и этот ужасный кошмарный вид будет преследовать видевшего целые годы... Мать хочет покончить самоубийством. Я бы от себя посоветовал создать музей коллективизации и все такие диковины собирать и показать всему миру до каких ужасов мы докатились»¹⁶⁵.

Секретарь РК КП (б) Б Житковичского района в 1934 г. Предупреждал ЦК ВКП (б) и ЦК КП (б) Б, что вследствие неблагоприятных природных условий (вымочки, дожди в период созревания культур) и высоких обязательных поставок в районе сложилась чрезвычайное положение и в случае, если не будут приняты необходимые меры помощи, то эта весна будет второй год голодной весной для большинства колхозов района, что, само собой разумеется, «не может не отразиться на усилении и активизации деятельности антисоветских элементов, а также на обострении отрицательных политических настроений в колхозной массе (что явится базой для деятельности антисоветских элементов)»¹⁶⁶. Отмечал, что колхозники съели свой хлеб «авансом» и к моменту выдачи по трудодням оказались еще и должны государству¹⁶⁷. «Авансом» съели свой хлеб и колхозники Туровского района, а с января 1934 г. начали проедать и семена. Констатировались на почве недоедания – опухоли, особенно среди единоличников»¹⁶⁸.

В Ельском районе голодом, согласно докладным с мест, были охвачены 3 сельсовета, в Наровлянском 6, голодало не менее 500 хозяйств. К середине июня 1933 г. в первом из них умерли по этой причине 70 человек, во втором - 60. Люди в буквальном смысле пухли от голода – таких по двум районам насчитывалось 230 человек¹⁶⁹. Обращение за гуманитарной помощью в немецкие консульства сначала немцев Ельского района, а потом и белорусов, и украинцев этого и соседних районов стало поводом для проведения репрессивной акции против «немецких шпионов и фашистских агентов». Об успехах работы последних свидетельствовало прекращение вступления в колхозы, даже подавшие ранее заявления забирали их. В 1934 г. органами ОГПУ было арестовано 80 человек «из активных антисоветских элементов, действующих в качестве агентов немецких консульств в Москве и Киеве»¹⁷⁰.

Если в 1932-1933 гг. основную массу тех, кто отправился на поиски пропитания, составляли украинцы, то в 1933–1934 гг. к ним добавились белорусы. Так, жители Житковичского района ездили в поисках хлеба в Бобруйск, Слуцк, Туров, Петриков, Старобин и др., на Украину. Через железнодорожную станцию Житковичи ежедневно проходило по 220–300 мешочников, которые везли по 2–3 пуда хлеба (чаще печеного). Еще большее количество ездило искать хлеб на подводах. Беспокоило такое положение власти прежде всего потому, что «Это движение за хлебом не только вредно политические, но оно вредно так же с точки зрения хозяйственной, т. к. оттягивает из колхозов много рабсилы, ставит некоторые из них в затруднительное положение при выполнении госуд. заданий (лесоразработки)»¹⁷¹.

Усилилась эмиграция в другие районы СССР, белорусы, в том числе шли на Украину, в Крым, Сибирь, пытались прорваться в Польшу. На белорусов также распространялись Директивы ОГПУ о выявлении беженцев, водворении их на место или направлении в спецпоселки (Директива ОГПУ №50031 от 22 января)¹⁷².

В докладной о наличии эмиграционных тенденций в пограничных районах БССР (апрель 1934 г.) отмечалось, что эмиграционные настроения фиксируются по всем погранрайонам, но наибольшее распространение они имеют в Житковичском, Туровском и Дриссенском р-нах: «Причем эта эмиграция, в связи с тем, что она задерживается самими колхозами и партийными и советскими организациями района, чаще всего принимает характер бегства (в одиночку и группами)»¹⁷³.

За самовольный уход колхозников Костюковичского района на работу на рудники, 21 августа 1933 г. Могилевским ОГПУ были арестованы и высланы в Сибирь 56 человек¹⁷⁴.

Голод 1933–1934 гг. в БССР поразил наиболее сильно Ельский, Наровлянский, Хойницкий, Житковичский, Туровский, Петриковский, Мозырьский, Гомельский, Кличевский, Кричевский, Могилевский и некоторые др. районы республики, имел место в Минском, Пуховичском, Ушачском,

¹⁶⁴ Там же. Д. 790. Л. 53.

¹⁶⁵ Там же. Д. 272. Л. 569–570.

¹⁶⁶ Там же. Д. 683. Л. 107.

¹⁶⁷ Там же. Д. 683. Л. 108.

¹⁶⁸ Там же. Д. 689. Л. 227–228.

¹⁶⁹ Нарысы гісторыі Беларусі : у 2 ч. Ч. 2. – Мн., 1995. – С. 172.

¹⁷⁰ НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 21. Д. 633. Л. 110–112; Оп. 1. Д. 7990. Л. 36–38.

¹⁷¹ Там же. Д. 683. Л. 110–111.

¹⁷² Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы : в 4-х т. / Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / Под ред. А. Береловича, [В. Данилова]. – М., 2005.

¹⁷³ НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 21. Д. 683. Л. 110–111.

¹⁷⁴ Там же. Д. 871. Л. 179. В результате ухода, колхозные поля были не обработаны. Арестованные были обвинены в том, что они являются врагами советской власти, вредителями и т.п.

Сенненском. Важно отметить, из голодающих районов сплошной массив составляют только районы Полесья, к тому же они граничат с голодающими районами Украины. В то время как Ушачский и Сенненский районы находятся на севере, Минский и Пуховичский – в центральной Беларуси.

Из воспоминаний жителей Мозырьского района о голоде¹⁷⁵. Жильская П. Д. (1917 г. р., д. Слобода): «Был сильный голод. К нам шли украинцы. Хотелось им дать. А они нам одежду носили: «Дайте вот хотя столечко хлеба». Украинцы приходили и умирали под забором. Падали и умирали. В 1933 пришел голод, то отец опух и умер от голода. У матери был порок сердца, умерла. Нас осталось пятеро - младшему три месяца»; Хомич Ф.С. (1910 г. р., д. Слобода): «В голод 1933 умирали еще сколько. Не все, но умирали. А нас немножко поддержал директор совхоза. Посеял гречиху, о которой районное начальство не знало. Свекор подмешал коры толченой, а она набилась ему в грудь, как стал кашлять»; Дулуб В. Н. (1926, д. М. Автюки): «В 1933 году голод был, умирали многие, может человек 100 у нас умерло, а еще много украинцев умирало. Просили хлеба, а потом падали и умирали». Буйновец В. А. (1924 г. р., д. Слобода):

«Хлеба не было ни грамма. Голод был. Я помню, мне уже 9 лет было, а этот голод запомнил бы и трехлетний ребенок. Людей очень много умерло. Семьями не вымирали. Пухли сильно. Вот под забором сидит, а потом и все. Самая страшная смерть от голода. Украинцы приезжали, да меняли все. Привозили кофты, материал, меняли на хлеб. Голод там тоже был. Украинцы приходили, прямо под забором умирали. Ой страшно было! И приезжие, и наши с деревень умирали. И в Казимировке умирали, и в Слободе». В Кричевском районе, по воспоминаниям, голодали в деревнях Хотилевичи, Сватковичи, Пригавка, Сокольнички, Поклады, Задобресть и других (М. И. Еремеева, 1916 г. р., д. Хотилевичи, Кричевского района).

О том, чем спасались от голода, вспоминают: «Постный щавель ели, не было его чем забелить, ели постный. Воробьиный щавель рвали и ели, он по полю растет. Картофель гнилой по полю собирали, толкли, до (о)лады пекли. По лесу ходили, траву собирали, толкли ее, блины пекли. Вереск такая трава есть. Из него цветы. Картошка прошлогодняя, она же уже сгнила, крахмал этот. Не дай бог!» (Буйновец В. А.). «Брали листья травы раковые шейки, сушили, толкли, добавляли воды, соли и пекли как блины. «Пупышки» красного клевера сушили, толкли их в ступе, добавляли соль, воду и пекли также. Но клевер горький очень, да и мошки в нем всякие. Гнилую картошку, перемерзлую, весной ходили на Кричевское поле собирать и ели – опресноки называется. Полевой щавель (козелец) собирали в фартук здоровенный, как мешок, все за раз в горшок клали, а завтра опять идешь за ним. Козелец варили с водой и солью. После идешь, а в животе – пялесь, пялесь. Но очень вкусно! Спасло, наверное, то, что рядом речка была, а по берегам много всякой травы росло. Но и сейчас помню, как хотелось есть!» (Еремеева М. И.).

О голоде рассказывали такую историю, скорее, даже, байку: «Есть было нечего. А мать достала где-то кусочек хлеба. И думает, я сама его съем, потому что, если я умру с голоду, то и дети умрут. Она стала к печке, облокотилась, да и жует тот хлеб, чтобы дети не видели. Подошел к ней ребенок: «Мама, я есть хочу, что ты делаешь? Ешь?» А она говорит: «Нет, сынок (или доченька), не ем». «А чего ж, – говорит ребенок, – у тебя голова трясется?» (Григорович Н. Н., 1926 г. р., д. Загалье, Хойникский район).

Несомненно, неблагоприятные природные и погодные условия имели место, однако они не были единственной причиной гуманитарной катастрофы. Свою роль здесь сыграл целый ряд факторов, в основе которых лежит насильственная коллективизация и выкачивание хлеба из деревни без всякого учета ее возможностей. Изобретательность властей в усугублении положения не может не поражать снова и снова. Так, колхозы (а потом и отдельные деревни), которые не могли выполнить планы заготовок, заносились на «Черную доску», что, фактически, означало осуждение на голодную смерть. В таких колхозах склады с зерном для потребления опечатывались (если они там, конечно, были), семенной фонд распределялся между соседними колхозами, досрочно взыскивались кредиты, закрывались все мельничные предприятия, из магазинов изымались все товары, торговля полностью запрещалась¹⁷⁶; ОГПУ проводил чистку этих колхозов от «чуждых» и «контрреволюционных элементов», партийные ячейки распускались¹⁷⁷. Если и после этого колхоз не исправлялся, его распускали и все его имущество конфисковывали. Чтобы крестьяне не могли смолотить зерно на ручных жерновах после закрытия в их деревне в качестве наказания мельницы, велась кампания по выявлению и изъятию жерновов.

Как свидетельствуют архивные документы и воспоминания, люди были и оставались уверенными – голод возник, прежде всего, не по вине природы и погоды, а по вине государства: «Большая суша была, а власть забрала хлеб» (Прасковья Самойловна, 1917 г. р., д. М. Автюки, Мозырьский р-н); «В 1933 гаду был сильный голод. Говорили, что государство погрузило хлеб для отправки за границу» (Лось А. Г., 1921 г. р., д. Киров, Наровлянский р-н); «Урожай был, но забрали, так надо было других кормить - города держали» (Дулуб О. М., 1926 г. р., д. М. Автюки, Мозырьский р-н) и др.

В 1938 г. НКВД подводил итоги разгрома «антисоветского подполья» в БССР, среди основных обвинений последнего – вредительство в области сельского хозяйства и организация голода: «При составлении плана первой пятилетки, которая определялась в направлении сельского хозяйства, в

¹⁷⁵ Данные о голоде на Мазырьщине собраны автором во время экспедиции, организованной Międzynarodowa Szkoła humanistyczna (ОБТА при Варшавском университете, май 2003 г., сессия «Белорусско-украинское пограничье»).

¹⁷⁶ Там же. Д. 341. Л. 13.

¹⁷⁷ Там же. Д. 341. Л. 13; Д. 336. Л. 33–34.

результате в отдельных районах было проведено активное вредительство, которое выразилось в том, что эти планы были составлены в противоречие с экономическими природными условиями районов. Так, например: районы Полесья, которые издавна занимались животноводством, были подведены под общую рубрику неживотноводческих районов и в результате этого вредительского акта, в течение первых трех лет первой пятилетки, в районах Полесья произошло огромное сокращение скота, что вызвало сильное экономическое понижение экономического благосостояния крестьян, и в ряде случаев привело к голоду. По нашим данным, только в одном Наровлянском районе за 1932-1933 годы от голода умерло до 1000 человек»¹⁷⁸.

Это фактически единственная цифра, которую удалось найти в архивных документах о количестве жертв Голода на территории БССР. Учитывая, что точный учет умерших от голода в то время никто не вел, можно предположить, что и данные по Наровлянскому району не полные.

* * * * *

УДК 94(477.54):341.485] «1932/1933»(048.8)

Н. СВИНАРЕНКО,
канд. іст. наук, доц. кафедри українознавства та мовної підготовки
іноземних громадян Харківського національного економічного
університету ім. С. Кузнеця

ВІТЧИЗНЯНА ПУБЛІЦИСТИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. НА ХАРКІВЩИНІ

Розглянуто процес дослідження Голодомору 1932-1933 рр. у сучасній вітчизняній публіцистичній літературі. Виділено такі види історіографічних джерел: краєзнавчі видання, написані з використанням широкої архівної бази; краєзнавчі видання, присвячені історії рідного краю ХХ ст., які містять спогади очевидців про Голодомор 1932-1933 рр; замітки про голод 1932-1933 рр. у різних районах Харківщини у місцевих періодичних виданнях; науково-популярні видання. Виявлено, що найгрунтовніші краєзнавчі дослідження з історії Голодомору 1932-1933 рр. на Харківщині написані з використанням матеріалів Державного архіву Харківської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, численних свідчень очевидців, належать Т. В. Поліщук. Дослідниця Т. В. Поліщук спирається у дослідженнях на матеріали статей періодичних видань: «Слобідський край», «Вечірній Харків», «Сільські новини». Охарактеризовано історію голоду 1932-1933 рр. у різних районах Харківської області у краєзнавчих роботах М. С. Беляєва, А. М. Гаркавенко, М. М. Железняка, О. Я. Ісаїва, Т. В. Кобзевої, Н. М. Могилевської, І. Ф. Скотаря, І. В. Шуйського та ін. Проаналізовано перші газетні публікації про голод 1932-1933 рр., опубліковані в 1991–1995 р.

Ключові слова: публіцистична література, Голодомор 1932-1933 рр., селянство, голодування, розкуркулення.

N. SVINARENKO,
Ph. D., Assistant Prof. of the Department of Ukrainian Studies
and Language Preparation of Foreign Citizens of S. Kuznets National Economic University of
Kharkiv

THE UKRAINIAN PUBLICIST LITERATURE ABOUT THE HOLODOMOR IN 1932–1933. ON KHARKIV REGION

The process of studying the Holodomor of 1932-1933 in modern national journalistic literature is considered. The following types of historiographic sources are highlighted: edge editions, written using a wide archival database; local lore publications devoted to the history of the native land of the twentieth century, which contain memoirs of eyewitnesses about the Holodomor of 1932-1933; notes on the famine of 1932-1933 in different districts of the Kharkiv region in local periodicals; popular science publications. It was found that the most fundamental researches on the history of the Holodomor of 1932-1933 in the Kharkiv region were written using materials from the State Archives of the Kharkiv region, Central State

¹⁷⁸ Там же. Ф. 4-п. Оп. 21. Д. 1410. Л. 53.

Archive of Public Associations of Ukraine, numerous eyewitness accounts belong to T. V. Polishchuk. Also T. V. Polishchuk relies in his research on the materials of the articles of periodicals «Slobidsky kray», «Evening Kharkiv», «Village news». The history of the 1932-1933 famine in different regions of the Kharkiv region in local studies was described M. S. Bielyaieva, A. M. Harkavenko, M. M. Zhelezniak, O. Ya. Isaiiv, T. V. Kobzeva, N. M. Mohylevska, I. F. Skotar, I. V. Shuiskii and others. The first newspaper publications about the famine of 1932-1933, published in 1991-1995, were analyzed.

Key words: journalistic literature, 1932-1933 Holodomor, peasantry, starvation, dispossession.

Як історичний процес Голодомор 1932-1933 рр. у різних аспектах вивчали як вітчизняні науковці та публіцисти, так і іноземні. Вивченню загальної проблеми голоду 1932-1933 рр. по всій Україні та у деяких її аспектах багато уваги у наукових працях звертали такі відомі вчені: С. В. Кульчицький, Г. В. Боряк, В. І. Марочко, Г. В. Папакін та ін. Їхні роботи спираються на архівні документальні джерела, що написані на основі сукупності різних наукових методів дослідження, з використанням спеціальної наукової лексики. Зрозумілі такі роботи, переважно, професійним історикам або науковцям.

Натомість для середньостатистичного українця, на сьогоднішньому етапі вивчення сучасної історіографії голоду 1932-1933 рр. на Харківщині велике значення мають і систематизовані краєзнавчі матеріали вказаного періоду. Хоч не всі ці роботи описані на основі архівних документів, велике культурне та просвітницьке значення цих робіт зводиться до того, що вони викликають інтерес до історії своєї батьківщини, до деяких відомих історичних подій, до історії свого роду у пересічного читача.

Завданням цієї роботи являється аналіз вітчизняної публіцистичної літератури про Голодомор 1932-1933 рр. по різних районах Харківської області.

Тема Голодомору 1932-1933 рр. займає особливе місце у нашій історії. Надто болісна ця тематика. І хоч у наші дні ще живуть і можуть розповісти про це очевидці та постраждалі, що вижили, у нашому суспільстві і досі про цю проблему пересічні громадяни мають, переважно, поверхневе уявлення.

Доцільно розглядати літературу з цієї проблематики за такими напрямками: краєзнавчі видання, написані з використанням широкої архівної бази; краєзнавчі видання, присвячені історії рідного краю ХХ ст. (чи ін. хронологічного періоду), які містять спогади очевидців про Голодомор 1932-1933 рр.; замітки про голод 1932-1933 рр. у різних районах Харківщини у місцевих періодичних виданнях; науково-популярні видання.

За останнє десятиріччя практично кожен українець пам'ятає, що у другій половині листопада загораються свічки по всій Україні в пам'ять про тих, хто загинув в роки страшного голоду 1932-1933 рр. Та про масштаби цього лихоліття (як відомо, кількість загиблих у будь-якому разі можна порівняти з населенням невеликої держави), нелюдські методи виконання сталінських хлібозаготівель, ставлення до жителів села, до пересічних трудівників – це ті проблеми, які сучасному європейцю навряд чи можуть бути зрозумілими.

Звичайно, знайти відповіді на всі питання вказаної проблеми надзвичайно складно, тому що:

а) змінилася адміністративна карта Харківщини, багато районів, міст, селищ та сіл змінили назви, кордони. Зрозуміло, що недосвідченого дослідника така ситуація може заплутати;

б) деякі документи тієї епохи є відвертим фальсифікатом, коли в документах мовиться про те, що у 1933 р. кількість померлих у деяких регіонах була мізерною, причиною смертності людей віком сорока років вказували «старість». Натомість іще живі свідки вказують на зовсім протилежні за змістом факти.

в) до 1990 р., коли вперше почали вивчати Голодомор 1932-1933 рр., рівень забезпечення архівними документами місцевих органів влади того часу дуже різний. Бо різні люди працювали і по-різному виконували свої обов'язки, мали різний рівень кваліфікації та різне бажання вислужитися перед керівництвом. У роки Другої світової війни величезна кількість документів була спалена, знищена, пошкоджена як гітлерівцями, так і місцевими жителями;

г) сучасній людині важливо вирішувати ті проблеми, які є актуальними для неї сьогодні, передусім це матеріальні, адже їх для більшості наших співвітчизників доводиться вирішувати самотужки, без допомоги від держави. Тому більшість українців інформацію про Голодомор 1932–1933 рр. сприймає репродуктивно, без розуміння та переживання. Хоч ця страшна трагедія зачепила більшість українців, багато з людей не знає свого родоводу, і не відчуває себе причетними до цього страшного лиха, бо їм, елементарно, бракує патріотизму.

д) психологічні чинники. Людська пам'ять має властивість довго пам'ятати щось гарне та позитивне, до чого не належать події Голодомору 1932-1933 рр. А патріотизм і потрібно виховувати саме на таких темах.

Історію Голодомору 1932-1933 рр. на Харківщині найдетальніше описала у своїх роботах Т. В. Поліщук [18; 21; 23]. Її роботи мають досить значний обсяг, порівняно з іншими дослідженнями. Ще у 1997 р. з'явився друком збірник документів та матеріалів «Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах на Харківщині» [23, с. 26]. Даючи загальну характеристику тогочасній соціально-економічній ситуації в українському селі, упорядник, директор Валківського краєзнавчого музею Т. В. Поліщук констатує, що «...рушилися віковічні традиції українського села, вічні традиції; селу нав'язувалося життя, йому незрозуміле та чуже; хаос породжував сваволлю; беззаконня сприяло нехтуванню елементарних норм моралі та прав людини... Цього разу було менше

пострілів, зате більше цинічного знуцання, розпачу і сліз. Щоб змусити селянина дати згоду на вступ до колгоспу, потрібно було на конкретних прикладах показати, що буде з непокірними» [23, с. 26]. Інакше кажучи, люди були змушені важко працювати, а їхнє життя у той страшний час зовсім нічого не було варте. Ті люди, чия природа не дозволяла їти в активісти чи уповноважені, були поставлені і природою, і сталінською владою на щабель виживання.

У Інформації валківського санітарного лікаря про загрозливий санітарно-епідеміологічний стан району від 11 листопада 1932 р. повідомлено про ті інфекційні хвороби, кількість яких була дуже небезпечною та навіть загрозливою для тодішньої Валківщини: дифтерит, скарлатина, сипний тиф, тиф, дизентерію [23, с. 105]. Вказано, що подібні захворювання у значній кількості виникали на території Сидоренківської, Сніжківської, Перекіпської, Рідкодубівської сільських рад. Лікар пише, що умови проживання селян, робітників просто жахливі – питної води не вистачає, ліжок теж бракує, скрізь протяги, брудно (бо селяни працюють майже цілодобово, часу на прибирання не вистачає), а харчування взагалі мізерне [23, с. 106].

Для нашого пересічного громадянина вказану цитату цілком можна назвати відповіддю на питання, чому на нашій благословенній українській землі радянська влада влаштувала голод 1932-1933 рр. Т. В. Поліщук у цьому збірнику проаналізувала документи державного архіву Харківської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, опрацювала 215 документів та свідчень людей, що пережили голод. Окремо слід зазначити, що упорядник збірника документів становила поминальний список встановлених жертв голоду 1932-1933 рр. Валківської міської ради, Богородатненської, Високопільської, Заміської, Кобзарівської, Костівської, Мельниківської, Минківської, Новомерчицької, Огульцівської, Олександрівської, Сніжківської, Старомерчицької та Шляхівської сільських рад. Це надзвичайно важливо, як для сучасної молоді, так і для тих, хто пішов у небуття. Людське життя є найбільшою цінністю на цій землі. Кожна людина, де б вона не жила – це частина нашої історії. А історію потрібно знати, щоб не дати повторитися помилкам минулого. Дослідник Голодомору 1932-1933 рр. на Валківщині Т. В. Поліщук справедливо називає цей історичний факт штучним голодом – злочином проти людяності і людства [23, с. 9]. А як відомо, такі злочини строку давності не мають. Рисами, що відрізняють краєзнавчі дослідження Т. В. Поліщук від робіт інших дослідників є гарно підібраний для місцевого читача тематичний матеріал, доступні коментарі, виклад інформації без зайвих вступів чи післямов. І звичайно, ж, документальні архіви підвищують рівень науковості даних праць. Рецензію на цю роботу написала С. П. Шаталіна [24, с. 149–152].

Стаття Т. В. Поліщук «Чорні жнива» та «Столиця відчаю»: з історії створення книг про Голодомор на Харківщині, що з'явилася друком у 2008 р. чітко виражає основне завдання її досліджень – «донести цілому світу, розповісти про страшну моровицю, спрямовану проти нашої нації» [18, с. 192] на території Валківського та Коломацького районів – маленького шматочка української території, враженої жорстоким лихом, спробувала дошукатись передумов, причин і наслідків спланованого смерчу, який спустошив Україну. В межах України 1932-1933 рр. практично кожна родина втратила когось з далеких чи близьких родичів. Валківський район входив до складу 22 найважливіших хлібозаготівельних районів Радянської України, а офіційні показники смертності у Валківському районі перевищували середні.

Крім висвітлення соціально-економічного життя місцевого селянства, авторка праці «Чорні жнива» не обійшла увагою і висвітлення щоденних реалій життя тогочасної інтелігенції. Так у документі «Пояснення голови Огульцівського сількому обласному оргбюро Робос щодо скарги вчителя Кучеренка про голодування освітян» від 1 серпня 1932 р. згадується і про затримки заробітної платні, мізерні продовольчі пайки, наявність боргів у кожного з учителів по 100–250 карбованців через дороговизну продуктів харчування на тлі заборгованості у виплаті окладів [23, с. 85]. Зрозуміло, що за вказаних обставин вчительська спільнота була не більш ситішою за селян – тодішніх головних виробників матеріальних благ для суспільства. Таким чином, цей приклад є красномовним свідченням того, що голод 1932-1933 рр. був геноцидом не тільки проти селянства, а й проти інтелігенції.

А Телеграма ЦК КП(б)У Харківському обкому партії про продовольчу допомогу ряду районів області від 21 червня 1932 р. повідомляє керівництво Харківської області про «складну продовольчу ситуацію» у деяких районах області (у цьому переліку ні Валківського, ні Коломацького не бачимо) [23, с. 76–77]. Відповідь на таке повідомлення для сучасної молоді просто приголомшлива: вказана певна кількість цукрового буряку, яку слід відпустити жителям м. Харкова замість хліба. А про голодуючих жителів семи названих районів Харківської області взагалі – жодного слова. Читаючи ці матеріали, мимоволі ловиш себе на думці, що йдеться про продовольство для тварин на тваринницькій фермі. Але ж дієвої допомоги потребували люди, наші співвітчизники! Описаний історичний факт красномовно свідчить, чому ставлення представників влади до українських трудівників було винятково споживацьким (у кращому випадку).

Та більшість краєзнавчих досліджень написана на основі свідчень очевидців тих подій. Раніше, за відсутності доступу до архівних фондів дослідники посилалися саме на свідчення очевидців. І не помилилися, адже пам'ять – найдостовірніше історичне джерело [22, с. 208].

Крім проблеми хлібозаготівель, боротьби з селянами-одноосібниками, що не бажали вступати до колгоспів, загрозливих хвороб, злиденного селянського існування місцеві краєзнавці звертали увагу і на інші аспекти Голодомору 1932-1933 рр. на Харківщині. На початку 30-х рр. XX ст. зазнали

кардинальних змін і віковічні цінності українського села на Валківщині. Зокрема валківський краєзнавець І. В. Скотар констатує: «... Порядні селяни, чесні трудівники в «актив» не ішли. Туди потрапляли ледарі, п'яниці, що заздрили життю порядних трудівників. Хто з селян протестував, того оголошували під кулачником, і уповноважений ДПУ негайно давав команду на арешт і висилку. Беззаконня і репресії допускалися не тільки щодо заможних селян, а й щодо бідних. Ця політика була такою жорстокою, що люди вважали за краще мовчати...» [20, с. 66]. Ця цитата є відповіддю на питання, чому люди, котрі пережили голод 1932-1933 рр., не поспішали розповідати про ті страшні події своїм нащадкам.

Частково підтверджує інформацію про колгоспні щоденні будні і М. М. Железняк у роботі «Валківщина у «божевільному столітті» [9]. Назви колгоспів, котрі існували у 30-х рр. ХХ ст. у Валківському районі, прізвища та характеристики керівників перших господарників трапляються у його краєзнавчому виданні [9, с. 296]. Автор теж підтверджує факти страшного голодування більшості місцевого селянства, нищівного грабування активістами селян-одноосібників, описує небажання селян йти працювати у колгоспи. На думку М. М. Железняка, голод 1932–1933 рр. на Валківщині – це вияв бездіяльності радянського керівництва в сукупності з репресивними заходами проти потенційних колгоспників, які не хотіли йти працювати у колгосп, а мали інші плани на життя; приклад злочинного недбальства; планомірного винищення селянства як тодішньої більшості української нації.

Одним із питань, які є ключовим у проблемі вивчення Голодомору 1932-1933 рр. – визначення рівня смертності по різних регіонах країни. Темпи розкуркулення, рівень смертності у різних районах Харківщини був різним. Зокрема, автор історико-краєзнавчого нарису про м. Люботин, В. В. Стрілець, вказує, що Голодомор 1932-1933 рр. – це одна з хвиль масового терору проти селянства. Автор історико-краєзнавчого нарису констатує, що люботинці, ще в ті часи, переважно, працювали на заводах, фабриках м. Харкова, на залізниці, де отримували регулярно невеликі продуктові пайки [22, с. 296]. Та Люботином ходили величезні юрби голодних селян з навколишніх сіл, про яких і досі пам'ятають старожили міста. А величезні обсяги відібраної у селян картоплі уповноваженими регулярно поступили на місцевий Караванський спиртзавод (розташована на околиці м. Люботин) як сировина для переробки на спирт, в той час коли трудівників залишали помирати голодною смертю [22, с. 297]. От і всі пріоритети радянської влади: картопля дорожча за життя людей... Ці ж факти знаходять своє підтвердження і в ін. дослідницькій роботі місцевого краєзнавця [4, с. 28].

Факт голодування у 1932-1933 рр. не тільки селян – жителів сіл та хуторів, а й жителів тодішньої столиці радянської України – Харкова підтверджуються фактами очевидців та архівною документацією як вітчизняні, так і іноземні дослідники історії.

Так, опрацьовані укладачами архівні матеріали видання «Голодомор у першій столиці» свідчать про погане харчування харківських робітників заводів та фабрик, малі норми пайків для службовців та інженерно-технічного персоналу, масову безпритульність дітей та підлітків, які потрапляли до Харкова пішки та залізницею від голодної смерті у селах, жалюгідний асортимент продуктів харчування, виставлений для реалізації у торгівельних закладах [6, с. 167].

Як констатує І. В. Шуйський, торгівля хлібом в обмін на коштовності була за версією радянських апологетів адміністративно-командної системи дійовим засобом «мобілізації», «найважливішою господарською задачею» [21, с. 164]. У статті цього автора йдеться про відсутність дієвої правової системи у державі: акти про крадіжки у «Торсингу» не складали, суми збитків не перевіряли, були порушення у прийомі побутового золота-брухту від селян [25, с. 164]. Автор статті інформує про те, що незадовільно на той час працювали відділення «Торсингу» у Куп'янську, Ізюму, Краснограді, Лубнах, Кременчуку – населення практично не здавало дорожочності.

Укладач Андреа Граціозі у роботі «Листи з Харкова. Голод на Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932-1933 рр.» систематизував повідомлення В. О. Королівського Консула Серджо Граденіго, Королівського Віце-консула Леоне Сіркана, Б. Аттоліно. Ця робота містить багато різних матеріалів. Стосовно нашого дослідження, то варто зауважити, що зміст деяких запропонованих читачеві текстів листів, переважно, зводився до опису похмурих людей з голодними очима на вулицях Харкова [15, с. 12, с. 158–165]. Також представники італійської дипломатії додають, що також жителі міста живуть у жахливих санітарних умовах – у кожному будинку є хоча б один хворий на малярію [15, с. 215]; у громадських місцях мало вбиралень, а питна вода зберігається у бочках [15, с. 213]; серед жителів сільського населення поширені голодування та канібалізм [15, с. 190–191]. Правова захищеність пересічних громадян теж залишає бажати кращого – поширеним є бандитизм, боротьба з яким є недостатнім [15, с. 123–127]. Звичайно ж, це погляд на Харків та харків'ян у 1932-1933 рр. очима освіченого, високопоставленого європейського чиновника, якому ніколи не зрозуміти наші вітчизняні щоденні реалії буття.

Підтверджує вищевказані факти та додає нову інформацію краківський історик Кушнеж Роберт, спираючись на свідчення керівника генерального консульства Республіки Польща у Харкові Я. Каршо-Седлевські, торговельного радника А. Жмігродзькі, консула Х. Янковські – «...Голод набуває тривожних розмірів, обіймаючи навіть категорії привілейованих дотепер 160 державних держчиновників і фабричних робітників. [Голоду] не дасться вже приховати навіть у столиці України

Харкові, де навіть у торгсині за долари не можна купити борошна і де одна картопля коштує 50–60 коп. (...). Різні міські робітники, які привозять для Генерального консульства в Харкові дрова, вугілля, лід і т. д., на наших очах кидаються на лушпиння картоплі й інші рештки, знайдені в смітнику Консульства, а робітники, які вивозять сміття, з'їли в цих днях на подвір'ї Консульства їжу,

підготовлену для собак» [14, с. 146].

Факти голодування, високий рівень смертності населення були особливо характерні для сільських районів. О. Ісаїв досліджував Голодомор 1932-1933 рр. у Борівському районі Харківщини» [11]. Особливістю цієї роботи є те, що автор переконливо на конкретних фактах доводить читачеві, що Голодомор 1932-1933 рр. є закономірним наслідком планомірної сталінської політики щодо сільського господарства, зокрема хлібозаготівельної кампанії 1928 р. О. Я. Ісаїв також згадує і про наявність на Борівщині антирадянського супротиву, що виник у вказаний період. Окрім найближчого оточення Сталіна (Л. Кагановича, В. Молотова), тодішніх керівників Радянської України (С. Косіора, В. Чубаря, П. Постишева, Г. Петровського) винуватцями трагедії 1932-1933 рр. на території населених пунктів Борівського району автор О. Я. Ісаїв поіменно називає уповноважених. Як на мою думку, саме це і є прикладом неупередженого підходу до історії свого краю, адже люди мають поіменно знати не тільки своїх героїв, а і катів теж. Селяни, що мали робочу, племінну, молочну худобу, якісний посівний матеріал, жнивварки, молотарки, преси для олійниць, крупорушки, мали гарний рівень організації виробництва у своїх великих господарствах — не поспішав вступати до колгоспів. Про це досить докладно пише у праці О. Я. Ісаїв. Автор дослідження, проаналізувавши архівні матеріали, називає катів свого краю поіменно — склав таблицю з прізвищами уповноважених по кожній сільраді району з посадою, датою народження і т. д. [11, с. 355–356].

Відомості про голодомор на Зміївщині є подібними до попередньої краєзнавчої праці. Зокрема, колективна науково-дослідницька праця «Зміївський край за часів сталінізму», створена на основі спогадів очевидців голоду 1932-1933 рр., опублікованих в археографічних збірниках архівних матеріалів, документів та матеріали, взятих з Державного архіву Харківської області) [10]. Під час дослідження автори з'ясували передумови голоду, встановлені безпосередні причини голоду, названі винуватці (найнижчої — місцевої ланки) [10, с. 208]. Особливістю вказаної роботи є те, що авторський колектив розглядає аграрну політику сталінського режиму в сукупності з різними політичними та економічними аспектами.

Авторка іншої дослідницької роботи Т. В. Кобзева характеризує причини голодомору, проблеми колективізації та розкуркулення у селах Нововодолажчини. Розписує події соціально-економічного життя краю у 1932-1933 рр. Дослідниця опрацювала архівні матеріали та представила інформацію в вигляді таблиці, де вказані прізвища, соціальний стан, вік, дата та причина смерті тих, хто помер у 1932-1933 р. [12, с. 159–160]. Читаючи про події того жахливого для нашого народу періоду, підсвідомо відчуваш безвихідь, з якої пішли в небуття мільйони людей, більшість з яких ще мусила жити і радіти життю. Та щоденні реалії 1932-1933 рр. були геть інші — бо багатьом бракувало сил та бажання жити. А представники тодішньої влади тільки сухою мовою офіційної документації звітували перед своїм керівництвом про втілення нових директив, допомагати жителям сіл та селищ ніхто не поспішав...

Вітчизняна дослідниця Н. Р. Романець стверджує, що, і документи, і свідчення очевидців констатують, що голод 1932-1933 років, охоплюючи всі регіони тодішньої України, був організованим геноцидом сталінського режиму. Як і архівні документи, свідчення очевидців є повноцінним вартісним джерелом дослідження голоду-геноциду, його причин, перебігу та наслідків. [19, с. 124–132].

Матеріали тодішньої районної газети про боротьбу з класово-ворожими елементами у с. Огульці, скарги селян, що розглядала Валківська робітничо-селянська інспекція переконливо свідчать про безправність заможних трудівників на своїй землі, безкарність за безчинства для представників влади, повну безвихідь для більшості селянства у ті голодні часи [17, с. 80–85]. Подібні настрої тодішнього селянського суспільства висвітлені М. С. Беляєвим у його дослідницькій роботі [12]. Краєзнавче видання Н. М. Могилевської теж у загальних рисах характеризує безпросвітне становище селянства [16].

Перші статті [8; 1; 13], присвячені певним аспектам проблеми Голодомору 1932-1933 рр. на Харківщині, переважно, представлені трагічними історіями життя близьких родичів власних авторів, або відомих людей, що жили у різних районах Слобожанщини і були в різний час опубліковані у періодичних виданнях «Слобідський край», «Вечірній Харків», «Сільські новини» та ін. Автори статей П. Гребньов, В. Анголенко, Г. Конопельцев згадували про нереальні плани хлібозаготівель, небажання вступати селянами-одноосібниками до колгоспів, про померлих від голоду родичів, про покинутих у містах та містечках селянських дітей, яких саме у такий спосіб намагалися врятувати від голодної смерті. У статтях автори не пов'язували Голод 1932-1933 рр. з загальною сталінською політикою, а розглядали тільки деякі аспекти [8; 13]. Ці роботи містять дещо емоційний аспект, але вони зрозумілі пересічному читачеві, для якого розраховані. Їх зміст завдяки цьому гарно пам'ятався і добре вирізнявся від інших робіт.

Крім великих краєзнавчих праць з історії певного населеного пункту з давніх-давен та до наших днів, виходять друком і невеличкі за обсягом науково-популярні роботи. Зокрема, згадки про події Голодомору 1932-1933 рр. на Харківщині містяться і в брошурі, що вийшла друком у 2008 р. [5, с. 8, 15, 17, 18, 22]. Переважно, це свідчення жителів Харківської області та фото жертв трагедії у тодішній столиці радянської України та її околицях, опрацьовані укладачами В. Верстюком, В. Тимішаком, І. Юхновським. Безперечно, позитивним аспектом цієї роботи є доступний для пересічного читача виклад матеріалу, наочні фото страшної трагедії, короткі та зрозумілі за змістом історії людей — очевидців Голодомору 1932-1933 р.

У іншому громадсько-політичному виданні, виданому в тому ж 2008 р. у м. Харкові, представлено зібрані у Зміївському районі Харківської області студентами Харківського

національного університету ім. В. Н. Каразіна свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 рр. Видання містить також цікавий ілюстративний матеріал і короткі біографічні нариси про деяких керівників та найвідоміших активістів тієї доби. Укладачі видання для наочності представили читачу також деякі фотосвідчення цього Голодомору на Харківщині [6, с. 28].

Висновки дослідження. У сучасній вітчизняній публіцистичній літературі виділено такі види історіографічних джерел: краєзнавчі видання, написані з використанням широкої архівної бази; краєзнавчі видання, присвячені історії рідного краю ХХ ст., які містять спогади очевидців про голодомор 1932-1933 рр; замітки про голод 1932-1933 рр. у різних районах Харківщини у місцевих періодичних виданнях; науково-популярні видання. Найґрунтовніші краєзнавчі дослідження з історії Голодомору 1932-1933 рр. на Харківщині написані з використанням матеріалів Державного архіву Харківської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, численних свідчень очевидців, належать вони Т. В. Поліщук. Дослідниця Т. В. Поліщук спирається у своїх дослідженнях на матеріали статей періодичних видань “Слобідський край”, “Вечірній Харків”, “Сільські новини”. Найактивніші дослідники історії голоду 1932-1933 рр. у різних районах Харківської області – М. С. Беляєв, А. М. Гаркавенко, М. М. Железняк, О. Я. Ісаїв, Т. В. Кобзева, Н. М. Могилевська, І. Ф. Скотар, І. В. Шуйський та ін. Проаналізовано перші газетні публікації про голод 1932-1933 рр., опубліковані в 1991–1995 р.

Ця тема складна для розуміння, моторошні картини голодного лихоліття мимоволі постають перед очима... На сучасному етапі вивчення цієї проблеми слід молодим, незаангажованим дослідникам знаходити та опитувати свідків того голоду, занотувувати, публікувати, зіставляти з вже надрукованими матеріалами та робити висновки. Окремо треба зазначити, що у нашому суспільстві бракує матеріалів про голод 1932–1933 рр., прийнятних для сучасної молоді, що живе, переважно, у світі комп'ютерних комунікацій і може передавати майбутнім поколінням історичну правду.

А для широкої читацької аудиторії середнього віку, рівень інформованості якої про голод 1932-1933 рр. залишає бажати кращого, явно бракує науково-популярних видань за вказаною тематикою.

Ці жахливі злочини сталінського режиму вивчати всебічно надзвичайно складно, адже за такої величезної кількості жертв живих свідків, що можуть розповісти про соціально-економічне становище українського села в 1932-1933 рр. залишається щодня все менше та менше. І обов'язком науковців є встигнути поговорити з кожною людиною, яка пережила той час, почути та занотувати їхні свідчення, щоб майбутні покоління володіли правдивими фактами, виявити малодосліджені сторони вказаної проблеми.

Список літератури

1. Анголенко В. «Вернись до мене, пам'ятає моя» // Док., Красноградський р-н // Вісті Красноградщини. – 1993. – 23 берез.
2. Беляєв М. С. Наш край Богодухівщина / М. С. Беляєв, Н. В. Чернігова. – Х. : РВП «Оригінал», 1993. – 144 с.
3. Веселова О. Свідчення очевидців голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні як джерело вивчення його причин і наслідків / О. Веселова // Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – С.189–211.
4. Гаркавенко А. М. Голодомор на Харківщині та у Люботині / А. М. Гаркавенко // Наше місто – Люботин : матер. краєзнавчої наук.-теорет.ї конф., присвяченої 60-річчю надання Люботину статусу міста. – Х. : Просвіта, 1998. – С. 28.
5. Голодомор – геноцид українського народу 1932-1933 рр.] / упоряд. В. Верстюк, В. Тимішак, І. Юхновський. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – 27 с.
6. Голодомор на Харківщині: окремі рядки національної трагедії / уклад., передм., ст. О. В. Корнев. – Харків, 2008. – 36 с.
7. Голодомор у першій столиці / уклад. І. В. Шуйський, В. А. Полянецький. – Х. : Фоліо, 2006. – 288 с.
8. Гребньов П. Неоголошена війна – голодомор: Про події 1932-1933 рр. на Харківщині мовою док. // Хлібороб. – 1991. – 12 жовт.
9. Железняк М. М. Валківщина у «божевільному столітті» / М. М. Железняк. – Х. : Федорко, 2014. – С. 141–167.
10. Зміївський край за часів сталінізму (1921–1953 рр.) : Збірка дослідницьких робіт / Ю. О. Солдатенко, А. С. Богацька, В. В. Майстро, С. В. Полях. – Х. : Мачулін, 2016. – 212 с.
11. Ісаїв О. Я. Борівщина в роки голодомору (1928–1933) / О. Я. Ісаїв. – Х. : Райдер, 2008. – 496 с.
12. Кобзева Т. В. «Хочу знати правду!?» (Голодомор 1932-1933 рр. у Нововодолазькому районі) / Т. В. Кобзева. – Х. : Формат, 2009. – 470 с.
13. Конопельцев Г. Пам'ятає не зраджує...: Голод на Україні: Сторінки історії // Слобід, край. – 1998. – 6 січ.
14. Кушнеж Р. Документи польської дипломатії та розвідки про голодомор / Р. Кушнеж // Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матер. Міжнар. наук. конф. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – С.144–169.
15. Листи з Харкова. Голод на Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932-1933 рр. / Укл. Андреа Граціозі. – Х. : Фоліо, 2007. – 255 с.
16. Могилевська Н. М. Полкова Микитівка. Традиції козацької слободи / Н. М. Могилевська. – Богодухів : Друкарня №13. – 139 с.
17. Огульці: Зб. Архівних документів і матеріалів / Гол. ред. В. К. Мигаль. – Х. : Фоліо, 1996. – 172 с.
18. Поліщук Т. «Чорні жнива» та «Столиця відчаю»: з історії створення книг про Голодомор на Харківщині / Т. Поліщук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2008. – Вип. 18. – С. 192–195.
19. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1928–1933 рр.) у висвітленні сучасної зарубіжної історіографії / Н. Р. Романець // Чорноморський літопис. Науковий журнал. – 2013. – Вип.7. – С. 124-132.
20. Скотар І. Ф. Валківська старовина: Історико-краєзнавчий нарис / І. Ф. Скотар. – Х. : РВП «Оригінал», 1993. – 80 с.
21. «Столиця відчаю»: Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / Упор.: Т. Поліщук. – Харків; Нью-Йорк; Львів : Березіль, 2006. – 416 с.
22. Стрілець В. В. Люботин: Історико-краєзнавчий нарис / В. Стрілець. – Х. : Торсинг, 2002. – С. 295–298.
23. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому р-нах Харківщини: [Документи, спогади, списки померлих] / Упоряд. Т. Поліщук. – Київ; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія : Вид-во М. П. Коця, 1997. – 368 с.
24. Шаталіна С. П. Чорні жнива / С. П. Шаталіна // Укр. іст. журн. – 1998. – №3. – С. 149–152.
25. Шуйський І. В. Торгова мережа «Торсинг» у столиці радянської України у 1932-1933 рр. / І. В. Шуйський // «Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947)» : матер. Міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. – С. 163–169.

References

1. Anholenko V. «Vernis do mene, pamyate moia»: [Dok., Krasnogradskiy r-n] // Visti Krasnogradshini. – 1993. – 23 beresnia.
2. Bieliaiev M. S. Nash kray Bohoduhivshytshina / M. S. Bieliaiev, N. W. Tshernihova. – Y. : RWP «Orihinal», 1993. – 144 s.
3. Veselova O. Svidtsennya otsevidziv holodu-henozydu 1932-1933 rokiv v Ukraini iak dserelo vivcennia yogo prytcin i naslidkiv / O. Veselova // Holodomor 1932– 1933 rokiv v Ukraini: pricini, demohraficni naslidki, pravova ozinka. Materiali misnarodnoi naukovoii konferenzii. – K. : VD «Kievo-Mogilanskaia akademiia», 2009. – S. 189–211.
4. Harkavenko A. M. Holodomor na Harkivcini ta u Lyubotini / A. M. Harkavenko // Nashe misto. – Liubotin : Mater. kraiesnavthoii nauk.-teoret. konf., prisvyatshenoii 60-ritshu nadanniu Lubotinu statusu mista. – H. : Prosvita, 1998. – S. 28.
5. Holodomor – henozyd ukrainskoho narodu 1932-1933 rr.] / Upor. W. Werstiuk, W. Timihak, I. Iuhnovskii. – K. : Wid-wo im. O. Telih, 2008. – 27 s.
6. Holodomor na Harkivcini: okremi riadki nazionalnoi tragedii / Uklad., peredm., statti O. W. Korniev. – H. : Folio, 2008. – 36 s.
7. Holodomor u pershii stolizi / Uklad: I. W. Shuiskii, W. A. Polianezkii. – H. : Folio, 2006. – 288 s.
8. Hrebniiov P. Neholoshena viina – holodomor: Pro podiii 1932-1933 rr. na Harkivcini movoiu dok. // Hliborob. – 1991. – 12 shovt.
9. Shelesniak M. M. Walkivshytshina u «boshevilnomu stolitti» / M. M. Shelesniak. – H.: Fedorko, 2014. – S. 141–167.
10. Smiyivskii kraj sa thasiv stalinizmu (1921–1953 rr.): Sbirka doslidnizkikh robit / Y. O. Soldatenko, A. S. Bogazka, W. W. Maystro, Y. W. Poliah. – H. : Matshulin, 2016. – 212 s.
11. Isaiv O. Y. Borivshytshina v roki holodomoru (1928–1933) / O. Y. Isaiv. – H. : Rayder, 2008. – 496 s.
12. Kobseva T. W. «Hothu snati pravdu!?» (Holodomor 1932-1933 rr. u Novovodolaskomu raioni) / T. W. Kobseva. – H. : Format , 2009. – 470 s.
13. Konopelzev G. Pamiat ne sradshe...: Holod na Ukrainii: Storinki istorii // Slobid, kraj. – 1998. – 6 sith.
14. Kushnes R. Dokumenti polskoi diplomatii ta rosvidki pro holodomor / R. Kushnes // Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini: pricini, demohraficni naslidki, pravova ozinka : mater. minarod. nauk. konf. – K. : VD «Kievo-Mogilanskaia akademiia», 2009. – S. 144–169.
15. Listi s Harkova. Holod na Ukraini ta na Pivnithnomu Kavkasi v povidomlenniah italiiskih diplomativ 1932-1933 rr. / Ukl. Andrea Graziosi. – H. : Folio, 2007. – 255 s.
16. Mohilevska N. M. Polkova Mikitivka. Tradizii kosazkoi slobodi / N. M. Mogilevska. – Bohoduhiv : Drukarnya №13. – 139 s.
17. Ogulzii: Sb. Arhivnih dokumentiv i materialiv / Hol. red. W. K. Mihal. – H. : Folio, 1996. – 172 s.
18. Polishtshuk T. «Tshorni shniva» ta «Stoliza vidtshaiu»: s istorii stvorennia knih pro Holodomor na Harkivshini / T. Polishtshuk // Problemi istorii Ukraini: fakti, sudsenia, poshuki. – 2008. – Wip. 18. – S. 192–195.
19. Romanez N. R. Represivna politika radianskoi vladi v ukraiyinskomu seli (1928– 1933 rr.) u visvitleni sutshasnoii sarubishnoii istoriohrafii / N. R. Romanez // Tshornomorskii litopis. Naukovii shurnal. – 2013. – Vyp. 7. – S. 124–132.
20. Skotar I. F. Walkivska starovina: Istoriko-kraiesnavthii naris / I. F. Skotar. – H. : RVP «Orihinal», 1993. – 80 s.
21. «Stoliza vidtshaiu» Holodomor 1932-1933 rr. na Harkivshini vustami othevidziv. Svidtshennia, komtntari / Upor.: T. Polishtshuk. – Harkiv ; Nyu.-York. ; Lviv : Beresil, 2006. – 416 s.
22. Strilez W. W. Liubotin: Istoriko-kraiesnavthiy naris / W. Strilez. – H. : Torsinh, 2002. – S. 295–298.
23. Tshorni shniva: Holod 1932-1933 rokiv u Walkivskomu ta Kolomazkomu raionah Harkivtshini [Dokumenti, spogadi, spiski pomerli] / Upor. T. Polishtshuk. – Kyiv ; Harkiv; Nyu.-York; Filadelfia : Wid-wo M. P. Kozia, 1997. – 368 s.
24. Shatalina S.P. Tshorni shniva / C. P. Shatalina // Ukr. ist. shurn. – 1998. – №3. – S. 149–152.
25. Shuiiskii I. W. Torhova mereha «Torsinh» u stolizi radyanskoi Ukraini u 1932-1933 rr. / I. W. Shuiiskii // «Holod v Ukraini u pershii polovini XX stolittia: prytshini ta naslidki (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)» : Mater. Mishnar. nauk. konf. 20–21 listopada 2013 r. – S. 163–169.

* * * * *

В. СЕРГІЙЧУК
док. іст. наук, професор
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ: ГЕНОЦИДОМ УЖЕ ВИЗНАЮТЬ, НЕОБХІДНО ВШАНУВАТИ ПАМ'ЯТЬ УСІХ НЕВИННО УБІЄНИХ

Ось уже понад 30 років в Україні відкрито говорять про один з найбільших злочинів проти людства- виморення у 1932 – 1933 роках мільйонів українських хліборобів голодною смертю на найбагатших у світі чорноземах. Тепер не тільки українська діаспора вшановує невинно убієнних, як це було до 1987 року, а й українське суспільство на рідних землях.

За ці роки виявлена величезна кількість архівних документів, насамперед з кремлівських спецхранів, що підтверджують геноцидний характер Голодомору. Що важливо – в період ельцинського правління в Росії вони були надруковані. Йдеться насамперед про кремлівські постанови за підписом Сталіна і Молотова від 14 грудня 1932 року «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області», про припинення українізації за межами УСРР від 15 грудня 1932 року, телеграма Сталіна від 1 січня 1933 року керівництву УСРР про покарання так званих злісних саботажників непосильних (особливо в порівнянні з російськими регіонами) хлібозаготівель вилученням усіх продуктів і директива Кремля про заборону виїзду селян України і Північного

Кавказу від 22 січня 1933 року, що остаточно прирекли українське село на голодне вимирання.

Ці документи мають водночас і характер етноциду, оскільки під час Голодомору 1932 – 1933 років жодна інша нація не одержала подібних ударів московської влади через невиконання непосильних хлібозаготівель – аж до заборони використання української мови в місцях компактного розселення за межами УСРР.

Крім того, вважаю, що до документів подібного спрямування необхідно віднести і свідчення секретаря Вовчанського райкому партії Воропаєва, який восени 1932 року писав до секретаря Харківського обкому Терехова: маючи приблизно однакові площі посівних земель і однакові природно-кліматичні умови, сусідній російський Шебекинський район Центрально-Чорноземної області здавав з гектара в 1931 році по 2 центнери зерна, в 1932 - по 1,1, а український Вовчанський – відповідно по 7 і 5,1 центнера (Центральний державний архів громадських об'єднань України - ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5935. – Арк. 34).

Зрештою, після прийняття Верховною Радою України в 2006 році Закону про Голодомор як геноцид цей злочин проти української нації поступово визнається світовою спільнотою, що засвідчується ухвалами парламентами як окремих держав, так і регіональними органами влади багатьох країн.

Актуальним залишається питання про встановлення кількості жертв Голодомору – геноциду. Як відомо, протягом багатьох років наша діаспора на основі свідчень насамперед німецьких дипломатів в Україні, а також висновків окремих еміграційних дослідників постійно вшановувала пам'ять від 7 до 10 мільйонів українців, які загинули від страшного Голодомору в 1932 – 1933 роках. Київський дослідник Станіслав Кульчицький, якому комуністична партія наприкінці 1980-х років дозволила оприлюднити цифру втрат у 3,5 мільйона, оперуючи лише матеріалами московських архівів, повторював йому дозволена колись вказану цифру.

Однак після прийняття Закону про Голодомор 1932 – 1933 років як геноцид американський демограф українського походження Олег Воловина, котрий до того займався міграційними процесами іншого історичного періоду, організував для демографів НАН України гранти для вивчення цієї проблеми з відповідними концептуальними завданнями, які дали новий результат: прямі втрати під час Голодомору 1932 – 1933 років становили вже 3,9 мільйона, що й лягло у висновок спеціальної експертизи для судового розслідування в 2010 році. Оскільки це не впливало на трактування судом геноцидного характеру даного злочину, то історико-правова експертна група погодилася з вказаною цифрою як тимчасовою, яка має бути встановлена остаточно в ході наступних досліджень на базі архівних документів.

Коли ж у 2015 році у Вашингтоні відкривався Меморіал жертвам Голодомору 1932 – 1933 років, де мало бути означено кількість жертв, то за словами професора Кульчицького, спробу «зафіксувати в написі цифру в 7 млн жертв» на Меморіалі у Вашингтоні «паралізували історики США і Канади, які спеціалізуються на проблемі Голодомору».

Хто ці «історики США і Канади, які спеціалізуються на проблемі Голодомору», професор Кульчицький і досі не назвав.

Зате відомо інше: перед відкриттям Меморіалу у Вашингтоні в Києві готується звернення до голови Оргкомітету Михайла Савківа-молодшого з проханням не вживати на офіційній церемонії загальноприйняту вже в діаспорі цифру втрат від 7 до 10 мільйонів, а обмежитися висновками професорів Андре Граціозі, Тімоті Снайдера і Станіслава Кульчицького, які стверджують, що ця трагедія забрала життя принаймні вдвічі менше нашого селянства. Бо інакше, мовляв, це викличе протести в певних антиукраїнських колах, чим негайно скористаються кремлівські пропагандисти, щоб звинувачувати українську науку в некомпетентності тощо.

Однак автори цього звернення чомусь вирішили заховатися за підписами керівників заокеанських українських наукових інституцій – Українського наукового інституту Гарвардського університету, Канадського інституту українських студій, Наукового товариства імені Тараса Шевченка, Української Вільної академії наук і Американської асоціації українських студій. Можливо, тому, щоб приховати чвертьстолітню бездіяльність щодо підрахунку реальних втрат українського народу під час цієї страшної трагедії на основі первинних документів українських архівів.

Підписи ж під зверненням до голови Оргкомітету не називають нам жодного авторитетного дослідника Голодомору в цьому аспекті. Хтось знає за таких літературознавця Григорія Грабовича, котрий очолює НТШ в Нью-Йорку, чи президента УВАН у США філолога Альберта Кіпу?

Зрештою, як признався один з підписантів членом української делегації на відкритті Меморіалу у Вашингтоні, готове звернення їм привіз гінець з Києва, і він, «поклавшись на академічний рівень», погодився підписати.

За цих обставин уже немає потреби дивуватися про заяви наших демографів і окремих істориків: оскільки цифра втрат у 3,9 мільйона вже відома в світі, то давайте її сприйmemo безповоротно. Тим паче, мовляв, що навіть фактологічна основа видань відомих зарубіжних авторів «формувався в співпраці з українськими вченими й українознавцями США і Канади».

Що це за співпраця розповідали на одній з недавніх конференцій у цій залі заступник директора Інституту демографії НАН України Олександр Гладун і вихованець професора Кульчицького Геннадій Єфіменко.

Але ж питання про цифру втрат від Голодомору 1932 – 1933 років сьогодні ставить не тільки наша діаспора, а й сучасні українські дослідники, які хочуть перевірити дані німецьких дипломатів,

вивчаючи саме ті вітчизняні архіви, де відклалися первинні документи, до більшості з яких раніше не було доступу. І саме ці матеріали дають підставу стверджувати, що втрати населення УСРР від Голодомору становили щонайменше 7 мільйонів.

Зрозуміло: остаточну відповідь можемо одержати тільки завдяки документам, які треба продовжувати виявляти в колісях таємних архівах. Але вже знаємо кількість населення УСРР напередодні цього страшного Голодомору: **станом на 1 січня 1932 року його нараховувалося 32.680,7 тисячі осіб.** До речі, базуючись саме на цьому показникові, видатний український демограф Арсен Хоменко, розрахунки якого вперто ігнорують нинішні його колеги, тоді ж прогнозував, **що за звичних умов населення УСРР станом на 1 січня 1934 року збільшиться до 33.464 тисяч, а на 1 січня 1937 – до 35.615 тисяч осіб.**

Дані ж Всесоюзного перепису населення 1937 року по УРСР Москва оприлюднила тільки 1990 року **в кількості 28.383,0 тисячі осіб, тобто, жителів в УСРР порівняно до 1926 року стало менше!**

Водночас перерахунок порайонних результатів перепису засвідчив, що цей показник завищений принаймні на 532 тисячі осіб, бо ще потребують ретельного аналізу матеріали по 12 районах. Однак, якщо взяти і цю мінімально занижену цифру приписок, то станом на початок січня 1937 року населення України становило не більше 27.851 тисячі осіб.

Коли від цієї цифри відняти кількість приросту населення в 1934 році (88,2 тисячі осіб), 1935 (417,2 тис.) і 1936 (533,7 тис.) – усього 1.039,1 тисячі, то маємо станом на 1 січня 1934 року 26.812 тисяч осіб.

Різниця між 1 січнем 1932 і 1 січнем 1934 року становить 5.868.700 осіб. Віднімаємо ймовірні природні втрати за 1932 і 1933 роки в кількості 1.029,4 тисячі й одержуємо 4.839,300 осіб прямих втрат. Але ж давайте до цієї цифри додамо і тих, хто народився в 1932 (782,0 тисячі) і 1933 (470,7 тисячі), тобто 1.252, 7 тисячі. Відтак прямі втрати за 1932 - 1933 роки вже виражаються в сумі 6.092 тисячі осіб.

На цю цифру виходимо, якщо будемо здійснювати підрахунок й іншим шляхом: до кількості населення станом на 1.1.1932 року в 32.680,700 додаємо народжених у 1932 - 1933 роках в кількості 1.252,7 і таким чином мало б бути на 1.1.1934 року 33.933,400 осіб. А мали тільки 26.812,000. Різниця - 7.121,400. Знову ж таки, віднісемо ймовірні природні втрати за два роки в сумі 1.029,400 осіб і одержуємо ті ж 6.092,400 прямих втрат.

Чому ж ми наполягаємо сьогодні на цифрі жертв щонайменше в 7 мільйонів осіб саме прямих втрат? Тому, що й досі не досліджено всієї складової втрат, а це не дає можливості одержати реальні результати наукових пошуків.

Так, страшний мор набрав особливо жакливих обертів від Сіверського Дінця до Дністра, Збруча, Прип'яті і Сожу після Сталінської телеграми від 1 січня 1933 року. Але те, що голод спланований проти них харківські селяни, наприклад, усвідомлювали це ще в 1932 році, бо в сусідніх російських селах вони бачили (коли їх туди ще пускали!), як «мололи жито для коней, там для громадського харчування варили пшеничні галушки і видавали колгоспникам по 1 кілограму хліба». Відтак, аби

«тисячи паломників-колхозників с Украины» не «попрошайничали, чем разлагали колхозы», їх звідти будуть просто виганяти (ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5935. – Арк. 34).

Справді, голод в Україні лютував уже навесні 1932 року, про що свідчать документи українських архівів. Зокрема, 15 травня 1932 року секретар Вінницького обкому партії Алексєєв писав до генерального секретаря КП (б) У Станіслава Косіора: в Уманському районі «в селі Фурманка за 10 днів апреля от недоедания умерло 27 душ, а с 1/V по 5/V еще 24 чел... В апреле этого года подобрано по г. Умани на улицах 48 мертвецов, причина – недоедание. Подобранные мертвецы – селяне, частично сел Уманского и других районов» (ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5256. – Арк. 27, 29).

У Бабанському районі в квітні 1932 року, як свідчив той же Алексєєв, від голоду померло: в Підвисоцькому - 20 осіб, Лятківцях – 12, Косенівці 9, Кам'яначому – 37, Вишнеполі - 61. А в спецповідомленні Вінницького облвідділу ДПУ від 27 червня 1932 року зазначається, що в селі Животівка Оратівського району за два дні померло 18 осіб, а протягом весни - 120. В Осичному 20 червня померло 9 осіб, а «за весь период продзатруднений умерло 139 человек» В Оратові за один день померло 8, а всього – 80, в Клюках – 20... (Державний архів Вінницької області - ДАВО: Ф. П-136. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 11 – 13).

Зрештою, про масовий голод в Україні повідомляється в листі до Сталіна ще 15 березня 1932 року Косіором. Останній зазначав тоді, що «понад 70% всіх смертей припадає на Дніпропетровську область. З 49 районів області важкими є 35 районів. На другому місці Київська область, 31 район важкий». Особливо важке становище, наголошував Косіор, «так званих поворотців, тобто тих, хто підчас колективізації разом з родиною бродив десь, а тепер у значних кількостях повертаються в свої села і колгоспи. Ось чому голодуючі є мало не в усіх районах...» (ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5460. – Арк. 7).

У 1932 році в Дніпропетровській області більш, ніж удвічі скоротився природний приріст населення – з 16,7 до 7,0 осіб на 1000 населення (Державний архів Дніпропетровської області ДАДО: Ф.Р-2240. – Оп. 1. – Спр. 75. - Арк. 26).

Нічого подібного про масовий голод на території Росії навесні 1932 року, скажімо, не повідомляється таким авторитетним для професора Кульчицького пензенським дослідником

Віктором Кондрашиным. У своїй книзі «Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни» (Москва, 2008) той стверджує, що в 1932 році «сам факт голода на Украине был шоком для русских крестьян. Показательна в этом плане реакция белорусов. Летом 1932 г. Белоруссия оказалась заполнена голодающими сельскими жителями с Украины. Изумленные белорусские рабочие писали в «Правду» и вышшему руководству страны, что они не помнят, чтобы когда бы то ни было «Белоруссия кормила Украину» (Кондрашин В. Голод 1932 – 1933 годов: Трагедия российской деревни. – М., 2008. – С. 241).

До речі, Віктор Кондрашин наводить факти, які підтверджують смертність від голоду в російських селах тільки в 1933 році. Наприклад, «на территории Малошербидинского сельсовета Романовского района Нижне-Волжского края из 151 умершего в 1933 г. 103 чел. зарегистрированы загсом как умершие от «голода», «истощения», «истощенности», «отошания» и т. д. В 1932 г. смертность на территории данного сельского Совета составила 18 чел., и никто от указанных выше причин не умер» (там само. – С. 184, 185).

Що стосується 1933 року, то це справді була катастрофа. У сусідньому з Росією Дворічанському районі Харківщини, за далеко неповними даними, тоді вмерло: в райцентрі (лише мешканців вулиці Куп'янської) – 211 осіб, у Западному – 120, в селах Кам'янської сільради – 625, Новогорівської – 956, Жовтневої – 597, Рідкодубської – 390, Токарівської – 498, Колодязненської – 630, Вільшанської – 370, Кутьківської – 115... (Дворічанський край (Дворічна). – 1993. – 10 вересня).

У Богодухові в січні 1933 появилось на світ 12 немовлят, а помер 31 житель, у лютому відповідно 11 і 54, березні – 13 і 105, квітні – 9 і 164, травні – 17 і 243, ще 149 відійшли в засвіти в червні... (Маяк (Богодухів) – 1993. – 17 серпня).

Усього Богодухів у 1933 недорахувався понад тисячу своїх мешканців. У родині Євмена Бондаренка в лютому смерть забрала чотирирічну Тетяну, в квітні – десятирічного Федора, а 12 травня – одразу двох – шестирічного Костю і восьмирічну Марійку (Маяк (Богодухів). – 1993. 27 серпня).

Подібне відбувалося і в інших районах України. Слідчим з важливих справ Наркомату юстиції УСРР Чумалом було встановлено, що саме через насильне вилучення продуктів у селян в селі Костянтинівка було 500 вимерлих хат, за грубими підрахунками померло від 2 з половиною до 3 тисяч осіб (ЩДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6431. – Арк. 58).

Смертність у Смілій, що на Черкащині, в 1933 сягнула 798 жителів, у Балаклії – 484, в Білозір'ї – 694, в Сунках – 729, Ташлику – 793 (Черкаський край (Черкаси). – 1993. – 12 серпня).

У родині Гришуків з Фосні Овруцького району нинішньої Житомирської області померло тоді п'ятеро дітей, троє з них – в один день (Зоря (Овруч). – 1993. – 30 червня).

Документи приміських сільрад Вінниці, які збереглися, засвідчують, що Голодомор мав успішні жнива і на Поділлі. Так, у Сокиринцях у травні 1933 народилося 1 дитя, а поховали 37, у червні 78 мешканців померли (ДАВО: Ф. Р-2071. – Оп. 1. – Спр. 355. – Арк. – Арк. 20, 25).

На жаль, не збереглося подібних актових записів з Переорської сільради, керівники якої просили органи ЗАГСу «передати через посланого виконавця книгу записів про смерть, в котрі заявляється крайня необхідність» (там само. – Арк. – Арк. 78).

Уцілілі зведені підсумки про рух населення в тодішній Київській області також засвідчують про масовий характер смертей у 1933 році, особливо в першому півріччі. Так, документ про підсумки реєстрації актів громадянського стану в Богуславському районі показує, що тут народилося за 12 місяців 1.196 дітей, а померло – 16.118 жителів (Державний архів Київської області ДАКО: Ф. Р-235. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 44).

У Володарському районі тоді ці показники були відповідно 309 і 8.335, Погребищенському – 884 і 7.477, у Ружинському – 1.372 і 12.258, у Сквирському – 1.154 і 12.081 (там само. – Арк. 50, 82, 90, 91).

Комплексний аналіз тих документів, які збереглися, однозначно засвідчує, що вони неповні, їх треба порівнювати й доповнювати з іншими матеріалами, свідченнями очевидців. Наприклад, примітка в документах свідчить про те, що сільради названих чотирьох останніх районів не здали тоді відповідно 28, 101, 33 і 20 місячних звітів про рух населення. Підтвердженням цьому може також служити документ про перевірку реєстрації смертей у Сквирському й Володарському районах, яка відбулася взимку 1933 року. Зокрема, доповідна записка заступника наркома охорони здоров'я УСРР Хармандар'яна до генерального секретаря ЦК КП (б) У Косіора від 6 червня 1933 року констатує:

«Безсумнівним слід вважати значно применшені цифри померлих, так як перевірка на місяць та ретельне дослідження місцевого матеріала свідчать про значно більші цифри: так по Сквирському району з 1.01 по 1.03 по звітним даним померло 802 чол., тоді як перевіркою встановлено на 15.01 1.773 смертельних випадки, у Володарському районі на 1.03 говориться про 742 смерті, тоді як насправді до цього часу померло більше 3.000 чол.» (ЩДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6276. – Арк. 2).

Що важливо: ознайомлення з документами, що збереглися в Державному архіві Київської області, засвідчує, що ніяких змін у документацію після виявлення спеціальною перевіркою в 1933 році недообліку смертей не було внесено, відтак і донині тодішня офіційна статистика не дає реального результату про втрати нашого народу, а суттєво їх применшує.

У цілому ж райони тодішньої Київської області не подали 1.632 місячних звітів про рух населення в 1933 році (ДАКО: Ф. Р-235. – Оп.1 – Спр. 21. – Арк. 1 - 108), що не дає можливості реально оцінити втрати від Голодомору, що повинні були бути зареєстрованими за місцем проживання.

Аналіз документів про рух населення в Таращанському районі Київської області, де вони краще збереглися, дає таку детальну картину трагедії Голодомору:

Таращанський район

	1931		1932		1933		1934	
	Народжені	Померлі	Нар.	Пом.	Нар.	Пом.	Нар.	Пом.
Тараща	248	119	160	221	56	503	119	120
Бовкун	38	21	19	19	11	131	25	7
Вел. Березянка	123	51	62	81	22	396	53	13
Вел. Вовнянка	106	34	61	97	27	575	48	23
Веселий Кут	60	29	33	59	40	278	26	32
Володимирівка	38	20	42	29	12	145	18	12
Дубівка	53	19	41	45	33	177	27	6
Кирдани	60	14	35	30	17	165	26	11
Кислівка	65	23	30	25	23	129	18	20
Ківшовата	143	86	83	104	50	287	82	43
Косяківка	83	26	25	39	15	43	22	7
Крива	47		24	36	7	90	10	
Круті Горби	67	24	38	85	32	167	42	14
Лісовичі	168	99	121	218	33	525	71	48
Лука	172	38	116	42	58	336	92	24
Лук'янівка	79	40	39	57	19	172	44	11
Мала Березянка	60	30	25	62	11	184	29	
Петрівське	110	65	65	98	21	507	24	21
Плоске	51	26	40	18	26	250	36	22
Потоки	35	18	25	42	7	139	19	2
Ріжки	126	58	83	90	23	470	45	17
Салиха	74	85	61	51	15	289	34	8
Северинівка	137	67	104	74	15	634	57	16
Станишівка	56	27	40	19	32	272	15	26
Степок	55	30	42	48	9	292	17	7
Улашівка	42	16	26	24	11	116	20	15
Чапаївка	210	41	128	67	41	883	60	10
Червоні Яри	44	21	28	27	6	102	18	9
Чернин	94	32	59	89	15	458	26	12
Разом	2644	1159	1510	1896	687	8715	1123	556

У цілому по Київській області рух населення з 1 січня 1932 по 1 січня 1934 року виглядає таким чином:

	1.1.32	1.01.33	нар. 33	пом.33	до 1 р.	1.01.34	+ -32-34	Н/зв.
Андрушівський	71,0 т.	63.739	1.131	8.258	239	56.612	- 14.358	8
Бабанський	95,9	74.321	892	9.124	310	66.089	-29.811	18
Базарський	33,2	26.672	543	1.862	103	25.353	-7.847	10
Баранівський	49,0	50.871	977	2.494	162	49.354	+354	19
Барашівський	34,5	29.252	608	3.312	104	26.548	-7.952	6
Баришівський	85,3	71.270	893	9.344	260	62.819	-22.481	14
Боришпільський	72,5	62.211	792	5.739	266	57.264	-15.236	16
Білоцерківський	144,0*	84.600	888	10.570	308	74.918	-22.482	80
Богуславський	140,6	106.739	1.196	16.118	298	91.817	-48.783	0
Бородянский	45,3	35.493	454	2.446	80	33.501	-11.799	14
Брусилівський	83,5	74.581	1.115	5.702	225	69.994	-15.306	5
Буцький	117,9	90.503	909	11.020	160	80.392	-37.508	47
Васильківський	95,3	83.751	974	8.022	238	76.703	-18.597	36
Вищедубечанський	35,4	33.445	557	2.068	117	31.934	-3.466	4
Володарський	51,7	34.815	309	8.335	148	26.789	-24.911	28
Володарсько – Вол.	56,6	49.983	1.108	3.256	176	47.835	-8.765	28
Гельм'язівський	55,1	42.198	491	8.800	202	33.889	-21.211	7
Городницький	30,5	26.719	881	997	118	26.603	-3.897	32
Димерський	41,3	38.858	540	1.684	107	37.714	-3.586	3
Ємільчинський	62,7	57.032	1.728	2.943	220	55.817	-6.883	23
Жашківський	50,4	41.568	662	5.189	76	37.041	-13.359	6
Житомирський	112,0*	31.432	653	1.593	147	30.492	- 4.408	0
Звенигородський	87,2	55.738	500	8.400	95	47.838	-39.362	11
Златопільський	50,5	39.669	341	4.871	107	35.139	-15.361	2
Золотоніський	91,6	62.664	864	5.640	172	57.888	-33.712	8
Іванківський	43,1	39.006	672	2.211	98	37.467	-5.633	28
Кагарлицький	58,1	49.077	642	5.784	163	43.935	-14.165	7

Кам'янський	122,4	101.821	1.245	11.212	294	91.854	-30.546	14
Канівський	87,2	64.200	840	8.903	112	56.137	-31.063	47
Київський	769,9*	142.718	2.222	8.252	453	136.688	-20.312	46
Коростенський	84,3	58.029	1.403	4.331	234	55.101	-29.199	8
Коростишівський	49,3	48.686	1.153	1.874	172	47.965	-1.335	10
Корсунський	94,3	77.178	861	6.692	166	71.347	-22.953	38
Лисянський	66,5	51.252	536	8.990	126	42.798	-23.702	12
Лугинський	36,7	35.618	786	1.759	134	34.645	-2.055	74
Макарівський	58,2	51.005	766	3.450	99	48.321	-9.879	14
Малинський	89,5	68.413	797	5.022	192	64.188	-25.312	95
Мархлевський	49,4	50.143	916	2.034	153	49.025	-375	80
Монастирищенський	72,4	61.887	1.143	8.664	301	54.366	-18.034	20
Народицький	41,5	39.638	695	1.532	101	38.801	-2.699	9
Новоград-	92,9	65.745	1.736	3.489	284	63.992	-28.908	35
Обухівський	80,7	69.445	674	8.195	128	61.924	-18.776	14
Овруцький	68,8	55.038	1.301	3.244	202	53.095	-15.705	15
Олевський	51,1	45.386	1.560	1.475	162	45.471	-5.629	5
Оратівський	50,8	41.791	593	7.491	125	34.893	-15.907	1
Переяславський	106,0	79.798	969	12.823	360	67.924	-38.076	26
Ім. Петровського	127,6	108.389	1.082	9.797	177	99.674	-27.926	9
Плисківський	56,3	45.995	556	7.975	108	38.576	-17.724	16
Погребищенський	70,4	60.174	884	7.477	123	53.581	-16.918	101
Попільнянський	96,8	85.351	969	11.101	180	75.219	-21.581	41
Потіївський	42,0	39.568	905	2.370	206	38.103	-3897	22
Пулинський	36,7	31.246	953	1.811	194	30.388	-6.312	5
Радомишльський	67,0	47.396	873	2.974	158	45.295	-21.705	38
Ржищівський	71,2	55.055	432	10.630	138	44.857	-26.343	29
Розважівський	43,5	36.383	572	3.492	183	33.463	-10.037	12
Рокитянський	102,5	82.316	894	10.958	136	72.252	-30.248	15
Ружинський	103,8	89.723	1.372	12.258	418	78.837	-24.963	33
Сквирський	106,7	96.516	1.154	12.801	302	84.869	-21.831	20
Словечанський	35,7	31.687	950	1.826	140	30.811	-4.889	12
Смілянський	130,0	87.029	1.048	9.884	245	78.193	-51.877	5
Ставищенський	65,9	51.106	604	10.179	132	41.531	-24.369	8
Тальнівський	108,6	91.688	1.023	8.774	120	83.937	-24.663	45
Таращанський	81,6	54.588	639	8.787	123	46.440	-35.160	7
Тетіївський	57,2	44.403	596	12.000	327	32.999	-24.201	12
Троянівський	49,3	42.969	956	4.326	199	39.599	-9.701	6
Уманський	144,0*	77.527	677	9.279	197	68.925	-34.575	13
Фастівський	81,6	54.689	471	6.130	93	49.030	-32.570	44
Хабнянський	40,1	33.157	471	3.051	117	30.577	-9.523	20
Христинівський	57,2	46.021	545	4.284	109	42.282	-14.918	27
Черкаський	147,5*	75.833	505	8.056	121	68.282	-29.118	20
Черняхівський	59,6	54.356	1.050	3.089	199	52.317	-7.283	34
Чигиринський	92,7	84.185	957	6.077	261	79.065	-13.665	0
Чорнобаївський	97,7	83.235	1.075	7.985	284	76.325	-21.375	14
Чернобильський	70,5	58.268	1.172	2.138	179	57.302	-13.198	38
Шполянський	99,3	0.946	726	7.781	194	73.891	-25.401	8
Ярунський	38,7**							
Разом село	5.257,8	4.493.797				4.086.900	-1.396.961	1677
Міста	1.090,0	996.650	13.198	51.296	3.160	-	958.552	-131.448
Разом	6.347,8	5.490.447					5.045.452	-1.489.709

Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. – Харків, 1933. – С. 6 – 8; ДАКО: Ф.235. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 1 – 108.

1932 – 1934 – 1.366.113

* Включено і населення Білої Церкви, якого тоді нараховувалося 46,6 тисячі осіб.

* Включено і населення Житомира, якого тоді нараховувалося 77,1 тисячі осіб.

* Включено і населення Києва, якого тоді нараховувалося 612,9 тисячі осіб.

* Включено і населення Умані, якого тоді нараховувалося 40,5 тисячі осіб.

* Включено і населення Черкас, якого тоді нараховувалося 39,9 тисячі осіб.

** Звітних даних про природний рух населення в Ярунському районі за 1933 рік не виявлено. –

В. С.

На жаль, така картина спостерігалася в усіх регіонах України. Зокрема, дуже поширеною виявилася практика несвочасного обліку померлих. Скажімо, в Усатівській сільраді Біляївського

району Одеської області часто реєстрували їх тільки через кілька тижнів (ДАОО: Ф. 8220. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 44, 45).

Природно, що не було можливості порахувати жертви канібалізму, який мав прояви ще з весни 1932 року. У березні 1933 року тільки в Харківській області було зареєстровано 9 випадків людоїдства, в квітні – 58, травні – 132, в червні – 221 (Маяк (Богодухів). – 1993. – 27 серпня).

Однак один з головних московських ставлеників в поневоленій Україні Станіслав Косіор 15 березня 1933 року цинічно вважав, що «цей голод ще нічого не навчив» українців. Лише пізніше, коли переконається в страшних наслідках Голодомору 1932 – 1933 років, напише: «Визнаючи ту величезну роботу... в боротьбі проти українських націоналістів та інших контрреволюційних елементів, роботу, що не припинялася і не повинна припинитися, мусимо, звичайно, визнати, що ми завдали націоналістам удару, вразливого удару, і можна сказати, здобули нищівного успіху».

У тодішній більшовицькій періодиці зарясніють і такі визнання: партія «доклала геркулесівських зусиль у знищенні націоналістичних елементів в Україні». А ще один з найбільш одіозних більшовицьких діячів - Мендель Хатаєвич відверто похвалявся: «Знадобився голод, щоб показати їм, хто тут господар... Ми виграли цю війну».

Заклавши в постулати боротьби проти непокірного українського селянства війну з нашим національно-визвольним рухом, яка здійснювалася через винищення хліборобів голодною смертю, російські більшовики на десятки років візьмуть на озброєння й поширюватимуть фальшиві концепції так званого класового протистояння. Наприклад, перший секретар Донецького обкому партії Саркіс проголошував II обласній партійній конференції: «Нет и не может быть успехов борьбы за уголь, за металл, за большевистский колхоз, если последовательно не осуществляют ленинскую национальную политику, если решительно не изгнать и не уничтожить все националистические элементы из всех участков, если не сосредоточить огонь борьбы против местного национализма, являющегося сейчас главной опасностью на Украине...» (ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6597. – Арк. 240).

Його гасла тут же розвинув секретар Краматорського міськпарткому Просвірін: «Україна в зв'язку з успіхами 1933 р. вступає по-більшовицьки в роботу і стає передовою республікою Радянського Союзу, такою самою, якою вона була кілька років тому під керівництвом Кагановича. Тому в завдання керівників українських партійних організацій, у завдання більшовиків Донбасу входить збереження більшовицьких традицій такого керівника, як тов. Каганович» (ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6597. – Арк. 71).

Ось чому можна погодитися з американським правником українського походження Віктором Рудем, що Голодомор «був такою мірою ефективним, що після скасування його наприкінці весни 1933 року Сталін відчув достатньо впевненості для перенесення тимчасової радянської столиці з Харкова до історичної української столиці Києва» (Березіль. – 2014. – Ч. 1 – 2. – С. 9).

Зрозуміло, що втішившись з цієї трагічної картини українського села, більшовицька влада зрозуміла недоречність чергового перепису населення, який планувався на 1933 рік і з приводу чого вже були підготовлені відповідні документи й створені лічильні комісії. Стало очевидним, наприклад, що

у Вінницькій області, за дослідями професора Іллі Шульги, не дорахуються 1.634.093 осіб за два голодних роки (Вінниччина (Вінниця). – 1993. – 17 серпня).

Та московську владу менше всього турбувала втрата власне корінних хліборобів – для цього вона перекине у вимерлі українські села вихідців з російської глибинки й Білорусі, на збирання врожаю залучить армію й городян.

Тим паче, що заступник наркома робітничо-селянської інспекції СРСР Верменичев повідомляв 15 січня 1933 року про досить цікаву тенденцію: «Из колхозов Западной области участились случаи самовольного переселения колхозников на Украину, чем в значительной степени способствуют местные и областные колхозные и зем. организации Украины. Так, коммуна им. Ленина (Шумяцкого района Запад. обл.), не вошедшая в план переселения, самовольно отправила ходаков в Донецкую область и там заручилась ходатайством Донецкого Обл. ЗУ Буденновской МТС о переселении к ним коммуны».

Ровнянские организации (Одесская обл.) способствуют переселению группы колхозников деревни Воронцы (Смоленский район Запад. обл.). Нововасильевское РайЗО Днепропетровской обл. 22. X сообщило Зап. ОблЗУ, что колхоз «Краском» Ельнинского района Зап. обл. ими приписан в колхоз «Гигант» их района» (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України - ЦДАВОВУ: Ф. 539. – Оп. 19. – Спр. 219. – Арк. 92).

У той же час 50 плановим переселенцям колгоспу «Червоний Бір» з Сновського району Чернігівської області відмовлено у вселенні в колгосп імені Хатаєвича Великопетиського району на той час Дніпропетровської області (там само. – Арк. 99).

А ще ж відбувалися планові переселення червоноармійських родин, главам яких у дорозі видавали по 800 грам хліба на добу, а членам – по 400 (там само: Ф. 27. – Оп. 14. – Спр. 705. – Арк. 59).

Спокійні були в Москві і щодо забезпечення робітниками будівельних майданчиків в УСРР. Так, член колегії Наркомпраці Худокормов 8 січня 1932 року доповідав Раднаркому УСРР про те, що для забезпечення промисловості й будівництва робочою силою в 1932 році необхідно мати додатково близько 600 тисяч осіб, у тому числі 130 тисяч для шахт Донбасу. Для останніх з УСРР планувалося завербувати 44 тисячі, а з РСФРР – 64 тисячі (там само: Ф. 539. – Оп. 10. – Спр. 73. – арк. 24).

Потребу в 130 тисячах кваліфікованих робітниках планували покрити за рахунок підготовки

господарським способом 70 тисяч, а також шляхом вербування 20 тисяч з районів УСРР і 40 тисяч – з РСФРР (там само. – арк.. 25).

І ця установка чітко витримувалася. Так, на шахти тресту «Кадіїввугілля» у жовтні 1932 року прийняли на роботу 859 осіб, з них з УСРР – тільки 123 (ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5315. – Арк. 42, 43).

Ініціативу в цьому плані доручалося проявляти місцевим «смотрящим Москви». Так, секретар Дніпропетровського обкому партії Хазанов 25 вересня 1933 року, повідомляючи Кагановича й Постишева про те, що на будовах регіону працює до 25 тисяч завербованих колгоспників з Середньої Волги, просив дозволити «на заработанные ими деньги в организованном порядке закупить хлеб в период разрешения свободной торговли хлебом» (там само. – Спр. 6243. – Арк. 71).

Через три тижні Дніпропетровський обком просить Кагановича дозволити «выделить дополнительные лимиты на ввоз в область рабочей силы на 36.000 чел., желательны из Татарской, Башкирской и Белорусской республик» (там само. – Спр. 6241. – Арк. 33).

Таким чином, голодні українські селяни, які кинулись до міста, аби влаштуватися на роботу з метою рятувати від голоду свої родини, до уваги не бралися, їхні трупи щоденно стягуватимуть до великих ям і засипатимуть землею безіменними без будь-якого християнського пошанування до небіжчика. Водночас робоча сила шукатиметься на стороні...

Це, до речі, відповідь тим, хто хоче нас переконати, що українське селянство збереглося втечею до Росії в кількості 3 мільйонів. Якби це було так, то там кількість українців різко зросла б, а так перепис 1937 року засвідчив: у порівнянні до 1926 року українців там з 7 мільйонів залишилося тільки 3.

Найбільше стурбувала Москву тоді катастрофічна смертність серед дітей, особливо початкової школи, яка була вже обов'язковою. Тимчасом шкільні класи вже з осені 1932 року почали рідіти, що особливо проявилось в перші місяці 1933. Наприклад, 4-б Хацьківської семирічної школи Смілянського району, що на нинішній Черкащині, 1 вересня 1932 року розпочав навчання в складі 41 учня, але на кінець цього навчального року за парти сідало вже тільки ... 8 дітей.

Подібна картина спостерігалася скрізь. Зі спогадів Миколи Романчука, скажімо, довідуємося: «Я з горем пополам ходив до школи. Вчився в четвертому класі. На моїх очах прямо за партою поснули від голоду чотири моїх однокласники» (Життя і слово (Остріг). – 1993. – 15 вересня).

Мешканець Кодими Одеської області О. Пражина згадував, що й до кінця життя йому не сходить картина: «Ми, діти, голодні, ледве тримаючись на ногах, дивимося, як трьох наших сусідів-однолітків разом з батьком Софронієм Білоусом скидають на підводу і відвозять з дому назавжди» (Вісті Кодимщини. – 1993. – 3 липня).

У Київській області за даними з 36 районів на початок липня 1933 року у початкових школах уже офіційно недорахувалися 16.668 учнів (з 109.135), у семирічних – 40.824 (з 244.056), десятирічках – 956 з 5262. А в цілому по області вибуло понад 100 тисяч, що, як сигналізувала до наркома освіти УСРР Затонського член колегії Прянишнікова, «заставляет бить тревогу» (ЦДАВОВУ: Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 48. – Арк. 15).

Усвідомлюючи про небезпеку величезної некомплектності шкільних класів з вересня 1933 року, Затонський заздалегідь ініціює облік дітей не тільки 1925 року народження, які 1 вересня мають прийти в 1 клас, а й тих, хто народився 1926, кому до школи йти в 1934 році, а також усіх, хто досі не був охоплений школою. 23 червня 1933 року Затонський звертається до ЦК КП (б) У з проханням підтримати його пропозицію перед ЦК ВКП (б) щодо переходу навчання дітей в початковій школі з 7 років (ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6226. – Арк. 34).

Запроваджувати це він пропонував з початком 1933 – 1934 навчального року, використавши і передбачені асигнування на нульові групи. Таким чином, мало бути залучено до навчального процесу ще 124 тисячі дітей (там само. – Арк. 36).

Намагалися докинути в цьому процесі свої 5 копійок і лідери українського комсомолу. Зокрема, 13 серпня 1933 року секретар ЦК ЛКСМУ Андреев запропонував секретарям ЦК КП (б) У Попову і Любченку провести 25 серпня 1933 року «День школи» як день пробної явки дітей у школи, як день перевірки готовності шкіл, учнів до нового навчального року». Однак партійний штаб чітко усвідомив, яким скандалом може обернутися ця ініціатива, коли виявиться, що багато дітей узагалі ніколи не зможуть сісти за парти, бо вже лежать у сирій землі. Тож резолюція гласила «про недоцільність проведення пробної явки» (там само – Арк. 47).

Грім справді вдарив 1 вересня 1933 року. Незважаючи на підтягування, як кажуть, усіх можливих «резервів», у тому числі й оформлення до першого класу дітей, яким не виповнилося ще 8 років, і так званої нульової групи, явка була катастрофічною. Так, у постанові Вінницького облвиконкому від 9 вересня 1933 року зазначалося, що школи Новоушицького району «почали навчання з 45%, Янушпільський 56%, Городокський 50%, Козятинський 66% і інш.» (ЦДАВОВУ: Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 125. – Арк. 190).

13 жовтня 1933 року Богуславський райвиконком стверджував, що відвідування учнями шкіл району на 10 / X – ц. р. досягає 75%, а в окремих школах ще менше (Бородані 60%, Олександрівка 40%, Шупики 60%)» (там само. – Спр. 151. – Арк. 36 зв.).

20 жовтня 1933 року Дніпропетровський обласний відділ народної освіти спішним листом до всіх своїх районних і міських структур звертався з вимогою «перевірити згідно списків школярів кожної школи, групи за даними комплектування 1932 / 33 р. і 1933 / 34 нав. року, точно на підставі цього виявити відсів, причини його, охопити негайно дітей школою...» (ДАДО: Ф. 439. – Оп. 1. –

Спр. 12. - Арк. 4).

При цьому повідомлялося, що в Запоріжжі недоохоплено школою за планом 4.000 дітей, в Кривому Розі – 3.000, Дніпропетровську – 2.500, Царекостянтинівському районі – 2.000, Магдалинському – 1.000, Синельниківському – 800, Новомосковському – 500 тощо (там само. – Арк. 4).

У той же час у цьому листі не згадувалося про недобір школярів у Петриківському районі. А там порівняльна таблиця кількості учнів тільки початкових класів була таки печальною:

Роки	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	Разом
1932	1737	1275	1126	1121	5259
1933	1313	911	749	759	3724

У цьому районі, як це видно з таблиці, 1 вересня 1933 року в початкові класи прийшло менше на 1.535 учнів, ніж рік тому. Але ще більш разючі цифри, коли йдеться про тих, які продовжили навчання в 1933 році, перейшовши відповідно з 1-го в 2-й клас, з 2-го – в 3-й, і з 3-го – в 4-й таких тільки у 3-х класах не дорахуємося вже 1719. І це враховуючи ту обставину, що нам невідомо, скільки повинно було прийти до 1-го класу в 1933 році, і скільки четвертокласників набору 1932 року вижило станом на 30 червня 1933 року.

Виникають питання й щодо заповнення початкових класів приміського Дніпропетровського району, де багато батьків працювало на промислових підприємствах міста, відтак одержували стабільне продовольче забезпечення, що було порятунком для родини. Якщо, скажімо, 1 вересня 1932 року до цих груп прийшло 12.834 дитини, то 30 червня 1933 року, тобто наприкінці навчального року, залишилося тільки 11.214. Різниця – 1.620 школярів. І не могли вони всі перейти на навчання до міських шкіл Дніпропетровська, оскільки початкові класи там з 1 вересня 1932 року по 30 червня 1933 року зменшилися на 833 учні (там само. - Арк. 141).

Справді, виконуючи директиву про негайний подвірний обхід з метою залучення до навчального процесу всіх дітей, які народилися 1926 року, працівники шкіл сумлінно справилися з цим завданням. Наприклад, серед архівних матеріалів уже згадуваної Хацьківської семирічної школи знаходимо звіти про обхід окремих сільських вулиць. Один з них дослівно є таким:

СПИСОК дітей народжених 1926 року кутка Джулаївки

Кулик Михайло Андрійович	15 / У 26 р.	умер 29 року
Шпак Грицько Кононович	5 / П 26 р.	-
Сунович Василь Хтодосійович	12 / П 26 р.	є живий
Шпак Настя Федотівна	12 / П 26 р.	умер (ла). 33
- « - Олена Яковна	30 / У 26 р.	є жива
Трубенко Наталка Пилиповна	24 / УІІ 26 р.	умер. 33 р.
Саржан Оришка Йосипівна	29 / ІХ 26 р.	- « - « -
- « - Андрій Іванович	26 / Х 26 р.	- « - « -
Джулай Яків Артемович	4 / ХІ 26 р.	- « - « -
- « - Михайло - « -	4 / ХІ 26 р.	- « - « -
Шпак Петро Климович	29 / УІ 26 р.	- « - « -
Миколенко Ганна Федорівна	31 / У 26 р.	є жива
Пшенишна Ганна Марковна		- « -
Булавенко Михайло Арсенович	16 / Х 26 р.	умер 33 р.
Кравченко Михайло Тимофійович	15 / 26 р.	- « - « -
Шпак Петро Климович	29 / УІ 26 р.	-
Ярошенко Катерина Михайлівна	28 / ХІ	

Більше половини учнів з одного сільського кутка Хацьків, як бачимо, не пережили Голодомор 1933 року. В тому числі двоє близнюків з двору Джулаїв, що дав назву цій сільській околиці, Яків і Михайло.

А скільки таких прикладів по Україні! Хіба в уже згаданому Петриківському районі Дніпропетровщини не така сама картина, де майже половина дітей не перейшла до наступних класів початкової школи через голодну смерть.

Зрештою, якщо вірити офіційній статистиці, що у вересні 1933 року до початкових класів прийшло 3. 281,3 тисячі дітей (у тому числі й сотні тисяч 1926 року народження), то чому їх було тоді не 4.019,6 тисячі, як планувалося ще на початку 1932 року, коли статистики освіти не розраховували на втрати від Голодомору? Навіть у випадку зі штучним залученням сотень тисяч семирічних дітей до школи постає чітко питання: а де ще принаймні 738,3 тисячі дітей, тобто майже по 200 тисяч на вікову групу?

На ці питання нарком освіти Затонський відповів виданням довідника «Освіта на Україні в цифрах» (К., 1936), де зазначалося, що в 1933 – 1934 навчальному році в початкових класах навчалось 3.193.186 дітей, у 1934-1935 – 3.305.353, 1935 – 1936 – 3.367.867. Даних про кількість учнів початкових класів у 1932-1933 навчальному році в цій книзі немає. Це цілком прогнозовано, аби не можна було порівняти показники 1932 і 1933 років, що було невигідно більшовицькій владі.

Однак підганяти зручні дані під уже проголошені плани на 2 п'ятирічку вона була спроможна.

При цьому факти про те, що з початком 1936 – 1937 навчального року, скажімо, Синютинська початкова школа на Чернігівщині не змогла набрати 1 класу, а в 2 і 3 виявилося тільки по 12 учнів, до уваги не бралися (ЦДАВОВУ: Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1353. – Арк. 25).

Але вже з початком 1938 – 1939 навчального року ця проблема набула особливої гостроти, оскільки не було чим закрити втрачений під час Голодомору контингент першокласників. Так, 434 сільські школи України навіть не набрали учнів до першого класу, бо не виявилося по 10 дітей 1930 року народження у відповідних населених пунктах, що могло давати підставу для відкриття прийому за тодішніх умов. При цьому доречно нагадати: до Голодомору 1932 – 1933 років початкові класи нараховували навіть до 50 дітей в одному.

З огляду на цю ситуацію, Раднарком УРСР 19 лютого 1939 року ухвалив негайно перевірити стан з охоплення навчанням дітей шкільного віку. Але які могли бути результати цієї перевірки, коли виникла диспропорція в діях тепер уже колишнього наркома освіти Затонського, що став «ворогом народу», і реаліях українського села, яке втратило в 1932 – 1933 роках дітей шкільного й дошкільного віку в небачених досі в історії масштабах?

Скажімо, виконуючий обов'язки голови виконкому Чернігівської обласної ради Костюченко повідомив уряд УРСР, що «в 30 районах Черниговской области имеется 99 начальных школ, где нет первых классов в связи с тем, что детей восьмилетнего возраста имеется в ряде селений менее 10 человек. Вследствии этого 1.550 детей восьмилетнего возраста в школе не обучается. В этих же районах по аналогичной причине не обучается 2.200 детей 9 – 10 летнего возраста» (там само: Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 159. – Арк. 162).

Що це означало? А те, що, по-перше, не набрали першокласників принаймні і 55 семирічних шкіл, а, по-друге, залишалось порожніми щонайменше 220 других і третіх класів загальноосвітньої школи тільки однієї області. І це також було наслідком Голодомору 1932 – 1933 років.

Легше цю проблему було вирішувати, на перший погляд, в степових районах, куди у вимерлі села завезли родини росіян і білорусів. Але попри це статистика й там засвідчує різке зменшення дітей у початкових класах, наприклад, у 1940 році, коли за парти сіли ті, хто народився в першому голодному році – 1932. У тому ж Петриківському районі Дніпропетровської області картина виглядає так:

	1	2	3	4	1-4
1939	920	1261	1375	1348	4904
1940	770	922	1266	1385	4343

Порівнюючи кількість учнів перших класів 1932 року, бачимо, що вона в 1940 році менша більш, ніж удвічі.

Уважне вивчення руху учнів початкової школи дає можливість зробити розрахунки щодо втрат дітей до 17-річного віку. Зокрема, звертає особливу увагу й така обставина: якщо в 1930 - 1931 навчальному році до першого класу прийшло 1.102.843 учнів, то ця ж кількість за невеликим зменшенням (до 2%) мала навчатися в 1931- 1932 навчальному році в 2-му класі, в 1932 - 1933 – в 3-му, а в 1933-1934 – в 4-му. Однак, як засвідчує довідник «Освіта на Україні», вчилася тоді в 4-му класі тільки **674.311 учнів, а не принаймні 1 мільйон**. Таким чином втрати першокласників 1930, а четвертокласників 1934 становили **понад 325 тисяч!**

Ще одна нестиківка радянської статистики після Голодомору: якщо в 1924 році в УСРР народилося 1.162.852 дитини, то з врахуванням природних втрат, зокрема, до 1 року життя померло 149.131 дитина, у 1932 році до першого класу мав прийти той же мільйон учнів. Ця кількість повинна була перейти у 2-й клас у 1933-1934 навчальному році, але прийшло тільки 798.305. Тобто, маємо понад **200 тисяч нестачі ще однієї вікової дитячої групи**, якщо брати до розрахунку навіть статистику більшовицької влади, яка вже грішила вигідними для неї перекрученнями.

З архівних документів відомо, що загальна кількість дітей 5 – 15 років у 1933 році становила за даними Управління народногосподарського обліку УСРР 8.106,4 тисячі (від 862,5 тисячі до 543,0 тисячі; розрахунки академіка Михайла Птухи були дещо меншими – 7.7725,2 тисячі дітей: від 861,6 тисячі до 412,4 тисячі). Якщо взяти за мінімальну кількість втрат кожної вікової групи в середньому щонайменше 200 тисяч, то виходимо на загальну кількість дитячої смертності щонайменше 3 мільйони.

Вікові групи від 6 до 50 років станом на 1 січня 1933 року склали 23.447,011 осіб, що до всієї людності УСРР (31.986,349) охоплювало частку в 70,3 відсотка (ЦДАВОВУ: Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1029. – Арк. 36).

Переконаний, що глибокий порівняльний аналіз цих вікових груп переписів 1926, 1937 і 1939 дасть багато фактів для роздумів. Як тенденція щодо різкого скорочення після 1933 року смертності в старших вікових групах.

Якби ми мали достовірні дані всесоюзних переписів 1937 і 1939 років, то не було б особливих труднощів установити конкретні втрати кожної вікової групи української населення, а відтак і загальну кількість жертв цієї трагедії. І тоді не виникало б дискусії щодо свідчень німецьких дипломатів щодо втрат українства під час Голодомору – геноциду від 7 до 10 мільйонів, включаючи наші поселення на Північному Кавказі, в Поволжі, в Казахстані.

На жаль, значною мірою подані з України до Москви показники коригувалися там, про що свідчать первинні документи наших архівів. Так, згідно з офіційними даними Всесоюзного перепису

1939 року в Кам'янець-Подільській області (тепер – Хмельницька) рахувалося 1.789,083 мешканців (Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М.: Наука, 1992. – С. 15).

У той же час первинні документи Кам'янець-Подільського обласного відділу статистики ніде не називають згадану цифру. Наявного населення на теренах області переписчиками нараховано було в 1939 році тільки 1.637.654 осіб. При цьому вони не могли зрозуміти, чому за умови приросту населення за 1937-1938 роки в області в кількості 69.968, його в 1939 році стало менше на 19.524 (Державний архів Хмельницької області - ДАХМО: Ф. Р-1285. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 52).

Оголосивши 2 червня 1939 року дані цього перепису, а потім дещо надрукувавши з нього, Москва тільки через рік спромоглася на інструкцію щодо їх використання. Так, 27 липня 1940 року звіт було розіслано в усі регіони такі директиви за підписом заступника начальника Центрального управління народногосподарського обліку Держплану СРСР Бозіна: «Посылаемые нами данные переписи Вы можете использовать для своих работ, а также предоставлять для служебного пользования государственным учреждениям и общественным организациям.

Опубликованию эти данные не подлежат – до особого распоряжения. Пользоваться этими данными, а также предоставлять другим учреждениям и организациям следует, как правило, в той группировке возрастов, в которой они были опубликованы в печати за 28 апреля 1940 г., т. е. до 7 лет, 8 – 11, 12 – 14, 15 – 19, 20 – 29, 30 – 39, 40 – 49, 50 – 59, 60 и старше: погодные данные, особенно с подразделениями по полу, можно предоставлять только в отдельных случаях, лично начальникам учреждений» (там само. – Спр. 192. – Арк. 1).

А далі був цікавий реверанс: «При пользовании высылаемыми данными просим учесть следующее:

1) В отношении общей численности эти данные несколько отличаются от опубликованных в печати за 2 июня 1939 года, а также от данных по имеющимся у вас ф. №2 и ф. №3; это объясняется тем, что данные ф. №2 и ф. №3 и опубликованные в печати 2/ УІ - 39 г. являются данными предварительного подсчета на местах, а посылаемые теперь данные представляют собой окончательные итоги, полученные при подсчетах на машинно-счетной станции» (там само. – Арк. 1).

Відтак 6 червня 1940 року начальник Харківської машинолічильної станції зафіксував такі остаточні дані з перепису 1939 року по Кам'янець-Подільській області: чоловіків у містах – 93.402, жінок у містах – 110.852, чоловіків у селах – 721.334, жінок у селах – 813.495, усього – 1. 739.083 (там само. – Спр. 194. – Арк. – 1 – 4 хв.).

Це лише стверджувало те, що перепис 1939 року сфальсифікований. Про справжній результат його повідомляв 2 лютого 1939 року начальник управління народногосподарського обліку Держплану УРСР Рябічко в таємному донесенні на адресу голови Раднаркому УРСР Коротченка: насправді в Україні населення тільки 29,4 мільйона осіб. При цьому уточнювалося, що враховуючи приріст населення за 1937 – 1938 роки в півтора мільйона, цей показник мав би сягати 29,9 мільйона, але такої кількості людності в УРСР таки немає. Зрозумівши, що «вилізли» невміло приписані півмільйона підчас перепису 1937 року, після кількох місяців роздумів у Москві дописали ще мільйон, який доручили машинолічильній станції розкидати по окремих областях у відповідних пропорціях.

Про ці махінації з даними всесоюзних переписів 1937 і 1939 років уже два роки повідомлені наші демографи й окремі історики, котрі не працюють з первинними документами українських архівів. Однак вони чомусь продовжують ігнорувати виявлені матеріали, намагаючись утримати свої позиції, вдаючись до всіляких маніпуляцій. Зокрема, заявляють, що світ уже знає про 3,5 – 3,9 мільйона втрат, ці цифри, мовляв, визнали авторитетні зарубіжні вчені, як Тімоті Снайдер, Андре Граціозі, Енн Епплблом, тому необхідно на них і зупинитися.

Щоправда, при цьому вже не замовчується, що саме з подачі деяких київських учених зарубіжні авторитети, як і заокеанські наукові українські інституції, поширюють дозволені ще комуністичною цензурою дані про втрати українського народу від Голодомору-геноциду 1932 – 1933 років. Тобто маємо відпрацьовану схему, як подати чужими руками своє бачення історичних подій.

Останнім часом представники цієї групи демографів і істориків хочуть переконати громадськість у тому, що більші втрати від голоду, ніж в Україні, були в окремих районах Росії, зокрема в Республіці німців Поволжя. При цьому називається цифра втрат у 30 відсотків. Однак, як виявилось, озвучуючи таке ноу-хау, його автори виявилися неознайомленими з публікаціями російських істориків, які ще кільканадцять років тому повідомили: у Республіці німців Поволжя до лютого 1932 року вже покинуло населені пункти 60 тисяч мешканців, що складало 32, 8 відсотка від загальної кількості (Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 277).

Житель села Литвинівка Жашківського району Черкаської області Ілля Білецький свої спомини про велику трагедію нашого народу розпочав словами: «Я все своє життя чекав правди про той страшний 33-й рік. Вона повинна бути!» (Черкаський край (Черкаси). – 1993. – 31 серпня).

В умовах власної незалежної держави українська наука спроможна встановити кількість жертв Голодомору-геноциду 1932-1933 років, аби всіх невинно убієнних гідно вшанувати. Треба небагато: совість, честь і відповідальність перед народом.

* * * * *

СКЛАДНА ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї НА МЕЖІ ГОЛОДОМОРУ

Розглянуто розповідь маленького хлопчика, який жив у родині бондаря. Дії відбуваються у невеликому містечку, що розташоване неподалік кордону з Росією. Розповідь про те, як шестирічний хлопчик самотужки вночі перелазив через поїдені вовками та лисицями трупи людей, перетинаючи кордон України з Росією для того, щоб дістатися родичів, що жили в Росії. У них не було голодомору, тому вони допомагали родині з України.

Отже, хлопчик, який, незважаючи на свій вік, змушений ризикувати життям (адже втікачів від голоду вбивали солдати), сам вночі повзе через поле, засипане трупами тих, хто також намагався перетнути кордон. Він повинен рятувати себе і свою сім'ю від страшною голодною смертю. Всього десять кілометрів і за межею ніхто вже не помирає від голоду. Дорослі йдуть у своїх справах, на подвір'ях граються діти, а в хатах готується їжа. Маленький хлопчик з України бачить це все, і йому дуже не хочеться покидати це місце, але ж він розуміє, що від нього залежить життя членів його сім'ї. І тому він, взявши харчів, повертається в рідне місто, повертається в голодомор.

Ключові слова: голодомор, сім'я, кордон, солдати.

Під'їхав до ярка Крутенського. Після ярка до родичів – півдороги. Зупинив свого Коника і підійшов до прикордонного стовпа, що стояв біля дороги. Де-не-де виднілися такі стовпи. Раніше це були вишки...

І я думками полинув у ті страшні 1932-1933 роки.

Тоді нічого було їсти, всі були голодні й опухлі. Родичі помирали один за одним. Пам'ятаю, як я гриз кору з вишні, у канаві, як козеня, щипав траву і їв її. Моя мама пошила на швейній машинці з якихось ганчірок бурки, і в тих бурках пішла до Харкова, щоб що-небудь виміняти поїсти. З Харкова вона принесла трішки макухи і ще невеличку торбиночку просяного лушпиння. Пам'ятаю, тато перетер у ступі трішки того лушпиння з каштанами і жолудями. Мама замісила небагато тіста. Тільки розпалила піч, як нагрянули солдати. Вони бігали по двору, шукаючи їстівне. Прострикували шомполами землю, шукаючи закопаний хліб. Бігали то в хату, то до сараю. Коли знайшли те тісто, вибігли у двір, де ми з мамою стояли. Я тримав її за спідницю і плакав, бо вона дуже кричала.

«А це що?» – запитав солдат. І кинув на землю те тісто і роздав чоботом. Відразу ж знайшли оклунок з лушпинням і макуху. Лушпиння почали висипати на землю й топтати ногами. Тато хотів у них вирвати своє добро, але вони його дуже сильно вдарили прикладом гвинтівки, і він упав. Другий підскочив з наганом і приставив його до батькової голови.

«Застрелю! Контра! – кричав їхній старший, – корів нічим годувати, а вони тут жирують!». Макуху забрали і пішли. Що ж то було? Великий неврожай? Чи така велика ненависть до українського народу?

Посідали ми у дворі і не знали, що робити далі. Потім тато запропонував мамі сходити до родичів у Вознесенівку (Бакшеевку), де жила його рідна сестра Доня. Але мама сказала, що туди не пойдеш, адже зробили кордон з Росією. І нікого тепер не пропускають. Той, хто намагався пройти до Росії, був застрелений. Тато запропонував: «А може, Ваня (тобто, я) пролізе. Він маленький, і його вночі можуть не помітити». На що мама сказала: «Ти що, здурів, щоб посилати малого? Йому тільки шість років. Там застрелили мого брата Олександра. Ти що, забув?». Батько вимовив: «А що, сидіти та помирати, як інші?». Мама подумала і теж погодилася. Ми почали обговорювати, як все це зробити. І якщо мене, не дай, Боже, схоплять, що мені говорити. Я все уважно слухав і запам'ятовував.

Одного вечора я й тато вийшли на гору. Ішли ми спочатку по дорозі Рибного шляху, потім почали йти просто по полю, щоб нас ніхто не помітив. Було холодно, накрапав дощик, але із-за ммар виглядав місяць. Іти було важко, на ноги налипало. Тато взяв мене на руки й поніс. Коли почали підходити ближче до кордону, з'явився запах трупів людських, а потім ми побачили постріляних людей, які валялися посеред поля. Навкруги вили вовки та тьякали лисиці. Тато теж втопився. І ми присіли відпочити. Трішки відпочивши, ми почали повзти по-пластунськи. Місяць то визирав, то знову ховався. Руки мерзли, і я увесь був мокрий і брудний.

Було видно прикордонні вишки, які стояли метрів з двісті одна від одної. Там ходили солдати. Ми підповзли до однієї вбитої людини, яка була об'їдена вовками, а може, лисицями. Мені було дуже страшно. Через деякий час стало видно, як з правого боку одні солдати запалили багаття і по черзі підходили грітися. Ми поповзли в той бік, натикаючись на людські останки. Знову завмерли. Лежимо. Тоді тато пошепки мені: «Лисиць і вовків не бійся. Вони на тебе не нападуть, бо у них тут багато що є. Якщо побачиш, де вовк чи лисиця будуть шматувати останки, обійди їх. Ти пам'ятаєш, говорив він пошепки мені, як собачка їсть кісточку. І у неї почнеш забирати її, а вона гарчить. А якщо її не чіпати, то вона спокійно буде їсти». Полежавши ще трішки, тато дав мені невеличкого ножа, щоб я був сміливіший. Перехрестив і, сказавши «З Богом», показав, куди мені повзти. І я поповз. Біля солдатів горів вогонь, і мені було видно, як вони пересувалися. Я, немов мишеня, проповз той клятий кордон. Попри те, що багаття, яке горіло на кордоні, вже було далеко позаду, я все одно повз, доки зовсім не замерзли руки. Потім я намагався швиденько йти до села, але на ноги так налипало, що я не

міг їх переставляти, тому часто доводилося обчищати ножем свої чоботи. Хоч мені було страшно і важко, до того ж десь вили вовки, я вперто йшов до родичів з надією, що вони чим-небудь допоможуть, бо у нас зовсім нічого їсти, а мій маленький братик Віктор лежав зовсім без сил. У нього був роздутий живіт, опухлі ноги. Вони й у мене були пухлі, але я ще ними ходив. Так я дістався села, знайшов у хату татової сестри тітки Доні. Постукав у двері. Вона запитала: «Хто там?». «Це я, Ваня», – відповів я. А потім додав: «Журавльов Ваня». Вона вискочила до мене, обняла, взяла на руки і понесла до хати. «А де твій тато? Мама?». У хаті було тепло, а я був увесь мокрий і брудний. Тітка роздягла мене повністю і дала одягу свого сина Василька, який був моїх років. Коли я трішки зігрівся, почав розповідати, що у нас робили кляті комуністи та хто з сусідів помер від голоду. Вона тільки хрестилася і говорила: «О Боже, що вони з вами роблять, іроди прокляті». Я сказав їй, що нам треба хліба, бо ми всі помremo. Тітка Доня погодувала мене і поклала спати. Я швидко заснув. Коли прокинувся, вже був день. У кімнаті тихенько грався Василько. Він побачив, що я прокинувся. Підбіг до мене. Я одягнув свою одягу, яка була вже суха. Тітка возилася біля печі і сушила нам сухарі. Сухарі були легші за хліб, тому їх можна було більше взяти. Ми з Васильком гралися цілий день, і тільки під вечір я приліг відпочити, бо сьогодні вночі треба було йти додому. Тітка просила, щоб я залишився у них ще, пожив трохи. Але мені треба йти, бо тато буде на мене чекати біля кургану. Сухарі тітка насипала в торбинку і зав'язала. Прив'язала ще мотузку, щоб я міг нести на спині. Коли стемніло, я й Доня вирушили в дорогу. Вона тягла мене на руках, проте іноді я йшов пішки. Ноги були пудові від бруду. Ножем знову обчищали взуття, коли відпочивали. Так ми дійшли до кордону. Було хмарно і темно, але дощу не було. Довго чекали, щоб краще розгледіти, як пересувалися солдати. Ми чули, як пролунали постріли й почувися крики. Я подумав, що то нас помітили. Але тітка перехрестилася й сказала: «То когось на вашій стороні пристрелили». Ще довго ми лежали. Вили знову вовки. Через деякий час ми побачили, як далеко від нас почало горіти багаття. Ми поповзли туди, де було видно, як пересувалися солдати. Тітка Доня сказала «З Богом!» і показала, куди повзти і якого напрямку мені триматися потім, щоб вийти до скіфської могили, де повинен чекати на мене мій тато. На спині – торбинка з сухарями, у руках – ніж. І я поповз. І знову, як мишеня, прошмигнув, ховаючись за побитими людьми. Проповз подалі від кордону, піднявся і попрямував туди, куди сказала мені тітка. Вовки вили, та ще прив'язалася до мене лисиця, яка, хоч й не наближалася до мене, бігла й тьякала. На голові від страху волосся стояло дибки і по тілу мурашки бігали. Я їй говорив: «Чого ти прив'язалась до мене? Що тобі потрібно? У мене ніж. Я швидко з тобою впораюсь. У тебе їжі он скільки валяється. Відчепись від мене». Я йшов і хрестився, молив Бога, щоб він мені допоміг. Згодом лисиця відчепилась від мене. І ще я не дійшов до могили, як почув: «Ваня, це ти?». Це був мій тато. Ми зустрілися, і він взяв мене на руки. До самої хати ніс мене на руках. Вдома я розповів, як там живуть родичі, що все там добре, що є в них хліб. Братик Віктор зовсім занедужав, нічого не міг їсти і через кілька днів помер. Поховали його на цвинтарі, де спочивали й інші наші родичі.

Отак простояв я в спогадах біля того прикордонного стовпа. Підійшов до мене мій Коник, фиркнув. Я сів на таратайку й поїхав до родичів, поглядаючи навкруги. Ось тут я колись повзав. Їду гарно, але думки перенесли мене у ті голодні часи.

Коли скінчилися сухарі (а ми ще поділилися з Черкашеними, бо вони були теж голодні), я знову хотів поповзти в Росію, але мене схопили солдати. На другий день відправили додому, де дуже лаяли моїх батьків. Я, коли мене схопили, говорив, що заблукав (так навчили батько й мати). Солдати кричали, щоб батьки дивилися за мною. І якщо побачать мене на кордоні знову, то пристрелять. Більше мене батьки не посилали, бо боялися, що я міг не повернутися живим.

Список літератури

1. Журавльов П. Война в Волчанске / П. Журавльов. – (Серія «Музейні видання»).

* * * * *

КРИМІНАЛЬНА СПРАВА ПРО ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ПОПЕРЕДНЬОГО РОЗГЛЯДУ АПЕЛЯЦІЙНИМ СУДОМ ТА ПРОБЛЕМИ ОБ'ЄКТИВНОГО ОБЧИСЛЕННЯ КІЛЬКОСТІ ЖЕРТВ

Набуття Україною Незалежності надало потужного поштовху до відновлення і зміцнення самоідентичності української нації, вивчення та якісного переосмислення власної історії.

Найпомітнішим об'єктом такого вивчення стало масове вбивство голодом українців-хліборобів у 1930-ті роки минулого століття – найтяжчий злочин сталінської більшовицької влади щодо України та її народу, який вона півстоліття ретельно приховувала, намагаючись знищити не тільки сліди цієї кривавої вакханалії червоних вампірів, а й саму згадку про неї.

Одним з напрямів дослідження голодомору-геноциду в Україні було розслідування порушеної 22 травня і 25 грудня 2009 року за ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу (далі – КК) України стосовно Сталіна, Молотова, Кагановича, Постишева, Косіора, Чубаря і Хатаєвича кримінальної справи та її попередній розгляд Апеляційним судом міста Києва, який 13 січня 2010 року ухвалив постанову про закриття справи в зв'язку зі смертю вказаних осіб.

Немає потреби зупинятися на фабулі злочину і досліджених судом доказах, оскільки текст постанови суду є у вільному доступу в Інтернеті і охочі мають змогу ретельно ознайомитись з нею так само, як і з багатьма сотнями наукових та інших публікацій з цієї тематики.

Під час попереднього розгляду кримінальної справи про геноцид українського селянства висновки, викладені у постанові органу досудового слідства від 29 грудня 2009 року про направлення кримінальної справи на попередній розгляд, не викликали в Апеляційного суду Києва жодних сумнівів, оскільки повністю підтверджуються повно і всебічно зібраними та об'єктивно перевіреними доказами.

Отже, звернемо увагу лише на окремі, найпомітніші особливості і процесуальну специфіку, що були під час попереднього розгляду Апеляційним судом кримінальної справи про геноцид та на проблеми обчислення кількості жертв Голодомору-Геноциду 1932-1933 років в Україні.

І. Які ж саме особливості і яку процесуальну специфіку мав нетривалий попередній розгляд Апеляційним судом міста Києва кримінальної справи про геноцид українських селян?

1. Зокрема, вказуючи на ст. 7 Європейської Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» від 4 листопада 1950 року, ст. 1 Конвенції ООН «Про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства» від 26 листопада 1968 року, а також на ч. 5 ст. 49 КК України з цього питання, Апеляційний суд міста Києва дійшов висновку про відсутність будь-яких правових заборон для застосування ч. 1 ст. 442 КК України у зворотному часі щодо дій осіб, які вчинили злочин геноциду.

2. У постанові Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року про закриття кримінальної справи відсутня вказівка суду (саме суду, а не органу досудового слідства, на постанову якого суд посилається) про визнання Сталіна, Молотова, Кагановича та інших фігурантів справи винними у вчиненні інкримінованого їм злочину. Більше того, у постанові не йдеться (і не могло бути вказано, оскільки це може бути тільки в обвинувальному вирокі) про їх засудження, про що неодноразово помилково (а нерідко недоброзичливо і зловісно свідомо) повідомлялося в різних вітчизняних та іноземних засобах масової інформації: в коментарях та інтерв'ю державників, політиків, науковців, журналістів тощо.

3. Враховуючи це, вважаємо за необхідне окремо роз'яснити усілякого роду «опонентам»: про «засудження» Сталіна, Молотова, Кагановича та інших осіб, які вчинили злочин геноциду в Україні у 1932-1933 роках, про постановлення щодо них «вироку суду» можна говорити лише умовно (образно) і тільки в політичному, філософсько-історичному, моральному, але жодним чином не в правовому, кримінально-процесуальному значенні.

Чому саме так, а не інакше?

По-перше, кримінальну справу стосовно Сталіна та інших розглядав Апеляційний суд міста Києва лише на стадії попереднього розгляду за правилами, викладеними у главі 23 розділу 3 Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК) України в редакції 1960 року, і до повного судового розгляду, як передбачено ст. 245 цього Кодексу, не призначалася (з проведенням судового слідства: допитом обвинувачених, потерпілих, свідків, дослідженням доказів у справі, судовими дебатами тощо).

По-друге, органом досудового слідства обвинувачення Сталіну та іншим у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України, не пред'являлося і не могло бути пред'явлене. Згідно з положеннями чинного на час розслідування і попереднього розгляду Апеляційним судом вказаної кримінальної справи КПК України пред'явлення обвинувачення померлим і складання обвинувального висновку щодо них не було передбачено, як і не передбачено за чинним процесуальним законом.

По-третє, Апеляційний суд міста Києва процесуально не визнавав вказаних осіб винними у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України. У постанові суд лише послався на

постанову органу досудового слідства, згідно з якою вчинення Сталіним, Молотовим, Кагановичем, Постишевим, Косіором, Чубарем та Хатаєвичем вказаного злочину геноциду доведено і підтверджується викладеними в матеріалах кримінальної справи доказами в їх сукупності. А це різні процесуальні речі, які мають бути зрозумілі навіть юристу-початківцю.

По-четверте, *Сталін, Молотов, Каганович та інші фігуранти кримінальної справи про геноцид українського селянства не були засуджені Апеляційним судом міста Києва з усіма процесуальними наслідками, які випливають з такого засудження* (визнання засуджених винними у вчиненні злочину геноциду, призначення їм покарання, стягнення з них на користь держави, потерпілих заподіяної шкоди тощо) і які можливі лише у кримінальній справі, розгляд якої завершується постановленням обвинувального вироку.

По-п'яте, постановою Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року *кримінальну справу щодо Сталіна, Молотова, Кагановича, Постишева, Косіора, Чубаря та Хатаєвича було закрито на підставі п. 8 ч. 1 ст. 6 КПК України в зв'язку з їхньою смертю.*

Що ж тоді виходить, суд, якщо не прямо, безпосередньо, то побіжно, визнав Сталіна та інших зазначених вище осіб невинними у вчиненні Голодомору-Геноциду 1932-1933 років в Україні?

І таке твердження буде помилковим.

У постанові Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року про закриття справи чітко зазначено: *«Перевіривши викладені в постанові органу досудового слідства фактичні обставини справи, апеляційний суд на підставі ретельного аналізу та всебічної оцінки зібраних доказів у їх сукупності зазначає про доведеність та обґрунтованість викладених у ній висновків про вчинення Й. В. Сталіним, В. М. Молотовим, Л. М. Кагановичем, П. П. Постишевим, С. В. Косіором, В. Я. Чубарем і М. М. Хатаєвичем злочину, який правильно кваліфіковано за ч. 1 ст. 442 КК України як геноцид частини української національної групи».*

Отже, Апеляційний суд, об'єктивно розглянувши вказану кримінальну справу на стадії попереднього розгляду, постановив в ній юридично правильне, законне, обґрунтоване та єдино можливе рішення.

У постанові від 13 січня 2010 року викладені також обставини, згідно з якими *«рішення органу досудового слідства про направлення цієї кримінальної справи до Апеляційного суду міста Києва на попередній розгляд є обґрунтованим і законним».* Які ж це обставини?

1. У практиці вітчизняного кримінального судочинства вказана кримінальна справа є абсолютно унікальною, такою, яка має особливу процесуальну специфіку. Унікальність і специфіка цієї кримінальної справи пояснюється відомими процесуальними причинами – фактом смерті зазначених у ній осіб, які вчинили злочин геноциду, в зв'язку з чим вона підлягала закриттю (п. 8, ч. 1 ст. 6 КПК), та відомими прогалинами і недоліками чинного на той час законодавства, деякі з яких не усунуті й до цього часу. Наприклад, у кримінально-процесуальному законі доцільно було б передбачити посмертне визнання винною особи, яка за життя вчинила злочин або низку злочинів, що є особливо тяжкими (такі як воєнні злочини і злочини проти людства: геноцид тощо) і щодо якої органом досудового слідства висунуте, а судом в обвинувальному вироку підтверджене конкретне обвинувачення, без призначення їй з причини смерті основного і додаткових покарань, за винятком додаткового покарання у вигляді позбавлення державних нагород і почесних, а також військових звань тощо, з подальшим закриттям відносно винної особи кримінальної справи за нереабілітуючих обставин. Обов'язковий захист померлого обвинуваченого (підсудного) у таких випадках мали б здійснювати професійні адвокати, а також (на бажання) члени його сім'ї, близькі родичі).

2. У постанові від 13 січня 2010 року Апеляційний суд міста Києва також наголосив: *«відповідно до вимог статті 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду».*

3. Попри смерть Й. В. Сталіна, В. М. Молотова, Л. М. Кагановича, П. П. Постишева, С. В. Косіора, В. Я. Чубаря і М. М. Хатаєвича висновки органу досудового слідства про те, що саме вони безпосередньо вчинили злочин геноциду частини української національної групи – селянства – мали бути перевірені саме судом, оскільки згідно з положеннями частини другої статті 124 Конституції України *«юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі».*

4. Положення, викладені в статті VI Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 року, ратифікованої УРСР 22 липня 1954 року, вилучають підсудність цієї кримінальної справи суду іншої країни, оскільки справу має розглядати *«компетентний суд тієї держави, на території якої було вчинено це діяння...».* За правилами підсудності, викладеними у п. 2 ч. 1 ст. 34 КПК України, в цьому разі, – Апеляційний суд міста Києва.

Крім того, Апеляційний суд встановив відсутність передбачених статтею 246 КПК України підстав для повернення кримінальної справи на додаткове розслідування, оскільки з урахуванням її специфіки досудове слідство в ній проведено повно, всебічно і об'єктивно, з чим погодився і прокурор, який брав участь у попередньому розгляді справи.

Напевно саме тому, а ще, без перебільшення, з причини належної якості попереднього розгляду постановою Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року про закриття кримінальної справи відносно Сталіна та інших так і не була оскаржена до Верховного Суду України впродовж процесуального строку – семи днів з дня її винесення.

Проте діяльність правоохоронних органів і спеціальних служб щодо виявлення всіх обставин Голодомору-Геноциду 1932-1933 років на території усієї держави і встановлення усіх причетних до його організації та вчинення, особливо найактивніших його провідників, має бути продовжена на місцях.

Як цілком справедливо вказав потужний теоретик визначення українського Голодомору 1932-1933 років в Україні геноцидом Володимир Андрійович Василенко: *«Постанова Апеляційного суду є лише першою фазою масштабної роботи, яку необхідно продовжувати для виявлення решти головних учасників злочину та встановлення їхньої ролі в геноцидному винищенні української нації, належного інформування громадян України про злочини комуністичного режиму та формування їхньої історичної пам'яті на основі фактів, а не політичних спекуляцій»*. Охоче поділяємо також думку яскравого вченого про важливість *«введення в науковий обіг як постанови Апеляційного суду, так і тих матеріалів кримінальної справи №475, які раніше не були опубліковані й не становили предмет досліджень істориків та юристів»* (2).

II. Проблеми обчислення кількості жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні

Упродовж чверті століття нашої новітньої історії, від початку дослідження голодоморів в Україні тривають непорозуміння, неузгодженості, а часом і запеклі суперечки навколо обчислення кількості прямих (безпосередніх) і побіжних його жертв.

Професор Станіслав Кульчицький, який одним з перших в Україні почав досліджувати голодомори, «обрахував прямі втрати від голоду (у 1932-1933 років в Україні. – В. С.) в діапазоні від 3 до 3,5 млн осіб». У такому разі вчений нещодавно несподівано вказав на ще «близько 3 млн селян», які «в пошуках їжі» покинули Україну. Втім, на жаль, не зрозуміло, з яких джерел запозичені саме такі цифри і на чому вони ґрунтуються. Масовий виїзд українських селян у пошуках їжі (якщо він таки був) міг статися лише до 6 грудня 1932 р., коли спільною постановою РНК УСРР та ЦК КП(б)У «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» було заборонено виїзд селян за межі України, а тих, хто якимось чином спромігся виїхати, затримували і повертали додому, прирікаючи в умовах тотального голодомору на вірну смерть. Крім того, вчений не повідомляє про подальшу долю отих трьох мільйонів українських «мігрантів Голодомору»: скільки з них повернулося в Україну, а скільки саме загинуло від голоду впродовж 1933, а також частково 1934 років?, яка кількість селян повернулася в Україну після 1934 року і тим самим була врахована під час перепису сільського населення України 1937 та 1939 років?, яка кількість селян з означених залишилась за межами України?

Безпідставними є дорікання вченого Апеляційному суду міста Києва, який, на його думку, у постанові від 13 січня 2010 року, крім прямих втрат, «даремно» не врахував і «дефіцит народжень» (3).

У Висновках судової науково-демографічної експертизи Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи Національної академії наук України від 30 листопада 2009 року, яка міститься в матеріалах кримінальної справи про геноцид (т. 330, а. с. 12–60) йдеться саме про так звані «прямі втрати» українців, загиблих від Голодомору-Геноциду 1932-1933 років в Україні.

Крім того, дані про кількість «прямих втрат» українських селян від геноциду, що містяться в матеріалах кримінальної справи, в інших надійних, загальноновизнаних, авторитетних джерелах, яких дотримується більшість зарубіжних та вітчизняних дослідників вказаного злочину тоталітарної сталінської системи, суттєво різняться з тими, які у свій час запропонував шановний Станіслав Владиславович Кульчицький. Наведено лише окремі приклади.

Американський дослідник українських голодоморів Джеймс Мейс у праці «Штучний голод 1933 р. в Радянській Україні: що сталося й чому?» недвозначно заявив: *«Те, що українці називають штучним голодом... чи навіть українським голокостом забрало від 5 до 7 мільйонів людських життів»* (4).

Видатний англійський дослідник голодоморів та інших видів радянського терору ХХ століття Роберт Конквест у монументальній праці «Жнива скорботи» зазначає: *«...померло (українців. – В. С.) через голод 1932–1933 рр.: в Україні – 5 млн; на Північному Кавказі – 1 млн; в інших місцях – 1 млн. Разом від голоду померло 7 млн»* (5).

Відомий англійський історик Норман Дейвіс також у 7 мільйонів обчислив кількість жертв страшного Голодомору 30 років ХХ століття в Україні (6).

За даними кримінальної справи про геноцид щодо Й. Сталіна, В. Молотова та інших «підтвердженням вчинення геноциду частини української національної групи є також документи дипломатичних установ Німеччини в період 1932–1934 років з повідомленнями про дії більшовицького режиму в УСРР...» (т. 39, а, с. 12–96).

На вказану обставину час від часу посилаються науковці та журналісти, звертаючи увагу на те, що першими цифрами жертв Голодомору-Геноциду 1932-1933 років в Україні були саме 7–10 мільйонів, які визначені за повідомленнями дипломатів Німеччини.

Приблизно такого ж результату обчислення майже завжди дотримувалася й українська еміграція. Наприклад, український дослідник із США Тимофій Сосновий називав 7 521 000 людей, замордованих радянською владою СРСР Голодомором-Геноцидом 1932-1933 років в Україні (7).

Аскольд Лозинський, юрист, колишній президент Світового конгресу українців (1998–2008), американський дослідник голодоморів в Україні, під час «інтернет-дискусії» із Станіславом Кульчицьким навколо об'єктивного обчислення кількості жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні та її важливості для визнання у світі українського голодомору геноцидом зокрема зазначив:

«...Ще у 1930-х роках, далеко до Голокосту, українська діаспора і навіть державні чинники користувалися цифрою 7–10 млн» (8).

Подібних поглядів на кількість жертв геноциду українців дотримуються і сучасні провідні українські дослідники Голодоморів. Наприклад, доктор історичних наук Василь Іванович Марочко визначив цифру у «7 млн померлих, що становило 30–35% від 22,4 млн осіб українців, які проживали на вражених Голодомором територіях» (9, с. 36).

Посольство України в Канаді на своїй Інтернет-сторінці повідомляє:

«Дослідники називають різні цифри загиблих під час голодомору: 5, 7, 9 та 10 мільйонів...» (10).

Хоча і не на законодавчому рівні, проте на ідентичних засадах стоїть й українська держава. Так, Президент України Петро Олексійович Порошенко вжив цифру «7 млн» як відправну у виступі 20 вересня 1917 року на Генеральній асамблеї Організації Об'єднаних Націй. «Це був штучний голод в Україні в 1932-1933 роках, організований тоталітарним режимом Сталіна, який призвів до загибелі від 7 до 10 мільйонів українців», – рішуче, на весь світ заявив чинний Президент України (11).

Отже, саме найчастіше згадувана у Біблії цифра «7» є і найпоширенішою у суперечливих підрахунках жертв Голодомору-Геноциду 1932-1933 років в Україні.

Тому вважаємо за необхідне підтримати видатного українського дослідника голодоморів в Україні – професора Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка Володимира Івановича Сергійчука, який вважає «виправданим... сьогодні стверджувати про мінімальну кількість втрат у 7 мільйонів, як це свідчили ще 1933 року німецькі дипломати на основі достовірних розмов з високопоставленими більшовицькими функціонерами» (12, с. 37–49).

А чому ні? Подібний досвід у світі вже є. Взяти хоча б благородні і глибоко людяні потуги єврейського народу та держави Ізраїль, перед якими можна зняти капелюха за їхню сакральну діяльність, що не припиняється десятияти років і триватиме доти, доки не буде виявлена і належно вшанована остання жертва Голокосту.

Діяльність Яд ва-Шем — ізраїльського національного меморіалу Катастрофи (Голокосту) і Геройства може бути взірцем для України у справі встановлення, об'єктивного обчислення кількості жертв Голодомору-Геноциду 1932-1933 років та їх належного вшанування (13).

Планетарного значення національний, державницький і моральний подвиг Президента України Віктора Андрійовича Ющенка, який, зібравши вогні сердець світового українства, запалив і високо підняв над Україною й усім світом ФАКЕЛ ПАМ'ЯТІ І СКОРБОТИ за невинно загубленими голодоморами, невтомна діяльність у цьому напрямку Всеукраїнської правозахисної організації «Меморіал» імені Василя Стуса, Українського інституту національної пам'яті та інших організаторів і провідників попередніх і нинішньої конференцій, самовіддана праця науковців, інших дослідників голодоморів – цих українських та зарубіжних «Янголів Світла», які мандруючи у подумах Всесвітом, збирають вогники самотніх, ще не віднайдених душ замордованих українців та додають їх до ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОЇ СКАРБНИЦІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ, а також квітневе рішення Уряду України про необхідність будівництва другої черги Національного Музею-Меморіалу пам'яті жертв голодоморів вселяють життєдайний оптимізм і невгасиму надію на те, що і наша держава, наш народ спроможні на таке ВІЧНЕ ВШАНУВАННЯ СВОЇХ СПІВВІТЧИЗНИКІВ, СВОЇХ ГЕРОЇВ, СВОЇХ МУЧЕНИКІВ.

Ймовірних опонентів може здивувати викладена вище позиція судді у відставці, який 13 січня 2010 року від імені Апеляційного суду міста Києва та «Іменем України» ухвалив постанову у кримінальній справі про геноцид щодо Сталіна, Молотова, Кагановича та інших. Адже згідно з Висновком згадуваної вже судової науково-демографічної експертизи від 30 листопада 2009 року внаслідок вчиненого геноциду в Україні загинуло не 5–7 чи 10, а 3 млн 941 тис. осіб. Проте нічого дивного в цьому немає. Ось декілька конкретних пояснень з цього приводу.

По-перше, маємо враховувати, що кількість жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні є хоча і надзвичайно важливою, та лише обставиною у кримінальній справі, а не ознакою геноциду. У переліку обов'язкових ознак злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України, який є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає, відсутня вказівка про якусь фіксовану кількість жертв, яка б мала бути обов'язковою складовою об'єктивної сторони злочину геноциду.

По-друге, Апеляційний суд міста Києва саме тому погодився з наведеними висновками судової науково-демографічної експертизи про 3 млн 941 тис. осіб, вбитих голодом, оскільки цю кількість загиблих прийняв орган досудового слідства як достовірно встановлену на час розслідування кримінальної справи і ні прокурором, ні судом під сумнів не ставилася. З суто правового погляду кількість жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні жодним чином не впливала на встановлення обставин та кваліфікацію злочину геноциду, як з урахуванням диспозиції частини першої статті 442 КК України не впливає і нині.

Проте ми певні, що зовсім інше враження на весь український народ, українців усього світу справлятиме фактична кількість жертв цієї тяжкої трагедії. Позитивними в цьому сенсі можуть бути не підігнані під бажання окремих вчених чи груп науковців так звані «компромісні» цифри, а лише ті, які найбільш достовірні та вмотивовані, підтверджені повно і всебічно дослідженими і перевіреними фактичними обставинами Голодомору-Геноциду 1932-1933 років в Україні в їх сукупності.

По-третє, після ухвалення вказаної постанови суду минуло більше восьми років. За цей період дослідження обставин Голодомору в Україні значно просунулось вперед. Вчені, демографи, представники держави пропонують інші, більш досконалі методики обчислення фактичних,

справжніх розмірів жертв цієї страшної трагедії. Тому є не тільки можливість, а й нагальна потреба продовжити і нарешті завершити дослідження.

Гадаємо, що слідчий, експерт, прокурор чи суддя, кожен, хто був дотичний до розслідування, надання відповідних експертних висновків, направлення до суду чи попереднього розгляду Апеляційним судом кримінальної справи, якщо вони на ділі, а не на словах є справжніми патріотами України, не відчуватимуть якогось психологічного, морального дискомфорту від того, що уточнене число жертв Голодомору-Геноциду 1932-1933 років в Україні не збігатиметься з попередньо обчисленою майже десятиліття тому кількістю замордованих.

Мови про скасування чи зміну постанови Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року у кримінальній справі стосовно Сталіна, Молотова, Кагановича та інших тут взагалі не може бути, оскільки відсутні будь-які, навіть формальні, найменші для цього приводи, передбачені чинним КПК України, зокрема його статтею 459, в якій наведено підстави для здійснення кримінального провадження за нововиявленими або виключними обставинами.

III. Пропозиції

Підсумовуючи викладене, вважаємо за необхідне внести деякі пропозиції, які, на наш погляд, мають конкретне наукове та практичне значення і слугуватимуть справі остаточного встановлення фактичної кількості жертв Голодомору-Геноциду 1932-1933 років в Україні та увіковічення їхньої пам'яті. Впевнені, що доцільним і нагальним є:

1. *Заснувати* на рівні виконавчої влади України (Президент, Кабінет Міністрів) *Загальнонаціональну Комісію з всеохопного комплексного обчислення кількості жертв Голодоморів в Україні, зокрема і Геноциду 1932-1933 років* (далі – Загальнонаціональна комісія).

До складу Загальнонаціональної комісії мають бути долучені науковці, перш за все історики, демографи, статисти, усі без винятку дослідники голодоморів, зокрема і Голодоморової Катастрофи – Геноциду 1932-1933 років в Україні, як республіканських наукових, державних, громадських та інших організацій і установ, так і їхніх відповідних підрозділів у територіальних громадах на території усієї країни. До виявлення і дослідження місць масового захоронення вбитих голодом доцільно долучати археологів, судмедекспертів, представників різних громадських організацій, які спеціалізуються на пошуках загиблих воїнів Другої світової війни тощо.

Основним завданням Загальнонаціональної комісії має бути вирішення питання про встановлення науково-обґрунтованої та підтвердженої кримінальними справами про злочини голодомору-геноциду (зокрема проведеними в них судовими експертизами, свідченнями, розрахунками та іншими процесуальними матеріалами), різними архівними документами, статистичними даними, численними звітами про демографічно-соціальні дослідження, виваженими методичними обчисленнями фактичної кількості жертв Голодомору-Геноциду 1932-1933 років в Україні тощо.

2. Утворити ЕЛЕКТРОННУ БАЗУ ДАНИХ ПРО ПУБЛІКАЦІЇ Й ІНШІ ВІДОМОСТІ ПРО ГОЛОДОМОРИ В УКРАЇНІ (зокрема про Голодомор-Геноцид 1932-1933 років): внутрішньовідомчі дослідження, доповіді, розсекречені розвідувальні дані та інші, що містяться у засобах масової інформації, документах, матеріалах державних і громадських організацій та установ держав Європи і всього світу.

Вагомі напрацювання зі збору та накопичення таких відомостей містяться в Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні, в ґрунтовних працях Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького (14), в збірнику документів «Командири Великого голоду...» (15), в Національному музеї історії України, в якому 15 травня 2017 року відбулася презентація міжнародного проекту «Голодомор 1932–1933: родинні історії». Мета проекту – створення Єдиної електронної бази свідчень жертв Голодомору (16) та в багатьох інших джерелах.

3. Започаткувати ЦЕНТРАЛІЗОВАНУ СИСТЕМУ ПОШУКУ ДАНИХ І ВІДОМОСТЕЙ ПРО ЖЕРТВИ ГОЛОДОМОРІВ В УКРАЇНІ (зокрема і Голодомору-Геноциду 1932-1933 років), яка б охоплювала як шляхи пошуку, що вже апробовані, в дечому перевірені їхніми дослідниками, так і ті його напрями, які запропонували або впродовж роботи можуть означити вчені, практики, представники громадськості тощо.

На наше глибоке переконання, вкрай важливими і корисними у справі остаточного і об'єктивного обчислення фактичної кількості жертв голодоморових трагедій, особливо Голодомору-Геноциду 30 років ХХ століття, є пропозиції з цього приводу вже згаданого професора Володимира Сергійчука, який чітко окреслив 13 вкрай важливих напрямів наукових та іншого роду пошуків (12). Потрібно також прислухатися до цікавих пропозицій доктора історичних наук Василя Марочка, які містяться у його виступі на Міжнародній науковій конференції у листопаді 2013 року (17).

4. Після завершення роботи ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОЇ КОМІСІЇ З ГОЛОДОМОРІВ В УКРАЇНІ ОРГАНІЗУВАТИ І ПРОВЕСТИ ЇЇ ПІДСУМКОВІ ЗБОРИ. Матеріали та узгоджені і затверджені на підсумкових зборах остаточні висновки Загальнонаціональної комісії мають стати основою законодавчої ініціативи Президента України чи Уряду України щодо внесення змін до преамбули та статті 2 Закону України №376–V «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 року, в яких повинна бути зазначена конкретна, встановлена та об'єктивно обчислена на загальнодержавному рівні кількість жертв означеної національної трагедії українців.

Внесення Верховною Радою України таких змін до закону про геноцид покладе край усіляким неузгодженостям, протистоянням, а то й відвертим спекуляціям навколо кількості українців,

замордованих штучно створеним в Україні страшним Голодомором-Геноцидом тридцятих років ХХ століття.

5. Після ретельного дослідження й об'єктивного обчислення фактичної кількості жертв українських голодоморів, насамперед Голодомору-Геноциду 1932-1933 років, та внесення запропонованих вище змін в українське законодавство з цього питання українська держава матиме всі підстави й аргументації внести до Ради Європи та Організації Об'єднаних Націй подання про визнання Голодомору 1932-1933 років в Україні геноцидом частини українського народу – його селянства.

Настав час раз і назавжди завершити з легковажним, безвідповідальним жонгливанням: «три мільйони жертв сюди, чотири мільйони туди». Найвідчутнішим, найсовіснішим вшануванням «пам'яті мільйонів наших співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932-1933 років в Україні», як на цьому наголошено в Законі України від 28 листопада 2006 року, буде не приблизна, з диявольським люфтом від 3 до 7 мільйонів осіб, а остаточно, максимально точна, обґрунтована і достовірно підтверджена кількість жертв однієї з найстрашніших і найжорстокіших трагедій людства за всю його історію.

«...Над Вкраїною душі літають!
Світлі душі вкраїнців летять!
Україна їх всіх пам'ятає!
– Ось де, Боже, свята Твоя рать!»

Не тільки судді-поетові, який ще 2008 року отакими сумними і водночас оптимістичними рядками закінчив страдницький вірш «Геноцид», а й мільйонам ще не похованих душ наших співвітчизників, українських трударів-хліборобів, замордованих тоталітарною сталінською системою, до болю хочеться, аби наша люба ненька-Україна їх всіх (до останнього!!!) виявила, визнала, навіки запам'ятала і хоча б цим вшанувала!

Глибинна родова пам'ять українців про невинно убієнних диким голодом співвітчизників потрібна і мученикам 1921, 1931–1934, 1946 років, і нинішнім, і майбутнім поколінням.

Допоки народ достовірно не встановив максимально точну кількість жертв голодоморів, зокрема Голодомору-Геноциду 1932-1933 років в Україні, не поховав їх у належний спосіб, хоча б віртуально (бо зариті поспіхом у загальні безіменні і в більшості своїй невстановлені й досі могили не можуть у християнському навіть «язичницькому» вимірі вважатися похованими), допоки не віддав останню шану загиблим, доти такий народ не може відчувати себе морально достатньою, вільною нацією, яка високо цінує своє родове коріння й культивує спадковість поколінь, добре знає і оберігає від будь-яких спотворень і викривлень свою унікальну, сформовану і збагачену впродовж декількох тисячоліть історію.

Без цього ми, українці, не маємо морального права вважати себе достойними духовними нащадками славетних трипільців та аріїв, скелотів та антів, киеворуських слов'ян та запорозьких козаків, гідними слави і честі поборників української самостійності новітніх часів!

Проте, все ж віриться в корінний перелом у нашій національній свідомості, в здоровий глузд з боку усіх без винятку науковців, державників, а також пересічних українців в остаточному вирішенні означених питань!

**ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ КОЖНОМУ ЗАМОРДОВАНОМУ ГОЛОДОМОРАМИ В УКРАЇНІ!
НАРОДУ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ГЕРОЯМ СЛАВА!
СЛАВА УКРАЇНІ!**

Список літератури

2. Постанова апеляційного суду м. Києва ВІД 13 СІЧНЯ 2010 РОКУ у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932-1933 роках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org/index.php?id=1265039604>
3. Кваліфікація Голодомору 1932-1933 рр. в Україні як злочину геноциду і постанова Апеляційного суду м. Києва від 13 січня 2010 року. В. А. Василенко. Національний університет «Києво-Могилянська академія» // Матеріали Міжнародної наукової конференції Київ, 20–21 листопада 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7025-1/978-966-02-7025-1.pdf>
4. Кульчицький С. В. Мільйони загиблих: скільки саме? Демографія, на відміну від історії, де кожен має власну думку, є наукою точною / С. В. Кульчицький // Інтернет-газета «День», 13 квітня 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/milyony-zagybylyh-skilky-same>
5. Мейс Дж. Штучний голод 1933 р. в Радянській Україні: що сталося й чому? / Дж. Мейс // Український історичний журнал, №1, 2007, С. 185–200.
6. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 383 с.
7. Лозинський А. Голодомор: далеко більше за 7 мільйонів жертв / А. Лозинський // «Чорноморські новини». – №100 (21778). – субота, 19 листопада 2016 року.
8. 1932–1933: від семи до десяти мільйонів жертв // Інтернет-газета «ZN.UA» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dt.ua/HISTORY/1932-1933-vid-semi-do-desyati-milyoniv-zhertv-.html>
9. Лозинський А. Загадкові підрахунки жертв Голодомору / А. Лозинський // «Укрінформ». 22.04.2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2446572-zagadkovi-pidrahunki-zertv-golodomoru.html>
10. Марочко В. Територія Голодомору 1932-1933 рр. / В. Марочко. – К., 2014. – 64 с.
11. Інтернет-сайт України в Канаді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://canada.mfa.gov.ua/ua>
12. Виступ Президента України Петра Порошенка 20 вересня 1917 року на Генеральній асамблеї Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tsn.ua/politika/pro-scho-govoriv-poroshenko-na-genasambleyi-oonrovniy-tekst-vistupu-503269.html>
13. Сергійчук В. І. За законами пам'яті і совісті / В. І. Сергійчук // «Соборна пам'ять України», Календар-Альманах, 2018. Вишгород, 2017.
14. Яд ва-Шем: Електронная еврейская энциклопедия ОПТ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eleven.co.il/state->

of-israel/education/15194/

15. Бур'ян Л. Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: Бібліографічний покажчик» / Л. Бур'ян, І. Рікун. // Львів. 2001. – 664 с.
16. Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. // За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К. : Генеза, 2001. – 399 с.
17. Голодомор 1932–1933: родинні історії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (<http://forum.genoua.name/viewtopic.php?id=1352>)
18. Марочко В. Територія Голодомору 1932-1933 рр. в Україні: етнорегіональний та соціально-демографічний контекст / В. Марочко // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : матер. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/Liber UA/978-966-02-7025-1/978-966-02-7025-1.pdf>

* * * * *

ГЕНОЦИД

Над Україною тіні літають.
Тіні смерті з тридцятих років.
Тіні душ, що у небі шукають
Колосочки, потай від катів...

... В Україні поля золотаві!
Тож щасливі життям трударі!
Та накинута клята орава
На врожай, що зростив мій нарід.

Хліб забрали до крихти, зернини,
Взявши села у щільне кільце.
І здригнулась земля України!
І села почорніло лице!

Над дитиною мати схилилась.
Та мовчить вже спочиле дитя...
– «Українцям обрізати крила,
Бо не в той бік, як ми всі, летять!».

Жулік-шулер, зажерливий Сталін,
Мов шуліка, повів свою рать.
Хліб забравши, життя на поталу
Люциферу віддав, сучий тать!

І пішла «сива баба з косою»
Від села до села «на жнива».
Люд селянський поклав головою...
І летіли до Неба слова:

Святий Боже! Наш праведний Боже!
Захисти і врятуй житній край!
Спопели саранчу цю ворожу!
Не кидай, Боже, нас, не кидай!!!...

– Давній-давній Отець українців,
Мудрий Орій, дав світові плуг...
Чом дозволив нас нищити, «ІНЦІ»*,
Найлютішою смертю? Чи дух, ...

Може дух гартував українців?
Чи суворо карав за гріхи
Богу вірний народ? Скажи, «ІНЦІ»,
Звідки взявся той Сталін лихий? ...

Ти мовчиш... Що ж, мовчи, Святий Боже!
Тільки люд наш з Тобою завжди.
«Спочивай на Небесному Ложі»
Та, хоч зрідка, навідує сюди.

Кріпкий Боже, не дай Україні
Пережити ще раз геноцид.
І буде нехай прісно, і нині,
Й повсякчас Твій Незборений Щит!...

...А тепер я залишусь самотнім.
І згадаю сестер та братів,
Що загинули в муках, голодні!
Кожен з них, ой, як жити хотів!!!

Супостат, супостатиків море...,
– Щезли всі! Тільки Пам'ять жива
Про нелюдське, нелюдяне горе
І про смерті жахливі жнива!

Трударі, не ледащі, завзяті! ...
Іх я бачу вві сні й наяву.
Там десь з ними і батько, і матір.
Що ж, до зустрічі й я доживу.
Обніму всіх голодних і кволіх,
Дам їм хліба, яєць, всяких їстів,
Щоб наїлися ситно, уволу
На віки, українці мої!

Щоб співали, раділи, сміялись!
Щоб на полі родив урожай!
Щоб НАРОД МІЙ ВЕЛИКИЙ стрічали
Хлібом-сіллю! В тім нам помагай!...

Над Україною душі літають.
Світлі душі українців летять!
Україна їх всіх пам'ятає!
– Ось де, Боже, Свята Твоя рать!

* «ІНЦІ»: «Ісус Назаретський – цар іудейський» (вислів фарисеїв з таблички на хресті над розп'ятим Христом, який нерідко повторюється на православних хрестах). Тут використані на означення того, що людство впродовж есієї своєї історії постійно «розпинає» Господа своїми гріхами, бездуховністю, диявольською жорстокістю.

22–24.11.2008 року м. Київ,
Солом'янка–Позняки.

УКРАЇНА – ЦАРСТВО АЇДА

I

Вершиться Суд. Феміда в жовтій рясі.
 З чистилища зігнали вбитих,
 Безсмертні душі в чорнім м'ясі:
 Кістляві, злякані, небриті.
 Крокує Гетсиманським садом
 Колона з люду безкінечна.
 Клянетеся ректи лиш правду?
 Ульянов: Да! Троцький: конечно!
 О нелюди! О сучі Мойри...
 Сміються у вогні вожді.
 А мій народ, убитий горем,
 За що конає у нужді?

II

...Сір-е-е-нькі тіні сіють дикий мак.
 Невидимі шматують їх голівки.
 І сухотравний змучений байрак
 Так важко дише під безкрів'ям плівки.
 Червоні жилки де-не-де пульсують.
 Бордові краплі з смаком полину.
 Вже третій день невидимих гвалтують
 Їх чорні мрії про любов земну.
 Тьма тіней – душі убієнних!
 Чорна мати. В маках гріб
 Її дитини, та печений
 Просила довго в мами хліб.
 Скривився місяць. Колосками
 Обсипав тільце у труні.
 Нещасна, бідна, йди за нами! –
 Чорти сказали їй сумні.
 Он бігають голодні діти,
 У мертво-білих сорочках.
 Ні краплі бруду... Порадіти
 Їм довше не дали... О, страх!
 Не сковуй рук, дай глянуть в очі
 Їм боляче? Дурманить біль?
 Батьки помститися не хочуть?–
 Їх діточок покрила цвіль.
 О безтурботні, важко ви вмирили?
 Кати вам добре шлунки пропекли.
 Вони не хліб, не час, не світ украли
 Ті підлі пси, у вас Бога забрали.
 О славні душі, ви кого кляли,
 Коли судомило в холодній хаті?
 І вашу смерть без смертної хули
 Якому приписати кату?
 ...О милі тіні, смійтесь, веселіться!
 Забута честь не привід для ганьби.
 Узвар із маку пийте і хрестіться –
 Сповідатись не можна без клятьби.
 Ходіть розкуто, стукайте у двері,
 Шарпайте у натовпі плащі.
 Малюйте кров'ю на папері.
 Горіть, гори-і-і-ть! І не просіть дощів.
 Зміїні голови шиплять з колісок.
 Зрубайте їх і киньте у багно.
 Зробіть дурницю – замість занавісок
 Закрийте світ кривавим полотном.
 Хай ранить зір потворним перехожим:
 Криваві плями – згадка про кінець.
 Осліпить лампа сяєвом ворожим,

Як бідне сонце впустить багрянець.
Сховайте руки, спечені при втечі.
Жадаєте кохання? О, дурні!
Спитаймо мудреця – опустить плечі.
Який абсурд – втонути на човні.

III

Провалююся у біле мерехтіння.
Занадто світло. Це мене бентежить.
Де є бажання, там нема терпіння.
Свята любов спровокувала нежить?
Не горять. Ці очі – сірники
Чомусь промокли у суху погоду.
Суцвіття як на похорон вінки...
На поховання душі дали згоду?
Свічник залиште – хочу обпектись.
Гарячий віск щоб впав мені на плаття.
Не страшно плям, коли на серці слизь.
І в грудях хтось розпалює багаття.
Мотузки душать цвіт скалічених вишень.
Помітила. З виною відвернулася.
Що то за смерть – без траурних пісень?
Шкода, хода до серця не торкнулася.
Лиш чорний шлейф позаду і хустинки.
Безликий піп стоїть за бузиною.
Мне ягоди: варення на поминки.
Солодке позмагається з журбою?
О, кволі трави за вікном!
... Впадять краще під градом.
Чекати, щоби хтось плювком
вас вдарив в землю радо?
Вони обдумали почуте.
Востаннє справили намаз.
Зросилися краплями отрути.
З них зроблять чудотворну мазь.
«Струїлись квіти. Так побожно!
М-мм... Чомусь не внесли до святих...» –
Хитнулися голови тривожно
На шиях грубих і кривих.
Це випадковість? Всі почули?
Я подумки... А ні, нехай.
Затихли. Згорбилися. Зітхнули.
...А як же я потраплю в рай?
Свічки горять. У ржавих каганцях.
Дитя шепоче, молиться без стиду.
Чи по живих, чи по гнилих мерцях
Вони справляють втретє панахиду?
Я їм не вірю. Руки на іконі.
Лілії обрамлюють хрести.
Ця їхня служба... Рабські ці поклони...
Брехлива п'єса! Хто ж за це простить?!
Вони ж не вірять. Ох, суспільна думка!
Моральність лиш пародія на зміст.
Варто лиш смикнути, як із клунка
Мертва плоть впаде. Великий Піст.
Пропащі скнари, вбивці, блазні,
Всі ті, хто мають душу темну,
Чий гріхи не змити в лазні,
Читають в церкві анафему?
Зжахнувся ангел вогняний на фресці.
Почувся сморід – пір'я зайнялось.
Покаялася богомольна нечисть,
І щось святе з ікони проллялось.
Зітхнули гучно мучениці-діви.
Схрестили руки, скинули платки.
Лукавим смутком сповнилися співи,
І більш нещиро зазвучав псалтир.

Театр? Площа? Ні, стоїш у церкві.
Читають вголос Божий заповіт.
Та чи почують їхню службу мертві?
Штовхнули сонце. Те пішло в zenit.
Зблизька занадто кам'яні обличчя.
Під лівою бровою в них рубці.
І дивний сумнів розум спантеличив:
«Мені здається чи й вони мерці?»
...Вже не п'янять настої із півоній.
Скажіть цнотливій: де б знайти корчму?
Усі мовчать: після служіння сонні.
...Чому ж не відчуваю я вину?

Інтерв'ю з Феодосією Клімовою УКРАЇНА – ЦАРСТВО АІДА

Сьогодні я вперше говорила з людиною, яка була у пеклі. Їй було всього лиш 2 роки, коли Україна стала Царством Аїда. Вона все пам'ятає.

«Гай чорних тополь. Сусідську дівчинку у ряднині батьки несуть на цвинтар. Довгі, світло-русі коси волочаться по землі. Мати намагається не дивитися на тіло. Батько хоче швидше її поховати. Ця остання. Село – гай чорних тополь».

Цю роботу я присвячую тим, хто пережив жахіття і не перестав вірити в Бога.

– **Доброго дня! Як Вас звати? Коли Ви народились?**

– Була я Макарчук, а стала Клімова. Народилась 1928 року, 28 травня. Мені тоді було 4 роки. Це в 1930 році. Як почалася ця колективізація, батько заяви не написав. Його в куркулі записали. Записали в куркулі і стали розкуркулювати нас. Шевченкова хата. Точно така ж. Віконечка, призьба, метрова, старенька, під сніпками. І викинули нас з хати. Викинули з хати... діти... ну я була в той час найменша... мені два роки було. А сестра... Мама народила, але сестра няньчила. Сестра 1918 року, на десять років старша. Вона мене носила, а з хати викидали, навіть під припіком таку полочку, на якій були череп'яні горшки. Каструль не було в 1930-х роках, а горшки. У горшках була крупа якась, геть те забрали, геть усе забирали. І нас викинули і замкнули хату. Було у нас, куркуля цього, батька мого, двоє молодих лошаків, коні, віз, плуг, три барани і корова. Усе, більш нічого не було. Це усе в нас забрали. Нас вигнали і викинули. Ми сиділи на порозі. До вечора досиділи, а через вікно уліз брат, а брат із 1915 року. Вліз, відкрив хату, ми зайшли, там і були, нас більше не виганяли, бо нічого не було, тільки голі стіни. Це був 1930-й рік.

Брат з 1915 року, сестра з 1918, братик Вася із 1922. У 32 році був у сусідів такий, як я, Вася Рівненко – прізвище. Ми гралися і нам було уже по 4 роки. Коли почався голод у 1932 році... Був сусід у нас, який жив на 5 хат нижче по вулиці. І Вася рано виходить і кличе мене:

«Тодосю, Тодосю!», – кричить. Я прийшла. «Нам давали з осені їсти ягоди, вишні, черешні. Якщо давали, то заставляли їсти з кістками, бо голод, і не вистачало, що їсти. І ми з кістками їли. І коли ходили в туалет з кістками купки кляли, а тут сніг упав. А з весною почався справжній голод. Сусід пішов лахміття якесь міняти на хліб і десь на базарі там помер. Там він і впав. Їх там умерло троє. У їхній сім'ї осталась тільки баба і дочка одна, Наталя, і хлопчик Вася. Тодосю! Я щось знайшов!». Підходжу і кажу: «Що ти знайшов?». А він сидить і їсть гамно з кісточками. Вони ще в снігу були. Він сидить і їсть ці кісточки. «Іди їж! Дивись, яке добре!». Тепер можете уявити, як голод цей почався.

Сусід наш був головою колгоспу і коли були збори, батько ж заяви не написав і нас розкуркулили. І він прийшов до нас. «Григорій, щоб до ранку тебе не було, тому що репресують. Це ж таких брали – репресували. І мій батько втік до євреїв, до єврейського турка. Ті люди були не погані, а хороші. Як була корова, мама до них молоко носила. Гетлер і Гаврун. Єврейська сім'я. Вони приховали мого батька, а потім він поїхав у Грузію. У нас тут голод. А він там влаштувався у столову. Кусочки хліба збирали ці грузини, і ці Гаврун із Гетлею нам давали їсти. Ми ті кісточки не їли. У 1932 році брат мій Матвій на короварню влаштувався. Коло скотини ходив. Давав скотині зерно і в карманець зерно клав і те приносив нам кожного дня. Не дай Бог хтось побачить! Побачать – посадять.

– **Як Ви думаєте, чому почався цей голод? Радянська влада організувала?**

– Цей голод був зумисний. Комуняки – з них ні один не голодував. Але не всі комуністи – гади, не всі злодії. Голова села, хоч і комуністом був, але нам поміг зібрати речі, попередив, що йдуть нас репресувати.

– **Що Вам допомогло витримати це все? У що Ви вірили?**

– У що я вірила? ... Сама в себе. Я тоді нічого не розуміла. Нічого.

– **У 1932–1933, коли був голодомор, стільки людей загинуло у Вашому селі?**

Цього я не можу сказати. Половина села, то це точно. Половина умерло. Я бачила, як помирають сусіди. Багато-багато. Наш батько був у Грузії. Грузини допомогли. Виручали.

– **Як Ви думаєте, зараз в університетах, школах варто про це згадувати – про розкуркування, голодомор? Варто про це знати?**

– Обов'язково! Хто ж розкаже про це!? Як по 50 людей за добу помирало. Це страшне. А в тюрмах стільки загинуло. І за що? Сестру посадили за те, що вона бурячки шпортала, а батька за те, що заспівав: «Ще не вмерла України»... І так добре він співав! Заспівав, а ті почули. Якщо я на тебе зла, я візьму і збрешу. Тебе заберуть і запитувати нічого не будуть. Батько заспівав гімн і 10 років його не було.

– **Коли закінчився голодомор?**

– 1932. 1933. 1934. Потім колгоспи стали давати на трудодні. Та сапає, друга копас, а той ще щось робить. Є норма. І трудодні пишуть. І на ті трудодні отримували зерно: або ячмінь, або пшеницю, або жито.

– **Голодомор 1932-1933 року був спричинений не посухою чи неврожаєм, а для того, щоб знищити українців?**

– Знищити. Вони не просто нищили. Це від людей чула, бо, коли був голод, я ще маленька була, нічого не розуміла. Таких як я майже не залишилось.

– Дуже дякую Вам. Завдяки таким людям, як Ви, ми знаємо, що насправді відбувалось, бо у підручниках пишуть те, що диктує влада.

* * * * *

О. СТАСЮК

**«НАЙКРАЩА КНИГА ТА,
ЯКА МІСТИТЬ У СОБІ НАЙБІЛЬШУ КІЛЬКІСТЬ ІСТИН»
Рецензія на книгу Енн Еплблом «Червоний голод. Війна Сталіна
проти України. – Київ: НРЕС PRESS, 2018. – 440 с.»**

У заголовок моєї рецензії не випадково винесений цей вислів відомого французького лексикографа П'єра Буаста, адже саме такою настановою повинен керуватися дослідник (чи то мова йде про академічного історика, чи журналіста), який звертається до аналізу і осмислення історичних подій, тим більше, до такої теми як «Голодомор 1932-1933 рр.», що має неабияке цивілізаційне та світоглядне значення для становлення української нації на сучасному етапі. Беручи за основу подібний імператив, мені вдалося ознайомитися з вже відомою книгою лауреатки Пуліцерівської премії, редакторки The Economist і членкині видавничої ради The Washington Post польсько-американської письменниці і журналістки Енн Еплблом «Червоний голод. Війна Сталіна проти України», за яку авторка була удостоєна низки премій (Премія Фондації Омеляна й Тетяни Антоновичів (2017), Премія Лайонеля Гелбера, Премія Даффа Купера (2018)).

«Вона мені подарувала та підписала цю книгу, і я хочу наголосити, що її слід якнайшвидше перекласти на українську мову і видати в Україні»¹⁷⁹ – так висловився Президент України Петро Порошенко після зустрічі з журналісткою 25 листопада 2017 р. під час вшанування в Києві пам'яті жертв Голодомору. З цієї думкою неможливо не погодитись у тій частині, що якомога більша кількість праць зарубіжних авторів, котрі цікавляться темою Голодомору, має бути перекладена та популяризована серед українського читача, зокрема й донесена до представників академічного середовища, які займаються цією проблематикою. І те, що авторка вкотре піднімає це питання в публічному та науковому просторі, надаючи йому міжнародного розголосу, особливо на тлі анексії Криму та військових дій, що ведуться на Сході, є її заслугою, і такі ініціативи можна лише вітати і підтримувати в подальшому.

Проте будь-яка зброя, що використовується на війні, спочатку має проходити перевірку на справжність і влучність, які підвищують її ефективність на полі бою. Так і тут: книга Енн Еплблом, окрім «феєрій» і схвальних відгуків від саме такої постановки питання у назві, повинна бути піддана критичному і кваліфікованому історичному аналізу, одним з різновидів якого є академічне рецензування, під час якого передбачається «застосування системного теоретичного арсеналу стосовного наукового нарративу»¹⁸⁰.

А «феєрій» було чимало. Книга Еплблом – «потужна, невблаганна, шокуюча, переконлива і лише підкріпить заслужену репутацію авторки як провідного історика радянських злочинів», – зазначає у своїй рецензії Деніел Філкенштайн для видання The Times. А ось враження на книгу Саймона Себага Монтефіоре для видання Evening Standard: «Глава про голод приголомшує. Люди вбивали своїх дітей та їли їх, зникли кішки і щури, вимерли цілі села. Візки, що забирали мертвих, просто почали збирати слабких і ховати їх заживо. В одному звіті начальник служби таємної поліції Києва повідомив про 69 випадків канібалізму за два місяці»¹⁸¹.

Навіть знаний і суперечливий дослідник цієї теми С. Кульчицький виявив похвалу: «У «Червоному голоді» Енн Еплблом демонструє істинну природу комуністичної диктатури, яка ховалася за лаштунками розписаної в конституціях «робітничо-селянської» влади та її непримиренну

¹⁷⁹ Порошенко закликає перекласти й видати в Україні книгу польсько-американської журналістки про «червоний голод». – режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/132306/2017-11-26-poroshenko-zaklikae-pereklasti-i-vidati-v-ukraini-knigu-polsko-amerikanskoj-zhurnalistki-pro-chervonii-golod/>

¹⁸⁰ Марочко В. Голодомор-геноцид: заперечення пулітцерівськими лауреатами / В. Марочко. – режим доступу: <https://dt.ua/HISTORY/golodomor-genocid-zaperechennya-pulitcerivskimi-laureatami-281327.html>

¹⁸¹ Лауреатка Пулітцерівської премії розповіла правду про Голодомор в Україні. – режим доступу: <http://svitua.com.ua/news/201709/5007-laureatka-pulitcerivskoyi-premiyi-rozpovila-pravdu>

суперечність з інтересами селян-власників», «Колосальний інформаційний заряд, що його містить у собі книга Е.Епплбом, сприятиме правильному розумінню механізму сталінського “нищівного удару”. Слід зазначити, що текст “Червоного голоду” ретельно відпрацьований, у ньому досить мало фактичних помилок і неточних виразів»¹⁸². До правди сказати, що не обійшлося і без зауважень з його боку: «На с.297 Е.Епплбом стверджує, що М.Хрущов повернувся в республіку 1937 р., а на с.285 і с.340 – що він очолив Компартію України в 1939 р. Насправді М.Хрущов опинився в Києві у січні 1938 р.». «У передмові (с.ХХVІ) сказано, що між 1933 і 1991 рр. у СРСР відмовлялися визнавати факт голоду. Однак на с.327 авторка виправляє цю помилку й говорить, що мовчання всередині України було абсолютним від 1933 до кінця 1980-х рр.». «Якщо ми хочемо довести, що Голодомор є геноцидом, – а книга Е.Епплбом усім своїм змістом доводить це, – то наведені Р.Девісом і С.Віткрофтом факти не можна ігнорувати. Тим часом Е.Епплбом не використовує книгу цих двох впливових на Заході представників школи Е.Карра, і згадує її тільки в бібліографії, та ще й з неправильним датуванням виходу у світ»¹⁸³ тощо.

Відгуки в західній пресі були неоднозначними¹⁸⁴. Зрозуміло, і не лише тому, що переважна більшість русистів в західних університетах дотримуються позиції про відсутність відмінності Голодомору 1932-1933 рр. від загальносоюзного голоду, а й тому, що, як підмітила австралійська дослідниця Ш. Фітцпатрік, котра спеціалізується на вивченні сталінської Росії, що «“Червоний голод” написаний на базі не оригінального дослідження, а численні посилання на архівні ресурси з боку Енн — це просто форма незрілого хизування»¹⁸⁵. Зрозумілими є й мотиви критики рецензентки, яка є прихильницею негеноцидної концепції та переконана у тому, що Епплбом «не приймає некритично український аргумент про те, що Голодомор був актом геноциду».

Однак, чим глибше студіюєш текст книги, тим виникає більше сумнівів відносно оригінальності у сенсі історичної правдивості та автентичності представлення подій, що дає додаткові підстави не згодитись з оцінкою матеріалу на кшталт «досить мало фактичних помилок і неточних виразів». Підтвердженням цьому є фахові відзиви на книгу, знаних і компетентних дослідників В. Сергійчука¹⁸⁶, В. Марочка¹⁸⁷, Р. Сербіна¹⁸⁸, В. Василенка, позиції та підходи яких поділяє рецензентка.

У своїй рецензії, яка носить здебільшого *критико-полемічний характер*, мені б хотілося б звернути увагу, рухаючись за логікою тексту, на ті невідповідності та помилки, що їх допустила авторка у своїй книзі.

Найперше, що потрапляє в поле зору, коли, завершивши читати «Передмову», переходиш до «Вступу: Українське питання», так це відверті антиукраїнські за своїм змістом ствердження:

«Україна стала суверенною державою тільки наприкінці ХХ століття» (с. 29), «... українські землі були серцевиною Київської Русі - середньовічної держави, створеної у ІХ столітті слов'янськими племенами та аристократією вікінгів. У культурній пам'яті цього регіону *Київська Русь* — це майже міфологізована держава, нащадками якої вважають себе росіяни, білоруси та українці [курсив мій – О.С.]» (с. 30).

Далі наступна теза: «... більшу частину ХХ століття село та місто розділяла мова: українці в **містах** розмовляли або **російською, або польською, або мовою ідиш**, у той час як у селах панувала українська» (с. 33).

Це не відповідає дійсності. У 1923 р. частка українців у значніших торгових та промислових центрах складала: в Одесі - 2,9%, Катеринославі - 4,7% городян, Миколаєві - 15,3%. Адміністративно-політичні осередки України - Київ та Харків - теж не відзначались наявністю українців як визначальної нації, що становила відповідно 14,3% та 21,2% жителів. Сучасні дослідники відзначають стрімке і вагомe збільшення частки українців у населенні міст і містечок України у 1920-ті рр. Якщо у 1923 р. сумарна кількість росіян та євреїв у містах переважала кількість українців майже на 460 тис., то у 1926 р. їх співвідношення вирівнялось. Як свідчить перепис 1926 р., у міських

¹⁸² Кульчицький С. Епплбом Е. Червоний голод: Сталінська війна з Україною / С. Кульчицький // Український історичний журнал. - 2018. - №1. - С. 184-204 (204). 110 Там само. - С. 200, 204.

¹⁸³ Там само. - С. 200, 204.

¹⁸⁴ Rayfield Donald. Emptying the Bread Basket. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine. By Anne Applebaum // Literary Review. - 2017 [Electronic resource]; Montefiore Simon Sebag. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // Evening Standart. - 2017. - 31 August [Electronic resource]; Matthews Owen. Stalin was fully committed to using hunger as a weapon of mass destruction. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // The Spectator. - 2017. - 23 September [Electronic resource]; Finkelstein Daniel. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // The Times. - 2017. - 2 September [Electronic resource]; Stalin's famine, a war on Ukraine. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // The Economist. - 2017 [Electronic resource]; Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum - Review. // The Jewish Chronicle. - 2017 [Electronic resource]; Figs Orlando. Famine or genocide? [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine. By Anne Applebaum // The Daily Telegraph. - 2017. - 16 September [Electronic resource]; Red Famine by Anne Applebaum - enemies of the people [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // Financial Times. - 2017. - 15 September [Electronic resource]; Rule by Starvation. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // Wall Street Journal. - 2017. - 6 October [Electronic resource]

¹⁸⁵ Лукас Е. Роздратування голодом / Е. Лукас // Український тиждень. - 2017. - №35 від 31 серпня. - режим доступу: <http://tyzhden.ua/Columns/50/199099>

¹⁸⁶ Сергійчук В. Як наші люди «допомогли» пулітцерівському лауреату / В. Сергійчук // Голос України. Від 07.07.2018. - режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/304940>

¹⁸⁷ Марочко В. Голодомор-геноцид: заперечення пулітцерівськими лауреатами / В. Марочко. - режим доступу: <https://dt.ua/HISTORY/golodomor-genocid-zaperechennya-pulitcerivskimi-laureatami-281327.html>

¹⁸⁸ Сербин Р. Недоліки і шкідливість монографії "Червоний Голод" Енн Епплбом? // Меморіал жертв Голодомору. □ 2018. □ 06 червня. - режим доступу: <http://memorialholodomor.org.ua/news/nedoliky-i-shkidlyvist-monografiyi-chervonyj-golod-enn-epplbom-roman-serbyn/>

поселеннях Лівобережжя проживало понад 55% українців. Стрімко збільшилась кількість українців серед жителів Катеринослава, склавши 36% та подвоїлась у Миколаєві і Артемівську. Вцілому *серед дев'яти губернських міст* відслідковуються тенденції, притаманні суспільству цього періоду. Енергійне поповнення українцями лав горodian, протягом шести років, склало 14% - у 1920 р., 26,8% - у 1923 р. та 36,8% - у 1926 р. Середній відсоток українців *в усіх містах УСРР* у 1926 р. дорівнював 48,1%. У наступні роки відсоток українців у містах виріс ще більше.

У цій таблиці з експертного висновку демографів (2009 р.) надається *етнічна структура населення загалом по Україні за результатами Всесоюзних переписів 1926, 1937 та 1939 рр. (у%)*¹⁸⁹:

Перепис		Всі національності	в тому числі:					
			Українці	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці	Інші
1926 р.	Все населення	100	80,2	8,7	4,8	1,7	0,09	3,6
	Міське населення	100	48,1	22,6	19,7	1,7	0,5	7,3
	Сільське населення	100	87,3	5,7	1,6	1,7	1,0	2,8
1937 р.	Все населення	100	78,2	11,3	5,2	1,5	1,14	2,4
	Міське населення	100	76,8	13,4	5,0	1,2	1,2	2,4
1939 р.	Все населення	100	60,3	23,8	11,7	0,9	0,6	2,5
	Міське населення	100	86,2	7,4	1,2	1,3	1,6	2,3
	Сільське населення	100						

Виходячи з того, що національний і мовний склад населення дещо відрізняються у бік збільшення використання мови етносу, що представляє пануючу націю, російською мовою у містах послуговувалися не тільки етнічні росіяни, а й представники інших національностей. Однак не так, як стверджується у книзі. Наприклад, у м. Полтава за переписом 1926 року українці склали 68,4% населення, росіяни - 8,9%, євреї - 20,5%. Натомість за мовою населення м. Полтави на цей час поділялося: українська - 62,7%, російська - 23,7%, єврейська - 12,3%. Тож, тільки 5,7% українців та 8,2% євреїв віддали перевагу російській мові, що разом з етнічними росіянами складає 22,8% російськомовних полтавців, також російську мову обрали мовою спілкування ще 1,1% представників інших етносів у Полтаві.

Що стосується польської мови та їдишу, то вони ніколи не мали панівних позицій у мовній палітрі населення підрадянської України, за винятком кількох невеличких містечок на смузі осідлості єврейського етносу царської Росії та в центрах Мархлевського (польськ.) та Пулінського (нім.) районів.

Далі зустрійтеся у авторки відверте пересмикування фактів: **«Вагома роль селянства також означала, що від початку українське відродження було синонімом популізму»** (с. 34); **«...школярі-українці відчували себе деморалізованими в російських школах, їм було нудно і вони ставали хуліганями»** (с. 35); **«Українське селянське повстання [1919 р.- рецензентка] спустошило село** та створило в ньому поділи, котрі вже ніколи не зникнуть» (с. 76); **«Але масштаби голоду налякали більшовиків. Нестача продовольства, ймовірно, могла призупинити селянські повстання в Україні, проте в інших регіонах - тільки підживлювала їх. У Тамбовській губернії продовольча криза спричинила повстання Антонова... Нестача продовольства стала також однією із причин широковідомого повстання в Кронштадті»** (с. 89).

Виникає враження, що українці мають вигляд таких, що **нездатні боротися, стикнувшись із труднощами, зокрема, голодом. Авторка не бере до уваги** той факт, що українські селяни мужньо вели збройну боротьбу з більшовиками у 1919-1921 рр. **Упродовж трьох (!) років** Радянська Росія безрезультатно використовувала у цій війні з простими селянами регулярні частини Червоної армії. Українське село в цей час зовсім не ломилося від харчів - грабували денікінці, російські війська, численні кримінальні банди, яких також було немало. Однак більшовикам не допомогла ані обіцяна повстанцям амністія, ані відміна продрозверстки, адже податок з урожаю 1921 року продовжували збирати методами продрозверстки - грабунком всього, що знаходили озброєні продзагони.

Головна причина Тамбовського повстання 1920 р. та ж сама, що й повстань в Україні - не продовольча криза, а «політика продрозверстки», впроваджувана більшовиками. Селяни «хлібною» Тамбовської губернії були піддані пограбуванню так само, як і українські селяни. Тамбовщину дійсно у 1920 р. вразила засуха, яку, однак, не можна порівнювати з вигоранням усієї рослинності наступного року в Поволжі і в південних губерніях України. Тоді як **причини повстання матросів Кронштадта були виключно політичні.** 24 лютого 1921 р. в Петрограді почалися страйки і мітинги робітників з політичними та економічними вимогами. Петроградський комітет РКП (б) розцінив заворушення на заводах і фабриках міста як заколот і ввів в місті воєнний стан, заарештувавши робочих активістів. Ці події послужили поштовхом до повстання гарнізону Кронштадта, **під час якого Х з'їзд РКП(б) ухвалив відміну продрозверстки.**

Розповідаючи про колективізацію та розкуркулення в українському селі, Енн Еплблом виставляє українців жадібними й жорстокими, маніпулює, наводячи спочатку факт негативного характеру і зазначаючи, що такого було багато, а потім - факт з проявом емпатії, одразу ж підкреслюючи його окремішність: **«Також було багато випадків жорстоких знущань.** В одному

¹⁸⁹ Геноцид в Україні 1932 - 1933 рр. за матеріалами кримінальної справи №475; упор. М. Герасименко, В. Удовиченко. - К., 2014. - С. 346.

селі бригада спалила хату, в якій жили дві дівчинки, котрі щойно осиротіли. Старша дівчинка пішла працювати в колгосп, а звідти її не відпустили доглядати за важко хворою сестрою. **Ніхто не** виявив жодного співчуття до сиріт. Натомість сусіди розібрали рештки хати на дрова і розтягли останні речі, які сестри змогли врятувати» (с. 142); «**В одному селі** співробітники ОГПУ стали свідками, як «50 бідняків разом із куркулями плакали під час розкуркулення. Вони не чинили опору, але допомагали куркулям зібрати свої речі та знайти житло»... Але ці спостереження також довели, що навіть в умовах насильства та істерії **деяким людям у деяких селах вдалося зберегти людяність**» (с. 143).

Зустрічаються в тексті фрагменти нівелювання колонізаторської політики більшовиків по відношенню до України. Говорячи про те, що реакція влади в Росії і в Україні на голод 1921-1923 рр. відрізнялася, авторка **не** пояснює, що несвоєчасне надання допомоги українському населенню було пов'язане з політикою Кремля: «Так само, як і російські колеги, українські комуністи створили Центральну комісію допомоги голодуючим. Проте спочатку комісія мала допомагати не українцям» (с. 85). Винуватцем відмови американській організації АРА працювати в Україні у книзі зображено наркома внутрішніх справ УСРР М. Скрипника, який заборонив їй це робити через відсутність окремої угоди з українським урядом (с. 86).

Заперечується достовірність спогадів О. Гончаренка, даних антропологу В. Ноллу на початку 1990-х рр., який стверджував, що всі двадцятип'ятитисячники були росіянами. Попри те, що респондент на час колективізації вже був дорослим, і мав чітке розуміння того, що відбувалося, Енн Епплбом наполягає: «**У цьому він помилявся, адже більшість з тих, хто працював на селі в Україні, прислали з українських міст**» (с. 132).

Серед іншого Енн Епплбом заперечує висновки українських дослідників щодо використання масового голоду 1921-1923 рр., що лютував на територіях кількох губерній підрадянської України, для придушення селянського спротиву комуністичному режиму. «Українські дослідники запропонували навіть точніше політичне пояснення: радянська влада могла використати голод (як це трапилося і згодом у 1932 році) придушення повстання українських селян. **Цю тезу неможливо довести, адже немає** доказів попереднього планованого голоду українських селян у 1920-1921 роках» (с. 88).

Вражаюча доказова база. По-перше, масовий голод в Україні тривав **з 1921 по 1923 р.** По-друге, а якщо спочатку й не планували, то чому не могли використати по факту? По-третє, українських істориків, які це довели на великому масиві архівних джерел, не два (як посилається автор). По-четверте, вона сама ж стверджує прямо протилежне своєму висновку. Зокрема: «Настав час, як пояснював Ленін, провчити селян, духовенство та інших політичних опонентів, щоб «протягом найближчих десятиліть вони не сміли і подумати про будь-який опір» (с. 88).

Переселення росіян наприкінці 1933 р. Енн Епплбом описує частково реалістично: «Взагалі, першу хвилю переселенців утворили добровольці, котрі розраховували на безкоштовне житло, продовольче забезпечення та оплачений державою переїзд». Однак далі подає фантастичне зауваження: «**хоча деяких з них виселили як «куркулів» і ворогів народу - в них вибору не переселятися не було**». Розкуркулених переселяти було куди - Сибір чекав нових колоністів, а усі переселенці на українські землі отримували звільнення на три роки від оподаткування, отримували підйомні гроші, зерно, корову, звільнену від українців хату і навіть грамофони. Цікаве розкуркулення!

Але найцікавіше, і тут варто підтримати усіх попередніх критиків праці, які чітко вказували на заперечення авторкою Голодомору в Україні 1932-1922 як геноциду, акцентування на тому, що він був «складовою загальносоюзного радянського голоду». Причини голоду за Енн Епплбом: «**Причини крилися в катастрофічному рішенні керівництва Радянського Союзу змусити селян відмовитися від своєї землі та вступити в колгоспи; у виселенні «куркулів» або багатших селян з їхніх дімонок; врешті хаосі, що виник унаслідок сукупності цих факторів і призвів село до голоду**» (с. XXI). **Голодомор розглядається в значно вужчих хронологічних рамках ніж це доведено істориками на документах, про що свідчать ті, хто його пережив:** «...ці дві політичні кампанії - Голодомор взимку і навесні 1933 року та репресії проти української інтелігенції та політиків протягом наступних місяців...» (с. XXIII).

У Передмові з'являється теза на невідповідність Голодомору Конвенції ООН, текст якої відрізняється від концепції геноциду Лемкіна, і міститься натяк на вплив якихось українських зв'язків на визначення Р. Лемкіним «цього концепту» (с. XXXIII).

Стверджуючи, що «**замість різкого спадання влітку [1933 р. - рецензентка], трагедія сповільнювала свій хід поступово. «Надсмертність» продовжувалася протягом 1933-1934 років**», Енн Епплбом 1) **заперечує його штучний характер – режим, який організовано почав убивати українців** ще у I кварталі 1932 р., так організовано і припинив - до осені 1933 р. підвищена смертність у наступні місяці - пролонговані наслідки тривалого голодування; 2) **називає Голодомор трагедією, а не злочином**, що фактично заперечує його геноцидний характер.

Зустрічається і безпідставне використання фактів задля широких узагальнень. Спогади **П. Ангеліної** щодо колективізації: «Лише після перемоги над куркулями, коли їх змусили залишити землю, ми - бідняки, відчули себе справжніми господарями» подані без урахування особистості героїні і супроводжуються висновком: «Таких людей, як Ангеліна та її родина, було багато» (с. 134). До відома авторки **П. Ангеліна** - двічі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Сталінської премії. Нагороджена трьома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями; автор

книги «Люди колгоспних ланів» (1950).

Наступний приклад. «Часто конфіскація була швидкою і насильницькою. ... У деяких випадках експропріація проводилася накладанням високих податків, оформлених заднім числом» (с. 140, 141). Натомість, в *Україні це були не поодинокі, а типові явища*. Завищене оподаткування так званих «куркулів» було одним з інструментів пограбування, а конфіскація відбувалась обов'язково із застосуванням насильства.

Стосовно термінологічної та фактологічної «неохайності». Термін «Громадянська війна» використовується для позначення подій національно-визвольної боротьби українського народу у 1918 - 1920 рр. (с. 47, 48, 49, 63, 86, 131, 136, 152, 156); використання ленінської термінології щодо «єдності російського та українського пролетаріату» (с.48). «Восени 1922 року, коли голод *все ще* охоплював значну територію країни...» (с. 85). Тут незрозуміло, коли ж на думку Енн Епплблом голод закінчився і яку країну вона має на увазі. А також: «... колективізація створила нову сільську *еліту*, котра твердо вірила в своє право на владу» (с. 135). Опис колективізації (с. 141) далекий від дійсності і виглядає як фарс або зйомки голлівудського вестерну.

3-поміж іншого, привертає увагу використання прикладів подій, що відбувались на території РСФРР для ілюстрування подій в Україні, або описуючи їх як явища одного порядку Голод 1921-1923 рр. в Україні подається в однаковій площині з голодом у російському Поволжі: «... нестача продовольства швидко переросла в голод в Поволжі, який охопив територію середньої та нижньої Волги, а також Урал та південь України» (с. 82). «Але в одному надзвичайно важливому *сенсі цей перший радянський голод відрізнявся від голоду через десять років: у 1921 році масове голодування не приховували*. Навпаки, режим намагався допомогти тим, хто голодував. 21 червня 1921 року газета «Правда» повідомляла, що в радянській Росії голодують 25 мільйонів людей. Незабаром режим погодився на створення Всеросійського комітету допомоги голодуючим» (с. 83).

Кілька сторінок книжки присвячені розлогим описам картин голоду в Росії, зверненню її уряду до закордону про допомогу голодуючим, проте немає акценту, що прохання стосувалося тільки населення Поволжя. Так у читача створюється враження, що допомога була так само надана й Україні, тоді як про масові смерті від голоду в Україні світ дізнався лише коли мільйонам померлих українців уже не можна було допомогти (с. 82-85).

«Це був час [1929 р. - рецензентка], коли сталінська наступальна риторика зіткнулася з реальністю українського й російського життя на селі. ... Антоніна Соловйова, міська активістка і комсомолка, котра працювала на Уралі, згадувала про колективізацію з ностальгією...». Методи, за допомогою яких проводили колективізацію та розкуркулення, подаються, немов через лінзу калейдоскопа, картинки-приклади змінюють одна одну, **незалежно від місця розгортання події** - в Україні чи Росії (с. 140-141).

У такий спосіб читач підводиться до думки: по-перше, що владі було однаково, проти кого вчиняти насильство і репресувати - чи-то проти російського селянина, чи-то українського; по-друге, що грабіжницьке розкуркулення - це свавілля місцевих активістів; їх автор виставляє типовими кримінальниками, які не гребують забрати останню пелюшку та крихту у немовляти.

Це стосується й розповіді про повстання 1930 р. (с. 154). «До 6 лютого 1930 року... в Радянському Союзі спецоргани заарештували 15985 людей за «контрреволюційну діяльність» на селі. Приблизно дві третіх заарештованих була українцями. З 12 по 17 лютого ОГПУ заарештувало ще 18000 по всій території СРСР» (с. 156). Якщо повстанський рух в Україні нічим не відрізнявся від інших регіонів, то чому ж тоді Сталін був такий злий саме на українців?

Окремим блоком йде проблема – незнання або перекручування фактів. Як у випадку з використанням другорядних фактів, ігноруючи такі, що мали убивчі наслідки. Наприклад, щодо української мови (с. 55): «... в 1804 році цар Олександр 1 дозволив використання деяких національних мов у нових державних школах. *Українська не входила до цього переліку...*». «У 1881 році Київський генерал-губернатор проголосив, що використання української мови в шкільних підручниках *може призвести до її впровадження* у вищі навчальні заклади, а звідти і в законодавство, суди та адміністративні установи, створивши таким чином «численні труднощі й навіть небезпечні зміни для єдиної російської держави». При цьому немає згадки на *Валуєвський циркуляр* від 30 липня (18 липня) 1863 р., в якому *заборонялась публікація* релігійних, навчальних і освітніх книг українською мовою, хоча ще дозволялась публікація художньої літератури, та *Емський указ Олександра II* (1876 р.) *про заборону друкування та ввозу з-за кордону будь-якої україномовної літератури*, а також про заборону українських сценічних вистав і друкування українських текстів під нотами, тобто народних пісень.

Маємо ще наступні: «Коли Російська та Австро-Угорська імперії *раптово розпалися* у 1917 та 1918 роках відповідно...» (с. 37); «Успіх революції довів як більшовицьким лідерам, так і багатьом іншим, що *Маркс і Ленін мали рацію*» (с. 49); «У червні 1919 року і Григор'єв, і *Махно назавжди розірвали свої домовленості з більшовиками*» (с. 69). Махно пішов на союз з більшовиками під час наступу на генерала Врангеля восени 1920 р. «*Коли Біла армія* зайняла Харків у серпні 1919 року...» (с. 71). Денікінці вступили в Харків 25 червня 1919 р. «Точні людські втрати важко підрахувати, *адже ніхто не вів обліку під час голоду*. В найбільш постраждалому *південному регіоні України загинуло від 250 000 до 500 000...* У радянських матеріалах, опублікованих невдовзі після закінчення голоду, вказано 5 мільйонів осіб [в рад. республіках загалом – рецензентка]» (с. 89). «*Більшість з них [колективних господарств - рецензентка] вимагатиме від членів* відчуження права власності на свою землю...» (с. 128). Наприкінці 1920-х років уся земля в СРСР була власністю держави, тож

відчуження права власності на свою землю було непотрібне.

До всього іншого, у **різних главах книжки містяться взаємовиключні висновки з одного й того ж питання**. Висновок: «... визнання державою нового керівництва села змусило замовчати противників колективізації... активність селянських мас *[проти «куркулів»- рецензентка]* була настільки потужною, що протягом всієї операції навіть не довелось викликати озброєні загони. ... Завдяки «ентузіазму та дієвості місцевих активістів вороги колективізації почувалися розгубленими й самотніми» (с. 135) зроблено на підставі звіту ОГПУ про події в Україні в березні 1930 р., без його критичного аналізу і використання інших джерел. Нижче за текстом автор висловлює сумніви в ентузіазмі активістів, констатує неможливість дізнатися з доступних матеріалів про реальність цього ентузіазму, а мемуари, за словами автора, «лише натякають», що активісти «не були ні ентузіастами, ні циніками, ні злочинцями, а просто боялися» (с. 135). Така ремінісценція після стверджуючих протилежне цитат є, однак, недостатньою для їх спростування.

У іншій главі, присвяченій повстанням, авторка, описуючи цю ситуацію, наводить інформацію про 2000 масових виступів, що відбулися в Україні до кінця березня 1930 року (с. 160). Далі вона стверджує: «до середини березня ситуація погіршилася. 9 березня Балицький звітував про «масові повстання» у шістнадцяти районах України» (с. 161). **Виникає запитання: для кого ситуація погіршилась?**

Віднесення до категорії куркулів пояснюється не ставленням до режиму (активно й неактивно), а особистими стосунками з сусідами чи керівництвом села (с. 137). Допускається довільне викладення порядку подій, коли те, що відбулось пізніше, подається як причина попередньої події: «Відколи вимога «знищення куркуля як класу» стала державним пріоритетом *[заява Сталіна на конференції грудень 1929 р.- рецензентка]*, республіканське керівництво відчувало потребу знайти краще визначення поняття «куркуль». У серпні 1929 року Рада народних комісарів видала постанову, котра задекларувала «ознаки» куркульських господарств» (с. 137).

Авторка стверджує, що термін «куркуль» було з **неймовірною легкістю** поширено на «представників національних меншин на території СРСР, зокрема на поляків та німців, багато з яких проживали в Україні. У 1929 - 1930 рр. деякі українські посадовці вважали, що всіх етнічних німців в Україні, а деякі з них проживали тут з XVIII сторіччя, треба переозначити на «куркулів». **У відсотковому відношенні їх було розкуркулено і депортовано приблизно в три рази більше, ніж етнічних українців, також вони ставали об'єктом особливих переслідувань.** «Де б ви, саранча, не оселилися на нашій землі, - казав голова колгоспу групі етнічних німців-селян, - не очікуйте Божої мани у поміч, ніхто не почує ваших огидних скарг» (с. 138).

«Як і тогочасні партійні лідери, керівництво ОГПУ не скаржилося на відсутність амбіцій. З усіх зернових регіонів СРСР від України очікували найбільше «куркулів»: 15000 «найміцніших та найактивніших куркулів» повинні були заарештувати, 30000 - 35000 «куркулів» з родинами підлягали виселенню, і ще 50000 - депортації до Північного краю». Далі для порівняння наводяться цифри по Білорусі та Центрально- Чорноземної області та припущення: «Ймовірно, вищі цифри для України відповідали вищому відсотку селян серед населення. Також можливо, що вони віддзеркалювали московське сприйняття українських селян як джерела перманентної політичної загрози». Звідси є незрозумілим, за яким документом передбачалося проведення репресій проти так званих «куркулів» і скільки власне мали виселити. Таємною постановою ЦК ВКП(б) від 30.01.1930 р. передбачався поділ тих, хто підлягав розкуркуленню, на 3 категорії (не стільки за майновим станом, скільки за ступенем вираження ними нелояльності режиму). Перекручено і зміст т. зв. «куркульської операції», що проведена на підставі постанови ОГПУ від 31.01.1930 р.

«У 1980-х один український селянин повідав збирачу усної історії, що йому пощастило бути депортованим до Сибіру, **адже він зміг перевезти туди свою родину**, коли тут почався голод» (с. 145). А як же з необхідністю щодня відмічатись у комендатурі **спецпоселення**? Навіть один такий пропуск міг стати причиною для ув'язнення у концтаборі! Чи було можливим ще доїхати живими до того ж Сибіру?

Далі: «...колона з 400 осіб, переважно селянок, вирушила до польського кордону з криками «Не треба нам колективів, ідемо в Польщу!» По дорозі вони побили уповноваженого посівкампанії, але зупинилися за кілька кілометрів від кордону після роз'яснень коменданта прикордонної ділянки. Наступного дня цей натовп зібрався знову і вирушив до кордону просити допомоги поляків. Прикордонники встигли зупинити селян лише за 400 метрів від кордону» - зі звіту ГПУ. Хотілося б відмітити, що Енн Еплблом не критично цитує цей звіт. Тут мова йде про територію 30-кілометрової прикордонної смуги з особливим режимом для цивільних осіб. Важко уявити відкрити ходу майже півтисячі осіб по такій території, як врешті й де-інде в тогочасному СРСР. Ще важче повірити, що комендант обмежився роз'яснювальними словами, а самі протестувальниці після неї, благополучно переночувавши, попрямували на самісінський кордон.

Таким чином, розглянувши та проаналізувавши вищезазначені сумнівні і відверто суперечливі аспекти в роботі Е. Еплблом «Червоний голод. Війна Сталіна проти України», у підсумку хотілося б зупинитися на ключових, на мою думку, позитивних і негативних моментах. До позитивних варто віднести те, що поява подібної роботи англійською мовою та ще й з під пера лауреата пулітцерівської премії, в цілому, є кроком вперед у тому сенсі, що доносить до західного світу інформацію про злочинні дії, котрі мали місце у 1932-1933 рр., завдяки якій більше людей дізнаються про Голодомор тих часів, що був спланований та ініційований сталінським режимом. Окрім суто академічних розвідок потрібні й такі науково-публіцистичні праці, завдяки яким ця тема буде зарахована до рангу

топових проблем світового та цивілізаційного масштабу, про які варто говорити і пам'ятати не лише українцям, але й звичайним людям у всьому світі, щоб робити правильні висновки і запобігати появі подібних злочинів в майбутньому.

Серед негативних моментів, враховуючи зауваги, найголовнішою є пастка, що її умовно можна окреслити «відлунням авторитету». Чи потрібно нам, науковцям і розсудливим читачам, з великим кредитом довіри звертатися до будь-якої роботи з теми Голодомору авторства зарубіжних дослідників? Чи може необхідно критично підійти до будь-яких історичних розвідок, котрі стосуються аналізу та осмислення цієї проблеми, незважаючи на те, чи автор відома, чи маловідома постать в науковому світі? *Не аплодувати захопливо, почувши з вуст знаного західного вченого слово «Голодомор», чи зустрівши книгу з такою назвою, а зі всією сумлінністю і неупередженістю звернутися до перевірки здобутих і представлених даних відносно їхньої автентичності та правдивості, що, власне, і вимагає професія історика.* І вже на підставі цього відповісти на наступне запитання: чи «спотворюють» подібні роботи українську історію, а також, чи є вони шкідливими для свідомості українців?

У випадку з книгою Енн Епплблом такі перестороги є не випадковими і обґрунтованими. Чого лишень вартує вищезгадана думка, котра проходить лейтмотивом крізь всю її роботу, що Голодомор не може підпадати під визначення «геноцид» в історичному та юридичному аспектах (с. 340-341), на відміну від Голокосту. І не дивно, що авторка робить такий висновок, адже якщо переглянути джерельну базу, то вона виглядає неповною і вибірковою, де відсутні ключові академічні праці відомих українських дослідників, посилання на ґрунтовні регіональні та культурологічні студії, що дають змогу комплексно поглянути на проблему Голодомору як на геноцид українського народу. Це ставить перед авторкою, якщо вона продовжить досліджувати цю тему і, все ж таки, захоче дізнатися правду, нові завдання, які вимагатимуть від неї залучення додаткового матеріалу і додаткових консультацій з більшим колом експертів, і на цій основі внесення необхідних правок в роботу, котрі увійдуть в друге доповнене видання. Зі свого боку, я і мої колеги готові їй у цьому допомогти, адже так само зацікавлені у об'єктивному висвітленні правди про геноцид українців.

* * * * *

І. СУБОЧЄВ,
кандидат історичних наук, Дніпродзержинський коледж фізичного виховання

РОЛЬ ОРГАНІВ ЮСТИЦІЇ У ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНИХ КАМПАНІЯХ 1928–1932 РР.

Досліджено діяльність органів юстиції радянської України в умовах запровадження політики колективізації в селі під час хлібозаготівельних кампаній 1928–1932 рр. На широкому аналізі архівних та опублікованих документів, літератури з цієї проблематики розглянуто основні напрями роботи цих органів у селі, форми та методи такої роботи, її наслідки у досліджуваній період.

Напрями роботи органів юстиції у селі впродовж досліджуваного періоду, були спрямовані на забезпечення запровадженого там політико-економічного курсу. Показано, що впродовж 1928–1929 рр., у зв'язку із здійсненням наступу на заможні верстви села, концентрацією уваги на поточних політико-господарських кампаніях у селі, поширилися напрями роботи цих органів, які були пов'язані із застосуванням масових репресивних заходів проти селян. Запровадження в життя політики суцільної колективізації, «ліквідації куркульства як класу» та невдалі хлібозаготівельні кампанії 1931–1932 рр. зробили такі напрями роботи пріоритетними.

Форми і методи роботи у всіх сферах прокурорського нагляду були спрямовані на всеосяжне охоплення наглядом установ, які брали участь у хлібозаготівельних кампаніях, на запровадження цими установами політико-економічного курсу комуністичної партії у селі. Виконання хлібозаготівельних планів за усіляку ціну змушувало прокурорські органи посилювати репресивну складову своєї діяльності, нехтуючи наглядом за законністю.

Поширення репресивних заходів щодо селянства змусило також і органи суду і слідства шукати відповідні до ситуації методи та форми роботи, які б забезпечили швидкі темпи вирішення справ та посилений репресивний тиск на селян. Переважною формою роботи органів суду і слідства в селі стали колективні судово – слідчі бригади, виїзні сесії суду. Такі бригади, виїжджаючи на села, виявляли незадавачів хліба чи іншої сільгосппродукції, проводили на місці дізнання та слідство, а суд розглядав такі справи показовим порядком у тому ж селі. Таким чином, забезпечувався і швидкий

темپ вирішення справ і посилений репресивний тиск на селян.

Показано, що репресивні заходи органів юстиції в селі під час хлібозаготівельної кампанії восени 1932 р. мали вирішальний вплив у справі конфіскації в селян продовольчих запасів. Робота цього підрозділу радянського репресивного апарату у запровадженні злочинної політики влади у селі призвела до загибелі мільйонів людей.

Ключові слова: органи юстиції, суд, прокуратура, колективізація, хлібозаготівлі, репресивні заходи, судово-слідчі бригади.

Актуальність теми. Голодомор 1932-1933 рр. є однією з найтрагічніших сторінок в історії українського народу. Він був результатом запровадженої в селі комуністичною владою, політики колективізації, яка супроводжувалася масовими репресивними заходами щодо селянства. Безпосередньо до голоду призвела нав'язана селу в ті часи продрозкладка та притаманні їй репресивні заходи у вигляді продовольчих, і перш за все хлібозаготівельних кампаній. Роль репресивних органів у цих кампаніях була величезна. Актуальність цього дослідження зумовлена потребою проаналізувати діяльність однієї з ланок зазначених органів – органів юстиції (під якими в ті часи розуміли суд і прокуратуру) в хлібозаготівельних кампаніях у переломні роки становлення колгоспного ладу в Україні (1928–1932 рр.) та оцінити вплив їхньої роботи на хід цих кампаній.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження є частиною науково-дослідної роботи кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету за темою «Історія Наддніпрянської України: етнонаціональні, етносоціальні, етнокультурні процеси».

Об'єктом дослідження є органи юстиції України, під якими в той час розуміли суд і прокуратуру.

Предметом дослідження є діяльність зазначених органів в селі під час хлібозаготівельних кампаній 1928–1932 рр.

Хронологічні межі дослідження – 1928–1932 рр. зумовлені поставленою метою. 1928 р. – запровадження надзвичайних заходів під час хлібозаготівель. 1932 р. – хлібозаготівельна криза, яка призвела до голодомору в селі.

Метою цього дослідження є аналіз репресивної діяльності органів юстиції в селі під час проведення хлібозаготівельних кампаній 1928-1932 рр., ролі цих органів в організації продовольчої кризи у сільському господарстві. Визначаючи цю роль, не можна не зазначити, що напрям роботи органів юстиції в хлібозаготівельних кампаніях було націлено на всіляке сприяння проведенню політичної лінії комуністичної партії щодо цього питання. А лінія ця була скерована на максимальне вилучення зерна у селянина, використання хлібозаготівель з метою тиску на заможні прошарки села і сприянню цим примусовій колективізації в селі.

Враховуючи це, основні завдання органів юстиції під час проведення хлібозаготівельних кампаній, полягали в забезпеченні ефективної та чіткої роботи хлібозаготівельних і місцевих радянських органів, нагляді за відповідністю цієї роботи партійним та державним директивам [21, с. 294–298]. З початком суцільної колективізації та утворенням великої кількості колективних господарств у селі питому вагу у роботі органів юстиції під час хлібозаготівель займала боротьба з безгосподарністю, зокрема, з великими втратами хліба під час його збирання, обмолоту та зберігання [7, с. 1–8].

Впроваджували ці завдання у життя органи юстиції, виконуючи свої основні функції: здійснювали прокурорський наряд, проводили судово-слідчу роботу. Прокурорський нагляд розподілявся на адміністративний та судово-слідчий нагляд. Сутність адміністративного нагляду полягала в забезпеченні додержання від органів влади, господарських органів, громадських та кооперативних організацій і окремих осіб законів радянської влади, виданих у межах їхньої компетенції.

У межах адміністративного нагляду під час хлібозаготівель прокуратура наглядала: за виконанням директив щодо організації матеріально-технічної бази заготівель, строків доведення планів заготівель до села і надання твердих завдань заможним господарствам, своєчасного відвантаження заготовленого зерна, за додержанням директив щодо методів приймання та зберігання заготовлених продуктів і обслуговування здавачів, методів заготівель у різних господарствах (радгоспи, колгоспи та індивідуальні господарства – бідняцько-середняцькі та заможні), методів реагування на випадки не продажу державі зайвих продуктів від різних соціальних груп селянства та невиконання умов контракції, щодо обліку заготовлених продуктів, за правильністю ліній застосування заходів адміністративного впливу (переважно штрафних стягнень), за невиконання завдань, особливо за додержанням класового принципу щодо самого застосування заходів адміністративного впливу [13, с. 8–9]. У судово-слідчому нагляді прокуратура стежила за дотриманням процесуальних норм та класового підходу під час слідства та у судових справах.

Зазначену роботу здійснювали відповідними формами та методами, які в 1928–1933 рр. децю відрізнялись від форм та методів роботи цих органів у хлібозаготівельних кампаніях минулих років. До кампанії 1927–1928 рр. судово-слідча робота значною мірою відбувалася у місці розташування цього органу юстиції (окружний чи районний центр). Нагляд за адміністративними органами під час кампанії прокуратура здійснювала методом планового обстеження цих органів [1, с. 588–600]. Обстеження містило перевірку відповідності закону постанов і рішень адміністративного органу, який підлягав перевірці. Учинялися такі обстеження не дуже часто, охоплення наглядом місцевих

органів влади було неповним [11, с. 363].

Тепер, коли хлібозаготівлі набули вигляду масово-політичних кампаній, з центра на місця стала надходити значна кількість директив стосовно цих кампаній і потребувалось поширити та удосконалити нагляд за місцевими органами стосовно виконання цих директив, а також задіяти всю міць репресивного апарату щодо селян. Від органів юстиції почали вимагати «стати на службу кампанії цілком і повністю» та «усіма існуючими засобами забезпечити точне і беззастережне виконання директив центру та заходів місцевої влади» [4, с. 97–98]. Наглядати за виконанням значної кількості директив та законодавчих актів місцевою владою старими методами було неможливо, як неможливо було старими методами судово-слідчої роботи сприяти вилученню всіх лишків хліба у селян на потребу державі. Посилити нагляд за виконанням місцевою владою директив та постанов центру вирішили за допомогою сільського активу.

З 1929 р. у селі почали створювати групи (бюро) сприяння прокуратурі, сигнальні пости [1, с. 588–600]. Створювались ці групи та пости при сільрадах і місцевих виконкомах. Вони у випадку порушення закону місцевим органом влади, або у випадку видання цим органом незаконного розпорядження чи постанови, повинні були сигналізувати про це в місцеві органи юстиції. Входили до цих груп та постів переважно сільські активісти. Керував ними місцевий прокурор. Він же був зобов'язаний піклуватися про правову освіту своїх підлеглих.

Крім зазначених груп і постів, за місцевими органами влади наглядали спеціальні осередки та гуртки, утворені із людей, обізнаних у правовій галузі – народних засідателів і громадських обвинувачів. У нагляді за адміністративними органами були задіяні і так звані «соцсумісники», тобто ті, хто поруч зі своєю основною роботою брав участь у допомозі органам юстиції. Допомогала адміністративному нагляду і робота робсількорів. Упродовж 1929–1933 рр. діяльність усіх цих груп сприяння прокуратурі, сигнальних постів, осередків народних засідателів, гуртків громадських обвинувачів та «соцсумісників», бригад робсількорів у справі адміністративного нагляду періодично то затихала, то знов реанімувалася в залежності від ступеня успіху сільськогосподарської кампанії, яка проводилась [16, с. 8]. Поруч із новими методами нагляду існували і старі – обстеження та ревізії місцевих органів влади, які здійснювались безпосередньо прокуратурою.

Що стосується судово-слідчої роботи, то тут, по-перше, був задіяний метод посилення репресій до заможних елементів села під час хлібозаготівель [21, с. 294–295]. Для цього була підведена відповідна законодавча база. Впродовж 1929–1933 рр. виходять постанови та директиви ЦК КП(б)У, ВУЦВК та РНК УСРР про посилення репресивних заходів до заможних селян під проведення хлібозаготівельних кампаній, такі, наприклад, як постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 3 липня 1929 р.: «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконання загальнодержавних завдань і планів [9, с. 101], постанова II сесії ВУЦВК XII скликання від 12 липня 1931р. «Про завдання хлібозаготівель» [5, с. 557–561], постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель» [9, с. 548–549].

Послаблення репресій щодо заможних селян з боку органів юстиції кваліфікувалося як «правий ухил» у роботі цих органів [18, с. 5]. «Правий ухил» у судовій роботі вважали тоді значно більш шкідливим для хлібозаготівель, ніж ліві «закрути». Останнім терміном відзначали надто суворі репресивні заходи до середняків і бідняків [18, с. 7].

По-друге, спрощено проходження «хлібозаготівельних» справ. Вважалося, що розслідування репресій у найкоротший строк може дати відповідний позитивний ефект (зокрема і політичний) в справі проведення хлібозаготівельних кампаній [4, с. 98]. Так, якщо, наприклад, справа заводилась за злочин, зв'язаний з помелом зерна, то цю справу намагалися довести до суду ще до закінчення вищезазначеного помелу, інакше вважали – справа втратила свою актуальність. Середній термін проходження «хлібозаготівельних» справ становив у 1932-1933 рр. 3–5 днів [19, с. 178]. А це звичайно не могло не позначитися на якості слідства.

По-третє, переважною формою роботи судово-слідчого апарату в селі під час хлібозаготівельних кампаній стали колективні судово-слідчі бригади, що виїжджали на села і виявляли тих селян, які не здавали хліб, провадили на місцях дізнання і слідства, а суд розглядав такі справи показовим порядком у тому ж селі [7, с. 315]. Починаючи з хлібозаготівельної кампанії 1930 р., більшість справ, пов'язаних з хлібозаготівлею, судово-слідчі бригади вирішили безпосередньо у селі. Тобто, можна констатувати, що за зазначений період багато зроблено, аби методи та форми роботи органів юстиції у хлібозаготівельних кампаніях стали по-справжньому ефективним інструментом у справі вилучення хліба для потреб держави та тиску на селянство в справі залучення останніх до колгоспу.

Вперше органи юстиції «стали на службу кампанії цілком і повністю» взимку 1928 р. під час хлібозаготівельної кампанії з врожаю 1927 р. Ще восени 1927 року справи, що були порушені у зв'язку із хлібозаготівлями, «велися у звичайному порядку, без урахування їх значення». На думку народного комісаріату юстиції (НКЮ) УСРР: «чисельність порушених справ слід вважати мізерним у порівнянні з чисельністю злочинів, що мали місце в галузі хлібозаготівель» [4, с. 97]. І лише після виходу у першій декаді січня 1928 року ряду директив НКЮ УСРР та Прокуратури республіки, що потребували від органів юстиції на місцях «вияву будь-яких відхилень від директив центру, вияву всіх зловживань у зв'язку з хлібозаготівлями і рішучої боротьби з ними шляхом суворої і негайної репресії», у селі застосують широку репресивну діяльність зазначених органів [4, с. 97].

У цій кампанії в органах юстиції було два напрями боротьби: з посадовими особами та «приватниками». Під «посадовими особами» розуміли переважно агентів хлібозаготівельних та

господарчих апаратів. Їхня провина полягала «у бездіяльності, недбалості, що призводило до псування зерна, порушення лімітних цін, підробок, щоб приховати такі порушення» [4, с. 98].

Звинувачувалися «посадові особи» і у «корисливих зв'язках» з «приватником», під яким розумілися «спекулянтські елементи міста і села». «Корисливі зв'язки» зводилися до допомоги «посадовцям» «приватникам» в справі збуту останніми зіпсованого зерна та продажу їм значних партій вже заготовленого зерна, дозволу помелу зерна на державних млинах, надання залізничного транспорту для відправки зерна із спекулятивною метою [4, с. 98]. Само собою, що така допомога з боку посадових осіб чинилася небезкорисливо.

Безпосередньо «приватників» звинувачували у тому, що займалися закупівлею та перепродажем зерна за спекулятивними цінами, «сховом зерна з метою підняття цін на нього» (під цим іноді розуміли небажання селян здавати зернову продукцію державі за заниженими цінами), відправкою зерна залізницею у «замаскованому вигляді» (зерно оформляти під якусь іншу продукцію) [4, с. 98]. У тодішніх правничих виданнях відзначалося, що «не можна недооцінювати дезорганізаторського впливу на наш хлібний ринок цих махінацій «приватника», які «мають на ринок великий вплив, тому що спекулянтів цих велика кількість (і тут вона перейшла в якість)» [4, с. 98].

Сільських «приватників», тобто «спекулянтів», поділяли на дві групи:

1) заможних селян, що закуповували значні партії хліба з метою їх схову і продажу навесні за спекулятивними цінами та 2) дрібних перекупників, працюючих на кошти більш значних спекулянтів. Звичайно, репресії щодо першої і другої груп не були однаковими. Але більшість репресованих була засуджена за 127 статтею Кримінального кодексу УСРР (спекуляція), яка до спекулятивних дій прирівнювала невипуск товарів на ринок.

Тобто, широке застосування цієї статті було обумовлене небажанням селян продавати хліб державі.

Спочатку кампанії на 01.07.28 р. всього було заведено 11015 справ, із них: щодо посадовців – 3115 справ і «приватників» – 7902 справи. І до тих, і до інших здебільшого було застосовано позбавлення волі [6, с. 117]. Тобто, влада вважала зловживання «посадовців» та діяльність «приватника» небезпечними для наявного ладу.

Усі ці репресивні заходи органів юстиції дали, на думку керівництва наркомату юстиції УСРР, «значительные результаты в смысле оздоровления хлебного рынка», тому що «преступную деятельность частника в значительной мере парализовано, игра на повышение и спекулятивный ажиотаж почти совершенно прекратилась» [11, с. 99]. Зазначали також, що там «где роль в кампании карательных органов была недооценена..., там мы имеем и меньшее количество дел, там и оздоровление рынка шло медленнее» [4, с. 99].

«Оздоровлення хлібного ринку» органами юстиції дійсно призвело в кампанію 1928 року до підвищення обсягу хлібозаготівель (заготовили 4,1 млн т проти 3,1 млн т у 1927 році, причому валовий збір зерна з врожаю 1928 року був на 4,6 млн т меншим від попереднього) [12, с. 62]. Це створювало ілюзію всемогутності надзвичайних заходів у хлібозаготівлях.

Тому, мабуть, після короткочасного скасування таких заходів у другій половині 1928 року, на початку 1929 року, у зв'язку з недостатніми обсягами хлібозаготівель, в Україні знову застосовують «надзвичайщину», але вже у формі так званого «урало-сибірського» методу хлібозаготівель». Застосування цього методу, основу якого становили силові, репресивні заходи вилучення зерна, призвело до поширення адміністративних і судових репресій у селі.

Влітку і восени 1929 року по 22 округах України розпродали з торгів майно 22 тис. «куркульських» і середняцьких господарств, які не хотіли, чи не могли виконати хлібозаготівельні зобов'язання [3, с. 47]. Усього протягом 1929 р. за так зване ухилення від виконання хлібозаготівельного плану зазнали репресій 33 тис. селянських господарств [12, с. 62].

Обсяг хлібозаготівель у 1929 р. становив 5 млн т, що було більше ніж у 1928 р. (4,1 млн т) [12, с. 65]. Але, це було значно менше від встановленого заготівельним планом (8,2 млн т) [10, с. 112]. Ставало очевидним, що вилучити у селянина-одноосібника такої кількості хліба на потребу державі не вдасться. Інша річ – колективні господарства та робота в них під командою бригадира і голови. Тому в кінці 1929 р. був проголошений курс на суцільну колективізацію сільського господарства. Перед органами юстиції постало нове завдання – репресивними заходами сприяти якнайшвидшому вступу одноосібників – бідняків і середняків до колгоспу. Тому під час проведення хлібозаготівельної кампанії врожаю 1930 р. основну увагу органів юстиції було прикуто до ще наявного індивідуального сектора.

У цьому секторі виділяли дві різні категорії здавачів хліба: «куркулів», заможних селян, до яких доводилось тверде завдання щодо хлібозаготівлі, і бідняцько-середняцьку частину села, з якою держава вступала в інші взаємини, засновані на «нових формах виробничої спілки міста та села (контрактація та самозобов'язання)» [15, с. 201]. Відповідно і органи юстиції до цих різних соціальних груп підходили неоднаково. «Куркулі» за зриви хлібозаготівельного плану притягалися до відповідальності в основному за статтею 58 КК УСРР від 1927 р. (злісне ухилення від оплати податків і виконання завдань по хлібозаготівках), бідняки та середняки - за статтею 119 КК УСРР (невиконання договорів контрактації) [20, с. 123].

За цю хлібозаготівельну кампанію судові органи УСРР розглянули 14876 справ, пов'язаних з хлібозаготівлями. З цієї кількості – 10338 справ за невиконання твердих завдань щодо хлібозаготівлі й 4538 справ за невиконання умов контрактації. Тобто, частіше репресії застосовувалися до заможного прошарку селян. Під час порушення справ твердо відчувається класовий підхід. Крім

справ за нездавання хліба, розглянуто ще близько 3 тис. справ за інші «соціально-небезпечні» вчинки, пов'язані з хлібозаготівлею (терор, агітація, опір владі, хуліганство, службові злочини тощо). Разом розв'язано близько 18000 справ, пов'язаних з хлібозаготівлею [15, с. 202].

У хлібозаготівельних справах суд застосовував: позбавлення волі – 51%, примусову працю – 36%, штраф – 8,4%, громадську догану – 2,5%, інше – 2,1%. Конфіскацію майна як «додатковий захід судової репресії» суд застосовував до 32% осуждених, з них 75% припадало на «куркульсько-заможню» групу, 24% – на середняків і 1% на інші соціальні групи. 83% випадків застосування позбавлення волі, як судової репресії за статтею 58 КК, припадало на «куркульсько-заможні» групи засуджених. Тобто, під час винесення вироків переважав класовий підхід.

Штраф як «додатковий захід соціальної оборони» застосовано у 90% випадків до «куркульсько-заможної» верхівки села. Пересічна сума штрафу на «куркуля» дорівнювала 782 крб, на середняка – 288 крб. [7, с. 315–317].

Засуджені за невиконання договорів контрактації за соціальним станом розподілялися так: «куркулів» – 5%, заможних середняків – 40%, середняків – 42%, незаможників – 5%, членів колгоспів – 5%, інших – 3% [7, с. 315–317]. Таким чином і в цій категорії засуджених спостерігаємо значний відсоток заможних селян, хоча договори контрактації укладалися переважно з незаможною частиною селянства. Судові органи сумлінно виконували партійні постанови, що стосувалися ліквідації заможного прошарку селянства, а хлібозаготівлі, з їх підвищеними зобов'язаннями щодо заможних селян, якнайкраще для цього підходили.

Як впливала на хід кампанії робота судово-слідчих органів у селі свідчать такі факти. Коли по Бершадському району (колишній Уманський округ) на 15.10.30 р., хлібозаготівельний план виконано тільки на 20–22%, а по Джулінському району того ж округу – ще менше, то за одну декаду роботи судово-слідчої бригади загальне виконання плану по Бершадському району дійшло до 86%, а по Джулінському району – до 90%. По Богодухівському району (колишній Харківський округ) внаслідок роботи судово-слідчої бригади на 30.12.30 р. виконано хлібозаготівельний план на 100,75%, по В. Писарівському району того ж округу на 101,5% [15, с. 202].

Тож репресивний тиск судово-слідчих бригад вирішально вплинув на успішний хід хлібозаготівельної кампанії 1930/1931р. (обсяг хлібозаготівель становив 7,8 млн т, що значно перевищувало показники минулих років). Здавалося, репресивно-адміністративні заходи під час проведення хлібозаготівель здатні вирішити «хлібну» проблему в країні (на що сподівався Сталін). Але вже під час наступної кампанії ці ілюзії були розвіяні.

Темпи проведення хлібозаготівельних робіт у цю кампанію були значно меншими порівняно з тогорічними. На 20 жовтня 1931 р. колгоспи виконали свій хлібозаготівельний план на 66,8%, одноосібники – на 55%, радгоспи – на 31,5% [14, с. 556]. І це незважаючи на те, що репресивний тиск органів юстиції був ще більшим, ніж у попередню кампанію. На 1 грудня 1931 р. було засуджено 36 тис. чоловік [19, с. 170], що значно перевищувало кількість засуджених у хлібозаготівлю 1930 р., а плану так і не виконали (обсяг хлібозаготівель становив 6,9 млн т замість 7,7 млн т, як було визначено).

Таке становище викликано багатьма чинниками. Погана організація хлібозаготівельних робіт, впроваджена продрозкладка, яка не сприяла зацікавленості селян у продуктивній праці, труднощі, спричинені високим відсотком вилученого у колгоспів наявного зерна під час проведення тогорічних хлібозаготівель тощо. Але всі прорахунки звели до так званих «настроїв самовпливу» (це коли керівники колгоспів вважали, що усуспільнений сектор господарства спроможний сам собою, без яких-небудь особистих зусиль членів цих господарств стати високопродуктивним постачальником зерна), на споживацькі та власницькі настрої членів колгоспів [17, с. 511–512]. З провалу хлібозаготівельної кампанії 1931 р. необхідних висновків зроблено не було: продрозкладку з села не зняли, основний наголос у хлібозаготівлях продовжував робитися на силових заходах.

У директиві НКЮ від 25 липня 1932 р., яка стосувалася майбутньої хлібозаготівельної кампанії, органам юстиції ставиться завдання зробити все можливе для «подолання куркульського опору хлібозаготівлям». Крім цього, найважливішим питанням для майбутньої кампанії директива вважала боротьбу з втратами хліба, з його розкраданням та розтринькуванням [18, с. 4]. У цій боротьбі на допомогу органам юстиції 7 серпня того ж року вийшов закон «Про охорону майна держаних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», що передбачав жорстокі покарання для розкрадачів колгоспної власності [9, с. 499].

Як впливала діяльність судово-слідчих бригад та виїзних сесій суду на хід хлібозаготівель, можна показати на прикладі Дніпропетровської області. Їхня робота, судячи з інформаційних листів обласної прокуратури та облсуду, що стосувалися діяльності органів юстиції восени 1932 р. у справі забезпечення хлібозаготівельних завдань, перш за все визначалася «певним збільшенням виконання хлібозаготовчих планів» [8, арк. 3]. Так, у селі Липове Лихівського району судово-слідчою бригадою було притягнуті до відповідальності службовці артїлі ім. Чубаря: бригадир Соловей, вагар – Пузир, зерновози – Рива, Лисенко та Ваціон, за обвинуваченням у тому, що вони розкрадали зерно, продавали його на приватному ринку, а гроші ділили поміж собою. Трьох розкрадачів виїзна сесія облсуду засудила до розстрілу, решту – до 10 років позбавлення волі. В інформаційному листі констатовано, що під час судового процесу із села Липове колгоспом ім. Чубаря вивезено хліба «червоною валкою» 22 пуди [8, арк. 7].

У Магдалинівському районі притягнуто до відповідальності голову артїлі ім. Молотова Кавашного, завгоспа цієї артїлі Феліна, комірника Кривошлика та члена управи артїлі Щербину за

обвинуваченням у тому, що вони недбайливо поставилися до своїх обов'язків, внаслідок чого сталася нестача 78 центнерів хліба, видавали аванс зверх норми, постачали зернохлібом осіб, які не мали на те право. Згідно з вироком виїзної сесії облсуду Кавашного було засуджено на 10 років, Феліна – на 7 років, решту – на 3 роки позбавлення волі кожного. В інформаційному листі обласної прокуратури зазначено, що «на вирок суду, артілі та одноосібники збільшили відсоткове виконання хлібозаготівлі, причому у перший день процесу було вивезено 480 ц хліба» [8, арк. 9].

У Петриківському районі притягнуто до відповідальності голову артілі «Інтенсивник» Руденка, завгоспа артілі Пікуша, комірника Біленка, бригадира Гойденка, обвинувачених у відсутності обліку хліба та в розкраданні хліба. Виїзною сесією облсуду Пікуша було засуджено до розстрілу, Руденка та Біленка – обох до позбавлення волі до 10 років. Під час процесу колгоспники організували «червону валку» хліба 100 т [8, арк. 28].

Судово-слідча бригада в Люксембурзькому районі, яка працювала на так званих «куркульських хуторах», установила, що сільрада не вжила заходів, щоб примусити «куркулів» виконати доведені їм «тверді завдання». Бригада виявила господарства, що не виконували твердих завдань. Власників цих господарств було притягнуто до кримінальної відповідальності. Справи заслухали того ж дня. Унаслідок дводенної роботи судово-слідчої бригади хлібозаготівельний план так званими «куркульськими хуторами» було виконано. На бюро райпарткому констатувалося, що «судово-слідчі бригади відіграли велику роль у позбавленні хлібозаготівлі як в індивідуальному, так і в колгоспному секторі» [8, арк. 31, 32].

У Покровському районі судово-слідча бригада під час перевірки артілі «Нова думка» виявила 170 неоприбуткованих центнерів хліба. Бригада також встановила, що колгоспникам незаконно роздано 117 ц хліба. За цією справою затримали: двох членів правління, рахівника, комірника, секретаря правління. Судово-слідча бригада організувала повернення незаконно розданого хліба. У результаті таких дій 117 ц хліба було повернуто [8, арк. 63].

Отже, органи юстиції, під час хлібозаготівельної кампанії з врожаю 1932 р., внесли вирішальний вклад у справу «подолання контрреволюційного саботажу у хлібозаготівлях». У довідці про виконання органами юстиції рішень ЦК КП(б)У в частині застосування репресивних заходів зазначено, що такі заходи «дають позитивні результати..., після вживання судових репресій колгоспники і одноосібники самі заявляють про сховані ями і підвищуються темпи хлібоздачі» [19, с. 165–166]. У результаті такої діяльності органів юстиції було засуджено до позбавлення волі значну кількість селян.

Так, на 1 грудня 1932 р. засуджено 40 тис. осіб: за серпень і вересень – 16 тис. справ, жовтень і листопад – 24 тис. справ [19, с. 170]. Вістря судової репресії передовсім було спрямоване проти одноосібників, що ухилилися від здачі хліба. За нездачу хліба у 95% випадків було засуджено «твердоздатників» та контрактантів (тих, хто уклав договір контрактації по хлібоздачі). Перших притягали до відповідальності, як вже було зазначено вище, за 119 статтею КК УСРР. Тільки за незадавання хліба з початку кампанії та до 25 листопада було засуджено близько 18 тис. одноосібників. Більшість інших засуджених проходила по закону від 7 серпня 1932 року за «розкрадання та розтринькування хліба» [19, с. 170].

На відміну від попередніх хлібозаготівель у цю кампанію значного репресивного тиску застосовано щодо колгоспного активу. Катастрофа з хлібозаготівлями у колгоспному секторі сільського господарства була настільки масштабною, що це змусило партійну верхівку шукати «саботаж» серед керівників і членів колгоспу.

Так, упродовж боротьби «за охорону колгоспного хліба» засудили на 1 грудня 1932 р. 4 тис. осіб – членів правлінь колгоспів, працівників колгоспного апарату та окремих колгоспників, причому членів правлінь та посадових осіб близько 1800 осіб. Взагалі, в деяких районах, репресіями було охоплено 15–20% усіх правлінь колгоспів [19, с. 170]. Дещо менше застосовано судову репресію для «подолання саботажу правлінь колгоспів під час здавання хліба за планом». Усього за цей вид злочину було засуджено членів правлінь та колгоспних службовців близько 700 осіб (на 1 грудня 1932 р.).

У середньому на кожний район УСРР припадало близько 50 засуджених за нездачу хліба, близько 50 випадків засудження припадало за розкрадання та розтринькування хліба. Усього виходило близько 105 засуджень щодо хлібозаготівель на район [19, с. 170].

Як ніколи, широко в цю кампанію судові органи застосовували «вищу міру соціального захисту», тобто розстріл. На 1 грудня 1932 р. засуджених до «вищої міри соціального захисту» по хлібозаготівельних справах було 500 осіб. Здебільшого розстріл застосовували за розкрадання та розтринькування хліба. За другу половину серпня до розстрілу засудили 27 осіб, за вересень – 193, за жовтень – 121, за листопад – 159.

Розстріл переважно застосовували до «куркулів» – 304 випадки із 500, до заможних селян – 15, середняків – 41, бідняків – 27, членів колгоспів – 8, службовців – 8, інших – 87. Від 26 листопада до 7 грудня 1932 р. – засуджено до розстрілу ще 137 осіб [19, с. 170].

Але, незважаючи на активну діяльність судово-прокурорських органів, виконати хлібозаготівельний план не вдалося (обсяг хлібозаготівель становив 7 млн т, замість 7,7 млн т запланованих), хоча у селян і вилучили усі насінневі, фуражні та продовольчі фонди. У селі настав голод [12, с. 65].

Тож є підстава стверджувати, що органи юстиції використано в хлібозаготівлях як карально-репресивний таран у справі вилучення хліба в селян, і вони відіграли в цьому процесі першорядну

роль, провокуючи продовольчу кризу в селі.

Список літератури

1. Гурін К. Нові шляхи в роботі прокуратури / К. Гурін // Вісник радянської юстиції. – 1929. – №20.
2. Довідка заступника наркома юстиції і ГПР І. Слінько // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5491.
3. Єрмак О. П. Ліквідація куркульства як класу / О. П. Єрмак // Проблеми історії України. – К., 1991. – Вип.1.
4. Железногорский Г. Органы юстиции в хлебозаготовительной кампании / Г. Железногорский // Вестник советской юстиции. – 1928. – №4.
5. Збірник законів УСРР. – 1931. – №29. – ст. 230.
6. Звіт про діяльність органів юстиції за 1927/1928рр. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 47.
7. Зильберштейн Л. Підсумки роботи органів юстиції у хлебозаготівельній кампанії 1930/1931р. / Л. Зильберштейн // Революційне право. – 1931. – №6–8.
8. Информационные письма облпрокуратуры и облсуда о работе органов юстиции по борьбе с саботажниками хлебозаготовок; сведения о политико – моральном состоянии рабоче – крестьянской милиции. 15.11.32 –04.01.33гг. // Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.19. – Оп.1. – Спр.494.
9. Коллективизация і голод на Україні (1929–1933): збірник документів і матеріалів.–К., 1993.
10. Конквест Р. Жнива скорботи / Р. Конквест. – К., 1993.
11. Лаговьер Н. Перед новыми задачами / Н. Лаговьер // Вестник советской юстиции. – 1928. – №11–12.
12. Марочко В. І. Голод на Україні (1931–1933): причини та наслідки / В. І. Марочко // Проблеми історії України. – К., 1991. – Вип.1.
13. Наказ прокуратурі в галузі адміністративного нагляду // Бюлетень НКЮ. – 1932. – №28–29. – ст. 173.
14. По більшовицькому закінчити хлебозаготівлі // Революційне право. – 1931. – №6–8.
15. Постанова колегії НКЮ «Про участь органів юстиції в проведенні хлебозаготівельної та осінньої засівкампанії» // Бюлетень НКЮ. – 1931. – №12.
16. Про збиральну кампанію 1933 року // Бюлетень НКЮ. – 1933. – №16. – ст. 137.
17. Про участь органів юстиції в проведенні хлебозаготівельної кампанії // Бюлетень НКЮ. – 1931. – №304. – ст. 155.
18. Про заготівельну кампанію 1932 року // Бюлетень НКЮ. – 1932. – №24. – ст. 133.
19. Справка о выполнении решений ЦК в части применения репрессивных мер // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 5491.
20. Сусло Д. С. Історія суду радянської України (1917–1967) / Д. С. Сусло. – К., 1968.
21. Хлібозаготівлі і органи юстиції // Революційне право. – 1931. – №6–8.

References

1. Hurin K. Novi shlyaxy v roboti prokuratury // Visnyk radyanskoyi yustyciyi. – 1929. – №20.
2. Dovidka zastupnyka narkoma yustyciyi і HPR I. Slin'ko // Centralnyj derzhavnyj arxiv hromads'kyx ob'yednan' Ukrainy. – F. 1. – Op. 20. – Spr.5491.
3. Yermak O. P. Likvidaciya kurkulstva yak klasu / O. P. Yermak // Problemy istoriyi Ukrainy. – K., 1991. – Vyp.1.
4. Zheleznohorskyj H. Orhany yustycyyu v xlebozahotivitel'noj kampanyy / H. Zheleznohorskyj // Vestnyk sovetskoj yustycyyu. – 1928. – №4
5. Zbirnyk zakoniv USRR. – 1931. – №29. – st. 230.
6. Zvit pro diyalnist orhaniv yustyciyi za 1927/1928 rr. // Centralnyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady i upravlinnya Ukrainy. – F. 1. – Op. 5. – Spr. 47.
7. Zilbershtejn L. Pidsumky roboty orhaniv yustyciyi u xlebozahotivelnij kampaniyi 1930/1931 r. / L. Zilbershtejn // Revolyucijne pravo. – 1931. – №6–8.
8. Ynformacyonnye pysma oblprokuratury y obsluda o rabote orhanov yustycyyu po borbe s sabotazhnykamy xlebozahotovok; svedenyua o polytyko – moralnom sostoyanuy raboche – krestyanskoj mylycyyu. 15.11.32–04.01.33hh. // Derzhavnyj arxiv Dnipropetrovskoyi oblasti. – F. 19. – Op. 1. – Spr. 494.
9. Kolektyvizaciya і holod na Ukraini (1929–1933): zbirnyk dokumentiv і materialiv. – K., 1993.
10. Konkvest R. Zhnyva skorboty / R. Konkvest. – K., 1993.
11. Lahovyer N. Pered novymy zadachamy / N. Lahovyer // Vestnyk sovetskoj yustycyyu. – 1928. – №11–12.
12. Marochko V. I. Holod na Ukraini (1931–1933): prychny ta naslidky / V. I. Marochko // Problemy istoriyi Ukrainy. – K., 1991. – Vyp.1.
13. Nakaz prokuraturi v haluzi administratyvnoho nahlyadu // Byuleten NKYu. – 1932. – №28–29. – st. 173.
14. Po bilshovyckomu zakinchty xlebozahotivli // Revolyucijne pravo. – 1931. – №6–8.
15. Postanova kolehiyi NKYu «Pro uchast» orhaniv yustyciyi v provedenni xlebozahotivel'noyi ta osinn'noyi zasivkampaniyi // Byuleten NKYu. – 1931. – №12.
16. Pro zbyralnu kampaniyu 1933 roku // Byuleten NKYu. – 1933. – №16. – st. 137.
17. Pro uchast orhaniv yustyciyi v provedenni xlebozahotivel'noyi kampaniyi // Byuleten NKYu. – 1931. – №304. – st. 155.
18. Pro zahotivelnu kampaniyu 1932 roku // Byuleten NKYu. – 1932. – №24. – st. 133.
19. Spravka o vypolneny reshenyj CK v chasty prymenenyya repressyvnyx mer // Centralnyj derzhavnyj arxiv hromadskyx ob'yednan Ukrainy. – F. 1, op. 20, spr. 5491.
20. Suslo D. S. Istoriya sudu radyanskoyi Ukrainy (1917–1967) / D. S. Suslo. – K., 1968.
21. Xlibozahotivli і orhany yustyciyi // Revolyucijne pravo. – 1931. – №6–8.

* * * * *

ПОДІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРИВАТНИХ ІСТОРІЙ ЖИТЕЛІВ ЖИТОМИРА

Голодомор – одне з найбільших випробувань українського народу у ХХ ст., адже був штучним і проведений для економічного ослаблення і фізичного винищення нашої нації з боку СРСР. Загальновідомо, що голод часто охоплював села в результаті конфіскації всіх їстівних запасів, які одержували селяни зі своїх підсобних господарств. Проте часто ми забуваємо про міста, в яких також гинули люди. Одним серед таких був Житомир. Визначено особливості здійснення радянською владою Голодомору у Житомирі крізь призму приватних історій жителів міста. Актуальність статті посилюється й тим, що на сучасному етапі дедалі популярною стає галузь історичної науки – «Усна історія», за допомогою якої через інтерв'ю дослідник фіксує суб'єктивне знання людини про окремий період, в якій вона жила. Завдяки особистим спогадам місцевих жителів розглядаються основні причини та механізми реалізації більшовиками процесу творення голоду. У дослідженні проаналізовано як явище канібалізму, так і прояви людяності серед жителів міста в умовах Голодомору. За свідченнями очевидців, до наслідків голоду-геноциду 1932-1933 рр. належали не тільки людські втрати, але й психологічна травма та жага до помсти. Практичне значення статті полягає у тому, що її результати можна використати під час вивчення історії Голодомору на всеукраїнському і, особливо, краєзнавчому рівні.

Ключові слова: голодомор, геноцид, канібалізм, приватні історії, смертність, житомиряни.

Вступ. Голодомор 1932-1933 років – трагічна сторінка історії українського народу, яка була штучною і проведена для економічного ослаблення та фізичного винищення нашої нації з боку СРСР. Ця тематика, безперечно, в радянський період не досліджувалася, проте після здобуття Україною незалежності науковці розпочали активно здійснювати пошуки історичної правди подій 1932-1933 рр. на державному, а також і на регіональному рівнях. Загальновідомо, що голод часто охоплював села в результаті конфіскації всіх їстівних запасів, які одержували селяни зі своїх підсобних господарств. Проте часто ми забуваємо про міста, в яких також гинули люди. Одним серед таких був Житомир. І хоча тут не так гостро відчувався голод, проте сюди приходили виснажені люди із околиць та сіл і помирали на місцях. Очевидців тих подій залишилося небагато, проте кожний з них практично втратив хоча б одного з членів родини. Звичайно, приватні історії жителів міста на сучасному етапі є на вагу золота, проте вони дозволяють об'єктивніше дослідити Житомир періоду 1932-1933 рр. Актуальність статті посилюється й тим, що на сучасному етапі дедалі популярною стає галузь історичної науки – «Усна історія», за допомогою якої через інтерв'ю дослідник фіксує суб'єктивне знання людини про окремий період, в якій вона жила.

Взагалі роки Голодомору у місті Житомирі в сучасній історіографії прямо чи опосередковано розглядає низка авторів. Зокрема, спогади очевидців краю фіксували у своїх працях Д. Клюєнко [9], С. Кульчицький [10], А. Сердійчук [17], І. Ямковий [18] та ін. У них історики висвітлювали трагічні події на Житомирщині у всеукраїнському контексті. Особливо, варто звернути увагу на те, що ця проблема також привернула увагу місцевих істориків та краєзнавців: П. Бачинський «Трагедія народу. До 60-х роковин голодомору» [5], О. Івашенко «Житомирщина шляхами історії» [8], Г. Лук'янчук «Житомирщина: До Дня пам'яті жертв голодоморів» [11], М. Лутай «Голодомор 1932-1933 рр. на Житомирщині за спогадами очевидців» [12], Г. Махорін – «Голодомор 1932-1933 рр.: внутрішня війна в умовах загрози зовнішньої» [14] тощо.

У сучасній історичній науці є чимала кількість збірників, де вміщено спогади очевидців Голодомору. Одним із таких є «Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Житомирська область» [16], яку упорядкувала група дослідників-краєзнавців Українського інституту національної пам'яті. Окрім спогадів очевидців, у збірнику вміщено перелік померлих під час голоду у місті, а також документи, видані радянською владою, що стосуються безпосередньо Голодомору. За таким же принципом побудовані й збірники «Забуттю не підлягає: нариси, спогади, оповідання» [7] та «Безкровна війна: книга свідчень» [15]. Також значну роль відіграють статті, які щороку на честь кожної річниці вшанування жертв Голодомору публікують журналісти у пресі (наприклад, Г. Максимова у «Житомир today»). Особливо увагу на висвітлення джерельної бази проблеми варто звернути і на архівні документи Державного архіву Житомирської області [1-4]. Власне у його фондах розміщені історії житомирських родин, яким вдалося пережити ті трагічні роки у місті. Таким чином, існує чимала кількість літератури та спогади очевидців, проте наукових праць, присвячених подіям Голодомору у Житомирі – ні.

Метою нашої статті є проаналізувати на основі приватних історій трагічні роки голоду у місті, а також визначити особливості його проведення з боку радянської влади у краї.

Виклад основного матеріалу. Місто Житомир у 1932-1933 рр. входило до складу Київської області. Краєзнавці зазначають, що тоді не минула ця територію висока смертність. Досить часто люди з прилеглих сіл, які намагалися врятуватись від голоду, йшли сюди, у міста. На жаль, їхні сподівання були марними, адже Житомир також переживав «голодні роки» і тому багато з них

помирали, не знайшовши тут порятунку. В історичній науці вже виокремлено основні передумови, мотиви, механізми реалізації радянської імперської політики творення голоду. Зокрема, видатний краєзнавець Георгій Мокрицький – упорядник книг спогадів про Голодомор у Житомирі у 2008 р. – зазначає, що «голод був штучний, і абсолютно чітко із позиції знання історії можна показати це на прикладі Житомира. По-перше, його організували для придушення середнього класу міцного селянина як основи української нації, а по-друге для реалізації довгострокових планів. Колись їх називали поняттям «індустріалізація», але це була фіксія, тому що країна насправді озброювалась і готувалась до наступальної війни» [6, с. 14].

Очевидці подій Голодомору, які проживали у місті, мають інші думки щодо причин. Зокрема, місцевий житомирянин Калита Гнат Олегович зазначав, що «нам тоді говорили, що причиною голоду є неврожай в країні, зокрема на Україні. Хоча я вірив в цю версію, але в той же час і дивувався: якщо, припустимо, посіви на Україні намокли внаслідок дощів в одній території, але урожай все ж був зібраний в інших регіонах? І виникло ще одне запитання: чому ж наша влада, така «мудра», не знаходить виходу із ситуації? І чому в такий важкий період Україні не допоможе Матушка Росія?» [2, арк. 241]. Житель м. Житомира П'ясківський Костянтин Петрович (1922 р. н.), вказує на іншу причину: «Була викачка зерна у 1932 р., а у 1933 р. не було чим посіяти, так і стався голод. Засухи не було. Радянська влада, яка організовувала колгоспи забирала все зерно. От і вийшов голод з того. Підкуплювали людей, їх нагороджували за те, що видавали інших, зерно відкопували, якщо було закопане» [2, арк. 247].

Такої ж думки дотримувалась і Гончарук Олена Олексіївна (1921 р. н.):

«Приїжджали цілі бригади і забирали все зерно, і нічим було засівати, садити городи. На сільраду приходило розпорядження здати певну кількість зерна, в разі непокори голову сільради відраховували з партії. Тих людей, які відбирали продукти і зерно, всі знали, тому що вони всі були місцеві, і говорили, що забирають від імені держави на її потреби» [6, с. 185].

Механізми реалізації радянської імперської політики творення голоду були жителям українських міст і сіл загальновідомими та однаковими. Мешканці Житомира також чітко виокремлюють, адже самі бачили їхнє втілення в життя на власні очі. Зокрема, Кутицька Ольга Іванівна (1923 р. н.) зазначала, що «не було хліба, все забрала влада. У хаті було нас три сестри, мати і чужа жінка. Прийшли якісь люди і сказали: «Хто чужий, вийдіть». Жінка вийшла, а нас закрили, щоб не виходили. Почали шукати гроші. Забрали всі гроші: спочатку обшукали старших, а потім дійшли до молодших. Забрали все, що було в хаті. Наступного дня прийшли ті самі люди і вивели нас на вулицю, закрили хату, щоб не заходили» [16, с. 966]. На щастя, родині допоміг дядько, який запропонував переночувати в нього. Проте з невідомих причин наступного дня його викликали до сільради і сказали, щоб виселив їх, бо завтра така доля спікатиме і його. Причину такої поведінки ніхто з представників тогочасної влади не пояснював, що неодноразово нам доводить той факт, що у СРСР панувала доба «сталінізму-тоталітаризму».

Родина Беланових також зазнала обшуків. Пан Олесь зазначає, що тоді «приходили по 5–6 чоловік, підводами приїжджали, щоб забрати, вже ж не будуть нести, а на підводу грузили. Виконавці від влади – там були і міліціонери, і люди в цивільному одязі – забрали у нас корову. Нас п'ятеро дітей, мати плаче: «Дайте я видою корову». А вони кажуть:

«Йди в колгосп та й видоїш там». Змушували їхати в село до колгоспу. Бо нічого не давали: ні огороду, ні садити. Навпаки, хто не йшов у колгосп – землю забирали і їх самих. І сьогодні невідомо, де вони. У мене дядьків позабирали, то вони теж не повернулись» [14, с. 29]. Відповідно до такої ситуації люди переховували худобу там, де було можливо: в лісах, ярах, заганяли якнайдалі, хоча у околицях міста Житомира це було вкрай важко.

Цей спосіб переховування продуктів харчування або домашніх тварин використовували й батьки Гончарук Олена Олексіївна: їжу і зерно ховали в льосі, в коморах, за грубкою, закопували в городі. За розповідями її свекрухи «часто приїжджала бригада, забирала все зерно, в печах шукали і забирали спечений хліб; забрали єдину корову, яка була годувальницею дев'яти осіб. Коли забирали корову, всі семеро дітей бігли слідом і з плачем цілували її сліди» [6, с. 186].

Траплялися часто такі випадки, коли декілька разів каральні органи навідувалися до кожної родини, які вже й не мала ні крихти хліба. Про такий випадок розповіла пані Супрун Лідія Павлівна, також жителька м. Житомира. Вона згадує про трагічні події так: «Партійці нічого не забирали, бо нічого не було. В Голодомор з'їли свого коня, дуже голодували. Була корова, продавали молоко, міняли на гнилу картоплю.

У 1933 році сестра працювала на хлібозаводі, приносила трохи хліба, батько возив сміття, але ці зусилля були марними, адже з усіх, хто зумів вижити, залишилася лише я» [15, с. 192].

Голодомор залишив по собі велику кількість трагічних історій на рівні родин: кожен виживав, як міг. Захарчук Олена Федорівна (1933 р. н.) розповідала, що про голод 1932-1933 рр. дізналася від своєї мами і бабусі. Її родина зуміла пережити ці страшні роки через те, що батько працював поваром у столовій. Він був змушений на плечах носити 15-літрові баки з поміями, аби сім'я не загинула. Проте не оминули родину Захарчуків і трагічні події, адже на вулицях міста була не найкраща картинка: «Бабуся мені розповідала, як один чоловік лежав із опухлими від голоду ногами. Не міг навіть ворухнути ними, щоб добратися до хати. Не було сил. Йому хтось виніс трохи ячмінної каші, то він швидко з'їв і одразу ж помер. Навіть це йому не дало сил» [16, с. 943].

Подібна історія була і в родині Головінських. За словами пані Тетяни, у Житомирі їжу не відбирали, а хліб давали по карточках скибочками. Її батько опухав від голоду, адже тяжко працював

на електростанції, проте завдяки йому сім'ї вдалося пережити ці «голодні роки» (щодня приносив лушпайки з картоплі). Родині Головінських також допомагала тітка, яка раз на тиждень давала 1 літр молока і приносила з роботи м'ясо. Мати Тетяни, пані Анастасія, розповідала доньці, «що біля їх воріт упав чоловік, помер від голоду, тіло накрили листочками, щоб діти не бачили. Ловили котів і собак – їли. Сестра приносила м'ясо з роботи, потім виявилось, що їли людське м'ясо. Їли лободу, кропиву, робили млинці з зелені» [6, с. 234].

Жахливе дворіччя пережила і родина Муравйових. Пані Галина Мефодіївна (1926 р. н.) згадує, що до років Голодомору вона з батьками і братами жила в місті Житомирі, мала батьківський будиночок із земельною ділянкою, садочком та своїм ставочком. Життя родини кардинально змінилося після того, як в 1932 р., її батько купив у військового мішок чи два проса. За цю покупку його заарештували правоохоронні органи і засудили до страти. «Забираючи батька, забрали те злощасне просо, засолене сало з м'ясом, яке на горищі в мішку висіло на бантині, батькову рушницю, заготовлену городину. Лишилась мама з трьома дітьми (Дмитро, Микола і я), коли голод вже був на порозі», – згадує пані Галина [4, арк. 11]. Для того, щоб діти там не вмерли від голоду, навесні 1933 року мати змушена була віддати дітей до притулку, який знаходився біля бульвару. Умови проживання у таких будинках було жахливим, як і власне ставлення працівників до дітей. («Величезна кімната, в кутку бочечка з водою і кухлик на ремінці, красива підлога – кольорові слизькі кубики. А дітей! Сила-силенна таких же, як і ми.

Команда «спати». Розмістили нас рядами, тісенько один до одного, та й поснули. Рано – побудка: «Вставай!» Піднялися діти, та не всі, багато лишилися лежати, їх за ніжки по слизькій підлозі швидко витаскали кудись» [4, арк. 11]).

Дивлячись на цю невеселу картинку, старший брат пані Галини, Дмитро, прийняв рішення повернутися із своїм молодшим братом і сестричкою додому. Коли вони прийшли до будинку, то вона була зачинена. Діти так хотілися повернутися додому, що вийняли шибку із вікна і допомогли один одному дістатись помешкання, забрались на піч, бо там тепліше. Коли їхня мати прийшла знесиленою додому і побачила своїх рідних дітей, промовила: «Яке щастя, що ви дома!». Дмитро їй на це відповів: «Мамо, не відводь нас нікуди, ми не будемо просити у тебе хліба, все одно помирати, то нехай хоч вдома, а не на дорозі, як ми бачили» [4, арк. 11]. Пані Галина згадує, що їхній добовий раціон складався з окропу, щавлю, лободи, листя липи та 400 грамів хліба, що заробляла мама на роботі. Вона з братами багато в чому завдячує своїм батькам, які робили все для того, щоб діти залишилися живими.

Родина Бариків також добре пам'ятає голод 1932-1933 рр. у Житомирі, адже були тут корінними жителями (проживали на вулиці Гоголя, 43, через квартал від базару, біля Пігулевського провулка). Як згадує пані Олена, «пам'ятаю, дуже голодували, тата вбив в 1931 р. бандит, а мама пішла працювати і нас з сестрою виховувала. Ми голодували, не було чого їсти, мама купувала від картоплі лушпиння і висівки і робила млинці. Пам'ятаю, люди йшли по вулиці, опухлі від голоду, падали і вмирили прямо на вулиці. Мені було 10 років» [6, с. 304]. Родина Бариків вже тоді знала, що виключно українські міста голодували, а російські – ні. У мами пані Олени сестра жила в Москві, тому вони просили її вислати посилку. Москвичка тоді навіть не знала, що в Україні голод. Вона відразу ж вислала посилку, але з неї витягли булку хліба, тому харчі не доставили до кінцевого пункту призначення і сім'я продовжувала голодувати. Хоча і в Росії, було не краще. Пані Олена згадує, коли приїжджали звідти люди по картоплю, зерно, звертаючись до житомир'ян так: «Красавица моя бриллиантовая, дай мне мисочку муки» [6, с. 304].

Родина Якобчуків у роки голоду переїхала з Києва до Житомира і проживали на провулку Щенявський. За спогадами пані Олени Олександрівни (1923 р. н.), на початку 1933 року їх в сім'ї було 6 дітей, серед яких старшої сестрі було 12 років, а молодшому брату йшов 2-й рік. Батько працював у міській пошті до початку 1932 року, а мати була домогосподаркою. Родина спочатку жила задовільно, але з якихось причин батька звинуватили в контрреволюції і після цього при спробах влаштуватися на роботу постійно відмовляли. Сім'я опинилася в скрутному матеріальному становищі: з 8-ми членів, де батьки не могли ніде влаштуватися на роботу, ніхто не знав як заробити собі на хліб.

«Почали голодувати, батька на роботу ніде не брали. У нас, дітей, не було в що одягнутися і взутися, і ми один за одним перестали ходити в школу. Замість зарплати видавали ячмінь, просо, іноді хліб з висівок, гнилу картоплю, а потім і це перестали давати», – згадує пані Олена [16, с. 950].

На думку Катерина Петрівни Хом'як, найстрашнішими у місті події голоду припали на глибоку осінь 1932 р. і зиму 1933 р. Тоді у люди почали масово вмирати. Як згадує пані Катерина, що «житомир'яни падали на ходу від втрати свідомості, вмирили сидячи. Їх збирали на вози і вивозили. Інші вмирили на роботі. Голод лютував. Почали пропадати діти і дорослі – їх з'їдали. Така доля могла б досягнути і мого брата, 1925 року народження. Його вкрали, але побачили, що він не повний, а опухлий – випустили» [16, с. 940]. Загалом, мати спробувала здати своїх дітей в лікарню, але не взяли, аргументуючи це тим, що вони мають батьків. Дві молодші сестрички пані Катерини мама вивезла на санках на міську площу і там їх залишила, щоб взяли в дитбудинок або лікарню. Мати стежила за ними, але підійти не могла, бо їх би не взяли. З лікарні їх визначили в дитбудинок і там одна сестричка померла (не могла оговтатися від голоду), а другу – трохи вигодували і врятували. Окрім цього, у Житомирі тоді не було дров, бо люди, які щось мали поїсти, купували дрова за шкірку картоплі, за буряк і взагалі що-небудь їстівне. Тому батьки почали розбирати будинок на дрова, щоб якось прогудувати свою родину.

Місцева жителька Тимошук Ольга Дмитрівна згадує про життя родини у 1932-1933 рр. так: «Тоді мій батько опух і перестав ходити, а мати висохла і перетворилася на живий скелет, ми стали опухати. Батька і маму звільнили з роботи, адже вони не могли так далеко від дому ходити на роботу, хоча та важка і шкідлива робота нічого не давала. Платню не платили, продукти переставали давати, завод зупинився. Така доля була і у інших робітників. Люди стали вмирати, мати, виснажувала остаточно, відпустили додому. Поки матері не було, ми були кинуті на самовиживання, але не з вини батьків. Ми на вулиці просили у перехожих поїсти і іноді хто що то й так давав. Так підтримували один одного і опухлого батька. Допомоги не було звідки чекати, всі люди почали голодувати. Шукали і їли все, що росло: корінці, листя, жолуді, лободу, квітки акації, клей вишень. У місті всі продуктові магазини закрили, працювали тільки приймальні пункти по збору золотих виробів і коштовностей в обмін на кількість вівса, проса, буряка, хліба. Мама знесла туди все, що було: обручки, сережки, натільні хрестики, але це не рятувало від голоду і у нас у сім'ї з 5 вижило тільки 3» [16, с. 943].

Очевидцею подій голодомору у місті була і пані Тетяна Литвинчук (1915 р. н.). У 1933 р. їй виповнилося 18 років. Вся її родина (батьки і брат) помітно відчула на собі пекельні муки голоду. «Ми їли, поки можна було знайти, очистки картоплі, різні трави, заячий щавель, лободу, макуху, з полови проса і тертої кори пекли щось на зразок лепешок, запиваючи їх неймовірною кількістю води, через що наші животи ставали тугими і величезними. З лободи, якщо знаходили, готували «суп», який сьорбали по 2-3 тарілки за раз, тільки б наповнити шлунок. Іноді брату «щастило», коли йому вдавалося піймати горобця або голуба, тоді в родині було свято! Але таке «везіння» траплялося тільки в перші місяці цієї страшної «чуми», а потім вся живність зникла. Не було ні корів, ні коней, ні собак, ні котів, ні птахів, ні жаб, ні навіть мишей і жуків – голодні люди все підбирали. Навіть дерева, ніби після нальоту сарани, стояли без листя (це влітку-то), так як і листя, і кора вживалися в їжу страдниками», – згадує пані Тетяна [7, с. 214]. Коли і цього не вистачало, то родина вчя йшла на місцеві околиці з метою добути «таку їжу». Проте ці способи отримання продуктів харчування не дозволили врятувати брата, якого одна банда викрала і про його долю далі було невідомо.

Родина Святюків згадує роки Голодомору в місті так: «в страшний голод родина дочекалася весни–літа 1933 року. Батькам підказали, що на річці треба ловити черепашок (мідій). Це врятувало нас, дітей. Їх ловили, варили з зеленню, якоюсь крупною. Так і виживали. А ще ходили на трасу просити у перехожих що-небудь. Мати і батько, де могли, підробляли, аби щось дати нам, дітям, а самі були на межі. Всіх голодних мук вже і не згадати. Залишились ми живими якимось дивом, нелюдськими стараннями наших змучених голодом батьків. Сім'я в страшних муках голоду вижила, померла лише одна дитина» [1, арк. 3]. Окрім цього, пан Олексій зазначав, що наслідки голоду були трагічними: сусіди навколо майже всі вимерли, померли багато родичів і знайомих; собак, коней, корів у передмісті не залишилося – їх поїли. «Всіх голодних мук вже не згадати, а деталі описувати страшно. Залишились ми живими якимось дивом. Сім'я в страшних муках голоду і мук вижила Бог уберіг», – згадує очевидець [1, арк. 3].

У Житомирі багато траплялось випадків канібалізму у роки Голодомору. Очевидці подій 1932-1933 рр. згадують чимало історій про людоїдство у місті. Грабарчук Ігор пам'ятає розповідь батьків про те, що на вул. Магазинній жила сім'я: мати і дві доньки. Вони продавали глину, але коли вже не було чого їсти, мати з'їла дочку. Пані Ірина Петрук розповідала таку історію: «В 1933 році жила одна жінка, у якої було дев'ять дітей, а молодшому було 5 місяців. Для порятунку старших вона вбила немовля і зварила з нього холодець. Коли сусіди помітили, що перестала плакати дитина, а інші діти вже не такі голодні – пішли в органи влади і розповіли про свої підозри. Тоді прийшли люди і почали шукати дитину, заглянули в грубку і побачили горщик – відкрили, а в ній головка дитини, посипана зеленню. Коли хотіли забрати горщик, жінка почала кричати: «Не чіпайте, хай, діти поїдять» [16, с. 987].

Окрім цього, очевидці згадують ще один випадок: на вул. Гоголівській, навпроти банку знаходився дім, де було знайдено 120 голів – зарізаних людей. Це свідчило про те, що голод у місті був страшним.

«В продуктовому магазинчику один чоловік купив буханець хліба і знайшов там нігтя, пішов до міліціонера, показав той будинок. Після того, як прибули правоохоронні органи, на складі було знайдено тисячі людських голів. Також на Житньому ринку різали людські тіла, робили та продавали котлети...», – розповідає пан Олександр Маслюк, який проживав неподалік від житомирського ринку [8, с. 95].

Очевидці також говорили про жахливе явище, характерне для міст – полювання на людей, особливо, дітей. Банди робилися псевдоакції для того, щоб потім своїх жертв як здобич зарізати на м'ясо і хоч якось вижити в умовах голоду. Тому ввечера батьки, з метою уникнути такої долі, починали переховувати дітей. Пані Ольга Тимошук наводить приклад такої ситуації: «моя сестричка Оленка, коли була ще малою дитиною, якось йшла вулицею, і один чоловік почав її кликати до себе. Вона, нічого не розуміючи, радо побігла до нього. На щастя, з'явився батько і забрав її. Таким чином він її врятував» [16, с. 949]. А ось і ще один випадок, зафіксований з розповідей пані Ольги: один чоловік покликав до себе її батька випити чарку горілки і на закуску запропонував холодець. Коли той побачив там шматочки пальців рук з нігтями, то злякався і втік, пізніше заявивши у міліцію. Маніяка арештували і посадили до в'язниці. Таким чином, випадків канібалізму була величезна кількість, адже кожен шукав різні шляхи для виживання.

Рятівним містком між життям та смертю для родин ставав приймальний пункт «Торгсин», у

якому можна було купити продукти в обмін на золото. У Житомирі він розташовувався на розі вулиць Бердичівської та Театральної. Красзнавець Г. Мокрицький аналізував суспільну значущість «Торгсину» для житомир'ян: «їжу продавали для тих, хто мав золото, а в Житомирі люди трохи мали його. Забрати просто так не можна було, а треба було створити голод. Тоді людина останню сорочку віддасть, щоб вижити, не те що золото...» [6, с. 12]. Після революції у людей залишилися царські монети, золото, хрестики. Золоті речі міняли на продукти харчування (зокрема, на 1 кг борошна або крупи). Потім за це золото, зібране у людей, влада будували Дніпрогес та інші великі підприємства, говорячи, що це результат соціалізму, а не реального вандалізму щодо людей.

Очевидець тих подій Вакулович Ілля Каленикович описує функціонування цих приймальних пунктів так: «Тієї важкої пори у містах повідкривали так звані «Торгсини», куди люди, рятуючись від голодної смерті, здавали свої цінні речі та інші кращі нажитки. Взамін там видавали продукти і зерно. Видавали дуже мало, на кілька днів. Можна сказати, що люди позбувались тих цінностей задарма» [3, арк. 210]. Він пригадує, що тоді батьки мали золоті весільні персні та інші цінності. Одного дня, коли не можливо було терпіти голод, його мама пішла з тими коштовностями в «Торгсин», де взамін їй видали кілька кілограмів крупи і буханець хліба. Як же чекала вся родина пана Іллі того маминого повернення вдома! Найменшенькі його сестрички – дев'яти та семи років – виходили зустрічати маму аж за місто, в урочище «Баскач». Так родині вдавалося вижити в умовах голоду у місті.

Лук'яненко Павло Сергійович згадує іншу історію про «Торгсин»:

«Там за золоті прикраси давали кілька кілограмів крупи, борошна. Мати віднесла туди кільчики-полумісяці масивні, обручальні каблучки та наші хрестики. Мій хрестик переломили і не взяли, бо він був не плоский, а надутий. Щоб відібрати у людей все, то зробили штучний голод. А скільки зібрали золота, можна прочитати в книжці «Золото партії». Час плине, в домі обміняти чи продати нічого, поживи ніякої» [4, арк. 11]. Це призводило того, що родина перебувала у безвихідній ситуації, як наслідок мати змушена була залишити Павла біля дверей дитячого будинку. Такий вчинок матері дав змогу вижити сину.

Пані Дем'янчук Ніна Теофілівна у спогадах розкриває нам таємницю розшифрування поняття «Торгсину»: «були сміливі люди, що тлумачили це слово так: «Товарищи, опомнитесь! Россия гибнет, Сталин истребляет народ!». Ходили ці слова таємно поміж людей як пересторога. Хоча з такими вільнодумними людьми радянська влада швидко розправлялися» [3, арк. 211]. Ось таке було ставлення жителів до приймальних пунктів.

В умовах Голодомору прояви людяності часто були лише в межах своєї родини, адже фізично не вистачало продуктів задля допомоги іншим. Проте існували, хоч і підпільно, організації допомоги постраждалим. Одним із таких було Свято-Миколаївське благочинне братство, створене 1 вересня 1918 року в Житомирі для допомоги зубожілим, хворим, сім'ям військовополонених, для організації поховань тощо. З 1925 року братство очолила вдова Оржевська Наталія Іванівна, уроджена княжна Шаховська, добре відома в Житомирі і на Волині особа. У 1927 році діяльність братства заборонили, але воно продовжувало діяти нелегально, надаючи допомогу тим, хто перебував на засланні або хворів і потребував допомоги. Кошти збиралися завдяки пожертвуванням. Давав, хто скільки міг, але основним джерелом була допомога, яку одержувала Наталя Іванівна від дружини художника Михайла Нестерова, від свого племінника із Чикаго, а також від знайомих із Польщі, Рівного, Парижа.

Як згадує родина Остапчуків, яким допомогло братство вижити у тих складних умовах, «одержуючи щомісячно гроші на «Торгсин», вона (Наталія Іванівна) купувала продукти і роздавала кульки з борошном і крупами тим, хто був попереджений, що йому буде допомога. Додому майже завжди поверталася з кульочком пшона в 1 фунт (приблизно 400 грамів)» [1, арк. 3]. Активними членами братства, що допомагали голодуючим, були родини Зикових, Фролових, професор Гінце, монашка С. З. Каррик, колишній чиновник К. Роше (помер у лютому 1934 року), колишні військові К. К. Латті, А. Е. Корчак-Гречина, член братства вчителька Н. М. Хом'якова. На думку дослідниці Г. Лук'ячук, їхня діяльність зменшила відсоток померлих у місті Житомирі [11].

Роки голоду завдали величезної психологічної травми тим, хто зумів його пережити. Очевидцям при розповіді трагічних історій було дуже важко формувати думки без хвилювань та сліз. Жителька міста Шаєвіч Софія Шмулівна (1919 р. н.) під час Голодомору втратила зір і частково слух. Їй вдалося вижити чудом, адже її сім'я дуже постраждала, тому що не було що їсти. «В 1932 р. мати повідкушувала кінцівки пальців, а батько не міг знайти ні крихти їжі. Батьки голоду не пережили, попухли і повмирали. А мене відправили до дитячого будинку, де однісінькою їжею була затируха (мука розтерта з водою)», – згадує пані Софія [14, с. 102].

Є такі очевидці, яких трагічні картини Голодомору переслідують щодня у мирний час. Особливо вразили до глибини душі розповідь пана Возняка Олександра Петровича (1923 р. н.). Це людина, якій вдалося пережити ці жахливі події і пропустити їх крізь свою душу. Він зазначав, що «хоча з того страшного 1933 чорного року пройшло дуже багато років, жахлива дійсність того періоду переслідує мене й досі! Особливо моторошно ночами. З болем у серці згадую, як люди вмирили сотнями в день від голоду і шлункових захворювань у місті (говорю про Житомир). Наші батьки ледь пересували ноги, набрякли від водянки, не ходили, а вешталися з боку в бік. Особи їх та й наші були набрякли, очі згасли, голова в тумані. Коли перед очима постають із небуття примари «мученики злочинних діянь Сталіна і його соратників»! Я сплю і не сплю... Ясно бачу перед собою, як в нашому дворі патрає собаку старий... руки його закривавлені по лікоть, одяг теж у крові... Бачу ясно біла носова хустинка, який визирає з кишені лежить на землі мертвого чоловіка, а за кілька

кроків від нього – дві літні жінки, застигли у вічному мовчанні і спокої... Чітко бачу, як весняний вітерець ворухить на голівці дитини русяве волоссячко... Вона плаче, міцно пригорнувшись до матері, яка впала на дорозі і померла... Обличчя її – шкіра та кістки... Постає перед поглядом, як на екрані, підвал будинку вулиці В. Бердичівська (номер будинку не пам'ятаю та й обличчя міста нашого змінилося з тих пір, але, здається, десь у районі між Михайлівською та Малою Бердичівською, не доходячи до бульвару), де в підвалі обробляли тіла дітей, ніби свинячі туші, а з м'яса готували котлети, ковбаси, які продавали на ринку» [12, с. 6].

Жахливу картинку тогочасного життя міста емоційно схвилювано згадувала Бондарчук Зінаїда: «Пам'ятається рік тридцять третім – голодним! Рік цей багато страждань приніс... Тисячі життів з собою він забрав! Люди, як тіні, по світу блукали... Діти хиріли і в'яли... Трупами повні будинки та дороги. Чи не встигали класти їх на дроги... Мова людську люди забули. Скорботно мовчали, вовками вили! Всі на скелети схожими стали! Жолуді з'їли, кору і полуку; їли котів, собак, горобців і конину. Крали дітей на ковбаси, котлети. У сміттєвих ямах крихти шукали... Рилися в смітниках і люди, і звірі. Те, що сталося в Україні, не розуміє ніхто і донині. Як міг квітучий край, родючий, раптом перетворитися на порожній і голодний? І за які провини, справи, партія в тюрми народ загнала?» [13]. Пані Зінаїда, коли давала інтерв'ю (2003 р.), наголошувала, що вона до останніх днів свого життя не мовчатиме про таку сталінську політику щодо України. Їй хотілося завжди на весь світ прокричати: «Привиди чорних років – підніміться! Довжиною своїх ланцюгів простягніться! Бо лихо вам буде. Нехай грізний відплати годину! Буде помста: за вас і за нас! Скорбота і біль народна, думаю, не розсіється і через століття, бо тисячі тисяч закатованих – вже не воскресити... Нехай всіх винних спалить гнів народний!» [13].

Голод у місті забрав чималу кількість людей. Практично у всіх приватних історіях можна прочитати про втрати з боку кожного очевидця тих подій. У результаті дослідження наявних архівних джерел краєзнавцем вдалося проаналізувати смертність від голоду у м. Житомирі. За архівними документами, у 1932-1933 рр. загинуло 8015 ос., сьогодні встановлених імен – 7418 ос. та 597 – невідомих. За віковим критерієм найбільша кількість померлих була віком від 15 до 60 років – 4529 осіб (56,52%), старших 60 років – 1877 осіб (23,42%), дітей віком від одного року до 14 – 1000 осіб (12,47%), а немовлят – 609 (7,59%). Однак серед них були померлі з різних причин.

За національною структурою серед померлих переважали українці – 5687 осіб (70,95% від загальної кількості); євреїв – 1258 (15,69%), поляків – 627 (7,82%), росіян – 283 (3,53%), німців – 91 (1,13%), чехів – 20, білорусів – 22, інших національностей – 27 осіб [12, с. 6]. Наведена статистика свідчить, що внаслідок Голодомору гинули не тільки наша нація, але й інші меншини. Таке катастрофічне падіння рівня народжуваності зумовило глибоку демографічну кризу, яка дається взнаки і нині у Житомирі.

До 2008 року було достеменно не відомо, де у місті ховали тих, хто помирав він штучно створеного голоду. Утім, тимчасова комісія, яку створено у міській раді у тому ж році дійшла висновку, що ймовірним місцем поховання було Смолянське кладовище. У 90-х роках під час розкопок на Смолянці було знайдено людські рештки. Окрім чого, ще один свідок подій голоду пані Тетяна Литвинчук на власні очі бачила, як «лежали тіла на вулиці, їх збирали на машину і вивозили на Смолянське кладовище в одну яму, адже регулярно їздила з батьком сюди, щоб зрізати дерева (акації) для того, щоб зимою зігрітися» [6, с. 215]. Нині тут відкрита пам'ятна дошка з написом: «Вклонімося. Запаliamo свічу. Поіменно згадаймо і пом'янемо всіх жертв Голодомору 1932-1933 років у місті Житомирі».

Висновки. Таким чином, історична пам'ять про Голодомор продовжує існувати завдяки очевидцям тих подій, які, переживши це горе, розповідають своїм нащадкам. Це роблять для того, щоб ми, українці, зробили кожний для себе важливий висновок на майбутнє: голод був штучно ініційований радянською владою з метою знищення української нації; в сучасних умовах країна-агресор проводить імперіалістичну політику, ідентичну політиці СРСР, з метою підпорядкуванню собі демократичної української держави; і, найголовніше, історія зазвичай повторюється, тому нині нам потрібно боронити Україну від ворожих наступів не тільки збройним шляхом, але і активною громадянською позицією та соціальною відповідальністю в боротьбі за свої права, щоб не повторилися у нас події 1932-1933 рр.

Голодомор був для нашого народу великим випробуванням, який вдалося витримати, не зламатись, не стати на коліна перед ворогом. Це допомогло українцям усвідомити, що яку б країну ми не підтримували, ми назавжди залишимося єдиним народом. Численні події з нашої історії нам ще раз показують, що у біді ми залишаємось одні й лише самі можемо допомогти собі. Голодомор став для нас великим уроком, і ми повинні зробити все, щоб виправити нашу помилку і щоб це лихо ніколи не повторилося у майбутньому, щоб наші діти й онуки ніколи не зазнали такого горя, яке очевидці-оповідачі пережили у тридцятих роках минулого століття.

Перспектива дослідження полягає у виявленні під час аналізу приватних історій жителів шляхом проведення інтерв'ю особливостей проведення голоду у місті протягом 1946–1947 рр., а не лише визначеного нами періоду. Як наслідок, можна буде у комплексі визначити як «голодні роки» впливали на подальший розвиток Житомира.

Список літератури

1. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО), ф. 5013, оп. 1, спр. 30478, спр. 173, арк. 3.
2. ДАЖО, ф. 5014, оп. 1, спр. 36, арк. 241–247.
3. ДАЖО, ф. 122, оп. 1, спр. 292, арк. 210–211.

4. ДАЖО, ф. 6543, оп. 1, спр. 115, арк. 10–11.
5. Бачинський П. Трагедія народу. До 60-х роковин голодомору / П. Бачинський // Радянська Житомирщина. – 1993. – 16 вересня. – С. 10.
6. Голодомор 1932-1933 років: м. Житомир. Книга пам'яті [упоряд. Г. Мокрицький та ін.]. – Житомир : Волинь, 2008. – 495 с.
7. Забуттю не підлягає: нариси, спогади, оповідання [упоряд. В. Богун]. – Херсон, 1994. – 360 с.
8. Іващенко О. Житомирщина шляхами історії / О. Іващенко, Ю. Поліщук. – Житомир : Полісся, 1997. – 145 с.
9. Клюєнко Д. Голодомор 1932-1933 р. на Україні / Д. Клюєнко // Укр. культура. – 2007. – №4. – С. 83–90.
10. Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні як геноцид / С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжнар. зб. наук. праць. – 2005. – Вип. 14. – С. 225–300.
11. Лук'янчук Г. Житомирщина: До Дня пам'яті жертв голодоморів [Електронний ресурс] / Г. Лук'янчук // Житомирські новини – Режим доступу: <http://www.novini-zt.info/news/novini-zhitomira/zhitomirshchina-do-dnya-pamyati-zhertv-golodomoriv.html>
12. Лутай М. Голодомор 1932-1933 рр. на Житомирщині за спогадами очевидців / М. Лутай // Місто. – 2013. – №45 (13 листоп.). – С. 6.
13. Максимова Г. Голодомор. Спогади очевидців [Електронний ресурс] / Г. Максимова // Житомир today. – Режим доступу: http://zhitomir.today/news/society/golodomor_sporadi_ochevidtsiv-id11201.html
14. Махорін Г. Голодомор 1932-1933 рр.: внутрішня війна в умовах загрози зовнішньої / Г. Махорін. – Житомир : Волинь, 2007. – 44 с.
15. Міщенко О. Безкровна війна: книга свідчень / О. Міщенко. – К. : Молодь, 1991. – 174 с.
16. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Житомирська область [ред.: М. Черненко, В. Врублевський, І. Рафальський та ін.]. – Житомир : Полісся, 2008. – 1116 с.
17. Сердїйчук А. Голодомор 1932-1933 років як негативний приклад людиноцентризму в політиці Радянського Союзу [Електронний ресурс] / А. Сердїйчук // Товариство України. – Режим доступу: <http://znannya.org.ua/index.php/novini-znannya/nauka-i-suspilstvo/57-istoriya/287-golodomor-1932-1933-rokiv-yak-negativnij-priklad-lyudino-tsentrizmu>
18. Ямковий І. Геноцид: Архівно-документальні нариси / І. Ямковий. – Житомир : Полісся, 1999. – 210 с.

References

1. Derzhavnyj arxiv Zhytomyrskoyi oblasti (DAZhO), fond 5013, opis 1, sprava 30478, 3 arkushy.
2. DAZhO, fond 5014, opis 1, sprava 36, 241–247 arkushiv.
3. DAZhO, fond 122, opis 1, sprava 292, 210–211 arkushiv.
4. DAZhO, fond 6543, opis 1, sprava 115, 10–11 arkushiv.
5. Bachynskyy, P. (1993) Trahediya narodu. Do 60-x rokoyvn holodomoru. Radyanska Zhytomyrshhyna. 16 veresnya, 10.
6. Mokryc'kyj, H. et al. (2008) Holodomor 1932-1933 rokiv: m. Zhytomyr. Knyha pam'yati. Zhytomyr: Volyn,
7. Bohun, V. (1994) Zabuttyu ne pidlyahaye: narysy, spohady, opovidannya. Xerson.
8. Ivashhenko O., Polishhuk Yu. (1997) Zhytomyrshhyna shlyaxamy istoriyi. Zhytomyr: Polissya.
9. Klyuyenko D. (2007) Holodomor 1932-1933 rr. na Ukrayini Ukr. kul'tura. 4, 83–90.
10. Kul'chyc'kyj S. (2005) Holodomor 1932-1933 rr. v Ukrayini yak henocyd. Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky: Mizhnar. zb. nauk. prac'. 14, 225–300.
11. Luk'yanchuk H. Zhytomyrshhyna: Do Dnya pam'yati zhertv holodomoriv [Online] // Zhytomyrski novyny. Available from: <http://www.novini-zt.info/news/novini-zhitomira/zhitomirshchina-do-dnya-pamyati-zhertv-golodomoriv.html>
12. Lutaj M. (2013) Holodomor 1932-1933 rr. na Zhytomyrshhyni za spohadamy ochevydciv Misto. 45 (13), 6.
13. Maksymova H. Holodomor. Spohady ochevydciv [Online] // Zhytomyr today Available from: http://zhitomir.today/news/society/golodomor_sporadi_ochevidtsiv-id11201.html
14. Maxorin H. (2007) Holodomor 1932-1933 rr.: vnutrishnya vijna v umovax zahrozy zovnishn'oyi. Zhytomyr: Volyn'
15. Mishhenko O. (1991) Bezкровna vijna: knyha svidchen'. Kyiv: Molod'.
16. Chernenko M., Vrublevs'kyj V. (2008) Nacional'na knyha pam'yati zhertv holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukrayini. Zhytomyr'ska oblast'. Zhytomyr: Polissya
17. Serdijchuk A. Holodomor 1932-1933 rokiv yak nehatyvnyj pryklad lyudyno centryzmu v polityci Radyans'koho Soyuzu [Online] // Товариство України. Available from: <http://znannya.org.ua/index.php/novini-znannya/nauka-i-suspilstvo/57-istoriya/287-golodomor-1932-1933-rokiv-yak-negativnij-priklad-lyudino-tsentrizmu>
18. Yamkovyj I. (1999) Henocyd: Arxivno-dokumental'ni narysy. Zhytomyr: Polissya.

D. TKACHUK,
Master Student Zhytomyr State Technological University

HOLODOMOR 1932-1933 THROUGH THE PRIVATE STORIES OF THE ZHYTOMYR CITY DWELLERS

The Holodomor was one of the most tragic events for the Ukrainian people in the twentieth century, because it was artificial and was carried out for

the economic weakening and physical extermination of our nation by the USSR. It is well-known that the hunger often covered villages as a result of the confiscation of all food stocks that farmers received from their farms. However, we often forget about cities where people died as well. One among such was Zhytomyr. The article outlines the peculiarities of the implementation of the Holodomor by the Soviet authorities in Zhytomyr through the prism of private histories of the inhabitants of the city. This article is relevant because such historical brunch as oral history is becoming more and more popular nowadays. With its help through the interview the researcher captures the subjective knowledge of a person about a particular period in which this person lived. Thanks to the personal memories of local residents, the main causes and mechanisms of the Bolshevik realization of the process of creating hunger are considered. The study analyzes both the phenomenon of cannibalism and manifestations of humanity among the inhabitants of the city in the conditions of the Holodomor. According to eyewitnesses, to the consequences of the famine-genocide of 1932-1933 belonged not only human losses, but also psychological trauma and the thirst for revenge. The practical significance of the article lies in the fact that its results can be used to study the history of the Holodomor at the national and, especially, at the ethnographic level.

Key words: famine, genocide, cannibalism, personal memories, mortality, Zhytomyr residents.

УДК: 341.485(477)

ГОЛОДОМОР У ДОКТРИНІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Проаналізовано голодомор у доктрині кримінального права. Тому питання Голодомору 1932-1933 рр. є актуальним і сьогодні, адже є незавершеною сторінкою історії українського народу. Голод був не випадковим явищем природного чи соціального походження, а наслідком цілеспрямованого застосування тоталітарною владою терору голодом, тобто геноцидом. Відповідно до ст. 34 Конституції кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів та переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Проте, якщо звернутися до ч. 3 ст. 34, то в ній вказано, що здійснення цих прав може бути обмежено законом у низці випадків, зокрема й для запобігання злочинам, захист репутації чи прав інших людей. Публічне заперечення Голодомору 1932-1933 років в Україні як факту геноциду українського народу, а також виготовлення та розповсюдження матеріалів з такими запереченнями можуть бути у законодавчому порядку визнані протиправними діями, які принижують гідність Українського народу, завдають шкоди національним інтересам України.

Проаналізовано голод 1932-1933 рр. в Україні, який викликаний низкою чинників, але найважливіший із них був сталінський режим. Правда про голод, якою б вона не була страхітливою, потрібно не лише тим, хто пережив його, а й молодому поколінню, в руках якого наше майбутнє. Треба говорити про минуле задля майбутнього: безпам'ятність породжує бездуховність, а вона, як ракова пухлина, роз'їдає тіло й душу нації – перекреслює історію, паплюжить традиції, руйнує соціокультурну самобутність народу. Ми як історична нація повинні зберегти пам'ять про українських хліборобів, безвинно вбитих рукотворним голодомором.

Ключові слова: Голодомор, кримінальний трибунал, голод, штучний голод.

Український народ за свою історію зазнав велику кількість людських втрат, пройшовши через горнила завойовницьких воєн, тривалих визвольних змагань, революцій та соціальних потрясінь, переворотів та голодних років. Проте найтрагічнішими виявилися демографічні втрати у період Голодомору 1931–1932 рр. Українці втратили мільйони співвітчизників та зазнали чимало психологічних травм, наслідки яких відчуються і сьогодні.

Тому питання Голодомору 1932-1933 рр. є актуальним і сьогодні, адже є незавершеною сторінкою історії українського народу. Голод був не випадковим явищем природного чи соціального походження, а наслідком цілеспрямованого застосування тоталітарною владою терору голодом, тобто геноцидом.

Масове фізичне винищення українських хліборобів штучним голодом було свідомим терористичним актом політичної системи проти мирних людей, внаслідок чого зник не тільки численний прошарок заможних і незалежних від держави селян-підприємців, але й цілі покоління землеробського населення. Було підірвано соціальні основи нації, її традиції, духовну культуру та самобутність [1].

На дослідження цієї теми звертали увагу величезна кількість вчених, а саме виділимо праці: Р. Конквеста, С. В. Кульчицького, О. Ф. Ботушанської, Л. І. Жаданової, І. П. Гедза, Р. Кусьнежа, Р. Сербина.

Голодомор 1932-1933 рр. займає в історії українського народу особливе місце. По-перше, через кількість незчисленних жертв. По-друге, тема цього голодомору була закритою для нашого народу протягом усіх років радянської влади [2].

Деякі дослідники, політологи і політики як в Україні, так і поза її межами, визнаючи його злочинність, не вважають Голодомор злочином геноциду, попри ухвалення у 2006 р. Верховною Радою України Закону про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. Вони аргументують свою позицію тим, що в той час на безмежних просторах Країни Рад від голоду масово гинули не лише українські селяни, і тому, мовляв, немає сенсу виокремлювати геноцидне спрямування українського Голодомору. Така постановка питання ігнорує національний вимір українського Голодомору, на який аргументовано вказують багато дослідників, зокрема такі авторитетні, як Роберт Конквест та Джеймс Мейс [3].

Володимир Василенко, суддя Міжнародного кримінального трибуналу у справах колишньої Югославії, автор правової оцінки Голодомору 1932-1933 року як геноциду, зазначає, що сьогодні відбувається знецінення і профанація терміна «геноцид». Підвищення тарифів називають «геноцидом», інфляція – теж «геноцид». Це дилетантські оцінки, які не базуються на юридичному знанні. Тож люди, які вживають цей термін у схожих контекстах, видають свої бажання за реальність, не знаючи про те, яка справжня кваліфікація цього злочину і які він має ознаки [4].

У 2001 р. ухвалено новий Кримінальний кодекс України, ст. 442 якого зафіксувала склад злочину геноциду. Наступного року Верховна Рада України провела присвячені 70-м роковинам трагедії слухання, в документах яких Голодомор на офіційному рівні названо геноцидом. 2006 р. ухвалено Закон «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», ст. 1 якого характеризувала Голодомор як геноцид українського народу. Впродовж 2007–2008 рр. СБУ разом з Українським інститутом національної пам'яті та міжнародним благодійним фондом «Україна 3000» вжила заходів,

спрямованих на виявлення, розсекречення та оприлюднення величезного масиву документів стосовно цієї трагедії. Нарешті, до 75-х роковин Голодомору опубліковано 18-томну «Національну книгу пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні». Вона містить як документи, так і свідчення тисяч людей з усіх постраждалих від голоду регіонів України.

Порушення СБУ кримінальної справи за фактом вчинення геноциду в Україні, зазначає В. Василенко, не суперечить ні принципу заборони зворотної дії закону, ні принципу «немає злочину без визначення його законом». Воно ґрунтується на принципах загального міжнародного права і нормах Конвенції 1948 р., які є частиною кримінального законодавства України.

Варто зазначити, що кримінальну справу порушено не проти конкретних осіб, а за фактом злочину. Головні його ідеологи, організатори та виконавці відомі. Але їм не можна висунути їм обвинувачення і притягти їх до справедливого земного суду, оскільки вони давно вже пішли з життя. Розслідування має на меті покарати когось за злочин чи висунути претензії, а насамперед з'ясувати всіх обставини трагедії Голодомору. Тому безпідставними є спекуляції на тему антиросійської спрямованості офіційного розслідування трагедії. Результатом його має стати реабілітація (радше, посмертна) осіб, репресованих тоді за спротив владі та спроби самопомогі чи полегшення долі інших голодуючих [5].

Об'єктом геноциду є безпека існування національних, етнічних, расових та релігійних груп. Потерпілими від цього злочину можуть бути тільки члени національної, етнічної, расової чи релігійної групи, на знищення якої спрямоване діяння винних осіб – як громадяни України, так і іноземні громадяни чи особи без громадянства. До найнебезпечніших сучасних форм дискримінації належать: расизм, антисемітизм, нетерпимість стосовно арабів і мусульман, негрофобія, ксенофобія (ворожість до будь-яких іноземців). Видом геноциду є апартеїд – обмеження прав громадян за расовою ознакою.

Національна група (нація) – це така, що історично склалася стійка спільнота людей, для якої характерні спільна територія, економічні зв'язки, своя мова, відмітні особливості побуту, культури, духовності.

Етнічна група (етнос) – така, що історично склалася стійка соціальна група людей, для якої характерні єдність культури і духовності, особливості побуту, звичаїв (плем'я, народність, народ). Для неї можуть не бути характерними ознаки, що є визначальними для національної групи (наприклад, євреї тривалий час не мали спільної території, не були пов'язані між собою економічно, багато із них не володіли своєю мовою).

Расова група (раса) – така, що історично склалася група людства, об'єднана спільністю фізичних ознак, що наслідуються (колір шкіри, волосся та очей, форма черепа, зріст тощо), обумовлених спільністю походження і початкового розселення.

Релігійна (конфесійна) група – група людей, для якої спільною є сукупність духовних уявлень про надприродні сили та істоти, яким ця група поклоняється.

Вчинення діянь, ззовні схожих на геноцид, стосовно релігійних груп, які заборонені в Україні у зв'язку з тим, що їхня діяльність порушує права і свободи інших людей, створює напругу в суспільстві і тому не повинна перебувати під охороною закону (наприклад, так звані сатаністи, «Біле братство» або «Аум синрике»), не створює злочину, передбаченого ст. 442.

З об'єктивного боку злочин проявляється в суспільно небезпечних діях або бездіяльності. Формами його є: 1) позбавлення життя членів національної, етнічної, расової чи релігійної групи; 2) заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень; 3) створення для національної, етнічної, расової чи релігійної групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення; 4) скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі; 5) насильницька передача дітей з однієї національної, етнічної, расової чи релігійної групи в іншу; 6) публічні заклики до вчинення перелічених дій; 7) виготовлення матеріалів із закликами до вчинення перелічених дій; 8) розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення перелічених дій. Перші п'ять форм передбачені ч. 1, а останні три – ч. 2 ст. 442.

Створення для певної групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення передбачає, наприклад, економічну блокаду групи та позбавлення її реальної можливості забезпечувати для себе достатнє харчування і медичне забезпечення, заборону існування групи за межами невеликої території резервації чи гетто, експропріація землі, що належить групі або її членам, примусове переміщення населення з місця його споконвічного проживання, насильницьке переселення (депортацію) в місцевість, несприятливу для проживання людей взагалі або для представників цієї групи зокрема, штучне створення складних екологічних умов, поширення епідемій тощо. Найяскравішими проявами геноциду у цій формі в історії України були масова депортація населення у віддалені регіони СРСР у 1929–1931 рр. і Голодомор 1932-1933 рр. (зокрема, внаслідок цих діянь кількість українців, що проживали в Російській та Австро-Угорській імперіях на початку ХХ століття, до нашого часу зросла приблизно на 9%, тоді як кількість поляків на території Польщі за такий самий термін – майже на 250%).

Скорочення дітонародження чи запобігання йому може відбуватися через застосування методів генної інженерії, примусової кастрації та стерилізації, насильницької контрацепції, примушування жінок до вчинення абортів, незаконного позбавлення волі чоловіків групи або створення умов для окремого проживання чоловіків та жінок, заборони шлюбів між членами однієї расової, етнічної чи національної групи тощо. Способом запобігання дітонародженню є і кастрація, яку водночас розглядають як заподіяння тяжких тілесних ушкоджень.

Насильницька передача дітей з однієї групи в іншу передбачає передачу їх із однієї національної в іншу національну, із однієї етнічної в іншу етнічну, із однієї расової в іншу расову, із однієї релігійної в іншу релігійну групу. Метою цієї передачі звичайно є стирання із пам'яті дитини інформації, що ідентифікує її у власному уявленні як члена певної групи з наступним біологічним розчиненням її нащадків серед представників іншої групи. До поняття «публічні заклики», «виготовлення матеріалів», «розповсюдження матеріалів» потрібно враховувати коментар відповідно до ст. 109 і 295.

Прояви етноциду – національно-культурного (духовного) геноциду – пропаганда расової, національної, етнічної, релігійної винятковості або нетерпимості, наруга над певними історичними та культурними реліквіями, заборона відзначення національних свят чи відправлення релігійних культів, знищення або пошкодження культурних цінностей якої-небудь групи, організоване асимілювання національних меншин, спрямований на поступове зменшення корінного населення, діяння, спрямовані на знищення мови, національної самосвідомості та інші подібні діяння кваліфікуються за ст. 161 як порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії.

Суб'єкт злочину загальний. Для складу злочину не має значення, чи вчинив злочин представник так званої титульної нації або національної меншини, європейської раси або негроїдної, вірянин або атеїст. Так само не має значення, чи належать суб'єкт злочину і потерпілі до однієї раси, національності, етносу, конфесії.

З суб'єктивного погляду злочин характеризується виною у вигляді прямого умислу. Спеціальною ознакою геноциду у перших його п'яти формах є мета – повне або часткове знищення будь-якої національної, етнічної, расової або релігійної групи. Тому дискримінаційні дії, що позбавляють громадян певної групи можливості повністю використовувати свої права і свободи – право на свободу пересування, на підприємницьку діяльність, на судовий захист, на охорону здоров'я, на освіту, на користування і навчання рідною мовою, на розвиток національних культурних традицій, на створення культурних і навчальних закладів національних меншин, на участь у діяльності міжнародних неурядових організацій тощо, – але не спрямовані на знищення цієї групи, кваліфікуються за ст. 161. Метою виготовлення матеріалів із закликами до геноциду є їх розповсюдження. Для таких форм злочину, як публічні заклики до геноциду і розповсюдження матеріалів із закликами до геноциду, мета не є обов'язковою ознакою складу.

Треба також зазначити, що строки давності не застосовуються до геноциду, незалежно від часу його вчинення [6].

Багато праць написано щодо визначення оцінки жертв голодомору, але остаточної немає й досі. Але це не означає, що не можна визначити конкретну цифру жертв. Кількісні оцінки втрат є, проте головна проблема полягає в тому, що їх надто багато. Це можна пояснити певними причинами, як технічними, так і політичними.

По-перше, терор голодом є специфічною формою репресій. На політичних в'язнів заводили справи, а таким чином, можна було з легкістю простежити долю кожного з них. Однією із проблем є те, що складно розмежувати загиблих від голоду, загиблих від спричинених хвороб через голод і померлих природною смертю.

По-друге, на місцевості охопленій голодом, знижувалась народжуваність. Це являється наслідком голоду. Таким чином, потрібно називати дві цифри втрат – прямі та повні. У повних втратах здійснюється врахування й ненароджених.

По-третє, треба зважати на демографічні наслідки голоду. У 1932-1933 рр. у віковій піраміді народонаселення утворилася глибока вищербина. Загиблі від голоду або взагалі ненароджені випали з процесу відтворення народонаселення. Внаслідок цього через покоління у віковій піраміді утворилася нова вищербина, трохи меншої глибини. Ще через покоління – ще одна (ненароджені онуки жертв голоду) [7, с. 362].

Причиною Голодомору була диктатура сталінської політики та партійного керівництва країни. Влада намагалася остаточно зламати дух українських селян, які чинили опір диктатурі влади. Шляхом насильницького вилучення всіх продуктів, блокади сіл і цілих районів, заборони виїзду за межі України, репресій сталінський режим створив для українців умови, несумісні з життям. Голод знищував націю, залишаючи на її тілі глибокі соціальні, психологічні та демографічні шрами, які Україна відчуває донині [8].

Головною метою організації штучного голоду був підрив соціальної бази опору українців комуністичній владі та забезпечення тотального контролю з боку держави за всіма верствами населення [9].

Український Голодомор вважається складовим плану каральної операції, який спрямовується проти української нації, адже її відродження становило загрозу єдності та самому існуванню радянської імперії. Під час проведення цієї операції за допомогою голоду було заподіяно величезного удару по українському селянству з метою фізично знищити значну частину нації, таким чином підірвати її визвольний потенціал. Очевидно, що Сталін розглядав голод як засіб боротьби з українським націоналізмом. Ототожнюючи цю думку, одна із газет у 1930 році писала:

«Спеціальне завдання колективізації на Україні в тому, щоб... знищити соціальну базу українського націоналізму – індивідуальне сільське господарство» [9].

Після відкриття наприкінці 1980-х років доступу до архівів, які були раніше закриті, відбулося подальше зменшення меж загального числа жертв голодомору в Україні. Проте і сьогодні

залишається відкритим питання щодо визначення кількості загиблих у 1931–1933 рр.

З кінця 1931 року і до середини 1932 жертвами голоду стали до 150 тисяч селян. На відмінну від Голодомору 1933 р., викликаного конфіскацією всіх продовольчих запасів у селян, голод 1932 р. був наслідком надмірних хлібозаготівель з урожаю 1931 р. [10, с. 7]. З квітня 1932 р. по листопад 1933 р., тобто за 17 місяців, чи приблизно за 500 днів, в Україні загинули мільйони людей. Кількість прямих та непрямих жертв голодомору точно підрахувати досить складно. Між істориками досі точаться дискусії, скільки саме людей загинуло: 5, 7, 9 чи 10 мільйонів? Але однаково йдеться про мільйони невинних жертв [11].

Численність населення України 1926–1939 рр. скоротилася на 3,1 млн осіб. Якби не було голодомору, то (за середньосоюзних темпів приросту) населення України становило б 36,2 млн, тобто на 8,1 млн осіб більше, ніж у 1939 р. За розрахунками істориків, середня очікувана тривалість життя чоловіків в Україні у 1933 р. становила 7,3 року, жінок – 10,9 року [12]. Пік голодомору прийшовся на весну 1933 р. В Україні тоді від голоду вмирало 17 людей щохвилини, 1000 – щогодини, майже 25 тис. – щодня. З урахуванням непрямих жертв, за приблизними підрахунками, голодомор забрав життя 14 млн людей [9, с. 13]. Замисліться: 14 млн жителів за 500 днів – це та страшна жертва, на яку прирік українську націю сталінський режим. Для порівняння: сучасне населення Данії становить 5,2 млн осіб, Австрії – 8 млн, Болгарії – 8,5 млн, Бельгії – 10 млн, Угорщини – 10,3 млн. Тобто під час голодомору зникла ціла європейська країна. Наша країна [7].

Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, прийняла Закон України №376-V від 28 листопада 2006 року “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні”. У статті 2 цього Закону України публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам’яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним. У більшості країнах Європи, Франції, Швейцарії, Бельгії Польщі, передбачено кримінальну відповідальність за заперечення Голокосту Єврейського народу.

Відповідно до ст. 34 Конституції кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів та переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Проте, якщо звернутися до ч. 3 ст. 34, то в ній вказано, що здійснення цих прав може бути обмежено законом у низці випадків, зокрема й для запобігання злочинам, захист репутації чи прав інших людей.

Отже, публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні як факту геноциду українського народу, а також виготовлення та розповсюдження матеріалів з такими запереченнями можна в законодавчому порядку визнати протиправними діями, які принижують гідність Українського народу, завдають шкоди національним інтересам України.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновки, що голод 1932–1933 рр. в Україні викликаний низкою чинників, але найважливіший із них був сталінський режим. Правда про голод, якою б вона не була страхітливою, потрібно не лише тим, хто пережив його, а й молодому поколінню, в руках якого наше майбутнє. Треба говорити про минуле задля майбутнього: безпам’ятність породжує бездуховність, а вона, як ракова пухлина, роз’їдає тіло й душу нації – перекреслює історію, паплюжить традиції, руйнує соціокультурну самобутність народу. Ми як історична нація повинні зберегти пам’ять про українських хліборобів, безвинно вбитих рукотворним голодомором.

Список літератури

1. Голодомор 1932–1933 рр. Найбільша історична катастрофа України ХХ ст. // <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/4760>.
2. Ботушанська О. Ф. Пам’яті мільйонів жертв Голодомору в Україні // Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / під ред. Десенко М., Шелестович І. С. – Одеса ; Львів : Видавництво М. П. Коць, 2001. – С. 19.
3. Василенко В. А. Голодомор 1932–1933 років в Україні правова оцінка [Електронний ресурс] / В. А. Василенко – Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/golodomor_19321933_rokiv_v_ukrayinipravova_otsinka.html.
4. Шторгін І. Щоб визнати Голодомор геноцидом, світ має зрозуміти намір Кремля [Електронний ресурс] / І. Шторгін. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/author/17569.html>.
5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1658022643298/pravo/pravova_otsinka_golodomoru_1932-1933_ukrayini
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024/439.php>
7. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К. : Наш час, 2007.
8. Жаданова Л. І. До читачів // Голодомор 1932–1933 років у Ширяївському районі: Книга пам’яті жертв геноциду / Ширяївська районна державна адміністрація ; Архівний відділ Ширяївської райдержадміністрації ; [ред. кол.: Л. І. Жаданова та ін.; упоряд. Т. В. Манжос]. – Одеса : Астропринт, 2008. – С. 7.
9. Ніточко І. І. До читачів // Голодомори в Україні: Одеська область 1921–1923, 1932–1933. 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. Праці Державного архіву Одеської області. Т. XVIII / ред. кол. Ніточко І. І., Білоусова Л. Г., Боряк Г. В., Демченко Д. М., Лєсогоров М. М., Лапай В. С., Шетников В. П. – Одеса, 2007. – С. 13.
10. Кульчицький С. В. Голод 1932 р. в затінку голодомору-33 // Український історичний журнал. – 2006. – №6.
11. Що таке голодомор? / Голодомор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrajinci.hu/holod/pro_hold_us.
12. Докази визнання Голодомору геноцидом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/content/golodomor75_6.

References

1. Holodomor of 1932–33. The largest historical catastrophe of Ukraine in the 20th century [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.mfa.gov/en/mfa/en/publication/content/4760>.
2. Botushanskaya O. F. In memory of millions of victims of the Holodomor in Ukraine // Holodomor in Ukraine 1932–1933.

- Bibliographic index / ed. Desenko M., Shelestovich I. S. – Odessa ; Lviv: Publishing House MP Kots, 2001. – S. 19.
3. Vasilenko V. A. The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine Legal Evaluation [Electronic resource] / V. A. Vasilenko. – Mode of access: https://dt.ua/SOCIETY/golodomor_19321933_rokiv_v_ukrayinipravova_otsinka.html.
 4. Shtorgin I. To recognize the Holodomor as a genocide, the world needs to understand the Kremlin's intention [Electronic resource] / I. Shtorgin. – Resource access: <https://www.radiosvoboda.org/author/17569.html>.
 5. Electronic resource / Access mode: http://pidruchniki.com/1658022643298/pravo/pravova_otsinka_golodomoru_1932-1933_ukrayini
 6. Electronic resource / Access mode: <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024/439.php>
 7. Kulchytsky S. V. Holodomor of 1932-1933 as genocide: difficulty of awareness. – K.: Our time, 2007.
 8. Zhadanova L. I. For readers // Holodomor of 1932-1933 in Shyryaivskyi district: Book of memory of victims of genocide / Shyryayiv district state administration; Archive Department of Shyryaevsky District State Administration; [ed. count: L. I. Zhadanova and others; arrangement of T. V. Manzhos]. – Odessa : Astroprint, 2008. – S. 7
 9. Nichot I. I. Readers // Holodomori in Ukraine: Odessa region 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Research, memoirs, documents. Works of the State Archives of the Odessa region. Volume XVIII / ed. count Nichotko I. I., Bilousova L. G., Boryak G.V., Demchenko D. M., Lesogorov M. M., Lapay V. S., Shchetnikov V. P. – Odessa, 2007. – P. 13.
 10. Kulchytsky S. V. The famine of 1932 in the shade of the Holodomor-33 // Ukrainian Historical Magazine. – 2006. – No. 6.
 11. What is a Holodomor? / Holodomor // http://www.ukrajinci.hu/holod/pro_hold_us.
 12. Evidence of recognition of the Holodomor as genocide // http://www.president.gov.ua/content/golodomor75_6.

V. TOPCHIIY,
D. Sc., Prof., Honored Lawyer of Ukraine,
Director of the Educational and Scientific Institute of Law of UDFSU, Irpin

The article analyzes the Holodomor in the doctrine of criminal law. Therefore, the issue of the Holodomor of 1932-1933 is relevant and today it is an unfinished page of the history of the Ukrainian people. Famine was not a casual phenomenon of natural or social origin, but a consequence of the purposeful use of terror by the totalitarian authorities by famine, that is, genocide. According to Art. 34 of the Constitution everyone is guaranteed the right to freedom of thought and speech, to the free expression of their views and beliefs. Everyone has the right to freely collect, store, use and disseminate information orally, in writing or in any other way, of his or her choice. However, if you refer to Part 3 of Art. 34, it states that the exercise of these rights may be limited by law in a number of cases, including for the prevention of crime, protection of the reputation or rights of other people. The public denial of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine as a fact of genocide of the Ukrainian people, as well as the production and distribution of materials with such objections may be legally recognized as illegal acts that degrade the dignity of the Ukrainian people and harm the national interests of Ukraine.

The author analyzed the 1932-1933 famine in Ukraine, which was caused by a number of factors, but the most important of them was the Stalinist regime. The truth about the famine, no matter how frightening it is, is needed not only to those who survived it, but also to the younger generation in whose hands our future is. We must talk about the past for the sake of the future: the memory gives rise to lack of spirituality, and it, like a cancerous tumor, corrodes the body and soul of the nation – It overwhelms the history, deceives the tradition, destroys the sociocultural identity of the people. As a historical nation, we, as a historic nation, must preserve the memory of Ukrainian farmers who have been murdered innocently by man-made famine.

Key words: Holodomor, criminal tribunal, hunger, artificial famine.

* * * * *

І. ТУРЯНСЬКИЙ,
Надзвичайний і Повноважний Посол, ветеран дипломатичної служби України,
член Національної спілки журналістів України

ВИСТУП НА ПЕРШІЙ СЕКЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ШТУЧНІ ГОЛОДИ В УКРАЇНІ ХХ СТОЛІТТЯ» 16 ТРАВНЯ 2018 Р., М. КИЇВ

Шановний Володимире Івановичу! Шановні учасники Конференції!

Хоча сама назва сьогоднішньої Конференції свідчить про обговорення питання про три штучні голодомори в Україні (1921–1922 рр., 1932-1933 рр. і 1946–1947 рр.), більшість доповідачів на пленарному засіданні зосередилася на аналізі витоків, причин і наслідків найстрашнішого лиха на українській землі – Голодомору 1932-1933 рр., який забрав життя від 7 до 10 млн наших

співвітчизників. Саме такі цифри понесених українським народом непоправних втрат, відлуння яких ще й сьогодні відчуває наша держава, назвав у своєму виступі під час загальної дискусії на 72-ї сесії Генеральної асамблеї Організації Об'єднаних Націй (ООН) у 2017 році Президент України П. О. Порошенко. Це був штучний голод, сказав він, організований тоталітарним режимом Сталіна, який призвів до загибелі саме такої кількості українців. Він закликав усі 193 держави-члени цієї впливової міжнародної організації визнати Голодомор в Україні 1932–1933 рр. актом Геноциду українського народу.

У цьому зв'язку виглядає незрозумілим відсутність у цій залі представників вітчизняного Міністерства закордонних справ. Важко уявити, як вони і співробітники Постійного представництва України при ООН, а також співробітники закордонних дипломатичних і консульських установ, які працюють в іноземних державах, не знаючи науково-обґрунтованих аргументів, доказів і фактів учасників Конференції, серед яких ми бачили і чули Президентів нашої держави Л. М. Кравчука (1991–1993 рр.), В. А. Ющенко (2005–2010 рр.), Першого віце-прем'єр-міністра України С. І. Кубіва, ректора Національного університету імені Тараса Шевченка Л. В. Губерського, фахівців у галузі дослідження штучних голодів професорів В. І. Сергійчука, В. І. Марочка і В. А. Василенка, інших представників української політичної і наукової еліт, будуть доводити, обґрунтовувати і переконувати своїх партнерів з інших країн світової спільноти в ООН, а також у країнах їхньої акредитації у справедливості позиції Президента П. О. Порошенка, у тому, що організований сталінським режимом штучний голод на українській землі був актом геноциду українців. Очевидно тому й не має особливих успіхів українська дипломатія на міжнародній арені, зокрема, в ООН, де під час 58-ї сесії Генеральної асамблеї у 2003 році з нагоди 70-х роковин Голодомору в Україні вона домоглася не схвалення резолюції, а лише формальної Заяви, до якої приєдналися лише 36 країн. Про Геноцид у ній, на жаль, ще не йшлося. Як учасник 19 регулярних, спеціальних і надзвичайних сесій Генеральної асамблеї ООН мені достеменно відомо, яких великих зусиль слід докласти, щоб підготувати і домогтися схвалення будь-яких рішень з боку міжнародної спільноти. Лише наполеглива і тривала праця як в Києві з дипломатичними представництвами іноземних держав, так і по всьому світу, де розташовані закордонні установи нашої держави, в штаб-квартирах міжнародних організацій, враховуючи Нью-Йорк, Женеву, Відень, Найробі, робота на різних рівнях із залученням, зокрема, представників української діаспори може дати бажаний результат.

Цей Геноцид накрив своїм чорним крилом і членів моєї родини. Мій батько, 1902 року народження, який народився і проживав у селі Янівка Богуславського району Київської області, був одним з 17 (!!!) дітей у сім'ї. У час штучного Голоду 1932-1933 рр. він і його старші брати і сестри були вже самодостатніми людьми, які могли дати собі таку-сяку раду. А молодші? Більшість з них померли голодною смертю. Із сімнадцяти дітей у живих залишилося лише семеро.

Сталін і його найближчі поплічники – Молотов і Каганович, які також доклали свої брудні руки до знищення українців, всіляко приховували свої злочинні наміри, рішення і дії. Недаремно на всіх телеграфних вказівках, які надсилалися з Москви місцевим більшовицьким органам влади, караючим структурам щодо силового відібрання зерна у селян, стояв гриф «цілком таємно». На них також зазначалося, що знімати копії або робити будь-які виписки з цих документів категорично заборонено. Крім того, самі документи мали бути повернуті до Особливого відділу Центрального Комітету Всесоюзної комуністичної партії більшовиків (ВКП(б)) протягом 48 годин. «Не залишайте жодних документальних свідчень своїх дій», навчав «вождь» своїх посіпак. Радянський Союз завжди замітав сліди своєї «діяльності», засмічуючи історію купою пропагандистського сміття. Так було. А сьогодні Росія, яка є його спадкоємцем, робить те саме, заперечуючи саме існування слова «Голодомор», пояснюючи величезну кількість людських втрат в Україні поганими погодними умовами, неврожаєм, недолугими діями влади на місцях, «проїсками вразов народу». Можна собі лише уявити, який опір українським дипломатам буде й надалі чинити Росія, щоб слова «Голодомор» і «Геноцид» були видалені з лексики міжнародних організацій.

Цього року ми скорботно відзначатимемо 85-річчя з часу Голодомору-Геноциду 1932-1933 рр. Водночас відзначатимемо також 70-ту річницю схвалення ООН 9 грудня 1948 року Конвенції про запобігання злочинам геноциду і покарання за нього. Її автор Рафал Лемків назвав знищення української нації класичним прикладом геноциду. А відомий канадський дослідник українського Голодомору 1932-1933 рр. Роман Сербін наголосив, що цей Голодомор є Геноцидом і наявні дані про нього повністю співзвучні положенням Конвенції ООН 1948 року. Історія світової дипломатії і дипломатична практика свідчить про надзвичайну важливість точних юридичних формулювань у будь-яких міжнародно-правових документах, які б унеможливили їх довільне тлумачення.

Американський дослідник Роберт Конквест (1917–2015 рр.) зробив великий внесок у дослідження українського Голодомору, опублікувавши у 1986 році книгу «Жнива розпачу». Після її виходу у світ, попри заборону будь-яких згадок про неї в Радянському колишній Радянський Союз зробив усе, щоб принизити науково обґрунтований доробок автора, уникнути широкого розголосу в країні, оскільки «ворожі голоси» все ж доносили з-за кордону відповідні факти і висновки, що містилися в книзі. До того ж застосували давно знайомі форми і методи радянської пропаганди: часткове замовчування, перекручення фактів, довільне їх трактування тощо. Але з правдою боротися важко. І у 2006 році Р. Конквест за свою книгу був удостоєний високої української нагороди – ордена Ярослава Мудрого V ступеня. А американський президент Д. Буш-молодший нагородив його найвищою цивільною нагородою США – Медаллю Свободи.

Справу Роберта Конквеста продовжив Джеймс Мейс, який присвятив дослідженню питань

Голодомору в Україні 1932-1933 рр. багато років свого життя.

Працюючи в м. Нью-Йорк у Постійному представництві Української Радянської Соціалістичної Республіки при Організації Об'єднаних Націй у 1979–1985 рр., мені, як і усьому нечисленному колективу цієї дипломатичної установи, доводилося постійно зустрічатися з представниками т. зв. української трудової еміграції. У той час про українських заробітчан, світову українську діаспору ще не йшлося. Саме від них я почув багато нового про Голодомор в Україні, джерелом якого були публікації т. зв. українських буржуазних націоналістів, які люто ненавиділи радянську владу, зокрема і в Україні, боролися проти неї усілякими доступними їм, переважно ідеологічними, засобами і вірили в майбутню незалежну українську державу.

Сьогодні ми багато знаємо про Голодомор 1932-1933 рр. Але, на жаль, ще не все. І наявні суперечки між дослідниками цього ганебного явища в українській історії щодо кількості понесених народом жертв – це лише вершина голодоморного айсберга.

Будемо сподіватися, що спільними зусиллями вчених, дослідників, політиків, дипломатів, представників «Меморіалу», інших громадських організацій, закордонного українства нам вдасться досягти порозуміння щодо спірних питань. До цього нас закликає пам'ять померлих чоловіків, жінок, дітей під час штучних голодів в Україні 1921-1922, 1932-1933 і 1946-1947 років.

Пам'ятаймо про невинно убієнних!

* * * * *

УДК 341.485

В. УДОВИЧЕНКО,
заслужений юрист України, Служба безпеки України

ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ 1932-1933 РР. ЯК СКЛАДНИК ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВНОГО ТЕРОРУ КРЕМЛЯ

Розглянуто окремі аспекти розслідування злочину геноциду в Україні 1932-1933 рр. як складника кремлівської політики терору і засобу державного управління в Радянському Союзі.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, політика, терор, розслідування, докази, експертиза.

V. UDOVYCHENKO,
Honored Lawyer of Ukraine, Security Service of Ukraine

The article deals with separate aspects of investigation of the crime of genocide in Ukraine in 1932-1933 as a component of the Kremlin's policy of terror as a means of public administration in the Soviet Union.

Keywords: Holodomor, genocide, policy, terror, investigation, proofs, expert examination.

Після здійснення у жовтні 1917 року реакційного перевороту та незаконного захоплення більшовиками влади у Росії під проводом вождя російської комуністичної більшовицької партії В. Леніна розпочалася реалізовуватися його методика терору для утримання влади та підкорення інших народів і незалежних держав, утворених після розпаду Російської імперії. Це призвело й до повалення Української Народної Республіки та окупації території України Червоною армією, надісланою з Радянської Росії. Найстрашнішим ленінським методом боротьби з непокірним селянством була організація голодоморів, в ім'я чого цей злочинець наказував: «Відібрати весь хліб у повсталих». Пізніше спланована комуністичним тоталітарним режимом акція Голодомору в Україні 1932-1933 років, яка не має аналогів у світовій історії, була спрямована на фізичне знищення українців. Фундамент витоків суспільних проблем та труднощі подолання їх в найближчому та віддаленому майбутньому створила злочинна марксистко-ленінська ідеологія, націлена на виховання через страх і терор на особливий тип безвільних рабів. Видатний російський релігійний мислитель, філософ, історик і культуролог Георгій Федотов ще у 1938 році писав: «Росія – сама послідовна країна фашизму. Не забувайте, що Ленін і був винахідником цієї державної форми, яку Мусоліні і Гітлер запозичили у нього. А соціальний зміст московського фашизму нічим не відрізняється від німецького» [15, с.13].

Побуває думка, що для усвідомлення причин терору не треба надлюдських зусиль і

надзвичайних розшуків по архівах. Ця думка має певну слушність. У виданнях так званих класиків марксизму-ленінізму ідея загибелі чи й знищення окремих людей, ба навіть цілих соціальних стратів і класів, наявна сповна. На біду, в нинішню пору, крім геніального незалежного історика Миколи Сядрістого, знавці текстів такого високого рівня мені не відомі. У людей якась стійка відроза, попросту нехтів до цих текстів.

Марксиста і перший із них – Сталін – чудово розуміли, на що замахуються. Він і нам теперішнім пояснює, що українці мали пов'язаний із землею широкий соціальний шар (клас), що природно цементує націю. Тому, винищуючи селянство, вони поборювали її саму. На засіданні Московської ради робітничих і червоноармійських депутатів 6 березня 1920 року Ленін говорив: «[...] селяни, які мають надлишки хліба і не бажають давати їх голодним, здійснюють основи капіталістичних відносин. Вони являють собою людей, які, після сотень років їх експлуатації, в перший раз господарюють на себе і своїми надлишками хліба можуть перетворити у рабство робітників, які в силу розрухи промисловості не мають можливості дати еквівалент за хліб. Тому нашим завданням у ставленні до цих дрібнобуржуазних власників, до дрібних спекулянтів, число яких мільйон і які, володіючи надлишками хліба, думають, що чим далі ми підемо, тим більше вони наживуться, і чим сильніше голод, тим вигідніше це власникам хліба, – наше ставлення до них є ставлення війни. Це ми заявляємо прямо, і це лежить в основі диктатури пролетаріату, який відкрито говорить всім робітникам і селянським масам: «Селянин-трудівник – наш союзник, наш друг і брат, але коли селянин виступає власником, має надлишки хліба, які не необхідні йому для господарства, і надходить з нами, як власник, як ситий проти голодного, такий селянин – наш ворог, і ми з ним будемо боротися з усією рішучістю, з усією нещадністю». Перемога над дрібним власником, над дрібним спекулянтом – важка. Вони не можуть бути знищені в один рік, для їх знищення потрібен тривалий ряд років, потрібно організоване завзятість, застосування протягом довгого часу наполегливої, неухильної крок за кроком роботи, безперестанної повсякденної боротьби, яка особливо важка і часто-густо дає перемогу спекулянта-селянина над робітником» [1].

Думка про нищення людей проходить через усю ленінську спадщину [2]. Управлінчий апарат Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) застосовував до підвладної людності різні типи терору: економічний, фінансовий, психологічний та багато інших. Це відбувалось не з другої половини 1920-х років і по 1953-й рік, як хотілося вважати авторам партійних документів початкових часів перестройки, а з 1917-го і по рік 1991-й. Серед типів терору, спрямованих на пряме й безпосереднє нищення населення, були масовий терор, що відповідно до історичних періодів та безпосередніх завдань поділявся на кілька видів, а також терор індивідуальний. Управлінчий апарат СРСР послідовно й систематично пропустив через м'ясорубку репресій все населення. Масовий терор, заснований на принципі класової сегрегації, був наймасштабнішим за всі інші типи, а відтак і головним. Він охопив усю країну – одну шосту частину земного суходолу. Починаючи з найперших днів радянської влади, для здійснення поставлених цілей, ідучи шляхом обліків, анкетування, паспортизації й переписів населення, протягом кількох десятиріч влада створила в загальнодержавних масштабах всеохопну й доволі точну інформаційну управлінську базу. Ця база віддзеркалювала кількісний і якісний склад населення, головним чином міського, передусім чоловічого. У сукупності держава отримала досить повну характеристику населення. Збирання й систематизація відомостей про населення було чи не найпершим і чи не найголовнішим завданням більшовицьких спецслужб. Арешти та репресії проводилися на основі саме цієї інформації, яку збирали невтомні «білці невидимого фронту» [2; 3].

Тривалий час будь-яка інформація про Голодомор була під забороною. Люди, які насмілювалися говорити правду, переслідувались, піддавались репресіям, кримінальному переслідуванню за так звану антирадянську пропаганду та агітацію. У шкільних підручниках з історії, за якими в Україні за часів СРСР надавалась шкільна освіта, не було висвітлено справжні обставини та причини, за яких відбувся Голодомор в Україні в 1932-1933 рр. Більшість населення у Радянському Союзі, який перебував за залізною завісою, нічого про нього не знала через втаємничення інформації та політику терору [10].

З розпадом Радянського Союзу та відновленням державної незалежності України після 1991 року продовжувалась утверджуватися концепція, що минулого краще не рухати. І це все тому, що радянська влада після краху СРСР нікуди не зникла, а її представники лише перефарбувались. Першооснови такого становища суспільства пояснюється тим, що ми й далі в Україні живемо, по суті, за радянської влади. Вона лише політично загримувалася. Вчорашні комуністичні партійні та комсомольські вожді, колишні “відповідальні працівники” не зникли – просто переодяглися в демократичні шати і трансформувалися у нові партії [14].

Вони стали називати себе демократами, почали йти в політику, утворювали соціалістичні та інші політичні партії різного напрямку діяльності та ідеології. Водночас Комуністична партія України, вірна ленінським ідеям та заповітам, продовжувала і далі тривалий час залишатися однією з найчисленніших фракцій у Верховній Раді України, впливаючи на формування внутрішньої та зовнішньої політики країни. Представники КПУ всіляко намагалися перешкоджати відновленню історичної правди та продовжували приховувати злочин Голодомору в Україні 1932-1933 років, заперечуючи його визнання геноцидом. Комуністи разом з представниками Партії регіонів, будучи по суті носіями політики антиукраїнської спрямованості, всіляко підтримували позиції кремлівського істеблішменту та російської пропаганди щодо нібито загальносоюзної трагедії селянства в Радянському Союзі, яке постраждало від голоду внаслідок жорсткого правління керманіча

більшовиків Йосипа Сталіна [16].

Фактично українська держава не брала участі у важливих процесах переоцінки минулого при тому, що правда про Голодомор у світі вже була розкрита завдяки дослідженням істориків та опублікованим висновкам Комісії Конгресу США по Голоду в Україні, створеної 13 грудня 1985 року під керівництвом Джеймса Мейса [5].

Така ситуація в Україні тривала аж до 2004 року, тобто до Помаранчевої революції, і лише потім поступово почалася серйозна переоцінка подій 1917–1991 рр. на державному рівні. Важливим було прийняття Закону України “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні” 28 листопада 2006 року. Поступово стали відкриватись раніше закриті архіви про терор в СРСР та злочини «ВКП(б)-КПСС, ВЧК-НКВС і МГБ-КГБ», масово здійснювалось розсекречення архівних документів у Галузевому державному архіві Служби безпеки України та інших архівах держави, що сприяло у подальшому не тільки дослідженням науковців, громадських організацій, активістам та правозахисникам трагедії Голодомору, а й провести Службі безпеки України відповідне розслідування.

Події Голодомору 1932-1933 років на території Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) розслідувало Головне слідче управління Служби безпеки України в межах порушеної мною 22 травня 2009 року кримінальної справи №475 за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932-1933 роках – за ознаками злочину, передбаченого частиною першою статті 442 «геноцид» Кримінального кодексу України [6].

Головним слідчим управлінням Служби безпеки України відповідно до чинного законодавства здійснено перевірку, під час якої зібрано матеріали, архівні документи, висновки експертних закладів, отримано пояснення від очевидців Голодомору, які містили підстави для порушення кримінальної справи і початку досудового розслідування.

Після перевірки зібрані матеріали передали в Генеральну прокуратуру України, оскільки керівництво Служби безпеки України вважало, що таке надважливе для українського народу рішення про порушення кримінальної справи мав би прийняти Генеральний прокурор України. Тоді, отримавши ці матеріали, Генеральна прокуратура України, керівником якої на той час був Генеральний прокурор Олександр Медведько, у порушення вимог закону жодного процесуального рішення про порушення кримінальної справи не прийняла. Фактично відбулося зволікання та саботування у прийнятті рішення.

Майже через три місяці Генеральна прокуратура без процесуального рішення повернула матеріали до Служби безпеки України. На той час перший заступник Генерального прокурора України Сергій Винокуров, відповідаючи на запитання журналістів, повідомив позицію прокуратури: “Повернули матеріали, бо таке рішення мають приймати слідчі Служби безпеки України, до підслідності яких віднесено розслідування злочину геноциду”. Водночас, на мою думку, таке зволікання з прийняттям законного рішення призводило до втрати часу для досудового розслідування.

Одразу, отримавши зазначені матеріали, Головне слідче управління СБУ порушило кримінальну справу за фактом геноциду в Україні 1932-1933 роках та розпочало досудове розслідування. Саме завдяки політичній волі Президента України В. Ющенка та підтримки низки народних депутатів України стало можливим створення у державі сприятливих умов для проведення такого досудового розслідування, масштабного за своєю територією вчиненого злочину геноциду. Відповідальні працівники Управління з міжнародно-правової допомоги Генеральної прокуратури України направили через орган досудового слідства міжнародні клопотання про надання правової допомоги у кримінальній справі швидко скеровувались до відповідних компетентних органів за кордон, що сприяло їх виконанню в Австрії, США, Італії, Польщі, Німеччині, Білорусь, Молдові та Казахстані. Очікувана відмова РФ у наданні правової допомоги Україні з дослідження наявних архівних документів у Москві не перешкодила проведенню досудового розслідування із встановленням всіх обставин організації та вчинення геноциду на території УСРР в 1932-1933 роках.

Під час розслідування кримінальної справи встановлено, що за часів СРСР злочинний комуністичний тоталітарний режим, який у своїй політиці використовував терор як спосіб державного управління, приховував від громадськості факт події злочину геноциду проти української нації, кількість жертв та справжні причини Голодомору в Україні в 1932-1933 роках, що ускладнювало проведення досудового розслідування злочину геноциду.

Під час розслідування з'ясувалось, що основними способами приховування геноциду було знищення слідів злочинів:

- неідентифіковані масові поховання жертв, фальсифікація документів про смертність від вбивства голодом;
- спеціальний режим зберігання документів з метою недопущення витоку інформації про Голодомор, знищення самих документів;
- заборона будь-якої інформації про злочини в засобах масової інформації, пропаганда влади про відсутність Голодомору в Україні;
- репресії щодо осіб, які в різний спосіб фіксували та поширювали відомості про ці події та деякі інші.

Перелічені чинники і без того ускладнювали роботу слідчих з дослідження всіх обставин Голодомору.

За час ведення досудового слідства під час проведення слідчих та розшукових дій вдалося зібрати документальні матеріали, які становили 330 томів кримінальної справи, до якої долучено:

- 3186 книг реєстрації актів про смерть в Україні у 1932-1933 роках;
- понад 5 000 архівних документів комуністичної більшовицької партії, державних та репресивних органів, дипломатичних іноземних установ;
- встановлено та оглянуто 1022 кримінальні справи про канібалізм, які містять докази за 1932-1933 років про створення в Україні таких життєвих умов, що призвели до появи асоціальних явищ таких як людоїдство та трупоїдство;
- відео-, аудіозаписи спогадів очевидців;
- допитано 1890 свідків;
- встановлено 735 районів, сіл, хуторів, колгоспів, радгоспів, МТС, кушів і артілей, які в 1932-1933 роках за рішенням органів влади занесено на так звані «чорні дошки»;
- встановлено в Україні 837 масових поховань жертв геноциду за період 1932-1933 років;
- проведено 22 судово-медичні і судово-психологічні експертизи, судові науково-демографічну та комплексну історико-правову експертизи [6].

Таким чином зібрані матеріали містять беззаперечні докази, що керівництво комуністичного тоталітарного режиму в СРСР: Сталін (Джугашвілі) Йосип Віссаріонович – генеральний секретар Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії більшовиків / ЦК ВКП(б); Молотов (Скрябін) В'ячеслав Михайлович – член ЦК ВКП(б), Голова Ради Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР); Каганович Лазар Мойсейович – секретар ЦК ВКП(б); Постишев Павло Петрович – секретар ЦК ВКП(б), другий секретар ЦК КП(б)У, перший секретар Харківського обкому Комуністичної партії більшовиків України (КП(б)У); Косіор Станіслав Вікентійович – член ЦК ВКП(б), генеральний секретар ЦК КП(б)У; Чубар Влас Якович – член ЦК ВКП(б), член Політбюро ЦК КП(б)У, Голова Ради народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР); Хатаєвич Мендель Маркович – член ЦК ВКП(б), другий секретар ЦК КП(б)У у політичній діяльності використовували терор як засіб державного управління та в 1932-1933 роках приймали рішення, організовували та безпосередньо вчинили геноцид в Україні, створивши життєві умови, розраховані на фізичне знищення частини української національної групи.

Зібраними доказами підтверджено, що ці особи використали для цього такі механізми та способи:

- навмисного встановлення для УСРР плану хлібозаготівлі до такого високого рівня, за яким цей план не міг бути реально виконаний, а якщо і виконувався – то тільки насильницьким шляхом із застосуванням репресій і за рахунок повного вилучення у селян зерна, насінневих запасів;
- занесення районів, населених пунктів, колгоспів, сільських рад на “чорні дошки”, тобто блокування їх військами, недопущення виїзду населення за межі цих територій, повне вилучення продуктів харчування та заборона торгівлі;
- ізоляція території України спеціальними озброєними загонами, військовими частинами та міліцією;
- обмеження вільного пересування селян з метою пошуку продовольства та заборона листування;
- запровадження “натуральних штрафів”;
- проведення постійних обшуків з вилученням зерна, насінневих запасів, майна, одягу, всіх продуктів харчування, готової їжі;
- посилення терору і заходів кримінальної репресії, враховуючи розстріли осіб, які під час вилучення зерна, м'яса, картоплі, соняшника та інших продуктів харчування чинили опір владі.

За свідченнями очевидців представниками більшовицької влади на місцях на людей накладалися зобов'язання виконувати непомірні плани хлібозаготівлі, за невиконання яких запроваджувалися “натуральні штрафи”, обмежувалось вільне пересування селян за межі України з метою пошуку продовольства. Водночас озброєні загони, бригади та “активісти” під керівництвом уповноважених від органів комуністичної партії більшовиків, голів сільрад у всіх областях України постійно проводили у селах обшуки за місцем проживання людей: у їхніх помешканнях та інших приміщеннях і присадибних земельних ділянках, під час яких забирали все знайдене зерно, насіння, майно, одяг, реманент, жорна, повністю вилучали продукти харчування, готову їжу тощо.

Щодо мирного українського цивільного населення в селах масово застосовували насилля: побиття, репресії, арешти, блокування військами сіл, селищ і, навіть, адміністративних районів, занесення на “чорну дошку”, а також перекриття кордонів з Україною для недопущення виїзду населення за межі її території, по якій одночасно нанесено удар Голодомору. Внаслідок цього люди в ізольованій від світу Україні були позбавлені доступу до продуктів харчування, у них не було можливості спасіння від смерті. У такий спосіб керівництво більшовицької партії, використовуючи створену ще Ленінін технологію терору та громадянської війни проти українського селянства, організовували та вчиняли їх масове вбивство голодом [15].

Водночас систематичні та жорстокі репресивні заходи вживалися також до партійних і радянських керівників усіх рівнів, які висловлювали свою незгоду з встановленими планами хлібозаготівлі і прагнули допомогти голодуючим українським селянам шляхом надання їм продуктів харчування з колгоспних фондів.

Спрямованість злочину геноциду саме проти частини української національної групи свідчать факти спланованої зміни етнічного складу українського сільського населення, коли за рішенням

Політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на місце виморених голодом українців в Одеську, Дніпропетровську, Донецьку та Харківську області України організовано переселення людності з Росії та Білорусі [8]. Водночас у ці спустошені Голодомором населені пункти влада не організувала переселення саме українців з Російської Радянської Соціалістичної Республіки (РРФСР), яких там значна кількість мешкала.

Серед низки експертиз, використаних як докази у кримінальній справі, стало проведення обов'язкових судово-медичних досліджень. Так, відповідно до висновку судово-медичної експертизи від 26 жовтня 2009 року №550 було встановлено, що харчування є одним з важливих джерел підтримки життєдіяльності організму людини. Існування людини без харчування (їжі) можливе протягом деякого часу. Орієнтовна тривалість голодування людини (за умови вживання води) понад вісім тижнів може призвести до смерті. Голодування людини, особливо тривале, призводить до виникнення аліментарно обумовлених (пов'язаних з харчуванням) хвороб: гіповітамінозів, гіпомікроаліментозів, дистрофій тощо, які в результаті призводять до смерті людини.

Крім цього, відповідно до висновку судово-психологічної експертизи від 17 грудня 2009 року №10588, внаслідок створення життєвих умов, що призвели до тривалого голодування і позбавлення можливості харчуватися (період 1932-1933 років в Україні), у людей відбувалися зміни психологічного стану, що могло призводити людину до вчинення самогубств, вбивств з метою людоїдства та труподства померлих близьких родичів чи інших людей.

Голод є одним з могутніших факторів, що впливає на психіку та усю поведінку людини, відчуття голоду та його переживання – єдиний психофізіологічний процес. У людей внаслідок пережитого ними Голодомору в Україні в 1932-1933 роках міг відбуватися злам психіки, оскільки тривале повне голодування викликає занепад сил, виснаження, апатію, деморалізує поведінку (призводить до психологічного зламу).

Згідно з даними, що містяться у висновку Інституту соціальної та політичної психології АПН України від 30 листопада 2009 року №02-15/409, у період 1932-1933 років велика кількість людей в Україні зазнавала значних фізичних і психологічних страждань внаслідок тривалого масового недоїдання і голоду.

Дії тоталітарного режиму в період 30-х років ХХ століття в СРСР мали ознаки політичної технології, вони спричинили злам психіки населення, що проживало на території України; такий психічний злам має віддалені наслідки, такі як психологічна травма для його безпосередніх жертв та ознаки трансгенераційної передачі подальшим поколінням (особливості цих психологічних наслідків та способи їх подолання нащадками в третьому поколінні потребують спеціальних досліджень) [6].

Історик Леся Гасиджак зазначала, що комуністична влада вселила у людей панічний страх. Раніше цього не було в традиційному українському суспільстві, бо людина була впевнена у своїх діях, у собі, фактично, нічого не боялася. Цей страх перед владою, який маємо сьогодні – наслідок тих років. Коли маємо в колективі інакомислячих, інакодумців – не готові їх чути, бо всі інші бояться влади. Це те, що успадкувала нація [9].

На мою думку, не випадково, внаслідок цього і нині громадяни у нашому суспільстві гостро сприймають інформаційні повідомлення та історії людей, що пережили Голодомор і державний терор, а інколи і взагалі намагаються уникати обговорення цієї теми жахливого злочину, тим самим підсвідомо ховаючи свій страх перед владою.

Для дослідження наслідків Голодомору в Україні 1932-1933 рр. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України провів судову науково-демографічну експертизу, за висновком якої на час досудового розслідування встановлено кількість знищених людей під час геноциду – 3 млн 941 тис. осіб. Водночас, на мою думку, з урахуванням складності вирішення цього питання встановлення кількості жертв Голодомору потребує подальших наукових досліджень.

Згідно з висновком судової комплексної історико-правової експертизи від 28 грудня 2009 року, внаслідок цілеспрямованих системних дій вищого політичного керівництва СРСР та УСРР в Україні протягом другої половини 1932 року – першої половини 1933 року вчинено злочин, передбачений частиною 1 статті 442 Кримінального кодексу України. Вище партійно-радянське керівництво ухвалювало та виконувало рішення, спрямовані на навмисне позбавлення жителів сільської місцевості України всіх продуктів харчування і доступу їх до їжі, що спричинило масове вбивство голодом представників частини української національної групи, оскільки абсолютну більшість сільської людності становили українці, а абсолютну більшість українців – селяни.

На території Радянської України були навмисно створені життєві умови, розраховані на знищення частини українських селян як питомої складової української національної групи, що становить ознаку злочину геноциду, передбаченого ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України.

25 грудня 2009 року під час розслідування кримінальної справи №475 порушено кримінальну справу щодо Й. В. Сталіна (Джугашвілі), В. М. Молотова (Скрябіна), Л. М. Кагановича, П. П. Постишева, С. В. Косіора, В. Я. Чубаря та М. М. Хатаєвича за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України [6].

Оскільки було отримано дані про те, що вищеназвані особи є померлими, ці обставини унеможливили подальше провадження розслідування кримінальної справи.

З огляду на недосконалість національного законодавства України та враховуючи міжнародне законодавство про зворотну дію закону в часі та вимоги статей 1, 124 Конституції України про те, що Україна є правовою державою, правосуддя в Україні здійснюють винятково суди, і юрисдикція судів

поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі на основі вимог статей 4, 6 Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року “Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього” про те, що особи вчинивши геноцид, підлягають покаранню і повинні бути судимі компетентним судом тієї держави, на території якої вчинено цей злочин, а також фактичні обставини справи постанову з рішенням повинен приймати суд, у цьому разі Апеляційний суд міста Києва. Підсудність цієї справи іншій країні зі столицею в м. Москва, де в 1932-1933 роках керівники комуністичної більшовицької партії приймали злочинні рішення, не підлягала, оскільки її повинен розглядати компетентний суд.

Незважаючи на штучні перешкоди з боку керівництва Генеральної прокуратури України, які створювалися під впливом політики Кремля у складній обстановці напередодні виборів Президента України, завдяки виваженій позиції заступник Генерального прокурора України Микола Голомша 31 грудня 2009 року погодив постанову органу досудового слідства про направлення кримінальної справи №475 до суду.

За результатами розгляду матеріалів справи 13 січня 2010 року суддя Апеляційного суду міста Києва Віктор Скавронік постановив закрити кримінальну справу, порушену за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932-1933 роках стосовно Й. В. Сталіна (Джугашвілі), В. М. Молотова (Скрябіна), Л. М. Кагановича, П. П. Постишева, С. В. Косіора, В. Я. Чубаря і М. М. Хатаєвича, в зв'язку з їхньою смертю, які за висновком органу досудового слідства – Головного слідчого управління Служби безпеки України – з метою придушення національно-визвольного руху в Україні та недопущення побудови і утвердження незалежної української держави, шляхом створення життєвих умов, розрахованих на фізичне винищення частини українців спланованим ними Голодомором 1932-1933 років, умисно організували геноцид частини української національної групи.

У підсумку безумовно, Голодомор вплинув на психологію і поведінку наступних поколінь. Трагедії українських родин замовчували, але діти все одно відчували той пережитий стрес, відчували, що від них щось приховують. Багато українців досі дуже бояться голоду, не переживши його і не відчувши безпосередньо. Бо голод у них асоціюється зі смертю. Травма, зазвичай, має таку властивість – накопичуватися, як “сніжний ком”: від покоління до покоління. Наше суспільство багато у чому продовжує залишатися “постгеноцидним”. Більшість людей продовжують боятися державу і сподіватися на неї. Ми маємо прошарок людей, які при праві цілком вільно вибирати своїх представників до парламенту чи обирати президента обирають “гречку та гроші” – і цим обмежуються. Українське суспільство звикло покладатися на державу, тому що впродовж трьох поколінь держава це виховувала. Патерналізм – ця найжахливіша риса комунізму, впроваджувався в життя залізом і кров'ю. Голодомор є ілюстрацією того. Сьогодні ми маємо два радянських покоління і одне пострадянське. Зараз в Україні виростає інше – “майданне” покоління, народжене після розпаду СРСР, яке не буде покладатися на державу, а висуватиме їй вимоги, як це зараз роблять волонтери та громадські активісти. У нас уже виросло покоління громадянського суспільства, якого не могло бути при комунізмі [6].

Маємо усвідомлювати і прикласти всі можливі зусилля, щоб в Україні, в своїй державі, яка розвивається європейським шляхом, геноцид не повторився ніколи... Сьогодні ворог знову намагається роз'єднати нас, пересварити, посіяти між нами розбрат та ворожнечу, сьогодні нам, як ніколи, потрібна єдність [13].

Історія Голодомору в Україні – це історія про незламність. Про людину і український народ, який був на краю, але зміг врятувати дух і тіло, і подарувати світу розмаїття нашої культури, яке перехоплює подих. Тому залишається невимовний біль за втраченим, але з'являється невимовна повага до тих, хто не зламався. Не втримавши України у своїй орбіті, не втримавши ані завдяки газу, ані “руському миру”, ані прямої агресії, Москва вже не в силі приховати: яйце, де зберігається сила, розбите щент. Коли росіяни це побачать – залежить від них. Але Україна дає ім, Європі та всьому вільному світові докази цього. Сам Голодомор у Росії не визнаний державним злочином і не засуджений на державному рівні. Москва знову намагається підкорити Україну – задавити інформаційно, економічно, політично і фізично, ведучи політику агресії проти суверенітету та територіальної цілісності України [17].

Людям слід пам'ятати, що під час «будівництва» комунізму і соціалізму марксистський маніяк Ленін знищив 15 мільйонів своїх співвітчизників і понад 2 мільйони емігрували. І був ініціатором створення грандіозної концтабірної системи, якої не знало людство за всю свою історію [15, с. 13]. Але головна мета більшовиків скрізь була та сама й зводилась до здійснення соціальної революції.

Як уже сказано, терор у СРСР органічно впливав з марксистсько-ленінської теорії. Відповідно до панівного уявлення про класову будову суспільства переведенню через м'ясорубку репресій підлягало все суспільство в його повному обсязі – клас за класом, одна соціальна група за іншою. Але передусім перебували під підозрою ті, що були найнебезпечніші, – озброєні чоловіки. Ті з них, що вже мали досвід боротьби з большевиками, підлягали якнайшвидшій ліквідації. Протягом двадцяти років безоглядним терором большевики переламали хід отаманщини – селянської війни, що буяла в той час на півдні Київщини, Черкащині, Уманщині. Те, що вони займаються селекцією нового типу населення і прагнуть витворити єдиний совєцький народ, большевики ніколи не приховували. Природна річ, це передбачало знищення певної частини людської популяції [1].

Зіставляючи великий статистичний матеріал, М. Бернштам робить висновок: «З одного боку, населення цілеспрямовано і свідомо знищують; з іншого боку, далеко не завжди знищують понад 10–30–50%, зовсім рідко 70–90%, і практично зовсім ніколи не знищують або, у всякому разі, не мають на меті винищити всі 100%, а доходять у самих максимальних випадках до знищення двох третин,

трех четвертей і т. д., інших розсіюють і утилізують, тобто все-таки залишають жити. Вихід із зазначеної суперечності один: ведучи війну проти населення, комунізм веде її не за територію, не за «життєвий простір», не за землю і багатства надр, не за інші матеріальні цінності, а веде війну за населення» [4].

Сумно, що автори «Чорної книги комунізму» мали підстави сказати наприкінці своєї праці: «Після звільнення більшості в'язнів ГУЛАГу, навіть після XX з'їзду КПРС, який покінчив з найвідвертішими формами терору, сам принцип терору залишився на озброєнні і зберіг свою ефективність. [...] На жаль, хвалу ЧК продовжують співати і в наші дні в сучасній Росії. Портрети Ф. Держинського продовжують висіти в кабінетах співробітників ФСБ [...]» [11].

В усіх випадках ішлося про подолання української національної ідеї, фальшування органічної культурно-національної традиції та національної культури – заміну органічної структури суспільства на іншу. Це можна було здійснити лише шляхом соціальної революції й витворення нової соціальної спільноти – єдиного радянського народу. Мусимо констатувати, що загалом своєї богоборчої мети комуністи досягли [14]. Історія завжди повторюється, але в тому чи іншому видозміненому вигляді. Але це антинародне та антинаціональне явище не може продовжуватися безкінечно. Застосування у політичній діяльності терору як засобу державного управління не допустимо. І щоб його зупинити і перемогти, необхідно з мікроскопічною точністю знати історію, природу і технологію його створення, що документально збереглося в сатанинських ленінських декретах, вказівках і наказах, які збереглися і доступні у різноманітних виданнях.

Список використаних джерел:

1. Білокінь С. Теорія й практика большевизму: голодомор, різні типи й способи терору. [Електронний ресурс] / С. Білокінь. – Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Terror/Bolshevism.html#Anchor55>
2. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К., 1999. Табл. III–VI.
3. Білокінь С. Індивідуальний терор / С. Білокінь // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Іст. нариси. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 208–217.
4. Бернштам М. Смысл коммунистического уничтожения народов / М. Бернштам // Новый журнал. – Нью-Йорк, 1981. – Кн. 143. – С. 212–213.
5. Великий голод в Україні 1932-1933 років : у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово- президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932-1933 років в Україні. – К. : Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2008. – 622 с.
6. Геноцид в Україні 1932-1933 рр. за матеріалами кримінальної справи №475 / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т Нац. Пам’яті, Служба безпеки України; упорядники В. Удовиченко, М. Герасименко. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2014. – 557 с.
7. Голодомор 1932-1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Акулова, В. В. Лавренюк. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с.
8. Голодомор не зламав, але “інфікував” страхом та патерналізмом – експерти. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28137717.html>
9. Жертви Голодомору передали нащадкам страх перед владою – історик Леся Гасиджак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/health/zertvi-golodomoru-peredali-naschadkam-strah-pered-vladoyu-istorik/737134>
10. Клювак В. В. Голгофа українського народу / В. В. Клювак, В. І. Куцинда. – Львів : КП “Львівська обласна книжкова друкарня”. 2008. – 263 с.
11. Куртуа Ст. Черная книга коммунизма [Електронний ресурс]. / Куртуа Ст. и др. – С. 688–689. – Режим доступу: https://royallib.com/read/kurtua_stefan/chernaya_kniga_kommunizma.html#0
12. Ленин В. И. Речь на заседании Московского совета рабочих и красноармейских депутатов, 6 марта 1920 г. / В. И. Ленин // ПСС. – Т. 40. – М., 1981. – С. 198.
13. Порошенко П.: “Голодомор – це була справжня і так само неоголошена війна проти України”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1012647-poroshenko-golodomor-tse-bula-spravvnya-i-tak-samo-neogoloshena-viyna-proti-ukrajini.html>
14. Сядристий М. Погляд скрізь час: збірка статей та інтерв’ю / М.С. Сядристий. – К. : МІГ ПРЕСС, 2016. – 244 с.
15. Сядристий С. Молох Ленінізму. Ідеологія державного терору / М.С. Сядристий. – К. : ПП “Фірма “Гранма”, 2017. – 432 с.
16. Тягнибок О. Заперечення Януковичем Голодомору – наруга над пам’яттю мільйонів загиблих. 3 травня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://blogs.pravda.com.ua/authors/tiahnybok/4bdef6607d129/page_12/
17. Тверській О. “Кати в Україну приїжджали саме з Москви”: російський журналіст “опустив на землю” співвітчизників страшною правдою про Голодомор. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dialog.ua/news/103916_1480184938

References

1. Bilokin S. Teoriya j praktyka bolshevyzmu: holodomor, rizni typy j sposoby teroru. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.s-bilokin.name/Terror/Bolshevism.html#Anchor55>
2. Bilokin S. Masovyy teror yak zasib derzhavnoho upravlinnya v SRSR, 1917–1941 rr.: Dzhireloznaveche doslidzhennya. – K., 1999. – Tabl. III–VI.
3. Bilokin S. Indyvidualnyj teror // Politychnyj teror i teroryzm v Ukraini XIX–XX st.: Ist. narysy. – K. : Naukova dumka, 2002. – S. 208–217.
4. Bernshtam M. Smysl kommunystycheskoho unychtozhenyya narodov // Novyy zhurnal. – Nyu-Jork, 1981. – Kn. 143. – S. 212–213.
5. Velykyj holod v Ukrainy 1932-1933 rokiv: u IV tomah. T. IV. Zvit Konhresovo- prezydentskoyi Komisiyi SSHA z doslidzhennya Velykoho holodu 1932-1933 rokiv v Ukraini. – K. : Vyd. dim “Kyievo-Mohylyanska akademiya”, 2008. – 622 s.
6. Henocyd v Ukraini 1932-1933 rr. za materialamy kryminalnoyi spravy №475 / Nac. akad. nauk Ukrainy, In-t ukr. arxeohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, In-t Nac. Pam’yati, Sluzhba bezpeky Ukrainy ; uporyadnyky V. Udovychenko, M. Herasymenko. – K. : In-t ukr. arxeohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho, 2014. – 557 s.
7. Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini za dokumentamy HDA SBU: Anotovanyj dovidnyk / V. M. Danylenko (vidp. Uporyad.), L. L. Akulova, V. V. Lavrenyuk. – Lviv : Centr doslidzhen vyzvolnoho ruxu, 2010. – 472 s.
8. Holodomor ne zlamav, ale “infikuvav” straxom ta paternalizmom – eksperty. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.radiosvoboda.org/a/28137717.html>

9. Zhertvy Holodomoru peredaly nashhadkam strax pered vladoyu – istoryk Lesya Hasydzhak. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://gazeta.ua/articles/health/zertvi-golodomoru-peredali-nashhadkam-strah-pered-vladoyu-istorik/737134>
1. Klyuvak V. V., Kucynda V. I. Holhofa ukrayinskoho narodu / V. V. Klyuvak, V. Kucynda. – Lviv : KP “Lvivska oblasna knyzhkova drukarnya”. 2008. – 263 s.
10. Kurtua St. y dr. Chernaya knyha kommunyzma. – S. 688–689. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://royallib.com/read/kurtua_stefan/chernaya_kniga_kommunizma.html#0
11. Lenyn V. Y. Rech na zasedanyy Moskovskoho soveta rabochyx y krasnoarmejskyyh deputatov, 6 marta 1920 h. / V. Y. Lenyn // PSS.– M., 1981. – T. 40. –S. 198.
12. Poroshenko P. “Holodomor – ce bula spravzhnya i tak samo neholoshena vijna proty Ukrayiny”. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.unian.ua/politics/1012647-poroshenko-golodomor-tse-bula-spravzhnya-i-tak-samo-neholoshena-vijna-proti-ukrajini.html>
13. Syadrystyj M. Pohlyad skriz» chas: zbirka statej ta interv’yu / M. S. Syadrystyj. – K.: MIH PRESS, 2016. – 244 s.
14. Syadrystyj S. Molox Leninizmu. Ideolohiya derzhavnoho teroru / M. S. Syadrystyj. – K. : PP “Firma “Hranmna”, 2017. – 432 s.
15. Tyahnybok O. Zaperechennya Yanukovychem Holodomoru – naruha nad pam’yattyu miljoniv zahyblyx. 3 travnya 2010 r. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://blogs.pravda.com.ua/authors/tiahnybok/4bdef6607d129/page_12/
16. Tverskij O. “Katy v Ukrayinu pryizhdzhaly same z Moskvy”: rosijskyy zhurnalist “opustyv na zemlyu” spivvitchyznykiv strashnoyu pravdoyu pro Holodomor. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.dialog.ua/news/103916_1480184938

* * * * *

В. УДОВИЧЕНКО,
заслужений юрист України

ДОКАЗИ ГЕНОЦИДУ, ЗІБРАНІ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ 1932-1933 РР.

Розглянуто окремі особливості збору доказів злочину геноциду під час досудового розслідування у кримінальній справі №475 за фактом Голодомору в Україні 1932-1933 рр.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, розслідування, докази, експертиза.

V. UDOVYCHENKO,
Honored lawyer of Ukraine

PROOF OF GENOCIDE COLLECTED DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION OF THE HOLODOMOR IN UKRAINE IN 1932-1933

The article deals with particular features of gathering evidence of the crime of genocide, during the pre-trial investigation in the criminal case No. 475 on the fact of the Holodomor in Ukraine in 1932-1933.

Key words: Holodomor, genocide, investigation ,proofs, expert examination.

Трагедія Голодомору, яка не має аналогів у світовій історії. Чітко спланована акція комуністичного тоталітарного режиму в Радянському Союзі, спрямована на фізичне знищення українців. Тривалий час будь-яка інформація про Голодомор була під забороною. Людей, які насмілювалися говорити правду, переслідували, піддавали репресіям, кримінальному переслідуванню за так звану антирадянську пропаганду та агітацію. У шкільних підручниках з історії, за якими в Україні за часів СРСР надавалася шкільна освіта, не висвітлено справжні обставини та причини, за яких відбувся Голодомор в Україні в 1932-1933 рр.. Більшість населення у Радянському Союзі, який перебував за залізною завісою, нічого про нього не знала через втаємничення інформації та політики терору¹⁹⁰.

З розпадом Радянського Союзу та відновленням державної незалежності України після 1991 року продовжувалася утверджуватися концепція, що минулого краще не рухати. І це все тому, що радянська влада після краху СРСР нікуди не зникла, а її представники лише перефарбувалися. Як правильно неодноразово зазначав незалежний історик Микола Сядристий, своє бачення першооснов такого становища суспільства, що ми й далі в Україні живемо, по суті, за радянської влади. Вона лише політично загримувалася. Вчорашні комуністичні партійні та комсомольські вожді, колишні “відповідальні працівники” не зникли

просто переодяглися в демократичні шати і трансформувалися у нові партії. Це дає змогу

¹⁹⁰ Клювак В. В. Голгофа українського народу / В. В. Клювак, В. І. Куцинда. – Львів : КП “Львівська обласна книжкова друкарня”. 2008. – 263 с.

контролювати грошові потоки, робити власний бізнес. У роки так званої “прихватизації” більшість директорів підприємств та радгоспів, голів колгоспів стали, по суті, їх одноосібними господарями, скупивши за безцінь акції та майнові сертифікати у своїх працівників. Ті, хто вже постарів або відійшов в інший світ, встигли переоформити свої ТОВ та ЗАТ на дітей і родичів¹⁹¹.

Вони стали називати себе демократами, почали йти в політику, утворювали соціалістичні та інші політичні партії різного напрямку діяльності та ідеології. Водночас Комуністична партія України, вірна лєнінським ідеям та заповітам, продовжувала і далі тривалий час залишатися однією з найчисленніших фракцій у Верховній Раді України, впливаючи на формування внутрішньої та зовнішньої політики країни. Представники КПУ всіляко намагалися перешкоджати відновленню історичної правди та продовжували приховувати злочин Голодомору в Україні 1932-1933 років, заперечуючи його визнання геноцидом. Комуністи разом з представниками Партії регіонів, будучи по суті носіями політики антиукраїнської спрямованості, всіляко підтримували позиції російського істеблїшменту та його пропаганди щодо нібито загальносоюзної трагедії селянства в Радянському Союзі, яке постраждало від голоду внаслідок жорсткого правління кєрманїча більшовиків Йосипа Сталїна¹⁹².

Фактично українська держава не брала участі у важливих процесах переоцінки минулого, хоча правда про Голодомор у світі вже була розкрита завдяки дослідженням істориків та опублікованим висновкам Комїсії Конгресу США по Голоду в Україні, створеної 13 грудня 1985 року під керівництвом Джеймса Мейса¹⁹³.

Така ситуація в Україні тривала аж до 2004 року, тобто до Помаранчевої революції, і лише потім поступово почалася значна переоцінка подій 1917–1991 рр. на державному рівні. Важливим було прийняття Закону України “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні” 28 листопада 2006 року. Поступово почали відкривати раніше закриті архіви про злочини “ВКП(б)-КПСС, ВЧК-ГПУ-НКВС, МГБ-КГБ”, масово розсекречували архівні документи в Галузєвому державному архіві Служби безпеки України та в інших архївах держави, що сприяло пізніше не тільки дослідженням науковцїв, роботі громадських організацій, активїстів та правозахисникам трагедїї Голодомору, а й допомогло провести Службї безпеки України відповідне розслідування.

Подїї Голодомору 1932-1933 років на території Української Соціалїстичної Радянської Республїки розслідувало Головне слідче управління Служби безпеки України в межах порушеної мною 22 травня 2009 року кримїнальної справи №475 за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932-1933 роках – за ознаками злочину, передбаченого частиною першою статті 442 “геноцид” Кримїнального кодексу України.¹⁹⁴

До початку порушення кримїнальної справи Головним слідчим управлінням Служби безпеки України відповідно до чинного законодавства здійснив перевірку за отриманими заявами громадян України А. Н. Глуховської, А. П. Носенка, Г. М. Васильєвої, В. Т. Соломки, М. Є. Манька, П. А. Мєтли і Г. К. Красовської, а також за зверненнями народних депу татїв України Г. О. Омєльченка, О. В. Чорноволенка, голови Асоціації дослідників голодоморів в Україні Л. Г. Лук’яненка, голови товариства “Меморїал” ім. В. Стуса Р. М. Круцика, голови Українського інституту національної пам’яті І. Р. Юхновського з повідомленнями про злочин геноциду. Під час перевірки зібрано матеріали, архівні документи, висновки експертних закладів, отримано пояснення від очевидцїв Голодомору, які стали підставами для порушення кримїнальної справи і початку досудового розслідування.

Після перевірки зібрані матеріали направили в Генеральну прокуратуру України, оскільки керівництво Служби безпеки України вважало, що таке надважливе для українського народу рішення про порушення кримїнальної справи мав би прийняти Генеральний прокурор України. Тоді, отримавши матеріали перевірки, Генеральна прокуратура України, керівником якої на той час був генеральний прокурор Олександр Медведько, не дотримуючись вимог кримїнально-процесуального законодавства у триденний строк жодного процесуального рішення про порушення кримїнальної справи не прийняла. Фактично це відбувалося під політичним впливом парламентської Партії регіонів на функціонування Генеральної прокуратури України, де відбулося зволікання та саботування у прийнятті рішення відповідно до вимог закону. Лише завдяки принциповій позиції керівництва Служби безпеки України ці матеріали Генеральна прокуратура майже через три місяці повернула до Служби безпеки України. На той час перший заступник генерального прокурора України Сергій Винокуров, відповідаючи на запитання журналістів, повідомив позицію прокуратури: *“Повернули матеріали, бо таке рішення мають приймати слідчі Служби безпеки України, до підслідності яких віднесено розслідування злочину геноциду”*. Зрозуміло, що для таких уповноважених прокурорів – це був лише привід, аби самим виправдати свою бездіяльність і не приймати законне рішення, але для досудового слідства дорожочінний час ще більше прогаяли.

Одразу, отримавши ці матеріали, Головне слідче управління СБУ порушило кримїнальну

¹⁹¹ Сядристий М. С. Погляд скрізь час: збірка статей та інтерв’ю / М. С. Сядристий. – К. : МІГ ПРЕСС, 2016. – 244 с.

¹⁹² Тягнибок О. Я. Заперечення Януковичем Голодомору – наруга над пам’яттю мільйонів загиблих. 3 травня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://blogs.pravda.com.ua/authors/tiahnybok/4bdef6607d129/page_12/

¹⁹³ Великий голод в Україні 1932-1933 років : у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комїсії США з дослідження Великого голоду 1932-1933 років в Україні. – К. : Вид. дїм “Кїсво-Могїлянська академія”, 2008. – 622 с.

¹⁹⁴ Геноцид в Україні 1932-1933 рр. за матеріалами кримїнальної справи №475 / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т Нац. Пам’яті, Служба безпеки України; упорядники В. М. Удовиченко, М. М. Герасименко. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2014. – 557 с.

справу за фактом геноциду в Україні 1932-1933 роках та розпочало досудове розслідування.

Саме завдяки політичній волі на той час Президента України Віктора Ющенка та принциповій позиції низки народних депутатів України стало можливим створення у державі сприятливих умов для проведення такого досудового розслідування, що виокремлювало його за масштабністю вчинення злочину геноциду на території сучасних 17 областей України. Практично Генеральна прокуратура України самоусунулась від участі в ньому, але здійснювала нагляд за дотриманням законів. Водночас для мене як керівника групи слідчих з розслідування Голодомору- геноциду у цій кримінальній справі визначальним фактором стало те, що керівництво Генеральної прокуратури України, не підтримуючи позицію щодо необхідності розслідування Голодомору, за період досудового розслідування фактично активно не протидіяло цьому. Натомість, хотів би зауважити, що відповідальними працівниками Управління з міжнародно-правової допомоги Генеральної прокуратури України направлені органом досудового слідства міжнародні клопотання про надання правової допомоги у кримінальній справі швидко скеровувались до відповідних компетентних органів за кордон, що сприяло їх виконанню в Австрії, США, Італії, Польщі, Німеччині, Білорусь, Молдові та Казахстані. Лише з боку Федеральної Служби безпеки Російської Федерації, куди з Генеральної прокуратури РФ скеровано міжнародне клопотання, надійшла очікувана відмова у виконанні такого запиту щодо надання правової допомоги з огляду, дослідження наявних архівних документів у Москві. Але відмова РФ у наданні правової допомоги Україні не перешкодила проведенню досудового розслідування із встановленням усіх обставин організації та вчинення геноциду в Радянській Україні в 1932-1933 роках.

Під час розслідування кримінальної справи встановлено, що за часів СРСР злочинний комуністичний тоталітарний режим приховував від громадськості факт події злочину геноциду проти української нації, кількість жертв та справжні причини масової смертності в Україні під час Голодомору в 1932-1933 роках, що утруднювало проведення досудового розслідування злочину геноциду.

Під час розслідування з'ясувалось, що основними способами приховування геноциду було знищення слідів злочинів:

- неідентифіковані масові поховання жертв, фальсифікація документів про смертність від вбивства голодом;
- спеціальний режим зберігання документів з метою недопущення витоку інформації про Голодомор, знищення самих документів;
- заборона будь-якої інформації про злочини в засобах масової інформації, пропаганда влади про відсутність Голодомору в Україні;
- репресії щодо осіб, які в різний спосіб фіксували та поширювали відомості про ці події та деякі інші.

Перелічені чинники і без того ускладнювали роботу слідчих з дослідження всіх обставин Голодомору.

За час ведення досудового слідства під час проведення слідчих та розшукових дій вдалося зібрати документальні матеріали, які становили 330 томів кримінальної справи, до якої долучено:

- 3186 книг реєстрації актів про смерть в Україні у 1932-1933 роках;
- понад 5 000 архівних документів комуністичної більшовицької партії, державних та репресивних органів, дипломатичних іноземних установ;
- встановлено та оглянуто 1022 кримінальні справи про канібалізм, які містять докази за 1932-1933 років про створення в Україні таких життєвих умов, що призвели до появи асоціальних явищ, таких як людодіство та труподіство;
- відео-, аудіозаписи спогадів очевидців;
- допитано 1890 свідків;
- встановлено 735 районів, сіл, хуторів, колгоспів, радгоспів, МТС, кущів і артілей, які в 1932-1933 роках за рішенням органів влади занесено на так звані "чорні дошки";
- встановлено в Україні 837 масових поховань жертв геноциду за період 1932-1933 років;
- проведено 22 судово-медичних і судово-психологічну експертизи, судові науково-демографічну та комплексну історико-правову експертизи¹⁹⁵.

Таким чином зібрані матеріали містили беззаперечні докази, що керівництво комуністичного тоталітарного режиму в СРСР: Сталін (Джугашвілі) Йосип Віссаріонович – генеральний секретар Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії більшовиків / ЦК ВКП(б); Молотов (Скрябін) В'ячеслав Михайлович – член ЦК ВКП(б), Голова Ради Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР); Каганович Лазар Мойсейович – секретар ЦК ВКП(б); Постишев Павло Петрович – секретар ЦК ВКП(б), другий секретар ЦК КП(б)У, перший секретар Харківського обкому Комуністичної партії більшовиків України (КП(б)У); Косіор Станіслав Вікентійович – член ЦК ВКП(б), генеральний секретар ЦК КП(б)У; Чубар Влас Якович – член ЦК ВКП(б), член Політбюро ЦК КП(б)У, Голова Ради народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР); Хатаевич Мендель Маркович – член ЦК ВКП(б), другий секретар ЦК КП(б)У в 1932-1933 роках приймали рішення, організовували та безпосередньо вчинили геноцид в Україні, створивши життєві умови, розраховані на фізичне знищення частини української

¹⁹⁵ Голодомор 1932-1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Акулова, В. В. Лавренюк. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с.

національної групи.

Зібраними доказами підтверджено, що ці особи використали для цього такі механізми та способи:

- навмисного встановлення для УСРР плану хлібозаготівлі до такого високого рівня, за яким цей план не можливо було виконати, а якщо і виконували – то тільки насильницьким шляхом із застосуванням репресій і за рахунок повного вилучення у селян зерна, насінневих запасів;
- занесення районів, населених пунктів, колгоспів, сільських рад на “чорні дошки”, тобто блокування їх військами, недопущення виїзду населення за межі цих територій, повне вилучення продуктів харчування та заборона торгівлі;
- ізоляція території України спеціальними озброєними загонами, військовими частинами та міліцією;
- обмеження вільного пересування селян з метою пошуку продовольства та заборона листування;
- запровадження “натуральних штрафів”;
- проведення постійних обшуків з вилученням зерна, насінневих запасів, майна, одягу, всіх продуктів харчування, готової їжі;
- посилення терору і заходів кримінальної репресії, враховуючи розстріли осіб, які під час вилучення зерна, м’яса, картоплі, соняшника та інших продуктів харчування чинили опір владі.

За свідченнями очевидців представниками більшовицької влади на місцях на людей накладали зобов’язання виконувати непомірні плани хлібозаготівлі, за невиконання яких запроваджувалися «натуральні штрафи», обмежувалось вільне пересування селян за межі України з метою пошуку продовольства. Водночас озброєні загони, бригади та “активісти” під керівництвом уповноважених від органів комуністичної партії більшовиків, голів сільрад у всіх областях України постійно проводили у селах обшуки за місцем проживання людей: в їхніх помешканнях та інших приміщеннях і присадибних земельних ділянках, під час яких забирали все знайдене зерно, насіння, майно, одяг, реманент, жорна, повністю вилучали продукти харчування, готову їжу тощо.

Щодо мирного українського цивільного населення в селах масово застосовувалось насилля: побиття, репресії, арешти, блокування військами сіл, селищ і, навіть, адміністративних районів, занесених на “чорну дошку”, а також перекриття кордонів з Україною для недопущення виїзду населення за межі її території, по якій одночасно нанесено удар Голодомору. Внаслідок цього люди в ізольованій від світу Україні були позбавлені доступу до продуктів харчування та не могли врятуватись від смерті. У такий спосіб керівництво більшовицької партії, використовуючи створену ще Ленініним технологію терору та громадянської війни проти українського селянства, організували та вчиняла їх масове вбивство голодом¹⁹⁶.

Систематичні та жорстокі репресивні заходи вживались також до партійних і радянських керівників усіх рівнів, які висловлювали свою незгоду з встановленими планами хлібозаготівлі і прагнули допомогти голодуючим українським селянам шляхом надання їм продуктів харчування з колгоспних фондів.

Спрямованість злочину геноциду саме проти частини української національної групи свідчать факти спланованої зміни етнічного складу українського сільського населення, коли за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на місце виморених голодом українців в Одеську, Дніпропетровську, Донецьку та Харківську області України було організовано переселення людності з Росії та Білорусі¹⁹⁷. Водночас у ці спустошені Голодомором населені пункти владою не було організовано переселення саме українців з Російської РФСР, яких там значна кількість мешкала.

Серед низки експертиз, використаних як докази у кримінальній справі, стало проведення обов’язкових судово-медичних досліджень. Так, відповідно до висновку судово-медичної експертизи від 26 жовтня 2009 року №550 встановлено, що харчування є одним з важливих джерел підтримки життєдіяльності організму людини. Існування людини без харчування (їжі) можливе протягом деякого часу. Орієнтовна тривалість голодування людини (за умови вживання води) понад вісім тижнів може призвести до смерті. Голодування людини, особливо тривале, призводить до виникнення аліментарно обумовлених (пов’язаних з харчуванням) хвороб: гіповітамінозів, гіпомікроаліментозів, дистрофій тощо, які в результаті призводять до смерті людини.

Смерть людини за умов голодування обумовлена дефіцитом чи відсутністю в раціонах людей основних нутрієнтів (поживних речовин): білків, жирів, вуглеводів, вітамінів, мікроелементів, за рахунок порушення метаболізму в організмі.

Несвоєчасне надання медичної допомоги голодуючим з метою виведення з стану голодування призводить, як правило, до функціональних та органічних порушень у їхньому організмі, внаслідок яких можливе обмеження життєдіяльності з наступним летальним кінцем.

Крім цього, відповідно до висновку судово-психологічної експертизи від 17 грудня 2009 року №10588, внаслідок створення життєвих умов, що призвели до тривалого голодування і позбавлення можливості харчуватися (період 1932-1933 років в Україні), у людей відбувалися зміни

¹⁹⁶ М. Сядристий. Молох Ленінізму. Ідеологія державного терору / М. С. Сядристий. – К. : ПП “Фірма “Гранма”, 2017. – 432 с.

¹⁹⁷ Геноцид в Україні 1932-1933 рр. за матеріалами кримінальної справи №475 / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т Нац. Пам’яті, Служба безпеки України; упорядники В. М. Удовиченко, М. М. Герасименко. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2014. – 557 с.

психологічного стану, що могло призводити людину до вчинення самогубств, вбивств з метою людоїдства та труподства померлих близьких родичів чи інших людей.

Голод є одним з могутніших факторів, що впливає на психіку та усю поведінку людини, відчуття голоду та його переживання – єдиний психофізіологічний процес. У людей внаслідок пережитого ними Голодомору в Україні в 1932-1933 роках міг відбуватися злам психіки, оскільки тривале повне голодування викликає занепад сил, виснаження, апатію, деморалізує поведінку (призводить до психологічного зламу).

Згідно з даними, що містяться у висновку Інституту соціальної та політичної психології АПН України від 30 листопада 2009 року №02-15/409, у період 1932-1933 років велика кількість людей в Україні зазнавала значних фізичних і психологічних страждань внаслідок тривалого масового недоїдання і голоду.

Дії тоталітарного режиму в період 30-х років двадцятого століття в СРСР мали ознаки політичної технології, вони спричинили злам психіки населення, що проживало на території України; такий психічний злам має віддалені наслідки, такі як психологічна травма для його безпосередніх жертв та ознаки трансгенераційної передачі подальшим поколінням (особливості цих психологічних наслідків та способи їх подолання нащадками в третьому поколінні потребують спеціальних досліджень).

Історик Леся Гасиджак зазначала, що комуністична влада вселила у людей панічний страх. Раніше цього не було в традиційному українському суспільстві, бо людина була впевнена у своїх діях, у собі, фактично, нічого не боялася. Цей страх перед владою, який ми маємо сьогодні – наслідок тих років. Коли маємо в колективі інакомислячих, інакодумців – не готові їх чути, бо всі інші бояться влади. Це те, що успадкувала нація¹⁹⁸.

На мою думку, не випадково внаслідок цього і нині громадяни у нашому суспільстві гостро сприймають інформаційні повідомлення та історії людей, що пережили Голодомор і державний терор, а інколи і взагалі намагаються уникати обговорення цієї теми жахливого злочину, тим самим підсвідомо ховаючи свій страх перед державною владою.

Для встановлення наслідків геноциду в Україні 1932-1933 рр. Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України призначено судову науково-демографічну експертизу, за висновком якої на час проведення слідства встановлено кількість жертв – 3 млн 941 тис. осіб. Водночас вирішення такого складного питання щодо встановлення всіх загиблих під час Голодомору, на мою думку, потребує подальших наукових досліджень і об'єднання всіх зусиль у суспільстві.

Згідно з висновком судової комплексної історико-правової експертизи від 28 грудня 2009 року, внаслідок цілеспрямованих системних дій вищого керівництва СРСР та УСРР в Україні протягом другої половини 1932 року – першої половини 1933 року вчинено злочин, передбачений ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України. Вище партійно-радянське керівництво ухвалювало та виконувало рішення, спрямовані на навмисне позбавлення жителів сільської місцевості України всіх продуктів харчування і доступу їх до їжі, що спричинило масове вбивство голодом представників частини української національної групи як такої, оскільки більшість сільської людності становили українці, а більшість українців – селяни.

На території Радянської України були навмисно створені життєві умови, розраховані на знищення частини українських селян як питомої складової української національної групи, що становить ознаку злочину геноциду, передбаченого ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України.

Досудове слідство отримало документальні підтвердження подій в УСРР під час Голодомору, які засвідчені в доповідях італійських консульств у Харкові, Києві, Одесі, Ленінграді й посольства у Москві за 1932–1935 роки. Зокрема, в повідомленні італійського консула у Харкові Серджо Граденіго Посольству Італії у Москві “Про голод і українське питання” від 31 травня 1933 року №474/106 вказано: *“Голод і далі шаленіє і нищить людей, і просто неможливо збагнути, як може світ залишатися байдужим до такого лиха і як міжнародна преса може спокійно спостерігати масове вбивство, яке організував радянський уряд. Не має жодного сумніву в тому, що це голод штучний і спеціально створений для того, щоб “провчити селян”. «Етнографічний матеріал має бути переінакшений», – цинічно заявив один високий посадовець у місцевому ДПУ. Шляхом варварських реквізицій московський уряд створив не просто нестачу харчів (це було б надто м'яко сказано), він створив таку ситуацію, за якої цілком відсутні засоби існування для української сільської місцевості, на Кубані й на Середній Волзі”*.

Підтвердженням вчинення геноциду проти частини української національної групи є також документи дипломатичних установ Німеччини в період 1932–1934 роки з повідомленнями про дії більшовицького режиму в УСРР та інші архівні документи.

25 грудня 2009 року під час розслідування кримінальної справи №475 порушено кримінальну справу щодо Й. В. Сталіна (Джугашвілі), В. М. Молотова (Скрябіна), Л. М. Кагановича, П. П. Постишева, С. В. Косіора, В. Я. Чубаря та М. М. Хатаєвича за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України.

Оскільки отримано дані про те, що вищеназвані особи є померлими, ці обставини унеможлилювали подальше провадження розслідування кримінальної справи.

¹⁹⁸ Жертви Голодомору передали нащадкам страх перед владою – історик Леся Гасиджак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/health/_zertvi-golodomoru-peredali-naschadkam-strah-pered-vladoyu-istorik/737134

З огляду на недосконалість національного законодавства України та враховуючи міжнародне законодавство про зворотну дію закону в часі та вимоги статей 1, 124 Конституції України про те, що Україна є правовою державою, правосуддя в Україні здійснюють лише суди, і юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, враховуючи вимоги статей 4, 6 Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. “Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього” про те, що особи, вчинивши геноцид, підлягають покаранню і повинні бути судимі компетентним судом тієї держави, на території якої вчинено цей злочин, а також фактичні обставини справи постанову з рішенням повинен приймати суд, у цьому випадку Апеляційний суд міста Києва. Підсудність цієї справи іншій країні зі столицею в місті Москва, де в 1932-1933 роках керівниками комуністичної більшовицької партії приймалися злочинні рішення, не підлягала, оскільки розглядатися повинно компетентним судом.

Водночас, щоб не допустити розгляд справи у суді, на час завершення досудового розслідування почали з’являтися за надуманими підставами штучні перешкоди слідству з боку керівництва Генеральної прокуратури України, які створювалися під впливом Кремля у складній політичній обстановці напередодні виборів Президента України, на посаду якого одним з реальних прохідних кандидатів був Віктор Янукович від Партії регіонів та який займав промосковську позицію щодо заперечення визнання Голодомору злочином геноциду. Треба зазначити, що завдяки лише окремій від інших керівників Генеральної прокуратури позиції, заступник Генерального прокурора України Микола Голомша підтримав рішення органу досудового слідства та 31 грудня 2009 року погодив постанову про передання кримінальної справи до суду.

За результатами розгляду матеріалів справи 13 січня 2010 року суддя Апеляційного суду міста Києва Віктор Скавронік постановив закрити кримінальну справу, порушену за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932-1933 роках стосовно Й. В. Сталіна (Джугашвілі), В. М. Молотова (Скрябіна), Л. М. Кагановича, П. П. Постишева, С. В. Косіора, В. Я. Чубаря і М. М. Хатаєвича, в зв’язку з їхньою смертю, які за висновком органа досудового слідства – Головного слідчого управління Служби безпеки України – з метою придушення національно-визвольного руху в Україні та недопущення побудови і утвердження незалежної української держави, шляхом створення життєвих умов, розрахованих на фізичне винищення частини українців спланованим ними Голодомором 1932-1933 років, умисно організували геноцид частини української національної групи¹⁹⁹.

У підсумку безумовно, Голодомор вплинув на психологію і поведінку наступних поколінь. Трагедії українських родин замовчували, але діти відчували той пережитий стрес, розуміли, що від них щось приховують. Багато українців досі дуже бояться голоду, не переживши його і не відчувши безпосередньо. Бо голод у них асоціюється зі смертю. Травма, зазвичай, має таку властивість – накопичуватися, як “сніжний ком”: від покоління до покоління. Наше суспільство багато у чому продовжує залишатися “постгеноцидним”. Більшість людей продовжують боятися держави і сподіватися на неї. Ми маємо прошарок людей, які, маючи право цілком вільно вибирати своїх представників до парламенту чи обирати президента, обирають “гречку та гроші” – і цим обмежуються. Українське суспільство звикло покладатися на державу, тому що впродовж трьох поколінь держава це виховувала. Патерналізм – ця найжахливіша риса комунізму, впроваджувався в життя залізом і кров’ю. Голодомор є ілюстрацією того. Сьогодні ми маємо два радянські покоління і одне пострадянське. Зараз в Україні виростає інше – “майданне” покоління, народжене після розпаду СРСР, яке не покладатиметься на державу, а висуватиме їй вимоги, як це зараз роблять волонтери та громадські активісти. У нас уже виростало покоління громадянського суспільства, якого не могло бути при комунізмі²⁰⁰.

Маємо усвідомлювати і прикласти всі можливі зусилля, щоб в Україні, в своїй державі, яка розвивається європейським шляхом, геноцид не повторився ніколи... Сьогодні ворог знову намагається роз’єднати нас, пересварити, посіяти між нами розбрат та ворожнечу, сьогодні нам як ніколи потрібна єдність²⁰¹. Я вірю, що ми здатні вивчити уроки історії. І нехай не сподіваються знову підкорити Україну, ми стали сильними, ми стали мудрими і ми дамо відсіч, ніколи не здамося, ніколи не припинимо боротьбу.

Історія Голодомору – це історія про СИЛУ. Про незламність. Про людину і народ, який був на краю, але зміг врятувати дух і тіло, подарувати світу розмаїття нашої культури, яке вражає. Тому залишається невимовний біль за втраченим, але з’являється невимовна повага до тих, хто не зламався. Не втримавши України у своїй орбіті, не втримавши ані завдяки газу, ані “русскому миру”, ані прямої агресії, Москва вже не в силі приховати: яйце, де зберігається сила, розбите вщент. Коли росіяни це побачать – залежить від них. Але Україна дає ім, Європі та всьому вільному світові докази цього. Сам Голодомор в Росії не визнаний державним злочином і не засуджений на державному рівні. Розкриття правди про Голодомор-геноцид підмиває підґрунтя антиукраїнських сил в Україні, на які опирається російський політичний істеблішмент. Москва знову намагається підкорити Україну –

¹⁹⁹ Геноцид в Україні 1932-1933 рр. за матеріалами кримінальної справи №475 / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т Нац. Пам’яті, Служба безпеки України; упоряд. В. М. Удовиченко, М. М. Герасименко. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2014. – 557 с.

²⁰⁰ Голодомор не зламав, але “інфікував” страхом та патерналізмом – експерти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28137717.html>

²⁰¹ П. Порошенко: “Голодомор – це була справжня і так само неоголошена війна проти України” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1012647-poroshenko-golodomor-tse-bula-spravjnya-i-tak-samo-neogoloshena-viyuna-proti-ukrajini.html>

задавити інформаційно, економічно, політично і фізично, ведучи політику агресії проти суверенітету та територіальної цілісності України²⁰². Але цього не відбудеться, тому що з українською нацією Бог і правда. Україна була і буде незалежною правовою державою, народ якої не підкориться пригнобленням та поневоленням.

Список літератури

1. Великий голод в Україні 1932-1933 років : у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово- президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932-1933 років в Україні. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 622 с.
2. Геноцид в Україні 1932-1933 рр. за матеріалами кримінальної справи №475 / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т Нац. Пам’яті, Служба безпеки України ; упоряд.: В. М. Удовиченко, М. М. Герасименко. – К. : Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2014. – 557 с.
3. Голодомор 1932-1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Акулова, В. В. Лавренюк. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с.
4. Голодомор не зламав, але “інфікував” страхом та патерналізмом – експерти [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28137717.html>
5. Клювак В. В. Голгофа українського народу / В. В. Клювак, В. І. Куцинда. – Львів : КП “Львівська обласна книжкова друкарня”. 2008. – 263 с.
6. Жертви Голодомору передали нащадкам страх перед владою – історик Леся Гасиджак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/health/_zertvi-golodomoru-peredali-naschadkam-strah-pered-vladouy-istorik/737134
7. Порошенко П. О. “Голодомор – це була справжня і так само неоголошена війна проти України” [Електронний ресурс] / П. О. Порошенко. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1012647-poroshenko-golodomor-tse-bula-spravjnya-i-tak-samo-neogoloshena-viyna-proti-ukrajini.html>
8. Сядристий М. С. Погляд скрізь час: збірка статей та інтерв’ю / М. С. Сядристий. – К. : МІГ ПРЕСС, 2016. – 244 с.
9. Сядристий М. С. Молох Ленінізму. Ідеологія державного терору / М. С. Сядристий. – К. : ПП “Фірма “Гранма”, 2017. – 432 с.
10. Тверський О. “Кати в Україну приїжджали саме з Москви”: російський журналіст “опустив на землю” співвітчизників страшною правдою про Голодомор. [Електронний ресурс] / О. Тверський. – Режим доступу: http://www.dialog.ua/news/103916_1480184938
11. Тягнибок О. Я. Заперечення Януковичем Голодомору – наруга над пам’яттю мільйонів загиблих. 3 травня 2010 р. [Електронний ресурс] / О. Я. Тягнибок. – Режим доступу: https://blogs.pravda.com.ua/authors/tiahnybok/4bdef6607d129/page_12/

* * * * *

УДК 94 (477.63) «1946 – 1947»

Н. ШЕЙМІНА,
зав. відділу історії України сучасного періоду,
Дніпропетровський національний історичний музей
ім. Д. І. Яворницького

ПОДІЇ ГОЛОДНИХ 1946-1947 РОКІВ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ МУЗЕЙНУ КОЛЕКЦІЮ

Висвітлення причин та наслідків виникнення голоду 1946–1947 років та його розповсюдження серед населення Дніпропетровської області на прикладі матеріалів фондової колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Ключові слова: голод, експедиція, колекція, директива, продовольство, дистрофія, хлібоздача.

Голод, який почався в Україні у 1946–1947 роках охопив значну її територію. Найбільше постраждало населення південних, східних та центральних областей [2, с. 16]. Тему голоду 1946–1947 років в Україні тривалий час замовчували. Доступ до документів, які свідчили про голод, з грифом «цілком таємно», «таємно» був абсолютно закритим. Проблема голоду 1946–1947 років залишається ще не досить вивченою. Особливо потребує уваги дослідників її регіональний аспект. Тому, на наш погляд, цікаво ввести в науковий обіг свідчення жителів, що пережили цей голод, фотографічний та документальний матеріал із фондової колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Під час дослідження теми голоду 1946–1947 років на Дніпропетровщині використано матеріали збірників: «Голод в Україні 1946–1947 рр.: Документи і матеріали: «Асоціація дослідників голодомору в Україні. Портрет темряви (Свідчення, документи і матеріали)», Міжнародної наукової

²⁰² О. Тверський. “Кати в Україну приїжджали саме з Москви”: російський журналіст “опустив на землю” співвітчизників страшною правдою про Голодомор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dialog.ua/news/103916_1480184938

конференції «Голод 1946–1947 рр. в Україні: причини і наслідки» (Київ, 27 травня 1997 року), фото, архівні документи, свідчення жителів, звіти етнографічних експедицій до районів Дніпропетровської області із фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Аналізуючи, що стало причиною голоду 1946–1947 років, важливо врахувати, що під час війни відбулося руйнування матеріально-технічної бази аграрного сектора економіки України [3, с. 112]. Серед усіх галузей виробництва сільське господарство було найбільш зруйнованим. Герой соціалістичної праці Ганна Гаврилівна Лисогоря із с. Миколаївка Новомосковського району згадує ті повоєнні роки: «Коли прийшла весна, люди брали лопати і йшли в степ, і від зорі до зорі копали десятки гектарів закам'янілої землі, а боронували ручними граблями». Це знайшло підтвердження і на фото, де зображено орання коровами і проведення сівби зернових у радгоспі «Любомирівка» Верхньодніпровського району та на фото бригади колгоспників артілі «2-а п'ятирічка» Верхньодніпровського району. Про те, що врожай доводилося збирати вручну, свідчить фото, де зображено повоєнну молотьбу на току колгоспу «Червоний партизан» у с. Мішурин Ріг Верхньодніпровського району [30].

Кількість працівників порівняно з довоєнним часом істотно скоротилась. Головний тягар з відродження українського села ліг на плечі жінок, які становили 80% всіх працездатних колгоспників [4, с. 27], на той час для колгоспників не існувало нормованого робочого дня. За рішенням липневого пленуму ЦК Компартії(б) України 1946 року селяни змушені були працювати весь світловий день [3, с. 113]. Про залучення підлітків до проведення польових робіт свідчить фото, на якому зображено, як вихованці Верхньодніпровського спеціального дитячого будинку ім. Кірова збирають колосся пшениці та відпочивають у полі після роботи [31].

Але головною причиною голоду була репресивна хлібозаготівельна та податкова політика держави. У перший післявоєнний, 1946 рік, керівництво республіки розпочало «битву за врожай», під гаслом: «Боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм» фактично спрямовану проти колгоспів [26, с. 87].

У 1946 році урядом СРСР перед населенням України було поставлене завдання здати за обов'язковими державними хлібопоставками 340 млн пудів зерна. Але це було непосильне завдання, тому що внаслідок посухи врожайність зернових у 1946 році виявилася надзвичайно низькою. Маємо фото, де бачимо, як понадплановий обоз з зерном колгоспу «Червоний ороч» Перещепинського району Дніпропетровської області направляєється на пункт «Заготзерно» [32]. Про тяжку ситуацію, що склалася в селах Дніпропетровської області свідчить звіт секретаря Дніпропетровського обкому Компартії(б) України П. Найденова секретарю Центрального Комітету А. Жданову про стан сільського господарства у Дніпропетровській області та доповідна записка від 20.02.1947 року секретарю Дніпропетровського обкому Компартії(б) України П. Найденову від секретаря Царичанського райкому партії М. Лещінського про катастрофічний стан селян, що голодують [29]. Через складні погодні умови зими-весни 1946 року, а також засуху влітку лише близько 530 млн пудів зерна було зібрано по всій Україні [3, с. 13]. Після виходу постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 22 липня 1946 р. «Про хлібозаготівлі по областях України», області зобов'язувалися збільшити план хлібопоставки державі на 50%.

27 листопада 1946 року надійшла директива ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР з обвинувачуванням керівництва України у нездатності вилучити хліб, який нібито ще є в колгоспах [9, с. 46]. Повне вилучення хліба, затримання видачі зерна колгоспникам на трудовні, майже повне припинення використання зерна на фураж, не змогло забезпечити повного виконання Україною плану хлібоздачі, він був виконаний лише на 60% [26, с. 89]. Дніпропетровська область належала до тих, що постраждали від неврожаю найбільше. Так, у колгоспах Дніпропетровської області на трудові давали від 50 до 400 грамів зерна. Оплата праці в колгоспах була надзвичайно низькою, навіть символічною. «Щоб прогодувати себе і дитину, я працювала в колгоспі днями і ночами, виконувала сім денних норм, розповідала ланкова колгоспу імені Петровського Васильківського району Заєць Варвара. За добу записували 2 трудовні, а оплати – ніякої, тому їли січку, лушпиння з кінським шавлем» [24]. Жителька с. Добреньке Петропавлівського району Криворучко Євгенія Федорівна 1911 року народження, розповідала: «Ми в колгоспі робили ні за що, за трудові («паличку»), за який тільки в кінці року платили зерном, приблизно 200–500 грамів за трудові. А їсти хотілося кожного дня, і їли все: мерзлу картоплю, квасолю, лушпиння, жолуді» [17, с. 94].

На початку зими 1946 року, у багатьох колгоспників не залишилося продовольства і вони почали голодувати. Багато голодуючих було в районах Дніпропетровської області, які найбільше постраждали від посухи: це Апостолівський, Дніпропетровський, Котовський, П'ятихатський, Павлоградський, Покровський, Широківський, Щорсівський, Юрівський райони. Селяни були підведені до межі голодної смерті. Жителька села Осадче Петропавлівського району Безмеліцина Ганна Сергіївна, 1917 року народження, пригадувала: «Влітку 1946 року була страшна посуха. З посіяної вдома пшениці зернини не зібрали. Все погоріло. Під весну 1947 року – голод. Пекли млинці із висівок, остюки в ясна залазили. Їли усе: траву, «матаржаники» із трави, пшеницю товкли – молочне зерно на стеблі» [14, с. 79].

Становище було настільки складним, що органи влади були змушені визнати, що в Дніпропетровській області має місце голод, бо неможливо було приховати наявність великої кількості людей, що страждали дистрофією та голодним опуханням. Наприклад: в Павлоградському районі в грудні 1946 році нараховувалося 1000 сімей, які пухли від голоду, в Широківському – 225, в Нікопольському – 437 [13, с. 59]. Кількість голодуючих на селі невпинно зростала, в червні 1947

року їхня кількість становила 82 тис. 759 осіб [5, с. 336]. Люди в селі від голоду помирали [34, с. 3]. Станом на червень місяць померли 2 тис. 266 осіб [37, с. 118], [38, с. 120]. Лень Олексій Йосипович житель с. Вереміївка Петропавлівського району, свідчить, що: «Під час голоду у 1947 році в селі померло 7 чоловік. Рятуючись від голоду їли траву щиріцю, лободу» [18, с. 110]. Під час найбільшого поширення голоду у червні 1947 року у Дніпропетровській області було зареєстровано 83 тисячі хворих на дистрофію [29]. Медичні записи Дніпропетровської обласної лікарні ім. Мечникова від 1.01.1947 р. та від 1.03.1947 р. свідчать про діагноз «дистрофія» у хворих [27]. Житель села Богдановрки Межевського району Сілін Яків Іванович 1906 року народження розповідав: «Пам'ятаю, після війни у 1947 році був неурожай, голод, в селі відразу померло багато дітей від дифтерії» [22, с. 118]. Виснажених селян у Дніпропетровській області було 52 тис. 767 осіб [2, с. 21]. Внаслідок такої ситуації, на початку 1947 року виникає таке явище, як канібалізм [26, с. 93]. Так, на території Дніпропетровської області у лютому місяці 1947 року зафіксовано один випадок людоджерства, у березні – 4, а у квітні – 15 [5, с. 229]. Усі випадки людоджерства були в сільській місцевості [34, с. 2].

Голод в Україні став масовим і досяг свого піку на початку 1947 року. Здавши все державі, люди змушені були їсти картопляне лушпиння, макуху, жом, м'ясо загиблих тварин, листя та цвіт дерев, траву. Ось що розповідав про ті часи житель села Нововодолазьке Межевського району Назаренко Леонтій Митрофанович, 1911 року народження:

«Були важкими 1946–1947 роки. Від недоїдання люди в селі пухли, але не помирали. Пам'ятаю, що пуд зерна, а це 16 кг, коштував 1000 крб, хлібина вагою 1 кг – 100 крб. Зрештою, його не можна було сильно де й купити» [20, с. 46]. Жителька села Натальївка Межевського району Майстрюк Федора Самойлівна, 1919 року народження, пригадувала: «Під час голоду 1947 року цвіт акації їли. Мати лушпайки з картоплі сушила, молола на жорні і з цього пекла млинці (до цього часу ніяких млинців не їм), викопували на полі мерзлу картоплю, пекли у печі. Щоб спекти хлібину (перепічку), треба було змолоти відро картопляного лушпиння, додати тертого буряка і перемішавши з водою, спекти [19, с. 76]. Колгоспниця Стоміна (Мелешко) Горпина Макарівна, 1925 року народження із села Добреньке Петропавлівського району згадувала: «Заміж я вийшла у 1947 році, рік був голодний, йшли на весілля не за тим, щоб погуляти, а щоб поїсти. Весілля відіграли, а на ранок їсти нема чого. Коли розвиднилося, прийшла моя нерідна мати, хороша була жінка, тай каже: «нате вам миску картоплі, а то мабуть у вас і їсти немає що» [23, с. 96]. Пригадуючи ті роки, жителька села Чугуєва Межевського району Костиря Агафія Антонівна, 1914 року народження, розповідала: «У 1947 році був сильний голод, трохи не померли. Спасла корова. Мати відвезла мене до лікарні, там годували, тому і зосталася живою» [16, с. 112].

Коли багато людей гинуло від голоду, Президією Верховної Ради СРСР було видано Указ від 4 червня 1947 року «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна» [2, с. 23]. Відповідно до Указу встановлено, що крадіїв карати ув'язненням у виправному трудовому таборі від 5 до 8 років. Так, в Апостолівському районі усіх членів правління колгоспу «Вільне життя» було звинувачено в саботажі хлібоздачі, вони були засуджені на терміни ув'язнення від 5 до 10 років [10], а секретарю первинної парторганізації винесено догану [8], колгоспників змусили повернути видане зерно» [11]. До двох років позбавлення волі був засуджений голова колгоспу ім. Комінтерна Дніпропетровського району Макаров – Нікітін Микита Мефодійович, герой громадянської війни, командир партизанського загону особливого призначення Дніпропетровського району в роки Другої світової війни. За те, що під час голоду, після здачі хліба державі, він дав розпорядження продати на базарі 100 кг муки і придбати на ці гроші одяг для колгоспних сиріт. А голова колгоспу «Червоний лиман» Покровського району був звинувачений у тому, що скопив 4 гектари кукурудзи на силос, а не зібрав на зерно [12, с. 91]. Виснажені хлібороби та їхні діти, які збирали на колгоспному полі колоски, оголошувалися «розкрадачами соціалістичної власності». Про це свідчить і Бугай Григорій Семенович, 1917 року народження, із села Натальївка Межевського району: «З 1945 по 1947 роки я був головою колгоспу. У 1947 році був голод. Пекли млинці з картопляних лушпайок, їли все. Крали на колгоспних полях зерно, буряки. За крадіжку мішка буряків трьох колгоспників посадили у в'язницю на 8 років, а мене було звільнено з посади голови колгоспу» [15, с. 48].

Частина сільського населення намагалася врятуватись від голоду втечею із села. Без виданих у колгоспі документів сільські мешканці не могли ніде влаштуватись на роботу, можна було лише завербуватись на будівництво промислових об'єктів. За даними Міністерства сільського господарства УРСР з 1 січня 1947 року кількість працездатних жінок і підлітків до 16 років у колгоспах України зменшилася на 283,9 тис. осіб [26 с. 92]. Існуюча карткова система забезпечувала мінімальний рівень споживання. Про це свідчать картки на хліб (транспортникам) на грудень 1947 року, продовольча картка на право отримання крупи і макаронних виробів, продовольча картка на право отримання м'ясо-рибо продуктів та жирів, картка на цукор і кондитерські вироби, лімітна книжка на продовольчі товари [28]. Згідно з постановою «Про економне витрачання хліба» зменшувалась кількість осіб, які забезпечувались хлібними картками [34, с. 46]. Хлібних карток позбавляли робітників, пов'язаних з сільськогосподарським виробництвом, а також робітників підприємств, що знаходились у сільській місцевості [25, с. 5]. В Україні були позбавлені хлібних карток 3 млн 634 тис. 500 осіб, з них 2 млн 892 тис. 100 ос. – мешканці сільської місцевості [2, с. 20]. У Дніпропетровській області ситуація ускладнювалася ще й тим, що в п'ять разів було скорочено фонди для сільського населення, яке забезпечувалося хлібом та картками. Втричі було зменшено кількість борошна, що

йшло на село, тому кількість голодуючих на селі зростала. Особливо важкий стан був у Широківському та Апостолівському районах області, які постраждали від посухи найбільше [34, с. 2]. Коли становище стало особливо жакливим в січні 1947 року для колгоспів Дніпропетровської області була виділена державна позика в розмірі 1200 тонн зерна [36, с. 48]. 3 березня 1947 року була організована державна допомога голодуючим – виділено 140 млн карбованців для організації безкоштовного харчування населення на польових роботах [34, с. 2]. Про організацію їдалень у колгоспах свідчить довідка секретаря Дніпропетровського обкому Компартії (б) України тов. Коротченко Дем'яна Сергійовича від 25.01.1947 року та абонементи на право отримання обідів на липень та серпень 1947 року [29]. Ось що розповідав про цей час Руденко Іван Андрійович, 1925 року народження, із села Троїцьке Петропавлівського району: «У 1947 році був голод, для колгоспників, що працювали у полі, раз на день готували задирку – макуху із водою» [21, с. 105].

Таким чином, як свідчать фондові матеріали із колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, голод 1946–1947 років не обминув і Дніпропетровську область. У критичний час держава виявилася неспроможною до регулювання розвитку аграрної галузі, що стало однією із причин голоду 1946–1947 років на Україні. Голодна трагедія 1946–1947 років, що прокотилася по Україні, стала наслідком політики радянського керівництва зі створення потужного воєнно-промислового комплексу, а жертвою стали селяни, які були залишені без хліба та задавлені непомірними і численними податками

Список літератури

1. Асоціація дослідників голодоморів в Україні Портрет темряви : Свідчення, документи і матеріали : у 2-х кн. – К. ; Нью-Йорк, 1999. – Т. 1. – 707 с., Т. 2, 612 с.
2. Веселова О. М. Голод українського народу під час голодомору 1946–1947 рр. / О. М. Веселова // Історичний журнал. – 2003. – №6. – С.11–25.
3. Веселова О. М., Панченко П. П. Ще одна трагічна сторінка історії України / О. М. Веселова // Український історичний журнал. – 1995. – №6. – С. 112.
4. Воронов І. О. Голод 1946–1947 / І. О. Воронов, Ю. Г. Пилявець. – К., 1991. – 48 с.
5. Голод в Україні 1946–1947 років. Документи і матеріали – Київ ; Нью-Йорк, 1996. – С.159, 173, 205, 216, 229, 230, 336.
6. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19. – Оп. 5. – Спр. 99. – Арк.14.
7. Там само. – Арк. 35.
8. Там само. – Спр. 939. – Арк. 6.
9. Там само. – Арк. 46.
10. Там само. – Арк. 44.
11. Там само. – Спр. 99. – Арк. 90.
12. Там само. – Арк. 91.
13. Там само. – Арк. 59.
14. Із спогадів Безмеліної Г. С. Звіт етнографічної експедиції до Петропавлівського району Дніпропетровської області 21 червня – 5 липня 1994 р. Шифр (П Е (1)-1994.). – С. 79.
15. Із спогадів Бугай Г. С. Звіт етнографічної експедиції до Межевського району Дніпропетровської області 3–17 жовтня 1994 р. Шифр (М Е (1)-1994.). С. 48.
16. Із спогадів Костирі А. А. Звіт етнографічної експедиції до Межевського району Дніпропетровської області 3–17 жовтня 1994 р. Шифр (М Е(1)-1994.). – С. 112.
17. Із спогадів Криворучко Є. Ф. Звіт етнографічної експедиції до Петропавлівського району Дніпропетровської області 21 червня–5 липня 1994 р. Шифр (П Е (1)–1994.), С. 94.
18. Із спогадів Лень О. Й. Звіт етнографічної експедиції до Петропавлівського району Дніпропетровської області 21 червня–5 липня 1994 р. Шифр (П Е (1)- 1994.). – С.110.
19. Із спогадів Майстрик Ф. С. Звіт етнографічної експедиції до Межевського району Дніпропетровської області 3–17 жовтня 1994 р. Шифр (М Е (1) – 1994.). – С. 76.
20. Із спогадів Назаренко Л. М. Звіт етнографічної експедиції до Межевського району Дніпропетровської області 3–17 жовтня 1994 р. Шифр (М Е (1) – 1994.). – С. 46.
21. Із спогадів Руденко І. А. Звіт етнографічної експедиції до Петропавлівського району Дніпропетровської області 21 червня–5 липня 1994 р. Шифр (П Е(1) – 1994.). – С. 105.
22. Із спогадів Сіліна Я. І. Звіт етнографічної експедиції до Межевського району Дніпропетровської області 3–17 жовтня 1994р. Шифр (М Е(1)–1994.). – С. 118.
23. Із спогадів Стоміної (Мелешко) Г. М. Звіт етнографічної експедиції до Петропавлівського району Дніпропетровського області 21 червня–5 липня 1994 р.(П Е(1) – 1994.). – С. 96.
24. Оперативно і чітко керувати збиральними роботами та хлібоздачею. Зоря, 5 липня 1946 р.
25. Пилявець Ю. Голод 1946–1947 років у містах України / Ю. Пилявець. // Старожитності. – 1992. – Ч. 2.
26. Рабенчук О. П. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. / О. П. Рабенчук // Український історичний журнал. – 2006. – №4. – С. 87–100.
27. Фонди Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (Далі ДНІМ).
28. Група пам'яток писемності. НВ – 1889, 18900, 18904, 18905, 18906, 18907, 18908, 18909 .
29. ДНІМ. Група пам'яток писемності. Арх. – 6550, 6551, 8554, 44536, НВ – 2472.
30. ДНІМ. Група пам'яток писемності Арх. – 8545, 8606, НВ-16227.
31. ДНІМ. Фото, фоно, кіно, відео група. Ф. - 7199, НВ- 6400, НВ- 3821 .
32. ДНІМ. Фото, фоно, кіно, відео група Ф. – 28912, негатив НВ103.
33. ДНІМ. Фото, фоно, кіно, відео група Негатив НВ – 103.
34. ДНІМ. Фото, фоно, кіно, відео група Ф. – 29714.
35. Широківський районний архів. – Фонд відділу РАЦС. – Спр. 1946–1947 рр. – Арк. 1–2.
36. ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 23. – Спр. 348. – Арк. 46
37. Там само. – Ф. І. – Спр. 949. – Арк. 48.
38. ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 6. – Спр. 112. – Арк. 118.
39. Там само. – Арк. 120.

References

1. The Association of researchers by Holodomor in Ukraine. The portrait of darkness (Witness, documents and materials in two books). – Kyiv ; New-York, 1999. – Т. 1. – 707 p., Т. 2. – 612 p.

2. Veselova O. M. Genocide of the Ukrainian people during the Holodomor 1946– 1947 / O. M. Veselova // Historical journal. – 2003. – №6. – P. 11–25.
3. Veselova O. M. Panchenko P. P. Another tragic page of Ukrainian history / O. M. Veselova // Ukrainian Historical journal. – 1995. – №6. – P. 112.
4. Voronov I. O. The famine of 1946–1947 / I. O. Voronov, G. Y. Pylyavets. – K., 1991. – 48 p.
5. The famine in Ukraine 1946–1947. Documents and Materials. – Kyiv ; New-York. – 1996. – P. 159, 173, 205, 216, 229, 230, 336.
6. State archive of Dnipropetrovsk region. – F. 19. – Op. 5 – Case №99. – P. 14 7. Ibid. – P. 35.
8. Ibid. – Case №939. – P. 6.
9. Ibid. – P. 46.
10. Ibid. – P. 44.
11. Ibid. – Case №99. – P. 90.
12. Ibid. – P. 91.
13. Ibid. – P. 59.
14. The memoirs of Bezmelitsina G. S. The Report of the ethnographic expedition to the Petropavlovsk district of the Dnipropetrovsk region from June 21 till July 5, 1994. The code (P E (1) – 1994.), P. 79.
15. The memoirs Bugai G.S. The Report of ethnographic expedition to Mezhevsky district of Dnipropetrovsk region October 3–17, 1994. The code (M E (1) -1994), P. 48.
16. The memoirs of Kosty A. A. The Report of ethnographic expedition to Mezhevsky district of Dnipropetrovsk region October 3–17, 1994. The code (M E (1) – 1994.), P.112.
17. The memories of Krivoruchko E.F. The Report of the ethnographic expedition to the Petropavlovsk district of the Dnipropetrovsk region from 21 June till 5 July 1994. The code (PE (1) – 1994.), P. 94.
18. The memories of Len O. The Report of the ethnographic expedition to the Petropavlovsk district of the Dnipropetrovsk region from June 21 till July 5, 1994. The code (P E (1) – 1994.), P. 110.
19. The memories Maistryuk F. S. The Report of ethnographic expedition to Mezhevsky district of Dnipropetrovsk region October 3–17, 1994. The code (M E (1) – 1994.), P. 76.
20. The memoirs Nazarenko L. M. The Report of the ethnographic expedition to the Mezhyuvsky district of the Dnipropetrovsk region on October 3–17, 1994. The code (M E (1) – 1994.), P. 46.
21. The memoirs Rudenko I. I. The Report of the ethnographic expedition to the Petropavlovsk region of the Dnipropetrovsk region from 21 June to 5 July 1994. The code (P (1) – 1994.), P. 105.
22. The memories of Silin I. The Report of the ethnographic expedition to the Mezhevsky district of the Dnipropetrovsk region on October 3-17, 1994. The code (ME (1) – 1994.), P. 118.
23. The memoirs of Stomin (Meleshko) G. M. The Report of the ethnographic expedition to the Petropavlovsk district of the Dnipropetrovsk region 21 June-5 July 1994 / The code (P (1) – 1994.), P. 96.
24. Operatively and clearly manage harvesting and grain harvesting. Zorya, July 5, 1946.
25. Pylyavets Y. The famine of 1946-1947 in the cities of Ukraine. / Y. Pylyavets // Antiquities. – 1992. – Part. 2.
26. Rabenchuk O. P. Social mood and behavior of the population in Ukraine of the famine of 1946–1947 / O. P. Rabenchuk // Ukrainian Historical journal. – 2006. – №4. – P. 87–100.
27. Funds of Dnipropetrovsk National Historical Museum named after. D. I. Yavornitsky (DNIM). The group of written records. NV – 1889, 18900, 18904, 18905 18906, 18907, 18908, 18909.
28. DNIM. The group of written records. P 6550, 6551, 8554, 44536, NV – 2472.
29. DNIM. The group of written records. – 8545, 8606, NV-16227.
30. DNIM. The group of photo, phono, movie, video materials. F – 7199, NV-6400, NV-3821.
31. DNIM. The group of photo, phono, movie, video materials. F – 28912, negative NV103.
32. DNIM The group of photo, phono, movie, video materials. Negative NV – 103.
33. DNIM. The group of photo, phono, movie, video materials. F – 29714.
34. The archive of Shirokiv's district. - Fund of the RACS department. – The case 1946– 1947rr. – P. 1–2.
35. Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAPA) – F. I. – Description 23. – Case №348. – P. 46
36. Ibid. – F. I. – Case №949. – Arch. 48
37. CSAPA of Ukraine. – F. I. – Description 6. – Case №112. – P. 118.
38. Ibid. – P. 120.

* * * * *

УДК 947 (477) «1921–1933»

О. ШКУРАТЕНКО,
канд. юрид. наук, доц., Національна академія внутрішніх справ

Ю. СОКУР,
канд. юрид. наук, доц., Національна академія внутрішніх справ

ЗАПРОВАДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ НАТУРАЛЬНИХ ШТРАФІВ ЯК ОДИН ІЗ ПРОЯВІВ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (ІСТОРИКО–ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Штучний голод став можливим у хліборобській Україні з причини надмірних хлібозаготівель. Апогей трагедій відбувався в моменти послідовної і найжорсткішого викачування зерна з України, яка перевищувала можливості українського села. Комуністична колективістська доктрина ведення господарювання призвела до катастрофічного порушення традиційних господарських зв'язків, до

загальної дезорганізації виробництва. Ця політика призвела також до деградації частини населення величезного сільськогосподарського регіону.

Ключові слова: голод, геноцид, натуральні штрафи, конфіскація, хлібозаготівля.

Понад півстоліття трагедія голодомору в Україні перебувала поза увагою світової громадськості. Лише у листопаді 1998 році в Україні вперше широко відзначено 65-річчя найстрашнішого геноциду, якого ще не знала світова історія. Того ж року вийшов Указ Президента України Леоніда Кучми, згідно з яким в останню суботу листопада щороку вшановуватимуть День пам'яті жертв Голодомору.

На початку 20-х років керівники більшовицької партії провели низку реформ: замінили товарно-грошові відносини прямим товарообміном, запровадили індустріалізацію та розпочали колективізацію. Запроваджено продрозкладку, заборонено торгівлю. На VIII партійному з'їзді, що відбувся у березні 1919 р., було вирішено вжити заходів щодо організації землеробства, серед яких пролунала і пропозиція про створення колективних господарств – сільськогосподарських комун та артільей. Запровадження продрозкладки викликало незадоволення селян, внаслідок чого зросли продовольчі труднощі, що поглибило господарську розруху, яка стала основною причиною глибокої економічної та політичної кризи [1, с. 151]. Намагаючись приховати трагічні події, що відбувалися в Україні від радянської та світової громадськості, кордони України було наказано оточити військами, щоб не дати голодуючим роз'їхатись по світу, і це є однією з головних провин більшовицьких лідерів у виникненні голоду 1921–1922 років!

Штучний вимір голодомору підтверджується й політикою, яку проводили більшовики на чолі з Леніним, Троцьким, а у 30–40-х рр. – Сталіним. Методикою проведення цього геноциду стали урядові вказівки та вироблені на їхній основі партійні документи. Так, у 1921 р. Ленін письмово наказував Фрунзе: «...нині головне завдання всієї Радянської влади – зібрати з України 200–300 млн пудів хліба. ...Це є питанням життя і смерті для нас...» [2, с. 196]. Ще раніше Троцький, виступаючи на таємній інструктивній нараді перед політкомісарами, які виїжджали в Україну, закликав повернути її імперській Росії, яка ще з 1917 р. вела визвольну боротьбу за свою державність, адже «...без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі і Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться і з нею – Радянська влада... Зважаючи на те, що уряд Росії змушений вивозити хліб України, то ваш обов'язок, товариші, пояснювати селянам, що хліб візьмуть тільки у куркулів і не для Росії, а для бідних українських селян, робітників і Червоної армії, яка вигнала Денікіна з України» [3]. Коментарі щодо цього провокаційного виступу більшовицького лідера зайві. Заклики Льва Троцького (Бронштейна) до перманентної світової революції, як показала історія, не здійснилась. Натомість чорноземна Україна була втягнута у смугу перманентних (безперервних) голодоморів.

Наступною ланкою в позбавленні сподівань українців мати власну державу став Голодомор 1932–1933 р. – явище, яке вже не обмежувалося характеристикою голодомору початку 20-х років (свідомим викачуванням хліба з України), а набуло зловісної функції винищення українського села – основи української нації.

До цієї зухвалої та небаченої в історії людства акції був під'єднаний карально-репресивний апарат НК – ДПУ – НКВС [4, с. 85, 275, 773]. Підготовкою та здійсненням геноциду керували вождь і апарат комуністичної партії СРСР, тоді як НК–ДПУ–НКВС були простими виконавцями їхньої волі.

У 1931 році в Україні для потреб СРСР було заготовлено 440 млн пудів хліба, а у 1932 р. – лише 350 млн. Роздратований зменшенням заготівлі зерна, Сталін 7 серпня 1932 р. видав Закон «Про охорону соціалістичної власності». Згідно з цим правовим актом, який у народі відразу охрестили «законом про п'ять колосків», крадіжка зерна у колгоспі чи радгоспі повинна була каратися на смерть, для неповнолітніх – ув'язненням до 10 років.

19 грудня 1932 р. Сталін направив в Україну Кагановича і Постишева з особливими повноваженнями. Під їхнім керівництвом каральний апарат проводив справжній геноцид проти народу: розпочалися розстріли, масове вивезення людей до концтаборів у Мордовію, на Соловки і Колиму. Молотов і Каганович запровадили «натуральне штрафування» селян, які не мали хліба. Вилучали геть усі харчі, аж до сухофруктів, чим позбавляли людей можливості прожити до нового врожаю.

24 грудня 1932 р. ЦК КП(б) України зобов'язав у п'ятиденний термін вивезти з усіх колгоспів, які не виконали плану хлібозаготівель, усі без винятку наявні колгоспні фонди, зокрема й посівні, за рахунок виконання плану хлібозаготівель.

18 листопада 1933 р. Голова Раднаркому УРСР Чубар на об'єднаному Пленумі ЦК та ЦК КП(б) України доповідав, що «досягнуто великих успіхів у боротьбі за перетворення всіх колгоспів на більшовицькі ...вперше за ряд років виконали план хлібоздачі достроково до Жовтневих свят. Ми заготовили на цей час понад 220% у порівнянні зі здачею 1932 року...» [5, с. 296, 559, 563].

Зіставлення партійних документів свідчить про те, хто був справжнім організатором голодної смерті мільйонів українців: ними були партійні органи, керовані ЦК ленінсько-сталінської партії.

У 1933 р., коли кількість померлих від голоду сягнула мільйонів, секретар ЦК КП(б)У Мендель Хатаєвич констатував: «...між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!» [6].

Стає очевидним, що Голодомор 1932-1933 рр. був спричинений не природними явищами, а спланований керівництвом Радянської держави. Внаслідок спланованого голодомору в ці роки загинуло, як свідчать дані різних досліджень, 7–8 млн людей.

XII з'їзд КП(б) України у січні 1934 р. визнав особливу роль ЦК у цій справі. Наголошувалось, що «винятково сприятливі умови для досягнення найшвидшого перелому на селі» [7. с. 767–768] відіграла промова товариша Сталіна на січевому Пленумі ЦК і ЦВК ВКП(б) та на з'їзді колгоспників-ударників, а також «Закон про хлібоздачу», створення політвідділів радгоспів і МТС, лозунг «Про перетворення всіх радгоспів на більшовицькі, а всіх колгоспників – на заможних». Зазначено, що під керівництвом ЦК КП(б)У розгромлено націоналістичні контрреволюційні організації, які намагались відірвати Україну від Радянського Союзу, «мобілізовано всю партійну організацію на боротьбу з українським націоналізмом – головною небезпекою на Україні» [7. с. 767]. Ось, виявляється, у чому полягала необхідність знищення мільйонів українців.

Треба зазначити, що для радянських дослідників і вчених тема голодомору була закритою. Офіційна ідеологія і пропагандистська машина партії стверджувала, що такого явища взагалі не існувало.

18 листопада 1932 року вийшла Постанова ЦК КП(б)У про заходи щодо посилення хлібозаготівель, згідно з якою окремі господарства за невиконання планів хлібозаготівель були покарані натуральними штрафами, тобто конфіскацією 15-місячної норми м'яса. Через два дні вийшло рішення Раднаркому УСРР, згідно з яким натуральні штрафи було дозволено застосовувати також щодо колгоспів. Згодом перелік компенсаційних харчів розширено картоплею і салом, наприкінці року продуктами тривалого зберігання. Під вилучення підпали всі колгоспи УСРР за винятком півтори тисячі. Таким чином, практично по всій Україні каральні органи конфіскували все продовольство [8, с. 48].

1 грудня Раднарком УСРР заборонив торгувати картоплею у районах, які не виконують зобов'язань щодо контрактації та перевірки наявних фондів картоплі у колгоспах. До цього переліку потрапили 12 районів Чернігівської, 4 – Київської і 4 – Харківської областей. 3 грудня у низці районів заборонено торгувати м'ясом і тваринами. З 6 грудня ці райони, а також окремі села, почали заноситися на «чорні дошки». Телеграма Косіора та Чубаря керівникам Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей, вимагала негайного виконання постанови, щоб показати, як «радянська влада вміє безжалісно розправлятися з організаторами саботажу хлібозаготівель, з куркульськими елементами та їх поплічниками». Згодом ці села абсолютно ізолювалися від зовнішнього світу. 11 грудня керівництву УСРР надходить шифрограма В. Молотова і Й. Сталіна з вимогою «негайно судити і давати п'ять, краще десять років тюремного ув'язнення» за невиконання хлібозаготівельних планів колгоспами та селянами.

14 грудня 1932 р. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хід хлібозаготівлі в Україні, Північному Кавказі та у Західних областях».

«Проблеми» хлібозаготівель в Україні та на Північному Кавказі пов'язувалися безпосередньо з «неправильно проведеною» політикою українізації.

15 грудня ЦК КП(б)У затвердив список 82 районів, куди припинялася також поставка промислових товарів.

Крім блокади внутрішніх адміністративних одиниць, наприкінці 1932 – на початку 1933 року запроваджено блокаду самої Української СРР. Річ у тім, що українські селяни втікали в сусідні області Російської РФСР, де не було голоду. Так звана «харчова» блокада України була організована силами внутрішніх військ і міліції. Було заборонено виїзд селян з УСРР. Водночас, громадянам, які в'їжджали в Україну з Росії, було заборонено провозити харчі без дозволу держави.

Станом на 30 червня 1932 з більшості районів України посівний матеріал було вивезено.

Голова РНК УСРР В. Чубар писав В. Молотову та Й. Сталіну про становище в сільському господарстві УСРР (10 червня 1932 р.). За його підрахунками, на той момент в Україні уже можна було нарахувати мінімум 100 районів, замість 61 станом на початок травня, які потребували продовольчої допомоги та зривали план весняної сівби. Ці ж райони, на його переконання, в подальшому зриватимуть обробку і збирання врожаю.

7 серпня 1932 року з'явилася постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», відома під назвою «Закон про п'ять колосків». Розкрадання майна колгоспів каралося розстрілом, за «пом'якшуючих обставин» – позбавленням волі на строк не менше ніж 10 років. «Законом про п'ять колосків» фактично людям було заборонено володіння їжею.

За кілька днів до того, 4 серпня 1932, надіслано лист Й. Сталіна до Л. Кагановича – повідомлялося про повернення проекту декрету про охорону суспільного майна з правками та додатками, надано вказівку видати його якомога швидше. У пункті третьому запропоновано ОДПУ залучати озброєних осіб для охорони залізничних вантажів (ешелони з зерном) та надавати їм право розстрілювати на місці осіб, які посягнули на розкрадання залізничних вантажів.

11 серпня 1932 Сталін у листі Кагановичу вимагав направити спеціального листа ЦК ВКП(б) до партійних і судово-каральних органів про застосування закону про охорону громадської власності та боротьбу проти спекулянтів. Підкреслював, що «найголовніше зараз – Україна», оскільки справи в Україні дуже погані. Повідомлено, що в двох областях України близько 50 райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. Висловив звинувачення на адресу українських керівників (генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, В. Чубаря та голови ДПУ

УСРР С. Реденса), а також побоювання втратити Україну через підривною діяльність агентури Пілсудського та наявність свідомих і несвідомих петлюрівців, а також прямих агентів Пілсудського в ЦК КП(б) У. Пропонував вжити рішучих заходів для виправлення господарської і політичної ситуації в Україні: зняти з посади генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора та поставити на його місце Л. Кагановича; висунути на посаду голови українського ДПУ В. Балицького, пересунувши С. Реденса на посаду заступника; замінити В. Чубаря іншим керівником, наприклад Г. Гриньком; перетворити Україну в найкоротший строк на фортецю СРСР «і грошей на це не шкодувати».

Наприкінці літа газета «Правда» організувала в Україні рейд боротьби з крадіжками зерна. З 7 по 17 серпня 1932 року в ньому взяли участь 100 тисяч «ударників преси». Метою рейду була боротьба з крадіжками зерна.

Станом на 22 серпня ДПУ зафіксовано 220 випадків відмови колгоспів і сільрад від прийняття планів хлібозаготівель, непогодження з ними місцевих партосередків за мотивами нереальності поставлених завдань; в Харківській області у 20 районах – 91 випадок, у Дніпропетровській у 12 районах – 19, у Вінницькій у 16 районах – 96, в Одеській у 6 районах – 14. Всього у 54 районах – 220 випадків.

Того ж дня видана постанова Укрколгоспцентру про заборону видавати хліб для громадського харчування колгоспникам, крім трактористів. Пропонувалося повністю забезпечити видачу колгоспникам натурального авансу на трудовень відповідно до рішення ЦК і РНК СРСР, крім тих, що отримували громадське харчування на роботі, які мали приносити свій хліб.

Аналіз 20 тисяч справ показує, що серед засуджених було 83% колгоспників та селян-одноосібників і лише 15% – «кулацько-заможних елементів». Отже, цей закон спрямовано проти селян, котрі, рятуючи дітей від голодної смерті, змушені були нести додому з току чи поля кілограм чи два зерна, ними ж вирощеного.

27 серпня з Москви надійшла телеграма заступника голови Комітету заготівель при РПО СРСР М. Чернова керівникам заготівельних організацій УСРР про негайне відвантаження зерна для млинів, які забезпечували борошном північні райони СРСР. Того ж дня прийшла телеграма заступника голови РПО В. Куйбишева до ЦК КП(б)У про необхідність прискорення відвантаження зерна в Україні на експорт. Вказувалося на зрив плану хлібного експорту через слабе відвантаження зерна до портів республіки: 20 тис. т замість запланованих 190 тис. Для виправлення ситуації пропонувалося відвантажити до кінця серпня 30 тис. т пшениці, 20 тис. т ячменю та 10 тис. т жита, незважаючи на раніше вивезене.

Станом на 30 серпня – за даними Укрколгоспцентру, колгоспи УСРР, обслуговувані МТС, виконали місячний план заготівель на 39,1%. Того ж дня газета «Вісті» ВУЦВК надрукувала статтю «Виконання серпневого плану зірвано». Повідомлено про незадовільне проведення хлібозаготівель, зокрема, в Артемівському районі. Одноосібні господарства виконали план хлібозаготівель на 3,9%, у 18 сільрадах хліб одноосібниками ще не здавався. Миронівська сільрада план виконала на 1%, Зайцівська – на 0,8%, Покровська – на 1,5%, хоча у цій сільраді обмолотили половину скошеного хліба.

31 серпня 1932 року в Луганську вийшла постанова бюро міському КП(б)У про неприпустимість витрачання хліба на громадське харчування в їдальнях колгоспів.

За серпень 1932 року до приймальні голови ВУЦВК Г. Петровського надійшло близько 1,5 тис. заяв колгоспників про вихід із колгоспів. Майже 70% поданих заяв припадало на Харківську область, переважно з Гадяцького, Великописарівського, Олексіївського та Богодухівського районів (170–180 заяв). Основна маса селян, що подали заяви (80%) бідняки, решта середняки.

1 вересня 1932 в Москві політбюро ЦК ВКП(б) затвердило вересневий план хлібозаготівель в обсязі 290 млн пудів для селянського і радгоспного секторів, розподіливши по регіонах: для України – 85 млн, для Північного Кавказу – 30 млн, для Поволжя – 51,2 млн, для Казахстану – 13,1 млн, для Уралу – 11,6 млн, для Башкирії – 10,4 млн, для Московської області – 8,8 млн, для Сибіру – 14,6 млн, для ЦЧО – 30 млн, а для решти – від 0,4 до 10,7 млн пудів зернових культур.

2 вересня 1932 всеукраїнська контора «Торгсин» інформувала, що населення купує в обмін на побутове золото винятково хліб, борошно, крупу, цукор, сіль, відмовляючись від промислових товарів.

3 вересня з Москви надійшла телеграма заступника голови Комітету заготівель при РПО М. Чернова про відвантаження з УСРР хліба на експорт: зобов'язав уповноважених заготівельних органів вивезти за кордон наявну в Україні пшеницю першого і другого класу для виконання планового завдання третього кварталу.

Станом на 14 вересня після прийняття закону від 7 серпня (Закон про п'ять колосків) Наркомост УСРР у доповідній записці констатував про 250 вироків на розстріли.

24 вересня постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) відхилено всі пропозиції про видачу насіннєвої позики, попереджено радгоспи і колгоспи, що «насінпозики не видаватимуться ні для озимої, ні для ярої сівби».

30 вересня генеральний консул німецького посольства в Харкові К. Вальтер направив річний звіт посольству Німеччини в Москві по ситуацію в Україні; зазначив про невиконання хлібозаготівельного плану (356 млн пудів), високі ціни на продукти, відсутність торгівлі в селах; підкреслює руйнівні наслідки колективізації.

Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 року в основних хлібозаготівельних регіонах створені Надзвичайні хлібозаготівельні комісії (НХК). В Україні комісію очолив голова

Раднаркому СРСР В'ячеслав Молотов. 23 жовтня прийнята постанова політбюро ЦК КП(б) У про необхідність «перелому в ході хлібозаготівель» – річний план виконано лише на 38%.

25 жовтня – постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про необхідність подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель» – жовтневий пленум ЦК КП(б)У зобов'язав партійні організації домогтися негайного перелому хлібозаготівель, оперативного керівництва хлібозаготівлями, організувати «боротьбу за хліб», зробити листопад та останні дні жовтня вирішальними щодо виконання плану хлібозаготівель, у 10 разів підвищити темпи виконання річного плану до 15-ї річниці Жовтневої революції; рекомендував «безжалісно придушувати всі спроби класового ворога та його агентури, спрямовані на зрив хлібозаготівель». Уже в листопаді 1932 року комісія Молотова запровадила систему спеціальних бригад з видобуття зерна («червоних валок»). Загалом, до таких бригад входило понад 110 тисяч добровольців, набраних з-поміж селян, які таким чином намагалися спастися від голодної смерті – вони одержували певний відсоток від вилученого зерна і харчів.

Подібні НХК були створені також на Північному Кавказі (очолив Лазар Каганович) та на Поволжі (очолив Павло Постишев). Однак на Поволжі подібного масштабу репресій не проводилося, а на Північному Кавказі репресії стосувалися переважно кубанських українців, які до Голодомору становили більшість населення регіону. Водночас кубанська і поволзька НХК невдовзі припинили свою роботу, а Постишев і Каганович наприкінці 1932 року були направлені в Українську РСР.

Держава переймалась питанням повернення насінневої позики: у постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівель» від 30 жовтня 1932 окремим пунктом (№11) ішлося про встановлення кінцевого терміну покриття заборгованості з насінневої позики по всій Україні до 1 грудня 1932 р. Цю позику повинні були погасити районні та обласні організації республіки.

1 листопада РНК УСРР визнано незадовільним виконання річного плану хлібозаготівель по Україні, встановлено остаточний план хлібозаготівель по секторах, областях та культурах у розмірі 282 млн пудів, із них для одноосібних господарств – 36,9 млн, для колгоспів – 224,1 млн, для радгоспів – 21,6 млн, а також стягнення мірчука – 28,8 млн і насінневої позики – 8,1 млн пудів [8, с. 52].

3 листопада надіслана телеграма секретаря ЦК КП(б)У Хатаєвича до Косіора, Молотова, Чубаря з пропозицією зменшити постачання промтоварами районів, які не виконали плану хлібозаготівель та сформувати списки селянських господарств – саботажників хлібозаготівель. 5 листопада Молотов і секретар ЦК КП(б)У Мендель Хатаєвич надіслали директиву на місця з вимогами негайного виконання Постанови від 7 серпня «з обов'язковим і швидким проведенням репресій і нещадної розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів».

6 листопада надіслана телеграма ЦК КП(б)У до обкому партії про товарну блокаду районів, які не виконували хлібозаготівельних планів: зменшити завезення промислових товарів для 7 районів Одеської, 8 районів Дніпропетровської, 8 районів Харківської, 5 районів Київської області. Надвечір 8 листопада відправлена шифрограма В. Молотова, Й. Сталіна для ЦК КП(б)У: з цього дня «призупиняється відвантаження товарів для сіл всіх областей України», доки колгоспи та «індивідуальні селяни» не розпочнуть «чесно і добросовісно виконувати свій обов'язок перед робітничим класом і Червоною Армією» в справі хлібозаготівель.

11 листопада надіслана інструкція РНК УСРР «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» – суворі судові репресії щодо господарств, у яких виявлено закопаний у ямах хліб, кваліфікуючи як навмисне псування хліба та шкідництво, забороняти «відпуск промтоварів» з оголошенням списку одноосібників, рішуче стягувати сільгосподаток, державне страхування, самообкладання, негайно застосовувати «найжорстокіші та найсуворіші» репресії до куркульських господарств, за невиконання ними твердого завдання – продаж усього майна, арешт і виселення. 15 листопада Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про запровадження паспортної системи і розвантаження міст від «зайвих елементів».

21 листопада надіслана телеграма Молотова, Чубаря, секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У В. Строганова, Кагановича Сталіну: надати спецкомісії ЦК КП(б)У (Косіор, Раденс, Кисельов) повноваження на час хлібозаготівель вирішувати питання винесення вироку про розстріли. Голова ДПУ УСРР Станіслав Раденс 22 листопада розробив план операції з виявлення контрреволюційних центрів, які організовують саботаж і зрив хлібозаготівель, спрямованої, практично, на виконання директив Молотова–Хатаєвича. Операція повинна була охопити 243 райони. З санкції ЦК КП(б)У вона розпочалася негайно. 26 листопада у пресі з'явився наказ наркома юстиції і генерального прокурора УРСР, в якому наголошувалося на тому, що «репресії є одним з потужних засобів подолання класового спротиву хлібозаготівлі».

Список літератури

1. Ленін В. І. Повне зібрання творів [Текст] : в 55-ти т. Т. 44: Черв. 1921–берез. 1922. XXIII / В. І. Ленін. – К. : Політвидав України, 1974. – 702 с.
2. Ленін В. І. Повне зібрання творів [Текст] : в 55-ти т. Т. 52: Листи. Листопад 1920 – червень 1921 / В. І. Ленін. – К. : Політвидав України, 1975. – 552 с.
3. Золоті ворота. – Вип. 4. – К., 1993. – С. 9–10.
4. Російсько-український словник [Текст] : 80000 слів / гол. ред. М. Я. Калинович ; члени редкол.: Булахівський Л. А., Рильський М. Т. – К. ; Вид-во АН УРСР, 1956. – 804 с. НК (ВНК) – (Всеросійська) надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією (рос. ВЧК, ЧК); ДПУ – Державне політичне управління (рос. ГПУ); НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ (рос. НКВД)

5. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К. : Політвидав України, 1990. – 605 с.
6. Час. – 1998. – 6 листопада.
7. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 2-х т. / Ін-т історії партії при ЦК Компартії України, Філіал ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС ; [ред. кол. : В.І. Юрчук (голова) та ін.]. Київ : Політвидав України, 1976. – Т.1. 1918–1941 рр. / Комуністична партія України. – 1976. – 1007 с.
8. Сокур В. В. Голодомори мовою документів / В. В. Сокур, Ю. В. Сокур. – К. : Освіта України, 2017. – 118 с.

References

1. Lenin, V. I. Povne zibrannya tvoriv [Tekst] : v 55-ty t. T. 44: Cherv. 1921-berez. 1922. KHKHIII / V. I. Lenin. – K. : Politydav Ukrainy, 1974. – 702 s.
2. Lenin, V. I. Povne zibrannya tvoriv [Tekst] : v 55-ty t. T. 52: Lysty. Lystopad 1920 – cherven' 1921 / V. I. Lenin. – K. : Politydav Ukrainy, 1975. – 552 s.
3. Zoloti vorota. – Vyp.4. – K., 1993. – S. 9–10.
4. Rosiysko-ukrayinskyi slovnyk [Tekst] : 80000 sliv / hol. red. M. Ya. Kalynovych; chleny redkol.: Bulakhovskyy L. A., Rylskyy M. T. – K.; Vyd-vo AN URSS, 1956. – 804 s. NK (VNK) – (Vserosiyska) nadzvychayna komisiya po borotbi z kontrevolyutsiyeyu, sabotazhem i spekulyatsiyeyu (ros. VCHK, CHK); DPU – Derzhavne politychne upravlinnya (ros. HPU); NKVS – Narodnyu komisariat vnutrishnikh sprav (ros. NKVD)
5. Holod 1932-1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoyu dokumentiv / Ker. kol. uporyad. R. Ya. Pyrih. – K.: Politydav Ukrainy, 1990. – 605 s.
6. Chas. – 1998. – 6 lystopada.
7. Komunistychna partiya Ukrainy v rezolyutsiyakh i rishennyakh z'yizdiv, konferentsiy i plenumiv TSK : v 2-kh t. / In-t istoriyi partiyyi pry TSK Kompartiyi Ukrainy, Filial in-tu marksyzmu-leninizmu pry TSK KPRS ; [red. kol. : V.I. Yurchuk (holova) ta in.]. Kyiv : Politydav Ukrainy, 1976. – T. 1. 1918–1941 rr. / Komunistychna partiya Ukrainy. – 1976. – 1007 s.
8. Sokur V. V., Sokur Yu. V. Holodomory movoyu dokumentiv. – K. : Osvita Ukrainy, 2017. – 118 s.

O. SHKURATENKO,
Associate Prof., National Academy of Internal Affairs

Yu. SOKUR,
Associate Prof., National Academy of Internal Affairs

IMPLEMENTATION BY THE SOVIET AUTHORITY OF NATURAL PENALTIES, AS ONE OF THE EVIDENCE OF THE GENOCIDE OF THE UKRAINIAN PEOPLE (HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS)

Artificial famine has become possible in the grain-harvesting Ukraine due to excessive grain supplies. The apogee of tragedies occurred during the periods of consistent and most rigorous pouring of grain from Ukraine, which exceeded the potential of the Ukrainian village. Communist collectivist doctrine of economic management has led to a catastrophic violation of traditional economic ties, to the general disorganization of production. This policy has also led to the degradation of part of the population of a huge agricultural region.

Key words: famine, genocide, natural fines, confiscation, grain procurement.

* * * * *

УДК: 94:37.018.3:314.422.2-053.3(477.64-2)

І. ШУГАЛЬОВА,
канд. іст. наук, доц., доц. кафедри історії України, Запорізький національний університет,
shug_im@ukr.net

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ДІТЕЙ-ДИТБУДИНКІВЦІВ У РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Схарактеризовано ситуацію, яка склалася в дитячих будинках України в роки Голодомору 1932–1933. Умови для дітей були вкрай незадовільними. Держава відмовилася забезпечити централізоване постачання дитячих установ товарами. Таким чином діти були на межі виживання. Для дитячих будинків цього періоду характерні: гостра нестача одягу та взуття, відсутність постільної білизни. Але головне було те, що не було хліба та їжі. Усе це призвело до масових епідемій та високої смертності дітей. Республіканська влада була обізнана з тим, що відбувалося на основі доповідей керівників дитячих будинків, проте необхідні заходи, спрямовані на порятунок дітей, здійснювала надзвичайно повільно.

Ключові слова: діти, Голодомор, дитячі будинки, дитяча смертність.

Тоталітарне суспільство апіорі не передбачає ані наявності, ані проявів особистості (за винятком, власне лідера-диктатора). Тому, говорячи про суспільство 1920–1930-х рр., ми найчастіше вдаємося до характеристики ритмів та стилю повсякденного життя тих чи інших суспільних категорій. У колі нашої уваги – знедолені діти, що проживали в притулках, терпіли нестатки, а згодом – стали жертвами всепоглинального конвеєру Голодомору.

Умови, в яких опинилися діти, були настільки складними, що проблема виживання була першочерговою. Поетапно розглянемо складові життя дітлахів у дитячих притулках. Умовно виділяємо такі критерії: норми харчування, санітарний та епідеміологічний стан, рівень забезпечення промисловим крамом (білизна, одяг, взуття, постільне), стан матеріального забезпечення притулків (шкільні, навчальні, побутові меблі, ліжка, іграшки та книги), характеристика педагогічної та виховної роботи.

На протилежному полюсі радянської суспільної ієрархії перебували діти партійної номенклатури, соціальний захист яких передбачав повноцінне виховання, оздоровлення, матеріальне забезпечення та харчування. Діти партійної номенклатури, як правило, були піонерами та комсомольцями (уникнути залучення до партійно-ідеологічної зяєри були майже неможливим) й в найближчому майбутньому мали поповнити ряди партійних функціонерів. У радянському суспільстві сформувався прошарок партійної номенклатури, представників якої абсолютно не цікавили люди, що перебували поза їхнім оточенням. Перші прояви зосередження більшовицьких функціонерів виключно на власних інтересах, під прикриттям гучних ідеологічних гасел, історичні джерела фіксували вже з 20-х рр. ХХ ст. Зокрема, як свідчать документи, що їх опублікували сучасні дослідники, 7 листопада 1922 р. у Василівському дитячому будинку Запорізького повіту з приводу п'ятої річниці Жовтневої революції влаштовано гулянку місцевого начальства. Присутніми були працівники дитбудинку та гості з місцевих партійних осередків. Запросила гостей завідувачка дитбудинку Винник. Був обід, потім відвідали театралізовану виставу (очевидно, влаштовану силами дітей), а потім гості знову зібралися і продовжили гуляння. Меню складалося зі смаженого м'яса з соусом, пирогів, оселедця. Чомусь не згадується хліб... Як доповіла потім у своїй заяві практикантка Харламова, «были устроены обед и ужин, за счет детских пайков, где было распито 2 и 3 четверти самогону, пропьянствовали всю ночь 10 человек... они всю ночь прогуляли, шумели, пели и не давали тем покою, некоторые дети совершенно не спали. А в целом в этом благотворительно-образовательном заведении устраивались ужины с детского пайка, это происходило очень часто». Для порівняння: того святкового дня дітям давали хліб і пісні галушки... [22, с. 178–183]. Нагадаємо, що на осінь 1922 р. припав пік смертей від голоду, що охопив Південь України. Запорізьку губернію також не оминуло це лихо. 3 травня 1922 р. голод охопив 40% населення. Інформація про стан справ у Василівському дитячому будинку дійшла до Запорізької повітової та губернських партійних органів. Було проведено слідство, під час якого з різних джерел відтворили картину системних зловживань владою.

На час голоду 1932–1933 рр. ситуація змінилася мало. Продовольче забезпечення функціонерів більшовицьких структур, навіть у роки Голодомору, відзначалося розмаїттям. Згідно з протоколом наради розподільника керівного складу одного з райвиконкомів Запорізького краю, з вересня 1932 р. утворювалося два списки прикріплених до закритого розподільника. Невелике зменшення норм видачі круп та м'яса, порівняно з 1931 р., з надлишком перекривалося включенням постачання 6 кг оселедців та свіжої риби, 60 яєць та 15 літрів молока на голову сім'ї. Також «пайка» включала мило туалетне та господарче, промислові товари. Діти номенклатурників – так звані «утриманці» також були на обліку та отримували свої пайки. Норми для утриманців до 14 років становили: 400 г хліба (в день), по 500 г крупи та м'яса (на місяць), жирів та цукру – по 400 г, 20 яєць, по 0,5 кг оселедця та свіжої риби, 10 л молока та чай. Розміри номенклатурних пайків по області були приблизно однаковими. Запорізькі чиновники та їхні діти отримували аналогічні норми продовольства та промтоварів.

Голодний 1933 р. вніс свої корективи. Хоча представники номенклатури й обурювалися скороченням норм, але рівень забезпеченості був загалом пристойний. Існували закриті розподільники та розроблено норми забезпечення борошном, крупами тощо. Мешканка Переяслава Захудайло Марія Василівна 1904 р. н., чоловік якої працював завідувачем міського фінвідділу, згадувала, що вони були прикріплені до їдальні ГПУ, де щодня обідали та отримували пайок по 300 гр хліба на людину. У поставці «раціону» до одеського політвідділу були продуктові набори, махорка, 750 г чаю, трикотаж на 249 крб, пісна олія 31 кг, мануфактура на 588 крб, 44 кг риби, 10 кг цукерок, 25 кг ковбаси [3, арк. 16]. Зазначено, що норми продуктів переважно дотримані, але хліба видається на 100 г менше, також менше від норми видавали крупи, мила та цукру. Проте норми махорки, папірос, борошна обліковувалися сотнями крб. Збої в регулярному постачанні функціонерів обумовили появу загрозливих телеграм з вимогами не лише усунути недоліки, а й збільшити норми. У розпал голоду, тільки на Одещині «контингент керівного активу» в ультимативній формі вимагав поліпшення годування в спеціальних їдальнях їх самих (37 осіб) та членів їхніх родин (76 людей). Перелічувалися страви, які аж ніяк не могли задовольнити «контингент». Зокрема, на сніданок пропонували макарони та м'ясо (до 100 г) або кашу, молочне, 100 г хліба та чай, на обід – суп з крупи (але без м'яса та з малою кількістю картоплі, тому – рідкий), 100–150 г м'яса (лише 2–3 рази на п'ятиденку), мамалигу, чай давали щодня, а от кавою частували рідко. На вечерю пропонувалося те саме, що й на сніданок. Ненаситність, цинізм та тваринний егоїзм демонструє істеричний тон телеграм, які надсилали партійні чиновники.

Одним з основних негласних законів тоталітарного суспільства є страх. Ним охоплені всі верстви населення. Особливо ті, хто займав високі посади і ризикував втратити все, навіть життя.

Тому, страх спонукав до приховування фактів, без дієвості, а верховна влада цинічно демонструвала відсутність інтересу до трагедії в Україні взагалі та дитячої смертності зокрема. Навесні 1933 р., коли Україна втратила вже сотні тисяч загиблих від голоду дітей, коли виникла перспектива «витоку» інформації про голод поза межі СРСР, перший секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев (один з організаторів Голодомору в Україні) в травні 1933 р. лицемірно завдавався риторичним питанням: «...ви думаєте, що ви приховаете, що дітей ми збираємо по 200–300–400 душ у місті?... від добра дітей підкидати не стануть...» [18, с. 97–98]. Страхом була пронизана вся партійна вертикаль: від П. Постишева до периферійного комсомольця, який провадив реквізиції на селі [26]. Показовою є поведінка одного з пересічних партійних функціонерів т. Просвирнина. Він з дивовижним цинізмом заявляв, що розголос у Харкові спричинений високим рівнем смертності дітей є нічим іншим, ніж «міщанськими та контрреволюційними балачками». Ми не прагнемо дати оцінки цьому вислову – людина «відпрацьовувала» свою спецпайку, а щодо загиблих від голоду людей на вулицях столиці, то він їх просто не помічав. Для нього (й десятків таких як він) відомості про смерті дітей та дорослих від голоду – лише «зловредная агітація» [10, с. 189–190].

У 1931 р. в Радянській Україні в Україні нараховувалося 163 заклади опіки над дітьми [7, арк. 83]. З 1932 р. набуває поширення ще один тип закладів – приймальники-розподільники. Завданням останніх було «збирати» безпритульних дітей, проводити їх дезсанобробку, надавати новий одяг та забезпечувати їх перехід до закладів опіки (притулків, інтернатів, комун) або на патронат. Умови утримання дітей у закладах державної опіки були далекі від людських. Часто перед ними взагалі поставала проблема виживання. За постановою РНК від 15.01.31 р. в централізованому порядку дитбудинки мали отримувати: цукру по 400 г, крупи 800 г, маргарину чи рослинної олії 200 г, м'яса або риби – 500 г, мила – 400 г на дитину на місяць. Ці норми були недостатніми. В Дніпропетровську, Миколаєві, Верхньодніпровську, Борзні ці продовольчі фонди використовували на інші потреби, а дитбудинки залишалися без продуктів. За даними дитбудинків забезпечення їх продуктами було 60–65%, а в багатьох випадках – 30–40% від норм [6, арк. 68].

Діти, незважаючи на незначний вік, відчували на собі всі знедолення. Високий відсоток був сиротами, дехто – втікачами в пошуках кращої долі, частина – з кримінальними біографіями. Буденний день безпритульної дитини описував у своїх споминах уродженець Сумщини Панас Михайлович Семененко. Він сам зростав бездоглядним й пам'ятає, як ночував на вокзалах між дверима і в склепах на сумському кладовищі, де знайшов в одному зі склепів цинкову труну, що висіла на ланцюгах й постійно на ній гойдався [33, с. 116–119]. Такі сумнівні голодні буденні розваги бездоглядних дітей не могли не позначитися на їхньому психічному та моральному стані. Проте їх всіх об'єднували відсутність родинного тепла, байдужість вихователів закладу, злидні, втрата індивідуальності.

Наші сучасники, що виховувалися у дитячих притулках 1930-х роках згадували, що там панували злиденність, знущання одного над іншим, відбирання й без того скудного обіду. Життя в закладах опіки над дітьми можна назвати – код виживання. Щодня, щогодини вони боролися за своє життя.

Норми харчування мешканців притулку навіть на 1931 р. (ще не голодовий!) рік становила: 400 г хліба на 1 дитину на 1 день, 800 г крупи, на 1 місяць, 500 риби та 200 рослинного масла на 1 дитину на 1 місяць, по 400 г мила та 400 г цукру [8, арк. 93]. Тобто, згідно з цими нормами, на денний раціон вихованця притулку мав містити 26,6 г крупи, 16,5 г риби, 6,6 г олії та 13,3 г цукру. Проте санітарні норми харчування на добу для дитини віком від 1 до 10 років передбачали: 10 г житнього та 40 г пшеничного хліба (для дітей 5–6 років – 40 та 120 г відповідно, а для дітей віком 7–10 років – 75 житнього та 165 г пшеничного), круп 20–30 г (для різних вікових категорій), макарони – по 10 г, м'яса 50–70 г для дітей віком 1–2 роки, та 100–140 г – для дітей від 3 до 10 років, риби – від 20 до 60 г, цукру від 40 до 75 г. Це тільки окремі позиції. Загалом повноцінне добове харчування дитини, віком до 10 років містить пшеничне борошно (від 5 до 20 г), крохмаль, 1–2 яйця, сир (40 г), сметана та вершки (5–15 г), твердий сир, тваринні та рослинні жири (15–25 г тваринних та 2–7 г рослинних), картоплю (100–200 г), овочі (150–275 г) фрукти (150–200 г), ягоди (20–40 г) [24, с. 98].

Дитячі притулки ніколи не отримували не те, щоб повноцінного, а взагалі задовільного постачання харчів. Ми погоджуємося з тезою В. Марочка, який виводить початок голодових смертей у дитячих притулках з 1931 р. Адже саме тоді видано постанову Наркомосу України про зняття з централізованого продовольчого постачання дитячих установ у районах, що не виконали хлібозаготівельного плану [23, с. 562–567]. Незначний відсоток закладів, що все таки залишилися в юрисдикції наркомату постачання, регулярно недоотримували продукти. Зокрема тільки по Одеській області й лише за III квартал 1933 р. органи наркомпостачання недодали дитячим притулкам 24,5 т риби, 49 коробок яєць, відсутнім взагалі був цукор, а крупа та борошно виділялися мізерними нормами. Усе пояснювали просто: відсутність продуктів [4, арк. 45].

У 1932 р., на Кіровоградщині розроблено план постачання хлібом. Основна мета цього плану зводилася до тотальної економії [24, с. 202–206]. Загальна економія хліба становила – 64,595 кг або 44 т борошна. Дитячі будинки Кіровоградщини (тоді – Зіновіївська) замість необхідних на місяць 14539 кг борошна, отримали – 1173 кг. Разом зі школами, будинком інвалідів та дитячими садками, притулки недоотримали в грудні 1932 р. 5,17 т борошна. Проте їдальня міліції забезпечувалася продуктами сповна. Згідно з нормами хлібопостачання область «недоздала» в грудні 1932 р. ще 8 т борошна.

В одному зі своїх ранніх досліджень С. Кульчицький навів уривок з листа медичної працівниці

з Харківської області до редакції радіогазети «Пролетарий» при Всесоюзному комітеті радіомовлення. Цей лист є настільки красномовним, що наведемо його майже повністю. У грудні 1931 р. медичка з м. Вовчанська т. Набережна писала: «Якщо у Ваших газетах хваляться на те, що в Німеччині діти від голоду падають непритомними, те ж діється у нас в провінції з дітьми, з селянами із сіл та з нашими санітарками міської лікарні і поліклініки. Міськрада затримувала платню, прирікає їх взагалі на голод, хвороби, передчасну смерть... Мені не дають коня на села до селян і в школи /профілактична робота/. З переводом нашої амбулаторії в робітничу поліклініку я не бачу особисто, як живуть селяни, але із розповіді моїх пацієнтів я знаю, що вони теж голодують масами, сім'ями, бо хліб у них занадто викачано. Вони підтримують своє сумне існування макухою, буряками та іншими нестравними речовинами. У цьому році їх спасіння від голоду та пов'язаних з ним хвороб і виснаженням – в буряках». Окрему увагу медички привернув місцевий дитбудинок: «Це забуте дитмістечко пролетарських дітей у пролетарській державі. Лікаря у них немає давно, води у них немає давно, вони не вмиваються місяцями, ходять, як трубочисти; одяжі, рушників давним-давно немає, переважна частина їх обшарпані та сині від холоду» [20, с. 11]. Цього листа було надіслано з Москви до приймальної голови ВУЦВКУ Г. Петровського й за його дорученням перевірено на місці. Викладені факти підтвердилися, і за допомогою районних організацій справу було дещо поліпшено.

Більшість закладів опіки над дітьми перебувала у нужденному становищі. Вихованці цих установ фактично залишалися голодними та бездоглядними, а браві звіти урядових та громадських організацій наполегливо не помічали проблем або окреслювали зовсім інші джерела виникнення кризової ситуації в ювенальній політиці.

Показовим став 1932 р. На травень було призначено урочисті святкування 10-річчя утворення піонерської організації. На урядовому рівні планувалися трансляція кінофільмів, будівництво та урочисте відкриття закладів культури, постановка п'єс, соціалістичні змагання шкільних закладів [5, арк. 88–89].

Широка програма позашкільної роботи серед дітей була накреслена постановою ЦК ВКП(б) від 21 квітня 1932 р. «Про роботу піонерської організації (до 10-річчя піонер організації)». Цей документ передбачав дальший розвиток позашкільних закладів, організацію дитячих технічних станцій або екскурсійно-туристських баз у кожному районі, розгортання будівництва спеціальних дитячих клубів, кіно і театрів, будинків художнього виховання, дитячих парків культури та відпочинку не тільки у великих промислових центрах, а й на новобудовах, у національних районах і районах суцільної колективізації. Останні райони вже потерпали від ідеологічного та політичного тиску, але влада не здавала позицій й пронизливими гаслами намагалася укорінитися у дитячу та юнацьку свідомість.

Особливо важливими завданнями для розглядуваного періоду були: прилучення неорганізованих підлітків до дитячого комуністичного руху, соціалістичного будівництва; розвиток дитячої самодіяльності на основі суспільно корисної праці, дослідницької діяльності та організації дозвілля вихованців. А в пік голоду 1932-1933 рр. піонерська організація буде дбати про «...розвиток дитячої самодіяльності на основі суспільно корисної праці, дослідницької діяльності та організації дозвілля вихованців». Вочевидь це було провідне завдання на той час, інших проблем піонери відверто не помічали [34, с. 89–93]. У контекст цих урочистостей мало вписувалися повідомлення від керівництва дитячих притулків про те, що з березня 1932 р. дітям у єврейській школі Полтаві відмовили у сніданках, а з квітня 1932 р. в Полтаві відмовилися годувати дітей з дитбудинків гарячими сніданками [5].

Політичні завдання передбачали поширення мережі піонерських організацій, зокрема й за рахунок вихованців дитячих установ. Зокрема, у колонії Тивров (Вінницької області), в червні 1932 р. вже нараховувалося 54 піонери, 90 жовтенят, 24 комсомольці (на 330 дітей шкільного віку). На жаль, вступ до піонерських лав мало вплинув на рівень матеріального забезпечення колонії: на 350 дітей – 120 матраців, по 40 палат та сорочок, взагалі відсутні черевики та панчохи. А частину приміщень колонії взагалі передали під РВК. Дітям залишилися напівзруйновані, холодні кімнати. Схожа ситуація були в Ясинуватській колонії ім. Косіора (Дніпропетровська область). Заклад працював ще з 1924 р., а в грудні 1932 р. тут налічувалося 140 піонерів, але в них не було ватажка та 5 комсомольців, проте робота тут не провадилася, оскільки вихователський персонал – низькокваліфікований [5].

Отже, Тиврівська дитяча колонія та Ясинуватська колонія ім. Косіора опинилися в передовиках у справі навернення дітей у піонери. Втім, це був, радше, виняток. Директор Молочанського інтернату для глухонімих дітей (Запорізька область) у своєму звіті зазначав, що вступ до лав піонерів відбувається повільними темпами, а діти «вовком дивляться на піонерів» [1]. Причини непопулярності піонерських ідеалів на українських теренах назвав один з колишніх вихованців дитпритулку, уродженець Київщини, а згодом емігрант Іван Касьяненко 1925 р. н. Він згадував, що потрапив до притулку, після розкуркулення своїх батьків. Там він був не один... «...В дитячих домах зібрали нас дітей... І кожен з нас ніколи не міг змиритися з тим, незалежно який вік, чого ми не могли б так жити з батьками, хоч і бідні. Але з батьками. Уявіть собі, що були діти голодні... Пізніше стали підростати. Стали ще більше ненавидіти владу. Бо ми були не гірші тих других, і ми були діти тих людей, які може жили спокійно, чесно й ніколи нікому ніякого зла не зробили, а нас називали то білогвардійці, то петлюрівці, що я не знав, що воно таке тоді. Але вже і то було. Було двос кімнат... Навішали тих портретів Сталіна, Леніна і всіх на світі... Діти, то хлопці особливо були, то вони брали оці slingshots і вибивали їм очі всім...» [23, с. 1170]. Вихованець дитячого притулку в Богодухові – Іван Васильович Майський, згадував, що кожен день їх вчили піонерських пісень, слова яких він пам'ятає досі: «З піснею про Сталіна починаєм день, кращих ми не знаємо на землі пісень...» [26, с. 307–311].

Ідеологічне зомбування може пронизувало геть усе суспільство. Починали з крихкої дитячої психіки, а завершували «ламанням» світогляду дорослих людей. Студентка одного з харківських навчальних закладів Любов Дражевська була в 1933 р. скерована на «практику» на залізничний вокзал тодішньої столиці України. Її призначили вихователюкою з функціями наглядачки до дітей, яких збирала міліція та яких планувалося переправляти з Харкова до інших міст, де були дитпритулки. Це були діти-сироти, втікачі, підкидьки, тобто всі, хто безпосередньо на собі відчув злочини радянської системи. Тим не менше, Любов Дражевська згадала показовий випадок: «Одного дня я принесла папір і кольорові олівці, роздала дітям, щоб писали і малювали, що хочуть. Іронія долі! Кілька дітей написало гасло: «Хай живе Сталіні!», а навколо літер намалювали вінки з квітів» [12, с. 13–15]. Отже, незважаючи на те, що влада позбавила цих дітей родинного піклування, повноцінного виховання та навчання, врешті-решт елементарного продовольчого забезпечення, все одно, пропагандистка машина спрацювала. Сьогодні люди, що пережили Голодомор в 1933 р. ще будучи дітьми, самі визнають, що ідеологічна агітація була всеохопною. Лідія Щедра, мешканка Київської області, що була дитиною в роки Голодомору, ділилася своїми міркуваннями: «За деякий час, коли ми повернулися у Брідок (Волинська область – І. Ш.), я ніяк не могла зрозуміти, чому люди так не люблять радянську владу. Колгосп наче розвивається, комунізм «світить упереді». А наша сусідка баба Одарка казала: «А за що ту владу любити?». Потім я дізналася, що у той рік у її сім'ї померло десятеро людей. Чоловік і дев'ять дітей. Залишилась лише одна донька. Хіба могла вона після того любити ту владу?». Ні! Треба, мабуть, брати до уваги й контекст – якою була в ті роки пропаганда: газети, лекції, карикатури, театральні дійства войовничих безвірників... Цілі групи письменників і художників над цим працювали. Їм платили за висміювання селян і священиків. Окрім цього, для людей дуже важливими є засоби масової інформації. Якщо ти відмовився від своїх батьків – тебе надрукують у газеті! Байдуже, що з ганебного приводу. Та й не завжди відчували ганебність, бо були переконані, що «будують світле майбутнє» [19]. Піонерів активно експлуатували на виробництві. Зокрема вихованці вже згаданій Ясинуватської колонії ім. Косіора влітку 1932 р. залучили допомагати у виловлюванні ховрашків. За літній період діти знищили 4 300 ховрашків (може, їх так кормили, що вони змушені були полювати на ховрашків, щоб якимось проіснувати? – І. Ш.).

Коли масштаби смертності від голоду приховати вже було неможливо, все одно залишалося відкритим питання щодо зазначення причини смерті. У книгах реєстрації РАГСу причинами смерті були «виснаження», «інтоксикація», «вроджена слабкість», «катар кишківника та шлунка», запалення легенів та кір. Документи не фіксують причину смерті «голод». Проте й виснаження, й вроджена слабкість, й численні катари травного тракту – наслідки тривалого голодування та фізичного виснаження. Цю тезу підтверджує доповідна завідувача санстанцією Дніпропетровської області Кроля. Він доводив до відома, що на підприємствах зросла кількість хворих з категорії «інші». Основна кількість людей мала діагноз «безбілковий набряк» та «загальна слабкість». Оскільки пацієнтами були робітники великих підприємств (заводу ім. Петровського, ДЗМУ Молотова, «Коксохіма»), то для них та їхніх дітей організовувалися додаткові дієтдальні, надавалася допомога продуктами [11, с. 1112–1114]. Отже, вказані у документах РАГС причини смерті, мали своєю передумовою тривале виснаження від голоду. Водночас, коли робітникам стратегічних підприємств хоч іноді надавалася медична та продовольча допомога, то решта населення – селяни, їхні діти, вихованці дитячих притулків – залишалися напризволяще.

З початку 1933 р. Харківський облздраввідділ вимагав, щоб при заповненні бланків про смерть у лікарнях, обов'язково вказувалася причина смерті [9, с. 97–98]. Проте лікарі все одно уникали виконання цього розпорядження. Якщо патологоанатоми Харківського судово-медичного моргу впродовж 8940 трупів, що потрапили до них впродовж 1933 р., у 6021 особі вказали причиною смерті «голод» [21, с. 18]. Водночас лікарі на периферії продовжували або ставити прочерки у відповідній графі, або фіксували безбілковий набряк, виснаження, кишковий катар або «причина смерті невідома». Навесні 1933 р. Одеський облвиконком зобов'язав лікарів області та голів усіх сільрад офіційно фіксувати смерть, що відбулася у лікарнях. Також зареєструвати та передати до органів РАГС дані тих померлих, хто не був зареєстрований. Фіксувати смертність серед дітей було ризиковано: надто високим був шанс втратити посаду, а в перспективі – й життя. Проте й приховати було неможливо. З травня 1933 р. вже вимагалася щодаки фіксувати смертність у районах, уражених голодом. Ми вже зазначали, що статистику подавали лише окремі заклади, що перебували у підпорядкуванні Охматдиту (зокрема, ясла ім. Крупської). В більшості закладів статистика не велася взагалі (причому це визнавали навіть керівники цих закладів) або мала спотворені показники, що не відповідало реальності.

Столичні медики отримали настанову дослідити причини та перебіг патологій безбілкових набряків та висипного тифу. На жаль, лікарі зосередилися на створеннях численних комісій з вивчення особливостей перебігу хвороби, але з підсумковими показниками не виступали [13, с. 190–193]. Їхні колеги – медики Одещини, оглянувши в травні 1933 р. близько 30 безпритульних дітей, яких мали передавати до розподільників, 10 особам встановили діагноз «безбілковий набряк» й порадили – терміново підсилити якість та калорійність харчування. Водночас їхні колеги з Російської Федерації констатували, що значна кількість утриманців дитячих притулків вкрай виснажена, в них діагностовано коліти та безбілкові набряки, що є прямим наслідком недостатнього харчування [14, с. 147]. Отже, безбілкові набряки та катари – наслідок тривалого голодового виснаження, що нерідко призводив до летальних випадків.

Прикметним показником роботи органів опіки є задоволеність наслідками власної праці. У

серпні 1933 р. бюро Зміївського райкому КП(б)У визнало свою роботу, спрямовану на подолання дитячої безпритульності цілком задовільною. У низці огріхів та недоліків партійні функціонери звинуватили ЛКСМ та райздороввідділ [25, с.199–200]. Не настільки впевненим було вище керівництво. У грудні 1933 р. було констатовано погіршення стану дитячих притулків в УСРР. Внаслідок надзвичайного притоку безпритульних, різко погіршилися якість харчування, простежувалася катастрофічна нестача продуктів та продовольчих товарів. Винуватцями в незадовільному забезпеченні визначалися органи НКПросу [17, с. 153–154].

На щастя, суспільство України складалося не лише з партійних чиновників. Взаємодопомога, гуманне ставлення до сиріт, безсвідоме прагнення залишатися моральними людьми також нікуди не зникало. Ми вже згадували, що навіть в роки Голодомору люди виявляли бажання всиновити бездоглядну дитину, навколо солдатських таборів юрилися безпритульні дітлахи, яким іноді перепадали шматки хліба, небайдужими людьми створювалися дитячі майданчики, вихователі яких збирали дітей-сиріт, батьки яких пішли з життя від голоду або хвороб. Як згадувала вихователька одного з таких майданчиків на Харківщині Клавдія Єсіпова, дуже рідко, але вдавалося почастивати сиріт їхнього майданчику цукерками та печивом. Загалом на майданчику було понад 30 малят. Згодом, коли утримувати дітей вже було неможливо, їх передали родичам [15, с. 231–235].

Діяльність патронатів обмежувалася кількома показовими моментами. По-перше, дітям, що мали родичів (навіть далеких) не дозволялося перебування в патронаті. За спогадами Василя Митрофановича Стеблянка з Сумщини згадував, що коли діти випадково дізналися про батька та похвалилися цим у патронаті, їх одразу звідти відрахували [25, с. 119–125].

Патронати створювалися прямо в хатах селян, яких розкуркулювали та засилали до Сибіру. Одна з вихованок патронату Кулина Гаврилівна Лобода, батьків якої розкуркулили, а її залишили в селі, згадувала:

«Людей по сибірам порозсилали, хати в них поодбирали, в тих хатах патронат зробили. Завідувала тим патронатом Ліза Андріївна. Така гарна жіночка. Вона ж нам як мати була. З патронату в школу ходили, на роботу. Нас там душ 15–20 було» [31, С. 183–187]. Незважаючи на те, що сама оповідачка Кулина Гаврилівна зуміла врятуватися, вона зауважувала, що до кінця життя проклинала владу, що призвела до загибелі всіх її рідних. Повсякденне життя на патронаті описала у своїх споминах Надія Феодосіївна Токарева, що жила в той час на Сумщині. «Сім'ї повимирали, то в селі й зробили щось на зразок сирітської хати. Діти пухлі, у виразках, у коржах струпів. Тільки водою налилося, лопається, вода-сукровиця із нього юшить. Повиносили ми їх на сонечко, на рядках посадили – скиглять. Одвернулись трохи, а тоді – що ж це вони принишки? До них – а вони найменшенького Петька їдять. Струпи на ньому обдирають і їдять. І Петько теж саме робить: обдирає і їсть, аж запихається. А ті вже до рани губенятами припали та смочуть сукровицю, смочуть. Одняли ми дитину од тих голодних ротів та плачемо-плачемо» [32, с. 201]. В офіційних установах також прекрасно усвідомлювали обмеженість патронатів [16, с. 164].

На патронатах та у притулках вижило вкрай мало дітей. Ще меншій кількості пощастило повернутися назад у родину. Згадуваний нами Іван Майський описував події кінця 1933 – початку 1934 рр.: «А через кілька місяців у дитбудинок почали приходити матері. Діти їх пізнають, плачуть. Жінки – до начальства, в ноги: оддайте діточок, спасибі, що прохарчували, спасибі, що не вигібли. І отих дітей і одпустили по домівках. Якби ви знали, як я ждав свою матір! Ні, не прийшла...» [26, с. 307–311]. У долі Івана Майського дива не сталося: мати швидше за все не вижила. Таких як він – підкинутих сиріт – залишилося десятки тисяч. Вони вижили та в пам'яті закарбувалися голодні роки настільки міцно, що досі з боєм говорять про своє дитинство та юність. «Психологія голоду» залишила слід в їхній свідомості назавжди.

Список літератури

1. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. Р-3682. – Оп. 1. – Спр. 5. Матеріали к областному конкурсу лучший детский дом. 1935 р. – 31 арк.
2. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. Р-2009. – Оп. 1. – Спр. 10. Циркулярні та розпорядження облздоровтдела и переписка с ним о медицинском осмотре допризывников, о патронировании детей-сирот. – 06.01.1933–24.08.1933. – 38 арк.
3. ДАОО. – Ф. Р-710. – Оп. 1. – Спр. 737. Дело об улучшении снабжения районного партактива. – 17.01.1933.– 19.08.1933. – 215 арк.
4. ДАОО. – Ф. Р-710. – Оп. 1. – Спр. 646. Дело о снабжении продуктами учителей и культработников села. – Б.д. – 65 арк.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО). Ф. 264. – Оп. 1. – Спр. 557. Документи об обследовании состояния и работы детских домов и интернатов УССР. – 21.01.–29.12.1932. – 292 арк.
6. ЦДАВО. – Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 886. Переписка с ВУЦИК, СРК УССР о состоянии детских домов для беспризорных детей, передаче предприятий ЦК помдет в ведение других организаций. 01.01.1931–20.01.1932.
7. ЦДАВО. – Ф. 264. – Оп. 1. – Спр. 479. Документи о ликвидации детской беспризорности в УСРР, обследовании состояния снабжения необходимым детских домов. Список дитинтернатних установ ПНО на 20.12.1931. – 01.01.1931–07.01.1933. – 204 арк.
8. ЦДАВО. – Ф.283. – Оп.1. – Спр. 797. Переписка с Наркомпросом УССР о о состоянии детских интернатов и колоний. Тези про стан дитбудинків та боротьба з безпритульністю. – 24.11.1930–22.02.1932. – 274 арк.
9. Витяг з протоколу засідання Президії Харківського облвиконкому про обов'язкову реєстрацію причин смерті за лікарськими свідченнями в тих населених пунктах, де функціонують лікувально-профілактичні установи // Голодомор 1932-1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / Упор. О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська, І. В. Шуйський, О. В. Сафонова. – Харків : Оригінал, 2009. – 319 с.
10. Директива ДТК ВЦИК всем деткомиссиям. Секретно. 10.07.1933 // Дети ГУЛАГА 1918–1956 / Под ред. А. Н. Яковлева, сост. С. С. Виленский и др. – М. : МФД, 2002. – 631 с.
11. Доповідна записка завідуючого обласною санстанцією Кроля до завідуючого обласним відділом охорони здоров'я М. Д. Шрайбера про збільшення кількості хворих категорії «інші» (безбілковий набряк), загальна слабкість» серед робочих

- Дніпропетровських заводів // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2008. – 1248 с.
12. Дражевська Л. Діти – 1933 – Голод / Л. Дражевська // Рідна школа. – 2003. – Ч. 134.
 13. З протоколу засідання наукової ради при особливоуповноваженому центральній надзвичайній санітарній комісії по м. Харкову професорові В. М. Когану-Ясному щодо утворення наукової комісії з вивчення інфекційних захворювань, зокрема досліджень реакції Вайль-Фелікса серед хворих на безбілковий набряк 14.06.1933 // Голодомор 1932-1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / Упоряд. О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська, І. В. Шуйський, О. В. Сафонова. – Харків : Оригінал, 2009. – 319 с.
 14. Зауваження секретаря Харківського міськпарткому КП(б)У Просвіріна на засіданні секретаріату про скликання наради секретарів районних та заводських партосередків щодо порядку роз'яснень в містах ситуації з безпритульністю і фактів смертей на вулицях. Додатково до таємного протоколу. 13 червня 1933 р. // Голодомор 1932-1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / Упоряд. О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська, І. В. Шуйський, О. В. Сафонова. – Харків : Оригінал, 2009. – 319 с.
 15. Зі спогадів К. І. Єсипової, жительки с. Верхній Бешкин Первомайського району. Запис 1994 // Голодомор 1932-1933 років на Харківщині / упоряд. О. С. Гнезділо, О. С. Коптева, Л. А. Панасенко та ін. – Харків : Оригінал, 2008. – 272 с.
 16. Из протокола 104/598 заседания секретариата ВУЦИК 16.04.1934 // Дети ГУЛАГА 1918–1956 / Под ред. А. Н. Яковлева, сост. С. С. Виленский и др. – М. : МФД, 2002. – 631 с.
 17. Из протокола 95/580 заседания секретариата ВУЦИК 09.12.1933 // Дети ГУЛАГА 1918–1956 / Под ред. А. Н. Яковлева, сост. С. С. Виленский и др. – М. : МФД, 2002. – 631 с.
 18. Из стенограми виступу секретаря Харківського обкому КП(б)У П. П. Постишева на засіданні секретаріату Харківського міськпарткому щодо роз'яснення Харківським робітникам важкого становища на селі // Голодомор 1932-1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / Упоряд. О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська, І. В. Шуйський, О. В. Сафонова. – Харків : Оригінал, 2009. – 319 с.
 19. Інжуватова Х. Дитину знайшли в печі, в мисці з холодцем / Х. Інжуватова // Україна молода. – 2013, 1–2 лютого.
 20. Кульчицький С. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. (Документи, розповіді) / С. Кульчицький, Є. Шаталіна. – К. : Вища шк., 1989. – 26 с.
 21. Лапчинська Н. Передмова / Н. Лапчинська // Голодомор 1932-1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / упоряд.: О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська, І. В. Шуйський, О. В. Сафонова. – Харків : Оригінал, 2009. – 319 с.
 22. Лях С. Р. Жаркое на п'яту річницю жовтневої революції: деталі воєнно-політичного побуту на Запоріжжі у 1922 році / С. Р. Лях // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XX. Запоріжжя : Просвіта, 2006.
 23. Марочко В. Діти – найчисленніші жертви голодомору / В. Марочко // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки / В. А. Смолій, І. М. Дзюба, С. В. Кльчицький, В. М. Литвин, В. І. Марочко, Дж. Мейнс, Р. Я. Піріг. – К. : Наук. думка, 2003. – 888 с.
 24. План постачання населення хлібом по Зінов'євському міському робітничому кооперативу по знижених нормах [1932 р.] // Голодний мор 1932-1933 років на Кіровоградщині: мовою архівних документів. Збірник документів і матеріалів / Редкол.: Т. Дмитренко, Т. Чвань, Є. Шустер. – Кіровоград : Дако, 2008. – 437 с.
 25. Постанова бюро Зміївського райкому КП(б)У Харківської області про боротьбу з дитячою безпритульністю в районі 24.08.1933 // Голодомор 1932–1933 років на Харківщині / Упор. О. С. Гнезділо, О. С. Коптева, Л. А. Панасенко та ін. – Харків : Оригінал, 2008. – 272 с.
 26. Свідчення Брусенського Федора Трохимовича смт Михайлівка Михайлівського району Запорізької області. Запис 1978 р. // Голодомор 1932–1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців / упоряд. Ф. Г. Турченко, І. М. Шугальова. – Запоріжжя : Дике поле, 2010. – 352 с.
 27. Свідчення Івана Касьяненка (Джон Кесслер), 1924 р. н. с. Ковалівка Васильківський район Київська область // Investigation of the Ukrainian famine 1932–1933. Oral history project of the commission on the Ukraine famine / edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Herets / Adopted by Commission, June 20, 1990. – Vol. III. – Washington : United States Government Print office, 1990. – 1734 p. – С.1170.
 28. Снігур М., Корешкова З. Питання дітей / М. Снігур, З. Корешкова. – К. : Радян. школа, 1988. – 702 с.
 29. Спогади Василя Митрофановича Стеблянка (рік народження невідомий) с. Будилка, Лебединського району Сумської області. Запис 1993 р. // Ткаченко Б. Під чорним тавром: документи, факти, спогади / Б Ткаченко. – Лебедин : ВВ «Білий лебідь», 1993. – 464 с.
 30. Спогади Івана Васильовича Майського 1929 р. н. м. Лебедин Сумської області. Запис 1993 р. // Ткаченко Б. Під чорним тавром: документи, факти, спогади / Б Ткаченко. – Лебедин : ВВ «Білий лебідь», 1993. – 464 с.
 31. Спогади Кулини Гаврилівни Лободи (дівоче прізвище Цикало, рік народження невідомий) с. Пристайлове Лебединського району Сумської області. Запис 1993 р. // Ткаченко Б. Під чорним тавром: документи, факти, спогади / Б Ткаченко. – Лебедин : ВВ «Білий лебідь», 1993. – 464 с.
 32. Спогади Надії Феодосії Токаревої (рік народження невідомо) м. Лебедин Сумської області. Запис 1993 р. // Ткаченко Б. Під чорним тавром: документи, факти, спогади / Б Ткаченко. – Лебедин : ВВ «Білий лебідь», 1993. – 464 с.
 33. Спогади Панааса Михайловича Семененка (рік народження невідомий) м. Лебедин, Лебединського району Сумської області. Запис 1993 р. // Ткаченко Б. Під чорним тавром: документи, факти, спогади / Б Ткаченко. – Лебедин : ВВ «Білий лебідь», 1993. – 464 с.
 34. Харінко Н. Створення і розвиток позашкільних закладів в Українській РСР / Н. Харінко // Рідна школа. – 1987. – №1.

References

1. Derzhavnyy arkhiv Zaporizkoyi oblasti (DAZO). – F. R-3682. – op. I. – Spr. 5. Materialy k oblastnom konkursu luchshiy detskiy dom.
2. Derzhavnyy arkhiv Odeskoyi oblasti (DAOO). – F. R-2009. – Op.1. – Spr.10. Tsirkulyary i rasporyazheniya oblzdrazvodtela i perepiska s nim v meditsinskom osmotre doprizyvnikov, v patronirovaniy detey-sirot.
3. DAOO. – F. R-710. – op. I. – Spr. 646. Delo o snabzhenii produktami uchiteley i kul'trabotnikov sela.
4. DAOO. – F. R-710. – op. I. – Spr. 737. Delo o uluchshenii snabzheniya rayonnogo partaktiva.
5. DAOO. – F. R-710. – op. I. – Spr.646. Delo v snabzhenii produktami uchiteley i kul'trabotnikov sela.
6. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv Vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya (TSDAVO). F. 264. – op.1. – Spr.557. Dokumenty o obsledovanii sostoyaniya i raboty detskiikh domov i internatov USSR.
7. TSDAVO. – F. 283. – op. I. – Spr.886. Perepiska o sostoyanii detskiikh domov dlya besprizornykh detey, peredache predpriyatiy GK pomdet v vedeniye drugikh organizatsiy.
8. TSDAVO. – F. 264. – op.1. – Spr.479. Dokumenty v likvidatsii detskoy bezprizornosti v USSR, obsledovanii sostoyaniya snabzheniya neobkhodimym detskiikh domov.
9. TSDAVO. – F.283. – op.1. – Spr.797. Perepiska s Narkomprosom USSR v v sotoyanii detskiikh internatov i koloniy. Tezisy o sostoyanii detdomov i bor'ba s besprizornost'yu.
10. Vytyah z protokolu Zasadannya Kharkivskoho oblvikonkomu pro obov'yazkovu reyestratsiyu prychnyn smerty za likarskimi svidotstvami v tykh naselenykh punktakh, de funktsionuyut likuvalno-profilaktychni ustanovy // Holodomor 1932-1933 rokiv u m. Kharkove, stolytse USSR / uporyad.: O. S. Hnyezdilko, N. V. Lapchinska, I. V. Shuyskiy, O. V. Safonova. – Kharkiv, 2009.

11. Direktiva vsem Detkomissiyi. Sekretno. 10.07.1933 // Deti GULAGA 1918-1956 / Pod red. A. Yakovleva i dr. – M., 2002.
12. Dopovidna zapyska zaviduyuchoho oblasna sanstantsiyeyu Krolya do zaviduyuchoho oblasna viddilom okhorony zdorov'ya M. D. Shraybera pro Zbilshennya kilkosti Khvorov katehoriyi «inshi» srede robochoykh Dnipropetrovskikh zavodiv // Natsionalna knyha pam'yati zhertv Holodomoru. Dnipropetrovska oblast. – Dnipropetrovsk, 2008.
13. DRAZHEVSKA L. Dity – 1933 – Holod / L. Drazhevska // Ridna shkola. – 2003. – CH. 134.
14. Z protokolu Zasadannya Naukovoyi rady pry osoblivoupovnovazhenomu tsentralnoyi nadzvichaynoyi sanitarnoyi KOMISIYI po m. Kharkovu profesorovi V. M. Kohanu-yasnomu odnosytelno Utvorenniya Naukovoyi KOMISIYI z Vyvchennya infektsiynikh zakhvoryuvan, zokrema DOSLIDZHEN Reaktsiyi Vayl-Feliksa srede Khvorov na bezbilkoviy nabryak 14.06.1933 // Holodomor 1932-1933 rokiv u m. Kharkove, stolytse USRR / uporyad. O. S. Hnyezdilo, N. V. Lapchinska, I. V. Shuyskiy, O. V. Safonova. – Kharkiv, 2009.
15. Zauvazhennya sekretarya Kharkivskoho miskpartkomu KP (b) U Prosvirmina na zasidanni sekretariatu pro sklykannya Narady sekretariv rayonnykh ta Zavodska partoseredkiv odnosytelno poryadku roz'yasnen v mistakh sytuatsyy z bezpritulnistyu y Faktiv smertey na vulytsyu. Dodatkovo do tayemnoho protokolu. 13 chervnya tsysyacha dev'yat-sot trydtsyat-try r. // Holodomor 1932-1933 rokiv u m. Kharkove, stolytse USRR / Upor. O. S. Hnyezdilo, N. V. Lapchinska, I. V. Shuyskiy, O. V. Safonova. – Kharkiv, 2009.
16. Zi spohady K. I. Yesipovoyi, zhytelka s. Verkhniy Beshkin Pervomayskoho rayonu. Zapys 1994 // Holodomor 1932-1933 rokiv na Kharkivshchini / Upor. O. S. Hnyezdilo, O. S. Koptyeva, L. A. Panasenka ta in. – Kharkiv, 2008.
17. Iz protokola 104/598 zasedaniya sekretariata VUTSIK 16.04.1934 // Deti GULAGA 1918-1956 / pod red. A. N. Yakovleva, sost. S. S. Vilenskiy i dr. – M., 2002.
18. Iz protokola 95/580 zasedaniya sekretariata VUTSIK 09.12.1933 // Deti GULAGA 1918-1956 / pod red. A. N. Yakovleva, sost. S. S. Vilenskiy i dr. – M., 2002.
19. Iz stenohrami vystupa sekretarya Kharkivskoho obkomu KP (b) U P. P. Postysheva na zasidanni sekretariatu Kharkivskoho miskpartkomu odnosytelno roz'yasnennya Kharkivskim robitnikam Vazhko stanovyshecha na seli // Holodomor 1932-1933 rokiv u m. Kharkove, stolytse USRR / uporyad. O. S. Hnyezdilo, N. V. Lapchinska, I. V. Shuyskiy, O. V. Safonova. – Kharkiv, 2009.
20. INZHUVATOVA KH. Dytyna nashly v pechi, v mistsi z kholodtsem / KH. Inzhuvatova // Ukrayina moloda. – 2013, 1-2 lyutoho.
21. KULCHYTSKYI S., SHATALINA Y. Stanovysheche ditey na Ukrayini u 1931-1933 rr. (Dokumenty, Rozpovidi) / S. Kulchytskyi, Y. Shatalina. – K., 1989.
22. LAPCHINSKA N. Peredmova / N. Lapchinska // Holodomor 1932-1933 rokiv u m. Kharkove, stolytse USRR / uporyad. O. S. Hnyezdilo, N. V. Lapchinska, I. V. Shuyskiy, O. V. Safonova. – Kharkiv, 2009.
23. LYAKH S. Pecheny na p'yatu richnitsyu Zhovtnevoyi Revolyutsiyi: detali voyenno- politichnoho pobutu na Zaporizhzhzi u 1922 hodu / S. Lyakh // Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – Vip. 20. – Zaporizhzhya, 2006.
24. MAROCHKO V. Dity – nychislennishi zhertvy holodomoru / V. Marochko // Holod 1932-1933 rokiv v Ukrayini: prychny ta Naslidky / V. A. Smoliy, I. M. Dzyuba, S. V. Klchitskiy. – K., 2003.
25. Plan postachannya naselennya khlibom za Zinov'yevskomu miskomu robitnichomu kooperatyvu po znyzhenya normakh [1932 r.] // Holodnyy mor 1932-1933 rokiv na Kirovohradshchini: movoyu arkhivnykh dokumentiv. Zbirnyk dokumentiv y materialiv / Redkol.: T. Dmytrenko, T. Chvanytsya, YE. Shuster. – Kirovohrad, 2008.
26. Postanova byuro Zmiyivskoho raykomu KP(b)U Kharkivskoyi oblasti pro borotbu z dytyachoyu bezpritulnistyu v rayoni 24.08.1933 // Holodomor 1932-1933 rokiv na Kharkivshchini / uporyad. O. Hnyezdilo, O. Koptyeva, L. Panasenka ta in. – Kharkiv: Oryhinal, 2008. – 272 s.
27. Svidchennya Brusenskoho Fedora Trokhymovycha smt Mykhaylivka Mykhaylivskoho rayonu Zaporizkoyi oblasti. (Zapys 1978 r., Iz fondu arkhivu №141 Mykhaylivskoho krayeznavchoho muzeyu) // Holodomor 1932-1933 rokiv na terytoryi Zaporizkoyi oblasti: Svidchennya ochevidtsiv / Uporyadnyk F. H. Turchenko, I. M. Shuhalova. – Zaporizhzhya, 2010.
28. Svidchennya Ivana Kasyanenko (Dzhon Kesslerr), 1924 r. n. s. Kovalivka Vasylykivskyy rayon Kyivska oblast // Investigation of the Ukrainain famine 1932- 1933. Oral history project of the commission on the Ukraine famine / edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Herets / Adopted by Commission, June 20, 1990. – Vol. III. – Washington: United States Government Print office, 1990.
29. SNIHUR M., KORESHKOVA Z. Kharchuvannya ditey / M. Snihur, Z. Koreshkova. – K., 1988.
30. Spohady Vasylya Mytrofanovycha Steblyanko (rik narodzhennya nevidomyy) s. Budylnka, Lebedynskoho rayonu Sumskoyi oblasti. Zapys tsysyacha dev'yat-sot dev'yanosto try r. // Tkachenko B. Pid chornym tavrom: dokumenty, fakty, spohady / B. Tkachenko. – Lebedyn, 1993.
31. Spohady Ivana Vasylovycha Mayskiy 1929 r. n. m. Lebedyn Sumskoyi oblasti. Zapys tsysyacha dev'yat-sot dev'yanosto try r. // Tkachenko B. Pid chornym tavrom: dokumenty, fakty, spoha dy / B Tkachenko. – Lebedyn, 1993.
32. Spohady Kulynu Havrilivni Lobody (divoche prizvysheche Tsikalo, rik narodzhennya nevidomyy) s. Prystaylova Lebedynskoho rayonu Sumskoyi oblasti. Zapys tsysyacha dev'yat-sot dev'yanosto try r. // Tkachenko B. Pid chornym tavrom: dokumenty, fakty, spohady / B Tkachenko. – Lebedyn, 1993.
33. Spohady Nadiyi Feodosiyi Tokaryevoyi (rik narodzhennya nevidomo) m. Lebedyn Sumskoyi oblasti. Zapys tsysyacha dev'yat-sot dev'yanosto try r. // Tkachenko B. Pid chornym tavrom: dokumenty, fakty, spohady / B. Tkachenko. – Lebedyn, 1993.
34. Spohady Panasa Mykhaylovycha Semenka (rik narodzhennya nevidomyy) m. Lebedyn, Lebedynskoho rayonu Sumskoyi oblasti. Zapys tsysyacha dev'yat-sot dev'yanosto try r. // Tkachenko B. Pid chornym tavrom: dokumenty, fakty, spohady/ B. Tkachenko. – Lebedyn, 1993.
35. KHARINKO N. Stvorennya i rozvytok pozashkilnikh zakladiv v Ukrayinskiy RSR / N. Kharinko // Ridna shkola. – 1987. – №1.

I. SHUGALYOVA

CHILDREN'S HOMES DURING THE HOLODOMOR 1932-1933 IN SOVIET UKRAINE: STRATEGIES OF LIFE

The Holodomor of 1932-1933 developed in the Ukraine, including in Zaporozhye, as follows: peasants were subjected to unknown penalties, and whole families died of hunger. The article is devoted to analyze a precedent of mass child mortality in the House of Babies during the Holodomor years in Zaporizhzhya. The author has characterized dynamics and the reasons of mortality, age and a nationality of died children. Also on the basis of testimonies was covered features of keeping of children in a shelter, and burial places of died children. The great attention is paid on the measures to commemorate children those killed in the Holodomor years.

Key words: children, Holodomor, children's homes, infant mortality.

Висловлюємо щиру подяку

Св. Філарету Патріарху
УПЦ КП

Вл. Іоану (Яременку)

Авакову Арсену
Баланюку Юрію
Бахматюку Олегу
Берковському Владиславу
Біденку Артему
Білоусу Ігорю
Блонському Михайлу
Боднару Василю
Борщовському Тарасу
Бродовській Ксенії
Будзу Володимирі
Будинському Зеновію
Будинському Ростиславу
Височанській Марії
В'ятровичу Володимирі
Гадзалу Ярославу
Герашенко Ірині
Гісему Володимирі
Гриневич Лілії
Грицаку Василю
Губерському Леоніду
Дір Ларисі
Дубасу Богдану
Дубневичу Богдану
Дубневичу Ярославу
Дяченку Данилу
Жованику Василю
Заяцю Андрію
Зубику Володимирі
Івахіву Степану
Кадикалу Миколі
Касянчуку Сергію
Кисілю Ростиславу
Кононенко Катерині
Коту Андрію
Козловському Григорію
Козорогу Дмитру
Кондратьєвій Ірині
Кочерзі Миколі
Косу Богдану
Кравчуку Леоніду
Криську Валерію
Крушу Олександрі
Куйбіді Василю
Кутовому Тарасу
Кучмі Леоніду
Лабазюку Сергію
Лопатнюку Михайлу
Лапчинській Ніні
Люшняку Миколі
Лук'янчуку Руслану
Лучечку Юрію

Бл. Святославу (Шевчуку)
Главі УГКЦ

вл. Богдану (Дзюраху)

Мазур Тамарі
Мартиненку Миколі
Мельничуку Олександрі
о. Тарасу Мельнику
Міцаю Андрію
Москаленку Ярославу
Морклянику Богдану
Насалику Ігорю
Насірову Роману
о. Небожуку Роману
Нищуку Євгену
Окоєву Івану
Остап'юку Володимирі
Охабському Івану
Павелку Андрію
Павленку Ростиславу
Парубію Андрію
Перевезенцеву Олексію
Петренку Павлу
Пиртку Сергію
Пісному Богдану
Пісному Василю
Прокопіву Ігорю
Пшеничному Тарасу
Святоцькому Олександрі
Сироті Ігорю
Смолію Якову
Соловей Тетяні
Ставнюку Володимирі
Стасюк Олесі
Степанову Анатолію
Степанову Максиму
Стефанчуку Миколі
Стефанчуку Руслану
Стецю Юрію
Табачину Мирославу
Тахтаю Олексію
Трохимчук Іванні
Тустановському Юрію
Улинець Наталії
Федишину Роману
Фоменко Світлані
Цеголку Святославу
Цьвоку Данилу
Чумі Богдану
Шевченку Кирилу
Шевченку Олександрі
Юнку Мирону
Ющенку Віктору
Юрченкович Оксані
Якубовському Ігорю

ЗМІСТ

Указ Президента України №523/2016	3
Розпорядження Кабінету міністрів України від 18 серпня 2017 р. №550-р	5
Розпорядження Кабінету міністрів України від 12 квітня 2017 р. №254-р.	10
Постанова Верховної ради України.....	12
Резолюція Міжнародної наукової конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» ...	14
Високопреосвященний Іоан Яременко	15
Преосвященний Богдан Дзюрах	16
Леонід Кравчук	17
Леонід Кучма	19
Віктор Ющенко	20
Степан Кубів	23
Лілія Гриневич. Дослідження масових штучних голодів в Україні у ХХ ст.	25
Тези до виступу міністра культури України є. М. Нищука на міжнародній конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття»	27
Вітальне слово Президента Фундації Українського геноциду (Чикаго, США) М. Кочерги	28
Привітання Світового Конгресу Українців	29
Леонід Губерський	30
Іван Васюник, співголова Громадського комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні	31
Володимир В'ятрович. Пам'ять про Голодомор як чинник формування української нації	35
Пісний Б. Голодомор – це геноцид	38
Виступи та статті учасників	39
Antonovych M. The Holodomor against the Ukrainian nation in the context of genocides of the first half of the XX century	39
Артеменко Л. Гуманітарна діяльність американської адміністрації допомоги на території УСРР у 1922-1923 рр.	49
Бабенко О. Голодомор на Зінов'євщині: передумови виникнення, причини та наслідки ...	55
Бедик Я. «Закон про п'ять колосків»: причини появи та реалізація	61
Безверха В. Документи періоду Голодомору 1932-1933 рр. З фондів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею	64
Безшкуренко А. Терор голодом як форма геноциду. Голодомор 1932-1933 років	67
Берковський В. Голод 1932-1933 рр. У прикордонній смузі УРСР: характерні риси	69
Боляновський А., Кубів С. “Торгзін” у системі економічного пограбування України у 1932-1933 рр.	76
Боляновський А. Колективізація і Голодомор в Україні у світлі документів Держдепартаменту США за 1930-1934 роки	80
Бондарчук А. Гібридність Голодомору – основна перешкода визнання його геноцидом. Чому у світі гальмується визнання великого Голодомору України геноцидом	85
Брязгунов Ю. Передумови Голодомору 1932-1933 рр. На Воронежчині та його наслідки .	88
Василенко В. Намір знищити українську націю частково – визначальна ознака Голодомору 1932-1933 років як злочину геноциду	92
Ветров О. Кам'янина у судамах Голодомору	104
Висоцька Л. Постать Костянтина Наумовича Гудзенка як дослідника регіональної історії Голодомору 1932-1933 років	110
Галайко Б. Голодомори ХХ століття як радикальна військова дія московсько- більшовицького окупаційного режиму супроти українців	114
Зеркаль М. Репресії радянської системи до селян під час Голодомору 1932-1933 рр. на Миколаївщині: долі людей	116
Зінченко А. Українозневажання й україноненавистництво у війнах більшовицького режиму та його спадкоємців проти українського народу	123

Калакура Я. Замовчування і спотворення правди про Голодомори як складова гібридних воєн Росії проти України	129
Калакура Я. Ментальна складова Голодомору українського народу 1930-х років	135
Капустян Г. Запровадження командно-репресивних методів управління українським селом напередодні Голодомору 1932-1933 рр.	140
Кісь А. Судово-медична експертиза Голодомору 1932-1933 в Україні	146
Клименко Т. Першоджерела про голод 1932-1933 рр. (за документами державного архіву Черкаської області)	150
Ковалівська Л. Маловідомі сторінки з історії Голодомору 1932-1933 років на території Полтавської області	152
Коденко Ю. Літопис Голодомору 1932-1933 років: луганські сторінки трагедії	156
Колечкін В. Джерела державного архіву Кіровоградської області з історії голодоморів 1921–1923 рр. Та 1932-1933 рр. на території Зінов'євщини	163
Костів М. Хлібозаготівельна кампанія 1932-го року на Чернігівщині (за матеріалами місцевої преси)	166
Костюк С. Голодомори в Україні: фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею	171
Круцик Р., Окоєв І. Міжнародні дослідження Голодомору 1932-1933 років в Україні	172
Кужельна О. Згадки про Голодомор на сторінках «окупаційної» преси	175
Кузовова Н. Подорожні записки м. Куліша як джерело історії голоду 1921–1923 рр.	178
Лапчинська Н. Масове дітовбивство як складова злочину геноциду української нації	182
Лисенко О., Заболотна Т., Маєвський О. Нацистська продовольча політика в окупованій Україні (1941–1944 рр.)	188
Логвин В. Кордони, що єднують. Голодомор в Україні й Білорусь	198
Лозинський А. Голодомор — кількість жертв і визнання геноцидом	202
Лук'яненко Л. До проблеми суду над московською комуністичною окупацією в Україні (спроба організації міжнародного суду над КПРС–КПУ за злочини проти українського народу)	206
Лук'яненко Л. Голодомори – планова антиукраїнська політика Москви	209
Луняк Є. Жорж Люсіяні – французький журналіст, який говорив правду про Голодомор .	213
Любимий В. «Голодомори в Україні та роль їх осмислення в процесі виховання молодого покоління»	215
Маланяк О. Штучний голод в Україні 1932-1933 років	218
Марочко В. Службове листування та архівно-кримінальна справа о. М. Асаткіна – джерело вивчення статистики жертв Голодомору	222
Марочко В. Архівний фонд оперативного штабу рейхсляйтера розенберга – джерело вивчення статистики жертв Голодомору	227
Марченко А. М. Шаповал про організацію більшовицьким режимом Голодомору в Україні 1921–1923 рр.	229
Нікілев О. «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. Дніпропетровська область»: відображення соціально- демографічної ситуації в регіоні	232
Огрізко В. Про внесок української дипломатії у донесення правди про Голодомор 1932-1933 рр. до світової громадськості	236
Орел С. Історія свободи – це історія спротиву	238
Петренко І. Повоєнний голод на Кіровоградщині – закономірний наслідок політики держави	242
Поліщук Т. Персональні дані жертв Голодомору приховували 75 років	249
Проскурова С. Репрезентація теми голодомору під час викладання суспільних дисциплін у закладах вищої освіти	252
Ревякіна С. Історія вивчення голодомору на Сумщині (проблеми і перспективи)	258
Редько А. Історико-правова оцінка Голодомору 1932-1933 рр. в Україні	259
Рожак Л. Голодомор як геноцид української нації	267
Романова І. Голод в БССР	272
Свинаренко Н. Вітчизняна публіцистична література про Голодомор 1932-1933 рр. на	

Харківщині	277
Сергійчук В. Голодомор 1932-1933 років: геноцидом уже визнають, необхідно вшанувати пам'ять усіх невинно убієнних	283
Сірий П. Складна доля української сім'ї на межі Голодомору	294
Скавронік В. Кримінальна справа про геноцид в Україні: особливості попереднього розгляду апеляційним судом та проблеми об'єктивного обчислення кількості жертв	296
Скавронік В. Геноцид	303
Смілянець О. Україна – царство Аїда	304
Смілянець О. Інтерв'ю з Феодосією Клімовою. Україна – царство Аїда	307
Стасюк О. «Найкраща книга та, яка містить у собі найбільшу кількість істин» Рецензія на книгу Енн Епплблом «Червоний голод. Війна Сталіна проти України. – Київ: Нгес Press, 2018. – 440 с.»	308
Субочев І. Роль органів юстиції у хлібозаготівельних кампаніях 1928-1932 рр.	314
Ткачук д. Події Голодомору 1932-1933 рр. Крізь призму приватних історій жителів Житомира	321
Топчій В. Голодомор у доктрині кримінального права	328
Турянський І. Виступ на першій секції Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» 16 травня 2018 р., м. Київ	332
Удовиченко В. Злочин геноциду в Україні 1932-1933 рр. як складник політики державного терору Кремля	334
Удовиченко В. Докази геноциду, зібрані під час досудового розслідування Голодомору в Україні 1932-1933 рр.	341
Шейміна Н. Події голодних 1946–1947 років в Україні через музейну колекцію	347
Шкуратенко О., Сокур Ю. Запровадження радянською владою натуральних штрафів як один із проявів геноциду українського народу (історико–правовий аспект)	351
Шугальова І. Стратегії виживання дітей-дитбудинківців у роки Голодомору 1932-1933 в радянській Україні.....	356

Підписано до друку 12.10.2018 р.
Формат 60x84/8. Папір офсетний Гарнітура Times New Roman
Наклад 400 прим.

Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»
вул. Лаврська, 3, м. Київ, Україна

Видруковано у книжковій друкарні «Коло».
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівська область, 82100

С в і д о ц т в о
про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції:
Серія ДК №498 від 20.06.2001 р.